

Павло
АВТОМОНОВ

Павло АВТОМОНОВ

Вибрані твори
в двох томах

КИЇВ
1982

Павло АВТОМОНОВ

Том
перший

КОЛИ РОЗЛУЧАЮТЬСЯ ДВОЄ

Трилогія

ВІДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

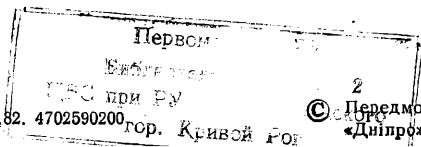
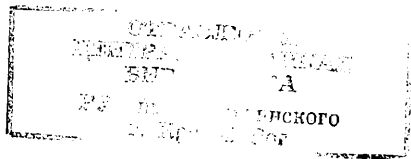
В первый том избранных произведений современного украинского советского писателя вошла трилогия «Когда разлучаются двое». Ее главный герой Виктор Кошик. Детство его минуло в рабочей семье на Харьковщине. Во время Великой Отечественной войны он — радист группы разведчиков-парашютистов — выполняет боевые задания советского командования в тылу врага. После войны Кошик на журналистской работе.

В произведении широко отображена жизнь нашей страны в 1936—1950 годах, показана духовная красота советских людей.

о.г. м.

03982/13 П

Передмова О. Г. Мусієнка

70303—101
А М205(04)—82

101.82. 4702590200

2
© Передмова. Видавництво
«Дніпро», 1982 р.

«...Скоро, тепер уже скоро! Я ще міцніше стискую правою рукою кільце парашута, хоча й знаю: він автоматичний. Але так певніше. В голові — порожнеча, на денці серця — зрадливий холод, а нерви ніби зіткані з болісного чекання. Сигналом «приготуватися» буде відкритий люк, «стрибай» — сирена. Не міг я раніше уявити, яка це нестерпна мука, — заціпенівши, чекати на борту літака команди стрибати в безвість.

Інструктор щось прокричав товаришам, котрі прилипли на віддаленому кінці лави. Мабуть, наказував, щоб вони валилися нам «прямо на спини». І охота чоловікові дерти горло, наче самі не знають. А все-таки щасливець він, цей інструктор. Пілоти скинуть нас, як скидали не раз бомби, й повернуться у зворотню путь. І він — з ними. А нам... Що то чекає нас у ворожому тилу? Тільки що б там не чекало, треба стрибати в нічну безодню. Треба. Такий наказ!

Дивно, але для всіх нас люк відкрився несподівано. І несподівано різонула слух сирена.

— Стрибай! — ледь вирізняю серед гуркоту над вухом голос командира Дубровіна.

Я щосили відштовхнувся ногами й ніби провалююся в чорну пащеку ночі. Рахую подумки до п'яти й рвучко висмикую кільце. Коротке шамкіння парашута, що розкривався, затим приглушений хлопок над головою і різкий ривок, ніби розривали навпіл тіло. Але за мить не стало ні болю, ні пружного студеного вітру, ні зачаєного страху. Лишилася тільки непроглядна темінь, шарудка тиша, щемливе відчуття стрімкого, наче у вічність, лету, та ще, можливо, готовність до подвигу...»

Кажуть, справжній майстер красного письменства неодмінно створює раніше чи пізніше натхненні рядки, які найповніше акумулюють ознаки його творчого обличчя, стають своєрідним ключем до його літературного доробку. Наведений вище уривок із повісті «Курляндський котел» без сумніву можна вважати епіграфом до всього написаного Павлом Автомоновим за три десятиліття. Крізь усі найзначніші його твори яскравим метеоритом просяйнув принадливий образ сміливого, сильного, чистого душею і помислами, до самозречення відданого Вітчизні молодого героя, який народжений винятково для «стрімкого лету у вічність», для бойового чи трудового подвигу.

Письменник Павло Автомонов не потребує ні похвал, ні чиїсь рекомендацій. Це добре знаний широким читацьким загалом автор багатьох романів, повістей, оповідань, проблемних нарисів, наукових розвідок, монографій, мемуарних есе (як літературний записувач). Його книги видавалися не лише у братніх республіках нашої країни, але й у Болгарії, Угорщині, Чехословаччині, Румунії, друкувались у прогресивній пресі Аргентини, Канади. Отож у час шістдесятирічного ювілею Павла Федоровича цікаво було б оглянути його щасливий творчий шлях, подивитися, чим він звітує перед шанувальниками свого таланту.

В кожного письменника у власному доробку неодмінно є найближча серцю, найдорожча, хоча не обов'язково художньо найдовшеніша, найбагатша думками річ. Ось таким твором для Павла Автомонова є його перша, довго виношувана, тяжко народжувана, але ласкаво сприйнята читачами епічна трилогія «Коли розлучаються двоє», яка принесла авторові загальне визнання. Та справа не тільки в цьому. Можна безпомилково твердити: «Коли розлучаються двоє» — твір глибоко автобіографічний, він є ніби щирою сповіддю, громадянським звітом автора про свою буремну, проведену в тяжких боях молодість.

Павло Автомонов належить до того покоління радянських людей, яке суворя доля просто з шкільної лави кинула в горнило найбільшої і найзгубнішої в історії людства війни. Старший син робітника Олександрівського цукрозаводу на Харківщині, він весною 1940 року закінчив середню школу, а вже восени був покликаний на службу до лав Військово-Морського флоту. На Балтиці Павло Автомонов і зустрів перший день Великої Вітчизняної війни. Для юнака з України, як і для мільйонів його ровесників, почалися суворі випробування на фізичну міць, моральну стійкість, високу людську справжність. Були дев'ятсот днів і ночей облоги Ленінграда, були кров, рани, контузії, були медсанбати й госпіталі...

В другій половині 1943 року, одужавши після чергового поранення, комсомолец-червонофлотець П. Автомонов стає розвідником. Коротка, кількатижнева підготовка — і ось уже він десантований на окуповану ворогом територію як радист групи фронтових розвідників. Тричі приземлявся за лінією фронту і тричі успішно виконував спецзавдання командування спершу Ленінградського, а потім 2-го і 3-го Прибалтійських фронтів. Загалом понад п'ятнадцять місяців довелося пробути «Галці» (таким був позивний П. Автомонова) в тилах німецько-фашистських військ, за цей час він зумів передати на Велику землю понад 700 радіограм, що містили надзвичайно цінні відомості про

дислокацію, технічне спорядження та перегрупування військ противника.

Особливо складною виявилася розвідка так званого Курляндського «котла», де радянські війська заблокували на побережжі Балтійського моря майже півмільйонну гітлерівську армію. Щоденний збір розвіданих, руйнування комунікацій противника, висадження у повітря важливих стратегічних об'єктів, криваві сутички з ворогом. Трудність полягала і в тому, що радист-партизан «Галка» змушений був передавати радіограми в «Центр», перебуваючи у зоні контролю фашистських пеленгаторів, поблизу штабу німецьких армій групи «Північ».

Лише значно пізніше Вітчизна довідається, як напрочуд сміливо діяли в Курляндському «котлі» розвідники. Вони брали «язиків» просто на шосейних дорогах серед білого дня, а траплялося — біля німецьких штабів. Група Кудрявого, у складі якої перебував і «Галка» — Автомонов, влаштувала навіть засаду на командуючого військами групи «Курлянд» генерала Шернера. Останнього врятувала лише броня його машини, а всі, хто супроводжував Шернера, були знищені.

Такої зухвалості гітлерівці не могли простити радянським розвідникам. 31 грудня 1944 року фашистське командування «фортеці Курлянд» вислало для знищення невловимих радянських розвідників (всього двадцять п'ять бійців!) понад дві тисячі карателів. Ліси, мочарища, хутори «прочісувалися» метр за метром. Перед бойовими побратимами «Галки» постала у всій своїй невідворотності проблема: як бути? Прийняти нерівний бій означало всім загинути. Залізти десь по горло в болотяну твань і спробувати пересидіти до смеркання? Але ж задубієш за цілий день у крижаній воді...

Вихід підказав кмітливий радист. Він запропонував непомітно проbrатися до хутора, де отаборилися перед нальотом на партизанів карателі, зайняти позицію для оборони за старою оборою і причаїтися. Вранці карателі, підзаправившись для хоробрості шнапсом, залишили хутір і, розгорнувшись у цеп, посунули з автоматами у мовчазний ліс. Ось так, не зробивши жодного пострілу, розвідники врятувалися самі й не провалили важливої справи, заради якої командування заслало їх у ворожий тил.

А саме в цей час польова пошта донесла на Харківщину в село Олександрівку матері розвідника Павки Автомонова куценького солдатського трикутника, в якому були такі рядки: «...Ваш син не може зараз Вам написати. Від Вашого імені я передам йому Ваш материнський привіт. Рідна мамо, смію Вас запевнити, що в недалекому майбутньому Ви зустрінете свого сина з перемогою і славою. Батьківщина його відзначить. До побачення. Командир Вашого сина».

Слова майора Півнева виявилися пророчими. Сержантові Автомо-

нову, на зло всім смертям, пощастило дожити до омріяної мільйонами, такої жаданої Перемоги над гітлерівським чудовиськом. Звістку про беззастережну капітуляцію фашистського «третього рейху» він почув з ефіру в тому ж Курляндському «котлі». Юнак повернувся до отчих порогів. Повернувся з численними бойовими нагородами на грудях, зарубцьованими ранами на тілі і тяжко ураженою біллю непоправних втрат пам'яттю.

У перший же повоєнний рік молодий журналіст Павло Автомонов чітко збагнув: не буде йому спокою в житті, поки не повідає людям велику правду про бачене, вимріяне, пережите за 1418 днів найбільшого лихоліття. І він, подібно до своїх ровесників, недавніх фронтовиків: Олесья Гончара, Григорія Тютюнника та інших, узявся за перо.

Що й казати, це був дерзновенний намір: без належної підготовки (молодий автор встиг закінчити лише десятирічку!), без достатнього практичного досвіду, — хіба ж можна вважати досвідом три нариси, віддрукованих у травні-червні 1942 року на шпальтах кронштадтської газети, — зважитися написати повість. Та відважний розвідник звик ризикувати й не боявся труднощів. Рік напруженої творчої роботи — і на його письмовому столі з'явився рукопис «В Курляндському котлі», який автор скромно назвав «Нотатками партизана».

Початкуючому літератору на рідкість пощастило: першими читачами й поціновувачами його твору стали відомі радянські письменники Олександр Прокоф'єв, Віссаріон Саянов, Леонід Слонімський, Микола Задорнов, Віліс Лаціс, Візбул Берце, а також мудрі, чуйні земляки — Ярослав Галан, Ірина Вільде, Володимир Беляєв, критик Борис Буряк (на той час П. Автомонов працював у Львові власкором газети «Вільна Україна»). Саме завдяки їхній дружній підтримці й кваліфікованим порадам молодий прозаїк оволодів секретами художньої творчості і зумів надати своїм нотаткам художнього звучання. Як наслідок — у травні-липні 1947 року повість «В Курляндському котлі» була віддрукована на сторінках «Радянського Львова» (нині журнал «Жовтень»). А благословляв її у світ головний редактор цього часопису, видатний майстер прози Петро Козланюк. Першу партизанську повість Павла Автомонова схвально зустріла критика, твір було перевидано в Москві і Латвії, перекладено кількома європейськими мовами.

Окрилений успіхом, молодий письменник пробує свої сили у створенні художнього полотна про величні і водночас складні суспільні процеси на визволених землях західних областей України, свідком яких в 1946—1948 роках він був. Цей задум П. Автомонов реалізував у повісті «Без межі», яка побачила світ 1950 року в літературно-художньому альманасі «Дружба народів».

Після деякої творчої паузи Автомонов знову повертається до

близької, уже випробуваної, відчуті всім його еством теми — людина і війна. На цей раз йому хотілося показати, як склалися долі вчорашніх воїнів на мирному фронті. Чи знайшли себе відважні бойові герої в трудових буднях?

Спираючись на власний життєвий досвід, молодий письменник створив схвильовану оповідь, головним персонажем якої вивів недавнього фронтовика, котрий після демобілізації влаштовується на роботу в редакцію обласної газети, опановує секрети журналістської професії, навчається на заочному відділенні інституту. Перед читачем постала цідна, самовіддана натура, принциповий комуніст і незрадливий товарищ, який завжди прагне «слухати життя», непримиренно ставиться до дволикісті, зазнайства, черствості, бюрократизму.

Повість «Віктор Кошик» була видрукувана видавництвом «Радянський письменник», 1954 року. В наступній повісті «Ліс шумить» (1956) П. Автомонов показав бойову молодість Віктора Кошика. А згодом з-під його пера виходить третя повість «Коли розлучаються двоє» — про юнацькі роки Віктора, про його навчання у школі, перші тривоги й випробування, прагнення самостійно мислити і чесно йти обраною дорогою, про призов до Армії і пекельний гарт на Ленінградському фронті в найтяжчий рік війни. Ось усі ці повісті й склали трилогію «Коли розлучаються двоє», яка була тепло зустрінута читацькою аудиторією.

Чим же був зумовлений такий успіх?

Як не раз відзначала критика, життєпис головного героя трилогії «Коли розлучаються двоє» Віктора Кошика майже повністю збігається із вузловими моментами біографії самого автора. Велика Вітчизняна війна надала йому довгострокове «творче відрядження» на бойові рубежі та в глибокі ворожі тили, і він писав про те, що сам пережив, що добре знав і пам'ятав. Тому оповідь відзначається сувою правдою.

Зображаючи становлення характеру молодої людини кінця тридцятих — початку п'ятдесятих років, здатної перебороти, здавалося б, нездоланні труднощі, письменник зумів вийти за рамки ординарного життєпису свого героя; його розповідь зазвучала своєрідним літописом величних ратних діянь того орлиного племені радянських людей, яке внесло неогромищений вклад у перемогу над гітлерівськими полчищами — восьмеро із кожних десяти ровесників автора полягли смертю героїв на полях битв. Читач сприйняв «Коли розлучаються двоє» як гарячий подих історії на одному з найкрутіших її перегонів, як хвилюючий документ, живе свідчення учасника безприкладного масового героїзму.

Трилогія була завершена в 1957 році. Нині, з висоти чвертьстоліття, приємно відзначити, що ця річ витримала іспит часом, вона й зараз читається з неослабною увагою. В образі Віктора Кошика пи-

сьменник зумів вималювати крутий, неспокійний характер молодої, вихованої нашою дійсністю людини, переконаної у своїй правоті, безкомпромісної, відданої високим ідеалам. Все Вікторове життя є своєрідним підтвердженням крилатих слів латиського поета-революціонера Яна Райніса: «Твій народ не вмере, якщо ти підеш вмирати за народ».

П'ятдесяті роки стали для Павла Автомонова порою літературного змужніння. Після завершення роботи над трилогією він пробує свої сили в новелістиці (книга оповідань «На зорі раненько» вийшла у 1957 році), публіцистиці (1959 року окремим виданням був опублікований нарис «Квіти в цеху»), проте вільніше, природніше письменник почувався в монументальніших жанрах. Повісті «Його прізвище невідоме» та «Щастя дається нелегко» були премійовані на Республіканських конкурсах видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодь».

У цей період в Автомонова виникає неабиякий потяг до художнього освоєння тем сучасності. У нарисах, оповіданнях, у повістях «Щастя дається нелегко» і «Недописана анкета» він звертається до життя робітників і колгоспників, їхніх трудових звершень, великих і малих щоденних турбот. Письменника ваблять у житті природи запальні, щирі, незрадливі, з крутими долями і міцним гартом, а особливо — молоді трудівники в пору, коли перед ними постають десятки пекучих питань: чому присвятити своє життя? Якими стежками треба досягати високої мети? Де слід шукати підтримки, коли за плечима поки що нема ні великих знань, ні життєвого досвіду? Художніми засобами автор дає чітку й беззастережну пораду юним: тільки в трудовому колективі, при повсякденній підтримці друзів людина може знайти своє щастя, навчитися долати найбільші перепони.

Повість «Щастя дається нелегко» була прихильно зустрінута і читачами і літературною критикою. Газета «Радянська Україна» 28 серпня 1960 року, зокрема, писала, що цей твір Павла Автомонова «пройнятий теплою любов'ю до людини, до сучасних героїв нашого життя. Він воює проти застою і боягузтва у вирішенні складних питань виробництва, картає нероб і егоїстів, бореться проти мракобісся, воює гаряче, переконливо».

Герой «Недописаної анкети» (1962) Тарас Чамата — син по-звірячому забитої фашистами партизанки і загиблого в боях за свободу Чехословаччини радянського розвідника-парашутиста. Будучи водієм-механіком славнозвісної «Харків'янки», Тарас проводить свій снігохід через крижані пустелі й тороси Антарктиди аж до Південного географічного полюса. Автор обрав персонажами цього твору перших радянських людей, котрим пощастило пробитися до «пула Землі», як називають Південний полюс полярники. Такий відбір природи

наводить на думку, що П. Автомонов і в мирні дні шукає для своїх персонажів діяння справді героїчні.

Та все ж найулюбленішою темою для Павла Автомонова лишилася військова тема, а конкретніше — подвиг радянської молоді на фронтах Великої Вітчизняної війни. Саме уславленню ратних діянь своїх ровесників присвячені повісті «Його прізвище невідоме» (1959), «Так народжувалися зорі» (1960), «Автограф сержанта Цибулі» (1967), «Капітан Русанов» (1970), «Мій танк — 317» (1970), п'єса «Операція «Цибуля», численні оповідання про чекістів, прикордонників, підпільників, партизанів.

Як уже було сказано, перші твори Автомонова носили автобіографічний характер. Вони в основному ґрунтувалися на особистих враженнях автора, акумулювали його життєвий досвід. Та не дарма люди кажуть: навіть у найглибшій криниці є своє дно. Десь наприкінці першого творчого десятиріччя письменник завважив: йому починає бракувати свіжих спостережень, глибоких знань.

«Мабуть, у житті кожного письменника настають хвилини, коли ти нараз відчуєш себе якимось спустошеним, духовно вищотрошеним, не здатним більше вичавити з себе жодного вартого уваги рядка. На мене така мить чатувала невдовзі після виходу в світ трилогії «Коли розлучаються двоє», — напише згодом Павло Федорович. — Уже не пам'ятаю точно дати, коли я раптом з острахом відчув себе ніби перед відкритим локом літака, з якого треба кинутися в сліпу безодню ночі. Оце бешкетне передчуття лету не полишало мене довгі місяці, але ринутися сторч головою у вільний політ фантазії я не міг. Якись невидимі пута надійно утримували в отому пригнічено-дивному стані. Утримували, поки я нарешті не збагнув: писати так, як хотілося б, я ще не можу. І не тому, що не вистачало художніх деталей, яскравих барв, просто не було свіжого, я сказав би, нового погляду на життєві явища, в тому числі і на події часів Великої Вітчизняної війни. Спасибі старшим друзям-письменникам, вони підказали, що тільки спершись на колективний досвід сучасників, можна вийти із такого душевного штопора».

Після тривалих і болісних розмислів Павло Автомонов починає ретельно вивчати друковані джерела, що висвітлювали різні аспекти військової теми, затим починає старанно розробляти ще незаймані пласти архівних надр, здійснює подорожі по сходжених партизанами стежках, прагне зав'язати якомога більше знайомств із колишніми народними месниками — прототипами своїх майбутніх літературних героїв. Саме в ті дні доля зводить його з видатними організаторами боротьби в тилу ворога колишнім начальником Українського штабу партизанського руху генерал-лейтенантом Тимофієм Амвросійовичем Строкачем, секретарем Ровенського підпільного обкому партії і начальником штабу партизанських загонів Ровенщини

Василем Андрійовичем Бегмою та його бойовим добратимом, комісаром Ровенського партизанського з'єднання Лукою Єгоровичем Кизею, а також із командиром ушавленого 3-го гвардійського Котельниківського танкового корпусу генерал-майором Вовченком.

Письменник здійснив воістину благородну справу, надавши творчу допомогу цим заслуженим героям війни в увічненні маючих, а то й зовсім не відомих подвигів українських партизанів, у створенні, так би мовити, колективної історії всенародної боротьби з гітлерівськими загарбниками. Зроблені ним літературні записи спогадів Т. Строкача «Наш позивний — свобода», В. Бегми й Л. Кизи «Шляхи нескорених», як і книги генерал-майора танкових військ І. Вовченка «Танкісти», можна назвати своєрідною партизанською енциклопедією. Разом із фундаментальними науковими працями і кращими художніми творами про війну ці книги — багатюще джерело фактичного матеріалу для прийдешніх поколінь дослідників, письменників, митців.

Тривала робота в архівах та бібліотеках, зустрічі, які часто-густо переростали в щире дружбу, з сотнями й сотнями недавніх воїнів-танкістів, партизанів, підпільників, багаторічна спільна праця над літературними записами мемуарів видатних воєначальників і партійних діячів допомогли письменникові сягнути у своїй творчості нового якісного щабля.

Десь на рубежі п'ятдесятих — шістдесятих років і літературна громадськість і критика однастайно відзначили: Автомонов-повістьяр зробив помітний крок у творчому зростанні, автор уже не послуговується тільки власним досвідом, а звертається до життєвого досвіду своїх ровесників і витворює нові типи персонажів з дивовижно красивими і неповторними долями.

Ось як, наприклад, був оцінений в 1957 році старшими товаришами по перу рукопис повісті «Його прізвище невідоме». Тут доречно заважити, що оцінки ці взяті із рецензій закритого конкурсу, оголошеного видавництвом ЦК ЛКСМУ «Молодь». Отож рецензенти, пишучи свої відгуки, не знали імені автора, а це робить їхні оцінки ще об'єктивнішими й відвертішими.

Василь КОЗАЧЕНКО:

«Невеличка, сюжетно міцно «збита» повість ця розповідає про місяць й дні, які передували історичним боям на Орловсько-Курській дузі. Дія відбувається на Слобожанщині, в одному з тимчасово окупованих українських міст. Основні герої — радянський розвідник Василь і дівчина-підпільниця Оріся. За жанром це має бути ніби пригодницька річ, але мене, наприклад, радує те, що в ній дуже мало атрибутів саме пригодницької повісті з її певною умовністю. В повісті вражають не самі пригоди, а живі, цікаві характери радянських

людей. Читається вона з цікавістю. Подобаються в ній, викликають інтерес і стисла, компактна розповідь, і розвиток сюжету, і, головне, образи людські — образи реалістичні, без «котурів» та умовностей, притаманних багатьом творам подібного типу. Цінність цієї повісті і в тому, що її персонажі — рядові радянські люди, а не якісь особливі герої; їхні вчинки природні й людські... І все ж ці вчинки, саме в силу їхньої природності й реалістичності, постають перед читачем, як вчинки справді героїчні, величні й патріотичні. В силу саме підкреслених властивостей ця повість матиме незаперечне значення у вихованні в нашої молоді любові до своєї Батьківщини, почуття радянського патріотизму».

Юрій ЗБАНАЦЬКИЙ:

«Ця повість — відрядне явище на конкурсі. Вона безперечно схвилює читача, образи Василя й Ориси ввійдуть у його свідомість, примусять задуматися.

Події в цій повісті описано правдоподібно, реалістично. Ніхто з її персонажів не робить чогось надзвичайного, надлюдського, а разом з тим читач бачить, як на його очах вершаться героїчні діяння».

Олександр КОПИЛЕНКО:

«Здавалося б, це та книжка, яка належить до так званих пригодницьких повістей. Але то лише здається. Автор уміє показати й героїчні вчинки Василя та Ориси так, що вони не здаються надуманими, вигаданими. Ці вчинки органічно пов'язані з патріотизмом, з відданістю Батьківщині, з любов'ю до неї, бо це є справді радянські люди, і інакше ці люди діяти не могли. Тому ідейне, виховне значення повісті беззаперечне. Читатимуть її наші молоді люди (та й не лише молоді!) з величезним інтересом. Я радий думати, що ця повість стане однією з улюблених книг молоді. Відчувається, що вона написана вправною рукою письменника»...

Визнані майстри слова не помилилися: ця невеличка повість Павла Автомонова одразу ж привернула до себе пильну увагу читачького загалу, стала, за словами Олександра Копиленка, однією з найулюбленіших книг молоді. Надовго стала! Ось уже понад два десятиліття не пригасає до неї інтерес, про що свідчать обговорення її в бібліотеках, читачькі листи до письменника.

Ген-ген після війни стало відомо про безприкладні подвиги соратників по боротьбі київського чекіста Івана Кудрі і Петра Осовського з Лебединя на Черкащині, відважних підпільників Ніжина на чолі з Яковом Батюком і Хотина під керівництвом Кузьми Галкіна, немеркнучі діяння «Партизанської іскри» і «Спартака». Але багато імен радянських патріотів лишалися невідомими.

В передчутті відкриття ще одної когорти героїв Павло Автомонов

виїхав на Черкащину. І те, що він почув од людей у Смілі, Білозір'ї, Балаклаї й інших селах, те, що узнав із партійних архівів і трофейних документів, буквально приголомшило його. Виявилось, що в часи фашистської окупації з листопада 1941 року по жовтень 1942 року на Смілянщині діяла широко розгалужена, добре законспірована молодіжно-комсомольська бойова організація, на рахунку якої було багато славних звершень. Захоплений воістину героїчним життєвим матеріалом, Павло Автомонов, відклавши інші творчі плани, засів писати повість «Так народжувалися зорі».

Після виходу у світ повісті (1960) Павло Автомонов одержав від колишніх бойових побратимів, їхніх родичів і просто знайомих багато відгуків, порад, коректив, доповнень, міркувань і побажань. До того ж, у Смілі відбулося відкрите судове засідання виїзного Військового трибуналу, на якому розглядалася справа купки мерзенних виродків, що найнялися було до гітлерівців виконувати «чорнову роботу». Саме їхніми каїновими руками були замордовані Юрій Канарський, Надя Забеліна, Микола Атаманський, Женя Хижняк, Сашко Міщенко, Володя Ткаченко, Таня Мачулко і багато інших підпільників.

«Нові матеріали примусили мене повернутися до роботи над «Зорями», щоб показати розмах патріотичного руху на тимчасово окупованих фашистами радянських територіях, його еволюцію від окремих диверсійних акцій, здійснюваних часто одинаками, до партизанської війни, яка мала єдину продуману стратегію і єдине керівництво,— писав згодом Автомонов.— Водночас події змусили мене глибше заглянути в темні душі людей, які, рятуючи свої шкури, стали на ганебний шлях зради... Адже ми повинні завжди пам'ятати те зло, яке заподіяв народам німецький фашизм, і ніколи не забувати людей, подвиги яких спалахували в мороці неволі яскравими зорями, а серця і душі яких у чорну ніч окупації втілювали нездоланий дух нашого народу».

Якщо перше десятиліття письменницького життя Павла Автомонова без вагань можна назвати порою випробування сил у різних літературних жанрах, порою пошуку своєї теми, свого героя, свого голосу, то наступне десятиліття, яке припало на шістдесяті роки, з меншою певністю слід вважати періодом становлення Автомонова як письменника-документаліста, пристрасного співця всенародного подвигу в Великій Вітчизняній війні. Документаліста в сучасному розумінні цього слова.

Найопукліше й найточніше визначення цьому жанру дав видатний майстер прози, відомий російський письменник Сергій Залигін: «Вважається, що принцип документальності реалізується лише в нарисі і мемуарах. Мені здається, що це неправильно. Принцип, а краще — метод документальності визначається тим, як підходить автор

до свого матеріалу. Якщо автор стверджує, що все, про що він пише, було саме так, а не інакше в житті, викликає в читача відчуття цілковитої достовірності, навіть і не дуже широко використовуючи документи і реальні факти, це — твір документальний...»

Загальновідомо, що з кінця п'ятдесятих років художньо-документальна література нарівні з мемуарною почала набувати небаченої раніше популярності. Як не раз уже відзначала критика, документалізм став художнім принципом, своєрідною особливістю радянської літератури, складовою частиною її партійності, публіцистичної заостреності, дійовим засобом емоційного впливу на читача. І щонайперше це стосується творів про сувору правду війни, де широко використовуються маловідомі документи, свідчення учасників подій, реальні факти.

Саме до таких творів належить чи не найкраща, художньо найдовшеніша повість Автомонова «Мій танк — 317». Вона була немовби підсумком багаторічної роботи письменника над літературним записом книги фронтівих спогадів легендарного генерала, колишнього командира 3-го гвардійського Котельниківського танкового корпусу Івана Антоновича Вовченка.

Працюючи над мемуарами прославленого воєначальника, Автомонов вивчив історію бронетанкових військ, ознайомився з тактико-оперативними поглядами радянського і гітлерівського верховного командування на проблему використання танків у сучасному бою, а найголовніше — зустрівся віч-на-віч з десятками героїв, про подвиги яких так пристрасно оповідав Вовченко. Не раз він супроводжував генерала до Москви на традиційні зібрання танкістів-котельниківців. У товариському колі колишні воїни згадували полеглих друзів, окремі епізоди з фронтового життя, про які не прочитаєш ні в архівах, ні в жодній бібліотеці. З отих хвилюючих розповідей, а потім із сотень листів ветеранів уява письменника відроджувала бойовий шлях славного гвардійського корпусу під командуванням одного з наших найталановитіших і найдосвідченіших полководців минулої війни маршала танкових військ Павла Олексійовича Ротмистрова.

Так, вовченківці з танкової армії маршала Ротмистрова вписали чимало осяяних сторінок у літопис Великої Вітчизняної війни. Та серед безлічі бойових операцій один епізод буквально приголомшив Павла Автомонова своїм високим героїзмом і водночас глибоким трагізмом. Йдеться про блискавичний 150-ти кілометровий танковий десант, здійснений зведеним танковим загonom 20—23 січня 1943 року від Котельниково аж до Батайська по занесених глибокими снігами донських степах, про розгром фронтового фашистського аеродрому, про осідлання ростовської магістралі, що живила сімсоттисячне угруповання гітлерівців на Північному Кавказі. Танкісти, очолювані гвардії полковником Данилом Гуменюком, виконали поставлене перед

ними надскладне бойове завдання, і хто відає, як би склався подальший хід загальних воєнних дій, коли б вони одержали своєчасну підмогу й намертво зав'язали в «кавказькому мішку» сімсоттисячну німецько-фашистську армію.

Три дні і три ночі стримували вовченківці ошалілі ордища гітлерівських головорізів, котрі перед примарою нового Сталінграда шодуху тікали з Північного Кавказу. Саме в тих нерівних безперервних боях радянські бійці-десантники недолічилися багатьох своїх товаришів, втратили всі танки, залишилися без боеприпасів. І тільки після того як по радіо отримали наказ командування залишити бойові позиції і пробиватися до лінії фронту, на трофейних конях у снігову заметіль знову пустилися по донських степах і, знову здійснивши стоп'ятдесяtkілометровий рейд, вийшли-таки в розташування свого гвардійського корпусу.

Саме оцей безприкладний, сказати б, подвійний рейд вовченківців по глибоких ворожих тилах в люті січневi віхоли сорок третього і став об'єктом художнього дослідження Павла Автомонова в повісті «Мій танк — 317». Як і в попередніх повістях письменника, тут теж персонажі мають своїх прототипів, починаючи від командира зведеного танкового загону полковника Гуменного і кінчаючи другорядними, епізодичними дійовими особами з числа мешканців придонських степових хуторів, котрі всім, чим могли, допомагали відважним танкістам-десантникам. А бійці і командири, яким судилося полягти в цьому небувалому рейді смертю героїв, названі своїми справжніми іменами.

Аби надати оповіді непідкупної щирості, задушевної проникливості, Павло Автомонов зважився на ризикований крок — повів мову від першої особи, а конкретно — від імені командира танка 317, бувалого сержанта Романа Волошка. Тільки ж для цього автор повинен перевтілитися у свого героя, сягнути його фахового рівня. Лише один необережний мазок, одне не точно вжите слово могли згубити повість: читач, відчувши підробку, не повірив би жодному подальшому слову Романа Волошка. І письменник, щоб уникнути цього, обрав єдино правильний шлях — вирішив хоч якоюсь мірою прожити життя свого героя.

З допомогою генерала Вовченка Автомонов влаштовується стажером в одному з танкових підрозділів. Переселяється в солдатську казарму, ходить на заняття, оволодіває навиками механіка-водія, бере участь у багатокілометрових нічних переходах і навчальних боях. А на довершення всього ще й здійснює поїздку маршрутом вікопного рейду-десанту вовченківців, здійснює в супроводі колишнього командира зведеного танкового загону гвардії полковника запасу Данила Гуменюка, якому, до речі, опісля присвятив «Мій танк — 317».

Читач сприйняв цю повість як доконечно правдиву, задушевну сповідь бувалої людини перед своїми нащадками. «Слід гадати, Павло Автомонов у війну був не інакше як танкістом, учасником того унікального танкового рейду,— писав у журналі «Дальний Восток» літературний критик В. Єфіменко.— Про це свідчить його професійне знання військової служби танкістів, і те, як вони воюють, і те, як кожен член екіпажу злагоджено й вивірено діє в бою, і безліч інших, точно підмічених деталей...»

Ні, Павлові Федоровичу не довелося ні в роки війни, ні в мирні дні водити броньовані «тридцятьчетвірки». Проте ось такі теплі, такі задушевні слова про бойових побратимів міг сказати тільки істинний танкіст: «Славні хлопці, оті танкові десантники! Ось так приведуть бійців із запасних полків, із госпіталів... вишикують у шеренги, потім перед ними стане майор Підгурський і скаже: «Комуністи і комсомольці! Три кроки вперед!» І все. Навіть не питають, умієш ти стріляти чи кидати гранату. Навіть не поцікавляться прізвиськом: нема часу, обстановка вимагає одразу ж іти в бій слідом за танками та на броні танків... Старожилів серед танкових десантників мало. За віком мотострілки були наймолодшими в танковому корпусі. Добрій половині бійців ледь виповнилося по вісімнадцять... Як шкода бачити їх на броні танка. Звичайно, за рік вони вже стануть ветеранами. Але скільком не пощастить дожити і до свого дев'ятнадцятиліття!»

В один ряд із «Танком — 317» можна поставити й повість «Капітан Русанов». Роботу над нею Автомонов почав з опублікування 23 жовтня 1965 року нарису «Верность» у газеті «Правда». Це коротенька, міцно скроена, написана на найвищому реєстрі душевної напруги, до нещадності правдива, літературна річ. Йдеться в ній про вірність Батьківщині до останнього подиху й трагізм безвиході, нездоланність духу радянського патріота і бездонну підлість фашистських людиноненависників, високу жертвовність в ім'я свого народу й підлу зраду.

«Яка нездоланність духу! Який ідеальний зразок вірності Вітчизні! — не раз говорив письменникові генерал Строкач, згадуючи свого ад'ютанта капітана Русанова.— Про таких синів народу нашого треба складати пісні і писати книги...» На жаль, самої книги не пощастило побачити Тимофію Амвросійовичу Строкачу: його життя передчасно обірвалося. Але останнє побажання прославленого організатора партизанської боротьби на Україні Автомонов сприйняв як батьківський заповіт і, ретельно вивчивши відповідні архівні матеріали, свідчення очевидців, створив художньо-біографічну повість про капітана Русанова. А дещо пізніше — повість про мудрого наставника Русанова, Тимофія Строкача. (Художньо-публіцистична повість-портрет про генерала Строкача «Виконуючи Вітчизни наказ» була видрукувана Політвидавом 1975 року в серії «Герої нашої Батьківщини»).

І вже зовсім іншої тональності повість «Автограф сержанта Цибулі» (1965), у якій головний герой Антось Цибуля — парашутист, мінер, радист, розвідник виписаний з щирою усмішкою як народний характер, що уособлює невмирущий дух наших волелюбних предків, їх вірність і мужність, вміння не лише воювати, а й сміятися над воюгом-супостатом.

Проте було б помилкою вважати, що коло творчих інтересів Павла Автомонова замкнулося тільки на військовій темі. В сімдесяті роки з-під його пера виходить чимало книг різних і за темою, і за жанром, і за характером. Варто назвати хоча б монографію «Партизани. Дніпро. 1943», за яку йому було присуджено звання кандидата історичних наук, підсумкову збірку нарисів «Ми — комуністи. Портрети моїх сучасників», наукове дослідження «Жанр переднього краю. Український нарис-портрет у роки дев'ятої п'ятирічки». Спробував він сили і в галузі драматургії, написавши кілька п'єс за мотивами своїх прозових творів та кіносценарій «Дачна подорож сержанта Цибулі», за яким поставлено художній фільм на студії ім. О. Довженка.

Майже сім років письменник працював над епічним полотном — дилогією «Каштани на спомин» (1975) та «Другий фронт» (1980). Романи відзначаються строгістю думки, факту, інтонації. Автор зумисно не спрощує життєвих явищ, своїх героїв, не пом'якшує ударів долі, не полегшує ноші, яку звалила їм на плечі найкровопролитніша із воєн. Впадає в око, що в дилогії значно поширив діапазон дослідження реальної дійсності автора, поглибшали його оцінки фактів і явищ, мислення набуло масштабності. Автомонов уже не обмежується спогляданням війни очима рядового партизана, танкіста чи піхотинця, а прагне розгледіти панораму воєнних подій з висоти командуючого армією, начальника Українського штабу партизанського руху, представника Ставки Верховного Головнокомандування. Ввівши читача в розбурханий вир Великої Вітчизняної війни, він утверджує високу думку, що тільки партія, виплекана Ленінінм, здатна була підняти на смертний двобій із гітлерівськими полчищами народи Країни Рад і привести їх до немеркнучої перемоги, іншої сили у світі, яка могла б протистояти фашистській навалі, просто не існувало. Годі й казати, що дилогія Павла Автомонова — помітне і досить відрадне явище в сучасній українській літературі.

Продовженням або, точніше кажучи, своєрідною гілкою дилогії можна вважати і повість П. Автомонова «Льодовий десант». Як і в «Каштанах на спомин» та «Другому фронті», в ній головним героєм вимальовано сміливого і винахідливого полковника Веденського. Дія «Льодового десанту» відбувається в сувору першу воєнну зиму на півбережжі Азовського моря, де за наказом командуючого Південним

фронтом спецбатальйон мінерів на чолі з Веденським зірвав зловісний план гітлерівців, які намагалися прорватися на Кавказький берег, по-тай перекинувши по льоду Таганрозької затоки свої мотомеханізовані війська.

Ця повість ще раз підтверджує: для Павла Автомонова (в минулому розвідника-десантника) найдорожчим, найулюбленишим з-поміж ратаїв війни є образ безстрашного, відданого Вітчизні радянського десантника, який проходить через усі найзначніші твори цього письменника, починаючи з «Курляндського котла». Схоже на те, що саме перша партизанська повість стала потужним початковим імпульсом, відправним моментом у творчій долі письменника, визначила на багато років його творчі пошуки.

Про це свідчить і новий роман П. Автомонова «Галка». Письменник прагне подивитися на своїх героїв з висоти Ставки і штабу Ленінградського фронту, з точки зору командування фашистських армій групи «Норд», проти яких діяли розвідники. Росіяни Кудрявий і Короп, українець Галка, естонець Юхан, латиші Тайда і Латиш розкриті у романі як особистості на війні, чий внесок у перемогу над гітлерівськими військами як розвідників штабу фронту був вельми значним. Виразності в зображенні характерів, гостроти й напруження у діях П. Автомонов досягає, зіткнувши Галку з пристосованцем, дезертиром, зрадником і карателем Мамоньком та його шефами — есесівцем Вундерліхом і гітлерівським фельдмаршалом Шернером.

У рік шістдесятирічного ювілею Павла Федоровича Автомонова прихильники його таланту знову зустрінуться з уже знайомим по «Курляндському котлу» радистом розвідгрупи, котрий з волі свого творця переселився на сторінки нового роману. Зустрінуться у небі на борту транспортного літака, звідки Галка має десантуватися для виконання бойового наказу Вітчизни.

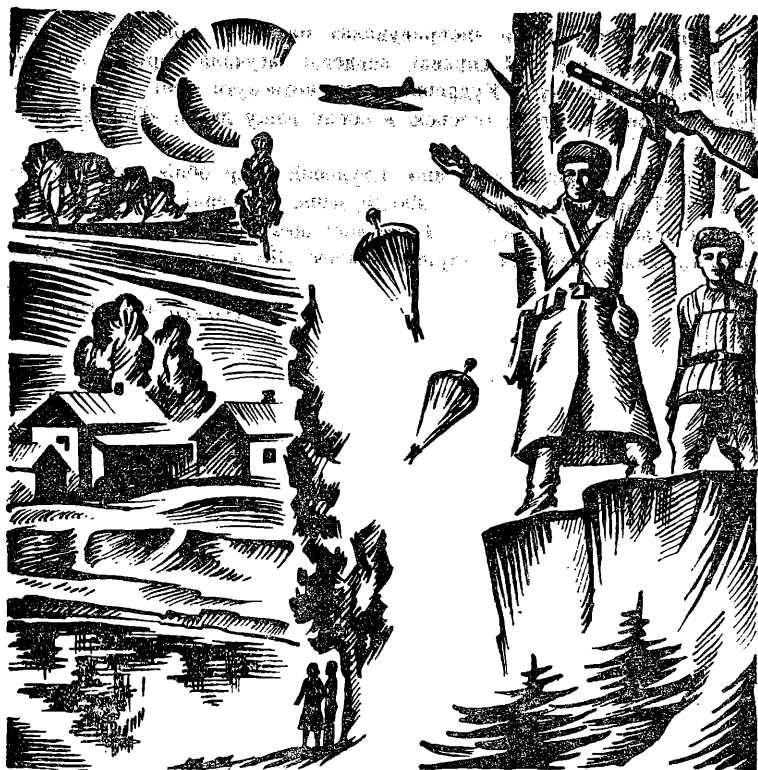
«...Летимо вже з півтори години. За промерзлим ілюмінатором у небі все плив і плив повнобокий місяць, на золотаво-срібlistому бубоні якого проступали тьмяні обриси Каїна, що підняв на вила свого брата Авеля. А внизу в непроглядній безодні десь нишкла зтероризована гітлерівцями земля, на яку ми повинні ступити...

Нараз спалахнула в салоні літака крихітна лампочка. Це — сигнал скидати вантаж, але в серце мені вп'ялася гаряча голка неусвідомленої тривоги. Двоє з екіпажу кинулися до розкритого люка, почали спішно викидати опасисті лантухи. Вони безслідно зникали в океані мороку, а за хвилю над ними спалахували голубуваті в місячному сяйві, схожі на велетенські медузи парашути. Один, другий, п'ятий, восьмий...

Наші візники-пілоти «поправували» на друге коло. Тепер уже скоро й наша черга. І справді, невдовзі загучала бортова сирена. Командир розвідгрупи Кудрявий встиг потиснути мені лікоть і вигукнув, пірнаючи сторч головою в чорну пащу люка: «Пішов, братці-іі...»

Я прожогом кинувся за ним. Студений вітер облік щоки, засліпив очі. Проте свідомість, як ніколи, ясна. І в серці — ніякого страху, як траплялося попервах. Було лиш щемливе відчуття стрімкого лету та зачаєне чекання зустрічі з землею. Що то нас чекає на ній?..»

Олекса МУСІЄНКО

КОЛИ РОЗЛУЧАЮТЬСЯ ДВОЄ

Трилогія

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема-
Зерна неправди за собою...

Тарас Шевченко

Твій народ не вмере,
Якщо ти підеш вмирати за народ.
Ян Райніс

БІЛЯ ШЛЯХУ МУРАВСЬКОГО

ХЛОПЦЯМ МИНАЛО ТРИНАДЦЯТЬ...

1

Молоде ясно-зелене листя на вербах і тополях тріпотіло весело, по-літньому.

На вузлуватому корені, що повис над водою, наче місточок між двома стовбурами, стояв хлопчина років тринадцяти. Сіру ситцеву сорочку навхрест перетинали ремінці: з одного боку висів планшет, зшитий з полотна, з другого — пугач. Штани закочені до колін, і хвиля раз у раз хлюпала на босі ноги. Вітер шарпав і гойдав рясолисті віти над самою водою, хотів здерти з голови картуз. Малий воїн намацав на ньому зірку і якір, ніби

хотів пересвідчитись, чи на місці дороги знаки. Потім рішуче насунув картуз на самісінькі брови — так надійніше!

Покраплене ластовинням обличчя хлопчини було зосередженим і серйозним, а великі карі очі з-під чорних брів напружено і пильно вдивлялись у протилежний берег.

А поруч, у густій лозі, причаївся гостроносий човен. З десяток хлопчаків, озброєних дерев'яними гвинтівками, пугачами, обсіли «корабель». На носі човна порались біля двометрової залізної труби артилеристи, на кормовій частині тримались за фанерний щит станкового кулемета ще два бійці в коротких штанях.

Десантники з нетерпінням чекали на сигнал свого командира Віктора Кошика, який стояв на повислому корені. Їм хотілося якнайшвидше попливти і на тому березі вступити в бій, підтримавши сухопутну армію Гриця Авраменка. Вона вирушила в обхід цукрового заводу і незабаром почне виганяти «ворогів» з кагатного поля — території, яка за умовами гри належить заводській дітворі.

Та Віктор не подавав команди, чекаючи сигнальника Олега Римаря, який мав сповістити, що армія Гриця запалила вогнище за кагатним полем, біля відстойних ям, — на східному кордоні «держави».

З «ворожого» берега почулися розпачливі вигуки, голосний плач. Там дівчатка витрушували з верші рибу, аж кілька хлопців налетіли на них, побили рибалок і забрали карасів.

Десантники впізнали свого однокласника Санька Сіроштана, який командував потойбережною дітворою.

— З гармати б по них бабахнути! — не стерпів Боря Світлицький, артилерист і стерновий з облупленим, трохи розплесканим носом, довгий і тонкий, як лозинка.

— Товаришу командуючий хлотом! — пролунав стурбований голос.

Віктор обернувся. Перед ним стояв захеканий Олег Римар, а з-за його спини визирали схожі один на одного Вікторові брати-близнюки — Миколка і Степанко.

— Біля відстойників запалили! — гукнув, прискорено дихаючи, Олег. Очі його благально дивились на Віктора. — Я теж з вами...

— Візьми і нас у десант! — просив Степанко за обох. — І в нас рузза є.

— Геть звідси, первачки-черв'ячки! — гримнув командуючий.

— Я на тополю лазив, — говорив, мало не плачучи, Миколка. — І плавати вмію!

— Візьми, — промовив благально Степанко.

— Ти лазив на тополю? — здивувався Борис Світлицький. — Олег! Це нечесно. Хіба можна дітлахам довіряти вахту?

— У мене штани вельветові! Микола сам поліз. Я його не посилав, — виправдувався Олег.

Тримаючись за руки, брати-близнюки презирнулися і стали навшпиньки, щоб бути вищими. Та старший брат сказав:

— І не пніться. Ідіть додому... А ти, Олег, плаваєш, як сокира!

— Неправда! Я вже до другого стовпа на купальні допливаю. Скажи йому, Борю! Скажи!.. Хлопці!..

— По-собачому! Отак, — швидко-швидко загриб до себе руками Миколка.

Дехто з десантників хихикнув.

Олегові дуже кортіло бути на човні разом з товаришами, а тут брати Кошки отак його обсміяли. «Велике діло — на тополю вилізти. А Віктор як закопил губу! Теж командир!.. Начепив полотняну планшетку. Та й бінокль без скелець». У хлопця ображено затремтіли губи.

— А... А вас батько покине! О!.. Він залицяється до... до нової хімічки Ольги! Ага! Ага! — вигукнув він.

Віктор розгублено закліпав очима:

— Що ти мелеш, як баба базарна?

Все-таки хлопці погодилися прийняти Олега в десантники. Останнім у човен встрибнув командир, дістав компас, труснув ним і, придивляючись до тремтячої стрілки, сказав:

— Тримати курс прямо на південь, на великий корівник!

— Єсть! — Четверо весел разом врізались у воду.

Човен плив повільно. Вітер гнав хвилю, з піднятих весел летіли бризки в обличчя десантникам. Віктор дивився на зеленкуваті гребені води і думав про своє: «Ще й бреше Олег! Потрібна батькові ота хімічка!..»

Небо раптово потемніло, як перед дощем. «А тут глибоко, бабуся казали, що сажнів з вісім буде. Колись тут був яр». Сильний порив вітру хитнув човен. Віктор три-

можно озирнувся. Хлопці теж були похмурі, мовчазні, з острахом позирали на хвилі. Олег сидів на дні човна, простягнувши ноги, цупко тримаючись обома руками за борти.

«Не перевернутись би...» Прикусивши губу, Віктор гукнув:

— Борю! Правуй прямо на хвилю! На хвилю!

Човен подався праворуч. Його піднесло, хляпнувши у самий ніс, і важко опустило.

Молодець Борис. З таким не пропадеш! Вікторові стало легше на серці і трохи соромно за себе.

— Середину вже минули. Залишилось менше. Сухі ще твої вельветові штани? — спитав він Олега.

— Сиджу ось...

Олег уявив себе отак, в одежі, далеко від берега у воді. А він же ледве-ледве вміє плавати. «Все через матір, боялася, щоб не втопився. Он Миколка Кошиків удвічі менший, а вже через ставок перепливає! Боялася, а тепер і втоплюся!..» Раптом йому до ніг упала гумова подушка. Її кинув Борис Світлицький. Олег не знав, що й робити — триматися за борти чи схопити подушку й притиснути її до грудей. «І нащо мені було сідати в цей проклятий човен! Нещасний я... Мамочко! Таточку мій! Я більше не буду...» — голосив у душі Олег.

Хвиля біля берега була невелика, і страх перед «морською» стихією зник.

Берегова оборона зчинила тривогу, гатячи в трубу залізним пруттям. На десантників полетіли гнила картопля й кормові буряки, добуті з силосної ями. Вдалині лунав клекіт баталії між сухопутними арміями. Військо Гриця Авраменка звільняло свою територію, відкидаючи ворога за жомову яму.

«Гу-у-гу-у-у...» — застогнала гармата на човні. Зацокотів кулемет.

«Вороги» покотили міні-гарбузи, що з плеском упали на воду.

Очі Віктора збуджено сяяли, і він скомандував:

— Артилеристи, залишайтеся на кораблі! Десант, за мною!

Миттю скинувши бінокль і картуз, він стрибнув у воду й поплив до берега. Хлопці, хто зовсім голий, хто в трусах, хто в сорочці й штанях, але всі з гвинтівками і пугачами, кинулись за Віктором.

Човен дуже накренився, зачерпнувши бортом води і заливши до пояса Олега. З переляку він випустив гумову подушку.

— Ма-мо! — пролунало над ставом.

Віктор та ще два хлопці вхопилися за ланцюг, що звисав з носа човна, і почали тягти судно до берега.

Та ось командир кинувся за своїми, які вилазили вже на високий берег. Ще хвилина — і десантники оволоділи батареєю противника. Розм'якла картопля і напівгнилі буряки летіли тепер у бік ворогів.

— Ур-ра! Ура!..

Назустріч бігла синьоока дівчинка з тугими і світлими, наче солома, кісками.

— А мокрющий який! — зморщила вона кирпатенького носика, наблизившись до Віктора.

— А ти хто така?

— Я Оксана, з четвертого класу «А»...

— Та будь хоч з «Б!» — Віктор хотів було за звичкою засунути руку до кишені, але штани були мокрі, і він опустив руку.— Це тебе лущював Санько Сіроштан?

— І вершу поламав, ще й нас хотів забрати в свою армію... А я знаю, де їхня фортеця,— притишила голос Оксанка.

— Говори,— сказав пошепки Віктор і подав знак товаришам, щоб ті одійшли.

— Вони на третій скирті... Там їх душ десять...

— Де ж це Санько набрав стільки армії? — здивувався Віктор.— Ти брешеш...

— Йй-богу, не брешу,— промовила дівчинка, дивлячись прямо в очі хлопцеві.— Він змовився з хутірськими хлопцями.

— От хитрющий! А ще де вони?

— За залізничним насипом. І кулемет там на колесах з колішні.

— Це такий, як у нас! Перехопили нашу конструкцію. Ти молодець, Оксанко! Справжня розвідниця!

Оксанка почервоніла й засоромлено опустила очі.

Військо вирушило до залізниці.

Біла насипу бій точився довго. Хуторянські союзники Санька відступили, і заводських хлопців уже полонило крилате почуття близької перемоги. Та раптом поле бою розітнув навпіл ешелон. Паровоз зупинився, сердито пихкаючи білими струменями пари.

Пробиратися під колесами було небезпечно, і хлопці почали вилазити на тамбури вагонів і через них перебівати на той бік колії.

— Куди ви лізете? — гукнув машиніст, висунувшись у вікно паровоза.

Дядько Кузьма був своєю людиною для хлопчаків.

Він не раз розповідав їм про революцію 1905 року, коли працював у Харкові в депо, про громадянську війну. Кузьма Гаврилович був членом завкому і часто був у школі, цікавився навчанням дітей робітників і їхніми іграми. Зараз він навмисне зупинив свого паровоза і дав протяжний гудок, від якого у хлопців позакладало вуха.

— Испити через тиждень, а ви з своїми маневрами! Йдіть уроки готувати, — сказав Кузьма Гаврилович шестикласникам.

— Підемо! Ось візьмемо скирту...

І знову пролунав вигук:

— Вперед!

2

Пригинаючись, навшпиньки скрадалися хлопці вздовж обідраної стіни хліва. Раптом вони зупинились, почувши знайомий голос. Викладач української літератури Сава Йосипович Махиня, завпед школи, розмовляв з кимось біля свинарника.

Хлопці дивились один на одного запитливими очима, вирішуючи, іти вперед чи назад. Коли кинуться в атаку на скирту, їх обов'язково присоромить завпед, а рушати назад — не годиться.

Тим часом Сава Йосипович говорив задушевним, лагідним голосом:

— Я часто не буду ходити до вас. Не зовсім зручно...

— Можете покластися на нас. Ваші кабанчики ростимуть тут як на дріжджах.

— Та вже як буде...

— А багато свиней було на ярмарку?

— Сава Йосипович був у Грайвороні, — прошепотів Гриць на вухо Вікторові.

З-за рогу чулося:

— Іван Маркович казав, щоб ми вам підкинули кормів і для корівчини. Можна й зараз ячних висівок...

— Ні... Ні... Я не можу їздити з мішками... Нехай Задорожній привезе коли-небудь вечірком. Йому зручніше, працює він на буряковому пункті, а не тут. Дякую. Дякую...

Почулися кроки. Критися далі було неможливо, і хлопці вискочили з-за хліва, розмахуючи пістолями:

— Вперед!..

Сава Йосипович здригнувся від несподіванки. Підсвінок, якого робітник стягав з воза, заверещав. Завпед остовпів. А тут ще з хліва вийшов інший чоловік з мотузком у руках і сказав:

— Це ваш, товаришу Махиня. Щоб, бува, не забули...

— Що за біганина? — крикнув учитель на Гриця й Віктора.

— Ми... ми граємось... — відказав Віктор.

У завуча не було сумніву: хлопці здогадалися, чому він тут. До того ж Гриць бачив, як Махиня їхав уранці на ярмарок у Грайворон. «А цей, капловухий! — подумав Сава Йосипович про Віктора. — Бач, як почервонів. Так би й поодривав оті вуха! Отакий розвідник!..»

— А мокрий ти чого, Кошик? — спитав він, змірявши хлопця гнівним поглядом з ніг до голови. — Не шануєш батька-матір. Рвеш одяг!

— Скоро висохну... Так трапилось, — відповів Віктор, дивлячись на мотузок, що звисав з воза. Сам того не помітивши, посміхнувся.

— Дозвольте нам іти? — попросив Гриць. — Наші вже скирту беруть.

— Громадське майно псуєте? Хіба можуть так поводити себе радянські учні?

— Скирта позаторішня. Солома вже згнила й на підстилку негодяща, — переконував Гриць.

— Ідть... А завтра ми ще з'ясуємо... — Махиня поглянув на Віктора і помітив у його великих карих очах щось розумне й хитрувате. «Я тебе поставлю на своє місце! Будеш ти у мене, вухань, як шовковий!..»

Хлопці побігли. Махиня ще стояв і дивився на них, як на запеклих ворогів. Він вважав, що біля цього хліва не трапилось нічого особливого. Головний інженер Іван Маркович сам порадив завучеві школи залишити на відгодівельному пункті цукроварні двійко свиней. Не об'їдять же вони державну ферму. Та й незручно Саві Йосиповичу, коли кабанці кувікатимуть на шкільному подвір'ї, де він живе. До того ж такі шибайголови, як

Віктор, Гриць, Санько, чого доброго, ще голками нагодують підсвинків. Тут надійніше!

Та була й інша думка. Не хотілося йому, щоб про це знали учні і вчителі. Сава Йосипович дуже багато подбав за те, щоб його авторитет у школі був визнаний усіма — від останнього відсталого учня до директора школи. Про це він піклується щодня, щогодини. Особливо ж йому не хотілося, щоб про підсвинків дізналася Тетяна Іванівна, з якою Сава Йосипович не дуже мирить. «В матері хрещені вона годиться, а не в директори школи!» Він вважав, що Тетяну Іванівну висунули на цю посаду випадково, і дивувався, як могли її прийняти до лав партії, адже в дореволюційні часи вона закінчила гімназію і Інститут благородних дівиць!

«А тут ще цей йолоп з мотузочком. Не міг він почекати. Може, вони нічого й не чули, так після отого мотузочка все збагнули. Щоб ти на ньому повісився!..—сердився Сава Йосипович.— Та нічого! Коли вже таких, як Гриць і Віктор, бояться, то тоді й на світі нема чого жити!..»

Махиня зітхнув і сказав свинарям, що йде додому.

А Санько Сіроштан ще тримався на скирті. Може б, він сидів там ще довго, та помітив, що до скирти наближаються дорослі. Поруч з головним інженером цукроварні Іваном Марковичем Римарем підтюпцем біг товстий, як качан, завідуючий буряковим пунктом і кагатним полем Василь Пилипович Задорожній. Він раз у раз скидав картуза, витирав лисину і щось говорив своєму супутникові.

— Здаємось! — не витримали на скирті.

Санько першим зсунувся додолу, за ним сповзло його військо, тягнучи за собою жмуття прілої соломи.

— Розгребли, капосні, скирту! Розгребли! — лаявся здалеку Задорожній.— Олежка мало не втопили.

— Олежку! Я ж говорив тобі, не зв'язуйся з оцими хуліганями!..— Римар кинув пронизливий погляд на хлопців.

— Олег! Чому ж ти мовчиш? — сказав Гриць Авраменко.— Скажи батькові, як ти кланчив, щоб ми взяли тебе, скажи, як Віктор з хлопцями підтяг човен до берега. Чого ж ти як води в рот набрав?

— Я більше не буду... Таточку!

— Як зобидили, капосні! — підкинув слово Задорожній.

— Не будеш? — шепотів побілілими тонкими губами батько.— Гратися з ними не будеш?

— Ні-і! — схлипував Олег.

— Такі ігри не для тебе.

— А я передам у завком, щоб ваших батьків оштрафували.

— За що?

— За те, що розтовкли соломку, що картоплю з ями брали,— перелічував, загинаючи пальці, Задорожній.

— Треба оштрафувати тих, хто згноїв у ямах картоплю. Тхне від цих ям, аж до Муравського шляху чутно!

— А чий ти такий сміливий? — спитав Задорожній.

— Я Гриць Авраменко, син комбайнера з МТС.

— А чого ти бігаєш з заводськими, коли ти з МТС?

— Я вчуся з ними в одному класі. І не бігаю... Армією сухопутною команду! — заявив Гриць, поправивши ремені і польову сумку на боці.

— А Кошиків якою? — глузливо спитав Задорожній.

— Морською! Десантом!

— Буде йому десант! Я піду до директора школи. З вас витрясуть войовничий дух! — промовив Римар.— Я... Я... цього так не залишу! Ходімо, Олег!

— А я в завком напишу! — погрожував Задорожній.— Дикобраз!

Хлопці мовчали. От тобі й маєш!.. Такий бій виграли. А тут... Налетіли, мов круки, Задорожній та Римар і зіпсували кінець гри.

Віктор сумно дивився на човен, з якого виливали воду. Весь світ став йому немилим.

Заклопотаний важкими думками, він не помічав Оксанки, яка несміливо наблизилась до нього.

— Тебе, мабуть, на учком викличуть...— співчутливо промовила вона, зазираючи синіми оченятами йому в обличчя.

— А тобі що до того?

Дівчинка прикусила губу й, закинувши назад кіски, пішла геть, дивлячись собі під ноги.

Вікторові раптом стало жаль Оксанки. Вона так щиро допомогла їм, а він розмовляв з нею, як грубіян, і, певне, образив. Віктор готовий був побігти слідом за нею, вибачитись. Та передумав: «Нехай іде собі!..»

Марія Іванівна, Вікторова мати, пораючись біля плити, весь час наспівувала то стиха, то голосніше свою улюблену пісню. І хоча пісня та була журна, Віктор знав, що у матері зранку хороший настрій.

Коли розлучаються двоє,
За руки беруться вони,
І плачуть, і тяжко зітхають,
Без ліку зітхають сумні...

Хлопцеві здавалося, що співали два голоси. Слова й мелодію Віктор запам'ятав давно. Коли до Кошиків у свята збиралися батькові друзі — робітники з своїми дружинами, — то всі обов'язково просили, щоб мама й тато заспівали «Коли розлучаються...». І тоді веселий гамір ураз вщухав. У кімнаті лунала пісня, спокійна, сильна, немов хвиля, що виростає, підносячи уверх човен. Обличчя гостей ставали задумливими, очі журними, бо «отой сум, оті тяжкі зітхання» полонили душі гостей. І малому Вікторові, а він слухав і стежив за дорослими десь із куточка, хотілося вигукнути: «Не треба розлучатися!» І справді!.. Люди беруться за руки, щоб розійтися в різні краї. Нащо це? Хіба не можна жити всім разом і не розлучатися? Хто може наказати татові, мамі, людям, які сидять за столом, розійтися геть, а потім плакати, зітхати, страждати... Нащо все це?..

Та з роками Віктор дійшов до думки, що в житті люди тільки й знають, що зустрічаються та розлучаються, щоб знову зустрітися. От хоч би й учора, яка неприємна зустріч трапилася йому, Грицеві, та й усім хлопцям біля свинарника. І де він узявся, той Сава Йосипович! А тепер зітхай, чекаючи зустрічі в школі, та ще й у кабінеті директора...

З татком теж не дуже хочеться сьогодні зустрічатися. Головний інженер Римар напевне ж розповість йому про вчорашнє, та ще й од себе додасть. Дорослі — такий народ, що завжди перебільшують, розповідаючи про вчинки дітей.

І Віктор сказав матері, що йому треба поспішати, щоб встигнути переписати задачі з фізики на завтра. Він навіть не став чекати, поки звариться заправлений

смаженою цибулею борщ. З'ївши нашвидку скибку житнього хліба, помащеного соняшниковою олією, хлопець пішов. Йому ще треба дати кролям кормових буряків і молоді лози.

Біля будинку, за яким починався зовсім ще молодий парк, Віктор зупинився. Він свиснув. У вікні з'явилася кучерява голова викладачки української мови Віри Григорівни.

— Добрий день, Віро Григорівно... Ця я Борисові,— виправдувався Віктор.

— Чому це так рано до школи? — спитала вчителька.— Борю, до тебе Віктор прийшов.

З-за її плеча визирнув довгоший Борис.

— Я зараз..

— А обідати? — спитала мати.— Вікторе, ти обідав?

— Обідав. Борщ з телятиною їв, і пшоняна каша з молоком була,— збрехав Віктор і облизав губи.— Я чекаю Бориса.

— Мамо! Татко прийшов! — почувся голос Бориса.

Віктор швидко пішов геть, щоб не потрапити на очі Світлицькому. «Мабуть, Римар і Світлицькому скаржився. Оцей ще Борис! Не міг побути без обіду!..»

У парку Віктор сів під тополею на густу зелену траву. Він думав про те, яка могла зараз точитися розмова дома між батьком і матір'ю. Розгніваний батько, переступивши поріг, скаже: «Марусю! Чула, що наш кронштадтський моряк Олега ледве не втопив? Іван Маркович скаржився». Маленька проти високого і широкого в плечах батька мати сплесне в долоні, а її очі стануть великими, зляканими. «Лишенько! Римар і так уже гострить зуби на тебе, а тут ще й Віктор залив сала за шкуру... Нема його. До школи пішов». Мати ще стисне кулак і посвариться ним навздогін Вікторові: «Ну й шибеник!» — «Не дивишся ти за діворою. Все про олімпіаду думаєш, як би проспівати добре!» — скаже батько. «Устежиш за ним... Не один же він у нас, а троє головнів. А ти теж хороший, закопався в тій роботі, в навчанні»,— докорить йому мати.

Віктор поглянув на сонце примруженими очима й, зітхнувши, промовив сам до себе: «А воно знай собі ходить!»

— Вікторе, ходім! — гукнув Борис.

— Батько лаяв?

— Ага! Казав, що перепаде нам у школі.

Хлопці пройшли крізь ворота в стіні з шлаку, що оточувала заводське селище. Вглибині серед розкішних кленів і акацій ховався будинок школи.

Часу було досить, і Віктор з Борисом вирішили подивитися, як четвертокласники роблять на подвір'ї фізкультуру.

— В ногу треба! — голосно сказав Віктор.

— А ти тут не командир! — озвалася дівчинка з першої шеренги.

— Не розмовляй, Оксанко! — зауважила вчителька, а потім суворо до хлопців: — Не заважайте!

— А чому вони йдуть, ніби череда! — не стримався Віктор.

— Як твоє прізвище? З якого класу? — втрутилася вчителька.

— З шостого «Б», Віктор Кошик! — відповіла Оксанка.

— А тебе, Борисе, я знаю. Я поскаржусь Вірі Григорівні сьогодні ж, — сердито сказала вчителька.

— От люди, — прошепотів Віктор. — Тільки й знають, що скаржитись...

Хлопці неохоче відійшли і вирішили позмагатися, хто довше стоятиме на голові. Очі у Віктора налились кров'ю, обличчя почервоніло, весь світ, що простилася перед очима, почав іти обертом. Віктор сів. Усе стало на своє місце.

— Ага! Здався! — тріумфував Борис, сідаючи поруч. — Я виграв.

— От і Гриць іде! — жваво мовив Віктор.

— Привіт! — Гриць подав руку кожному, як дорослий. — Чого сумні-невеселі?

— Римар роздзвонив, як сторож у рейку, що його синаш ледве не втопився, — сказав Віктор. — Хе-хе-хе... Як казали моя бабуся: гріхи наші тяжкіі...

— А задачу розв'язали? У мене щось не виходить... — Гриць поглянув на Бориса — першого в класі математики. — Списувати не буду, лише погляну!..

— На злодієві шапка горить, — засміявся Віктор.

Гриць поважно пригладив чуприну.

Віктор провів рукою по стриженій голові. «І собі б завести чуба? Так батько сам стриже усіх трьох під машинку...»

Весело закалатав дзвінок. Малий школяр прибіг аж на фізкультурний майданчик, високо піднявши над головою блискучий дзвоник.

Віктор посміхнувся. Отак калатав і він колись. Серце сповнювалось радістю. Від чого?.. Віктор пригадав, як перший раз ішов до школи. У зшиту матір'ю торбу він поклав не лише свої, а й батькові книжки — фізику, хімію, технологію цукроваріння, — щоб товща сумка була!.. Було колись. А зараз...

Віктор зітхнув і поплентався слідом за Грицем і Борисом до класу.

4

У класних кімнатах змовкав гул, ніби хтось раптом накинув на вулик велике рядно.

До шостого «Б» класу увійшов стрункий, білявий, з гордовито піднесеною головою викладач географії Михайло Федорович. Учні підвелись і дружно привіталися.

Запанувала тиша. Учні любили уроки Михайла Федоровича. Розповідав він, завжди стоячи біля столу або біля вікна, ніколи не зазираючи в зошит. Голос його був спокійний, рівний, а очі, здавалось, відразу бачили весь клас. Займатись балачками чи якимись сторонніми справами було неможливо навіть таким непосидам, як Віктор Кошик, Санько Сіроштан. Михайло Федорович усе бачив, знав навіть, що в кого було на думці.

— Хто хоче йти до карти? — спитав учитель. — Ти, Авраменко, не повторював, що руки не підносиш?

— Повторював.

— А Борис Світлицький?.. Коли знаєш, не боязко й руку піднести. Вірно ж, Борисе?

— Вірно. Я готовий відповідати.

Але вчитель продовжував відшукувати очима іншого.

— Віктор Кошик не знає уроку...

— Що я, задавака якийсь або вискочка, — ліниво пробубонів Віктор.

— Йди, Вікторе, до карти!

— Все скромного вдаєш, — зауважив з сусідньої партії Римар.

— Не розмовляй, Олег! — попередив Михайло Федорович і віддав указку Вікторові. — Зараз Кошик покаже нам найбільші острови світу.

— З наших починати чи з чужих? — спитав Віктор, мружачи око.— Почну з чужих... Гренландія. Острів величезний, майже як Австралійський материк. Нова Гвінея, Борнео, Суматра, Нова Зеландія, Японські острови, Мадагаскар,— називав він і обводив острів за островом.— Новосибірські острови...

— А чому північний берег Котельного позначений пунктиром?

— Ще не пройшли тим берегом люди. А ось берег Антарктиди мало не весь пунктирний,— відповів Віктор.— Тут ще географам роботи і роботи.

Учитель посміхнувся і спитав:

— Книжку Нансена прочитав?

— Ще ні.

— А про Амундсена?

— Прочитав. Хлопцем Амундсен був кволий, хворобливий. Він почав загартовувати своє тіло. Роздягнеться, відчинить вікно і спить собі! — гаряче розповідав Віктор.— А мороз аж пече...

— Він усе-таки вкривався ковдрою,— уточнив учитель.

— На обох полюсах був Руаль Амундсен,— провадив Віктор.— Тільки він один на обох — Північному і Південному!

— Покажи острів Петра Першого,— сказав Михайло Федорович.

— Який? — перепитав Віктор, наче не дочув.

Він обмацував очима Північний Льодовитий океан, а острова не знаходив. У класі зашелестіли аркушами.

— Не знаєш?

— Поназивають острови всякими там царями, експлуататорами, а ти нишпор по карті! — невдоволено бурчав Віктор.

Учитель не встиг відповісти, як пролунав дзвоник і до класу ввійшов завпед.

Ставши біля столу, Махиня насупився. Тонкі губи його були стулені, між бровами лежала глибока складка. Він одкашлявся в кулак і звернувся до класу:

— Хто вчора командував у тій ганебній грі в десант? Встати!

«Усе через мене»,— подумав Олег.

Ще вчора він заздрив Вікторові, хотів бути на його місці. А тепер у класі назривала серйозна розмова. Олег згадав, що й дома Вікторові несолодко. Він чув, як

батько розповідав матері, що Федір Кошик залицяється до хімічки Ольги Миколаївни, Кошик в інженерах ходить лише рік, та й не з інституту він, а самоук... Вони нібито разом шукають, щоб у кормовій патоці менше залишалось цукру, а насправді, казав татунько, в них любов. «От і чекай, Вікторе, що батько покине тебе. От і буде тобі «баба базарна».

-- Встати! — повторив Сава Йосипович.

— Я стою,— промовив збентежено Віктор.

— О-о, ось він! — сказав Сава Йосипович, наче не знав, що розшукував саме Кошика.— Хіба може радянський школяр грати у якихось піратів?

— Ми... не в піратів,— сказав Гриць.

— Тебе не питають! — гримнув Сава Йосипович.— Ви свого товариша ледве не втопили! А як оцей отаман відповідав сьогодні урок?

— Та-а,— протяжно мовив Михайло Федорович. Він хотів сказати «нічого», але, помітивши гнівний погляд Махині, замовк.

— А я чув! — сказав Сава Йосипович.— Ганьба! Не знати, де острів Петра...— він прикусив губу, ніби загнувшись на слові.

— Третього,— злісно додав Віктор.

— Петра Третього,— випалив Сава Йосипович.

Викладач географії почервонів. Дехто з учнів пирснув. А Махиня не вгавав:

— Радянська влада не шкодує коштів, щоб виховати з вас справжніх людей. А Віктор хоче втопити свого товариша по класу, бере його на човен і потім перекидає той човен. Олег плавати не вміє, і тоді ви регочете, аж за боки беретесь.

— Ніхто не реготав. Ніхто не перекидав човна!..

— Ганьба! — не звертав уваги Сава Йосипович на пояснення учнів.— Ви зруйнували скирту соломи, яка є соціалістичною власністю. Ви переполовинили силосну яму...

-- Ні свині, ні корови той силос їсти не будуть! — вів своє Віктор.— Силос гнилий! Санько може підтвердити!

-- Не їстимуть? — аж пересмикнуло Саву Йосиповича.

— Так! Не їстимуть ні корови, ні... в... ва... ші підсвинки!

— Ганьба!..— швидко сказав Махиня.— Віктор не може називатися радянським учнем! Геть з класу! І мо-

жеш не повертатися!.. Так! Можеш не повертатися без батька! Чув, що сказано тобі?!

— Та чув! Чув! — гукав крізь сльози Віктор. — І не повернуся!

Він пішов до своєї лави.

— Чи довго ти будеш збиратися? О! Він і підручників не носить у школу! А де острів Петра Третього — не знає...

Віктор, не дивлячись ні на кого, вийшов з класу.

— А тебе, Авраменко, ми послухаємо на учкомі. — Сава Йосипович кахикнув у руку і вийшов.

Учні розгублено Perezиралися. Такого ніхто не сподівався. Навіть противник по воєнних іграх Санько Сіроштан засумував і неприязно позирав на Олега.

Перешіптувалися між собою й дівчата. Галя Бурейко, темно-руса дівчина, підстрижена під польку, з очима, схожими на стиглі вишні, і Ніна Старченко, сіроока, веснянкувата, з великим білим бантом, вплетеним у косу, сиділи на третій парті, за Грицем і Віктором. З хлопцями вони часто сперечались, а іноді й билися. Дівчата були не проти, щоб учитель приструнчив трохи гостроязикого Віктора, бо той таки справді був уредний. Він насміхався з Ніниних кіс, говорив, що вони схожі на ріжки, з тою тільки різницею, що виростили з потилиці і перев'язані шовковою стрічкою. Віктор навіть погрожував, що відріже Ніні коси, щоб не стирчали перед очима. Приносив і ножиці. Дівчатам довелося сісти позаду хлопців; вони помінялися партами, давши хлопцям на додачу триста грамів соняшникової халви.

Особливо ж часто виникали суперечки між Галею і Віктором. Він усе казав, що Галя одержує гарні оцінки випадково. Як же тут не образитись дівчині? І Галя, стискаючи кулачки, вчила уроки ще старанніше, на зло Вікторові! Її хвалили вчителі, директор школи, Сава Йосипович. А Віктор казав: «Зубрить Бурейчиха!» О! За ці слова Галя розірвала б отого капловухого Віктора на шматки!

Але зараз Галя скорботними очима дивилась на високі двері, які зачинилися за Віктором. Вона ще уявляла собі хлопчину в сірій розхристаній сорочці і чорних штанах з дешевої матерії...

— Що трапилось учора? — нарешті порушив мовчанку Михайло Федорович, звертаючись до Олега.

Той підвівся і почервонів.

— Я не винуватий, Михайле Федоровичу... Я... не...

— Я скажу! — підніс неквапливо руку Санько.

Санько зиркнув на вчителя, на учнів, а тоді повільно, незграбно підвівся. Він ще похитався і нарешті вирівнявся.

— Ну й вайло ж ти, Сіроштан! — сказав учитель.— У війни граєш, а підводишся, наче в тобі десять пудів. Виростеш, на військову службу підеш, горе тобі буде. Говори!

— Ото вчора на воловні точився бій... Ми їх, значить, гнилою картоплею і буряками. А вони, Михайле Федоровичу, бульк — десантом на нас, значить!

— Менше вживай «значить»...

— Добре... Човен, значить, хить... Вода в човен хлюп... А Олег: «Ма-мо!» Якби Олег не злякався, нічого б і не було. Обсушились би, значить, і все...

— Санько, не верти рукою,— зауважив учитель.— А ти знаєш, де острів Петра Першого?

Санько неохоче пішов до карти.

— Правду Віктор казав, поназивають острови різними царями... Мо', його на цій карті й нема?

— Ми такого острова не проходили,— пролунав тоненький дівчачий голосок.

— Не проходили,— підтримали його.

— А ви, командири? — звернувся Михайло Федорович до Бориса і Гриця, які теж були вже біля карти.

— Цей острів на дев'яносто першому меридіані західної довготи.

Санько став навшпиньки, шукаючи цифру 91, що позначала названий Борисом меридіан.

— Що ж ти обманюєш, Борисе? Нема!

— Нема. Бо паралелей усього дев'яносто,— сказав Михайло Федорович.— А тобі треба шукати меридіан. Не знаєш, Санько, градусної сітки... Острів цей, як і материк Антарктида, відкрили російські мореплавці Фадей Беллінсгаузен і Михайло Лазарев під час плавання в 1819—1821 роках. Запам'ятайте це, щоб потім не сказали, що ми не проходили,— говорив учитель, виходячи з класу.— До побачення!

Куди йти?.. Додому? До бабусі Лукерії на село? Чи пересидіти десь у гаю, поки школярі повертатимуться додому? Життя, життя... Що тепер скаже батько? Краще було б Вікторові залишитися дома на обід. Поговорив би з батьком, може б, той ляснув раз по потилиці — та й усе. А тепер...

Через колгоспний сад, посаджений учнями, Віктор прямував до ставка. Він почав малювати в уяві всілякі складні ситуації, в яких можна було б якось відзначитися і тим виправдатися перед батьком.

«Спалахнула б стайня! Я вскочив би у вогонь і почав би виводити коней. Одяг на мені горить, на руках вискочили пухирі, пожежники обливають мене водою... Прибігає батько. А люди кажуть йому: «Молодець твій син, Федоре Іллічу!..» Та хлопець відразу ж схаменувся: «Тю, чого захотів — щоб стайня зайнялася.. Про це шкідники всілякі, куркулі мріють... Краще, коли б хтось топився. Я б кинувся в одежі рятувати, як колись Степанка свого, коли він мало й мене не потяг на дно. Або побачити б у гайку шпигуна в картатому піджаці, у рогових окулярах, такого височезного, худого, як у кінофільмі. Шпигун лагодить якраз свій маленький фотоапарат, що в гудзику замаскований. Віктор би до нього: «Руки вгору!» Так голосно, щоб аж люди біля будинків почули. Тоді шпигун йому грошики тиче, а Віктор відповідає ворогові: «Ні, пане! Віктор не торгує Вітчизною. Він помре, а Батьківщини своєї не зрадить!..»

Важко зітхнув хлопець. Нема простору. Ніде показати себе. А додому йти, мабуть, треба.

Будинок, у якому мешкали Кошки, стояв кроків за сто від ставу. До нього вела алея з височезних тополь. Всі четверо вікон квартири виходили на південь. З тих вікон Віктор завжди бачив прозору гладінь ставка і високий білокам'яний корпус цукрового заводу, що здіймався з-за кучерявих верб на протилежному березі.

Віктор одчинив хвірточку й увійшов обережними кроками в палісадник. Уже в сніях він догадався, що матері дома нема, і в нього трюхи одлягло від серця.

— Так я і знав! — гукнув з порога. — Чого ви, як півні, зчепилися? Ось я вам зараз по шиї...

Микола й Степан, розчервонілі, з обірваними шлейками й гудзиками, принишкли. Вони блимали оченятами

і показували пальцями один на одного. На підлозі валялись розкидані шахові фігури.

— Це він!

— Ні, він! Степан! А чого він гарде королеві не об'являє, вреднючий такий! — скиглив Миколка. — Тишком королеву вбив. Хіба так грають?

Віктор розумів: Миколка хлопець гарячий, хвацький, як кобчєня. В шахи він грає непогано, але іноді не подумає як слід. А Степанко, той усе мовчки, мабуть, скористався з похибки брата і вбив ферзя. Миколка хотів узяти хід назад, а Степанко не дозволив. От і почалося...

— Ану, киш! — Віктор розштовхав шахістів. — Краще б уроки готували.

— А ти чого штовхаєшся?

— Ми тебе чіпали? Радий, що великий!

Ворожнеча, що спалахнула була між меншими братами, раптом згасла, і вони рішуче накинулись на Віктора. Миколка вчепився за ноги, а Степанко підстрибнув і схопив старшого брата за шию.

— Ось ми тобі!

— Не брав нас у десант!

Але Віктор швидко вгамував хлопців і примусив їх збирати шахові фігури.

— Миколо, ти он гілочку від фікуса одчახнув, — помітив Степанко.

— Я?! Сам одчახнув та ще й... — спалахнув Миколка.

— Та годі вам! Засипте землею і ниткою туго перев'яжіть. Може, приросте, — порадив Віктор.

— Чорною ниткою. Щоб мати не помітила, — хитрував Степанко.

— А воно загоїться?

— Вітю, а чому ти так рано з школи прийшов? Учитель захворів?

— Сава Йосипович прогнав. За батьком послав.

— Ой! За що?

Старший відчув на собі співчутливі погляди братів і обняв хлопців, винувато посміхнувшись.

— Розкричався... «Ганьба! Не знаєш, де острів Петра Третього!» А такого острова й на світі нема, а тільки острів Петра Першого, — розповідає Віктор. — Це він підслухав під дверима, як я Михайлу Федоровичу урок відповідав, та не дочув трохи. А потім знову: «Ти не радянський учень!»

— І Михайло Федорович кричав на тебе?

— Ні, мовчав. Учителі всі мовчать, коли говорить Сава Йосипович.

Брати співчутливо похитали головами.

— Нікому за нас заступатися, — визначив Степанко.

— А ти тікай з дому до бабусі! — запропонував Миколка.

— Я вже думав. Та однаково батькові треба розказати все, як було...

Хлопці перев'язали фікус, поставили на місце стільці, а Віктор підмів кімнату. Так, з віником у руці, і застала його мати.

— О! Відразу видно, що нашкодили. Посмирнішали, головані! А ти чого дома? — поспитала Марія Іванівна старшого.

Віктор розповів, і мати залилася слізьми.

— Робиш, робиш на вас, клопочешся, надвоє перериваєшся, а він ось як батька й матір шанує...

В цей час повернувся з роботи батько.

— А, цей уже дома? — кинув він мимохідь, скидаючи синю куртку, з кишені якої визирав кронциркуль і олівець з блискучим наконечником.

— З школи прогнав Сава Йосипович, — сказала мати.

— За що?

Віктор бачив, як на батькових скронях почали набухати жилки, і серце хлопця затремтіло. Мати пішла з хати, щоб принести з льоху молока, і Вікторові стало ще боязкіше.

— Підійди сюди.

Віктор зробив крок уперед, а Миколка й Степанко чкурнули в другу кімнату і там зачинилися.

— Чого в землю дивишся, як злодій? Ти мені в очі дивись! Ось так! — Федір Ілліч смикнув Віктора за підборіддя, аж у того зуби клацнули.

Раптом він ударив сина по щоці, по другій, губи його тремтіли:

— У твої роки я на заводі працював по десять годин. А ти? Не розводь кислоти!

Віктор тер очі. У його серці клекотіла лють на Махино і Римаря. А батько вів далі:

— Чи розумієш ти, що соромиш мене, всіх нас? Мовчиш? Геть! — гукнув він.

— І піду! І піду! Ти нас скоро всіх проженеш! Я знаю... І піду. Піду! — вирвалось скрізь сльози у Вік-

тора. Не шукаючи картуза, він кинувся до порога і вискочив у палісадник.

— А ті два де? — озирнувся Федір Ілліч, шукаючи поглядом менших синів.

Ті боязко прочинили двері з другої кімнати.

— Ми... тут... Ми не ми...

— Ми не пустували... І... більше не будемо...

Та батько їх не чіпав. Запаливши цигарку, ліг на ліжко.

«І так не зовсім здорові стосунки з Іваном Марковичем, а тут ще й Віктор із своїми пустощами...» Федір Ілліч пригадав, як глузував з нього головний інженер, попередник Римаря. «З освітою чотирикласної земської школи ви, слюсар, хочете вивчити технологію цукрова-ріння?» Та слюсар наполегливо вчився, склав екзамен за середню школу і ось уже заочно кінчає третій курс інституту. Римар же, хоч і був з старих спеців, не сміявся з молодого інженера, висунутого партійною організацією заводу на цю посаду. Правда, слова поради від нього не дочекаєшся.

«А тут ще й Махня!.. Даремно я вдарив Віктора. Треба було спершу поговорити з ним...»

В думці Федір Ілліч гладив широкою долонею шорстку коротковолосу голову Віктора. «А до Махині треба сходити. Як напали на хлопця...»

Він затягся димом. «Покинути б палити. Якийсь кашель підозрілий турбує іноді... А з Віктором погарячився... Треба його тримати в руках, але...»

— Хлопці, а де ви там?

Микола й Степанко відчинили двері.

— Ну, чого ви зупинились!.. — посміхнувся до синів. — Принесіть газету. Вона в кишені спецівки... Прочитаємо, як абіссінці з італійськими фашистами воюють...

— А Віктор, мабуть, до бабусі подався, — співчував старшому Степанко.

— Нехай слухається вчителів і не зв'язується з ким не треба, — повчав тато синів, розгортаючи газету.

— Олег сам напросився, щоб його хлопці взяли, — розповів Миколка.

— Ви не захищайте Віктора. Винуватий — і одержав по заслугі. Будете викаблучуватися, то й вам дістанеться.

— Не будемо!

І раптом пригадалися слова: «Ти нас скоро всіх проженеш. Я знаю...»

Віктор завжди звертався до батька на «ви». А тут раптом... «Що б це могло значити?» Широкою жилавою рукою Кошик підпер чисто поголене підборіддя, а пальці нервово терли скроню. Задумливі карі очі дивились на головний корпус цукроварні, освітлений призахідним сонцем.

«Це вже, мабуть, пішли плітки про його роботу з Ольгою. Ох і люди ж! Їх не цікавить те, що він хоче замінити горизонтальний дифузор вертикальним, одноколінчастим, значно продуктивнішим за теперішній. Але над цим треба добре поміркувати. Ольга береться допомагати йому. Звичайно, ніхто й рота не роззявив би, коли б їй було не двадцять три, а п'ятдесят років».

Федір Ілліч перечитував заголовки зарубіжної інформації, але думки його снувалися в іншому напрямі.

«Ти нас скоро всіх проженеш!..» І батькові стало прикро, що син отак думає про нього. Кошик лаяв себе, що не втримався і вдарив хлопця. Він же й так не балує дітей. Часу в нього залишається мало для них. Робота, навчання, партійні доручення. І, замість того щоб поговорити з Віктором серйозно, ударив його...

У руках зашелестіла газета, неухвальный погляд сковзнув по заголовках:

«До прибуття у Москву прем'єр-міністра Франції пана Лавалля...»

6

Віктор сидів у хліві на горищі. Тут була його і Борисова постіль — дві подушки, дві ковдри. Хлопці обходились без матраців: на горищі було ще торішнє сіно. Праворуч стоїть ящик з саморобними гранатами, тут же лежать гвинтівки, витесані з дощок. До крокви прибіта маленька рейка, під нею — шворінь. У цей дзвін хлопці били на сполох, коли нападали «вороги». На передній стіні, де були прорізані двері, наклеєні плакати, в яких розповідалось, як треба знищувати танки і захищатися від отруйного газу. У куточку — бібліотека: «Діти капітана Гранта», «Таємничий острів», «Пригоди Тома Сойєра», «Далекі краї», «Як гартувалася сталь». Поруч з книжками у картонному коробі зберігаються виготовлені Віктором і Борисом карти рідної слободи,

заводу, а також вирізані з календаря, а потім наклеєні на картон ордени Червоного Прапора і Червоної Зірки. Це нагороди Віктора і Бориса за «операції» під час зимої гри у війну.

Засмученими очима дивився Віктор на все це. «Том Соєр утік на острів, що був на широченній Міссісіпі. А тут куди втечеш? Великих лісів близько нема. Дніпро теж далеко. А можна б на човен і тихесенько вниз по Дніпру, аж у Чорне море!.. Та де вже там... Крім бабусі Лукерії, нікуди діватись. Піду, мабуть, до неї».

Проходячи повз колгоспне подвір'я, Віктор зупинився. Біля кузні погуркував колісний трактор з трубою. Максим Войтенко, кремезний парубок з чорнявим чубом, розмахував руками, щось доводячи ковалеві, який порався біля культиватора. Віктор наблизився.

— Роззявив вершу! Думаєш, як надів братового військового кашкета, так зразу й великим цабе став,— сердився коваль.— Молодий ще вчити дядька Микиту. Я он... вітряки у куркулів ламав!

— І даремно поламали вітряки. Тепер зерно на млин возити доводиться аж у Золочів,— сказав Максим.— Щось довго ви клепаєте. Трактор стоїть, а ви тут контрреволюцію розводите, дядьку Микито. Якщо я не встигну виробити норму за зміну, з мене шкуру спустять!

— Інша наросте!

Чорноброве обличчя Максима було збуджене. «Красивий оцей Максим. Якби я був таким, коли виросту»,— подумав Віктор і потер пальцем свій ніс і щоку, наче хотів стерти ластовиння.

— Це Михайлів кашкет? — на мить загорілися очі у Віктора.— Дай приміряти.

— Візьми помір'яй. Бачиш, який гарний, з зеленим верхом, а козирик аж сяє.

Максим хвалився картузом брата-прикордонника, що служив на Далекому Сході. Михайло взимку приїжджав на кілька днів у відпустку після одержання нагороди. Він затримав десять порушників державного кордону. А Максим замінив брата ось на цьому тракторі.

— Ти до бабусі зібрався?

— До бабусі,— тяжко зітхнув Віктор.

— Хочеш, я завтра тебе в кіно проведу без квитка?.. Ох і фільм буде! Ух! «Юність Максима»... Вроді як про мене... Ох і дає, ох і дає Максим буржуазії перцю з

хріном!.. Хочеш, проведу тебе? Одягну братову шинелю, тебе полою накрию і...— запропонував Максим, підморгуючи.

З Максимом Віктор дружить здавна, хоча той і старший років на п'ять-шість. Войтенки були сусідами Вікторової бабусі, в хаті якої минало дитинство хлопця.

— Не до кіно мені.

— Ти що? — здивувався Максим.— Та це таке кіно, як «Чапаєв».

Хлопець розповів трактористові про горе, що сталося в школі і дома.

— Сідай зі мною на трактор. Дядько Микита уже приклепав лапу. Я тебе підвезу.

Віктор сперся рукою на крило, під яким було велике колесо з блискучими і гострими шпичками. Машина загуркотіла і рушила.

— Спасибі, дядьку Микито!..

— Я що ж... Лапу приклепати — раз плюнути...

— Ти не сердься, Вітю, що батько побив. То ж батько — він поб'є і пожаліє. А от Сава Йосипович, це, брате мій, історія з географією! — сказав Максим, крутячи баранку.— А на «Юність Максима» ти приходи. Ох і кіно!.. Ну, Вікторе, мені повертати праворуч. Довіз я тебе, як пана. Приходь на поле,— підморгнув Максим.

Віктор стрибнув на землю, обтрусив холоші і попрямував до знайомого з дитинства подвір'я.

І широколистий клен, що, роздвоївшись рогацем, вище даху викинув буйну крону, і стара дика груша за хатою, і густі куші бузку, від яких пахло аж на дорогу,— все це було милим Вікторові. На нижній грушевій гілці, що нахилилася над землею, він підтягався, як на турніку, шість разів, а то й більше, якщо в животі було порожньо. Казали, така норма на значок ГПО.

Під самим вікном росла яблуня, посаджена колись батьком Віктора, а за нею — кущ шипшини. Це вже Віктор садив...

Пройшла череда, і пил осів на траву, на листя. Вулиця пришикла, стала затишною од густих палісадників, високих берестків, кленів і вишень, від м'якого світла вечірнього сонця, що висіло над обрієм. Тіні упали на вулицю, і трава стала зелена-зелена, мов молода озимина. В кінці вулиці в чисте небо вривувалися тополі, мов піки козацькі. Гули хрущі.

Виразно чувся переривчастий гуркіт трактора. Гул то дужчав, то даленів, завмирав, немов трактор коливався на хвилях, як той човен. Вікторові здалося, що й саме небо заслухалося і молодий місяць зупинився, так і не наздогнавши сонце, яке залишило ген по всьому обрїю заграву.

Хлопець вдихнув повітря на повні груди. «А гостророгий молодик на сушу показує, так бабуся казали. Почепиш на рїг той відро, а воно й висить, не падає — вода й не розливається. А треба б йому повернути роги куди треба, щоб дощ ішов у травні — цебром, відром, дійничкою над нашою пашничкою!..» Віктор попрямував до хати.

— Неначе Вітя? — почувся бабусин голос од тину. Вона поверталася знизу з зіллям, нарваним у фартух.

— Я, бабусю... Здрастуйте! — привітався онук.

— А я думаю, чий то хлопець голову задер? Мо', зорі задумав полічити, так то марна справа, онучку,— лагідно говорила бабуся.

Бабуся була невисока на зріст. Довголітня праця трохи зігнула її постать, але руки були дужі, пальці вузлуваті.

За своє життя Лукерія народила більше десяти дітей. Одні померли ще маленькими від різних хвороб, інші загинули в боях...

Одягнена бабуся влітку майже завжди однаково — очіпок на голові, полотняна сорочка з вишиваними рукавами і комірцем, темна керсетка і широка чорна або сіра спідниця.

Любив бабусю Лукерію Віктор, онук від останнього, найменшого сина її Федора. Багато казок наслухався од неї. Бабуся була зовсім неписьменна, але пам'ять її надовго зберегла події, які довелося їй пережити, і особливо любила розповідати про те, як ще молодою ходила за чотири сотні верст до Києва молитися богу. Розповідаючи про якого-небудь земляка або сина, що загинув багато років тому, бабуся іноді запитувала Віктора: «А ти мого Данила знаєш? А Романа, що на Томське пішов? Не знаєш?.. Ото вони обидва, сердешні, й поклали свої голови аж у Порт-Артурі, а брат мій погиб у Болгарії православній у турецьку війну. Не знаєш?..» Почувши це, тітка Приська, дочка Лукерії, насмішкувато зауважувала: «Мамо, та це ж Віктор! Звідки йому знати про того Данила, Романа чи про вашого брата Гера-

сима? Тоді ще й батька Вікторового на світі не було!» — «А ти роби своє діло! — одмовить бабуся. — Так от поліг наш Герасим у Болгарії... А це вже в австрійську війну Іван мій в Карпатах голівоньку положив. Ну, а Антон, той вижив...»

— Заходь до хати. Я тобі коржиків з маком дам, — запросила бабуся.

— А тітка Приська де?

— Ще на буряках. Проривають якраз...

Сідаючи за стіл, Віктор незадоволено поглянув на образи в кутку. «Ну навіщо їх ото стільки повішено? Треба хоч половину познімати».

— Може, тобі вперед борщику насипати, а тоді вже коржиками закусиш?

— Насипте...

Зголоднілий хлопець смачно сьорбав борщ. Іла й Лукерія, але за стіл не сідала. Від припічка вона підходила до столу, брала в ложку борщу й знову відходила до печі. Так вона звикла замолоду, коли була велика сім'я і їй треба було всім подавати, а самій доводилось їсти на ходу.

— Може б, ви сіли, бабусю?

— Та я й так! А ти кушай, кушай...

— Бабусю! В шумовому оркестрі я повинен грати на гребінці. Дайте мені велику гребінку, — попросив Віктор.

— Візьмеш на лежанці.

— Спасибі! — Віктор підвівся і знайшов гребінку. — Тепер сюди між зубці тонесенький папірець і р... раз, хоч і гопака шквар...

Віктор оглянув пришиклі кутки хати, в які уже ввійшла темрява знадвору, й замислився. Як бути завтра? Іти до школи чи ні? Ні! Не піде!

7

«І піду! Піду. Й без вас проживу!» — гукав Віктор, біжачи геть од будинку. Руки в матері затрусилися, й вона ледве не випустила гиун з ряжанкою, який несла з льоху. «Куди ж ти?» — крикнула. Та син і не оглянувся.

Віктор був її улюбленцем. Народився він у тяжкий час, після голодного року. Немалого клопоту завдав молодій матері. Та хіба діти це розуміють? Побіг галасві-

та!.. Спородила вона його у двадцять другому році, в полі. Крикливого Віктора всі відмовлялися няньчити. Лише стара Лукерія спокійно переносила нестерпний «характер» Марусиного синочка. Та якось вона сказала, що малий чимось хворий і, мабуть, помре. У неї такими померло колись п'ятеро. Така вже воля божа... І, чуючи це, мати обливала слізьми його колиску. «Та не плач, Марусю! Ось побачиш, який ще чоловіча з нього виросте»,— утішав дружину Федір, збираючись до армії.

Підрісши, хлопчик став мовчазним. Він завжди був чимось зайнятий, щось майстрував. А взимку годинами міг сидіти й дивитися, як крутиться колесо прядки, як в'ється нитка з-під послинених бабусиних пальців. Йому дуже хотілося штрикнути пальцем в оте чудне колесо. Коли бабуся не пряла, воно було діряве, а як тільки стара починала хитати ногою, вмить робилося миготливим. Раз мало не трапилося нещастя. Бабуся встигла вчасно схопити його за руку.

І сльози й радість приносив матері Віктор.

Хіба не приємно їй, коли вчителька каже, що син добре вчиться.

Віктор першим у класі відкрив «істину», що вчителька теж може помилятися й знає далеко не все. Уже в третьому класі він нишпорив по географічній карті, гортав батькові підручники, а весь клас дивився на Віктора, як на героя. Та ще він був дуже впертий. «От і сьогодні. Сказав би, що винуватий, і Сава Йосипович не виганяв би його з школи. Так, мабуть, ще суперечку затіяв з старшим. А тепер думай за нього!..»

Коли стемніло, Марія Іванівна підійшла до чоловіка. Той сидів над задачами.

— Федю! Може, я піду до матері на село? Він там, мабуть.

— Де ж йому ще бути?

— Все може статися. Таке настирливе, з норовом росте. Ти йому хоч вуха черепком ріж, а воно своє. Починаються книжок усяких, надивляться кінокартин про війну... Кожен — вояка, герой, а тут раптом ляпаса одержати від батька, матері...

Федір Ілліч слухав мовчки, дивлячись на перо, що трохи тремтіло в руці, а потім сказав:

— Нема чого за ним бігати. Подумає, що не він, а ми винуваті перед його величністю. Прийде!

Змінний інженер сидів за столом. Крізь скляні стіни конторки видно було високі чани — апарати для варіння цукру, випарки, ще далі — преси, дифузори. Всі ці вузли розміщені на другому поверсі головного корпусу заводу. А внизу — силові машини з величезними маховими колесами. Восени і взимку тут завжди лунали гуркіт, свист, писк, виття, ляскіт, заглушаючи людські голоси. А зараз, у ремонтний період, машини й апарати були німі, тільки перегукувались, подзвонюючи, молотки, скрипіли терпуги, шелестіла, яскраво спалахуючи, електрозварка, а під самим дахом пурхали горобці.

Федір Ілліч переглянув виробничі документи, зробив у блокноті нотатки. Поклавши папери в шухляду, він зібрався йти до об'єктів, де проводив немало часу.

До конторки зайшов Римар.

Кошик здивувався, побачивши тут головного інженера. Іван Маркович завжди приймав змінних інженерів і хіміків у своєму кабінеті за товстими капітальними стінами і дверима, оббитими дерматином.

— Я переглядав ваші креслення вертикального дифузора. Нічого не скажеш, добре задумано, — сказав головний, протерши скельця окулярів.

— Радий, що ви такої думки.

— Похвально, — промовив Іван Маркович. — Можна надіятися, що з допомогою Ольги ви свого доможетеся. Вона тямуща! Тепер не те, що було до революції. Дівчині якихось двадцять три роки, а вона вже хімічка, а ви з земської школи прямо на інженера прямуєте...

— Не прямо, а через двадцять три роки роботи. Я ж тут з дванадцяти літ, — уточнив Федір Ілліч.

— Похвально. Я говорив з Ковальчиком. Директор теж за те, щоб у наступному виробничому сезоні дати вам, як партійцю, комсомольську зміну. — Римар очікував, яке враження справить на Кошика ця звістка. — Потягнете! Людина ви молода, енергії вам не позичати. Я допомагатиму. Комусь іншому таку зміну я б не довірив. Ви ж матимете нагоду довести своїм колегам, як треба працювати по-справжньому...

Кошик замислився. Тепер виробничий сезон продовжиться на два, а то й на три місяці. В колгоспах усюди зросла площа під цукровими буряками, та й урожаї не колишні — відчувається рух п'ятисотенниць. При такій

напруженій роботі керувати двома сотнями новаків справа нелегка. Їх же вчити треба.

— А чому б молодь не розподілити по трьох змінах? Римар посміхнувся.

— А я запевнив дирекцію, що ви потягнете.

— Головне, з людьми спрацюватися,— задумливо промовив молодий інженер.

— І я так думаю,— погодився Римар, а сам подумав: «Простота, аж світиться!»

Ніхто з інженерів, навіть досвідченіших за Кошика, не схотів брати й половини новаків на свою зміну. А цей усіх бере! А сезон буде незвичайний. Коли завод будували, розраховували виробництво на три місяці, не більше. А тепер — збільшуй виробництво цукру вдвоє проти минулих років. На такій зміні недовго й голову скрутити. Що ж, Федір — комуніст, нехай і тягне. Кошик — «нова кадр», що вирішує все, тож нехай і вирішує... Ще вчора писав з тресту Римареві його приятель, що там ходять чутки, ніби Федора Кошика будуть далі висувати на головного, може, на цьому ж заводі, а може, й на інший пошлють. Комусь із них — Римареві або Кошику — вже наступного року тут не бути...

— Мені в суботу стукне кругленька циферія, п'ятдесят,— сказав задумливо Іван Маркович.

— То бажаю вам прожити ще п'ятдесят.

— Я хочу цей день відзначити з своїми друзями. Приходьте й ви! — він помовчав.— Хочете з дружиною, хочете... самі...

«Може, Римаря мучить совість за те, що він так байдуже ставився до мене раніше? — подумав Кошик.— З Віктором погарячився... Все-таки непоганий він чоловік! Роботою цікавиться!..»

— Знаєте,— продовжував напівжартівливим тоном Іван Маркович.— Я ото говорив вам про наших хлопців, а прийшов додому й подумав: «Обох їх бити треба!» А потім знову подумав: «Що з дітей візьмеш? Добре, якщо Федір Ілліч нотацією обмежиться, а коли ще руку прикладе?» Та й почав ляяти самого себе.

— Хлопці вже не малі, вони мусять відповідати за свої вчинки. Бо інакше людей ми з них не зробимо,— говорив схвильовано Федір Ілліч.— Мій щось натворив у школі, піду до директора.

— Директор там такий!.. Ну, що може вам сказати ота Тетяна Іванівна, гусонька, як її називають діти. Ні-

якого авторитету. Учні зовсім не бояться її. От Сава Йосипович міг би бути справжнім директором школи... Так приходьте в суботу.

Вони разом вийшли з конторки, і Кошик попрямував до випарщиків, які замінювали трубки.

«Богатир! — з заздрістю оглянув Іван Маркович міцну високу постать Кошика.— Здоровий, молодий і тямущий. Ще й справді поставлять його тут, а мене переведуть кудись за сотню кілометрів од Харкова, а то й далі, що і в театр не з'їздиш у вихідний день!»

Головний зайшов до свого кабінету. Тут тихо, стукоту майже не чути. Іван Маркович запалив люльку і позвонив по телефону.

— Лабораторію. Ольгу Миколаївну. Це ви? Зайдіть.

Він обіперся на м'яку спинку стільця і гірко посміхнувся. «Роки-роки! Був би я такий, як Кошик!»

— Кислоту для спроб одержали з складу? — запитав він, коли Ольга зайшла до кабінету.

— Ще ні.

Молода жінка відчула на собі пильний і трохи дивний погляд.

— Читав я ваші записки про дифузори. Обое ви, як то кажуть, подаєте надії. Хтось з вас, звичайно, більше...— не договорив.

— Він. Федір Ілліч.

— Він? — Римар лукаво підморгнув.— А я думав, що перша скрипка — ви.

— Яка там з мене перша скрипка,— засоромлено відповіла хімічка.

— Не прибіднюйтесь. Ви скрипка, а без неї не може бути справжнього оркестру. Оленько, я запрошую вас у суботу на мої іменини. Так! Стукнуло двадцять п'ять,— засміявся він.— На два помножені.

— Не знаю, що й відповісти... А-а хто ще з жінок буде?

— Секрет... Коли б запитали, хто з чоловіків, я сказав би. Я і моя дружина запрошуємо вас, Ольго Миколаївно...

Крізь товсті стіни з цехів долинав приглушений передзвін молотків, які немов вистукували: «Іди... Не йди... Іди... Не йди...»

Другу ніч уже Віктор ночував не дома.

Опівдні, коли треба було йти до школи, він брав зошити і йшов... на луки. Гарно на низині по берегах річечки! У вербах співають солов'ї, та так, що й ворухитись не хочеться, лежав би у траві серед розцвілих кульбаб і слухав би та й слухав. Коли нема вітру, то чути, як дзюрчить вода в річечці. Не річка — струмок тече з яру, і пічкурі в ньому водяться. Віктор спіймав з десяток слизьких чорних рибок, засмажив. Знайшов хлопець і гніздо кібця на осиці. Полізити туди він побоювся: осика тонка, та і в кібця гострі кігті і дзьоб орлиний.

Наступного ранку Віктор попрямував на схід, до стародавнього шляху Муравського. Бабуся казали, що цим шляхом возили колись з Перекопу сіль, тараню, а ще раніше кримські татари ходили грабувати Руську землю і слобожанські поселення. Саме в цих місцях пролягав колись південний кордон Російської держави і несли тут військову службу загони Охтирського, Харківського, а ще далі на схід Ізюмського слобідських полків. Часто лилася кров у цьому степу, на цьому шляху. Вікторові хотілося знайти могилу тих часів коло шляху Муравського, а потім з хлопцями розкопати її. Може, там і зброя буде!

Ще Віктор збирався на українсько-російський кордон. Він хотів придивитися уважніше, чи є різниця між селами, полями. Може, там, у Росії, і сонце нижче ходить, ніж в українському селі, все-таки Україна лежить південніше...

На серці ставало неспокойно, коли він згадував про Саву Йосиповича, про батькову долоню, від якої і зараз ніби пашіла щока. В такі хвилини хлопець почував себе вигнанцем з цього великого і цікавого світу, з життя, нікому не потрібним, усіма забутим. До школи повертатись не хотілось; піти працювати на завод — Римар і батько не приймуть, в МТС теж не візьмуть, малий ще, скажуть, а пастухи в колгоспі є. Отож і виходить, що жити далі нема чого. «От коли б можна було вмерти днів на три. На зло Саві Йосиповичу. Батько нишком говорив би: «Даремно я його бив». А мати як би за ним голосила! «Пізно, пізно плачете», — сказав би їм усім Віктор.

Подорожувати до російського кордону не довелось. До бабусі прийшли посланці від батька — Миколка і Степанко — і сказали, щоб Віктор негайно йшов до школи. Лише тепер бабуся Лукерія зрозуміла, чого гостював у неї онук.

— Отакий ти! — докірливо хитала вона головою. — Батько твій, Федя, як вчився добре. А ти?

Та Віктор уже був за ворітьми. Він так швидко побіг, що мало не збив з ніг викладача географії, який зупинився посеред вулиці, щоб запалити цигарку.

— Де це ти пропадав два дні? Чи ти екзамени не думаєш складати? Галя чи Борис за тебе звітуватимуть? — засипав хлопця запитаннями Михайло Федорович.

— Хай вони складають самі за себе! — зухвалим тоном відповів Віктор.

— А ти міг би вчитися краще. Та не хочеш. Ти хлопець неорганізований...

— Як неорганізований?

— А так, захопишся чимось одним, про все інше забуваєш. Навіть про уроки.

— Задачі я дома завжди розв'язую, — промовив Віктор, позираючи спідлоба.

— А географію й історію вчиш під час перерви або на початку уроку. Письмові вправи виконуєш, коли вже дзеленчить дзвінок.

— А хто вам сказав? — здивовано закліпав очима хлопець.

— На уроці німецької мови ти граєш у шахи з Грицем, малюєш карикатури на дівчат, — докоряв Михайло Федорович. — Куди це годиться, Вікторе?

Очі в хлопця розширилися. «Краще б я пішов до школи вигоном, тоді б і не зустрівся з Михайлом Федоровичем!»

— То ти скажи мені: все-таки, чому ти вчишся сяк-так? — наполягав на своєму Михайло Федорович.

— Я... Я сили свої зберігаю на сьомий випускний клас, — не замислюючись, відповів Віктор.

— Отак ти й на учнівському комітеті скажеш, якщо запитають?

— А хіба мене викликатимуть на учком? Батько ж уже ходив до Тетяни Іванівни, — злякався Віктор.

— А як же ти думав?

Все, що було перед Вікторовими очима, ніби потьмарилось. Настрій зразу зіпсувався, обличчя спохмурніло.

— І ви будете на тому учкомі?

— Буду. Ще виступлю. Скажу, що ти сили бережеш...

— Воно завжди так, коли горе в чоловіка, то його дзьобають усі, як той горох при дорозі,— засумував хлопець.

— Про горох ти, мабуть, чув од своєї бабусі? — спитав Михайло Федорович.— Ти дай мені слово, що на екзаменах піднатужишся! Зрозумій, голова твоя неслухняна, що без знань з тебе не буде путньої людини. Батько ж твій і то вчиться. От ви у моряків граєте. А чи знаєте, які складні прилади на кораблях, на батареях берегових? Фізику, математику треба знати, щоб бути справжнім моряком.

— Про це мені й батько вже говорив.

— А ти на уроках праці що-небудь змайстрував?

— У шкільній майстерні зробив вішалку на три гачки. На зиму лижі зроблю. Ох і бігатимуть... як скажені! Ще й жолобки виріжу посередині, будуть, як фабричні.

— А дошки для лиж ти взяв з огорожі біля ставка? — Михайло Федорович хитрувато примружив око.

— Хто вам сказав? — розгублено промовив хлопець. «Все він знає!» — А де ж його взяти таких довгих дубових дощок?

— Давай домовимося, щоб це було востаннє. Не до лиця піонерові такі вчинки. А вчитися ти можеш, так, як Борис, як Галя. Треба тільки взятися як слід. Ось спробуй! Обіцяєш?

— Ні, мабуть, так, як Галя і Борис, я не зможу...

— Боїшся?

— Слово давати страшноувато. Нехай я спершу спробую, як піде діло, а потім уже й... А так? — розводив руками Віктор.— Слово даси і загудеш на дно...

Незабаром Віктора оточили шестикласники.

— А ми збиралися йти до Тетяни Іванівни, тебе виручати! — хвалився Борис.

— Збиралися! — процідив крізь зуби Віктор.— А ти кролям моїм давав їсти? А то Миколка й Степанко могли й забути.

— Я лози кидав їм і кормового буряка порізав. У твоє «шиншили» око стало чомусь закипати,— відповів Борис стурбовано.

— Не штрикнув йому хто в око?

— Та хто ж може?

— Ха! Ще скільки шкідників, шпигунів усяких бродить по світу,— відповів Віктор і зупинив здивований погляд на білявому, з цупким наїжаченим волоссям хлопцеві.

— Це наш новак. Ти не пам'ятаєш його? Ванько Рагозін! Він жив колись тут. У нього померли батько й мати, а тітка привезла його сюди з Курщини. Батько працював тут, і завком узяв його на своє утримання, як і тих трьох безпритульних,— розповідав Гриць.

— Здрастуй,— подав руку Віктор.— Який ти великий став.

— А ти наче й не виріс,— проказав під регіт учнів Ванько Рагозін.— А ще командира з себе удаєш!..

Ванько не подавав руки, ніби вагався, чи варто з ним вітатися. Віктор трохи почервонів і сховав руку за спину.

— Він буде сидіти з нами,— сказав Гриць.

— З нами? Тісно ж!

— А ти менше руки розкладатимеш. У класі ж більшість сидить по троє.

— Не хоче, то я до інших хлопців піду. Нехай уже він сидить по-панському. Я зразу помітив, що він панського роду! — сказав Ванько, засунувши руки в кишені.

Віктор спалахнув:

— Панського роду? Це, виходить,— я пан? А ти... знаєш, хто ти? Босяк ти, от хто!

Ванько стиснув кулаки й блискавично ударив Віктора в плече.

— Ось і маєш за босяка! Щоб не свистів.

— А! Ти ще й б'єшся?

— Вікторе! Ванько! Та годі...

— Не треба. А то ще Сава Йосипович або Тетяна Іванівна побачать.

Хлопці ще шарпали один одного, коли почувся дзвоник.

— Не задзеленчав би дзвоник, я б тобі показав босяка...

— Знайшовся сміливий! Паном обзиває...

— Назву ще й попом, коли проповіді будеш тут читати!

— Ніякої проповіді я тобі не читав, а який з мене піп, ви всі скоро дізнаєтесь. Ого, я таке надумав зробити, та

не скажу вам. Потім узнаєте та й скажете, пан я чи піп...

Хлопці з гамором посунули до класу. Олег аж підскакував, потираючи руки.

— А здорово, Ванько, ти його стукнув! — похвалив улесливо він новака.

Починався урок історії.

Тетяна Іванівна, старенька вчителька, одягнена в кофточку з вишитими рукавами, привіталася до класу і пішла до столу дрібненькими, прискореними кроками.

— Так, діти! Так. Сьогодні в нас буде повторення. Розглянемо кілька тем з історії Стародавнього Риму. Як влаштувався Іван Рагозін? — звернулася вона до новака.

Шестикласники повернулися до парти, на якій поруч з Грицем сидів Рагозін. Ванько підвівся і, червоніючи, ніяково посміхаючись, промовив:

— Спасибі вам, і Кузьмі Гавриловичу, і ще директорві Ковальчику спасибі. Добре я влаштувався... В гуртожитку з хлопцями мені буде добре.

— Сідай! Учись добре, щоб за тебе не довелося червоніти ні Кузьмі Гавриловичу, ні Ковальчику. Зараз з усіх предметів іде повторення, прислухайся. Ти багато пропустив. А Віктор Кошик прийшов? — спитала Тетяна Іванівна, ніби не бачила, що той сидів, ховаючись за чужу спину.— Говорила з твоїм батьком. А ти ж де був ці дні? Чим займався?

— Історію повторював,— непевним голосом відповів Віктор.

— Так. Зрадів, що з школи прогнали?

Тетяна Іванівна дуже часто говорила «так», і за це учні прозвали її «гусонькою». Вона була не з «сердитих» учителів, на яких завжди скаржилися між собою учні. Її поважали, і предмет, який вона викладала, любили. Правда, бували випадки, коли на уроках зчинявся гамір. Тоді Тетяна Іванівна підводилася з стільця і говорила спокійним голосом: «Так. Доведеться почекати, поки всі вибалакаються». І гул затихав.

— Батько твій, Вікторе, обіцяв, що ти і поводитимеш себе і учитимешся краще,— сказала Тетяна Іванівна.— З батька свого бери приклад. Так.

Всі вважали, що вчителька викличе Віктора, але вона кинула погляд на інший ряд:

— Сіроштан. Розкажи про імператора Юлія Цезаря. Та хутенько підводься. Хутенько.

Санько ще хитався, наче велика голова й справді була не в міру важка.

— Юлій Цезар — римський імператор, — почав Санько, малюючи пальцем коло на парті.

Він пам'ятав не дуже багато, але, зазираючи одним оком у розкритий підручник, прислухаючись до шепоту з сусідньої парті, з деякими труднощами назвав бойові походи Цезаря.

— А ще Цезар, значить, був такий, що міг відразу одного слухати, щось писати, іншому говорити...

— Так. Так. Це й ти, як той Цезар, — і малюєш, і відповідаєш, і одночасно слухаєш, що тобі Віктор підказує. Тільки в тебе не виходить так, як у Юлія Цезаря. Сідай. А Кошик, напевне, добре знає матеріал, коли підказує іншим. Так. Розкажи нам, Кошик, про Карфагенські війни.

Віктор уже кілька хвилин поквалливо переглядав підрозділи, які треба було повторювати на сьогодні. Підручник історії він читати любив. Читав голосно навіть бабусі. Та й пам'ять у нього була непогана. Якщо він хоч раз читав про якісь події, то потім досить було надбати імена полководців, місце подій, і в його уяві вже вимальовувались картини давніх баталій. Віктор, коли знав матеріал, завжди намагався уявляти, як все відбувалось. Зараз він говорив упевнено і навіть пішов до карти, щоб показати шлях наступу римських кораблів на африканський берег. Учителька слухала й не підтуквала.

— Досить. А про Троянську війну? Коротко. Так. Хто з римських письменників писав про цю війну? Хто звернувся до цієї теми в українській літературі?

Віктор блимнув очима до Гриця.

— Так, Грицю, не роззявляй рота. Влетить муха.

— Подумати треба, — попросився Віктор.

— Подумай.

— Іван Петрович Котляревський, український письменник, в «Енеїді» розповідає про Троянську війну. Хоч не зовсім точно.

— Як не точно?

— Він змальовує під грецькими богами і героями наших давніх земляків і Полтавщину, а не Трою. А першим написав про цю війну Вергілій, римський поет.

Идучи до парти, Віктор помітив, що Ванько Рагозін, затуливши рота рукою, жує. З жмені сипались крихти, розтовчена квасоля. «Мої пироги? От друг! Уминає як!» Віктор сів і сердито поглянув на новака.

— А я думав, ти провалишся,— прошепотів Іван співчутливо; він уже забув про сварку з Віктором.

— А ти не вдавився?

— Тобі жаль пирога?

Вікторові теж захотілося їсти, бо, зрадівши, що його вигнання вже закінчилось, він не став обідати, а лише замотав у газету два пироги, спечених учора бабусею. Віктор поліз рукою під парту і намацав лише папірець.

— Ну й ненажара ти! І коли ти встиг? — А згодом додав: — Ти б сів з Олегом. Той завжди носить півпортфеля їжі. А ми з Грицем не дуже. Ще охлянеш.

— Не свисти. Забув, як я тебе під яблуною...

На перерві хлопці говорили про іспити і про підготовку до них.

— Треба принести двометрову палицю, розколоти один кінець і туди можна буде класти шпаргалку,— пропонував Ванько.— А потім палицю понад стіною до передньої парти. Кожен нехай сідає на парті коло стіни.

Борис глузливо подивився на Рагозіна.

— Ти в «Пионерскую правду» напиши про це.

— Не свисти. Я діло. А ти...

— Я сьогодні ж увечері вистружу,— запалився й Олег.

— Нехай твій батько замовить у столярні,— підказав Віктор нашішкувато.

Знову втрутився Борис, витягнувши вперед шию:

— Мама говорила, що, коли спіймають кого з шпаргалками, милості не буде.

— Цей Борис завжди всього боїться! Навіть на другий сеанс у кіно йти боїться. Чого б я ото скиглив: засипались, засипались,— передражнив Олег.

— Тобі нічого, якщо й зловлять з шпаргалкою,— стояв на своєму Борис.— А як Віктор попадеться?

— Борис правду каже,— погодився Віктор.— Допомогати іншим на письмовому треба. А якщо сидітиме асистентом Михайло Федорович або Сава Йосипович, то мене не чіпайте. Сам буду викручуватись.

— Михайло Федорович? — не вірив Олег.— Він же добре ставиться до тебе.

— Тому я й не хочу, щоб ви подавали мені шпаргалку.

Віктора зараз цікавило інше. Він хотів віч-на-віч поговорити з Олегом. Хто казав йому, що батько хоче покинути їх? Віктор червонів, позирав на Олега, не наважуючись спитати про це. «Невже це правда? Де ж совість у цієї хімічки! Що вона — парубка не може знайти на заводі?»

— Олег,— наважився нарешті він.

— Що? — весело озвався той.

«Йому радісно. Завжди радісно. Ніхто його дома й пальцем не зачіпає, мати ніколи не лає. Для нього все. Навіть рояль купили і скрипку... Спитаєш, а він почне сміятися...»

— Ну що?

— ...Кінофільм «Юність Максима» хороший?

— О! Мені дуже сподобався!

Олег почав було розповідати, та в цей час пролунав дзвоник, і учні пішли до класних кімнат.

10

Біля ганку Віктора зустрів червоний півень з товстим гребенем. Замахавши крилами, півень проспівав.

— Що, скучив, розбишака? — запитав хлопець.

З сіней вийшов батько в робочій спецівці з молотком у руці. Побачивши Віктора, він зупинився.

— У школі був?

— Був,— Віктор похнюпив очі.

— З Тетяною Іванівною розмовляв?

— Я відповідав їй про Карфагенські війни...

— Вечеряй. Потім допоможеш ятір натягувати на труби,— лагідно посміхнувся батько.— Старченко привіз з Харкова.

— Я й зараз можу вам допомогти. Мені бабуся пирогів давала в школу.

Але батько заперечливо хитнув головою, і Віктор подався до хати.

— Приблудо ти мій! У кого ти і вдався такий неслухняний,— бідкалася Марія Іванівна, ставлячи на стіл тарілку з борщем.

Мати обняла сина за плечі і притулилася щокою до його стриженої голови.

Вікторові зараз було добре, як ніколи. За ці два дні він таки скучив за матір'ю, за татком, за братами. Образа на батьків давно вже забулась. І ось тепер мама гладить його по голові, а він дивиться в її налиті сльозами очі.

— Чого ви плачете? — шепоче син.

— Нічого... Плачу, та й усе... А ти їж.

Хлопець знову відчув на щоці материну теплу, шорстку од роботи руку і подумав, що на світі немало дітей, які живуть без матері, без батька. Тим хлопчикам і дівчаткам мати не помиє голови, не розчесає коси, не обмиє рани на колінах. А Іван Рагозін живе ж без матері з тридцять третього року. Завком йому батько й мати. Завком... А він ще зчепився з Ваньком битися. Який сором!

— Мамо! До нас повернувся Ванько Рагозін. Але вже без батька й матері,— промовив сумним голосом Віктор.

— Чула я, що померли вони. А хлопець тепер в заводському інтернаті житиме?

— Еге ж. Його родичка привезла сюди з Курщини. Він у школі сидить зі мною й з Грицем.

— Ти приводь його до нас. Як борщ? Смачний?.. А котлетку я підсмажила, щоб аж хрумтіла.

— Мамо, розживіться десь шматок макухи. Приманювати карасів. Ось побачите, завтра штук з десять принесу...

Повечерявши, Віктор пішов до батька, щоб допомогти йому начепити на трубу ятір.

— Хороший ятір, правда ж, татку? Ох і жбурнемо ми його аж на середину ставка — р-раз!

— Навіщо ж на середину? Зараз тепло, риба ходить і біля берегів.

— А ми один біля берега кинемо, а другий я відтягну далі. От і побачимо вранці, де краще ловитиметься.

— Ех, ти! Ягорка! — посміхнувся батько.— Однеси в сніні молоток, зубило, та й підемо.

Могутні тополі, що виструнчилися двома рядами аж до ставка, затулили сонце від очей. На верховітті, на білих хмарках, що застигли в синьому небі, золотились промені. З берега було ще видно величезний рожевий диск. Від нього по дзеркальній поверхні ставка

протяглася доріжка. У воді скинулася риба, потім друга...

— Кинемо за оцей куц лози. Отак,— показав батько рукою.— Трохи навкіс.

Федір Ілліч підхопив ятір, наче іграшку. Розійшлися колами хвилі. В отвори труби, булькаючи, наливалася вода, ятір тонув.

Батько й син пішли до купальні. Тут, за десять кроків від берега, стояла вишка.

— Тату, можна стрибнути? — спитав Віктор, вилазячи на другий поверх.

— Солдатиком?

— Ластівкою.

— Дивись, кряком не впади.

— Летітиму за всіма правилами.

Віктор підійшов на край дошки, підвівся навшпиньки і, зробивши помах руками, стрибнув у воду. За якусь мить голова його показала на поверхні.

— Ну як? — не терпілося Вікторові.

— Нічого! Не вмієш ще ноги випрямляти,— сказав батько.

— Я буду пірнати, а ви ловіть мене,— запропонував Віктор.

— Схоплю, як рака...— жартував батько.

Віктор пірнав разів зо три, а батько так ні разу й не вгадав, з якого боку виринатиме син.

— Ти вже стомився. Пливи до берега.

Стомлений і збуджений, хлопець не хотів здаватися. Набравши повітря, він пішов на дно, щоб проплисти по-під батьком до берега. Серце його калатало, легені ось-ось не витримають. «Ще один крок, ще...» Він гріб обома руками, пробиваючись крізь товщу води. Нарешті вода стала теплішою — берег близько, і Віктор, з силою відштовхнувшись ногою, виринув на поверхню.

— Дурний! Так же не можна! — говорив батько.— Ну, досить. Бери мило, змивай свої гріхи. Чи ти їх не визнаєш?

Вікторові хотілося сказати, що винен в усьому і що «більше не буде», як часто говорив Миколка. Але подумав, що не настільки він уже й винен, щоб виганяти його з школи, і тому змовчав.

— Я мало крізь землю не провалився, коли говорив про тебе з Тетяною Іванівною. Ти розумієш, нерозумна голово. Не вчишся, війна та футбол тобі у голові.

— Та я стараюся...— хлопець відчував, що далі мовчати не можна.

— Всі на тебе скаржаться: Михайло Федорович і піонервожата Валя.

Щоб не слухати батькових нотацій, Віктор знову пірнув у воду.

Та батькова рука схопила його за ногу.

— Не любиш правду слухати? Май терпіння, голубе, вислухати її, хоч би й була вона гіркіша від редьки, їдкіша від хрону. Чому ти втік, коли йшли довгоносиків збирати?.. Ти що, цукру не любиш?.. Так цього я не помічав.

— Та що то за робота? Ходи збирай по одному жучку. Нащо ж тоді усякі літаки придумали, бомби, хімію усяку, коли не можуть з таким мізерним довгоносиком упоратися? — заперечив син.

— Виростеш, сам придумаєш погибель на них. А поки що треба збирати їх руками, коли хочемо, щоб у нас цукор був. Запам'ятай: я більше не піду до Тетяни Іванівни, до Сави Йосиповича. Ти чуєш?

— Чую...

Від великого сонячного диска залишився лише окраєць, мов хто відрізав його і поклав за далекими колгоспними полями. Тіні в саду розпливалися, гаснули кольори на листочках. Віктор надів штани, сорочку і запитав, бажаючи перевести розмову на інше:

— Тату, хто переможе в Абіссинії?

— Нам хочеться, щоб переміг абіссінський народ. А як буде насправді, важко сказати. Фашисти озброєні до зубів і можуть подолати абіссінців, але не назавжди. Зрозумів, не назавжди!

— А ми будемо воювати з фашистами?

Батько зміряв сина задумливим поглядом:

— Поживемо — побачимо. Нападуть, то будемо... Сам зрозумій! На весь світ тільки ми одні живемо без капіталістів, поміщиків. От якби таких держав, як наша, було більше...

— А чому нема світової революції?

— Ще не настав час...

На заході шез уже й вогняний окраєць. Показалась вечірня зоря, мов розвідниця нічного неба.

Якось після уроків хлопці запросили Ванька Рагозіна в «штаб» своєї армії, на горище, де вони спали весною і влітку. Хлопці часто готували в своєму «штабі» усні уроки, читали книги, грали в шахи. Тут їм ніхто не заважав сперечатися, обмірковувати подробиці воєнних операцій.

Поки Віктор заскочив до хати, щоб сказати матері, де він, Ванько встиг перелистати книжки, розглянути «бойові» ордени, якими хлопці нагороджували самих себе за подвиги. Обмацав гість і дерев'яні гвинтівки, навіть вислухав кілька пригод, які розповів йому Борис, а Віктора все не було.

— Це він, мабуть, з кролями порається,— навздогад сказав Борис.— У нього їх з малесенькими тридцять штук. Та ось і він.

В отворі дверей справді з'явилася стрижена Вікторова голова. Хлопець зупинився на верхньому щаблі драбини. Обличчя його було схвильоване, похмуре.

— Що сталося?

— Кіт Бурлуцьких удерся крізь дверцята й задавив двох ще сліпеньких кроленят — метеликів. От паразит проклятий! А які б кролі були! В них же такі вуха гарні — білі з чорною плямою. І нема погибелі на тих котів. У бабусі Лукерії чужий кіт голубів поїв, а цьому кролятини захотілося. Ох і лупцював же я його вудлицем!

— Як же ти зловив його?

— Я так оперезав по спині, що він аж занявчав!.. От фашист проклятий... Такі ж гарненькі були б, з чорними плямками на вухах і на носику...

— Географію ти не забув узяти?

— Узяв.

Віктор поклав книжку на постіль, в руці він тримав вузлик.

— А це що? Пахне наче...

— Візьми, Ванько. Тут хліб і котлети. Ще теплі.

Ванько був до краю здивований: кілька днів тому Віктор бурчав, побачивши, що Іван з'їв його пироги, а тепер сам йому приніс.

— Мати передала тобі вечерю.

— Не буду я брати твої котлети! — розсердився Іван.

Втрутився й Борис:

— Хочеш, я принесу тобі сирників. Мама якраз смажить. Там такі, що пальці оближеш...

— Та ну вас! — махнув рукою Ванько і почав уминати котлету.— Аж хрумтить. Смачно! В їдальні не так готують,— промовив він якимсь зніяковілим голосом.

Хлопці, щоб не бентежити Івана, взяли за шахи.

Розчулений Ванько доїдав третю котлету, і йому пригадалися обіди у заводській їдальні. Котлети там часто бувають глевкі. Мабуть, куховари хліба додають у м'ясо більше, ніж потрібно... А все-таки добре, що завод став для нього, сироти, батьком рідним. В заводському інтернаті Ванько недавно, а завком купив для нього костюм: куртку і сірі штани, та ще й сорочку картату, як у пастухів-ковбоїв американських, яких у фільмі недавно показували. Қазав Кузьма Гаврилович, що восени придбають хлопцеві шапку, пальто тепле з хутряним коміром. Отож одягнений буде Ванько не гірше за Віктора і Бориса. «Все буде тобі, аби учився добре»,— говорив Кузьма Гаврилович. Ванько й сам розуміє, не малий уже, що дармоїдом сидіти на плечах у робітників — сором великий...

Деякий час на горищі панувала тиша, аж поки її не порушив Борис.

— Таємницю тримати вмієте?

— А що таке? Може, ти якусь контрреволюцію затіяв? — насміхався Віктор.

— Не свисти! — образився Борис, вживаючи слово, яке почув від Івана.

— Ну, так говори!

Але Борис лише зітхнув: не так-то просто сказати, що задумав написати листа одній дівчині. Що, як піднімуть на сміх? Хлопець аж почервонів. Добре, що на горищі темно... А може, й не сміятимуться, вони ж друзі і повинні зрозуміти його. Не може він не признатися тій дівчині, що любить її. А як признатися? Сказати їй при зустрічі? Нізачо в світі! Отже, єдиний вихід — написати листа. Може, товариші порадять, хоч як почити.

— Ти довго зітхатимеш? Яка ж там у тебе таємниця?

— Тільки ви нікому,— притулив пальця до вуст Борис, потім звівся на лікті й сів.

— Я хочу... листа написати...

— Кому? Дівчині? — аж дух забило Віктору.

— Та вже ж не тобі...

— А я знаю кому! — з хитринкою в голосі промовив Ванько.

— Звідки ти знаєш? — стривожився Борис.

— То вже знаю, та й усе!

— Та говори вже кому! — не терпілося Вікторові.

— А ти й досі не здогадався? Ніні, ось кому!

Борисові хотілося сказати: «Дуже мені потрібна твоя Ніна!..» — як він сказав одного разу матері, коли та натякнула, що йому, певне, подобається Ніна. Так то ж матері, їй інакше й не можна було відповісти.

А тут же друзі, ровесники, їм треба признатися, бо навіщо тоді він починав усю цю розмову? І Борис сказав мов не своїм голосом:

— Ніні...

— А що, вгадав? — засміявся Ванько.— Думаєш, я не бачу, як ти на неї зиркаєш або як вона червоніє, коли зустрінеться з тобою в коридорі?

А Віктор аж рота роззявив:

— Ти диви! Хто б міг подумати! Борис... І влюбився!

— Та тихіше ти! Гудеш, як гучномовець біля клубу. Ще почує хтось,— смикнув Борис Віктора за рукав.— А казав, таємницю тримати вмієш...

— Ніхто не почує, крім корови внизу. Так вона, знай своє, ремігає помаленьку... Хм...— все ще дивувався Віктор і пошепки: — І дуже ти любиш?..

— Мабуть, дуже...— невпевнено відповів Борис, зітхнувши.

— Тоді напиши так: «У серці моему клекоче ураган. Той ураган може розірвати мене на шматки, якщо ти не звертатимеш на мене уваги...» — пожвавився Віктор.

— Тю-ю! — одмахнувся Борис.— Не те...

— Тоді перепиши якийсь вірш Пушкіна, може, початок «К Чаадаєву». Або лист Печоріна до княжни Мері,— порадив Віктор.

— Не знаєш ти літератури,— як учитель, зауважив Борис.— Печорін не любив Мері. Та й чого це я буду переписувати чужі листи?! А ти, Ванько, мовчиш? Та він спить уже! Ну, й без нього обійдемося...

Але і вдвох написати лист до дівчини-однокласниці виявилось дуже важко. Засвітивши кишенькового ліхтарика, Борис довго гриз олівець, писав, закреслював слова й знову запитливими очима дивився на Віктора.

— Пиши: «Як ти й далі задиратимеш кирпу, то я зрушу землю, як той Архімед».

— І як могли тобі з фізики поставити добре? — сердився Борис. — Архімед лише шукав уявної точки опори. Землі ніхто не в силі зрушити. Та й хіба можна отаке писати... Скаже, що я жартую.

— Жду ответа, как соловей лета, — промимрив крізь сон Ванько і засміявся.

— Це погана фраза, — не погодився Борис.

— Напиши, щоб відповідь поклала в дупло найтовщої тополі, — порадив Віктор. — Поштою ж вона тобі не надішле.

— Ти молодець, Вікторе...

Крізь відчинені двері виднілося темне, аж чорне небо. Зорі стали яскравішими, променистішими. Від парку віяв вітерець, од ставка тягло прохолодою. Дихалось легко. У пахучому тремтливому повітрі линули пісні парубків і дівчат, які гуляли в парку та на селі. Звідкись здалеку, мабуть, аж з хутора, було чути ніжні переливи гармонії.

Борис і Віктор дивились на зоряне небо і мріяли. Пролетів крик, що відстав чомусь од зграї. Десь у сні сюрчав цвіркун, а внизу в хліві ремигала корова. Біля пожежної сторож ударив одинадцять разів у рейку.

— Гарно як, такий спокій усюди, — тихо промовив Борис. — А в Абіссинії зараз війна... Може, люди гинуть...

— Ех, якби туди наші льотчики полетіли: Молоков, Водоп'янов, Леваневський! Та від тих фашистів р-раз і... мокрого сліду не залишилось би! — гаряче вигукнув Віктор.

— Ти читав, що недавно загинув у Москві Альоша Захаров, парашутист, зовсім молодий, сімнадцяти років? — спитав Борис.

— Не читав...

— І бою не було, а хлопець загинув. Парашут, мабуть, не розкрився.

Знову запанувала тиша.

Віктор лежав, заклавши обидві руки за шию. Слати не хотілось. «І коли вже я виросту? Роки йдуть, наче їх воли тягнуть... Стільки цікавого в житті! Інші підкоряють повітряний простір, відкривають нові шляхи в Льодовитому океані, а тут навіть у кіно без квитка норовиш пройти, та й ще під полою Максимової шинелі. Втекти б до моря, поступити на корабель юнгою... Та про це можна тільки мріяти... Ще Олег наговорив казна-що про батька. Тато хороший. Та він краще знає машини в за-

воді, ніж сам Римар. Не покине він нас. То Олег чув дзвін, та не знає, де він...»

Віктор ніби відчув на своїй стриженій голові лагідну широку долоню батька. «Ех ти, Ягорка! Хіба можна так пірнати глибоко?...» Хлопець зітхнув і поглянув на Ванька, що лежав крайнім.

— Спи, Ваню! — прошепотів він. — З нами ти не будеш сиротою.

Сторож біля пожежної пробив дванадцять. Сон поступово обгортав хлопців своєю невидимою ковдрою.

12

Сизі хмари тютюнового диму пливли над довгим столом до відчиненого вікна.

Гості розмовляли між собою голосно, як говорять всюди напідпитку. Але кожен не забував проголосити тост за добре здоров'я Івана Марковича. Всі зичили йому щастя.

— Слухайте! Слухайте! — заплескала в долоні дружина Римаря.

— Знову Василь Пилипович? — запитав хтось з гостей.

— Уже ж чули!..

Але завідуючий буряковим пунктом Василь Пилипович Задорожній, гладкий, розчервонілий, підвівся, відкашлявся і, люб'язно усміхаючись, підніс чарку. На банкетах він любив проголошувати промови, за які йому аплодували веселі, сп'янілі гості і господарі дому. І Задорожній думав, що аплодують йому саме за його «мудрі» і красномовні слова.

— Дорогі товариші! — гукнув він, наче виступав на мітингу. — Я висловлю одверто свої думки. Я пропоную ще раз випити за нашого дорогого і всіма любимого, за нашого талановитого, чесного, за нашого Івана Марковича. Я піднімаю оцю сокровенну чарочку, про яку ще стародавній Арістотель сказав: «Пий до дна, щоб наша не вмирала». У вашій особі, дорогий Іване Марковичу, ми бачимо, ми бачимо... Хай живе наш Іван Маркович Римар! На благо нашого заводу і світового пролетаріату! О!..

Промовець витер рукавом спітнілу лисину, і гості заплескали в долоні, раді, що оратор скінчив чергову промову.

— Ще не все, дорогі товариші! — простяг руку вперед Задорожній і застиг з розчепіреною п'ятірнею.— Сокровенно вип'єм...

Він не знайшов відразу «мудрого» афоризму і надтріснути тенорком затяг:

Гей, наливайте повнії чари,
Щоб через вінця лилося...

Василь Пилипович махнув рукою, і кімната здригнулася:

Щоб наша доля нас не цуралась,
Щоб краще в світі жилося-я-я...

Співали всі. Не встигли закінчити, як Сава Йосипович запропонував:

— А тепер сучасну! «Життя стало краще, стало веселіше». Слова знаєте? Починайте, Василю Пилиповичу!.. Не знаєте? Треба знати й сучасні радянські пісні, що оспівують наше прекрасне, неповторне життя,— говорив Сава Йосипович, так наче перед ним сиділи учні, а не підпилі дорослі люди.

— А ви, Федоре Іллічу, чому не тягнете?

— Я теж не знаю слів. Та й мотив якийсь...

— Що я чую? І від кого? — здивувався Сава Йосипович.— А який неповторний зміст слів!

— Як сказав би грецький хвілософ,— почав був Задорожній, але гості не дали йому договорити.

Федір Кошик був невеселий навіть після кількох чарок. І коли на його обличчя падала тінь, Ольга Миколаївна, білява, з чистим, зараз розчервонілим трохи обличчям говорила:

— Дивіться, який безтурботний Василь Пилипович! А ви?..

— А я теж співаю з усіма і п'ю з усіма,— відповів Федір Ілліч.— Знаєте, Ольго Миколаївно, таким, як Задорожній, легко на світі живеться...

— Миколаївно...— промовила вона задумливо.— Велічаєте ви мене, як учительку... Всі так називають, і здається часом, що мені вже всі сорок...

Вона схилила голову і зітхнула.

На них ніби ненароком поглядав Римар.

— Чого це ви, Ольго Миколаївно, і ви, Федоре Іллічу, такі невеселі? — перехилився той через стіл.

— «Хіба в шинкарки мало горілки! — затяг Задорожній.— Пива чи меду не стало?..» Іване Марковичу, хай ваш синок на роялі зіграє!

— Олегові час спати! — заперечив Сава Йосипович.

— Чуєш, Олежко! — нагадала й мати.— Час у ліжко.

Римар підвівся і почекав, поки настала тиша.

— Я хочу випити за свого молодшого колегу, здібного інженера, що прийшов до нас в ітеер від верстата на заклик партійного осередку. За Федора Кошика, за його комсомольську молоду зміну! — проголосив урочистим голосом Римар.

Слухаючи Івана Марковича, Задорожній схвально хитав головою, а коли той закінчив, звернувся до Кошика:

— Я сокровенно... Федоре Іллічу. Я знаю вас ще отаким. Хіба міг хто думати, що отой хлопчина, що кінчив до революції земську школу, буде інженером, сидітиме за оцим столом з такою поважною і вченою людиною, як Іван Маркович? Міг думати про це тільки я, бо знав, що прийде наша Радянська влада, вона дасть дорогу простому народові, як ми з тобою, Федю!

Кошик засміявся і випив чарку.

— А тепер за юного орла Олега Івановича! — проголосив Задорожній.— Іди, любенький, сюди, сядь коло мене,— кликав він хлопця.— Пивця випий або вишневої настойки.

— З Віктором помирився? — спитав Кошик у хлопця.

— А я й не сварився з ним.

— Головне, щоб всюди були мир і злагода. Як сказав Сократ: «Де згода в сімействі, де мир і тишина, щасливі там люди, блаженна сторона...»

Задорожній затяг «Есть на Волге утес...», а Римар не зводив очей з Ольги.

— Я обіцяв вам показати хутро з убитого мною лиса. Хочете? — Іван Маркович узяв її під руку і повів до іншої кімнати.

Світла тут не було. Та Римар і не збирався його світити. Він схопив Ольгу за руку і, рвучно обнявши її за стан, поцілував у губи.

— Що ви робите?..— злякалася Ольга.— Як... як ви смієте?!

Іван Маркович знав, що вона буде опиратися. Та це його не зупинило, навпаки, він ще міцніше стиснув в обіймах цю молоду жінку. Римар готовий був навіть одержати від неї ляпаса. О, тоді б він пішов на крайній

захід. Він сказав би їй: «А де твій чоловік, Олечко? Знаємо вашу біографію! Чоловік твій — ворог народу. Він хотів висадити в повітря завод у Смілі, він був зв'язаний з англійськими та німецькими шпигунами. От і посадили його за ґрати. А ти думала, про тебе тут ніхто нічого не знає? Може, інші й не знають, а Римареві все відомо. От як, голубко!..»

— Що вам треба?

— Я люблю тебе, Ольго,— шепотів він.

— Геть! Пустіть!..

Почулися кроки. Римар увімкнув світло в ту мить, коли Кошик і Олег зайшли до кімнати.

— Погляньте, Ольго Миколаївно, який прекрасний був лис,— промовив він, показуючи рукою на стіну, де висіла лисяча шкурка.— Навіть у вбитого лиса морда здається хитрою. Правда, Федоре Іллічу?

Розчервоніла Ольга витирала хусточкою губи.

— На те він і лис,— байдуже відповів Кошик.

— Ходімте до гурту,— запропонувала хімічка, переборюючи замішання.

— Я хочу показати Федору Іллічу дещо. А ви ще набалакаєтесь про дифузори, патоку і вапно. Додому ж вам доведеться разом іти... Ми ще вип'ємо з тобою, Федоре Іллічу. Ось тобі моя рука! — подав він руку, білу, тонку, з довгими пальцями.— А в тебе сили, хоч позичай! Заздрю! Отак ти завжди мою руку відчуватимеш. Нам треба завод вивести на перше місце в тресті.

— Виведемо! Головне, треба привчити людей думати про свою роботу.

— Думати? — перепитала Ольга.

— Думати. Треба довіряти людям, допомагати їм, а самим не злітати високо, і тоді, по-моєму, буде все гаразд! — гаряче говорив Кошик, наче хто з ним сперечався.

— Така ваша програма? — посміхнувся Римар.

— Це програма всіх нас... нашого життя.

— Похвально...— хитав головою Римар.— Я відчував серцем, що ми з вами одностайні. Я хоч і безпартійний, та все ж в душі ми брати з вами, Федоре Іллічу... Я радий. Радий! Сьогодні у мене справжнє свято!

Гості розходилися по домівках.

Римар і дружина люб'язно прощалися з Кошиком, Задорожнім, з Ольгою, просили пробачення, коли що не

так, запрошували не цуратися їх, а заходити, коли буде нагода.

В кімнаті ще залишався Сава Йосипович. Римарша, махнувши рукою на посуд, що стояв на столі, пішла в опочивальню. Полумиски й пляшки прибере завтра домробітниця, коли повернеться од родичів.

Римар і Махиня деякий час дивилися один на одного, наче не знали, з чого їм почати розмову.

— Як там Олег вчиться?

— Він може стати ударником, якщо більше уваги приділятиме фізиці, математиці й історії.

— Навіть історії? — здивувався Римар. — Це вже «гусонька» ваша не вмє взяти учня в руки. Ну, яка з неї директриса! Вам, а не їй, треба бути директором. В наступному році школа стане десятирічкою. Не для неї така відповідальна робота... Це ваше місце, Саво Йосиповичу! Між нами... Мені аж соромно. Я — головний інженер, а син не має з фізики пристойної оцінки.

— А як там справи на відгодівельному пункті? — поцікавився Махиня.

— Там ваші кабанчики їдять, аж за вухами лящить! Восени буде свіжина. Задорожній може продати сало в Харкові, — планував Маркович. — Ха-ха! Це ж і людина! Одна душа в чоботі, друга в животі, а третя по світу літає. Він знає, коли, де і кому продавати. Веселий чоловіча!

А тим часом цей «веселий чоловіча», ідучи додому з Кошиком і Ольгою, виголошував промову на честь Ольжиної вроди. Та незабаром він звернув на греблю.

— В голові шумить. Даремно я випила після вина ще й пива... — поскаржилася Ольга і пригладила рукою волосся.

— А я думав, може, хто образив вас, — зауважив пошепки Кошик.

Перед очима молодій жінки пропливали ще зовсім недавні картини. Місто Сміла. Завод. Одруження. Ті чоловік, теплотехнік Гнат, був гарний, любив її, і Ольга була щаслива. Та раптом сталося нещастя: Гната арештували... І тепер Ольга боялася людей, особливо начальників. «Гнат зовсім не схожий був на ворога! Ну, ніяк не схожий! Навіть важко цьому повірити. — Вона мляво провела рукою по гарячій голові. — І нікому душу свою розкрити. Може, Кошику?.. Ні, ні! Він, певне, помітив, як Римар обнімав мене... Який сором!» Нещасною,

самітною відчувала вона себе. «А як дізнаються... То й що? Хіба вона може відповідати за Гнатові вчинки? Та й взагалі чи Гнат винен? Він розмовляв з нею літніми ночами не про те, як висаджувати заводи, а про любов, про життя... Не динаміт, а квіти носив їй щовечора Гнат. А тепер до неї Римар цілуватися лізе. Яке нахабство!.. Голівонько моя нещасна!»

Попереду на фоні дерев світлів мур, за ним дрімав у тіні молодих вишень новий будинок, в якому жила Ольга. Федір Ілліч попрощався й пішов своєю дорогою.

Дома він розповідав дружині:

— Римар руку дружби подав мені.

— П'яний був, то й подав.

— Що у п'яного на язиці, то у тверезого на умі.

— А хімічка була там?

— Була,— неохоче відповідав чоловік.— Чомусь зажурена така. А Віктор на горищі?

— Сьогодні дома. Завтра останній день занять, а потім іспити...

13

Після розмови з батьком про те, як у школі всі скаржились на нього, Віктор вирішив не відкладати надалі здійснення свого давнього задуму: йому хотілося, щоб піонервожата при всіх похвалила його за антирелігійну пропаганду. І він подався до бабусі Лукерії провідати її, як пояснив матері. Він знав, що зранку тітка Пріська йде на колгоспне поле, а бабуся на город рвати зілля для поросяти. В хаті нікого не буде. А йому саме цього й треба.

Так і сталося.

Причинивши за собою двері, Віктор довго дивився на образи, кусаючи верхню губу. «Релігія — опіум народу! Опіум — це, кажуть, гірше за кременчуцьку махорку. І виходить, що така хороша бабуся Лукерія отруєна тим опіумом».

Хлопець пройшовся по кімнаті й рішуче зупинився перед образами.

— Чого так дивишся на мене? — звернувся він до Івана-спасителя, який був зображений на найбільшій іконі.— І зніму! Думаєш, злякався? Та й знімати не треба. Можна р-раз... і по-іншому!..

Серед старих книжок Віктор відшукав географічний атлас для четвертого класу і повіривав з нього карти. Примруживши око, він поглянув на карти здаля. «Підійде». Вискочивши прожогом з хати, хлопець подався у вишневий садок. Там надер клею і приніс його в листку з лопуха.

— Ось я вас зараз позаклеюю! — нахвалявся Віктор, вилазючи на стіл.— Почнемо з матері божої...

Він зняв ікону і взявся до роботи.

— Сюди наліпимо Африку. Якраз підійшла, і обрізати не треба. Як тут і була... А тебе, спасителю,— порався біля другої ікони,— ми заховаємо за Азію. Сиди собі там і не рипайся.

Позаліплювавши всі ікони і поставивши їх на місце, Віктор ще потупцювався біля порога, прикидаючи, помітить перемену в образах бабуся Лукерія чи ні. Тітка, та на них не дуже дивиться, а от бабуся молиться разів шість на день.

Упоравшись біля святих, Віктор, насвистуючи пісню, подався до школи.

До кожного екзамену Віктор готувався напружено. І днював, і ночував з підручниками. На екзаменах йому не буде ніякої скидки. Сава Йосипович стежитиме, як Віктор складає іспити, і при першій же нагоді дорікати-ме: «Гацьба! Ти не можеш називатися радянським учнем! Недарма я тебе з школи виганяв!» Та це ще півбіді: до Савиних нотацій він уже звик. А от дотримати слова, даного Михайлові Федоровичу і батькові, що він складе екзамени на «добре»,— це вже справа честі, тут легковажити не можна.

Якось група шестикласників повторяла географію під вербами, на березі ставка.

Олег перший звернувся до Віктора:

— Я знаю щось, та не хочеться тобі розповідати, ще розспихуєшся. Краще слухай про тваринний світ Австралії, про кенгуру, качконосів...

— Хай вони повиздыхають, ті кенгуру. Що ти знаєш? Почав, так говори вже.

Тим часом Борис, прочитавши підрозділ, запитав:

— Зрозуміло? Може, в кого є запитання, а може, хто прослухав, не дочув чогось, ви ж там бубоните, розмовляєте між собою.

— Все зрозуміло,— відповіла Ніна,— читай далі.

— Ну, коли так — пішли далі.

Віктор прошепотів на вухо Олегові:

— Скажи...

Той розсміявся, бо стало лоскотно.

— Чого ти іржеш? — роздратовано озирнувся Гриць.

— Та ось він за вухо...

— Не заважай слухати, а то я тобі дам у вухо,— пригрозив Ванько.

Він сьогодні зранку був у поганому настрої, а все через те, що не зміг перебороти спокуси і переполовинив кульок з цукерками, що лежали на тумбочці у товариша по гуртожитку. Вже скільки разів зарікався Іван не чіпати нічого, що лежить скраю! А от сьогодні знову не втримався. Цукерок захотілося, як маленькому. Дізнаються хлопці — засміють. Треба вже з цим ділом кінчати. А то вже й Кузьма Гаврилович якось соромив його. Ні, після цього ганебного випадку з цукерками він не братиме ніколи чужого! От хай йому рука відсохне, коли він хоч щось зачепить. Все!

— Якщо ви будете задиратися, як півні, ми з Ніною підемо звідси,— розгнівалася й Галя.

— Справді. Чого ми зібралися? Теревені правити чи готуватися до екзаменів? — підтримав її Гриць.

Всі принишкли, і Борис почав читати далі. Але до свідомості Віктора не доходило жодне слово. Його мучила цікавість,— що хотів йому сказати Олег? Він непомітно штовхнув товариша під бік:

— Мовчиш? Ну й чорт з тобою!

Віктор перевернувся на живіт і побачив на стежці кількох дівчат з молодших класів. Ті поверталися з лісу, закосичені вінками. Серед них була й білява Оксанка.

— А ми вже закінчили школу...— сказала вона.— А ви ще учитесь! Так вам і треба!

— Хто це тут розцвірінькався? — обернувся до дівчаток Санько і, побачивши свою сусідку Оксанку, спитав: — Підемо разом карасів ловити?

— Щоб тобі риба, а мені пустий ятір? Не хочу! І в армію твою не піду...— махнула рукою Оксанка.

— А в мою? — пожартував Гриць.

— Потрібні, Грицю, нам такі вояки,— втрутився Віктор.— Вона ж плавати не вміє, а ми, десантники, повинні в воді почувати себе, як риба.

— Ти сам не вмів! — сердитим поглядом зиркнула на Віктора Оксанка і, показавши йому язика, побігла за своїми подружками.

— Фіть-фіть,— засвистів Віктор.

А Санько гукнув:

— Держи їх! Держи!..

— Змалились,— насмішкувато поглянула на хлопців Ніна.

Вгорі шелестіло листя. Хлюпалися в берег хвилі. Від заводу линув стукіт молотків, дзижчання електричної пилки, а ближче, якраз навпроти двох верб, що правили за умовний «кордон», на тім боці погейкували пастухи на воловній, як називали хлопці відгодівельний пункт.

— Вікторе! — підсунувся ближче Олег.

Той підвів голову.

— Хімічка Ольга Миколаївна...— Олег замовк, дивлячись на Віктора веселими очима.

— Вона батькові допомагає..

— Допомагає?..— криво усміхнувся Олег.

Кров раптом ударила в обличчя Віктора, губи його здригнулися.

— Ти... знову брешеш! — ледве чутно прошепотів Віктор.

— Батько твій проводив Ольгу після іменин. Побий мене грім, не брешу!..

Олег чув, як наступного дня його батьки говорили про Федора Ілліча. «А я-то думаю, чого він без своєї Марусі прийшов! — дивувалася мати.— Немає совісті у людей, Ванечко!» Батько мовчав, бо в кімнаті крутився Олег. Та згодом кинув ніби ненароком: «Боюсь, щоб ця раціоналізація не пішла у них в інший бік... Ще скандали почнуться, як Маруся Кошикова довідається».

Нишком Олег посміхався, бачачи, як зблід Віктор. «Нехай не буде таким задавакою. Куди ж тобі, командир!»

Саме через те, що командирами були Віктор та Гриць, Олег Рymar і не любив хлопців, завжди намагався якимось їх принизити, чимось досадити. Правда, хлопці доручали Олегові командувати розвідкою, але це йому здавалося занадто принизливим.

Віктор кусав губи. «Бреше Олег. Це плітки! Бреше!»

— Зрозуміло? — звернувся Борис до товаришів.

Віктору було байдуже, які природні умови на північному березі Африки. Він думав про батька. «А що, коли

батько справді полюбив хімичку Ольгу? Вона молода, вродлива... Ні! Не може такого бути! Татко любить тільки маму!»

— Вікторе, чому ти не відповідаєш? Ти заснув? — обурювався Борис.

А він затулив очі руками і не повертав голови.

14

По обіді сусідка Марфа прийшла до бабусі Лукерії відро позичити і сплеснула руками.

— Тіточко! Чи ви вже недобачаєте?..

— А що, Марфо?.. Стара вже, то й недобачаю!..

— А Пріська ж куди дивиться?

— Вона завіялась на якісь курси в метесе на три дні! А що таке, Марфо? Спідницю де розірвала, чи що? — оглянулася бабуся, ще й у велике дзеркало зазирнула.— Та кажи ж!

— Не святі у вас на іконах, а казна-що! — промовила Марфа і перехрестилася.

— Свят, свят... Що ти мелеш, Марфо?

— Та підійдіть ближче...

Стара Лукерія боязко підступила, придивилася. Ой лишенько! Та це сатанинське навожденіе!..

— Пресвята богородице, спаси нас, грішників! — прошепотіла вона молитву.— А що воно там таке, Марфо? Я й підходити боюся...

— Одразу й не роздивишся,— відповіла сусідка.— Видать, щось з книжок повіривано!.. Вітька ж був у вас? Ото його робота і є!

— Був... Та ще, мабуть, з тих книжок, що бога гудять? Ой лишенько!

— Авжеж, не з «Євангелія» святого... А це землі усякі тут та моря, що діти наші в школі вивчають. Таке бачила я і в своїх,— нарешті добрала сусідка, що то за аркуші.

— Ну, не антихрист отой Віктор? Накличе він кару господню на себе. От я йому дам! Богохульник такий!.. Марфо, голубонько, зірви оті землі та моря, одкрий святі обличчя.

— Зараз зірву!..

Тітка Марфа вийшла на вулицю з посмішкою на устах. «Ну й шибеник отой Віктор! Отаке сотворити!»

Побачивши піонервожату, що поспішала до школи, Марфа гукнула:

— Валю, чуєш, Валю?

— Здрастуйте! Що там, тіточко? — зупинилася Валентина.

— Та що,— сміялася Марфа.— Чи не ти це напоумила онука Лукерії святі образи заліпити...

Валентина здивовано закліпала віями.

— Піди подивися, що твоя піонерія накоїла... Мало вам того, що позаторік дзвони познімали, церкву на клуб перетворили, так тепер...

Валентина вже не слухала тітки Марфи, вона попрямувала до подвір'я Лукерії, голосно обурюючись:

— Як він смів! Люди подумують, що я їх такого навчаю. Це ж хуліганство!..

В школі Валентина нетерпляче чекала, коли прийде Віктор. І тільки той з'явився, зустріла його запитанням:

— Ти нащо заклеїв ікони географічними картами? Мовчиш?

— Сама ж говорила, що з релігією ми погано боремося,— промовив Віктор.

— Хіба ж так борються? — з докором промовила дівчина.— Перевиховувати треба бабусю Лукерію, щоб вона сама зняла ікони.

— Спробуй! Я вже перевиховував її, може, сто разів. Поки говориш, вона ніби й погоджується. А тоді: «Що б там не говорили, а бог є».

— Все одно не можна так робити! Треба роз'яснювати свідомо, науково.

Підійшов Ванько. Він слухав-слухав і почав усміхатися, уявляючи, як здивувалася бабуся, побачивши Вікторову роботу. Це ж вона разів зо три молилася на карти? Іван дивився благальними очима на піонервожату.

— Не кажи про це Саві Йосиповичу. Віктор же з попами воює...

— Знайшовся захисник. Ось ще збір загону скличемо!

— Я ж хотів р-раз... і по-революційному...— промимрив Віктор.

Валентина махнула рукою й відійшла від нього.

Малий «революціонер» скривився, почухав за вухом і переважно зітхнув: який він усе-таки нещасний чоловік! Це ж знову чекай неприємностей... Складна річ життя. «Ніж отак тут жити, то краще у моряки піти. А тут за

праведні діла з тебе ще й жили вимотують, та ще й перед останнім екзаменом!..»

Настав день, коли шестикласники склали останній екзамен.

Тепер Віктор семикласник. Попереду понад два місяці канікул — ставок, футбол, кіно. Побуває він і на заводі в батька, спробує вилізти з середини по високій трубі вгору разом з котельником Єгором Єгоровичем. Є в нього намір на практиці перевірити знання з математики — обчислити площу основи труби й показати восени ті розрахунки викладачеві математики. Влітку можна досхочу читати (треба буде брати книжки з програмою сьомого класу), ходити на поле до Максима Войтенка. Разом з Грицем вони вирішили в жнива допомагати старому Авраменку. Та на все й літа не вистачить!..

Сміліш вперед! Одкиньмо страх,
І вище наш юнацький стяг,
Бо молода ми гвардія
Робочих і селян! —

співав він, вимахуючи руками в такт маршу. Потім усміхнувся і продовжив уже на свої слова:

Даремно ви розперезались,
І вас ми, Саво, не злякались,
Бо молода ми гвардія робочих і селян,
Робочих і селян!

Біля ганку Віктор зустрів братів, засмаглих, з облупленими од сонця носами. Цілісінькими днями вони пропадали на ставку, змагаючись, хто за день більше скупається. Число і в одного, і в другого, як і в багатьох їхніх товаришів, доходило в сонячний день до тридцяти. Тридцять разів скупатися! Тридцять разів бути мокрим і ні разу не витирати обличчя рушником! Та шкіра на носі не встигає наростати, як знову лущиться, злазить геть од сонця, води й вітру.

— Що? За біганиною й попоїсти ніколи? — суворо прикрикнув Віктор на братів.

— Татко дозволив нам ятір потрусити і принести його додому, — похвалився Степанко. — От ми і йдемо...

— Знаєш, скільки вранці карасів спіймали? — аж танцював Миколка і сам відповів: — Двадцять три карасі і чотири раки влізли. О!..

— Я більше ловив! Ви йдіть на ставок, а я покажу татові і мамі свої оцінки і прибіжу до вас,— сказав Віктор, одчиняючи двері до сіней.

— Перейшов у сьомий?

— Перевели.

— Нас уже давно перевели в другий.

Брати залопотіли босими ногами по втопаній до-ріжці.

У сінях Віктор почув слізний материн голос і грубий, розгніваний батьків. Серце Вікторове тьохнуло. «Неправда, кажеш? Задорожниха на базарі казала»,— промовила мати і змовкла. Та Віктор здогадався, про що говорили батьки.

«Це ж Олег казав! Ну, Ольго! Запамятаєш ти мене!» Він спідлоба глянув на татка, потім на матір.

Батько мовчав, запалював цигарку. Мати витирала сльози.

— Як рік закінчив? — спитав нарешті батько.

— Посередньо німецька мова та українська література...

— Література? Ти що, не читаєш творів тих, що треба?

— Менше б у кіно ходив, менше б ганяв у гаю та поза хлівами,— додала мати.

— Поставили, та й усе. Їм видніше,— відповів неохоче Віктор.

— А як думаєш на той рік?

— Краще, ніж тепер,— відповів Віктор.

— Давай хлопцеві вечеряти, та нехай він сходить по ятір. А то ті Ягорки ще не знайдуть,— говорив тато, звертаючись до матері.— А я тим часом трохи почи-таю...

Федір Ілліч не хотів, щоб син відчув, яка неприємна розмова відбулася між ним і матір'ю до його приходу. Тому й говорив про сторонні події, які б відвернули хлопцеву увагу.

Але Віктор думав про те, як би дізнатися, що стривожило так матір, од чого наче зняковів завжди мужній батько. Коли хімічка Ольга й справді виявиться винува-тою, він її приб'є каменем. Раптом він побачив у вікні Ванька Рагозіна, той прямував до ставка.

— Мамо! Я покличу Ванька! — і він подався з хати.

— Не будемо, Марусенько, сваритися. Не вір пліткам усяким. Ольга для мене лише помічник, товариш по

роботі,— знову почав Федір Ілліч.— Ти зрозумій, що зараз я такими справами зайнятий, од яких наш завод може прогрімити на весь трест, може, на весь Союз. Саме силу в собі відчув, упевненість, що поставимо й новий дифузор, і патоку надійніше очищатимемо... А тут пішли брехні...

Федір Ілліч не був певен, що в цій брудній історії діло не обійшлося без Василя Задорожного. З ним Кошик часто сперечається, бо на кагатному безладді. А це ж перша ділянка праці, від неї залежить чітка робота протягом усієї зміни. Та й взагалі Кошик і Задорожній були людьми зовсім протилежними і, може, тому й не терпіли один одного. У Задорожного була нагода схопити «факт» — Федір проводив Ольгу додому після іменин Римаря. І ось тепер, замість того щоб працювати над розрахунками, суши собі голову, як заспокоїти дружину.

Віктор повернувся з Рагозіним.

— Такого в їдальні не приготують на триста чоловік,— наперед похвалила борщ Вікторова мати, ставлячи перед хлопцем тарілку, од якої приємно пахло.

— В піонерський табір поїдеш? — розпитував Федір Ілліч Івана.

— Дядя Кузьма казав, що на два місяці пошлють у Сковородинівку.

Батьки вийшли у другу кімнату і стиха про щось перемовлялися, так, що ні Віктор, ні Ванько не могли нічого розібрати. Та згодом мати повернулася з вишитою сорочкою в руках.

— Це тобі,— звернулася вона до Івана.— Така, як у Федора Ілліча і в моїх хлопців. Сама вишила.

Ванько закашлявся й мало не подавився від несподіванки. І голос Марії Іванівни, такий лагідний, такий щирий, і ця сорочка з яскравою різноколірною мережкою, од якої аж в очах рябіло,— все це вразило Ванька до глибини душі. Такої сорочки він ніколи в житті не носив! Поклавши ложку, хлопець стояв зніяковілий, не знаючи, що й казати, куди подіти подарунок.

— Ти приміряй, одягни сорочку.

Хлопці побігли в іншу кімнату. За хвилину вони з'явилися в однакових сорочках.

— Федю, дивись на них. Як брати — чорнявий і білявий! — говорила мати, дивлячись радісними очима на

Віктора і Ванька.— Дивіться ж, щоб на той рік училися краще. Це я вас наперед преміювала.

— Чули, Ягорки? Кінчайте сьомий та йдіть у хіміко-технологічний технікум. Нам треба тямущих хіміків!

Батько поклав руки на плечі хлопцям.

«Хіміків!» — подумав Віктор і зітхнув нишком.

15

Події одна за одною облітали світ. Помер великий письменник Максим Горький. Глибока скорбота огорнула серця людей. Та минали дні й приносили з собою нові вісті. По новому каналу до Москви йшли судна. Льотчики Чкалов, Беляков, Байдуков завершили героїчний переліт з Москви на острів Удд, пролетівши без посадки понад вісім тисяч кілометрів. На Африканському континенті народ Абіссинії відстоював свою землю від військ Муссоліні. Маньчжурські партизани напали на японські комунікації. Події в далекій Африці і Маньчжурії вплинули й на військові ігри хлопців, у яких брали участь і семикласники, і першокласники. У парку, в гайках — скрізь, де можна було «розгорнути війська», воскресались походи Фрунзе, Чапаєва, Щорса. «Червоні» гнали «білих», вимахуючи шаблями; біля хлівів точився бій між «тарашанцями» і «німцями»; над ставом лунало голосне «ура» «кронштадтських» матросів, які захищали свою державу і соціалістичну революцію біля тих розлогих верб над ставом, де був «кордон».

Часті ігри у війну, бойовий дух серед дітей лякали матерів. Лякало їх і те, що газети майже на дві третини були зайняті статтями, повідомленнями про бої в Африці, Китаї, Маньчжурії, про підготовку німецьких фашистів до війни, про маневри Київського, Білоруського, Уральського, Північно-Кавказького військових округів, про стрибки радянських юнаків з парашутами. Матері зітхали не тому, що босоногі «війська» топтали грядки, а самі «воїни» поверталися додому з порваними штанами і з позбиваними ліктями й коліннями. «Накличете ви своїм гранням справжню війну!..» — казали вони прощаними голосами, звертаючись до своїх синів.

«Накличете на себе війну...» Вся ж історія цієї великої країни, по суті, є історією воєн, боїв. Війни ці щора-

зу шматували молоді людські життя, вкриваючи могилами і рідну землю, і далекі краї; війна вогнем проносилась по засіяних житом і пшеницею полях, по селах і містах, хапала кістлявими пазурами голодної смерті дітей, старих, розчавлювала, нівечила, ссала кров, ненажерлива, жадібна на смерть, на людські страждання й людське горе.

З сумом дивились матері, серця яких такі чутливі до долі своїх синів, на дітей, озброєних дерев'яними саморобними гвинтівками, кулеметами. «Не доведи господи!» А хлопці були заклопотані тою грою, наче готувались до справжніх боїв, до тяжких випробувань, наче знали, що історія уже приготувала для них найжорстокішу, найстрахітливішу з воєн.

Поки в Комінтернівці точилися бої над заводським ставком і в парку та за будинками, полум'я справжньої війни перекинулось через Гібралтар з Африки в Європу. 20 липня 1936 року радіохвилі понесли над землею зловісний клич: «Над Іспанією безхмарне небо». А насправді над республіканською Іспанією небо почорніло. Почалася війна іспанського народу проти фашистських заголотників генерала Франко, проти військ Гітлера і Муссоліні. Хмари війни клубочилися й на Далекому Сході.

Віктор часом довгенько сидів замислений над картою Піренейського півострова, ніби вирішував, які людські сили і яку техніку треба кинути в бій, щоб розбити фашистських заголотників.

— До осені розіб'ють фашистів? — запитував він у батька.

— Повинні розгромити, сину. Повинні.

Та були в семикласників і свої турботи, свої радощі й болі.

Ніну Старченко наче підмінили. Вона стала довгенько простоювати перед дзеркалом, коли не було вдома матері і старшої сестри, заплітала коси, розплітала їх, міняла стрічки, шукаючи, який колір їй найбільше до лиця. Вона то милувалася своїми очима, то раптом сердилася на свою долю, що не дала їй карих або чорних очей, як у Галі.

«І як же цікаво, коли тебе люблять!» Ніна знову починала читати листи, які вона одержала від двох.

Один був від Бориса Світлицького.

Відповідь вона повинна покласти в дупло четвертої од стіни тополі навпроти свого будинку. А що ж вона відповість Борисові?..

Автором другого листа був Олег. На білому цупкому аркуші паперу він старанно каліграфічним почерком переписав монолог Арбеніна з драми Лермонтова «Маскарад». І там Ніна, і тут Ніна. Арбенін любить ту Ніну, а Олег цю. На закінчення він ще додав:

«Кожен скаже, хто найкрасивіший хлопець у нашому класі. Це не Борис, не Віктор, не Санько, не Гриць, а інший... Я буду прогулюватися навпроти твого будинку».

У кухні щось грюкнуло. Ніна злякано закрила підручник з фізики, в якому лежали обидва листи, і озирнулася. З плити стрибнув кіт. Дівчина наблизилась до вікна й завмерла, схопившись рукою за тюлеву гардину, що звисала мало не до підлоги.

По той бік вулиці між тополями обережно підкрадався, витягнувши вперед шию, Борис. Він підійшов до дерева з дуплом, заглянув, помацав рукою і з докором подивився на вікно будинку навпроти.

Ніні стало шкода Бориса. Треба-таки написати йому відповідь. Вона хотіла вилізти на підвіконня й гукнути у квартиру, щоб він почекав її. Та раптом побачила між яблунями Олега з мережаною палицею в руці.

Ніна завмерла біля вікна: що ж буде? Але нічого не трапилось. Прямуючи до ставка, на алею вилетів Віктор — босий, у майці, у сірих штанях. Він щось весело гукнув до хлопців, і всі троє зникли за яблунями й вербами.

Ніна згадала, що їй треба йти на город підгортати картоплю, поклала книжку на етажерку і пішла в сіни за сапкою.

Зовсім несподівано на стежці між городами вона зустріла Віктора, теж із сапкою в руках.

— Полоти йдеш?

— Обгортати картоплю...

— І я. Новин ніяких не чула? — почав удавано серйозним голосом хлопець.

— Може, в Іспанії щось трапилось на фронті? — поцікавилась дівчина.

— Іспанія — то одне діло... Тут ось недалеко трапилась історія.

— Яка?

— Лежать обоє на березі після дуелі...

Ніна змінилася на обличчі, почервонівши до вух.

— Два трупи. Ох і билися, як олені рогаті. Р... раз — і наповал один одного. Кажуть, що любов тут винувата,— говорив Віктор, позираючи нишком на збентежену дівчину.

— А я тут при чому? — сердито гукнула Ніна.— Може, вони й билися, як барани безрогі, а не олені.

— Тобі жарти. А там кров лилася.

— Вікторе! Так і дам сапкою по твоїй голомозій головещі! — не витримала Ніна і замахнулась.

— А чого ти розхвилювалась, як море штормове? Хіба це тебе стосується? А я думав, що Борис з Олегом за Галю б'ються... Мені й на думку не спадало, що вони можуть закохатися в Нінку сірооку, з муруватим носом. Було б за що битися отаким орлам!

У Ніни перехопило дух. Йї здалося, що й молоді соняшники, які тяглися вгору до сонця, глізують з неї, похитуючи веселими жовтими голівками.

— Ах ти ж конопатий! — вигукнула Ніна і, кинувши геть сапку, почала бити Віктора кулаком по плечу.— Ось же тобі! Ось!..

Хлопець на мить оторопів. Удари сипались на його плечі один за одним. Та раптом він теж розсердився. Схопив Ніну за руки, підставив ніжку, і обоє повалились у картоплиння, зламавши соняшник. Якусь мить Ніна борсалась, намагаючись звільнити руки. Дихання їхне змішалось, і обличчя обох спалахнули вогнем, жаркішим за саме сонце. Ніна рвучко повернула голову і відчула на своїй щоці його губи. Віктор мимохіть поцілував цю рум'яну, гарячу щоку.

— З... знатимеш, як зачіпати,— заїкаючись, проговорив він, підводячись і відшукуючи очима, куди поділася сапка.

Ніна не могла вимовити й слова. В голові в неї все переплуталось, і вона стояла як укопана. Віктор знайшов і Нінину сапку.

— Візьми! Та більше не розмахуй нею, як шаблею,— посміхнувся він ніяково.

Ця посмішка на обличчі Віктора-насмішника, якого вона знала досі, була такою незвичною, що Ніні здалося, ніби перед нею стоїть зовсім інший хлопчина.

— Ходімо! — сказав він, обтрушуючись.

Щоки хлопця палали, губи теж неначе взялися вогнем. Скоса він позирав на дівчину, так само розчервонілу, схвильовану. Йому хотілося притулити руку до її лица. Та, згадавши Бориса й Олега, які залишились на березі купатися, винувато закліпав повіками.

16

Перший сеанс закінчився, і школярі висипали з клубу на вулицю, гаряче говорячи про полярників, яких тільки-но бачили у фільмі. Віктор, помітивши серед парубків Максима Войтенка, побіг до нього. Раптом хлопець здригнувся. Неподалік у квітчастій кофті стояла Ольга Миколаївна, хімічка. Вона нахилила голову, вітаючись з Віктором. Та у відповідь зустріла презирливий погляд. Голосно, щоб вона чула, Віктор сказав:

— Максиме, не знаєш, звідки це несе хімією? Наче весь сад почав пахнути трійним одеколоном, який дядько Микита п'є, коли в сільпо з горілкою перебої... Аж у носі крутить!

Збоку зареготали хлопці. Ольга одвернулася, пішла геть.

«Це тобі ще квіточки. Ягідки потім». Віктор зухвало подивився услід хімічці.

Ольга йшла швидко, не озираючись, і незчулася, як була вже на греблі. Зупинилась біля розлогого осокура, оперлась об його могутній стовбур плечем.

Біля клубу духовий оркестр загравав вальс. Спалахнуло світло на стовпах і відразу ж упало жовтуватими плямами на воду.

Музика довела Ольгу до сліз. Притиснувшись до дерева, вона думала гірко: на кого ж їй опиратися в житті?.. Кожен її ображає, а вона у відповідь здатна лише ковтати сльози.

Тим часом Максим з Віктором підійшов до гурту, де була Вікторова мати.

— Здрастуйте, Маріє Іванівно! Як живеться? В кіно прийшли чи на співи?

— Прийшла на другий сеанс. Женитимешся скоро? Хліба багато заробиш у цьому році?

— Живемо на сто десять процентів! — похвалився Максим.— Здається, що ви недавно заміж виходили, а вже Віктор он який! Ви не пригадуєте мене на вашому весіллі?

— Тоді ти був менший, ніж зараз Степан і Микола.

— А я ж ноти тримав перед капельдудкою, що на корнеті грав. Ох і давав же тоді духовий оркестр на вашому весіллі!

— А коли ж на твоєму погуляємо, Максиме? — спитала Марія Іванівна.

— Я вас з Федором Іллічем неодмінно запрошу. І заспіваєте ви удвох для мене... особисто. Найулюбленішу вашу пісню...

Максим змовк: дзвінок покликав глядачів на другий сеанс.

— Ти йди додому, Вікторе,— звернулася мати до сина.— Подивишся, чи полягали спати хлопці.

— Уже великі, а все з ними няньчяся...

Ой гля, гля,
Гусоньки, на став!
Добрий вечір, дівчино,
Бо я ще й не спав!

Дужі голоси підхопили:

Добрий вечір, дівчино,
Бо я ще й не спав...

«Добре співають,— подумав Віктор, прямуючи додому.— А хімічці таки здорово я сказав!»

Де і взявся Борис Світлицький.

— Ходив до тополі,— промовив він.— Мабуть, вона Олега любить.

— А ти запитай у неї,— байдуже кинув Віктор.— Зайдімо до нас. Я подивлюсь, чи сплять брати.

Віктор тихесенько відчинив двері і подав знак рукою, щоб за ним ішов Борис. За скляними дверима до другої кімнати було темно, але чувся гомін.

— Чуєш? Не сплять, головані!

— Про що ж вони й досі говорять? — поцікавився Борис.

— Микола вигадує казки, ніби він убиває зміїв і чорних драконів. А Степан слухає і розпитує про різні подробиці: про зброю, якою орудував герой казки, про те, що він їв, коли було весілля... Я наперед знаю, що вони там говорять.

Віктор широко відчинив двері, ввімкнув світло. Здивовані брати натягли на голови ковдру.

— Оце ви так спите? А мамі ви що обіцяли? Няньчяся тут з вами. Здорові вже!

— А чого він бреше?

— А чого він не вірить, перебиває? — чулося з-під ковдри.

— Ось я вам зараз обом бебехів дам! Знатимете тоді!..

Але Віктор не збирався бити братів. Він сів біля них, обняв і кожного поцілував у щоку.

— Спіть, голованчики мої.

— Побудь з Борею біля нас.

— Побудемо. А ви, Ягорки, спіть! — звернувся він, як батько, і погасив світло.

— Добре, що в тебе є брати. Тобі веселіше, — сказав Борис, коли вийшли в садок.

Друзі пройшли попід яблуневими гілками, крізь які пробивалось місячне саяво. Вдалині співали пісень. Віктор пригадав недавню зустріч з Ніною на городі. Йому стало водночас і приємно, й соромно. А Борис чекає відповіді. «Нехай не задирається, дівчисько! Може, про все це розповісти Борисові? От устряв у халепу! А Борис ще своїм братом називає мене!..» Потім знову Віктор пригадав зустріч з хімичкою біля клубу. «Нехай не в'ягне до батька! Нехай не доводить матір до сліз».

Хлопці довго йшли стежкою, думаючи кожен про своє.

17

На життя Іван Маркович дивився по-своєму. Він розглядав його як своєрідну конкуренцію людей, близьких за фахом. А в усякій конкуренції один перемагає, а другий залишається переможеним. Силу Федора Кошика він знав добре і побоювався, що настане час, коли одному з них доведеться поступитися місцем. Знав Римар і слабкість молодого колеги. Кошик простодушний, йому здається, що всі люди повинні бути такими, як він. І гріх було не використати цей його недолік.

Після іменин чутка про зв'язок Кошика з Ольгою ще дужче поширилась, а Римар саме цього добивався. Такі чутки не проходять безслідно, вони кидають тінь на людину. Отже, один хід зроблено. Тепер Іван Маркович вирішив поставити крапку на взаємовідносинах Кошика й Ольги. Римарю не хотілося, щоб Кошик винайшов нову конструкцію дифузорів і щоб йому допомагала Ольга. Така жінка, як Ольга, не для Федора.

Він викликав хімічку в кабінет.

Ольга стояла рум'яна, її обличчя було ще вродливішим.

— Дивись, Оленько! Злі язики плещуть дуже. Для багатьох це не секрет. Навіть Олег казав, що його син Віктор збирається зробити тобі якусь неприємність. А то шибеник! — жартував Іван Маркович.— Я б тобі радив бути подалі від Федора. У нього ж сім'я...

— Просто жити через брехні не хочеться,— сказала Ольга, схиливши голову.

Римар, поправивши окуляри, зачесав кущик рідкого сивого волосся й дивився, як високо здіймались її груди, обтягнуті шовковою кофточкою.

— Ти наче сердишся?

— Що ви хочете від мене? Благаю вас, залиште мене!

— Я хочу, щоб ти була слухняна...

Ольга здивовано повела плечима й посміхнулася.

— Скажу наперед! На мене ти можеш покластися,— почав уже таємничим тихим голосом Іван Маркович.— Я повинен турбуватись про твоє майбутнє... Те, що я зараз тобі, любя, скажу, знаю лише я. І ніхто, крім нас, знати не буде...

Ольга дивилась на нього розгублено.

— Твій чоловік — ворог народу...

В очах її спалахнув жах, обличчя перекошилось, коліна здригнулися, мов хто ударив по них палицею. Вона поточилася.

— Це буде між нами... Ти не хвилюйся. Я не дам тебе нікому в обиду...

Ще хвилину тому ця жінка трималася незалежно й гордо, а зараз голова її безвольно лежала на його грудях. Ольга плакала. А він говорив:

— Суворі часи. За зв'язок з ворогом посадять за ґрати. Бути в тюрмі такій молодій, красивій? Ти тримайся мого плеча. Працюватимеш чесно, і я тебе завжди захищу. А від Кошика будь подалі. Він комуніст, гарячий чоловік, коли дізнається, що твій Гнат сидить, добра не жди...

— Хіба ж я винна? А може, він і чесний!

— Заспокойся. Ми будемо разом. Я навіть згоден покинути дружину...— дихав він їй в обличчя.

— Звідки ви знали?

— У мене є друзі в органах ен-ка-ве-ес,— збрехав Римар.— Будеш зі мною, то будеш як за кам'яною горою... Ну, Оленько?..

Вмить перед її очима постав Гнат. Ольга чує його голос: «Ось як ти...» Обличчя Гната скривлене від болю. Ольга здригнулася. «А ти хто, Гнате? Хто?.. Ворог, як каже Іван Маркович? Через тебе я змушена критися, як злодій, боятися усіх. А я не хочу так жити, не хочу!..»

Їй стало раптом боляче од думки, що Кошик вважав її порядною людиною. А вона насправді ось яка... В обіймах старого і нелюбого, мов муха в павутині. Пригадалася їй зустріч з Віктором. Вона тоді першою привіталась до нього, а він вовком глянув на неї. О, якими ненависними були зараз для неї всі люди й сама вона! Кинутися б у вікно, з високого поверху...

Ольга заплющила очі. «А, вже що буде... Все одно життя моє пішло обертом!»

Кучеряві верби і тополі з сріблястим листям заглядали крізь великі вікна. А Ользі й небо здалося заплямованим брудною фарбою.

— Нам час іти на засідання,— нагадав Іван Маркович.

— Час,— понурим і байдужим голосом промовила Ольга.

Віктор теж знав про те засідання. Батько зранку попередив, що повернеться з роботи пізніше, і син вирішив простежити, чи сам він ітиме з заводу, чи ні...

Він вийшов на греблю і непомітно пірнув у тополеві зарослі навколо старих стовбурів. Звідси йому видно було прохідну заводу. На воді пливли гуси. Гусак позаду, гуска попереду табуна. Гусак, помітивши хлопця, загелготав. Віктор пригадав, як колись сусідський гусак злякав його, малого, наздогнавши й зваливши на землю. Максим Войтенко виручив, схопив нападника за шию і відкинув його від Віктора. А після того мати, щоб і батько не знав, водила його до бабки-шептухи, щоб та вигнала переляк. Він сидів тоді на ослінчику, а бабка притуляла ніж до Вікторової голови і щось шепотіла та малахала руками й спльовувала.

Малим боявся Віктор ще й висоти. На дереві йому ставало моторошно. А води ніколи не боявся. Він сам і плавати навчився. Ще коли був у першому класі, переплив ставок упоперек. З ранніх літ Віктор бродив по городах і гайках з луком і сагайдаком, усе мітив попастися стрілою в чорну ворону. А скільки він знав гнізд гороб'ячих, синичих, ластів'ячих, і в дуплах, і на деревах, і в кущах, і під стріхами!

А як цікаво на пасовиську з пастухами восени, коли вже зберуть городину і навіть капусту. Хлопці печуть цукрові буряки, картоплю, їдять качани, а то й сирі головки капусти, що залишилися подекуди. А навкруги пахне димом, вогким листям...

А вечорами в хаті... збиралися. сусіди й говорили про все, що бачили й чули.

Пригадався Вікторові дядько Семен, вусів якого він боявся. Дядько розповідав, ніби бачив, як надвечір на небі з'явився вогняний стовп, що потім перетворився на яскравий хрест. «Свят-свят,— промовляла бабуся Лукерія.— До чого б це, Семене?» — «А звісно до чого! Велика війна буде! — відповідав Семен упевнено.— Такі хрести завжди з'являються перед війнами чи голодом. Сам бачив, як у чотирнадцятому році ось там, за садком, раптом з'явилися аж три вогняні хрести!» — «Свят-свят». А Семен вів своєї: «А ще, кажуть, хрести ті ніби пересторога для тих, що йдуть до созу, щоб, значить, і там вони про бога не забували». — «Отаке!» — приймала все на віру бабуся Лукерія.

Вікторові страшно було слухати про отих відьом, про вогняні хрести, і він нетерпляче чекав, поки почне говорити дядько Микита, який пізніше поламав куркульські вітряки. Микита голосно реготав щоразу, коли мова заходила про хрести і відьом. «Прийде трахтур, переоре наші межі, і ніде буде ховатися вашим відьмам. Що нам той хрест вогняний? Об'єднатися нам треба, бо в гурті, кажуть, і батька легше бити. Машини в куркулів заберемо та й оброблятимемо землю по-новому».

Віктор позирав на дядька Микиту і думав, що той усе може, махне рукою — і якась революція на всіх морях і землях... раз, і спалахне, як пожежа... А коли вже повертався з роботи, з другої зміни, Вікторів батько, Микита звертався до нього: «Скажи їм, Федю! Буде з китайцем війна?» — «Яка там війна? Білокитайські банди вже розбиті, на кордоні порядок наведений!» — «А я вам що казав! — гордо поглядав Микита на всіх і на Семена, який розповідав про хрести.— А скажи, Федю, Англія вертить хвостом чи носом?» — «Ось побудуємо в Харкові тракторний завод, створимо колгоспи, почнемо розвивати свою промисловість, то нехай тоді капіталісти вертять чим хочуть», — говорив батько... «А я вам що казав! — вів своєї самовпевнений Микита.— І тоді у німця не будемо купувати трахтура. Правда ж, Фе-

дю?» — «Еге ж! Сам Володимир Ілліч Ленін говорив, що коли посадимо мужика на трактор, а робітника на автомобіль, то тоді нехай буржуазія спробує нас догнати!» — казав батько. «А я вам що казав. На трактор і на автомобіль!» — підхоплював Микита.

Одного разу під час розмови сусідка, баба Одарка, раптом промовила таємничим побожним голосом: «У святому писанні сказано: мине двісті років і встане Ленін з домовини. Устане і вийде з того Мавзолею, де він похований, і скаже: «А як ви, люди, землею правите без мене?» А ви ж думали, чому його не закопали, як усіх померлих? Така воля божа. Щоб не давила земля сира на груди Леніну. Він ще має встати. Отоді пом'янете мої слова. Так у святому писанні сказано!..»

Після слів баби Одарки настала мовчанка. Навіть Микита змовк, не знаючи, що на це сказати. А батько промовив тоді: «Ленін буде жити й через тисячу літ, поки житимуть люди».

Заглибившись у спогади, Віктор навіть забув, чого він опинився на греблі. Час від часу він кидав у воду малесенькі камінці і дивився, як розбігались великі тремтливі кола.

А вже коли прибув у село трактор, на якому сидів Михайло Войтенко, старший Максимів брат, то дітвора носилася за тим трактором по вулиці, мов хмара густої куряви. А через рік Вікторового товариша Ваню Васильченка вбили хуторянські куркулі. Ваня бачив, де вони ховали украдений з колгоспної комори хліб. Убивці потягли труп до залізниці й там хотіли його сховати, та побачили люди. Віктор на все життя запам'ятав похорон Вані. Він стояв у почесній варті біля домовини. Здавалося, всі люди з села, з заводу прийшли провадити малого Васильченка в останню путь. Віктор ніколи не забуде тої смерті, того похорону, суду над убивцями, не забуде, як піонери школи поклялись над могилою товариша бути борцями за нове життя...

По греблі йшло кілька чоловік. Одного з них Віктор пізнав. То був машиніст Кузьма Гаврилович. Віктор пам'ятає час, коли ще не було залізничної колії до заводу і вугілля з станції та цукрові буряки підвозили кіньми. Бувало, станеш біля дороги і почнеш перелічувати підводи. Куди там!.. Більше двох сотень. Ідуть, скриплять, грузнуть у вибоїнах, а дядьки лаються... А потім провели колію. Батько узяв Віктора з собою на відкрит-

тя нової залізниці. Паровоз був уквітчаний прапорами, а дядя Кузьма підморгував Вікторові, виглядаючи з віконця. Потім пролунав гудок, паровоз зачмихав і перервав стрічку. Заграв духовий оркестр, люди, особливо молодь, сідали у вагони і співали:

Наш паровоз, вперед лети,
В коммуне остановка.
Другого нет у нас пути,
В руках у нас винтовка...

Ото справді було здорово! Віктор і сам співав, хоча слів і не знав. Тоді всі співали, вигукували, підкидаючи шапки, бо й свято ж було — річниця Жовтневої революції. А потім усі від тупика пішли через завод на село до школи, де був мітинг на площі. Людей було дуже багато. Батько ніс Віктора на плечі і співав разом з усіма:

Взвейся, знамя коммунизма,
Над землей трудящихся масс...

А над головами, на свіжому повітрі лопотіли червоні стяги, і хлопчикові здавалося, що ті прапори було видно усюди, над усією землею, як і співалось у пісні.

Спогади вмить розвіялись. Віктор побачив, як від прохідної заводу відокремились три постаті — два чоловіки й жінка. То були Римар, батько і Ольга. Хлопець завмер у своїй засідці. Вже дійшовши до греблі, Римар згадав, що повинен ще зайти на кілька хвилин до контори. Батько з Ольгою залишилися на греблі чекати, поки повернеться головний інженер.

— Щось я вас сьогодні не впізнаю, — сказав батько.
— У мене болить серце, — відповіла хімічка.

«Прикидається!» — подумав Віктор. Він боявся навіть дихати, щоб його не помітили.

Та Римар не забарився. Узяв під руку Ольгу й батька, і вони пішли.

«Чи бач, яка хитра! — Кров прилила до щік Віктора, підступила до очей. — Серце в неї болить! Батька хоче забрати від нас! Зажди, я тобі ще покажу».

Він побрів за трьома посталями. На тім березі ставка грав оркестр дружно й весело. А Вікторові було сумно...

Кілька днів Віктор ходив як неприкаяний. Він за вдачею був чутливим до всього, і якщо діялось щось

несправедливе, кипів гнівом. Хлопець був певний, що Ольга спокушає його батька, і не міг цього далі терпіти. І він придумав, як віддячити цій жінці.

Коли в крамниці зібралась чималенька черга за матерією, Віктор протиснувся туди, де була Ольга, і приклеїв їй на спину невеличкий, заздалегідь приготовлений папірець. Потім хутко почав вибиратися до виходу. Не встиг він покинути крамницю, як люди почали показувати пальцями на хімічку.

«Шукаю чоловіка!» — було написано на папірці.

Обличчя Ольги стало білим, як стіна, а голубі очі спалахнули злими вогниками. Вона шукала очима винуватця ганебної витівки. Озиралися й ті, що стояли біля неї в черзі. Потім хтось вигукнув: «А-а, та це ж тут Кошиків хлопець стояв...» Суворий не по-дитячому Віктор виходив у цю хвилину з магазину. Він чув, як зарідала Ольга. Серце його трепетало, торжествуючи перемогу. Але згодом Віктор уявив розмову, що неминуче має відбутися між ним і батьком, і одразу скис. Тато, напевне, буде захищати Ольгу, а може, ще й примусить його йти просити пробачення. «Ні! Цьому не бути!..»

На березі галасувала дівтора. Чому він зупинився? Куди йому йти? Опинився він, як у тій казці, на перехресті доріг. Може, до друзів піти? Ванько Рагозін у піонерському таборі. З Борисом стосунки ускладнювалися, бо Віктор відчував себе винуватим перед ним. Санько поїхав до родичів. Треба, мабуть, піти на поле до Максима.

Високе густе жито, зрізане майже під корінь, лягало в покоси. Вимахуючи крилами, стрекотала лобогрійка, а коні, що йшли попереду, мотали головами, одбиваючись від настирливих мух і гедзів. За лобогрійкою повільно посувались в'язальниці. Здалеку їхні білі хустки нагадували зграйку білокрилих пташок, що паслися на полі.

Вздовж дороги зеленіла бурякова плантація, обкопана канавою. Листя трохи прив'яло, пожолобилось від спеки. А далі біліла гречка. Над засніженим ланом снували працьовиті бджоли, гули в рясних віточках. Вітерець гнав пінясті хвильки вал за валом до польової дороги, мов до берега. Може, хвиля й заспівала б, як струна, коли б могла вдаритись об твердий берег. Але берега не було — останній вал розквітлої гречки гойдався, вклоняючись до землі.

За високостеблою зеленою кукурудзою починався пшеничний лан. По ньому слідом за трактором неквапливо рухався комбайн, врізуючись зубастим хедером у невисоку стіну з стебел і безостих колосків. Весь агрегат здригався від напруження. Курява вихрилася слідом за комбайном і спадала на стерню й на незаймане ще море золотавих колосків, якими грався вітер.

— Вікторе! Сюди! — долинуло від комбайна.

Віктор ішов, повільно човгаючи босими ногами по стерні.

Гриць стояв біля батька за кермом, неначе на морському судні, й широко усміхався. Віктор подумав, що за час канікул Гриць здорово підріс.

— А ми з батьком хлібець збираємо!

— А де Войтенко?

— Його викликали в сільраду.

Гриць зіскочив на землю і наблизився до друга.

— Ти наче заплаканий? Трапилося щось?

— Нічого...

Та згодом Віктор розповів про все, що сталося. Гриць сидів і жував соломинку, поглядаючи на товариша. Віктор дивився на обрій, де білі хмарки табунами скупчувалися над шляхом Муравським.

— Що мені діяти? — запитував він у товариша.— Батько розсердиться, а може, й битиме... Всюди сором!..

Вдалині йшли назустріч один одному два поїзди, схрестившись димами. Стукіт коліс линув аж сюди...

— Я поїду геть з дому. Поїду в Ленінград, поступлю в морську школу...

— І давно ти отаке придумав? Не дурій. Треба хоч сьомий клас закінчити!

До них підійшов Максим. Він був без кашкета, похмурий, його рівні широкі плечі якимось схилилися, постать зігнулася, руки гойдались, мов прив'язані.

Хлопці підвелись і стурбовано перезирнулися. Вони ніколи не бачили Максима таким, не помічали ніколи на його очах сліз. Максим подав Вікторові папірець:

— Убили, прокляті гади!

Він зарідав і, затуливши руками обличчя, упав на купу соломи, наче його підкосила ворожа куля.

«З Хабаровська...

В бою з загonom порушників священного кордону нашої соціалістичної Батьківщини загинув

смертю героя ваш син, брат, наш бойовий друг, молодший командир орденоносець Михайло Войтенко.

Співчуваємо вашому горю: Над могилою героя ми клянемося тримати кордони Далекого Сходу на надійному замку.

Командир дивізії
Воронов»

Тремтячими голосами прочитали хлопці телеграму. Михайла Войтенка, першого в селі тракториста, вони знали добре. Він завжди був привітним до дітей, як і його брат Максим. Михайло часто катав хлопчиків на своїй сталевій машині. Михайло був першим у селі орденоносцем. Та ще й яким орденом був нагороджений! Червоного Прапора! Він був гордістю села, району, був втіленням мужності, відваги, доблесті. І ось Михайла вже нема...

— Максиме! Не плач,— втішали хлопці, а самі витирали очі рукавами.

— Не плач...

— Я... Я сьогодні ж напишу у Москву, щоб мене взяли в армію, в дивізію Воронова, де служив мій брат Михайло Панасович Войтенко!

Максим глибоко зітхнув і міцно притиснув до себе хлопців.

— Ось як воно виходить, друзі мої... Я тут хліб збираю, а там брат кров пролив...

«І я не залишусь дома!» — вирішив Віктор.

19

На ганку віч-на-віч Віктор зустрівся з Савою Йосиповичем, якого проводила заплакана мати. Якусь мить хлопець дивився знизу ввверх в очі Махині докірливим поглядом: «Ну, чому ще й ви прийшли сюди?»

— Мати твоя ось у сльозах, батькові неприємність, Ользі Миколаївні на люди показатися не можна. І це все натворив учень сьомого класу! Ганьба!

Віктор опустив очі додолу.

— Відповідай же! — тупцювала перед хлопцем розгнівана мати.— Горенько ти наше...

Вікторові хотілося сказати, що більше він уже ніколи не зустрінеться з Савою Йосиповичем. Поїде звідси на радість тим, хто хотів би зжити його зі світу.

— Батько, не дочекавшись тебе, пішов на роботу,— стьобав, мов батогом, словами Сава Йосипович.— Думав твій батько, що ти путня дитина... А ти... Помилився він, отак вважаючи...

Довго дзвеніли ці слова у Вікторових вухах. І боляче, і образливо було од них. Після цієї розмови з Махиною Віктор остаточно вирішив утекти з дому. Він боявся, йому було соромно зустрічатися з батьком. «Що ж, поїду набиратися розуму. Зрозумій тут вас, хто винен, а хто правий!..»

Нишком від матері він приготував речі, узяв з комода сто карбованців,— усі гроші, що були на той час дома.

Перед тим як іти на станцію, Віктор нарвав зілля й поніс кролям.

— Дурненькі,— говорив він, вкидаючи в середину кролячої хатки зелені стебла.— Іжте... Чого носиком водиш?.. Тепер вам Степанко й Миколка будуть корм подавати. У-у, який,— пошарпав хлопець за вухо сивого кроля.

Жаль покидати кролів. Як вони тут без нього й будуть? Та більше не міг Віктор сидіти біля свого, тепер уже колишнього, господарства. Ще розплачеться... А там усієї домівки стане шкода.

І Віктор подався на станцію. Квиток він узяв лише до Орші, щоб залишилося трохи грошей ще й на дорогу. Харчів у нього було обмаль. Як на те, в цей день мати ні пирогів не пекла, ні вареників не варила. Шматка сала з крайцем хліба вистачить тільки на вечерю. Та з Орші він якось уже дістанеться й до Ленінграда...

Нарешті здалеку почувся стукіт коліс. Серце Віктора забилося частіше, очі шукали дванадцятий вагон. Паровоз загальмував, випускаючи гарячі струмені пари, і зупинився. Ударилися буферами вагони.

Якийсь пасажир підсадив Віктора, і він, поспішаючи, видерся по східцях угору. Не встиг хлопець витерти з чола піт, як поїзд рушив і незабаром почав набирати швидкість. Телеграфні стовпи мелькали мимо вікон. Вдалині височіли скирти, пливли на полях трактори і комбайни.

Хлопець ще стояв біля дверей, а потім зайшов у вагон.

Віктор поклав чемоданчик на коліна і сперся на нього ліктями.

— Далеко їдеш? — поцікавився літній пасажир.

— До тітки...

— Сам?

— Мене там зустрінуть, — промовив неохоче Віктор і подумав: «Причепився, як реп'ях...»

— Значить, ми з тобою попутники, — з'ясував чоловік.

Віктор боявся, щоб той не запитав ще про щось. Він підвівся і пішов, розглядаючи пасажирів. Біля молодих, чубатих моряків, у яких на рукавах були нашиті золотаві лички, він зупинився.

— Придивляєшся? — спитав невисокий, міцно складений морячок. Русяві кучері хвилею здіймалися над його високим чолом. Товариші називали цього курсанта по прізвищу, неначе він був старшим серед них.

— Оця личка означає, що я вчуся на першому, точніше тепер уже на другому курсі, — пояснював морячок. — Сідай з нами.

Віктор охоче прийняв запрошення. Йому було приємно з курсантами.

— Ви всі в одному училищі?

— Я в стройовому, а вони у Вищому військово-морському гідрографічному училищі, — відповів курсант.

— Ви на командирів? — ще спитав хлопець.

— Наше училище готує командирів для всіх бойових служб на кораблі й береговій батареї.

— Ви будете підводником? Або на торпедному катері? Р-раз — і прямо в черево фашистському дредноуту-ві! — цілив кудись рукою Віктор.

— Я артилерист...

Віктор потупив погляд. «Що зараз думає про мене мій батько?» Він став стежити, як курсанти грали в шахи, і не переставав думати над словом «гідрографія».

— А який би ти хід зробив?

Віктор подумав і відповів:

— Я б поставив коня в самий центр.

— Правильно. Яка в тебе оцінка з математики?

— Добре, — промовив Віктор, дивлячись у вікно.

Білокорі берези, здавалося, ось-ось розсиплють свої сріблясті листочки, що звисали рясними гронами. Високі дуби неначе хотіли обняти дужими руками ніжні берези, що росли біля них. Сонце було вже десь за лісом, і промені його ледь пробивались до вагонів. Та ось

колія звернула вбік, і весь цей краєвид потонув у сизому диму, сажа посипалась крізь відчинене вікно, у вагоні запахло вугіллям. Люди зачиняли вікна.

— А з якого класу в училище приймають?

— З десятого. Ти далеко прямуєш?

— До тітки...— Віктор не бажав зустрітися поглядом з курсантами.

— Може, ти їсти хочеш?

Серед газет, що лежали в чемодані одного з курсантів, був і примірник «Пионерской правды».

— Купив у Харкові на вокзалі. Люблю й зараз переглядати цю газету. Ти, хлопче, почитай. Там надруковані умови цікавої гри «Північним морським шляхом». Якщо хочеш стати моряком, візьми участь у цій грі. Дечому навчишся,— сказав курсант.

«Може, розповісти їм правду? Може, допоможуть мені влаштуватися десь учитися на юнгу?»

Та раптом кілька хлопців пробігли в інший кінець вагона. А згодом увійшли провідник і ревізор. Віктор хапнувся за кишеню сіренької куртки і обімлів. Квиток його недійсний. «Куди сховатися?»

У напівтемному тамбурі він зустрівся з хлопцями. Ті обмацували його поглядами з ніг до голови.

— Без квитка?

— Ага! — признався Віктор.

— Салган! — процідив крізь зуби другий.

Віктор не зрозумів слова «салган». Тон, яким розмовляли з ним хлопці, йому не подобався.

— Де ж твої чемодани? — третій шкрябонув п'ятірнею по Вікторовому обличчю.

Тим часом хлопці відсували двері, що вели через буфери на іншу площадку. Вони пробирались на східці вагона, щоб пересидіти там, поки мине «шухер», як висловився один з них.

Поліз за ними і Віктор. Він робив кожен рух обережно, а руками тримався, напружуючи всі сили.

— Посунься трохи. Я хоч однією ногою стану.

— А откелева ти такий широкий? — грубо запитав хлопець, але посунувся.

— А ти звідки?

— З Ростова!

— Шерстяний чи простий костюм?

— Чого ти мацаєш? Не твоє, то й не чіпай! — запротестував Віктор.

— Скидай куртку! — раптом наказали йому.— Коли жити хочеш...

Віктор онімів, заплющивши на мить очі. Вагон погойднувся, наче на морських хвилях. Де ж воно, те далеке море? Закричати, щоб прийшли сюди курсанти з вагона?.. А колеса так стукотіли, що, здавалося, стукіт цей був чутний на десятки кілометрів... Так, так, так, так... Ні! Його не почує ніхто через оцей стукіт.

— Хлопці! Що я поганого вам зробив? Нащо ви мене чіпаєте?

— Скидай робу, тобі кажуть!

Віктор хотів плакати, але сліз не було. Він майже задихався, йому не вистачало повітря, руки зовсім отерпли.

— Ну! Скидай, опудало горохове!

Віктор одірвав спітнілу руку од поручня і простяг грабіжникам.

— Тягни, Юзик, за рукав!

— Так би й давно!

Віктор виліз наверх. Руки його тремтіли. Холодний піт виступив на чолі, шиї. Важко дихаючи, він подивився на хлопців, які теж повилазили в тамбур. Один з них спробував одчинити двері, але відразу ж зачинив їх, замкнувши своїм ключем.

— Гроші є?

— Тридцять карбованців...

— І то добре. Робу загонимо на тучі. Давай гроші!

— Та ворухись, опудало! Станція скоро! — квапив другий.

Раптом Віктор згадав Михайла Войтенка, що бився з порушниками кордону. Очі спалахнули люттю. Зараз перед ним стояли не вуркагани, грабіжники, а самураї, фашисти. Ударом в груди Віктор відштовхнув від себе вищого на цілу голову хлопця. Другого він налігнув ногою, і той схопився за живіт.

— Паразит!

Третій стояв біля дверей, увібравши голову в плечі. Усім тілом він кинувся на Віктора. Той стулив руки перед животом. Йому треба було підняти коліно або відскочити вбік. Але він цього не зробив, і сильний удар головою звалив його. Падаючи, Віктор зачепився головою об оббиті залізом двері. В очах спалахнуло, наче блискавка. Його били ногами, потім почали стягати з

нього штани, сорочку. Віктор силкувався закричати і не міг, бо грабіжники заткнули йому рота майкою.

Поїзд почав притишувати хід, і вуркагани зіскочили на ходу.

А Віктор лежав у напівтемному тамбурі в самих трусах на холодній, брудній підлозі. Кров сочилася з його ран...

20

Під час зупинки провідник і два курсанти-моряки, біля яких залишився Вікторів пузатенький чемоданчик, віднесли хлопця на медпункт на станції. Не встиг Віктор розповісти курсантам про свої мрії. Так і поїхали вони, не дізнавшись, хто він такий і яка справжня мета його подорожі.

Санітарка змазала ранки пекучим йодом і якоюсь маззю. Вікторові перев'язали бинтами ноги й руки. Прийшов фельдшер, щоб зробити хворому укол. Віктор ойкнув і скривився, коли голка ввійшла в тіло.

— Любиш їздити, люби і саночки возити,— повчав фельдшер.— В тебе ж і шкіра — як продублена!

— Сава Іванович зараз закінчить,— мовила санітарка лагідним голосом, тримаючи Віктора за руки.

«І цей Сава!» — ледве не скрикнув хлопець. І від уколу, і від ран, що так боліли й пекли, а ще більше від великої образи на свою щербату долю, що привела його в оцю непривітну білу кімнату на далекій станції, Вікторові було дуже боляче, дуже прикро.

— Все! Можеш спати. Та не думай щось украсти тут, а потім через віконце махнути. Знаємо вашу братію!

— Я не грабіжник! Хіба ви не бачили моряків, що мене принесли? Хіба вони не казали? Я не грабіжник! — говорив крізь сльози Віктор.

— Розбереш вас...

— Я піонер...

— Заспокойся, хлопчику, заспокойся,— промовила санітарка.— Я з ним побуду трохи, Івановичу.

— Як хочеш. Поглядай, щоб інвентар був цілий,— нагадав фельдшер і вийшов.

Віктор, відчуваючи на своєму лобі теплу руку санітарки, трохи заспокоївся.

— Спи, хлопчику, спи...

«Мамо! Мамо! Який сон сниться тобі зараз? Що думаєш, мамо, про мене? Іди сюди, сядь тут. А ця добра жінка нехай іде до своїх дітей. Я хочу відчувати на своєму чолі твою руку, мамо!..»

— Спи, хлопчику, спи...

«Тату! Може, я погарячкував, що приклеїв хімічці на спину записку. Але я не можу її поважати, як інших людей. Може, вона навмисне хотіла, щоб мама плакала. Тату, любий!..»

В роті у нього пересохло, і він попросив води.

Санітарка подала склянку з водою.

— Спи, хлопчику, спи!..

— Не бійтесь. Ваш інвентар буде цілий. Я не злодій... То мене побили якісь бандити. Ідьте, тьотю, до своїх...

Помалу біль і нервові збудження вгамувалися, і Віктор заснув тривожним, чутливим сном.

21

А мати в цей час не спала, всім своїм еством прислухаючись до найменшого шелесту.

— Наче хтось кличе? — злякано схопила вона за руку чоловіка.

— Тобі здалося...

Федір Ілліч теж не спав, думав про Віктора й про своє життя. Малим Федір пішов на завод, відразу ж після закінчення чотирикласної земської школи. В майстерні він підмітав стружку і з заздрістю позирав на дорослих робітників, які працювали біля токарних і слюсарних верстатів. Важка була робота в хлопця. Руки його завжди були подряпані до крові, спина у сипках і рубцях від важких мішків з колючими стружками. І як не важко було хлопцеві, все ж він любив машини. Щось величне було для малого Федора у тих машинах, урочисте, отож і втома не так відчувалася, й ляпачи забувалися, які одержував од майстра, од механіка. Згодом став учнем слюсаря.

Часто тепер він порівнював себе з Віктором. Чому його син росте не таким допитливим, як був батько в його роки? Здавалось би, повинно бути навпаки — у сина є можливість учитися, багато читати. А він гайнує час на пустощі та біганину... А може, він неухважний до сина, не розумів його. І ось тепер хлопець надумав покинути дім і піти на люди?

— Заспокойся, Марусю, його завтра ж затримають,— заспокоював він дружину, хоч у самого на душі було неспокійно.— Ще намочити рушник?

— Болить мое серце,— скаржилась вона.

— То од сліз.

Він пішов на кухню й приніс жінці мокрого рушника, а сам сів біля одчиненого вікна й запалив цигарку.

— Ще протягне! Ти чогось став простуджуватися. Все через той завод. Бігаєш сюди-туди... Не бережеш себе...

— Доводиться. А зараз тепло надворі, навіть вітру нема. Тихо так. Усе заснуло... А де ж спить наш хлопчик?..

Він підпер сильною рукою важку голову й дивився на темні й густі дерева, на шматок ставка, в якому відбилися зорі і заводський корпус та висока труба.

Увечері Федір Ілліч ходив до Світлицьких. Але Борис нічого не знав. Тоді він пішов до Авраменків. Григорій признався, що говорив з Віктором удень. Той збирався їхати до Ленінграда, підмовляв і Гриця. Але малий Авраменко стояв на тому, що треба хоча б сім класів закінчити, а тоді вже думати про подорож у далекі краї. Таки розсудливий цей Гриць. У Віктора ж ще вітерець у голові, на життя він дивиться з висоти, а не з землі. А тут ще й плітки про Ольгу та Федора Ілліча вразили хлопця до глибини душі. Зробив дурницю, приклеївши записку на спину Ользі, а потім, мабуть, злякався, соромно стало.

— Невже він утік, злякавшись, що я його битиму? — спитав Кошик у Гриця.

— Він дуже переживав і сердився на Ольгу й на себе. Але остаточно вирішив їхати до Ленінграда, коли ми почули про смерть Михайла Войтенка. Він хотів стати юнгою, щоб служити на бойовому кораблі...

Димок з цигарки вився у вікно. Федір Ілліч притулив долоню до гарячого чола. А він же думав, що з нього добрий батько, що діти його, як і людські,— в міру пустуни, в міру слухняні...

22

Після того як Федір Ілліч, одержавши телеграму з далекої білоруської станції, привіз сина в Комінтернівку, Марія Іванівна ще довго хворіла, скаржачись на біль у голові. Лежав тижнів зо два й Віктор. Навіть

коли одужав, він уперто не хотів з'являтися на люди. Читав і багато часу морочився з контурними котушками, конденсаторами і дротами, з яких хотів змонтувати приймач для бабусі Лукерії. Проте ця робота йому одному була не під силу, і він звернувся за допомогою до викладача фізики й математики Павла Мироновича.

Павло Миронович зовні суворий і гордий. Він дивився й на учителів, і на учнів трохи звисока, бо вважав справжніми людьми лише тих, які добре знають математику й фізику. Найкращим учнем з семикласників у нього, звичайно, був Борис Світлицький. Коли той відповідав уроки, Павло Миронович весь аж сявав, а бліде обличчя його ставало рум'яним, в сірих очах спалахували вогники. А тільки Борис розв'яже задачу, вчитель не витримає і урочисто промовляє, підводячи руку: «Правильно! І всі запам'ятайте! Тільки з допомогою математики і фізики ми зможемо побудувати комуністичне суспільство!..» Про це «тільки» знали і Тетяна Іванівна, і Сава Йосипович. Викладача «пробирали» на педагогічній раді, але він мало на це звертав уваги. Павло Миронович вважав, що це висловлювання — аксіома.

Отож, коли Віктор з'явився до Павла Мироновича з журналом «Радіо» й дротами, які йому дав радист з заводського радіовузла, викладач фізики зрадив, наче приймав бажаного гостя.

— Я вірив,— мовив Павло Миронович пророчим голо-
сом,— що рано чи пізно, а ти захопишся фізикою. Якщо
й надалі цікавитимешся цією наукою — будеш люди-
ною, потрібною нашій державі. Це діло певніше, ніж
у літературному гуртку нікому не потрібні вірші. То що
тут у тебе?.. О! Ти відразу хочеш змонтувати ламповий
приймач?

— Дволамповий! — підтвердив Віктор.

— Ні! Спершу візьмись за детекторний. Він прості-
ший. Не міг же ти одразу вивчити алгебру, не збагнув-
ши чотири дії арифметики. Отак і тут. Математика і
фізика — науки точні. Вони люблять послідовність і нія-
ких стрибків терпіти не можуть,— радив Павло Мироно-
вич, розглядаючи деталі, що їх приніс Віктор.— Це до-
бре, що ти затіяв. Я вже думав над тим, що треба
створити при школі гурток юних електриків і радіоама-
торів.

— Хлопці охоче підуть у такий гурток!

— От! Тоді деякі патріоти гуманітарних наук і побачать, що значить фізика в дії,— на очах веселішав Павло Миронович.

— Хто ж з викладачів скаже, що його предмет не такий важливий, як фізика? — заперечив Віктор.

— Молодий чоловіче! — похитав головою Павло Миронович.— Уже сказано! — він загадково підморгнув, а потім урочисто промовив: — Комунізм — це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни! Володимиром Іллічем Леніним сказано. Ось що таке фізика, електрика для нас, для комунізму. Віршики вже прикладуться потім, як листочки до дерева, а корінь, стовбур комунізму — це Радянська влада плюс електрифікація!

Віктор не знав, що відповісти.

— Тепер ще ось що,— продовжував учитель.— У нас викладається такий предмет, як праця. Всі учні принесуть на екзамен Леонтію Митрофановичу табуретки, вішалки, лижі, зроблені в шкільній майстерні. А ти принесеш радіоприймач. Ось тобі й працю зарахують, і бабуня радіо слухатиме, а сам ти фізику краще знатимеш.

— Лижі мені треба робити все одно.

— І витесуй, вистругуй їх. А радіо — це вже вищий шабель, як і алгебра проти арифметики.

Павло Миронович розповів Вікторові, як треба спаювати дроти, щоб і олова йшло небагато і щоб надійно й акуратно зросталися провідники.

Віктор подякував вчителеві і пішов до Гриця, щоб розповісти про оці дві години, проведені з Павлом Мироновичем.

23

Похмурим був сірий грудень. Скував морозом напоєну осінніми дощами землю, покритив ставок кригою, завивав вітрами між оголеними вітами дерев. Оті вітри, що безугодно віяли з Муравського шляху, наче порозшматовували білі дні, і вони стали короткими. Вітри загнали сонце далеко на південь, закрили його сірими хмарами, і тепер воно боязко визирало з-за заводської труби.

Вітри, вітри! Чи скоро ви принесете інші хмари, розсиплете сніг на радість хлопцям, які вистругали вже лижі і не діждуться, щоб покататися, на щастя хліборобам, які розставили на полях щити та кулики, щоб за-

тримати дорогоцінний білий скарб — сніг. Та вітри не слухають нікого, а лише тоскно виють у полі та гудуть у димарях хат.

Віктор закрив підручник географії і голосно повторив: — Головною причиною періодичних засух в нашій країні є наявність пустелі на схід від Каспійського моря... Стіну б поставити височенну, як Уральські гори, щоб перетнути вітрам оту дорогу!..

Потім хлопець виконав завдання з алгебри, фізики, написав вправи з мови і полегшено зітхнув. Головне, треба уважно читати тексти, придивляючись до схем, малюнків, карт. Так запам'ятовується краще, ніж читати, як Санько Сіроштан — швидко і кілька разів. Треба навчитися думати, а не зазубрювати напам'ять навіть незрозуміле.

Думати. А перед очима згадка про не здійснену подорож до Ленінграда. А перед очима ставок. Пливають трое: Віктор, Гриць і Ванько. Куди пливають? Вздовж трикілометрового берега. Такого тут не пам'ятають, відколи й існує ставок. Правда, трійці — Грицеві, Ваньку і йому — довелось вилізти на берег ще за кілометр до фінішу. Плавці вважали, що то була вимушена зупинка, бо їх з лайкою вигнали з води рибалки, які закинули невід. В душі хлопці були вдячні рибалкам, бо так замерзли, що аж зубами цокотіли. Тож глядачі і судді цього історичного запливу Борис Світлицький і Олег Римар зустріли плавців не оплесками, а свистом.

Коли вчиш уроки, треба мислити. Так казав і батько, і Михайло Федорович. Віктор саме так і хоче робити.

Але варто зосередитись, як брати починають говорити з матір'ю про новий кінофільм. І вже не сірчана кислота, про яку йде мова в підручнику, а в голову самі лізуть думки про те, що зимові епізоди до «Олександра Невського» знімали літом на луках. Про це писала «Пионерская правда». А він же ще тоді й подумав: «Чому це в акторів пара не йде з рота?» Льоду чи снігу мало під Москвою, що вони вату настеляють на луках? А в аптеці вата буває рідко! Хіба ж ото по-хазяйському? Одурюють глядачів.

Уроки вивчені. Віктор походив біля плити, заглянув у каструлі. З сковороди, накритої тарілкою, узяв кілька шматочків картоплі і з'їв їх.

А вже чувся свист. Віктор насторожився: один раз чи двічі провие сирена? Так і є. Один гудок. Значить, на

різку надходить мало цукрових буряків з кагатного поля. А на зміні ж працює батько. У батька взагалі в цьому сезоні багато хвилювань з тою комсомольською зміною. Він змарнів, пожовк. Очі стали великими й глибоко позападали. Спав батько неспокійно. Над новими дифузорами він зараз зовсім не працює. Одне, що Ольга відмовилась йому допомагати, а, крім того, зараз і часу нема. Впоратися б як слід з повсякденною роботою, а не те що думати про завтрашній день заводу. Це вже потім, після того, як закінчать варити цукор і почнеться ремонтний період. Останнім часом робота на зміні почала налагоджуватися. Батько вже наздоганяє інші дві зміни, та коли б не було затримки з тими буряками, а то, бач,— вие сирена... Люди відпрацювали вісім годин і — додому. А батько ще мотається.

Без всякого зв'язку з попередньою розмовою Вікторів пригадався той момент, коли він, виходячи з магазину, почув глухе Ольжине ридання. Він не раз у думках повертався до того випадку з запискою. Часом виправдував себе.

А зараз Віктор вважав, що він був неправий. Образив він Ольгу Миколаївну. Тепер вона зовсім одвернулася од батька, а йому, мабуть, так потрібна її допомога. Та коли вже вона така, нехай тато сам або з іншими хіміками доможеться свого.

На цукроварні двічі просвистів гудок, і Віктор полегшено зітхнув. «Бурячки попливли до різки».

Надворі вітер, мороз, безсніжжя. Віктор вирішив не йти на вулицю, а краще посидіти над копіями карт Східно-Сибірського, Чукотського і Берінгового морів. Як учаснику гри «Північним морським шляхом», йому доводилося креслити карти, прокладати маршрут до свого криголама, писати щоденник, робити малюнки. Щоб перемогти в цій грі, треба першим прийти від Мурманська до бухти Провіденія, що врізалася в Чукотський півострів од Берінгового моря. Карти з прикладним маршрутом криголама «Революційна Балтика», щоденник капітана, малюнки Віктор одсилав у Москву, в штаб гри: там судді стежать за тим, як рухається «Революційна Балтика», як знає капітан Віктор Кошик моря і береги Півночі, як він уміє писати щоденник, які твори читав про далеку Північ.

Цікаво, що штаб гри «Північним морським шляхом» не затвердив капітанами ні Санька Сіроштана, ні Олега

Римаря, ні навіть кращого математика класу Бориса Світлицького. Капітанське «свідоцтво» видали тільки Вікторові. Віктор не мудрував, а взяв з книжок основні дані про криголам типу «Красин», відповідно збільшивши чи зменшивши деякі величини. І ось такий криголам, названий ним «Революційною Балтикою», і кількість екіпажу, набраного Віктором, і затвердив штаб. Олег і Санько обдумували разом. Вони вирішили зробити свій криголам справжнім велетнем, обклавши корпус корабля крицею в один метр завтовшки. Казали: «А вже як кригу ламатиме, то аж іскри з неї сипатимуться...» Та з штабу відповіли, що «Переможець крижаних пустель», як назвали його незугарні капітани, потоне, як тільки його спустять на воду. Борис надіслав до штабу проект судна, яке працюватиме на атомному паливі з пластинки. Отож, Борис міг влаштувати на своєму криголамі під палубою фруктовий сад, освітлений і утеплений, і волейбольну площадку. Це був не криголам, а справжній плавучий рай. Борисові з Москви написали, що він сміливо вирішив паливну проблему, замінивши антрацит мідною пластинкою. Але розміри корабля невдалі. Такий довгий криголам при зустрічі з кригою розколеться навпіл і потоне, як і судно Санька й Олега.

Ось чому вони ревниво стежили тепер, як веде «Революційну Балтику» капітан Віктор Кошик. Одні хотіли допомагати йому, а дехто, може, був би радий, якби Віктор зазнав невдачі. Поки що Віктор досить вдало вів своє судно разом з суднами інших капітанів, яких було по всій країні кілька тисяч. У морі Лаптевих, як ніколи, стояла чудесна погода, і капітан «Революційної Балтики», поповнивши в бухті Тіксі запас палива, ще думав, куди ж йому йти: чистою водою на північ чи постояти перед входом у Східно-Сибірське море, зачекавши на сприятливу кригу в тому морі...

Останнім часом все ніби йшло гаразд у Вікторовому житті. Навіть Сава Йосипович на уроках літератури не звертав на нього особливої уваги, і Віктор не дуже за цим шкодував. От лише оці одинокі, розпачливі гудки, що лунали від різки, та змарнілий, схудлий і заклопотаний турботами батько примушували Віктора часом дивитися на світ похмурим поглядом.

Після уроків семикласники висипали на ганок. Дівчата й хлопці розбиваються на групки по двоє, по троє, щоб разом іти додому.

Останньою вийшла на ганок Галя. Вона була одягнена в тепле пальто з сірим коміром. Хоч у школі й не було дзеркала, та дівчина звично зав'язала хустку так, щоб квіти були на виду. Вона спитала у Віктора:

— Ти до бабусі йдеш?

Той кивнув головою.

— Галю, а тобі в заводську бібліотеку не треба?

Це Гриць питає. Йому, мабуть, не хочеться, щоб Галя йшла з Віктором.

— Я вчора була. А сьогодні мамі повинна допомогти.

— Ходи, Галю, з нами, з нами, козаками! Краще тобі буде, як в рідної мамі! — жартома проспівали хлопці, які прямували до заводського селища.

Нарешті всі розійшлися. Віктор хотів провідати бабусю й переказати їй, щоб вона прийшла до них у неділю. Він посміхнувся, пригадавши, як Гриць позирав на Галину, запрошуючи її в бібліотеку.

«Мабуть, і Гриць скоро, як Борис, почне писати листи до Галі». Віктор уже придумував, що б його сказати Галі з цього приводу, коли їх раптом наздогнав Михайло Федорович.

— Ну, як твої капітанські справи? — поцікавився вчитель.

— Добре йшло аж до Новосибірських островів.

Віктор розповідає так, ніби він і справді бував у льодах Північного океану, і Галя заслухалась.

— А потім р-раз і... я взяв курс на північ, криги на той час було балів на три...

— Рисковано. За островами близько полюс Недоступності. Північні береги островів, як нам відомо, позначені ще пунктиром.

— А академік Обручев писав, що там мусить бути земля вулканічного походження, схожа на ту, яку назвав він Землею Санникова. Я хотів відкрити острови, — пожвавився Віктор.

— Цікаво. Правда, Галю? А далі?

— У мене на криголами був літак. Льотчик і штурман — орли! Гриша Авраменко і Ванько Рагозін. Я їм кажу: «Діло є. Бачите, птахи летять з півночі. Не з

полюса ж вони? Там повинна бути земля. Мотніться в розвідку, а ми тим часом пробиватимемося на схід крізь кригу». Гриша і Ваня полетіли. Помітили острів, але розгледіти не вдалось. Ми відрядили невелику експедицію. А газета тим часом р-раз і сповістила, що криги стає дедалі більше. Я зрозумів, що премії тепер не одержу через оті «відкриття». Ми втратили час, а ті, що пішли понад берегами материка, виявились прозорливішими...

— Тебе треба преміювати за «відкриття»,— жартома проговорив Михайло Федорович.

— Але це не входить в умови гри. Головне — першим прийти на Далекий Схід, в Берінгове море,— розчаровано проговорив Віктор.— А на першу премію годинники, патефони, велосипеди,— з жалем додав він.

— То нехай твій екіпаж науковою роботою займається. Гідрографи у тебе є?

— Є. Галя і Олег.

— Ти й про мене пишеш? — неабияк була здивована дівчина.— Я працюю в тебе гідрографом? А мені нічого й не кажеш.

— Ще щоденники порвеш, ти ж сердита.

— Михайле Федоровичу, він, мабуть, насміхається з мене в своїх щоденниках.

— Та там про тебе зовсім мало написано. Я дуже захопився відкриттям острова і прогавив основну мету гри. Досадно...

Михайло Федорович, прощаючись, сказав:

— Якби ти уроки готував з таким захопленням, як ото щоденник свій ведеш, усякі пригоди вигадуєш.

— Хіба це шкодить навчанню? Виходить, що, крім уроків, нічим не можна займатися? Я ж для життя учусь, а не для оцінок!

— О! Чую мудрі слова! — здивувався Михайло Федорович.— А ти, Галю, чула? Це вже не той Віктор, що був улітку...

Віктор не бажав далі слухати розмови про нього. Та раптом спіткнувся й упав, боляче вдарившись коліном об закам'янілу грудку землі.

Галя схопила його за рукав, нахилилася.

— Дуже забився?

— І коли вже той сніг випаде! Отаке груддя на до-
рогах.

— На те грудень місяць,

— Грудень... Он у районній газеті написали, що на полях нашого колгоспу підготувались до снігозатримання. А снігу нема! — невдоволено бурчав Віктор, підводячись.

— Кулики, щити на полях стоять же. Я сама допомагала мамі розставляти їх на буряковій ділянці.

— Кулики... А хлібам не легше од них без снігу,— заклопотано промовив Віктор і, попрощавшись з Галею, пішов своєю дорогою.

Біля бабусиної хати безлистий клен і стара груша сплелися гілками, наче одне дерево. Небо було темне. Лише заграва од ліхтарів на заводі розлилася по південному небосхилу.

— Здрастуйте вам у хаті!

— Будьте здорові,— відповіла стара Лукерія, склавши руки і всміхаючись.— Прийшов?

— А тітка Пріська де?

— Хіба ти не знаєш тітки? Десь завіялась, пішла до куми. Там якусь Конституцію читають.

— Хіба ж то завіялась? На гуртку тітка Пріська вивчає Основний Закон держави,— відповів Віктор.— Я руки помию. Упав на груддя. От зима поганюща, без снігу...

— І правда! Колись були сніги! Хати, бувало, заносило, а тепер...— махнула рукою стара.— Та що ж то за Конституція, чи як там... Це ж там і нащот землі щось сказано, і нащот церкви, чи як?..

— Сказано. І про землю, і про заводи. Все це тепер у руках народу. Воно й було так з сімнадцятого року, а тепер записано і в цьому Основному Законі. Права наших людей там записані. Ви маєте право обирати уряд у саму Москву,— пояснював Віктор.

— Отаке! — здивувалася бабуся.— А як же я буду обирати, коли я нікого у вічі не бачила?

— Вони перед виборами прийдуть до нас,— говорив Віктор, умиваючись.

— А про церкви що там сказано? — примружила очі й насторожилась Лукерія.— І ті, що залишились, будуть закривати, чи як?

Віктор поглянув на ікони ніби ненароком і зітхнув, витираючи рушником обличчя. Та бабуся встигла помітити його погляд.

— Е-е-е! Внучку, внучку! Додуматись до отакого. Попаліплював на святі обличчя якісь карти. Голова твоя безвірницька і безсовісна! Насміявся з старої, шибени-

ку! Буде тобі на тому світі! — докоряла Лукерія онукові.— То про церкви і віру православну у тій Конституції сказано що-небудь?

— Та сказано...— неохоче відповів онук.

— А що ж? — повеселіла трохи бабуся.— Говориться там, щоб ікони заліплювали папером або геть їх викидати? Свят-свят.

— Та ні. Пишеться, що коли хто вірить, то й нехай собі вірує.

— От бач! А хто ж то написав таке?

— Восьмий з'їзд Рад так ухвалив.

— Ну, от і добре! А тепер сідай борщику з перчиком поїж. Як там татко? Все метушиться, сердешний. Важка в нього робота? А мати? За кофту й спідницю спасибі їй. А ті, хлопці? Пустують? Ти їж, їж,— гладила вона по голові онука.— Жив колись у нашому селі Гаврюшка Бурячок, що на Томське пішов з моїм Романом. Так він так перець їв, мов ті огірки або яблука. І горілку пив, як воду, а то й чистий спирт. Гуральня ж поруч. От чоловік! Каже, умру, і тіло моє не згниє й за тисячу років. Так наспиртоване й наперцьоване воно! Пішов на Томське нові землі розорювати. А ти не знаєш Гаврюшки Бурячка? Там така краснюща пика була в нього, куди там становому, а то й самому губернатору з Харкова. Отакенна пика! І краснюща, як перець!

— Бабусенько, коли ваш Гаврюшка і Роман ішли на Томське, моему батькові, Феді вашому, було років з п'ять. Я не встиг їх побачити,— промовив спокійним голосом Віктор.

— Хіба з тобою поговориш! — махнула рукою бабуся.— Думаєш, як до школи ходиш, так і розумний став? Ти у життя, у люду простого вчись.

25

Іван Рагозін, ідучи додому в групі учнів з заводського селища, думав про те, як він відповідав сьогодні урок. Викладач фізики Павло Миронович частенько говорив учням: «Якщо не знаєш закону Ома,— сиди дома! Ні в який технікум тебе не приймуть». Не раз доводилося слухати цю приказку й Іванові, але цього разу він сформулював закон і розв'язав задачу. Тепер буде чим похвалитися Федору Іллічу, той обов'язково запитає, як пройшов день у школі.

— «Не знаєш закону Ома,— сиди дома!» — повторив Ванько, усміхаючись задумливо.

Гриць висловлював думку, що треба в Іспанію послати авіацію, флот, щоб помститися фашистам за потоплений ними теплохід «Комсомол». Ніна не погоджувалася, вважаючи, що це може призвести до великої війни з фашистами. Тоді втрутився Олег:

— Та ми отих фашистів, як мишей, пороздавлюємо. А там і всесвітня революція спалахне.

Хлопці й Ніна розмовляли ще про книги, про фільми. А Борис якийсь небалакучий сьогодні. Останнім часом, за порадою лікарів, він почав носити окуляри і від цього здавався ще старшим, задумливішим. Та це не тільки здавалось, він справді став серйозним хлопцем, як і личить бути майбутньому фізикуві, вихованцеві Павла Мироновича. Усюди Борис стояв за точність і особливо після своїх помилкових розрахунків щодо криголама. Він дуже захоплювався математикою, годинами сидів над задачами, навіть Павло Миронович якось сказав, щоб він більше бував з хлопцями на повітрі. Любов до Ніни, що розгорілась була навесні, поступово згасла. Борис ставився до дівчини, як до хорошого товариша.

Різкий порив вітру, вирвавшись з-за рогу, кинув зненацька учням в обличчя хмару пилуки, аж Ніна скрикнула, затуливши очі.

— Іди за мною. Я вищий за тебе,— запропонував їй Борис.

— А як вітер окуляри зірве? — промовив насмішкливо Олег.— Що з того, що ти вищий? У тебе ж плечі вузькі, дівчачі. От за моїми плечима то можна надійно сховатися.

У чотирнадцять років більшість хлопців прагнуть бути першими серед своїх ровесників. Лаври полководців, командирів не дають їм спокійно спати. Олег же хворів на цю недугу ще й раніше. Його слух здавна звик до похвал. Коли він декламував віршик, мати починала вигукувати «браво», а тоді вже й гості їх захлинались, вихваляючи здібності сина головного інженера. Роки з одинадцяти Олег грав на роялі «Чижика», і в сім'ї його вважали мало не Моцартом. Хлопець з двох полін, збитих навхрест, робив «літак», і тоді мати бачила в синові майбутнього конструктора.

Ріс Олег, зігрітий похвалами, росло й почуття, що він не такий, як усі діти, а незвичайний, обдарований, вун-

деркінд. Але ні в школі, ні на вулиці, ні на ставку хлопці не визнавали його різносторонніх здібностей. Життя раз у раз холодною водою обдавало гарячого Олега, і він, затамувавши злість, мусив підкорятися тим, кого хлопці одностайно обирали ватажками.

— Не свисти, Олег! — сердито кинув Борис. — Розносився з своїми плечима.

— Ти краще розкажи, як ти з Ніною обнімався, — вирішив розсердити Світлицького Олег.

Всі, наче змовившись, зупинилися.

— Ти брехні всякі не розпускай, — Борис стискував кулаки.

— Ага! Голос твій тремтить! — задоволено вигукнув Олег. — Я знаю все.

— Що ти знаєш?

Олег випнув груди і сказав, позираючи в той бік, де стояла збентежена Ніна.

— Чули...

— Що чув, від кого?

— Та від тебе ж і чув. Ти сам розп'ятав хлопцям, як обнімався з Ніною.

Дівчина не витримала, кинулась бігти геть.

— Брехун ти негідний!

— Нічня, — розбороняв Гриць. — Як у Капабланки й Ботвинника.

— Я йому...

— Буде знати...

— Знайшовся мамин мазунчик! Ти командувати нами не будеш, не діждеш, — говорив Борис тремтячим голосом. — Можеш не задаватись, як твій батько, що й на людей не дивиться.

— А твій дід у церкві співав! Буржуазію розвеселяв! — допікав і Олег супротивника.

— А ти й сам на буржуйчика схожий! Ага?

— Хто? Чи чули? — і Олег кинувся на Бориса. Але Гриць став між ними й розборонив.

— Сказано вам — нічня, значить, нічня! Не свистіть!

Ніна вважала себе нещасною, скривдженою. Колись Віктор жартував, що обидва — Олег і Борис — лежать у калюжах крові. І таки не минулося. Крові, може, й нема, а побились! «Ох і дурні ж ці хлопці!»

Ніна зупинилась. У верхів'ях дерев завивав вітер. Раніше вона сама не наважувалась пройти вночі оцим парком. «Повернутись до хлопців, попросити їх, щоб

вони у школі мовчали про бійку?» У відповідь лютіше завив морозний вітер. Ні! Додому.

Хлопці не розходились.

— Ти, Олег, безсовісний! — докоряв Гриць.— Хіба можна отаке говорити при дівчині, брехати.

— І без порадників обійдусь.

— Не забувай, що не з мамашею ти говориш, а з нами! Зрозуміло? — гримнув Ванько, наблизившись впритул до Римаря.

— І ти проти мене? Ви всі проти! Та я плював на вас усіх!

— Витри слину.

— Віктору так можна з усіх насміхатися, а мені й жартувати не можна. Ви всі на мене! Вам заздрісно...

Запала мовчанка. Олег хотів уже йти, та Ванько затримав його.

— Ми не якісь там «п'ятаки» або шестикласники. Щоб ніхто, крім нас, не знав про цю сутичку. Неприємностей буде багато.

— Сава Йосипович і так сердитий на наш клас. А тепер скаже: «Ганьба! Гуляють з дівчатами! Б'ються, як дореволюційні парубки! Хто дав право радянським учням обніматися?» — сказав Гриць, копіюючи завуча.

— Не до жартів, — пробубонів Борис.

— Ти чув, Олег?

— Чув.

— Мовчатимеш?

— Клянься!

— Землю їстиму...

26

Свист машини оглушив Ванька, коли він, показавши перепустку, ввійшов у головний корпус заводу. Очима відшукав на карнизі прапорець, що стояв над цифрою «2». Це означало, що перехідний Червоний прапор серед трьох змін протягом цієї декади тримала друга — зміна Федора Кошика. Нарешті! А люди казали, що новаки підведуть, не встигнуть освоїти процес виробництва. Перші півтора місяця прапор був на інших змінах, а тепер його передали комсомольсько-молодіжній зміні.

У картузі, у коричневому піджаці й сорочці з розстібнутим коміром з'явився Кошик. Він щось говорив моло-

дому апаратникові, показуючи на манометр і погрожуючи пальцем. Всюди пищало, стугоніло, лунали вигуки, оплески і свист, яким робітники подавали виробничі сигнали.

— Гей! Давай!

— Фіть-фіть!!! — прокотилось по всьому другому поверсі.

— Здрастуйте, Федоре Іллічу,— привітався Ванько.

— Ти зажди хвилину, Я ось одному Ягорці намну боки.

— Я ж хочу, щоб виробіток був вищий,— говорив робітник.

— Так думати треба! А ти нагнав в апарат стільки соку, пари.

— Резерви ж треба шукати!

— З такими резервами ти можеш підвести товаришів на іншій зміні. Не можна так! — суворо промовив інженер.

— Хочеш як краще... Робитиму по-вашому, Федоре Іллічу.

— Ходімо, Ваню, в конторку, там тихіше.

Увійшли у конторку, стіни якої були до половини скляні. Інженер сів за стіл.

— Віктор пішов додому?

— До бабусі...

Федір Ілліч витер хусточкою худорляве обличчя, спітнілу шию, стрижену голову,

— Як там у школі?

— Фізик викликав сьогодні. Питав закон Ома. І задачу розв'язав, шукав силу струму і опір,— відповів Ванько.

— Знаєш закон?

— Сила струму прямо пропорціональна напрузі і обернено пропорціональна опорі провідника.

— Правильно! Ти завжди намагайся збагнути суть, зерно явища, закону. Тоді легше буде й сформулювати закон. А як там Віктор поводить себе? Пустує?

— Ні,— одвів погляд убік Іван.

В цю мить пролунав довгий пискливий гудок. Різка вимагала буряків. Обличчя інженера трохи перекошилось, на скронях зарухались набряклі жири.

«Отак Римар допомагає! Ніяк Задорожнього не можна приборкати. Невже той балакучий і хитрий тип

навмисне згноїв для моєї зміни кілька кагатів? На інших змінах чомусь менше йде гнилого буряка...»

Останнім часом траплялися затримки. Вони бувають і на інших змінах, виробництво складне. Але на зміні Кошика вже тричі було, що сік, який потрапив з вихідного хвостового дифузора на ситуації, пінився. Сік потім погано фільтрувався на фільтропресах, бо в ньому було багато нецукрових залишків. Апарати варили його на дві години довше, ніж належало при звичайних умовах, і зварили не цукор, а патоку, бо утворювався кристал. Дві години завод не давав цукру. Так раз, удруге... Втретє Кошик докопався, в чому причина. Перед закінченням попередньої зміни з останнього дифузора спускали непроварений сік. На вимогу Кошика, Римар замінив на дифузорах одного робітника, написавши в наказі, що той працює неохайно, і перевів його на іншу роботу.

Кошик, обгорнувши шию шарфом, вискочив на подвір'я, побіг вздовж канами, оббитої дошками, з зацементованим жолобом.

— Гей! Люди! Чому буряк гнилий іде? — кричав він хриплим голосом.

— Та ми що ж... Працюємо. Чорт його батька знає, чого він гнилий, отой буряк. Може, ще в полі згноїли? Знаєте, що цей рік, як ніколи, було на полі буряків, не те, що колись? — відповів робітник.

— Де Задорожній?

— Та дома ж, мабуть!

«А не підлили вони часом водички гарячої під деякі кагати? А потім бурячки спарились, ударив мороз, от і почали гнити? — подумав Федір Ілліч і відразу ж відкинув цю думку.— Та це ж уже справжнє шкідництво! Але чим ти доведеш, що це справа рук Задорожнього? Осінь була дощова, з поля буряки возили довго, нещодавно була відлига».

Крижаний вітер ударив в обличчя, в змокрилі груди. Кошик глибоко дихав, розбиваючи лопатою гребельку, що утворилась від змерзлих у воді буряків.

— А ти, Трохиме, довбаєшся, наче три дні не їв. Гнилям нас частуєте, та ще й гребельки розбиваєте так-сяк. Ти що, оглух? Чуєш, різка знову подає гудок. Де ваші люди? Де Задорожній?

— Ви йдіть на завод. Простудитесь. Я все передам Василю Пилиповичу,— пообіцяв Трохим,

— Справді холодно. Треба вертатись. Та й зміна вже закінчується. А Задорожньому передай привіт! — показав він кулак.— Ех, робітнички!

Кошик пішов повільним кроком вздовж канави, де подзюркувала вода, тут же остигала, а подекуди замерзала разом з буряками, що пливли до різки.

«Нехлюй Задорожній! За пузо своє «сокровенне» турбується!»

Сильний кашель вирвався з його грудей. «Якийсь поганий у мене кашель. Треба сходити до лікаря. Але де ж Римаря знайти, щоб розповісти йому про ці неподобства. Задорожнього так можна прикрутити, що він аж пищатиме. Подумати тільки! Згноєно тисячі центнерів буряків!»

Ванько зустрів Вікторового батька стурбовано:

— Ви зблідли... І очі такі червоні.

— Хіба? Минеться! — махнув рукою Федір Ілліч.— Приходь іншим разом з Віктором, я попрошу когось із робітників, і він розповість вам про все виробництво...

Ванько чув, як Федір Ілліч дзвонив додому Римареві, але, мабуть, не додзвонився, розсерджено повісив трубку.

— Де ж йому бути, як не дома? Бреше Римарша. Не хоче турбувати Івана Марковича. А він же зараз потрібен тут до зарізу,— говорив Кошик наче сам з собою.

— А може, я мотнуся по заводу і знайду головінжа,— вирішив Ванько, бажаючи допомогти чимось Федору Іллічу.

— Та ні, хлопче. Вже ніч, його тут нема. Іди спивай.

— А може, він у Задорожнього?

Федір Ілліч підняв голову і здивовано спитав у хлопця:

— Чого він там буде в будень, та ще й під час такої запарки на заводі?..

— А... може,— замислився хлопець.

Ванько чув від робітників, які живуть з ним у гуртожитку, що Римар заходить до Задорожнього і що головний інженер підбиває клинці до хімічки Ольги. Може, зараз вони десь випивають, а тут неполадки.

Ванько пішов од заводу з похиленою головою. Він незчувся, як опинився перед двоповерховим будинком, де був гуртожиток.

Хлопець стояв у нерішучості. Іти додому чи, може, збігати до кагатного поля, до будинку Задорожнього? Там світиться. Видно й звідси. Та якраз із зміни йшли хлопці, сусіди по кімнаті, і він завернув з ними.

27

Римарша говорила Кошику правду. Іван Маркович ще не повернувся з заводу, де він мав виправляти неполадки на Кошиковій зміні. Та його це не дуже турбувало, у нього були куди приємніші справи. Сидів він за столом у гостинного хазяїна — Василя Пилиповича.

Василь Задорожній не лише завідує буряковим пунктом, а й причетний до заводських городів і садка. Задорожній мав освіту агротехніка, яку одержав на курсах, і любив говорити, що він «виріс на земельці». А тепер з тої земельки в нього була і картопля, і капуста, і кавуни, і морква, і діжки квашених яблук, і великі скляні банки різного варення — все, що родить оця благодатна земелька. Водились, звичайно, і грошки. Була городина, то було й сальце, що ніколи не виводилось, і молочко своє, бо сіна теж він міг не купувати.

Задорожнього (так уже повелось) запрошували на весілля, на хрестини чи на проводи хлопців до армії. В товаристві він був веселий, іноді сам, «лічно», пиляв на старій гармонії і завжди проголошував урочисті промови.

— Ще по одній пропустимо, — запропонував Василь Пилипович, цокнувшись. — Це спиртик, від нього не болить так голова, як від горілки. Будемо, щоб наша доля не вмирала... Кушайте, чого душа бажає, — показав він на стіл, густо заставлений мисками, тарілками. — Я, Іване Марковичу, дорогий, соціалізм свій побудував у Комінтернівці, може, першим! — він знову розвів руками над столом.

— Усе, що душа бажає, — промовив Іван Маркович, дивлячись крізь окуляри кудись вдалину.

— Знаю, знаю, чого ще ваша душа бажає... Моя хата завжди до ваших послуг! — хитрувато підморгнув хазяїн. — Але ж Ольга Миколаївна сьогодні повинна бути на нічній зміні.

— Ні! Вона сьогодні виконує термінову роботу для тресту. Її підмінить новий хімік, хлопець з київського

інституту,— говорив Римар, не зводячи погляду з старої картини, на якій зображено бій двох вершників.

— Ну й голова у вас! Ну й розум!

Римар усміхнувся, думаючи про своє, а Задорожній так зрозумів, що йому сподобались його слова.

— А ваш Федір Кошик, Іване Марковичу, уже почав спотикатися. Різка знову посвистує. Душа любить тепле і гаряченьке, і буряки в кагатах люблять пару, щоб тепліше їм жилось на морозі...

— Що ти там промимрив? — Римар зміряв сп'янілим поглядом Задорожнього.

— Я не дурень. Цього діла навіть Трохиму не доручив. Сам, лічно!

— Ти про що? — повторив запитання Іван Маркович.— Не заважай думати про мою Олечку... Ох! — він випив ще малесеньку чарочку і закусив квашеним яблуком.

«Кошику треба де в чому допомогти! Тепер уже ясно як день, що посади головного інженера йому не бачити ні тут, ні десь на іншому заводі».

— Ти мені, Василю Пилиповичу, дивись... Щоб Кошик не скаржився на тебе. На совість працуй!

— А то як же! На совість...— повторив, ховаючи посмішку, Задорожній.

— Як головний, тебе попереджаю, щоб не було безладдя! Що за безладдя? Я категорично... Дружба дружбою, а робота роботою... А зараз вип'ємо за здоров'я Федора Кошика і його кипучу енергію.

— Можна. За кого не випити, аби випити,— погодився Василь Пилипович.

— За те, щоб став він десь скоро головним інженером.

— А хіба є такі чутки? — примружив хитрі очі Задорожній і тихо затяг:

Есть на Волге утес...

У двері постукали. Римар і Задорожній посміхнулися.

— Це вона, Ольга. Пташечка наша. М-м-у! — промовив, цмокаючи губами, Задорожній.— Я залишу вас...

Перед уроком праці учні повиставляли вздовж стіни свої творіння. Тут було кілька пар лиж, табуретки, тумбочка, вішалки, полиці, дерев'яні гвинтівки, держачки для сокир, для вил, рубель, качалка, виточені ніжки для стола. У класі стояв галас.

Відчинилися двері, і увійшов Леонтій Митрофанович.

Леонтія Митрофановича життя зробило чудовим теслярем, і він тепер учив дітей майструвати. Учні працювали не лише в своїй шкільній майстерні на шести верстатах, а і в заводській. Там хлопці знайомилися з токарною і слюсарною справою, з роботою електриків.

Теоретичні заняття викладач проводив, як і всі вчителі, в класі. Це були для старого Леонтія незвичайні години! До них він готувався заздалегідь. Дома начищав чоботи, в кишеню піджака клав два олівці — простий і червоно-синій з металевим наконечником — і складаний метр. Куценькі вусики і гладенька зачіска надавали його обличчю виразу, що нагадував хлопцям білого офіцера з кінофільмів. Але, незважаючи на вусики і прилизану зачіску, учні поважали учителя.

Сьогодні не один, а два уроки одведено за розкладом Леонтію Митрофановичу.

— Подивимося, що в кого вродило сьогодні?

Він оглянув виставлені роботи, які знав добре ще й раніше, бо більшість з них виготовлялася під його контролем. Та все ж зараз предмети для нього були ніби новими. Він задоволено оголосив:

— Почнемо. Як і значиться в журналі, першим буде відповідати Авраменко Григорій Юхимович.

Леонтій Митрофанович майже всіх учнів називав ще й по батькові. А батьків їхніх він знав добре.

Гриць підійшов до столу.

— Де твій предмет?

— Тумбочка.

— Ти раніше, здається, змайстрував ослінчик?

— Батькові для роботи.

— Чули? — звернувся викладач до класу.

— Чули!

— Яке б ти дерево брав на будівництво хати, букове чи соснове?

— Букове вологи боїться. Воно для меблів хороше, а для хати — сосна.

- Топорище з якого дерева?
- З березового краще.
- Батькові допомагав у полі?
- На комбайні допомагав. Сам теж хліба заробив!
- Чули? — звернувся викладач до класу.
- Чули.
- Сідай. Маєш «дуже добре»...

Дійшла черга й до Віктора. Викладач оглянув лжи, зроблені Кошиком, а потім спитав:

- Матері горід допомагав полоти?
- Полов картоплю.

— Йому ніколи було. Він же з дому втівав! — голос Олега.

— Ти по своїй волі пішов на горід, чи мати тебе послала? — запитав учитель.

— Хто ж піде добровільно! Я весь день купався б...

— Угу! Це вже гірше,— жалкував Леонтій Митрофанович, кусаючи свого «білоофіцерського» вуса.— А як у тебе справи в заводській майстерні? Що ти хочеш сказати,— звернувся вчитель до Ваньки Рагозіна, котрий підняв руку.

— А ще Віктор сконструював радіоприймач для бабусі Лукерії. Ось! — Іван виїняв з-під парти коричневий ящик і показав усьому класу.

— Так йому Павло Миронович допомагав! — почервонів од заздрощів Олег.— Так би й дурень...

Леонтій Митрофанович наблизився до Вікторової парти. Він подивився на гвинтики, ручки, обережно помацав їх і промовив тихо й задумливо:

— Радіо!.. Отаку штуку видумали люди! І грає? — поспитав він в учня.

— Еге ж! Харків чути і Москву.

Леонтій Митрофанович був вкрай здивований і розчужений. Ще вчора на педраді згадували цього Віктора і таки не дуже приємними словами. Щось він там креслив на уроці літератури, чи що. А зараз Віктор показує учителеві свою роботу. Це не табуретка, а радіоприймач, нехай не такий і складний, та все ж техника!..

— От що значить розум людський і праця! — звернувся учитель до класу.— Люди все можуть. Бо вони працюють, мислять. То недарма чехи замість слова «здрастуй» кажуть: «Честь праці!» Чули?.. Я через Чехію з полону німецького повертався додому у дев'ятна-

дцятому році, так знаю. А тепер Олег Іванович нам покаже своє ружжо.

— Це можна! — упевнено вийшов з-за парти Олег і попрямував до протилежної стіни, де були виставлені учнями речі.— Ось воно.

— Коли ж ти встиг? Я щось не бачив, щоб ти працював у майстерні? — спитав Леонтій Митрофанович, позираючи на хлопця поверх окулярів.

— А встиг. Я в заводській майстерні витесував. Батько наказав, і мені там верстат дали на кілька годин,— говорив Олег, трохи знітившись. Він піймав на собі цікавий погляд Віктора і продовжував: — І пофарбував сам!

— А ствол в тому ружжі вищерблений? — поспитав Віктор.

Він був сердитий на Олега за оті вигуки на його адресу, і тепер, коли Олег почав говорити, що рушницю зробив у заводській столярні, та ще й сам пофарбував, Віктор насторожився. Він кинув глузливий погляд на Санька, і той увібрав голову в плечі.

— За скільки ж ти, Санько, продав свою працю і честь, як кажуть чехи?

— Хто — я? Я нічого...

— Це моя гвинтівка! — спалахнув Олег.

— Ні, Санькова. Я її запам'ятав, ще коли ми скирту торік штурмували, Санько ледве в обличчя мені не штрикнув, та я схопився за щербатий ствол. А ти, Олег, розперізуєшся, кричиш про інших, а сам і дошки вистругати не вмієш! — підвівся обурений Віктор.

В класі зчинився гармидер. Викладач не знав, що й робити: соромити Олега чи закликати до порядку Віктора й учнів. Та раптом на порозі став Сава Йосипович.

— Що трапилось?

— Олег мусив відповідати,— проговорив учитель понурим і винуватим голосом.

— А чого ж Кошик стоїть?

— А Віктор підвівся сказати, що ружжо зробив не Олег, а... Сіроштан...

— Це так? — звернувся Сава Йосипович до Олега.

— Ні! Сава Йосиповичу, ні!.. Я робив, я фарбував,— поквалливо говорив Олег, дивлячись благальними оченятами на Махину.

Віктор хотів звернутися до Санька, але в горлі пересохло. Про те, що гвинтівка Санькова, знали лише її

творець, її купець і Віктор, як свідок в бою, що точився минулої весни на волоні. Та Санько вже щось шукав під партою, не бажаючи зустрічатися поглядом з Савою Йосиповичем і з хлопцями. Винуватого зараз визначить сам завуч. Як він скаже, так і буде. Хто йому заперечуватиме?

— Картина ясна! — вирішив Сава Йосипович. — Віктору треба знизити оцінку з поведінки, щоб не зводив наклепи на своїх товаришів. Посадіть, Леонтію Митрофановичу, Олега на місце. Не може ж він відповідати після такого хвилювання! Ганьба!

«От тобі й честь праці, — кусав до крові губи Віктор. — А як же з совістю бути? Як?..»

29

Почалися зимові канікули. За останні дні випало багато снігу, і можна буде організувати лижний похід. Вистачить часу й для шахового турніру. Всі учні, крім тих, що мали погані оцінки, раділи заслуженим дням відпочинку.

Вікторові ж було не дуже радісно. Оцінку з поведінки таки знизили на один бал. Сава Йосипович — хазяїн свого слова. І хоч на цей раз хлопець уже не боявся, що його лягатиме батько, було все ж таки образливо. Він тоді прийшов додому і сам усе розповів таткові.

Той важко зітхнув, довго дивився синові в очі, потім притиснув до своїх грудей і поцілував його в голову.

Дні канікул минали швидко. Віктор ранками носив батькові на завод їсти і там затримувався по кілька годин. Він подружився з багатьма робітниками, які поважали татка, і пишався цим. Віктор знав, за що любили його батька — за справедливість, за турботу про людей. Кошик ніколи не корчив з себе великого начальника, роботу свою любив і працював, як то кажуть, не за страх, а за совість.

Скрізь встигав батько: і на заводі, і доручення партійного осередку виконувати. Та останнім часом батько змарнів, весь час кашляє, бо вже двічі на ногах переніс грип. Мати було почала одчитувати, що не стежить за своїм здоров'ям, але батько запевнив, що й сам не помітив, як грип почався. Ніколи було помічати.

Тепер за його здоров'ям почав стежити і син. І цього разу, прийшовши до батька в конторку, Віктор спитав:

— В тебе часом не підвищена температура? Очі якісь червоні.

— І вас настрахала мати. Працювати треба, синку. Та ще й звітні збори повинен провести в колгоспі.

— В якому колгоспі?

— Аж під Удами.

— Ого! Кілометрів з двадцять буде. То ви, тату, хоч пообідайте як слід. Ось я приніс вареників, ще теплі...

Не встигли батько з сином з'їсти по два вареники, як з'явився апаратник Старченко, а з ним Степанко і Миколка.

— Ось вам ще два цукровари,— жартував Петро Михайлович, пропускаючи поперед себе братів-близнюків.— Охоронник їх не пропускав.

— Віктор нас не взяв з собою,— ображались брати.— І на машини подивитись не можна...

— Не бубніть, Ягорки, як старі діди. Роздягайтесь, а то впрієте.

Хлопчики сяяли од радості. Миттю вони поскидали пальта, зняли з шиї шарфики.

— Ми подивимось, як цукор вариться?

— Подивитесь,— сказав Старченко.

— У скельце, дядю Петре?

— Ходімо, я покажу вам.

— А я тим часом сходжу до котельні,— сказав Федір Ілліч.

Біля апаратів Старченка спитали:

— Що це за робітники?

— Це наша зміна. Правда, хлопці?

— Правда! — за обох відповів Миколка.

— А може, ти будеш пожежником? — зауважив Степан, побачивши внизу високого охоронника з гвинтівою за плечима.

— Так би й дав оцьому Степану! Я буду апаратником, як дядя Петро!

Старченко спитав у Віктора:

— Од Войтенка Максима давно лист одержував? Як там на кордоні?

— Пише, що вартує на кордоні з собакою Тюльпаном. Собаку цього ще брат Михайло брав у дозори,— розказував Віктор.— А мороз там пече сорокаградусний, аж повітря тріщить... Петре Михайловичу! Ви служили у Балтійському флоті? Я хотів вас розпитати про моряків...

— Це мій старший брат розповів би тобі багато цікавого,— промовив Петро Михайлович.— Він служив на крейсері «Аврора», що революцію починав.

— У вас весь рід морський? — поцікавився хлопець.

— Морський чи ні, а батько теж служив на Чорному.

— А наш дід у кавалерії...

Пролунав протяжний і писклявий гудок. Віктор очима шукав батька. Але того не було.

— Якась затримка? — тривожився Віктор.

— Буває... Правда, на нашій зміні частіше.

— Це добре, що хоч ви стали на таткову зміну. Він не раз говорив про це дома. А то самі новаки.

— Я сам попросився на зміну Федора Ілліча.

— Йому з такими, як ви, легше. Правда ж, Петре Михайловичу?

— Авжеж! Покуштуйте цукру, хлопці,— запрошував апаратник братів до малесенького столика.

Вікторові зовсім не хотілося солодкого. Він вкинув у рот один шматочок і довго смоктав його. «Де ж зараз татко? В котельні? Чи на кагатному полі?»

З лабораторії вийшла хімічка Ольга і попрямувала в другий кінець цеху, не глянувши на Віктора. «Ще перечепиться, так біжить. Чи й не принцеса!» Вона справді так поспішала, наче за нею гнався Віктор, щоб знову наліпити їй на спину папірець. Тепер би Віктор написав інші слова: «Я боягузка!» Адже вона відмовилася допомагати батькові, злякалася побрехеньок. А може, тут була інша причина? Може, треба було б написати: «Я закохалася в Римаря». Ванько бачив, як вона йшла до Задорожнього під руку з самим головінжем пізно вночі. Де вже там їй до нових дифузорові! Отака молода, а ходить із старим під руку.

Віктор ледве не сплюнув. І без неї тато справиться з дифузорами і знайде, як краще одбирати з патоки цукор. Зараз йому дуже ніколи, багато роботи, але на ту осінь обов'язково доможеться.

Хлопців покликав батько. Він одягнув Степанка й Миколку, ласкаво посмикав їх за коротеньке волосся.

— Ну, що, Ягорки? Наслухались, як стукотять машини, надихалися повітрям заводським? Тепер ідіть помаленьку додому. Мамі скажете, що я поїхав у колгосп на збори. Нехай не турбується.

Він провів синів до виходу.

— Татку, а можна піти на ставок поковзатися?

— Ходить собі. Та дивіться мені, щоб не застудились. Міру треба знати, особливо тобі, Миколко. А то завжди твою сорочку хоч викручуй, така вона мокра.

— Не будемо.

Батько посміхнувся, а згодом промовив:

— Було б сказано...

Та цих слів хлопці вже не чули. Вони були вже на ставку.

Темрява ставала дедалі густішою. Од берега, на якому височів завод, на крижане поле падали відблиски електричних вогнів. Мовчазні, сизі од інею верби, що хвилястою смугою стояли понад греблею, у цих відблисках здавалися якимись казково чудесними, мов кришталевими.

30

З колгоспних зборів Федір Ілліч повертався до Комінтернівки раннім ранком.

Від Муравського шляху неслась заметіль. Мокрий лапаний сніг заліплював коневі очі, і він раз у раз збивався з дороги, сани потрапляли в рів, здавалось, ось-ось перекинуться.

— Но!

Федір Ілліч поспішав. До шостої ранку він мусить поставити коня, забігти додому і встигнути на завод.

Кінь форкав, мотав головою, немов відбивався від надокучливих мух. Федір Ілліч змерз. Відкочений комір теплового піджака допомагав мало, ноги були вогкі. «Казала ж Маруся, щоб чоботи пошив. Так ні — обійдуся і в черевиках!..»

Та більше Кошик думав про заводські справи. Тепер він уже розумів, що обіцянки Івана Марковича допомагати йому не варті й виїденого яйця. Він бачив, що Римар нещира людина, відчував неприховану неприязнь до себе. Відчував, але не розумів, яка цьому причина. Боїться конкуренції? То поставив би Федора до апаратів: він не відмовиться, працюватиме, як і Старченко, як усі робітники. Вік живи, вік учись. Аж ось коли він починає розуміти, чому його запросив Римар на іменини в минулому році. Він задобрював його, пролазив йому в душу. Життя!..

І нащо ото їсти один одного? Мало місця на землі? Всім вистачить і місця, й роботи. Заздрісно Римарю, що

працює давно, а сам нічого не міг придумати нового ні в механіці, ні в технології. А та, Ольга! Як він помилився в ній! Вона здавалася йому такою порядною, розумною!

— Ех, люди! Пішов, Вороний, пішов скоріше!..

Від заводу линув гудок. Вітер шарпав отой рев, і він то завмирав, то гучнішав.

— Хутчіше! — цьвохає Федір Ілліч батогом.

А Сава Йосипович! Казали люди, що за сальце виручають з Римарем, Задорожнім сотні й сотні карбованців. А учнів і батьків навчає, як треба жити. Може, й справді закинути совість на полицю, говорити красні слова про Радянську владу і про відданість їй, а потихеньку доїть цю владу для власного добробуту, як це робить дехто?..

Федір Ілліч згадав старшого сина й подумав: чого це не злюбив його так завуч? Невже тільки тому, що Віктор і Гриць застукали Махиню на гарячому, коли той привіз своїх підсвинків на відгодівельний пункт. Але ж Віктор це нікому, крім батька, не казав. Мабуть, є інші причини. А які? Може, Римар просить Махиню гримати на Віктора, соромити при першій нагоді, шкрябаючи нігтями й по батьковому серцю.

«Вікторе! Вікторе! Хлопчику мій! Ростеш ти неспокійний. Іноді важко буде й тобі, як зараз батькові твоєму...»

Кінь зупинився біля стайні. Кошик попросив конюха, щоб той розпріг; йому треба поспішати, бо ось-ось буде другий гудок на початок зміни.

— Все зроблю, Федю! — пообіцяв конюх.

День проминув у звичайних турботах, а повернувшись з роботи, Федір Ілліч зовсім заслаб. Він важко дихав, кашляв з надривом. Температура скочила до тридцяти дев'яти градусів.

— Ой Федю, що ж це з тобою? — бідкалася Марія Іванівна, схилившись над хворим чоловіком.

— Та я днів через два одужаю... Це грип. Вип'ю з перцем горілки, і як рукою зніме. Га, Ягорки?

— Видужуйте, татку! Скоріше!..

Та не допомогла горілка з перцем, не допомогли й таблетки, які приписав місцевий лікар. Хвороба стала затяжною. Температура не спадала, хворого мучив кашель. Федір Ілліч чахнув на очах, його колісь дужі м'язи слабули з кожним днем, тоншала шкіра на чолі,

на руках, а великі карі очі визирали, немов з колодязя. Тепер уже стало відомо, що грип був викликаний різким спалахом страшної хвороби, яка до цього часу тліла у здоровому, здавалось, організмі. Федір Ілліч хворів на туберкульоз легенів. Скоротечні сухоти вхопили його у свої цупкі пазури.

Степанко й Миколка ходили дома, мов перелякані. Лише в школі вони забували про горе, що затопило, мов повинь, їхній дім.

А Віктор і в школі був часто сумним, задумливим, байдужим до всього, що діялося навколо нього.

В дні батькової хвороби Віктор ще більше потоваришував з Ваньком Рагозіним. Разом вони готували уроки. Буваючи у Кошиків, Ванько з Віктором заходили у малесеньку кімнатку, щоб провідати Федора Ілліча.

— Сідайте, хлопці, розкажіть, що там нового.

І син розповідав йому про новини, які сталися за день.

— Два листи одержав. Один від Максима, другий з редакції газети «Пионерская правда».

— Ну й що?

— Премії я не одержав,— щиро жалкував Віктор.— Не треба було мені «відкривати» острови.

— Не журись, капітане «Революційної Балтики»! І добре, що шукав. Шукати завжди треба...

— А Максим що тобі пише?

Віктор розгорнув листа і почав читати:

— «Листа цього пущено з далекосхідного кордону на рідну Україну.

Добрий день, дорогі мої Віктор, Федір Ілліч, Марія Іванівна, Степанко і Миколка!

Мое діло звісне — тримати в руках гвинтівку, стояти в секретах, щоб не пройшла, щоб не проповзла, щоб не пролетіла ворожа наволоч через рубіж на землю нашу. Кажуть командири, що служу добре. А частина наша називається іменем Михайла Войтенка, брата мого рідного, усім вам відомого. Почув я від своїх, що хворий Федір Ілліч, що прикутий він до ліжка. Убийте — не віряться, що Федір Ілліч може злягти отак. Я бажаю вам, дорогий Федоре Іллічу, скоріше видужати, бо восени я приїду на побивку і думаю запросити вас на весілля. А ми ж колись домовлялися, що ви з Марією Іванівною заспіваєте на тому весіллі «Коли розлучаються двоє», щоб ніколи не розлучатися... Я ще й духовиків покличу.

Нехай грають, нехай так дають, щоб аж у Борисівці, в самій Росії було чути, як одружується прикордонник, тракторист Максим Войтенко...»

— Читати, таточку? — прошепотів Віктор, кусаючи губу.— Далі Максим пише, що його портрет надрукували в газеті і що той край багатий, але ще дикий проти нашої сторони.

Федір Ілліч мовчав. Рука його лежала на чолі, затуляючи очі.

— Вчорашню «Правду» вже принесли з пошти?

— Ще ні...

— Ти, Вітю, намалюй велику карту Іспанії. Ти ж добре карти малюєш. І щодня будеш позначати стрічечкою лінію фронту або малесенькими прапорцями. Щось Гітлер і Муссоліні рознахабніли...

Майже щодня до Кошиків заходили товариші по роботі.

Якось секретар партосередку Данило Прохорович завітав до них з професором, якого привезли з Харкова. Професор довго слухав хворого, давав вказівки місцевому лікареві і матері.

Після його від'їзду до них почав навідуватись директор заводу Ковальчик. Ходив він з палицею, на протезі. Віктор помітив, що директор завжди покидав їхню квартиру, стривожений важкими думами. Не встигав вийти за поріг, як одразу ж запалював цигарку.

— Як ви думаєте, Захаре Миколайовичу,— зупинив Віктор директора у садку,— батько скоро видужає?

— Що? А-а... Повинен видужати. Але скажу тобі, хлопче, по правді, що в медицину не дуже вірю. Та, думаю, він повинен видужати,— промовив Ковальчик.— Весна б тільки швидше минала. Це загрозна поря року для таких хворих. Але ти, Вітьок, кріпися. Ти вже не маленький!

— Я не плачу, Захаре Миколайовичу! Це я так. І що в нас за медицина така! З якимось мікробом не може справитись!

Віктор побрів у садок до розцвілої яблуні. Між гілочками тихо гули бджоли, копошились на білих ніжних квіточках, беручи з них солодкий нектар, щоб потім віддати його дітям, людям. «Отак і батько жив тим, щоб у наших людей було вдосталь цукру. А тепер?..»

...Давно вже одшуміли весняні струмки. Верби і тополі викинули блискуче, наче воскове, листя, спалахнули свічки на каштанах, у садах пінилися розквітлі вишні, яблуні.

До схід сонця, коли сади і трави ще вмивались росою, коли дзеркальну гладінь ставка лише зрідка порушувала, скидаючись, риба, повітря було таким пахучим, що, здавалося, ним не можна надихатись. Такими ранками й солов'ї особливо завзято висвистували свої неповторні мелодії, ніби сп'янівши від того повітря.

Віктор любив травневі ранки над ставом. Щодня приходив на берег трусити рибу з своїх ятерів. І коли з води виринали обручі, обплетені сіткою, а в нижній частині гузиря клетотіла вода від карасів, рибалка в цю мить забував про все на світі. Він готовий був кинутись у воду, лише б витягти весь улов, яким можна похвалитись батькові, матері.

Для певності Віктор зайшов по пояс у холодну воду. Не біда, що з труби, на якій тримається сітка, вода капотить на голову, тече по шиї. Ще два кроки — і ятір на березі. Лише тепер хлопець відчув, що трохи змерз.

— Ваню,— гукнув Віктор, одпливаючи од берега.— Вибирай рибу.

Він перевернувся на спину, підвів високо голову, наче сперся руками на воду, і так почав тасувати ногами, що вода аж заклекотіла білими гребенями і бризками.

— Ого, як торпедний катер! — гукнув з берега Ванько. Він брав у руки рибу, а та борсалась, вислизала з рук.

Вилізши на берег, Віктор почав підстрибувати, витрушуючи з вуха воду.

— Що в тебе за мода така — купатись, коли над ставом ще парує? — запитав Ванько.

— Хочу, щоб тіло було здорове! Це ж, знаєш, як загартує! Тобі теж раджу. О! У нас сьогодні є два величєньких карасики! — сказав Віктор, подивившись у торбинку з рибою.

— Батько твій рибу любить?

— Він нею й живе. Я ще й раків йому наловлю, в них ніжне солодке м'ясо.

Ванько таємниче підніс до рота палець і сказав:

— Ходімо. За мною...

Хлопці пішли повз верби, що нахилились над водою. Вже сходило сонце, і сиза пара, що витала над ставом, почала щезати. Небо і білі хмаринки стали якимись веселими і далекими. Солов'ї ще перегукувались дзвінками голосами, але пісні їхні вже були не такими урочистими і таємничими, як до схід сонця.

Іван зупинився і кивнув головою в бік ставу: «Тут мій ятер...» Хутко роззувшись і закотивши штани вище колін, Ванько забрів у воду, почав ногами по дну шукати палички з мотузочком, до якого був прив'язаний ятір. У двох гузирях була пара коропів з сизою лускою і три карасі завбільшки з долоню.

— А що? — весело саяв од захоплення Ванько.

— Ну й риба! Я такої великої ще не ловив,— вигукнув Віктор.— Де ж ти купив ятір? За скільки?

Ванько викинув ятір на траву і, поки Віктор любувався коропами, встиг знову закинути ятір у ставок.

— Ох і коропчина! Ваню, коли ти придбав такий ятір?

— Не їздив же я за ним до Харкова на благбаз?

— А де ж ти взяв? Р-раз і... може, вкрав?

— Не свисти...

Віктор стояв здивований і розгніваний на товариша.

— Не вкрав я, а конфіскував, як робітничий клас у буржуазії засоби виробництва, учив же ти по історії, повинен розуміти. Візьми коропів для татка.

— Не візьму!

— Ти ж і дивак, Вікторе! Ятір на місці? На місці! А риба в ставку нічия, її той тип не вирощував. Навпаки, він неводом ловив її під час нересту і мішками у Харків на базар одправляв. А ти розплакався. «Іван украв». Знаєш, чий це ятір? Задорожнього! — говорив Ванько, одягаючись.— Я ще й невід його розшматую. Бери коропів і карасів, нехай татко твій видужує скоріше. Знаєш, як він повеселішає, коли ми принесемо йому живого коропа! Ну, чого ти витріщився на мене? Я сам твоїй матері передам улов!

Віктор не встиг і півслова сказати, як з яру біг підтюпцем, неначе котився, сам Василь Пилипович.

— А-а! — тер він руки, вигукуючи: — Здоровенькі були! Чи не знаходили ви часом мого ятера? А що у вас увилось? О! Гарні коропці, на фунт кожен...

— Та є трохі! — відповів Віктор, потупивши очі.

— Це ж яким ятером? — цікавився Задорожній, при-
мруживши хитро ліве око.

— Моїм! — аж вигукнув Ванько, засунувши руку до
кишені.

— Чи не завком дав тобі грошей на снасті?

— Та то вже моя справа, хто дав. Хіба рибу ловити
можна лише вам?

— Видно, нечисте у вас діло, хлопці! У-у! — хитав го-
ловою Задорожній.

Ванько задержувато підняв голову і, дивлячись пря-
мо в очі Задорожньому, сказав:

— Кажуть, міліція розшукує тих, хто під час нересту
мішками возить рибу з Комінтернівки на Харків.

— Ти, капосний, мовчи! Я не возив. А міліція якщо
розшукуватиме, то таких, як ти, що людські ятері кра-
дуть, а потім чужу рибу їдять.

— Не бачили ми таких,— втрутився Віктор.

— Ти хоч би батька свого хворого пожалів!

Віктор, який уже каюся, що вони з Іваном потрусили
ятір, почувши цей докір, аж здригнувся. Хто б уже го-
ворив? Хіба не Задорожній зривав роботу на батьковій
зміні, не подаючи вчасно буряків? Хіба не він п'янству-
вав з Римарем, коли батько розривався на роботі?
А тепер він з такою пошаною вимовляє ім'я батька, по-
валеного страшною хворобою. Від обурення Віктор не
міг вимовити й слова.

А Василь Пилипович аж кулаки стиснув:

— Нема на вас управи, розбійники!

Бачачи, як Віктор змінився на обличчі при згадці про
батька, Ванько поклав йому руку на плече:

— Ходім, Вітю, додому. А то цей пихтір розкричався
тут...

Хлопці забрали торбинку з рибою і пішли геть. На
березі, біля розлогих верб, вони побачили Ольгу Мико-
лаївну. Та сиділа в купальному костюмі, обхопивши ко-
ліна руками. Тут ніколи не купалися, бо було дуже гли-
боко, а від холодної води, що вибігала з джерела з-під
верби, навіть влітку хапала судорога. Віктор знав про
це й тому звернувся до Ольги:

— Купатися тут погано...

— Я просто посиджу в тіні,— повернула голову Оль-
га до хлопців. Очі якісь у неї були великі, наче бездумні
й тому страшні. У Віктора аж усередині тьохнуло, коли
зустрівся з її поглядом.

— Як почуває себе тато твій, Вікторе? — запитала пригніченим голосом Ольга.

— Тяжко батькові...— відповів Віктор, зітхнувши. Не минуло й п'яти хвилин, як од верб над ставом почулися вигуки.

— Каравул! Людина втопилася! Рятуйте, люди!

Задорожній та ще дві пастушки метушилися, немов несамовиті, й кричали:

— Утопилася!

Віктор і Іван щодуху кинулися назад до верби й, зупиняючись, пірнули у воду. Задорожній послав дівчат за пожежниками.

— Біжіть! У них є гаки! Ольга Миколаївна втопилася!..

Викинувши руки над головою, Віктор пішов на дно. Він лічив секунди. Дві, три, чотири. А дна ще не було. Нарешті він перевернувся, його руки вгрузли в мул. Розплющив очі. Але вода каламутна. Навкруги густий морок. Напружуючи сили, Віктор проповз з метр, може, два, а далі вже не міг стерпіти. Йому треба було набрати повітря. Відштовхнувшись, він пішов угору. Як же довго! Виринаючи з води, хапнув ротом повітря. В очах затуманилося, серце як не вискочить з грудей.

Хлюпці пірнали ще кілька разів, зовсім вибиваючись із сил, але Ольги знайти не могли.

А час ішов. Прибігли пожежники з гаками, з неводом, показалися й човни.

Тепер Ванько і Віктор вилізли на берег.

— От тобі й маємо... Була людина — й не стало, — бідкався Василь Пилипович. — Це ж як і найдуть її, то вже пізно буде відкачувати... Од чого б це вона?

— Хтозна, — сказала якась жінка. — Учора я чула, як на пошті Юрій Юрійович телеграму для неї приймав із Смілянського цукрового заводу.

— І що ж там? — витягнув коротку шию вперед Василь Пилипович.

— Якийсь Гнат пише, що приїде до неї, що повернувся він додому назавжди.

— З служби, чи що?

— Може, з служби, а може, й з тюрми, — промовила жінка й гукнула раптом: — Знайшли утоплену! Людоньки, знайшли!..

Від дня трагічної смерті Ольги Миколаївни минуло два тижні. Ховати Ольгу приїжджав її чорнявий Гнат і дуже плакав над могилою. І пішов по селу й заводському селищу гомін: який той Гнат гарний і душевний і як він ридав над Ольгою: «Яка ж тебе чума скосила? Чому світ тобі немилий став? А зараз би нам тільки жити, тільки жити!..»

Жити... Одним жити, іншим помирати.

Потроху розмови про утопленицю ушухли. Люди були зайняті своїми турботами, своїми радостями і печалями.

Почалися екзамени у семикласників.

Віктор написав роботу з математики на «дуже добре». До екзаменів він готувався з Борисом та Іваном. Але батькові в ці дні погіршало, і Вікторова радість затьмарилася.

Повернувшись з школи, він сказав таткові, що піде на ставок, може, раків зловить.

— Лінію фронту визначив? — нагадав Федір Ілліч голосом, схожим на шепіт.

— Нічого втішного, тату. Фашисти стискують республіканців,— відповів Віктор.

— П... погано. А сади уже всі одцвіли? — уже в котрій раз запитував Федір Ілліч.

— Одцвіли. З'явилася зав'язь на вишнях, яблунях, сливах. Акація біла ще цвіте та бузина на городях.

— І коли ж вони одцвітуть?..— сердився Федір Ілліч і закашлявся, здригаючись виснаженим тілом.

— Скоро. Може, через тиждень одцвіте бузина. Тоді літо настане, і ви почнете видужувати, поїдете в Крим, повернетесь здоровими...— говорив Віктор крізь сльози.

Федір Ілліч посміхнувся й прошепотів:

— Я б радий працювати навіть сторожем біля контори, хоч би з паличкою. Лише б по землі ходити, бачити сонце, людей, завод. Ти йди, Вітьок, до ставу, розважся після іспиту. Іди, хлопчику мій...

З півгодини полазив Віктор у воді біля корчів і витяг десятків зо три раків. Миколка ходив на березі з відром і вкидав туди раків, щоразу примовляючи: «І цей кусючий який!..»

Та раптом прибіг захеканий Степанко й крикнув Вікторові:

— Швидше вилазь! Тебе татко кличе!

— Може, йому стало гірше? — мов з окропу вискочив Віктор.

— Не знаю, не знаю!..

Вбіг у кімнату: біля батькового ліжка стояла мати з почорнілим обличчям.

— Я слухаю, таточку!

— Сходи цю ж хвилину до дяді Кузьми, до Старченка. Хай прийдуть до мене.

Віктор побіг, одягаючись на ходу. Всіх, кого батько просив зайти до нього, Віктор знайшов у кімнаті завкому. Саме було засідання.

Побачивши своїх товаришів, Федір Ілліч попросив, щоб його трохи підвели. Марія Іванівна обережно взяла чоловіка попід руки, а Віктор поклав за спину дві великі подушки. Хворий подав знак синові, щоб він вийшов.

— Кузьма! Бузина ще не одцвіла?

— Не одцвіла, Федю!..

— Ось як трапилось недобре... Я з вас наймолодший і мушу померти... Сьогодні. Мабуть, немає нічого гірше на світі, ніж померти ось так, як я... Щось довго цвіте бузина...

— Ми слухаємо тебе...

— Я трохи не розрахував, думав, що дужчий, ніж виявилось насправді... Ви бачили хлопців моїх? — кивнув Федір Ілліч на двері, за якими зникли Віктор, Степанко і Миколка.— Так вони вже не мої. Вони ваші!.. Чуєте, ваші!..

— Чуємо,— за всіх сказав директор заводу Захар Ковальчик.

— Я не боюся смерті! Прожив я, як умів, як совість моя веліла. А за хлопців боюсь. Що з ними буде? Як бідна Маруся буде з ними трьома?..— сльози полилися з його очей.— От нам і настав час розлучатися...

— Не забудемо, Федю!..— сказали друзі.

— Оце і все... Ось за цим я вас і покликав...— Він помовчав, а потім продовжив: — А старі дифузори треба обов'язково замінити вертикальними. Жаль, що Ольги нема. Вона багато могла б зробити, якби її не залякували злі люди. Всі записки й креслення можете взяти у Віктора, я передав йому. Може, вони вам знадобляться... От і все... Ех, прожити б ще два роки... лише два!..

Федір Ілліч стулив повіки, стомлено провів рукою по оголених грудях. Голова його безвольно похилилась. Він наче спав. Раптом він знову підвів трохи голову.

— Хлопців сюди!..

Тримаючи обох братів за руки, Віктор підвів їх до ліжка.

— Так, кажеш, здавлюють фашисти Іспанію?.. І мене вже придавила проклята хвороба до краю. Хлопці! Рідні мої! Не думайте, сини мої, що ви менші, не такі розумні, як інші... Не давайте себе в обиду! Не заносьтесь високо. Знайте собі ціну. Ідіть в життя за кращими, і тоді скажуть про вас: «Вони люди!» Ти, Вікторе, старший, і ти повинен ось їм показати приклад, як жити треба. Ви мене зрозуміли, Ягорки?

— Зрозуміли, тату! — сказав з сльозами на очах Віктор. Два менших голосно схлипували.

— Ма... Марусенько!.. — хворий викинув наперед руки, і вони вмить важко опустились.

Він почав задихатися. Кузьма з Данилом притулили до його обличчя кисневий балон, Старченко і Ковальчик кинулися до вікна, але воно було одчинене ще раніше. Марія Іванівна вже не стрималась і заридала.

Та Федір Ілліч тепер дивився на всіх якимось чужим поглядом. Раптом він почав вигукувати: «Гей! Там, на дифузорах! Куди ви отак?.. Задорожній! Я з тебе шкуру... Чому гнилі буряки? Де буряки? Давай, давай! Там, на різці!.. Ні! Віктора я вам не дам в обиду... М... Марусенько! Нас просять, ось Кузьма, Петро просить... М... Максим, щоб ми заспівали «Коли розлучаються...». Га, Марусю?..»

— Я тут. Тут, — тремтячим голосом шептала дружина.

Хворий застогнав. З кожною секундою він дихав усе повільніше, здавалось, спокійніше. Та ось уже й серце, що здригалося в грудях, перестало битись...

— Помер! — видавив страшне слово Петро Михайлович, ще не вірячи в те, що бачили очі.

З садка дмухнув вітерець, внісши потоки свіжого, ароматного повітря. Пахли білі акації. Пробившись крізь густе сплетіння дерев, у відчиненому вікні віддзеркалювалося сонце і падало золотими зайчиками на обличчя померлого.

Віктору здалося, що серед неба ударив грім, спалахнули, краючи хмари, вогняні стріли. Але небо, чисте, без жодної хмаринки, синіло у високості, байдуже до цього великого людського горя.

Всю ніч Віктор блукав біля дому, бродив понад ставом, заходив у яри, порослі чагарником і кленами, сидів на пеньку, не підводячи голови. Весь світ здавався йому в цей тихий травневий вечір якимсь іншим, позначеним отою страшною печаттю смерті, що скосила його ще молодого батька. До всього йому було байдуже, неначе оніміло тіло й мозок. Хтось з родичів, що зійшлися до Кошиків, хотів поговорити з Віктором, але він пішов геть.

Віктор зустрів Бориса.

— Вітю! Мама попросить Саву Йосиповича, щоб він дозволив тобі писати іспитовий диктант десь пізніше...

— Це ж другий іспит... А ще шість? — запитав Віктор, зітхаючи.

Коли вже високо підбилося сонце, Віктор пішов до школи.

У класі були всі учні. Намагаючись не дивитися товаришам у вічі, Віктор пішов до своєї парти. Він розумів, що варто йому підвести голову, зустрінеться з поглядами товаришів, які розуміють його горе і співчують йому, як він може розридатися. І тоді все пропало...

Шесті змовк. Увійшли Віра Григорівна і асистент. Учні підвелись і негучно привіталися.

Вчителька кілька разів поглянула на Віктора, але той нічого не помічав. Потім вона почала роздавати учням аркуші з штампом школи, на яких семикласники мали писати іспитовий контрольний диктант. Біля Віктора вона зупинилась, потримала аркуш, думаючи — класти йому чи ні. Віктор уперто не підводив голови, і Віра Григорівна поклала аркуш на парту.

Було чути, як скрипіли пера.

— Зараз я познайомлю вас з текстом. Потім читати окремими реченнями. Почали! «Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірій безвісті нудьга, пливе безнадія, і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться...»

«Не підводь голову, Вікторе! Не дивись на товаришів, на Віру Григорівну, поки не напишеш. Може, в житті

ще гірше буде колись. Пиши, Вікторе, пиши...» — наказував собі хлопець і стискував зуби.

— «Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міради дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолу і пливуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуеш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим...»

Віктор кусав до крові губу. Йому хотілось вигукнути: «Де небо? Де сонце?» Хотілося затулитись руками, упасти на землю і заплакати од чорних дум. «А може, ще колись важче буде? Пиши, Вікторе, пиши».

— «Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом — Андрієві і Маланці, як брудною, розгрузною дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та йдуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбилися од свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірій безвісті...»

Нарешті крапка. Сльози капотіли на списаний аркуш паперу, утворюючи фіолетові плями.

— Віро Григорівно! Дозвольте, я піду! — попросився Віктор.

— Здавайте диктант,— звернулася вчителька до учнів, беручи у Віктора його роботу.

Кілька учнів підвелися. Решта хлопців і дівчат сиділи й уважно стежили за вчительчиним олівцем.

Віра Григорівна водила очима по рядках уже внизу сторінки, потім почала переглядати й другу. Олівець поки що тремтів, але не доторкнувся до паперу. Хтось тихо зітхнув. Ось уже й третя сторінка. Олівець здригнувся і опустився.

— А оце слово розпливлося од сльози,— сказала тихим голосом Віра Григорівна асистентові. Вона поклала Вікторову роботу зверху інших.

— Витримав...

34

Наступного дня багатолюдна траурна процесія рушила від клубу.

Коли проходили селом, ті, що несли труну, зупинилися навпроти будиночка під буйним кленом і старою грушею, де народився й виріс Федір Кошик. «Нехай синок

мій попрощається з хатою рідною, лицем його поверніть до вікон, до яблуньки, що він посадив»,— просила мати покійного, старенька, зігнута роками і працею Лукерія.

І знову повільно пішли до кладовища.

Віктор стояв край ями з матір'ю і братами. Мати вже не плакала, сліз не було, вона лише стогнала і дивилась униз безтямними очима. Віктор тримав її за руку і думав: «А рік тому мама й тато співали на вечірці «Коли розлучаються двоє»...». Їм тоді гаряче аплодували. «За руки беруться вони...» Руки тепер у тата холодні, неживі. Він уже ніколи більше не зустрінеться ні з матір'ю, ні з своїми синами. Ніколи!.. Віктор ще малим тремтів од цієї мелодії і од слова «розлука». А зараз те слово виростало у неосяжне величезне поняття. Вони розлучалися навіки... Перед Віктором розкривалось самостійне життя. Як воно складеться? Батько заповідав йому й братам не ставити себе над іншими, знати собі ціну, не давати себе в обиду, відчувати в собі силу — бути людьми. Віктор в цю мить вигукнув би, щоб увесь натовп з прапорами, перевитими чорними стрічками, почув: «Я буду людиною!..» Але він тільки тихо втирав сльози.

Тим часом старший батьків товариш, сивоусий машиніст Кузьма Гаврилович, підніс руку, стиснуту у кулак, і заговорив повільно, падломленим голосом:

— Смерть вирвала од нас Федора Кошика... Всі свої знання, які здобув він на очах у нас, всі свої сили Федір віддав рідному заводові, нашому народові...

Вікторові пригадалася давня святкова демонстрація. Батько йшов під червоним прапором, а він, Віктор, сидів на плечах у татка. Знамено розвівалося на вітрі, а робітники могутніми голосами, що, здавалось, лунали на весь світ, співали:

Ты крестьянин, я рабочий,
Братья мы теперь с тобой...

В цю мить для Віктора батько був живий, він ішов пліч-о-пліч з своїми побратимами Кузьмою, Петром, Данилом під тим же гордим і величним прапором Радянської держави. Та музика, що ридала, шматуючи серце, тяжкі зітхання людей, страшний, безнадійний погляд матері, яким вона дивилася в яму, куди вже сипалась сира земля, стукаючи об домовину,— наче ножем пронизали тіло хлопця. Він раптом заридав, як ніколи

в житті, здригаючись і стиснувши до болю кулаки. А у вухах дзвеніла давня і проста батькова пісня:

Взвейся, знамя комунізма,
Над землею трудящих масс...

ПЕРШИЙ АТЕСТАТ

1

Зима 1940 року була дуже холодною. Люті тридцятиградусні морози, принесені вітрами з далекої Арктики, смерчем пронеслися над Україною. Сніг на полях зашкаруб, став наче підшва. По хатах ні вдень ні вночі не припиняли топити печі. Сотні димків стовпами звивалися в синє небо разом з вогняними іскрами.

Напровесні випав ще сніг, і мороз послабив свої цупкі пазури. В суботу десятикласники домовились зробити у вихідний день лижну прогулянку до лісу.

Ясного сонячного ранку в казково красивому, засніженому лісі задзвеніли голоси хлопців і дівчат.

Віктор Кошик зняв з голови шапку і рукою одкинув назад волосся, пригладивши його на потилиці. Обличчя його було збуджене, великі очі наче посміхались, на чорних вусиках, до яких ще не торкалось лезо бритви, виступили крапельки поту.

Він узяв палицю й гукнув:

— Хлопці! Я йду. Р... раз!

Відштовхнувся і пішов униз, прокладаючи першу лижню.

— Сідай на палиці! Гальмуй! — лунали голоси навздогін.

Схил був не такий крутий, як нерівний. Стежки, протоптані за довгі роки, були ніби східцями на ганку. Лижі щоразу здригалися, тряслись, стрибали, як з маленького трампліна. Швидкість дедалі збільшувалась. Вітер бив в обличчя. Відчуття швидкості бентежило груди, було якось неповторно хороше і трохи бентежно. Ще один трамплінчик, і Віктор підскочив на мить угору. Та тіло його було нахилене вперед, лижі покірно скорювались кожному рухові ніг. «Не впасти б лише вниз!» Раптом Віктор побачив, як з-за кущів виринув інший лижник,

що мчав з протилежного схилу. Це була дівчина. Вона не зверне, не встигне, а Вікторові нема куди: збоку обрив...

— Куди ж тебе несе!

Він упав на бік і посунувся вниз разом з лижами. Полетіла сторч головою й дівчина. Ще секунда, і лижники котилися поруч.

— Здрастуй! Будемо знайомі! Я твоя тьотя! — сміявся Віктор в саме обличчя Ніні.— Ти що, не бачила, що я вже помчав?

Ніна випльовувала з рота сніг і наче не чула, що говорив юнак. Її шоку лоскотало Вікторове волосся, що пасмом звисло з-під шапки, а скроню обпалило гаряче дихання юнака, і вона завмерла на мить.

— Коліно збив,— жалівся Віктор, скривившись.

Його заклопотане обличчя віддалилось од Ніни.

— Розплакався! До весілля заживе...

Віктор щиро посміхнувся.

— Я тобі лижу принесу. Гей, хлопці! Звертай убік,— звернувся він до тих, що спускалися з гори.

Лижники один за одним падали, розгрібаючи сніг до землі.

— Ось, візьми! — наблизився Віктор до Ніни з лижею в руці.— Більше не будеш паскакувати на людей!..

З гори мчала ще якась дівчина у білому, пухкому, як сніг, береті, в зеленому костюмчику. Віктор задивився на незнайомку. В неї була довга важка коса, перев'язана голубою стрічкою. Золотисті кучері вибивались з-під пухнастого берета, а збуджені сині очі привітно глянули на Віктора. Він застиг від здивування, а дівчина впала.

— Дивись яка! Снігуронька! Чи ти з неба звалилась? Тобі боляче? — запитав він, не приховуючи посмішки.

— А ви лікар?

— На ГСО вже здав.

— То й лікуйте своїх однокласниць,— відказала скоромовкою дівчина, й, підвівшись, стала на лижі, і швидко побігла до інших дівчат.

Віктор не помічав, що за ним стежили зацікавлені погляди його товаришів. Він пішов слідом за Снігуронькою.

«Звідки вона? Отака вродлива, з такими очима?» Ішов і милувався її постаттю, її тугою косою, що похитувалась на спині в такт ходи.

— Гей, Вікторе,— долинуло ззаду,— залиш свою адресу!

Віктор зупинився і винувато потупив погляд. Біля нього загальмував Санько, присадкуватий парубійко з великою головою і хитруватими очима. Він підморгнув.

— Ну і як? Хороша?

— А звідки вона?..— Віктор не одривав погляду од дівчини, яка віддалялась.

Санько вдавано зареготав, беручись за живіт.

— Ти ж її давно знаєш. Така була задерика, що й світ не бачив. Це ж Оксана Волик, що три роки тому переїхала у Суми, а тепер повернулася!

— Не бреш!

— Спитай у неї.

— Як виросла! — мовив захоплено Віктор.

— Справжня тобі Василиса Прекрасна,— сказав Санько.— А я думав — ти з нею знайомий добре, що так чимчикуєш, аж курява на снігу здіймається.

— Увага! Увага! Говорить радіостанція «РВ-4». Наш дівчатоненависник Віктор закохався!..

— Увага! Увага! — повторював Олег, ведучи за собою групу лижників.

— Він ненавидить тільки дівчат з нашого класу! — втрутилася Ніна.

— І чорнявих! — підтримала Галя.

— Вам хочеться, щоб весь світ на вас, Галю й Ніно, дивився і у вас закохувався? Ви хотіли б, щоб і я потрапив у ваші сіті, і тоді перед Галею й Ніною весь клас стояв би на колінах. А ви р-раз і... почнете дружити з студентами і льотчиками. Знаємо вас!

— Розійшовся, як артист! — підсміювалася над Кошиком Галя.

Лижники сходили на гору. Хороше у безвітряну погоду. Навкруги від сонця іскрилося, як у казці. І серед брильянтового блиску Вікторові ввижалося обличчя білявої Снігуроньки.

Галя зняла з Олегової голови шапку і жбурнула на гілку, під якою саме проходив Віктор. Брила снігу звалилась йому на голову.

— Хто це? От диверсант! Це ти, Олег?

— Моя шапка! — відповів той, регочучи.

— А-а,— протяг Віктор, поглянувши на Галину.— Це ти, лисичко-сестричко?.. Жаль, що людей багато тут...

— Легше! — Олег заступив Галю.

— Оце по-лицарськи! Може, ти й справді подумав, що я битиму Галю, отаку хорошу, чорнооку дівчину? Помилився! Ідуть усі вперед, я буду останнім,— сказав Віктор.— Ви мене, бачу, хочете прибити.

— Даремно відстаєш від нас,— промовила Галя.— Вона з Саньком пішла додому...

— Хто вона?

— Білява дівчина! — лукаво й знаюче відповіла Галя. Віктор засміявся і махнув рукою:

— Та ну вас усіх! І чорнявих, і білявих.

2

Дома Віктор застав братів за шахами. Степан і Микола теж катались на лижах в яру. Мокрі черевики, штани і пальта обох сушилися на плиті, а хлопці, замотавши ноги в материні хустки, сиділи по-турецькому на ліжку й мудрували, як же виграти партію.

Хазяйським оком Віктор оглянув кімнату, придивляючись, чи все на місці, потім звернувся до братів:

— Корові дали жому?

— Давали й сіна трохи,— відповів Степан.

— Ти ходи! — закричав Микола.— Я притиснув його, так він думає й думає, ніби індик! Зло бере!..

— Це тобі не що-небудь, а шахи. Вони і є для того, щоб думати.

— А чого ж я довго не думаю?

— Тому що ти... дурненький!

— А-а! — вигукнув Микола і штурхонував брата під бік.— Знайшовся розумний!

Степан дав здачі.

— Картоплю варили?

— Ні,— Степан продовжував триматися за комір задержуваного Миколи, оченята якого так і бігали, мов шукали слабкого місця, куди б можна було вдарити.— Бачиш, який він гравець? Зразу з кулаками лізе, замість того щоб думати.

— Це ж нечесно! — протестував Микола.

— Все правильно. Вітю, повернути йому хід назад чи ні?

— Не повертай! Нехай не звекає і не надіється на поблажки. Шахи — це боротьба. Кажуть, що Володи-

мир Ілліч Ленін, граючи в шахи, не мав жалю до супротивників,— розказував старший брат.

— Чув? — звернувся Степан до брата.

— Та чув... Давай нову почнемо.

Віктор обережно, наче крадькома, підійшов до дзеркала й зазирнув у нього. «Так, здаля, наче й хлопець нічого,— думав він, придивляючись до свого зображення.— Брови, як і в книгах про парубків,— чорні, широченькі. І волосся, хоч і не кучерями, та все ж нічого. А от на щоках мурі плями. Це розповзлося ластовиння, на яке я був багатий у дитинстві. Та нехай йому!»

Він заплющив очі, пригадавши синьооку Снігуроньку. «Пішла з Саньком! Це ж вона, певне, учиться в сьомому або у восьмому класі!»

З дівчат у школі йому подобались то Ніна, то Галя. Він ніколи нікому не говорив про це, бо й сам не був певен, яка з них більше йому до вподоби. Побачивши біляву Оксану, Віктор одразу відчув, що ні Ніна, ні Галя йому зовсім не подобаються.

Він знову подивився у дзеркало. «Та що це зі мною?» Щоки його горіли, як від огню, і серце якось радісно билосся в грудях. Скоріше б ішов час! Він завтра залишиться після уроків і простежить, в якому класі Оксана.

Весь вечір Віктор був під враженням нежданої зустрічі з Оксаною, на яку три роки тому він навіть не звертав уваги, а вона бач яка стала! «Вона ж, певне, пам'ятає мене. Каже, іди лікуй своїх однокласниць!»

Віктор сьогодні був лагідний, добрий з братами, як ніколи, і вони перезирились між собою. Всі троє дружно начистили картоплі, налили в каструлю води і поставили на плиту.

— Може, ще й супу зваримо? Там є два яйця, покришимо сала, засмажимо цибулю. Мама прийде і поїсть гаряченького. Як, хлопці?

В каструлях кипіло. Віктор походжав біля плити, зазираючи у посуд.

Після вечері брати почали поратися біля густої павутини з дротів, конденсаторів, котушок, змонтованих на металевому каркасі. Степан тримав у руках паяльник і за першим знаком Віктора подавав йому все, що треба.

— А Ленінград буде чути?

— Буде.

— А Австралію?
— І Австралію на коротких хвилях.
— От цікаво!
— Восьмі класи з вами в другу зміну ходять? — запитав Віктор, наче не знав сам.

— З нами.
— Оксана Волик знову приїхала в Комінтернівку. Ти не бачив її серед восьмикласників?

Степан зміряв брата здивованим поглядом.

— Яка Оксана?
— Сьогодні вона мені ледве лижі не поламала. Налетіла, як вихор... — розповідав Віктор.

— А чого з тими дівчатами панькатися? — втрутився Микола.

Хлопці підмели в хаті і стали вкладатися спати. Віктор ще сидів над книжкою.

— Що ти читаєш? — зазирнув Степан.

— «Минають дні, минають ночі».

— Ти на зубок знаєш цей вірш?

...Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити...

— Як це жити серцем?

— Щось довго мама не приходить, — промовив, позіхаючи, Микола.

— Як це? — запитував про своє Степан.

— По-справжньому жити, може, як нам татко заповідав. Жити можна всяк, Степанку. Можна «спати ходячому», або «гнилою колодою» валятись. То нащо таке життя для людини з великим серцем, яким був Тарас Григорович? От він і говорив, що серцем жити треба. Зрозумів?

Віктор підвівся з ліжка і вкрив братів.

— Спить. А я ще почитаю, поки мама прийде.

— А що ти читатимеш?

— Оповідання Чехова.

— А ви ж у дев'ятому класі Чехова проходили?

— Проходили. Хіба читають тільки те, що вивчають у школі? — повчав Віктор братів.

— Це ти Сави Йосиповича боїшся і тому читаєш?

— Дурненький! Я не боюсь. Та й викладає Сава Йосипович українську літературу.

— А чому він тебе не любить?

— Хіба можна всім подобатись? Він не любить, бо з підручника української літератури я читаю лише біографії письменників, а про образи героїв, про художні засоби і значення твору я говорю так, як розумію сам. Буває часто, що невпаде з ним і з підручником. От він і говорить, що я професора корчу з себе. А хіба література — геометрія? Дівчата майже напам'ять повиучують деякі підрозділи, він і ставить їм «відмінно». А я хочу сам думати. Мені ж уже повних сімнадцять літ. Революціонери у такому віці йшли на каторгу за свободу народу. А Сава хоче, щоб учні були як папуги!

— Заріже він тебе на іспитах,— з жалем промовив Микола.

— Спіть, хлопці, спіть...

Віктор погасив світло і ще довго дивився в темне вікно. Снігуронька...

3

Сава Йосипович помітив, що Віктору дуже хотілося, щоб скоріше закінчився урок. Кошик позирав на вікна, під якими походжали учні, що прийшли на другу зміну. Викладач літератури не стерпів:

— Кошик! Ти вже знаєш матеріал? Тоді розкажи всім, я теж послухаю...

Віктор відповів тихо і стримано:

— Сава Йосиповичу, я не розумію, в чому моя провина? Я ж слухаю. Можу повторити, що ви говорили.

— Знаю! Ви навчилися займатись своїми справами і слухати викладача...— перейшов завпед на «ви».

Віктор знав, що ось з такої дрібниці може розростися ціла історія, і вирішив мовчати. «Що, якби Сава Йосипович був суддею, прокурором або начальником міліції? Він посадив би за ґрати половину людей. Він би в усіх людях вбачав порушників дисципліни, злодіїв, диверсантів, шкідників!» — подумав Віктор.

— Сідайте! — махнув безнадійно рукою Сава Йосипович.

Та Віктор навіть не розсердився на нього, бо знову пригадав Оксану Волик, і серце його тьохнуло. Скоро дзвінок, і він побачить її...

Нарешті довгожданий дзвінок продзеленчав ліниво, коротко, ніби стомився зранку подавати свій голос. Учні підвелись, загомоніли.

Сава Йосипович записав свої зауваження до класного журналу і вийшов.

Олег був уже біля Віктора, поплескав його по плечу:

— Я б теж на твоєму місці не здавався Саві Йосиповичу! Стій на своєму!

Віктор зняв руку Олега з плеча.

— Я не збираюсь з ним воювати. А ти свій войовничий запал прибережи на потім.

— Тхе-хе!..— підморгнув Олег.— Не гнівайся. Ми свої люди. Ходімо до восьмого класу, заглянемо, що там робиться.

Віктор одразу розм'як. «Невже Олег здогадується, що мене цікавить одна дівчина з восьмого?..»

А той наче читав думки товариша й шепотів:

— Знаєш! Вродливіших дівчат, ніж у восьмому, нема в усій школі... Куди там нашим красуням до Віри або Лілі.

Віктор зітхнув: «Оксани не назвав...»

— А танцюють як! — продовжував вихваляти Олег дівчат з чужого класу.

Вони вже підійшли до дверей. Олег одхилив їх трохи і підморгнув Вікторові.

— Бачиш? Та, що біля вікна, на другій парті? Вона не може дивитись на мене, щоб не посміхнутися. Тобі тепер зрозуміло?

Од серця Віктора одлягло. Олег говорив про Лілю. Оксани в класі не було. «Чому? Де ж вона...» Та раптом над вухом пролунало голосно й наче насмішкувато:

— Здрастуйте, товариші десятикласники. Ви що, за географією скучили?

Біля них стояв високий, широкоплечий, мов атлет, Михайло Федорович, білява голова якого з лоба починала вже лисіти.

— Скучили,— промимрив Віктор, ховаючи погляд.

— Та видно...

— За вами скучили і за географією.— Олег сказав це так весело і голосно, що в класі аж притихли. А Ліля зиркнула в цей бік здивованими очима й почала перешіптуватися з Вірою.

«Ще подумають, що я теж цікавлюсь ними»,— зважував обставини Віктор, перехопивши дівчачі погляди.

— Знаю, за якою географією ви скучаєте! — посміхнувся Михайло Федорович і додав пошепки: — За тою, що щебече тонким голосом біля вікна.

«А я ж то при чому?» — ледве не вимовив Віктор, червоніючи. Він непомітно позадкував у глибину коридора.

— Ідть собі. Не заважайте нашим ученицям!

«І отак голосно говорить! А ще другом старшим вважається, кращим учителем!» — сердився Віктор на Михайла Федоровича.

— Бачив, як Ліля посміхалася?

— І як Михайло Федорович посміхався, теж бачив, — додав Віктор.

— То й нехай... Він сам сказав, що ми вже дорослі. Аби Сава Йосипович не помітив. Той скаже, що закохуватися можна лише, коли здобудеш вищу освіту. Чекай ще п'ять років! — невдоволено промовив Олег.

«Чому нема Оксани? Може, вона захворіла, намерзлася вчора. Піти б до неї, ніби за якоюсь книжкою художньою. Провідати. В очі її сині подивитися!.. Ех, мрії... Санько, той, мабуть, як свій, як родич, заходить до Воликів!» — думав Віктор.

Біля дверей хлопці зустріли завуча. Той натягував шкіряні рукавиці. Олег схилив голову і приємним голосом мовив:

— До побачення, Сава Йосиповичу! Оце йдемо з Віктором і розмовляємо про Платона Кречета. Таки справжній радянський лікар!

— Образ Кречета може бути на іспитах. Писатимете письмову роботу. Учть, учть...

Сава Йосипович вийшов.

— Про Платона? — розвів руками Віктор, зупинившись.

— Дивак! Всі викладачі, а особливо Сава Йосипович, люблять, коли ми говоримо про їхні уроки. Хай втішається, — пояснив Олег.

— Так він тобі й повірить.

— Раз не повірить, другий раз ні, а на третій повірить.

— І вистачить терпіння повторювати аж тричі?

Хлопці вийшли на вулицю.

— Т-хе-хе! На користь справи можна й десять разів... По картці можна все відповісти, а потім тебе й почнуть ганяти, як солоного зайця, по всій програмі. Вони, ви-

кладачі, це можуть, права в них великі. А хіба в мене голова, як чан для патоки, щоб стільки в ній могло поміститися всяких задач, історій з географіями і тих Платонів та Аркадіїв? Постарієш, як усе будеш знати,— говорив Олег.— В тебе он уже зморшка на лобі.

Віктор криво посміхнувся.

— Смішно? А Сава може тебе проковтнути, як кіт мишу, якщо ти не перестанеш удавати з себе якогось нігіліста... Вчителі цього не люблять. Краще вже дисципліну порушувати, аніж доводити, що ти теж де в чому розбираєшся! — навчав Олег.— А ти зуби скалиш.

— Ти мудрий, як твій батько,— зауважив Віктор, справді дивуючись Олеговим життєвським настановам.

— А твій тато не шкодував себе. Згорів...

4

Вони минули шкільний садок, запорошений снігом, вийшли на вигін і попрямували вузькою, слизькою дорогою: Олег попереду, Віктор за ним.

«Згорів батько...» — пригадалася Вікторові недавня розмова. Так не лише Олег, багато людей казали, що тато «згорів». Певне, було в його серці якесь полум'я, коли так говорять, бо не тлів він, живучи, а іскрився, палав.

Скоро три роки мине з часу, коли помер батько, а як змінилися його сини, підросли. Віктора вигнало не лише зростом. Два минулих літа він уже працював на заводі в ремонтній бригаді покрівельників. Віктор разом з дядьком Матвієм лазив по найвищому в усьому районі даху з дерев'яним молотком у руках, з щіткою, з фарбою в цебрі. А звідти, з даху головного корпусу заводу, видно далеко-далеко навкруг, до самої Ворскли, аж в Росію. А хлопці, які стояли на тому березі ставка, казали, що Віктор здавався завбільшки з кошеня. Аж зараз потемніло в очах, коли згадав той дах. Боїться він чомусь висоти. Дізнавшись про це, дядько Матвій давав роботу своєму учневі на низьких дахах або внизу на заготовці заліза. Руки Віктора були завжди в олійній фарбі, потріскані, подряпані, бо це ж не хлопчачі іграшки, а справжня робота. Так, це була справжня робота. За два тижні він одержував гроші, які мати, працюючи телефоністкою на комутаторі, заробляла за місяць. То вже була поміч матері й братам, яких треба і одягти,

і взути. А як же інакше? На батькову пенсію та мамин заробіток не накупишся, а взуття на хлопцях так і горить. От і влаштовуйся, Вікторе, як хочеш. Після робочого дня на футбол та на купання в ставку залишається мало часу...

А велике це діло — самому гроші заробляти! Ну, що Олег? Іде в гарному пальті з хутряним коміром, на який задивляються люди, в хромових чоботях, у шапці-кубанці. Але ж ні на жоден гудзик він не заробив сам. Звичайно, у нього ще все попереду: вивчиться, стане адвокатом чи артистом, про що мріє мати, і буде заробляти, ще й батькам допомагати. Але поки що йому не збагнути, що то значить на зароблені своїми руками карбованці купити матері хустку шерстяну або собі теплий піджак...

І саме тому, що Віктор працював уже, як дорослий, заробляв гроші, він дивився на Олега, як на жовторотого хлопчиська. От про Гриця він зовсім іншої думки. Той уже справжній комбайнер, хоч сьогодні батька замінить. А Ванько Рагозін годинами не злазить з паровоза, допомагає Кузьмі Гавриловичу. Такі вже гудки навчився подавати, що інший гравець на флейті позаздрити може!..

Під ногами порипував сніжок. Віктор пішов широким кроком, вимахуючи вільною від книжок лівою рукою. Наздогнав Олега, який ішов, насвистуючи:

И в каждом пропеллере дышит
Спокойствие наших границ...

— А ти куди підеш учитися? На командира? — запитав Олег, коли вже пройшли чималу відстань від школи.

— Ні, скоріше в університет, на геологорозвідувальний факультет. Ти бачив, біля ставу вода виносить якісь масла? Може, то нафтові супутники? А життя яке у геологів! Розвідники...— мрійно говорив Віктор, примруживши очі.— Та доведеться нам з тобою спершу іти в армію, а вже потім учитися.

— Рядовими? З середньою освітою? Якщо так буде, відразу ж перейду вчитися на командира! — не погоджувався Олег.

— А якщо треба рядовими? Одне ясно, що тепер армія не може обійтися без нас з тобою,— відповів Віктор.— Колись татко мій говорив, що Гітлера треба було розбити ще в Іспанії... А тепер Гітлер уже прибрав до

рук Австрію, Чехословаччину, загарбав Польщу, почав війну з Англією і Францією, висадив десант у Норвегії, Данії. Все це репетиції.

— Нехай тільки писне! На третій день наша армія буде вже на німецькій території. У нас же стільки літаків, танків, парашутистів. Хе! А там спалахне революція в Німеччині, і війна за тиждень закінчиться,— гаряче доводив Олег.

— Авжеж. Закінчиться. І Радянський Союз переможе,— ствердив Віктор.— А поки що німецькі армії підкоряють інші держави... Ти скажи краще, чому Оксана Волик не прийшла сьогодні до школи? — вирішив на решті Віктор відкритися.

— Та вона ж у Харкові, в технікумі вчиться! — здивувався Олег.

— У технікумі?

Віктор зупинився.

— Здається, в електромеханічному.

— Вона мені подобається! — не замислюючись, промовив Віктор.

— Ти закохався? Диво дивне...— посміхнувся Олег і, подумавши, сказав: — Вона справді гарненька! По-моему, за нею стріляє Павло Швед, що в медичному інституті вчиться. Та ми її запросимо на танці. Тобі треба навчитись танцювати, і вона буде нашою.

— А танці тут до чого?

— А як вона не захоче знатися з таким необтесаним, як ти?

— Тоді нехай вона танцює з обтесаними,— байдужим голосом проговорив Віктор і попередив: — Тільки ти не плещи язиком...

— Ну й чудний ти! Я ж не дівчина! Тільки знай — за нею Павло, як тінь, ходить.

— Нехай ходить, коли охоту має.

— Ти самовпевнений. А ще мене звинувачував. Може, вона й не полюбить тебе! Ти фарбуєш колеса Уаттової машини, гнеш труби, од яких руки в тебе влітку пошкрябані і брудні! Та ще й танцювати не хочеш учитися. Таким ти їй не сподобаєшся. Влітку Оксана вигляду твого злякається! Дивак ти, Вікторе!

— Сам ти дивак!.. Ти пам'ятаєш, що говорив колись Леонтій Митрофанович? — спитав, сміючись, Віктор.

— Уже забув.

— Труд зробив людину цивілізованою. Так приблизно й Карл Маркс говорив. Але старий Леонтій Маркса не вивчав, це життя його навчило.— Віктор стиснув кулак.— Та я б очі повидирав тому, хто зневажливо ставиться до робітників, до селян. Ходив би ти, як Робінзонів П'ятниця, в шкурі, і не до танго було б тобі, якби не люди праці. Честь праці, як кажуть чехи.

— Тебе зачепи! Ти, мабуть, таке й Оксані говорити меш, щоб полюбила тебе? Вона втече од тебе, як тікають дівчата від нашого академіка Бориса. Він же, чортяка, зубрить уже вищу математику. От вродився другий Ньютон,— перевів розмову на інше Олег.

— Треба його хоч на лижі витягти,— почав турбуватися за Бориса й Віктор.— З цими геніями морока! — і подумав: «Невже Олег правду каже, що я такий необтесаний хлопець?»

5

Повільно минали дні для Віктора. Нетерпляче він чекав суботи, коли харківські студенти приїжджають на вихідний день додому.

Та Оксана Волик і другого тижня не приїхала. Не приїхав і Павло Швед, що вчився на третьому курсі медичного інституту. І Віктор зовсім засумував...

Десь тижнів через три після лижної прогулянки в лісі хлопців-десятикласників викликали у військкомат на медичну комісію. Остаточо питання про те, учитись далі хлопцям чи йти до армії, ще не було вирішене. Але вже всі вони вважалися допризовниками, і ця обставина хвилювала учнів і їхніх батьків.

Хлопцям що? Іти, так іти. Треба! Вони навіть вирішили проситися в один підрозділ або в одне училище. А вже батькам оті повісточки з печаттю завдавали думок і клопоту.

Олегова мати накинулась на Івана Марковича, щоб той негайно ж їхав у район і подбав, щоб Олегові дозволили вчитись у вузі. Та й де це чувано, щоб головний інженер заводу не міг влаштувати сина, як хочеться? Римарі порадилися і вирішили тихенько, щоб не знав Олег, навідатись до військкомату, задалегідь переговорити з начальником другої частини.

Віктор же з матір'ю розсудив, що на службу треба йти все одно, і чим раніш, тим краще, поки нема власної

сім'ї, поки не дочекались свого терміну і два менших брати, поки мати ще при здоров'ї. Мати зажурилася, як і всі матері, дізнавшись, що її син іде на військову службу.

Та поза всіма цими хвилюваннями й турботами в серці Віктора невідступно жила ще одна потаємна турбота — Оксана... У суботу, сповнений тривожного чекання, він пішов на станцію, хоча надворі лив дощ, з шляху дув холодний, поривчастий вітер.

Поїзд з Харкова приходив перед заходом сонця. На станції людей було небагато, здебільшого селянки, що їхали в Борисівку на базар. По дорозі до станції Віктор вирізав собі палицю, щоб зручніше було повертатися в темряві.

Підійшов поїзд. З вагонів висипали пасажирки. Крім студентів, на вихідний день приїхали ще й робітники.

«Скільки отих дівчат їздить учитись! — дивувався хлопець. — Учаться, учаться, повиходять заміж і... Дарма держава на вас, дівчата, кошти витрачає. А он і Оксана!»

Він тупцював на місці, вдаючи, що не помітив її. Оксани ж не було ні часу, ні змоги придивлятися, хто там стоїть у піджаці з хутряним коміром і в картузі. Вийшли ще дівчата і юнаки. Вони заговорили жваво, неначе не було їм часу набалакатися у вагоні.

— А-а, Віктор? — гукнув Павло Швед. — Як живеться? Зустрічати когось вийшов?

— Живемо помалесеньку.

— Гризеш науку?

— Та трохи.

Павло самовпевнено засміявся:

— І правильно робиш, що «трохи», бо ваш випуск все одно піде в армію, а для маршировки великої науки не потрібно!

— Ти думаєш? — спитав Віктор, наче розмовляв з кимось з однокласників. — А як ти жуєш науку?

— На сто процентів.

— Видно...

— Що видно?

— Один зуб у тебе вже викришився.

Студенти зареготали. Сміялася й Оксана. Але Павло підійшов до неї й звернувся до попутників:

— Ходімо. Скоро стемніє.

Молодь рушила в напрямі Комінтернівки.

Підійшли ще хлопці.

— Зустрічаєш?

— Тітку Пріську проводив,— збрехав Віктор.— А оце дивлюсь, чи нема підходящої компанії додому.

Та курсантам і студентам було байдуже, йтиме з ними Кошик чи ні. Переганяючи один одного, вони забігали поперед дівчат.

«Задаваки! — сердився Віктор, побачивши, як цигарковий димок повився від їхнього гурту.— О, якийсь закашлявся! Ще й курити не навчився, а вже перед дівчатами хизується...»

Оксана трохи відстала і обернулася назад. Віктор помітив.

«Наздогнати?» Од хвилювання він поламав палицю навіл. Оксана ще раз озирнулася, та на неї звернули увагу товариші, і більше вона не оглядалася.

Було хмарно. З сутінками спускався на землю й туман. Ідучи по шпалах залізничної колії, Віктор помітив праворуч, на ґрунтовій дорозі, дрожки, якими звичайно їздив Римар. Мабуть, там трапилась аварія, бо кучер клопотався коло дροжок, бурмочучи щось невдоволеним голосом. Трохи згодом Віктор наздогнав Римаря з жінкою. Вони йшли мовчки, якісь похмурі, сердиті. «Це, мабуть, до воєнкома їздили або до начальника другої частини,— подумав Віктор, пригадавши, як Олег одного разу обмовився, що мати турбується про якусь кислотність у шлунку.— Оксана озирнулася! Може, хотіла щось сказати, а може, тому, що я не зводив з неї погляду. Казав же якийсь циркач, що чорні очі можуть гіпнотизувати...»

Ні з ким і словом перемовитись. Здавалось юнакові, що він назавжди залишився самотнім серед цієї мряки. Страшно було одному! А йшла б поруч Оксана! Вона була б зараз для нього сонцем! Це ж вона йде, і, може, Павло підтримує її під руку, а може, й стискує їй пальці? Вже як не щастить в житті, то не щастить і в коханні...

Стомлений і засмучений повернувся Віктор додому. Мати збиралась на телефонну станцію.

— Де ти був? — запитала стурбовано.

— Де треба було, там і був,— відповів неохоче син.— На станцію ходив. Там, казали, готовальні і туш у ларку продають, і набрехали...

— Яку туш?

— Синю. Мені для креслення потрібно. От і пройшовся. Подивився, як весна вступає в свої права!

— З весни б і починав,— промовила мати і посміхнулася.— Глядіть же, щоб дома було все як слід. До тебе хлопці приходили. Казали, що будуть в читальні або в радіовузлі. Якщо підеш, не затримуйся.

Гриць, Олег та Іван прийшли через півгодини після розмови з матір'ю.

— Витирайте ноги! Бачите — підлога чиста! — зустрів Віктор товаришів.— Роздягайтесь. Зіграємо в шахи. Послухаємо радіо, закордон. Там для тебе, Олег, фокстроти пиляють з ресторанів на всі лади!

— А куди ти зник після занять? Надійшла телеграма з райвно, щоб ми готувались до олімпіади,— розповідав Гриць.

— Перед іспитами? — скептично промовив Віктор.

— Вирішено! Будемо готувати один акт з п'єси «Богдан Хмельницький»,— сказав упевнено Гриць.

— Ого! Та ця п'єса під силу лише Харківському театру імені Шевченка,— заперечив Віктор.

— Поїдемо і до театру. Подивимось, як там. Як Мар'яненко грає Хмельницького. Акт невеликий — приїзд Богдана до Києва. Я буду Богуном, Галя — Соломією. Вчителька — Варварою. А оце все полковники — Іван, Олег, Санько. Леонтій Митрофанович булаву побічав виточити. Декорацію самі намалюємо. А Богдана знаєш хто гратиме?.. Ти!

— Верзете казна-що.

— Уже вирішено. Там є напружений монолог, і ти прочитаєш його. Не бійся. Витягнеш і гетьмана. Акт невеликий, на п'ятнадцять хвилин...

Григорій раптом зачесав своє волосся наперед, насупив брови і мовив трагічним голосом:

— «Чума... Чума вкрила землю, і стежками езуїтів смерть іде незрима... О боже праведний, возри на печаль мою і скорботу!»

Він так і застиг, ставши на коліно, а потім звернувся до Віктора:

— Це слова Богдана. Треба говорити так, щоб аж мороз пройшов по спинах глядачів. На високій ноті.

Раптом у Віктора саянула думка: «До Харкова треба поїхати. По-перше, вистава шевченківців одіб'є охоту од виступів у наших самодіяльних артистів. А по-друге, і

це головне, він там зустріне Оксану, запросить її в театр!» — аж просвітлів на обличчі Віктор.

— На станції зустрів? — прошепотів Олег.— А ми бачили Оксану. Йшла з Павлом та іншими харків'янами: додому... Ану, давай Лондон, Париж. Звідти таку музику передають, що пальчики оближеш!

— Р-раз... і не позгризай нігтів, коли облизуватимеш пальці,— насмішковано промовив Віктор, думаючи про невдалу подорож на станцію.

Останнім часом Вікторові почало здаватися, що Оксана незримо присутня в класі і що од того, як він відповідатиме, залежатиме, буде вона дружити з ним чи ні. До занять Віктор готувався вдумливіше.

Товариші казали, що якби Віктор не сперечався з Савою Йосиповичем по деяких питаннях літератури, то, можливо, він був би удостоєний похвали самого завуча. Але поки що Сава Йосипович і в класі, і на педнарадах заявляв, що «Віктор вдає з себе професора». Неприязнь завуча до Віктора, яка спалахнула ще кілька років тому, тепер, у десятому класі, загострилася, та вже на іншій основі, ніж витівки хлопця, що дратували вчителів і Саву Йосиповича. Віктор ставав юнаком серйозним. Суворі рисочки з'явилися у нього між бровами, очі, подитячому веселі й допитливі, часом ставали гнівними, їх погляду дехто побоювався.

Віктор ніяк не хотів погодитися з тим, що при вивченні літератури обов'язково треба додержуватись тільки тих міркувань, які викладені в підручнику, а свої думки і враження тримати при собі. А кому з викладачів подобається, щоб учень своїм мудруванням підбурював інших критично ставитися до підручника, підривав авторитет викладача? Махиня давно звикся з тим, що істини, які він проголошував на уроках і на зборах, вважалися незаперечними, сумніватися в них ніхто не мав права. А коли так, то й мудрувати на уроках нема чого. Та й як же інакше можна виховувати молодих громадян?! І Сава Йосипович при найменшій нагоді наполегливо доводив, що поводити себе так, як Віктор, справжні учні не повинні.

Якщо Віктор з Савою Йосиповичем були в опозиції один до одного, то з математиком Павлом Мироновичем навпаки — в одній супрязі. Павло Миронович любив таких учнів, як Борис Світлицький, Гриць Авраменко, Віктор Кошик, за їхню настирливість у розв'язанні за-

дач. Не всі задачі, що були в підручнику, Віктор міг розв'язувати упевнено, як Борис. Але він не підводився з-за столу до того часу, поки не добивався свого. Завдання з математики, фізики він виконував обов'язково, хоча б ця робота забрала увесь час, призначений для інших уроків.

Сьогодні теж була складна задача в стереометрії. Віктор з'явився до школи за кілька хвилин до початку заняття. Ще на порозі його почали запитувати:

— Вийшла задача?

— Ти глянь на нього! Герой! Оце тільки ви з Борисом і вирахували,— заздрила Галя.

Вона теж за прикладом Віктора витратила весь час на задачу і тепер жалкувала, бо й задача не вийшла, і інші уроки — хімія, українська література й геологія — не підготовлені як слід. Отак Віктор підвів її своїми методами. І Галина докорила йому:

— Через тебе!

— Що? — здивувався той.

— А те, що треба було посидіти трохи над задачею, і раз вона не виходить, братися за інший предмет,— говорила Галя, позираючи сердитими очима на Віктора.

— Ага! Зрозуміло,— хитав головою Віктор.— Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці: на печі печуть, а на лавці б'ють.

— Ти скажи, задача вийшла?

— Посміхається, значить, вирішив,— зауважив Санько заздрісно.

— Скажи як? — підійшов Олег.— Не знав, що ти такий задавака. Чому не показуєш, як ти рішив?

— Встигну,— хвастався Віктор, ховаючи очі.

Віктор зітхнув і стомлено сів на лаву поруч з Ваньком Рагозіним. Гриць тепер сидів з Галею на третій парті.

— Ти справді корчиш з себе професора! — не стерпів і Ванько.— Покажуй хід рішення. Я ніяк не доберу, який кут утворює площина, що перерізує призму навскіс.

Віктор мовчав, і Іван додав підозріло:

— Чи, може, ти жалієш?

— Не діжде він, щоб я йому на диктанті підказала! — озвалася знову Галина.

Увійшов Павло Миронович. Він одразу ж окинув поглядом клас. Потім посміхнувся і витер лису голову.

— Задачу № 310, здається, не вирішили... А Борис?

— Вирішив,— підвівся Світлицький.

— Молодець! На іспитах буде легша задача.

Учні з заздрістю подивилися на Бориса, а той потупив очі й почав витирати хусткою скельця окулярів.

— Ще хто?

— Та ось Віктор, ще й задається. Мовчить. Скромного з себе удає...

Бліде обличчя Павла Мироновича просвітліло, трохи зарум'янилось, очі сяяли. Здавалось, учитель зараз промовить: «Таки привив я Вікторові любов до фізики й математики».

— Олег каже неправду. Я не виконав завдання,— раптом заявив Віктор.— Часу не вистачило, Павле Мироновичу.

— Та ви погляньте на цього артиста! — вигукнув Олег.

— А прийшов, посміхається, ніби й справді щось шурупає в таких задачах,— блимав очима Санько, увібравши голову в плечі.

Іван показав під партою кулак Вікторові.

— От хлюст!

— Не розказуйте, як рішати. І Борис нехай мовчить. Я завтра зроблю. Перенесіть цю задачу на інший урок,— звернувся до викладача Віктор.

Настала мовчанка. Десятикласники кидали злі погляди на Віктора. Роботи перед екзаменами і так багато, а тут ще він з своїми витребеньками. Світ же клином не зійшовся на математиці!

— Нехай сам і рішає.

— Вірно... А нам щось легше задайте! — почувлися голоси.

— А Галина що скаже? — поцікавився Павло Миронович.

— І я спробую вирішити,— неохоче промовила вона, ховаючись за Вікторову спину, й прошепотіла: — І оце ти не вреднючий? Скільки часу через тебе пропаде ще й завтра. Так би й скопила за чуприну!

— Задачу перенесемо,— вирішив учитель.

Клас невдоволено загудів, і Павло Миронович, подумавши з хвилию, додав:

— Задачу цю нехай рішать добровольці! А потім я поясню її вам.

— Оце вірно! Нехай він сам і рішає.

— Справедлива ви людина, Павле Мироновичу,— говорив зраділо Олег.— Не всім же голови сушити над нею!

Олег не любив ні важких задач, ні важкої роботи, взагалі не любив «сушити» мозок над якимись складними проблемами. З недавніх пір він почав дбати, щоб на його чистому з ніжними рисами обличчі не могли з'явитися передчасно зморшки. Ще посивіє його хвиляста чуприна або зіпсується соколиний зір, як-от у Бориса. Та коли менше думаєш, то й живеться веселіше. За нього є кому думати. І тато при здоров'ї, і мама. Це вже Вікторові поневолі доводиться піклуватися й про братів, і про матір.

— Ну, що? — прошепотів Олег, перехиляючись через прохід між партами.— І не вийшло по-твоєму, Віту! Нащо справді мені оті призми, конуси і кути з тангенсами і котангенсами? Може, я поетом буду чи юристом?

— Ти скажи це Павлу Мироновичу, а не мені,— порадив Віктор.

Почувши балачки, вчитель спитав у Римаря:

— Що вас непокоїть?

— Та... Запитував, як Віктор рішав. Я теж просидів над задачею години зо три,— промовив заклопотаним голосом Олег.

— Похвально. Але розмови залиште на потім. А зараз до дошки піде...

— От бач! — підморгнув Вікторові Олег.— Не лише Бориса, а й мене похвалили. Зрозумів? — він переможно оглянув клас і, простягнувши ноги, обіперся спиною об сусідню парту.

Урок продовжувався. Десь перед дзвінком Віктор згадав, що незабаром вони мають поїхати до Харкова на виставу. І в ту ж мить перед його очима постала Оксана. Він уже знає, де знаходиться технікум, де міститься гуртожиток. Піде туди. Скаже черговій, щоб викликала з кімнати Оксану Волик. «А ти хто будеш?» — «Брат...» Оксана, звичайно, закліпає од здивування очима. «Чого ти тут?» — «Ходімо на виставу шевченківців. Живеш у Харкові, а «Богдана Хмельницько-

го» не бачила». А як хто з хлопців-харків'ян теж прийде до неї?.. Може, Павло Швед?

У Віктора запалахкотіли шоки. Він дивився на стовпчики цифр з «іксами», «ігреками», «зетами», а бачив її очі, які ввижаються йому часом і вночі то синіми, то блакитними, то наче сіруватими.

На перерві товариші перестали й думати про задачі. Гриць, секретар комсомольського комітету школи, сказав Вікторові, щоб він підготував інформацію про міжнародне становище. Учні-комсомольці раз на тиждень під час великої перерви виступали з коротенькими оглядами подій, що сталися протягом останніх днів. Коли точилися бої на Карельському перешийку і ще раніше, в дні, коли Червона Армія брала під захист населення Західної України й Західної Білорусії, інформація провадилася двічі на тиждень. Тепер Червона Армія твердо стоїть на західному кордоні і на далекому Карельському перешийку. Але війна точиться на берегах Рейну, в центрі Європи, на Скандінавському півострові. Німецькі армії завойовують землі й народи.

— Так я ж виступав у березні. Про героїзм артилеристів у боях з білофіннами розповідав. Ти що, забув? — пригадав Віктор.

— Знову твоя черга. За Римарем. Не кривися, як се-реда на п'ятницю.

— Бридко й виступати з такими інформаціями,— махнув рукою Віктор.— Данію як корова язиком злизала. За кілька днів Гітлер загарбав і Норвегію. Та вони й опору не чинять. Що то за війна? Не хочу говорити про переможні походи німців. Не хочу! Хай хтось інший.

— Ти не мудруй, а розкажеш те, що пишуть в газетах,— стояв на своєму Гриць.

— А він нахаба, отой Гітлер,— зауважив Борис.— Лускає держави, як горіхи.

— Колись долускається! — замислено проговорив Гриць.

— Вірно, ми йому зуби повибиваємо! — втрутився Олег.— От лише пакт про ненапад ми з ним склали. А то б...

— Не з ним, а з Німеччиною,— уточнив Григорій.

— Фашистам і на копійку вірити не треба,— промовив Віктор.— Краще ти, Грицю, р-раз і... дай мені завдання розповісти про навігацію в Північному Льодовитому океані...

Вікторові не довелося зустрітися з Оксаною в Харкові. У неділю дівчина була якраз дома, в Комінтернівці.

В театрі Віктор сидів поруч з Іваном і Григорієм. Поки горіло світло і в залі точилися негучні розмови, Віктор з таємною заздрістю позирав на тих хлопців і дівчат, що сиділи парами. Дівчата ласували цукерками, морозивом, а юнаки дивилися на них закоханими очима й розповідали про щось упевнено, гаряче. Знайшлося про що говорити і Іванові з Галею, і Олегові з Ніною. Могла б бути і біля Віктора дівчина. Та вже, видно, така його доля...

Закінчилась перша дія, і люди підвелись, осяяні світлом електричних люстр. Віктор поквалливо почав пробиратися до буфету. Там було людей немало. Одні з них стояли в черзі, інші біля столиків пили пиво й солодкі напої, закушуючи печивом і шматочками риби, покладеної на білий хліб. Віктор купив шоколадних цукерок і подався розшукувати своїх.

Вони були у фойє театру й розглядали фотографії артистів. Галя й Ніна були наче сестри у блакитних шовкових платтях, у чорних туплях на низеньких каблуках. Навіть брошки у них були однакові — золоті метелики. Віктор помітив, як Іван, розказуючи про Мар'яненка, кілька разів стиснув руку Галі, і дівочі щоки з ямочками стали ще рожевішими. Олег без особливого хвилювання підтримував Ніну попід руку і поправляв свою хвилясту зачіску, коли проходили мимо дзеркала. Григорій тупцював біля Галини з іншого боку. А далі вже й не збагнути, де свої, а де чужі — так багато людей.

— Ніно! Галю! Дівчата! — тихо погукав Віктор. — Частуйтеся... — промовив несміливо. — А ви чого витріщилися на мене? — прошепотів сердито, звертаючись до хлопців.

— Це ти борги вирішив повернути? — радісно здивувалася Галя, звільняючи од кольорового папірця пахучу цукерку.

— От народ! — з наголосом промовив Віктор. — Замість «спасибі» про борги якісь згадали. А чого у вас очі не розширювались від здивування, коли частував Олег?

Віктор перехопив на собі пильний погляд Івана.

— І ти дивишся на мене, ніби я сюди зі сцени зі-
йшов? Ходімо скуримо по цигарці.

— Ти й справді, Вікторе, ніби той... Наче р-раз і...
закохався,— сказала Галя, поглянувши на хлопця лука-
вими очима.— В кого ж це?

— У Соломію.

Іванові зовсім не хотілося йти. Йому було дуже при-
ємно поруч з Галею. Але хіба Віктор це розуміє? Та
треба ж і Віктора якимось підтримати. Ванько знав, що
той дуже надіявся на зустріч з Оксаною. Зустрічі не
відбулося, і товариш тепер ходить мов неприкаяний.
А вони ж друзі. Разом і в класі сидять. У них ніяких
секретів нема; може, тільки Віктор не знає, що Іванові
дуже подобається Галя. Але Іван ще й сам собі боїться
в цьому признатися. Марія Іванівна знову вишила їм
однакові сорочки. Галя сказала, що вишивка дуже до
лиця Іванові, бо колір голубих ниток збігається з кольо-
ром його очей.

— У тебе цигарки які? — запитав Іван.

— «Пілот».

— Ой, глядіть, хлопці! — попередила Ніна.— Ще Са-
ва Йосипович узнає, що ви тут смалите цигарки.

— Не сміши людей, Ніно! — кинув гордовито Вік-
тор.— Я б зараз у нього сам попросив сірників.

— Ще буде час, Сава Йосипович дасть тобі прикури-
ти,— втрутився Григорій, широко, по-дитячому посміх-
нувшись.

Світла шовкова теніска, заправлена в сірі брюки,
щільно облягала його широкі груди. Віктор мимоволі
напружив м'язи, ворухнув крутим плечем і заспокоїв-
ся — він теж не з слабеньких.

— Ванько! — шепнув другові, затаючись димом.—
Бачиш, як не пощастило? Поїхала Оксана додому...
Скільки часу не їздила, а тут зібралася, коли ми прибу-
ли самі до Харкова.

— Так! — протяг замріяно і співчутливо Іван.

Але він думав не про Оксану, а про Галю. «Невже я,
дурень, сумнівався — подобається Галя чи ні? Хіба в
цьому можна сумніватися, особливо сьогодні, коли вона
яксь така незвичайна, зовсім інша, ніж дома, в школі?
Але сказати їй про це — справа куди важча, ніж спали-
ти їдку цигарку».

— Слухай, друже! Чого це тобі збрело в голову купи-
ти цигарок?

— Ми ще й по кухлю пива зараз вип'ємо,— відповів Віктор.

— Пива можна, а от оце...— він махнув рукою і викинув недокурок в урну.— В дитинстві курив, тепер не хочу.

— Нікотин нерви заспокоює,— пояснив Віктор.— Тобі що...

— Як це що?

— Потискуєш рученьку білу. І тобі, й Галі радісно од цього.

— Ти... Ти...— очі в Івана аж потемніли.— Що ти верзеш?

Але товариш дивився на нього лагідними, добрими очима, й Іван відразу ж змінив тон:

— Звідки ти знаєш, що вона... теж радіє? За нею ж Гриць упадає?

— То було ще в мезозойську еру,— жартом відповів Віктор, поклавши руку на плече Івана.— Грицеві інша запаморочила голову.

— Ніна? Ольга? Зіна? — повеселів Іван, готовий перелічити всіх однокласниць.

— Не вгадав. Вона не вчиться, в колгоспі працює, біля комбайна Авраменків робила торік. Ще визнаєш. Отож ти сміливіше...— повчав Віктор.

— Ти дуже сміливий. До цього часу не поговорив з Оксаною.

— Так не зустрінемося ж ніяк! Я поговорю з нею, ось побачиш, ми подружимося,— рішучим голосом говорив Віктор.

— Вже іспити недалеко, а ти все збираєшся.

— Та не винен же я, що навіть сьогодні її нема тут! — з серцем вигукнув Віктор так, що аж оглянулись люди, що поспішали на свої місця.

— Тихіше! Скажений! А як Павло й справді стоїть на перешкоді? Олег же казав...

— Нехай! А все одно я буду з нею дружити. Невже ти думаєш, що ми гірші за отого Павла? Ну що з того, що він учиться на третьому курсі? Буде час і можливість — вчитимемось і ми з тобою. Та хіба в цьому справа? Може, у нас з тобою душа, серце красиве? Звідки нам знати? Це вирішити можуть лише дівчата, вони краще розбираються,— говорив Віктор, зупинившись біля самих дверей.

— Теж сказав: «Дівчата краще розбираються». Якби вони так добре тямали в людях, то не було б судових справ про сплату аліментів, то не ходили б ще по світу Катерини,— сказав Іван і похитав докірливо головою.

— Я мав на увазі...

Але Віктор не встиг закінчити свою думку. Світло погасло, і їм довелося у темряві пробиратися на свої місця.

Забувши про недавню розмову, Віктор з захопленням дивився, як «билися» на шаблях закохані уже одне в одного Іван Богун і Соломія. Хлопцеві здавалося, що Соломія дуже схожа на Оксану. Та ні... Оксана краща од тої артистки, вродливіша. Одягни її в козацьке вбрання, дай їй шаблю...

— Ох і жару дає полковник Богун! — тихенько вигукував Санько, хапаючись за рукав сусіда.— Вікторе,— поторгав він за плече Кошика.— А в скільки років тепер можна стати полковником?

— Не знаю... Микола Щорс був командиром дивізії у двадцять три роки. Але чин мав прапорщика.

— А ти б міг командувати хоча б ротою?

— Не заважай дивитися.

Старий козак Тур звертався до гетьмана, щоб той послав його у ворожий тил. Дрож пройшов по Вікторовому тілу, кулаки стиснулися.

— Хлопці! — гаряче зашепотів він.— А ви б на місці Тура пішли в саму пащу левові? На вірну смерть заради перемоги пішли б?

— А ти? — ледве чутно долинуло до нього.

Серце в грудях Віктора завмерло, ніби він справді мусив вирішити — іти чи ні?

— Треба, то я пішов би, як той старий козак,— відповів Іван, і його широкі губи стиснулися.

— І я б теж! Не вагаючись,— промовив нарешті Віктор, міцно потиснувши Іванову руку.

— Все-таки полком командувати краще,— зауважив Санько і додав: — Та я б також пішов...

Згодом Віктор думкою знову повернувся до Соломії. Чому це дівчина ходить між козаками, як рівня? Між козаками, які могли «промінати жінку на тютюн та люльку». Адже він десь читав, що жінок до Січі й близько не підпускали. Це, мабуть, щоб дивитися було цікавіше. Справді! Є в кого закохуватися. «Треба про

все це розпитати Саву Йосиповича,— вирішив Віктор.— Нехай розтолкує...»

Героїчні події, що розгорталися на сцені, ширі, безстрашні козаки, хвиля гніву до гнобителів, що клекотіла по Україні в ті давні роки, змітаючи геть з рідної землі польських панів,— все це глибоко схвилювало Віктора і його однокласників. Вони дивилися на сцену захопленими, гарячими очима, жадібно прислухалися до кожного слова.

— Оце так театр! — не стерпів Гриць і, підвівшись, почав гучно плескати в долоні.— Правду казав ти, Вікторе! Після цього вечора у нас відпаде охота ставити уривок з цієї п'єси... Здорово!

— Але ж телеграма. Треба до олімпіади готуватися,— нагадала Галя.

Віктор посміхнувся, звертаючись до Галини:

— Соломії ж у нас нема підходящої. Такої білявої, з косою...

Більшість товаришів не зрозуміли, жартує Віктор чи справді впевнений, що Галя не підходить для ролі Соломії. Лише Іван здогадувався, що мав на увазі Віктор, далекий зараз від олімпіади і від розподілу ролей. Він думав про свою Соломію, біляву, з чудесною косою.

Вони вийшли з театру. Площа була щедро полита водою, і в тій воді жовтіли невиразні плями електричних ліхтарів. Вдалині, над гранітним погруддям Миколи Васильовича Гоголя, виблискувало молоде, свіже листя лип і кленів. У сяйві ліхтарів воно здавалось золотавим, як і волосся у тої Соломії. Більшість вікон, що виходили на площу, дивились темними шибками, од яких одбивалось тьмяне світло з вулиці. Зрідка сигналили ї прошигували мимо машини. Після денного стукоту молотів і скреготу верстатів, після безперестанного гуркоту трамваїв, шуму тролейбусів і автомашин спочивав Харків, невтомний і скромний творець чудесних і складних машин, добра слава про які котиться по всій країні й ще покотиться далі за її рубежі.

Вітерець з степу шугав по спорожнілих, нагрітих за день щедрим сонцем вулицях.

Друзі сіли в трамвай і через кілька зупинок вийшли на привокзальну вулицю. Цей вокзал був не в центрі Харкова, а серед якогось нового міста, забудованого численними заводськими корпусами, над якими, підпираючи зоряне небо, димились і вночі сотні високих труб.

— Хлопці! — вигукнув Ванько, побачивши дим і заграву над величезним районом.— А правду писав Павло Тичина:

...Тут твоє, Харків, обличчя!
Тут твій центр...

Неподалік гуділи паровози, збираючись у путь. Друзі прискорювали ходу, а потім побігли, щоб встигнути хоч в останній вагон. Ось уже заскрипіли тормози, застукали колеса. «Так... Тук... Так... Тук...»

Віктор стояв біля вікна і відчував на своєму плечі руку Ванька.

«Так... Тук...»

А поруч мелькали височенні корпуси заводів.

— «Тут твоє, Харків, обличчя, тут твій центр...»,— повторив замріяно Віктор.— Це ж і Оксана вчиться, щоб тут працювати. Ти чуєш, Ваню?

7

Хоча Віктор ще в театрі вирішив запитати у Сава Йосиповича, чому в п'єсі виводяться такі образи, як Соломія, чи відповідає це дійсності, але на сьогоднішньому уроці літератури йому було не до запитань. Зараз він нишком гриз кінчик олівця, розв'язуючи задачу з фізики. Дома не встиг. Мати попросила нарубати дров та прибрати в сарайчику. Взявся за це неохоче, а потім захопився, незчувся, коли й час пролетів. Встиг лише прочитати задачу. Вона здалася зрозумілою, легкою. «Фізика аж на четвертому уроці — ще зроблю». Але задача виявилася значно складнішою. Віктор заглибився в міркування, ворущачи в пам'яті все, що він знав з розділу про електромагнітні коливання.

Сава Йосипович тим часом розпитував учнів, котрі були у Харкові, яке враження на них справила вистава «Богдан Хмельницький». Викладач був трохи здивований пасивністю Віктора. Невже у нього не виникло ніяких зауважень? Це буває дуже рідко, щоб він не знайшов, до чого прискіпатись, з-за чого посперечатись. Але, зиркнувши кілька разів на Віктора і помітивши зосереджений вираз обличчя і очі, які, здавалось, нічого перед собою не бачили, Махиня зрозумів у чому річ.

«Ага, голубе,— подумав він, прикусивши губу.— Гризеш олівець. Задачки Павлу Мироновичу готуєш! Наскрізь бачу...»

— А Кошик в театрі був? — ніби між іншим спитав Сава Йосипович, перегортаючи сторінки класного журналу.

— Був,— відповіла за нього Галя.— Ще й дивувався, чому серед запорожців була дівчина. Каже, що це не реально...

— А хто тебе, Галю, запитував? — промовив Віктор, повернувшись обличчям до сусідки з третьої парти.

— Не визнає дівчат, а потім ще й «хто запитував»,— огризнулася Галина, але, глянувши на Віктора, зразу ж зрозуміла, що треба помовчати. Вона знала, що Віктор розв'язує задачу. На перерві пропонувала йому переписати в неї, але він відмовився.

— А який у нас наступний урок? — тим самим штучно байдужим голосом запитав Сава Йосипович.

— Фізика...

— Ну, й багато ще треба Вікторові часу, щоб покінчити з задачами? Може, ми всі тут заважаємо його величності вираховувати, якою завдовжки повинна бути палиця, щоб зрушити нею Землю? — виразно, із злою іронією, яка не обіцяла нічого втішного, промовив Сава Йосипович.

Всі принишкли й поглянули стурбовано на Віктора, потім на вчителя. Віктор сховав зошит під парту і розгорнув підручник з української літератури.

— Так якою повинна бути палиця, щоб нею зрушити...— продовжував іронізувати Сава Йосипович, радіючи, що знайшов таке дотепне запитання.

— Механіку ми проходили ще у восьмому класі, а зараз вивчаємо електрику, радіо, світло,— відповів Віктор і чемно склав руки на парті, як того вимагають правила поведінки учнів молодших класів.

Віктор відчув стусана в спину. Обернувся й побачив злякане, розчервоніле обличчя Галини. Гриць теж притулив палець до губ, щоб Віктор замовк. А Ванько, що сидів поруч, встиг на обкладинці книжки написати: «Тримай язик за зубами, бо лихо буде».

— Радіо, електрика, світло... І все це на уроці літератури! Треба поведінку Кошика розглянути на комсомольському бюро. Чули, товаришу Авраменко? Я не ро-

зумію, чому Кошик вступав до комсомолу? Може, для того, щоб ганьбити це почесне й високе ім'я?

Кулаки Віктора стиснулись так, що аж шкіра на кісточках побіліла. Ганьбити почесне й високе ім'я? Ні, не для цього він вступив до комсомолу... Віктор ніколи не забуде той день. Всі разом: Григорій, Ванько, Олег, Віктор, Санько, Галя, Ніна та інші дівчата й хлопці з восьмого класу сиділи у просторій кімнаті першого секретаря райкому ЛКСМУ Миколи Панасюка. Широкоплечий, високий, у косоворотці, із значком КІМ на лівому борту піджака, Панасюк підвівся з-за столу, затуливши плечима все вікно. Обличчя його усміхалося, сірі очі здавалися якимись незвичайно сміливими, руки дужими, ніби саме він — молодий, білявий, веселий — і був уособленням славного комсомолу, нагородженого урядом двома орденами за бої і за працю.

«Статут ВЛКСМ читали?» — спитав секретар, розкладаючи на столі комсомольські квитки, які він мав ось зараз вручити їм. «...Читали!» — «Скажи, Олег Римар, які обов'язки комсомольця?» Олег відповів голосно, урочисто, наче на багатолюдних зборах. «Вірно. Саме так і треба розуміти свої обов'язки, — сказав Панасюк. — А як учиться Віктор Кошик?» — «Наче нічого, товаришу секретар!» — відповів збентежено Віктор. Він чекав запитань про статут, міжнародне становище або про папанінців на Північному полюсі, про перельоти Валерія Чкалова і його друзів. «А треба добре!» — зауважив Панасюк. «Та він і вчиться добре. У нього посередня оцінка лише інколи проривається!» — заступився за товариша Гриць. Панасюк сказав: «Ти, Вікторе, будь настирливим у навчанні, як і батько твій. Я знав твого батька... А зараз, хлопці й дівчата, я поздоровляю вас із високим званням членів двічі орденоносного Ленінського комсомолу. Пам'ятайте завжди, друзі, що ви, комсомольці, надія більшовицької партії, народу, його майбутнє, майбутнє нашої революції. Попереду у вас мало роботи, важкої, але потрібної народові. Партія вірить, що ви не підведете народ, а принесете славій Комуністичній Спілці Молоді нашої країни ще не один орден з фронту труда й з вогню боїв. Нехай щастить вам на дорогах життя, в боротьбі за мрію всього людства — за соціалізм! Будьте сміливими, розумними, скромними в нашій боротьбі». — «Будемо!» — одностайно промовили комсомольці.

А потім усі вони, радісно збуджені, в піднесеному настрої йшли до станції широкою вулицею. Йшли, взявшись за руки, твердим кроком, чітко, упевнено, і здавалося, горизонт за далекими осінніми полями, що розіслались за містом, утікав од тої ходи далі, наче простір розступався перед їхньою ходою, перед їхніми мріями світлими — віддати всі сили, всі знання, все життя народові рідному, справі комунізму.

А зараз Віктор сидить і здригається від образливих слів Сава Йосиповича. І все це через те, що розв'язував задачу з фізики на іншому уроці. Він згоден — робив неправильно, порушував дисципліну. А може, без тої задачі він колись не зможе налагодити зв'язок, не зуміє передати сигнали з Південного полюса, з далекої стратосфери? Хіба це вже така ганьба для комсомольця? Дивно якось розуміє Сава Йосипович поняття «ганьба». Годувати підсвинків за рахунок заводу і виторговувати за них купу грошей — не ганьба. Писати листи в район на Михайла Федоровича, що той ніби син попа, і, як справжній патріот, повинен одректися од свого батька,— не ганьба...

— Розкажіть про значення літератури. Це з пройденного матеріалу,— звернувся раптом Сава Йосипович до схвильованого вкрай думками Віктора.

— Нам на сьогодні задавали повторювати Михайла Коцюбинського,— промовила несміливим голосом учениця.

— Вступ ви повинні знати вже давно, без повторень. Ви будете відповідати?

— Буду...

Віктор зітхнув, поглянув на товаришів і підморгнув ледве помітно Рагозину, мовляв, не хвилюйся. Він почав говорити.

— А ви ближче до підручника,— сказав учитель.— Якраз у місці, де говориться про виховне значення радянської літератури, автор наводить цікаву думку, пам'ятаєте?

— Це на третій сторінці? — не то спитав, не то ствердив хтось.

— Так! — погодився Сава Йосипович, з вдячністю поглянувши на парту, звідки пролунав той голос.— Там товариш автор досліджує риси радянського патріотизму. Знати їх необхідно, бо саме патріотизм і виховує

наша література в серцях молодих громадян. Пам'ятаєте?

— Здається, там дванадцять чи тринадцять пунктів,— сказав Віктор, напружуючи думку.

Віктор раптом пригадав розмову в райкомі комсомолу з Панасюком. «Будьте сміливими, скромними, розумними». І розсміявся.

— Це не таблиця множення, не Піфагорова теорема і не закон божий, а поняття патріотизму. Я не вчив і вчити не буду оті дослідження з тринадцяти пунктів.

— Чули? — гнівався Сава Йосипович, кліпаючи очима.— Звичайно, для професора Кошика не існує ніяких авторитетів. Що для нього автор підручника, провідний сучасний критик? Навіть книга, затверджена Наркоматом освіти, для нього не авторитет!

— Я буквоїдством займатися не буду!

— Ось ваші настрої! — коротко відрубав Махиня.— Висловлюватися точно — по-вашому, буквоїдство і зуброщка?

— А може, я не згодний з деякими твердженнями автора книги! Він може критикувати інших, то чому його не можна критикувати? У восьмому класі ми вважали, що пісня, де говорилося: «Бодай того Хмельницького перша куля не минула»,— це голос народу. Ви казали — істинний голос народу. А зараз? Ви цитуєте пісні, що возвеличують Хмельницького. І це теж істинний голос народу? Чому ж відразу не могли підійти вдумливіше до постаті Хмельницького, до його місця в історії? Може, я й сам хочу розібратися, що так, що ні. А ви хочете, щоб я, як папуга, заучував твердження критика, які через два роки заміняться іншими.

Сава Йосипович пополотнів. Віктор говорив так, що увесь клас принішк. Та час уже кінчати! Але нагримати легше легкого. Віктор висловив думки, які спростувати ударом по столу не можна. Та й що скажуть учні?..

«От виріс на мою голову! — зміряв Махиня поглядом Віктора.— І хто б міг подумати, що воно буде отаким уїдлигим! Краще б коси дівчатам обстригав, ікони б заклеював картами, ніж отак сперечатися з учителем, підручником. Та за такі діла й до тюрми недалеко!..»

— Я прошу пробачення у «професора»,— почав Сава Йосипович удавано ображеним голосом.— Нема часу продовжувати дискусію. Треба виконувати план.

— Я не професор! Я рядовим червоноармійцем або червонофлотцем іду служити. А на професорів підуть учитися інші... Не всім же й бути професорами, провідними критиками, треба комусь і дахи латати, і хліб та буряки вирощувати, а з буряків цукор варити для професорів,— розвів руками Віктор.

— Цукор для професорів вкрай необхідний. У ньому багато фосфору,— голосно вимовив Ванько.— А без фосфору тринадцять пунктів патріотизму не напишеш.

Сава Йосипович удав, що не чув. Він узяв ручку, щоб поставити оцінку Вікторові, і рука його затремтіла.

Як ненавидів він цього смаглявого хлопця, його пронизливі очі, які гнівно визирали з-під чорних брів. Як ненавидів він в цю хвилину Івана Рагозіна, що раптом сам назвався союзником свого приятеля. Є ж такі люди, яких всім нутром не терпиш і лише силою волі примушуеш не показувати це на людях.

— Я вам ставлю «погано», щоб надалі ви поважали авторів книг, по яких ви учитесь, і гідно поводити себе з викладачами,— проговорив Сава Йосипович, немов прочитав вирок.

— Оцінку ставлять за знання предмета, а не за ставлення до окремих людей,— випалив Віктор, червоніючи до самих вух.

— Ну, що? — шепотіла з-за спини Галина.— Довоювалися з Іваном! Сава ж цього так не залишить, він роздує цю справу на всю школу. Не міг змовчати! От натура!

— Не знати, які характерні риси має радянський патріотизм,— сором, ганьба! Який же з вас може бути патріот? Хіба що липовий? — аж засміявся Сава Йосипович.

Далі в класі Віктор сидіти не міг. Що було сили він навмисне здавив рукою свого носа і, коли розтулив пальці, з носа потекла кров.

— Що з вами?

Сава Йосипович рвучко випростався, і з пера упала клякса на тільки що виведене «пг».

— Дозвольте вийти... Чомусь кров пішла носом,— прогундосив Віктор і, не чекаючи дозволу, повільно пішов до виходу, притуливши хусточку до обличчя.

Галине пророцтво збулося. Махиня добився, щоб поведінку Віктора винесли на розгляд комсомольських зборів. На збори прибув секретар райкому комсомолу Панасюк. Він сидів за столом похмурий, зосереджений, наче зовсім не схожий на того, що видавав колишнім восьмикласникам комсомольські квитки. Високий лоб двома клинцями врізався в біляву чуприну, між бровами глибока зморшка.

Панасюк слухав виступи комсомольців і щось записував. Час від часу він позирав на Віктора.

Той сидів, наче перед судьями, з похиленою головою, підпертою обома руками. Він картав себе за те, що не стримався під час розмови з Савою Йосиповичем. Товариші докоряли йому за те, що він на уроці виконував домашнє завдання, а потім ще й затіяв суперечку з викладачем. «Правду Галя казала. Треба було змовчати».

Віктор стомлено тер лоба рукою. Голова тріщала од думок. «А хіба Сава Йосипович в усьому правий? Чому він не хоче, щоб учні думали? Через півтора-два місяці вони підуть у самостійне життя. А що ж вони робитимуть, як не буде в них підручника? Куди вони підуть, куди поведе їх серце, на яку стежку?»

Віктор пильно подивився в очі Панасюка й поворушив устами, наче хотів переказати йому ці слова. «Ти ж сам говорив, товаришу секретар, що буде важка робота й важка боротьба. То як же можна бути в тій боротьбі папугою? Ти ж сам говорив, що треба бути сміливим, розумним. То як можна набратися розуму, надіючись лише на вчителя і підручник?»

— Кошика ми призовемо до порядку! — линув голос Гриця.— І нехай він попросить пробачення у Сави Йосиповича... Та разом з тим хоча не знаю, чи ми маємо право, але ми мусимо зауважити...

— Говори,— сказав Панасюк.

— У нас справді з літературою ніби не все гаразд... Багато ми заучуємо і мало міркуємо, Сава Йосиповичу,— говорив, червоніючи, Гриць.— Без підручника й кроку не можемо зробити...

Він аж зітхнув полегшено. Скільки передумав, щоб отаке сказати завучеві у присутності секретаря райкому комсомолу! А не сказати не міг. Яким би він був в очах

Віктора? Ні! Добре, що такі наважився сказати те, що думав сам і його товариші.

— Хто ж винен у цьому? — запитав здивовано Сава Йосипович. — Хіба я коли вам говорив, щоб ви менше думали?

— Не говорили. Але обстановка в класі створилася така, що... Ось результат, — промовив Григорій, показавши на Віктора. — Змушені розглядати його перед самими екзаменами, та ще й накладати стягнення.

— Прикро закінчувати десятій клас з комсомольським стягненням, — втрутився Панасюк, поглянувши на Віктора. — І ти так думаєш?

— Так... — ледве чутно вимовив той.

— Але виходу іншого нема, — додав хтось з присутніх.

— Щоб іншим була наука...

— Яка наука? — не витримав Віктор, озирнувшись назад. — Що ж, товариші члени бюро, — рішуче підвівся з місця. — Якщо в тому, що ви запишете мені догану, буде для когось наука, буде користь суспільству нашому, — пишіть. Я згоден. Не скажу й слова у виправданні... Може, це потрібно для виховання патріотизму!

— Тихіше! Віктор, тобі слова не давали...

Гриць запропонував Саві Йосиповичу виступити. Але той на диво всім відмовився, зауваживши, що нічого не має додати до того, що було сказано ним раніше.

Потім підвівся Микола Панасюк і вперше посміхнувся просто й сердечно.

— Товариші! Пригадався мені той день, коли в райкомі комсомолу я вручав вам комсомольські квитки. Тоді ви ще були хлопчиками й дівчатками, а зараз стали майже дорослими людьми. Виросли! Та й виступаєте ви добре! Ви засуджуєте поведінку свого товариша. Вам прикро говорити йому гіркі слова в такий час, коли ви стоїте на порозі самостійного життя, коли ось-ось ви маєте одержати атестати. Але це необхідно, на те існує дисципліна! Правильно, товариші! І я цілком приєднуюся до тих голосів, які рішуче критикували і засуджували поведінку Віктора Кошика на уроках Сави Йосиповича.

Віктор ще нижче опустив голову, відчуваючи, як палають жаром його вуха. Хоча б один голос був на його захист! Гриць щось закинув Саві Йосиповичу і сам злякався.

— Колись, до революції, атестат про закінчення середньої школи називали атестатом зрілості. Хороша назва! Але діло не в назві. Одержати атестат — справа нелегка і почесна. Середню освіту у нас поки що мають не так багато людей, бо культурна революція в нашій країні почалася не так давно. Але коли я слухав вас, мені здалося, що ви надто перебільшуєте значення свідoctва про закінчення середньої школи, ніби після цього атестату вже не буде більше ніяких екзаменів, ніяких випробувань в житті. Справжній атестат дасть інша школа — саме життя! Ви ще повинні пройти ту школу і одержати атестат мужності, атестат гідності людської. У вас ще все попереду. Отож і говорити сьогодні, і вирішувати давайте, виходячи з завтрашнього дня. Я ще сам прожив лише двадцять п'ять років, восени мені, як і багатьом з вас, доведеться йти до лав армії, і тому я не збираюся повчати вас. Але все-таки трохи краще за вас знаю життя і тому хочу сказати: не будемо жити одним днем, яким би він не був хвилюючим для вас і важливим. Ваш університет попереду. Будемо ж готуватися до нього по-справжньому, не будемо дріб'язковими, товариші. Віктор Кошик одержав сьогодні суворий урок, він сам з нього зробить висновки. Що ж до того, яке стягнення накласти на нього, то я б обмежився зауваженням, виходячи саме з того, що у вас найважче попереду і заслужити атестат мужності, гідності людської буде значно важче, ніж атестат про закінчення десятирічки. Ви, товариші, писали контрольні роботи на тему: «Ким я буду», «Ким я хочу бути».

— Писали.

— І не так давно!

— Хороші мрії у кожного з вас. А скажіть, хоч один з вас писав, що буде перукарем або барабанщиком у джазі? Ви здивувались? А я в суботу був у Харкові, вечеряв у ресторані «Спартак» і розговорився з молодим барабанщиком, запросивши його на хвилинку до свого столу. Він теж закінчив три роки тому десятирічку, одержав атестат. І в контрольних роботах писав, що буде льотчиком, соколом літатиме над просторами Вітчизни і пильно стежитиме за ворогами, щоб не порушували вони наші кордони. Я не вигадую, так і писав той хлопець, і, може, вірив, що буде таким. Та, видно, сили волі не вистачило у хлопця, видно, злякався він першої невдачі на екзаменах і вирішив, що треба якусь легшу

дорогу шукати в житті. Не став він ні льотчиком, ні інженером, ні педагогом, ні агрономом, ні робітником на заводі, ні комбайнером, а став барабанщиком маленького джаз-оркестру і розвеселяє людей, що прийшли вечеряти. Я не збираюсь говорити, що його робота ганебна. Ні! Треба комусь і в барабан бити, і чуприни ваші підстригати. Комусь... Але не таким, як ви, міцним хлопцям, перед якими стільки доріг у життя! Для вас завжди знайдеться робота важча і потрібніша. На те ви радянська молодь! Ідьте завжди туди, де потрібні ваші молоді, сильні руки, ваші знання, і тоді народ скаже вам спасибі, і тоді ви зможете сміливо дивитися в очі матері Вітчизні, як її вірні, надійні сини.

Панасюк змовк і поглянув на Віктора, а потім спокійнішим голосом закінчив:

— Кошик пообіцяє не втручатися на уроках в справи учителя. Не згодний з твердженням учителя і провідного критика — намотай собі на вус, але дискусії на уроках не влаштовуй. Вона нічого не дасть. А як вивчишся, пройдеш життєву школу, тоді сперечайся із старшими. Зараз же ти, хлопче, ще не вбрався в пір'я.

— Я обіцяю,— підвівся Віктор.— Сава Йосипович не матиме більше приводу для зауваження до самого закінчення школи.

— Не так багато часу вже й залишилось,— промовив Сава Йосипович.— Але я радий чути од Віктора такі слова. Дисципліна — діло велике, без неї не можна буде обійтися і в армії, куди збирається йти Кошик. Без дисципліни не можна бути справжнім патріотом. Про це сказано в тому підручнику, який відмовився учити Віктор.

— Тепер переходимо до другого питання,— оголосив Гриць.— Обговоримо план нашої прощальної стінної газети. Вона повинна бути незвичайна і за розміром, і за змістом своїм. Ми хочемо, щоб у ній виступив кожен випускник і сказав про те, що найбільше його хвилює. Треба подумати зараз і про художнє оформлення, щоб воно було не шаблонне, а наше, своє...

Після зборів Панасюк залишився з десятикласниками і ще довго розмовляв з ними по дорозі додому.

— Товаришу Панасюк! — звернувся до секретаря Іван.— У нас ось прохання є одне до вас... Скажіть воєнкому, щоб нас — мене, Віктора, Гриця — взяли в одну

частину або на один корабель служити. Це ж можна влаштувати?

Панасюк засміявся і відповів:

— Я думаю, що це влаштувати можна. Не лише з вашого класу, а з цілого району можуть піти хлопці служити в одну частину. Можна, Іване. Разом і служба здається легшою, і за домівкою не так скучатимете. Обов'язково поговорю з військовим комісаром.

— Товаришу Панасюк! І про... про мене замовте слово,— не витримав Олег.— Я теж з своїми хочу.

— Восени все з'ясується. А поки що готуйтесь до іспитів. Вони у вас важкі. Одне слово, щоб був у вас порядок повний. Домовились?

— Постараємось!

— А як Віктор себе почуває?

— Як горох при дорозі, хто не йде, той і скубне,— відповів той.

— Видно, видно... Скільки не говорили на зборах, а я так і не розібрав, хто ж кого дужче поскуб, учитель учня чи навпаки. На мій погляд, ти схожий скоріше на будячок, аніж на горох. Бачиш, не всі правильно можуть тлумачити ваші суперечки. Я розумію, що вони виникають не заради спортивного інтересу, вони мають причини, які хвилюють тебе. Але навчись тримати себе. Це необхідно й надалі, а в армії особливо, як зауважував справедливо Сава Йосипович.

— Єсть, навчитися витримки! — козирнув Віктор по-військовому.

9

Віктор прибіг до ставка й зупинився край берега, розкинувши руки, неначе готувався стрибнути у воду. Ні, він просто хотів обняти світ, що його оточував. Він, як і його друзі, склав письмовий екзамен з математики. І склав на «відмінно». Тож недарма він так уперто розв'язував задачі, сидів над монтажем радіоприймачів. Перший рубіж узят! І дихати легко, і світ любим здається!..

Відображення головного корпусу заводу, що виринав з-за кучерявих верб, сягало аж до середини ставка. Від греблі теж упала густа і довга тінь на воду. Але й для синього безхмарного неба залишилось місце в тому великому люстрі, обрамленому зеленим вінком дерев. Ли-

ше зрідка скляний спокій порушувався: то гостроносий човен розсікав воду, то риба, граючи, вискакувала на мить з води, блиснувши лускою проти сонця, що вже заходило на другому кінці ставка за радгоспними хлібами.

Двома рядами розтягнувшись на всю широчінь тополюної алеї, йшли хлопці-десятикласники. Віктор приєднався до них.

Тільки й розмов про минулий іспит з математики. Кожен хвалився, як він намагався знайти правильне розв'язання, як тремтів перед початком екзамену, якими благальними поглядами дивилися деякі на Бориса Світлицького, Віктора Кошика в надії, що ті допоможуть в скрутну хвилину.

Назустріч ішла юрба дівчат. Нарешті! Віктор аж засяяв, і серце його забилося дужче й схвильованіше, ніж вранці на екзамені. Серед дівчат була й вона, Оксана. Гриць мало не ойкнув — так Віктор стиснув руку вище ліктя.

Щебечучи, мов сороки, і ніби не чуючи ущипливих реплік, що так і посипалися з парубочого гурту, дівчатка пройшли мимо.

— Гришо, бачив оту синьооку?

— Бачив. І знаю... Сподобалась вона тобі. А пам'ятаєш, як у спортивному гуртку вона ходила другою на правому фланзі? Така височенька. Тільки, мабуть, Віту, діла не буде. Пробували з нею встановити, як то кажуть, дипломатичні відносини хлопці з медінституту і з нашого класу дехто...

— Виявляється, ти добре знаєш її. Я ось не пригадую, яка вона була в спортивному гуртку, — промовив Віктор.

— Ми на менших тоді мало уваги звертали, — зауважив Григорій. — А тебе вона напевне запам'ятала, коли ти грав на балалайці і гудів на бабусиній гребінці.

— Щоб такої персони не помітити! — засміявся Віктор. — А здорово у мене виходило на гребінці, р-раз і... як на флейті!

— Ти хочеш подружитися з Оксаною? — спитав Григорій.

— Дуже!

— Бачили ми таких героїв, що моряків на суші удають, — зітхнув Гриць. — Нам же восени в армію йти!

А добре було б, Вітю, якби вдалося нам потрапити у морський флот! Служити так служити!

— Добиватимось! Тільки б комісія медична не забракувала. Кажуть, в Олега якусь кислотність знайшли в шлунку і в кишках. Чорного хліба не можна їсти і гречаної. А Максим Войтенко говорив, що в армії без каші не обійтись! — пригадав Віктор.

— Це мати Олегова знаходить кислоти всякі. Олег — як бичок, — тихесенько промовив Гриць.

— Гей, хлопці! Давайте пісню почнемо. Витягувати будеш, Грицю?

— Єсть!

Дружні дзвінки голоси розкотистою луною відгукнулись у вербах біля заводу.

Віктор ніби ненароком озирнувся на дівочий гурт. Оксана попрощалася з подругами й пішла одна. Хлопець вирішив її наздогнати.

— Я піду, — шепнув він Грицеві.

— Але, в разі чого, не рюмсай! — пожартував хтось з друзів.

Оксана, звертаючи з дороги на стежку, побачила Віктора. Уповільнила крок, і незабаром він порівнявся з нею.

— Добрий вечір, — почав Віктор, хоча розумів, що вітатися зовсім не обов'язково, бо тільки-но над ставом бачилися.

— Здрастуйте! — Оксана зупинилася.

— Чого ти смієшся, дівчино?

— Пригадала, як ваші брати тільки що, бігаючи в парку, чомусь показували на мене пальцями!

— От шибеники!

— Ви колись такий самий були. А ще я пам'ятаю, як на сцені виступали: з-за балалайки лише голова стирчала.

— А що ніс у ластовинні — було видно з зали?

— Ага!

— Тоді, Оксано, можна мене називати на ти... Ми ж давні знайомі. Як навчання? По якій спеціальності? — Він був задоволений, розмова почалася невимушено.

— Готуюсь до екзаменів, як і ви. За перший курс.

— А я р-раз... і десятий закінчую, путівку в життя, як кажуть, одержую, — замріяно промовив Віктор, дивлячись удалину, де вирізьблювалися на багрянному тлі далекі тополі, що стояли край села,

— А потім у який інститут?

— Поки що ні в який. Мені незабаром стукне вісімнадцять років, і я піду до армії.— Він криво посміхнувся й додав: — Новий атестат здобувати.

— Як це? — зупинилась Оксана, дивлячись на хлопця широко відкритими ясними очима.

— Атестат мужності, гідності людської,— пояснив Віктор.

— Як гучно сказано!

— Це не мої слова. Це Микола Панасюк так казав, наш районний секретар комсомолу.

Оксана підстрибнула й відломила малесеньку яблуневу гілочку з двома листочками.

— А куди ви йдете?

— А ти?

— Я на село до тітки.

— А я на село до бабусі,— відповів Віктор.— Провідати треба.

Силуети тополь на краю села різко вимальовувались на рожевому тлі. З поля доносився спокійний гуркіт: трактористи підіймали травневі пари. На вулиці, десь за школою, співав багатоголосий дівочий хор.

Віктор ішов поруч дівчини, і його рука кілька разів доторкнулась до її руки.

— Стежка вузька! — посміхнувся він.

Та ось вони зупинились біля яблуні.

— Ким же ти будеш в армії? — поспитала стурбованим голосом Оксана.

— Радистом! На землі, в небесах і на морі! Я вже й азбуку Морзе вивчив, і вистукати можу, й на слух прийняти,— хвалився хлопець.— І вже знаю десятків з два термінів міжнародного радіокоду. Цікаво б з якимось австралійцем тримати зв'язок на короткохвильовому передавачу або з якоюсь дівчиною — радіоаматоркою з далекої Ісландії,— Віктор сховав посмішку й запитливо поглянув на Оксану.

— А який же твій позивний? — поцікавилася та, наче у Віктора справді був радіопередавач.

— Позивний? — замріявся парубчак, прикусивши губу.— Є. Є й позивний! ОВЛ! — вигукнув він і хитрувато підморгнув.

— А як його розшифрувати? Чи це просто набір літер?

— Ні! Не просто, Це означає — Оксана, Віктор і...

— А третя — «Л»?

— ...І любов! — випалив він і зіщулився.

— Насмішник ти, — похитала головою дівчина. — Тож недарма твої однокласниці ображаються на тебе. Мені час іти, — прошепотіла.

Зустрівшись з Віктором, вона хотіла його ще відчитати: яке він мав право хвалитися Олегові й Санькові, що обов'язково дружитиме з нею? Знайшовся орел який! А в неї він спитав? Але Віктор не зводив з дівчини очей, і вона ледве чутно вимовила:

— Чому ти так дивишся на мене?

— А хіба не можна?

«А він же зовсім не схожий на хвалька!» — Оксана хотіла зняти руку з гілки, на яку лягла і його рука. Та не встигла. Дівчина зашарілась, сховала голову в листя, щоб він не бачив, як жевріли її щоки.

— Час уже йти... — прошепотіла Оксана.

— Завтра кіно. Підемо разом?

Вона правою рукою затулила йому очі й ледве чутно мовила, ніби боялась, що до слів її прислухається навіть яблуневе листя; що перестало шелестіти:

— Не дивись так... Не треба...

Віктор стиснув її руку.

— Прийдеш?

— Не знаю... Може...

Закинувши за спину довгу косу з голубою стрічкою, Оксана зробила крок до стежки.

— До побачення, Вікторе! — таким же тихим, як і шелест листя, голосом мовила вона і пішла од яблуні.

— До завтра! — Віктор помахав їй рукою. — До завтра!

— Я не прийду-у! — почувся у відповідь.

— Не чу-ую!

Він ще постояв біля яблуні, згриз зелений листок і пішов. А перед очима — сині очі, ніжна посмішка... Чулися її слова: «До побачення, Вікторе... Я не прийду!»

Таки Григорій Авраменко говорив учора правду.

Чого-чого, а такого Віктор не сподівався. Купив він квиток у кіно для Оксани, другий собі. Домовився з дівчиною, що він навмисне трохи запізниться, ніби йо-

го місце там випадкове. Оксана чомусь соромилась зайти у залу разом з Віктором.

І ось, прямуючи до свого ряду, Віктор мало не скрикнув від подиву: на його місці сидів... Павло Швед, який теж приїхав додому після чергового екзамену в інституті. «От безсовісний! І отакий патлянь буде лікувати нерви людям?» — кипів гнівом Віктор, наближаючись до студента.

— Це моє місце,— сказав він тихо.— Ось квиток...

— А-а, Вікторе! Здрастуй. Будь другом, сядь на моє. Мій квиток навіть дорожчий,— попросив усміхаючись Павло.

Оксана дивилась на Віктора розгубленим поглядом, і щоки її червоніли, мов десь близько палав вогонь.

— Це моє місце, Павле! — повторив Віктор, пронизавши того поглядом.

Дівчина хотіла щось сказати, але їй наче не вистачало повітря. Губи її скривились. «А що, як вони почнуть голосно сперечатись!..»

— Будь другом! Невже з тобою не можна домовитись? — здивувався студент.— Тут поруч сидять наші харківські хлопці. Поговорити треба з ними... А я тобі кращим місцем поступаюсь!

На Віктора, Павла і Оксану почали поглядати з інших рядів.

Оксана вже хотіла, щоб Віктор одійшов, бо їй було дуже незручно, і вона благальним поглядом зиркнула на нього. Погасло світло.

— Ну, гаразд! — промовив Віктор, стиснувши кулак.— Сиди вже, вража личино!

Він повернувся і побрів до виходу.

Засмучений Віктор зупинився біля розлогого осокора. Жадібно затягуючись димом, він ледве стримувався, щоб не закашляти. «Ох і дав би отому Павлові! А Оксана сидить, ніби овечка. І слова не вимовить. Сказала б, що місце зайняте. Соромиться! А з Павлом не соромиться ходити з станції, сидіти в кіно! Всі вони, оці дівчата, такі! Недарма я ще змалку не визнавав їх за справжніх людей!»

Перед очима розстилалася темна рівнина ставка, від якого тягнуло прохолодою. «Який сором! Що ж тепер хлопці скажуть? Все кінчено. Канула твоя любов, Вікторе, мов оцей камінь!» Він узяв з землі камінь і жбурнув у воду. В темноті сплеснуло.

— Вікторе! — пролунав голос з-за спини.

Він не обертався.

— Це я, Оксана!.. Ти образився на мене? — говорила дівчина, не насмілюючись підійти до нього. — Якщо ти не хочеш говорити зі мною, я піду геть, — підвищила вона голос.

Хлопець подав їй руку.

— Як добре, що ти прийшла, бо ми могли б більше ніколи не зустрітись. Ходімо звідси, Оксано.

Він міцно стискував руку дівчини, наче боявся, що вона може вирватися од нього й побігти геть.

— Ти не сердься на мене, — лагідним голосом промовив Віктор. — Хочеш, пройдемося понад ставом?

— Хочу, — тихо відповіла вона.

Тримаючись за руки, юнак і дівчина пішли по освітленій місяцем стежці.

— Знаєш, через день у нас іспит з української літератури. Екзаменує «мій друг», Сава Йосипович, — заговорив Віктор.

— Чула, як ви «дружите», — невеселим голосом мовила дівчина. — Про це й восьмикласники говорять. А чому так?

— Довго розповідати. І не хочеться. Нехай іншим разом, — стомлено промовив Віктор. — Мені здається, що ми з Савою Йосиповичем, як оті полюси в електриці, намагнічені протилежними зарядами.

— А до екзамену ти готовий? — з тривогою в голосі спитала Оксана.

— Наче готовий... Обставини покажуть. А тобі спасибі, що ти турбуєшся за мою долю. Я р-раз і... згадаю тебе, і мені легше стане... Ти не заперечуватимеш, коли я на Савиному екзамені тебе згадуватиму? — спитав Віктор якимось таємничим, настороженим голосом.

— Ні... Я б рада тобі допомогти... Але я така безсила. Я ж не чарівниця, — зніяковіло проговорила Оксана...

— Е-е-ех! Що тій чарівниці! — вигукнув він, але далі говорити не став.

— Тобі треба ці дні добре готуватися, щоб не провалив тебе Сава Йосипович. Мені страшно навіть уявити, як ти будеш йому відповідати... — взялася за щоки Оксана.

— Не провалить. Не на того він натрапив. Та й не сам же він буде. Я вірю, що справедливість мусить пе-

ремогти. Мені байдуже, яка буде оцінка, але я мушу довести, що предмет знаю не гірше інших. Оце важливо.

— Розійдемося зараз! — сказала Оксана, звільняючи обидві руки з Вікторових. — Нам час додому...

Час додому, час, час і пора.
Буде мене мати бити,
Та нікому боронити,
Час додому, час... —

тихесенько проспівав Віктор і додав: — Як не хочеться розлучатися з тобою, Оксано!.. А тобі?

— Таке питаєш... — прошепотіла дівчина і, крутнувшись, побігла до хати.

11

На екзаменах з літератури Віктор Кошик писав роботу на тему: «Образи селян у повісті Михайла Коцюбинського «Фата моргана». Після переговорів з членами екзаменаційної комісії Сава Йосипович оголосив, що Кошик написав добре роботу.

Віктор торжествував. Він відчував, що у нього наче виростають крила, — так радісно, сонячно було на душі. «Оксано, люба моя! — співало все його ество. — Чому ти раніше не увірвалась у моє серце?»

Інші сохнуть од тої любові, а Віктор — ні! Варто згадати йому Оксану, як невидимими джерелами починає припливати до нього упевненість, якої він не відчував донині. Та що іспит з літератури, з фізики, з хімії! Віктор ладен гори зрушити з місця!

Одна за одною закреслювались назви предметів у розкладі іспитів. Екзаменів залишалось все менше.

«Коли б уже швидше й оцю р... раз — і викреслити», — думав він, тикаючи олівцем у графу, де стояла німецька мова.

— Кошик? Ви ж десять класів закінчуєте? Це ви отак покреслили розклад?

Віктор не обертався, хоча чув голос. Він його добре знав. Це говорив Махиня. Вікторові здавалось, що Сава Йосипович стежить за ним, щоб таки застукати його на якомусь злочині. «Що йому від мене треба?» Він зітхнув і обернувся.

Сава Йосипович був не один. Поруч з ним стояли Ритар і Задорожній.

— Здрастуйте! — привітався Віктор.

— І не соромно вам...— докірливо хитав головою Сава Йосипович.

— Та я лише доторкнувся олівцем до розкладу, а це й без мене замалювали,— виправдувався Віктор, червоніючи.

— Подивитись — наче й парень нічого,— втрутився Задорожній,— а поняття маєш мало.

— Та вже скільки бог дав...

Сава Йосипович і гості були трохи збуджені й не сердиті. Вони недавно перекусили у Махині. Була нагода. Задорожній передав Саві Йосиповичу, який збирається заводити пасіку, щоб лікувати медом плеврит, два вулики. Римар же зайшов узнати, буде чи ні відмінником його Олег.

— Слухай, Федоровичу,— раптом звернувся до Віктора Задорожній.— Я навмисне сказав, що ти не маєш поняття. Тебе навіть Іван Маркович, друг батька твого, хвалить. Правда ж, Іване Марковичу?

— Правда,— сказав Римар задумливо.

— Ти, кажуть,— продовжував Задорожній трохи підпилим голосом,— радіо вивчив, всякі там приймачі майстрував, задачі рішаєш швидко...

— Ні... Не дуже швидко. По задачах у нас майстер Борис Світлицький. А що таке? — дивувався Віктор.

— Донька приїхала до мене. Хоче вона тут здати, як воно, Сава Йосиповичу, ек... ек...

— Екстерном буде здавати за десять класів,— додав Римар.

— Яка донька? У вас же дві дівчини в молодших класах.

— А,— махнув він рукою.— То менші, а це в мене є старша донька, ровесниця твоя... Понімаєш?..

— Трохи... Мабуть, від першої жінки? — поцікавився Віктор.

— Авжеж. Ліда хворіла півроку. Там, де вона живе з матір'ю, не хочуть приймати екзамен у неї, бездушні ізверги, як казав Сократ. А тут люди в школі справжні! Вона буде здавати ек... ек... екстрено. Приходь до мене. Допоможеш Ліді в задачках розібратися. Не будеш скривджений, Федоровичу! Я давно знав, що ти стоящий чоловік!

— А чого ж не вона просить, а ви за неї? Ліда ж мусить здавати, а не ви.

— В тому й філософія, що вона не хоче здавати, хоче на другий рік залишитись тут. А ти б поміг їй цього літа...

— Ви краще викладача попросіть.

Задорожній зітхнув. Що ти скажеш оцьому Кошику! До викладача звертатися незручно, бо Павло Миронович не друг, як Сава Йосипович, і вуликів не візьме. Сава Йосипович і Іван Маркович самі порадили Задорожньому звернутися до Віктора.

— Удармо по руках!

— Я ще й сам не здав. А після іспитів зразу йду ось до Івана Марковича на роботу,— відмовлявся Віктор.— Який з мене вчитель? Та й учениця, самі кажете, хоче залишитись на другий рік. Програма важка.

«Мале щеня, а завзяте»,— зміряв поглядом Василь Пилипович.

— Відмовляєшся?

Віктору стало жаль Ліди. «Може, допомогти дівчині? А що скаже Оксана? Теж математик знайшовся! Та й яке йому діло до дочки Василя Задорожнього, який поїдом їв колись хлопців за ту рибу, за яму з гнилим силосом, який стільки завдавав клопоту батькові! Ліда сама не хоче! І правильно! Чого це я піду до неї!»

— Василю Пилиповичу, я... не можу. Восени йду в армію. Треба заробити матері, братам. Іван Маркович обіцяв цього літа дати цікаву роботу. Правда ж? — звернувся він до головного інженера.

— Гаразд. Пошукаємо іншого! — вирішив Задорожній.— Але ти дарма гнеш кирпичу. Ти гадаєш, я б не заплатив тобі? Я б медку дав братикам чи сальця... А-а? Ну що ж, пішли, Саво Йосиповичу, пішли в садочок, поглянемо, як привикають бджілки на новому місці...

Махиня кинув гнівний погляд на Василя Пилиповича, потім позирнув на Віктора допитливим, обережним поглядом. Той помітив збентеження Махині і усміхнувся.

— Викреслюй все! Викреслюй! — заговорив Задорожній, обертаючись назад.— Але не німецьку мову. Бо з німцями і торгуємо, і воюємо, як сказав філософ Платоній...

— Ви справді розкричались, як дома,— зауважив Махиня, коли вийшли з коридора на ганок.

У шкільному садку вони сіли на лавці. Крізь яблуневі віти пробивались сонячні промені, утворюючи на стежці складне плетиво із світла і тіні.

Римар вирішив пройтися.

Як тихо в шкільному садку в таку пору! Ні галасу дівчор, ні дзвоників. Лише бджоли гудуть та пташки щебечуть. Було б отак всюди: і дома, й на заводі, і по всій землі. Нащо доля звалює на плечі людини так багато турбот? Од них же людина сохне, згоряє, як згорів три роки тому Федір Кошик, гине, як сконала Ольга.

Після її смерті Римар почав палити люльку, став нервовий якийсь, неврівноважений. Один час зовсім вибився із сну, а коли й спав, то тривожним, неспокійним сном. Жінка запевняє, що він вигукує уві сні ім'я Ольги. Плаче, дорікає, бо хтось-таки їй доніс, що Ольга була його полюбовницею, а не Кошиковою, як запевняв жінку Іван Маркович.

Римар потер лоба, пригладив кілька волосинок на лисині й переважно зітхнув.

«Ольго! Ольго! Нащо загубила себе? Боялась у вічі Гнатові глянути? То була б моєю! Дурна-дурна! А може, й він простив би».

Іван Маркович зупинився й прислухався. Десь недалеко виспівував соловейко. «Федір Кошик мріяв прожити хоча б три роки... Ось і минули вони. Син який став. З своїм розумом і думками парубок. А Задорожній думав, так і побіжить Віктор допомагати його доньці за мед та, може, за брівки чорні. Не пішов».

Римар подивився на Махиню й Задорожнього і сказав у думці:

«Шукайте іншого викладача! Сава теж хитрий, так підлаштовує, щоб не помітили, що атестат той буде куплений. Кошик повинен був замаскувати все своїм старанням. Щастить же тому Махині! Раз натрапили хлопці на нього, коли він свиней передавав на ферму. Потім Задорожній розповідав, що зустрів Віктора, коли віз висівки і мішок ячменю до Махині. А зараз і про бджілки згадав при Вікторові. Ха-ха!»

Івану Марковичу стало весело, він підійшов до приятелів.

— Погодка, повітря — просто райське! — промовив мрійно.

— Істинно! — підхопив Василь Пилипович.

Віктор ще стояв перед розкладом і думав:

«Грав у шахи на уроках німецької мови? Грав. То й не скигли тепер! Учи, зубри, що хочеш роби, а здати треба!»

І Віктор не розлучався з книжкою. Він навіть вивчив напам'ять німецькою мовою вірш Гейне «Як гарно сяє природа, як сонце блищить». Це для Оксани!

12

Під веслами хлюпотіла вода, відбиваючи барви згасаючого дня.

Віктор переправив матір на той берег, де була телефонна станція, куди мати поспішала на нічну зміну, висадив з човна й Степанка та Миколку. І тепер легкий, прудкий, мов яструб, човен виринув з-під густого вербового гілляччя на осяяну сонцем гладінь ставка.

Десь вдалині якась жінка співала пісню. А Вікторові здалося, що то материн голос...

Тихесенький вечір
На землю спадає,
І сонце сідає
В темнесенький гай.
Ой сонечко ясне,
Невже ти втомилось,
Чи ти розгнівилось?
Іще не лягай!..

Слухала цю чарівну пісню й дівчина на березі. Вона так і застигла, стоячи з відром у руці.

...Не слухає сонце,
За гору сідає
І нам посилає
На всю ніч — прощай!

А сонце й справді сідало за гору, що сповзала до ставка з заходу. І якось наче сумно ставало на серці від того, що з сонцем доводиться прощатись.

Останні звуки відгукнулися в берегах.

Віктор розвернув човен і причалив до кладочки, на якій стояла Оксана з відрами.

— Скільки там квітів, що ти все носиш і носиш воду?

— Я в діжку наливаю, щоб замокла. А квіти вже полила. Оце, мабуть, останні два відра,— відповіла дівчина.

— Я почекаю тебе...

Він сидів і дивився у воду. В ній, мов стріли, літали рибки. Віктор знайшов у кишені якісь крихти й кинув

їх. Блискучі рибки табунком кинулись назустріч поживі, а потім вмить розлетілися в усі боки. «Дурненькі»,— промовив він, аби що сказати.

На воду впала тінь. Віктор звів очі й побачив засмагли від сонця ноги, з ледве помітним світлим пушком, усю струнку дівочу постать. Він посміхнувся, затримавши погляд на голубій з білим бантом блузці.

— Сідай біля мене. Одне весло віддам тобі.

Човен плив повільно, а час минав швидко.

Віктор і Оксана зійшли на берег.

Здаля доносився стукіт двигунів на електростанції, лунав гудок паровоза, що мчав вздовж шляху Муравського на Харків, а може, на Донбас з півночі. Пахло чебрецем, якого так багато росло на буграх над ставом. Біля заводу сяяли вогні, віддзеркалюючись у воді. Угорі мерехтіло сине, аж темне небо.

Серце у Віктора билосся схвильовано. Йому було й радісно, й бентежно. Біля нього стояла дівчина. Так! Він любить її, як ніколи й нікого не любив. Але чому ж він такий несміливий? А всі вважають його іншим. Він кинувся в холодну воду рятувати хімічку Ольгу. А ось зараз боїться сказати дівчині два слова, лише два... А ще в моряки збирається йти! Та моряки— всі орли! «Мабуть, згодом. Ще буде час!»

Він обережно наблизив Оксану до свого плеча, потім до грудей і злякався, що вона тепер буде чути, як калатає його серце. Але, пригорнувши дівчину, він почув, здавалось, усім своїм тілом биття її серця, відчув її тугі груди. Волосся Оксани лоскотало його уста. В голові туманилось. «Скажу!»

— Кохана моя!..

Оксана заплющила очі. До її щік прилила кров. Вона зараз же вигукне, щоб він не смів обнімати її!.. Але ті два слова прозвучали так, наче їх вимовили не уста, а серце Віктора. «Кохана»,— ще чулося їй. Вона відчувала його гарячий подих. Палаючі уста Віктора уже торкнулися до її уст. І Оксана, не замислюючись в цю мить ні над чим на світі, обвила обома руками його шию.

— Любий!..

Обое перевели дух і спідлоба винувато позирали одне на одного.

— Безсоромний! Я собі слово давала не закохуватись, не цілуватись, поки технікум не закінчу..

Чуючи цей лагідний, зовсім наївний голос, Віктор притулив обидві руки до її гарячих щік.

— Рідна моя!.. Ми розлучимось через кілька місяців, може, на два-три роки... Тоді ти кінчатимеш технікум.

— Як розлучимось?..— з тривогою запитала дівчина.— Ох, я й забула, що ти поїдеш в далекі краї... А як же я?

— Мила моя! — цілував Віктор щоки і губи дівчини.

І неповторно хороше було йому, і водночас якось тоскно. Чому, справді, вони повинні розлучатися з Оксаною після отаких хвилин? В її голосі він чув тугу. «А як же я?» Вона промовила так, наче дружила з Віктором довго-довго і тепер залишалась самотньою.

— Я тебе любитиму все життя. Я приїду до тебе. Знайду тебе, де б ти не була!

Вона сховала обличчя на його грудях. А він гладив її буйне волосся, що пахло стиглим колосом.

— Я буду думати про тебе, про очі твої, відчувати му жар од уст твоїх, Оксано, ти в моєму серці. Ось тут!

— Ти так говориш... Тож правду кажуть люди на заводі, що ти розумний хлопець. А я не вмю так говорити,— шепотіла Оксана.

— Снігуронько...

— Чом ця я снігуронька? — здивувалась Оксана.

— Такою ти здалась мені, коли ми зустрілися зимового дня у лісі.

І знов у воді плескалися, мов гусячі крила, весла, і човен плив, розтинаючи темну воду. Як і раніше, стугонів двигун, співали парубки і дівчата. Але обом — Оксані й Вікторові — було чутно лише, як схвильовано билась їхні юні серця.

13

Два суміжні класи — заповнені учнями, батьками, учителями. Всі були святково одягнені. На вікнах і столах, застелених свіжими скатерттинами, стояли у вазонах і в глечиках квіти. Всюди відчувалась якась урочистість.

— Я знаю, Тетяно Іванівно... Може, тепер не скоро зустрінемось. Та ви будете згадувати Гриця, Івана, Галю, Ніну, Санька, який голову не міг швидко підвести,

і мене, неслухняного,— говорив Віктор, звертаючись до директора школи, яка стояла в оточенні випускників.— І ми вас теж не забудемо.

Коли учні й гості сіли за столи, Сава Йосипович відкрив вечір.

— Дирекція школи надіється, що всі ви, як один, доведете, що ви справжні радянські патріоти! — сказав на закінчення промовець.

Оркестр заграв туш. Потім ще виступали Григорій Авраменко, Галя Бурейко, Олег Римар.

Олег говорив, що вони найщасливіші юнаки в світі, що до революції у селі була земська школа, а тепер десятирічка, що до революції тут не було колгоспу, а тепер є й МТС, що завод до революції випускав удвічі менше продукції, ніж тепер.

Сава Йосипович не зводив очей з юного Римаря.

— Ми клянемося... Я клянусь бути справжнім радянським патріотом, як і наказують нам Сава Йосипович і Тетяна Іванівна. Всі сили, весь огонь наших молодих сердець віддамо нашому народові... Ура!

— Ура!.. Ура!..

Іван Рагозін, Гриць Авраменко і Віктор Кошик випили вина й потиснули один одному руки.

— Будемо разом і в армії!

— Будемо разом!

— А повернемося — вступимо до інституту!

— Хлопці! І я з вами! — гукнув Олег Римар.— Ви для мене як брати! Я з вами!

— Ось наші руки, друже!

— Я знав, що ви справжні друзі!

— Не забувайте ж і мене! — звернувся до хлопців Борис Світлицький.— Я буду в інституті, але серцем ми будемо разом!

— Разом!

— А я вирішив — повчуся в інституті, поки не прийде час іти в армію, а після служби просто поновлять мене і буду вчитись далі,— говорив Санько.— Ішов би ти, Вікторе, на геологічний чи електромеханічний, а там було б видно. Може, й дали б змогу закінчити. Спеціалісти зараз потрібні до зарізу.

— Хлопці, дівчата! Вип'ємо за Галю, Ніну, за Санька, за мого друга Бориса, за їх навчання, за те, щоб

стали вони інженерами, технологами, хіміками, лікарями! За всіх тих, хто вчитиметься у вузах! І ще скажу: нам усім треба зустрітись! — говорив, розмахуючи руками, Віктор.

— Коли?

— В сорок другому! Через два роки.

— Зустрінемося у сорок п'ятому році, в травні місяці, коли розцвіте бузок, черемха! — запропонував Віктор.— Тоді ви закінчуватимете вузи. А ми тим часом теж у люди вийдемо!

— Зустрінемося! Дівчата приведуть своїх чоловіків! І ми з дружинами й дітьми! — говорив Іван, поглядаючи на Галю й зітхаючи.

— Авжеж! Нащо нам оті чоловіки,— запротестували дівчата.

— Пригодяться! — підморгнув Григорій.

Віктор почав співати:

Ой у полі три криниченьки,
Любив козак три дівчиноньки:
Чорнявую та білявую,
Третю руду та поганую...

Дівчата, хлопці, їх батьки та вчителі, які сиділи за столами, дружно підтримали молодь.

Віктор чув сильний голос матері і привітно кивнув їй:

Що чорняву від душі люблю,
До білявої залицяюся,
А з рудою препоганою
Піду, мабуть, розпрощаюся...

Мелодія і слова линули за відчинені вікна, танули у глибинах зоряної ночі.

— А чи можна любити трьох? — спитав Борис задумливим голосом, наче вирішував рівняння з трьома невідомими.

— А ти як думав? — жартував Олег.— Ти ж сам любив не трьох, а всіх дівчат, шукаючи серед них математичку. Галя тобі, певне, найбільш підходила.

— Вона добре знала біном Ньютона,— пожартував Григорій.

— А ти, гармоніст! Закохався у Наталку.

— Кому синуси носити в кишенях, а кому баян за плечима! — сказав Віктор.— Я бачив, як минулого четверга на базарі Санько, який збирається в торговельний інститут, продавав...

— Що ти плетеш, я й на базарі не був,— одсахнувся Санько.

— Ти продавав восьмикласникам задачі, які вираховував Борис. Повен мішок задач. А синуси й тангенси ворушились в мішку, як раки!

Борис здивовано водив очима і засміявся останнім — дійшов каламбур і до нього. Віктор ніби між іншим спитав у Олега, котра зараз година. Той поважно підняв руку з годинником і повідомив, що вже почалась остання година доби.

Як тільки закінчили співати, Ніна сказала Віктору:

— Оксана вчора приїхала. Я її запрошувала на вечір...

«Я ще тиждень тому просив її, щоб прийшла. Соромиться чогось. Оксано!» — кликав у думці Віктор.

Григорій підняв з підлоги гармонію і почав награвати.

Пісня розжалобила хлопця. Очі його звузились, губи стиснулися, рука лягла під щоку.

По той бік столу сиділи й про щось весело гомоніли Сава Йосипович і Іван Маркович. А Віктору раптом почала вчуватися траурна мелодія, виразно чулося, як гупала земля об домовину батька. «Тату! Був би ти зараз тут. Як легко було б мені на серці. Якими б щасливими були Степан і Микола. Тату! Рідний! В передсмертні хвилини ти сказав, щоб сини твої не витали високо, щоб ішли за кращими...»

У Віктора з'явилося бажання звернутись до друзів, до батьків і вчителів з цими простими словами, хотілось подякувати Комуністичній партії, владі Радянській за те, що вона дала змогу йому, друзям здобути середню освіту, подякувати вчителям, що їх навчали, виховували з них громадян держави, подякувати матерям, батькам.

— Товариші! Друзі! Я пропоную випити за людей, справжніх людей, з щирим серцем, з натрудженими працею руками! Вип'ємо за сивоголового Кузьму Гавриловича! — голосно прокричав Віктор, наливаючи в чарку вина.— Р-раз і... вип'ємо!

— Ура! — підхопили хором.

Кузьма Гаврилович аж очима закліпав. Юний Кошик проголосив отакий тост саме за нього, за старого машиніста. «І придумав же що сказати?»

— Таки вилитий батько, той Віктор,— говорив він сусідам.— Цінив Федір робочу людину, шанував її. Шко-

да, що не побачив він сина свого з таким атестатом високим, не побачив...

Кузьма Гаврилович підвівся.

— Щасливі ви, хлопці й дівчата, що народились після нашої великої революції. Йй-бо, щасливі,— зовсім тихо й задумливо говорив старий машиніст.— Скільки крові пролито вашими батьками, скільки вистраждано, щоб ви були ось такими! Воно, конешно, не все йде гладенько і в наші дні. Новий дім будуємо, без трісок не обійтися. Та все ж ми ростемо!

Ще довго співали, розмовляли й клялися в дружбі на все життя, на все життя...

У цей вечір випускники розставалися з школою, з вчителями, що їх виховували протягом десяти років, з друзями, з якими вчилися, хвилювались, сперечались, часом бились і любилися. Тепер все це було позаду, було вже пройденим. І кожному стало жаль покидати рідні класи, жаль тому, що вже не почують вони голосів, до яких так звикли. Попереду — їхнє майбутнє — велике, бурхливе, як безкрає море, життя. Хто скаже, де твоє місце в тому морі житейському? Хто скаже, скільки перепон і які стануть на шляху твоєму? Та в цей вечір ніякі перепони, ніякі труднощі не були страшні. Кожного зогрівало й окрилювало почуття дружби, братерства, вневсненість у тому, що в наш час не буває нездійсненних мрій. За порогом школи їх чекає тільки щастя. Хіба може бути інакше?

Гомінкий, веселий, як сама юність, вечір закінчився. Люди розходилися додому. Випускники провели до заводського висілка батьків, а самі ще залишилися на вулиці. Спати нікому не хотілось. Хотілося мріяти, говорити про майбутнє в цю ніч, що стала рубежем між школою і новим, самостійним життям.

Та ось Віктор залишився сам. Він побрів до верб, які правили колись у них, дітвори, за кордон між двома «державами». Посріблене місячним світлом листя тремтіло без вітру. На воді ледь помітно мерехтіла золотава доріжка. На тім боці ставка дерева зливалися з крутим берегом.

За стіною, на пагорку, прикрившись негустим туманом, розіслався молодий яблуневий сад, звідти неслись пахощі: в ці дні цвіла конюшина, посіяна між молодими деревцями.

Тиша. Над головою простір, зорі. І він один. Віктор намацав у кишені дбайливо загорнутий у газетний папір атестат про закінчення десятирічки й глибоко зітхнув.

От ти вже й дорослий, Вікторе! Наче й не ти колись заклеював бабусині ікони географічними картами, утікав з дому. А тепер стоїш на березі бурхливого океану життя і дивишся в не зовсім ясну далечінь, і думаєш, як же піде життя твоє завтра, через рік, ще згодом, як доведеться здобувати тобі новий, великий атестат мужності?

Сторож біля пожежної команди, де гравці в доміно ще вистукували останню партію, пробив годину. Новий день.

Він принесе нові радості й нові печалі. Він принесе Вікторові щастя! Так говорили сьогодні усі на випускному вечорі. І кожен вірив у це.

І Віктор теж...

14

Настало літо.

Деякі випускники готувалися до вступних екзаменів у вузи. Ніна Старченко подала документи в хіміко-технологічний інститут. Наполегливо готувався до майбутніх іспитів Санько Сіроштан. За цей місяць він, здавалось, хотів надолужити все те, що було ним втрачено протягом багатьох років у школі. Сіроштан уже розумів, що гратися у війну, як це було кілька років тому, справа одна, а служити в армії — зовсім інша. Отож першим ділом у Санька було — стати студентом, а потім життя покаже, займатися йому стройовою підготовкою чи ні.

Подав свої документи до Харківського державного університету на фізико-математичний факультет і Борис Світлицький, відмінник. Він справедливо і законно вважав себе студентом і тепер переречитував теорію відносності Ейнштейна.

Біля ставу можна було зустріти ще й інших штатних любителів сонця, води і повітря — Олега Римаря, Павла Шведа, Ліду Задорожню, яка носилася з підручником алгебри і рідко в нього заглядала.

Іноді надвечір до ставка приходила і Галя Бурейко. Вона теж закінчила десятій клас на «відмінно» і не сумнівалася, що буде студенткою сільськогосподарсько-

го інституту. Вдень Галя працювала у материній ланці на буряках, на кукурудзі.

У першу суботу липня батько і син Авраменки покинули садибу МТС. Старий вирушив до сусіднього колгоспу, а Гриць мав працювати в своєму. Прямим начальником у Гриця був бригадир тракторної бригади Максим Войтенко. Був він людиною принциповою у стосунках з дирекцією МТС і керівництвом колгоспу. І Григорія це радувало. В його очах Максим ще й раніше був взірцем доблесті, сміливості і простоти. З таким можна працювати. Цей не дасть скривдити своїх товаришів. Саме за це трактористи поважали Войтенка, а голова колгоспу дядько Микита часто лаяв, думаючи, що Максим вимагає для своєї бригади «панських» умов. А в ці умови входили пункти, записані в договорі. Тут говорилося про обладнаний польовий вагончик з нарами, матрацами і навіть подушками, про смачний обід на полі, про постійних причіплювачів, обслуговувачів комбайнів, незмінних водовозів. «А тоді вже вимагайте, Микито Карповичу, від нас високих нот в роботі»,— казав Максим голові колгоспу. На тому й порішили на засіданні правління артїлі. І ось тепер, в переджнив'я, Максим стягував свою техніку на поля.

Чекаючи край дороги, поки колісний ХТЗ, а за ним «Комунар» виїдуть з яру на гору, Максим розмовляв з низенькою кирпатенькою ланковою, котру в селі звали Наталонькою.

— Так коли?

— Таке скажете! — соромливо махнула рукою Наталонька і опустила погляд додола, на свої босі ноги, присмалені сонцем, запорошені пилюгою.

— Свatom буду. Духовий оркестр запросимо од заводу. Ех і весілля справимо — на весь район! Аж в Росії почують, як хлопці вибивають гопака.

— Таке говорите...

— А он і сам молодий на містку за кермом. Чудно якось. Коли я йшов до армії, ти була ще зовсім мала, соплива, а зараз — дівка, ланкова! А Гриша! І це сталося за чотири роки! Він тебе вже цілував?

— Та ну вас! Таке скажете, що соромно слухати!

Вона й справді стояла збентежена і присоромлена. Був би це хто інший, вона відповіла б йому так, щоб той більше не чіплявся з такими розмовами. Але перед нею прикордонник Максим Войтенко, портрети якого

були в районній газеті, про якого стільки говорив Гриць, якого поважали в селі. Вона просто дивувалася, як можна отакому чоловікові, як Максим, говорити про поцілунки, про весілля. «Ат, всі вони, оці мужики, такі насмішники!» — вирішила вона і перев'язала хустку, хоча в цьому не було потреби.

— Дівці соромно лише до порога, а там...— продовжував свою розмову настирливий Максим.— Гришо! — гукнув він до комбайнера.— Наталонька не хоче, щоб я був сватом від тебе! — Не чекаючи на відповідь парубка, бригадир уже наказував трактористові: — Паняй далі! Зупинишся на рівнішій дорозі.

Трактор загурчав дужче, підскакував на вибоїнах комбайн. Та ось агрегат зупинився.

— Я побігла! — сказала Наталка, зиркнувши на збентеженого Гриця.

Григорій ще хвилину дивився на дівочу постать, що зникала в яру. Йому хотілось нагадати Наталочці, щоб вона неодмінно прийшла увечері до заводського клубу. Сьогодні ж субота. І він би сказав це, коли б не бригадир, якого він теж трохи соромився. Та він певен, що пізнім вечором вони зустрінуться з Наталонькою, проведитиме її додому. Стежка їхня пролягала низом, сповзала на залізничну колію, по якій щодня курсує на паровозі Кузьма Гаврилович з своїм помічником Іваном Рагозіним. А за колією, наче другий світ,— хутірець, де живе Наталка. Там уночі тихо-тихо. «Чи не забуде вона?»

З містка Грицеві було видно лише її погруддя. Наталонька зупинилась, скинула хустину і помахала нею.

Максим помітив посмішку на устах Григорія і сказав:

— Закінчимо жнива, зберемо буряки, і нехай Наталка готує рушники.

— Рано ще. В армію треба йти,— відповів Григорій.

— Це не заважатиме,— запевнив Войтенко.— А тепер про діло. Біля руського кордону пшениця вже дозріває, густа, колос в колос. Звідти, Гришо, й будеш почи нати. А ви, хлопці, не думали ось про що... Я оце з Наталочкою говорив, сміявся, а голова моя була заклопотана іншим. Чи не влаштуватися нам так, щоб збирати хліб і вночі? Га?

— Ночі зараз місячні. На моєму ХТЗ ось фара,— похвалився тракторист.

Максим криво посміхнувся:

— Ні, це не те, хлопці! Через тиждень місяць стане шербатим, а фара твоя теж не світло.

Мурувате обличчя Григорія з пошерхлим носом раптом просвітліло від блиску його білих зубів.

— А що, коли попросити Віктора змайструвати прожектор? У них в електроцеху знайдуться матеріали.

— Оце діло! А я й не подумав раніше! — промовив радісно Максим. — У нас же друг електрик! Так увечері, Гришо, треба зустріти Віктора і домовитися з ним і з начальником цеху: Ох і даватимемо! З прожекторами, як катери на Амурі!

Максим спритно скочив на сідло веломашини і помчав униз, натиснувши ногою на тормоз. Трактор з комбайном поповзли вузькою дорогою між ланом озимої пшениці і буряковою плантацією до російського кордону.

В цю мить од шляху Муравського пролунав різкий свист паровоза. Григорій щасливо усміхнувся. Можливо, з віконця паровоза його помітив Іван. О! Знову свистить і мчить нестримно по колії до заводу. «От і довчилися з Іваном, Віктором, — казала Грицеві мати. — Той у мазуті і в сажі, як мара, той по стовпах лазить, обмотавшись дротами, а ти...»

То хіба Гриця не поважають, не люблять люди в колгоспі?.. «Ні! Недарма ми вчилися десять років, недарма. Недаремно!»

А навкруги степ, небо голубе і ластівки, що шугають високо над полем вечірнім.

15

За минулі два літа Іван навчився водити паровоз і тепер працював помічником у Кузьми Гавриловича. Майже завжди після закінчення зміни він заходив у приміщення електроцеху до Віктора. І хлопці йшли на ставок купатися, часом навіть в мокру й холодну годину. Але цього разу погода була така, що, якби можна, то з ставка б і не вилазили. Од спеки поховалися в густі кущі бузку і акацій пташки. Листя наче пожолобилось. Іван ішов вздовж алеї молодих кленів і тополь. Праворуч, у довгому корпусі, який називали майстернею, ще гупали молоти, ще свистіли різці, дзижчали електропилки, і важко дихав двигун на електростанції. З димаря вагранки вилітали іскри, яскравіші за сонячне про-

міння, й падали, гаснучи, на верби, на воду, що підступала до майстерні з протилежного боку.

В одному з приміщень майстерні працював Віктор. Він готував обмотку до динамо-машини, яку ремонтували електрики. Іван, високий, у картузі, з-під козирка якого густим пасмом вибивалося біляве волосся, зупинився на порозі, дивлячись на заклопотаного роботою друга.

— А! Ванько! Заходь. Дроту ось не вистачає, позич свого цупкого волосся,— жартував Віктор.

— Не підійде. Багато спайок буде.

— Точно сказано! — втрутився інший голос.

До приміщення увійшов начальник цеху, ще молодий, але вже лисий інженер Мартин Станіславович.

— Ваша правда, Мартине Станіславовичу,— говорив Віктор вдавано серйозно.— Ні на обмотку динамо-машини, ні на трансформатор Іванова скирта не підійде. А ось вашу лисину вона б затулила. Позич начальниково волосся, Ванько. Тобі ж все одно йти до армії.

— Насмішник! — сказав Мартин Станіславович.— За такі жарти маєш наряд поза всякою чергою, як старшина казав колись. Я зараз від Римаря. Йому дзвонив Задорожній, що в нього вдома знову не стало світла. Мабуть, перепалив проводи. Головний сказав, щоб я тебе послав туди.

— Робочий день закінчився вже для нашого брата,— незадоволено промовив Віктор; йому дуже не хотілось йти до Василя Пилиповича.— Нехай у понеділок.

— Іван Маркович казав, щоб сьогодні світло було. Сам знаєш, наше діло рядове. Слухати начальство.

— Ох і любиш же ти торгуватися, Вікторе! Погано буде тобі в армії. Там — «Єсть!», і пішов виконувати.

Віктор поклав дріт на верстат і витер руки сухим віхтем. Потім узяв з шафи сумку, дістав ніж, плоскогубці, патрон запобіжника, клубок білого дроту і порозтикав усе це по кишенях куртки і штанів.

— Я чекатиму тебе біля двох верб.

— Постараюсь не затриматися,— пообіцяв Віктор.

Вони розійшлися. Іван біля прохідної зустрів Григорія.

— Ти куди розігнався?

— До електриків. Хочемо попросити, щоб допомогли нам прожектори встановити на комбайнах,— розповів Григорій про плани механізаторів.

— Віктора нема. А Мартин Станіславович там,— Іван дивився на Григорія зацікавленим поглядом.

— Чого витріщився?

— Якимось наче іншим ти став, Грицю.

— Ти теж уже не той, що був весною. Такий справжній наче робочий чоловік... А не знаєш, батько Олега зараз на заводі?

— Є! Через нього і Віктора послали до Задорожнього електропроводку ремонтувати.

— Римар нам не відмовить? Як ти думаєш, Ванько? Я домовлюсь, а потім надішлемо папір в МТС. Здорово буде! І вночі хліб збирати будемо! Ну, бувай, зустрінемось біля ставка...

— І цей побіг,— зітхнув Іван і, тихо посвистуючи, пішов через греблю до заводського селища.

Віктор тим часом наближався до кагатного поля, тепер опустілого, зарослого подекуди бур'янами. Серед дерев, ніби в оазисі, розмістилося подвір'я Задорожнього.

Крізь віконну шибку Віктор побачив постать доньки Василя Пилиповича. Ліда схопила великий гребінець і зникла в другій кімнаті. А на ганку з'явилась ще нестара її мачуха.

— Це тебе мій послав? — запитала вона Віктора, вразно наголосивши на слові «мій».

Цим словом було сказано багато. «Мій!» Дружина гордилася своїм чоловіком, який міг посилати, міг керувати, міг наказувати. Вона знала, що Віктор гоноровитий, гордий, знала, що молодий Кошик не дуже поважає Василя Пилиповича. Але що з того? Захотів Василь — і монтер мусив прийти. У Василя вплив, розум житейський. А в цього хлопця тільки гонор.

— Давно ти бачив мого? — спитала Задорожня, запрошуючи монтера до хати.

— Вашого не бачив. Мартин Станіславович приніс наряд, і я прийшов. Що там скоїлось?

— А я ні бе, ні ме! Ліда краще знає. Лідо, до нас електрика прислали,— гукнула вона крізь відчинені двері.— Розкажи йому, що і як. А я збігаю свіженьких огірочків назбираю! — І додала зовсім тихо, ніби про себе: — Гості ж придуть.

Віктор неквапливо увійшов і почав оглядати стіни, кутки, куди тяглися проводи.

— Здрасть! — привіталась Ліда, подаючи руку.— Встигнеш знайти пошкодження. Здрастуй, кажу!

— Добрий день! Утюг на плитці електричний, утюг без плитки. Дві стоп'ятдесятиватних лампи. А платите ви р-раз і... лише за дві п'ятнадцятиватних. Лічильника нема,— перераховував Віктор.— Проводка стара...

— А чого ж ваші новою не замінять?

— Треба самим купити провід. Отак колись зовсім згорите, дотла.

А Ліда не зводила з нього великих голубих очей і посміхалася:

— Все це ти скажеш батькові, а не мені.

— З вас треба стягнути штрафу карбованців триста. Крадете енергію.

— Ова! Та татко за ці гроші купить три підсвинки,— заперечила насмішливо Ліда.— А ти чому не захотів мені допомагати алгебру вчити?

— Твій батько марить підсвинками! — вів своєї Віктор, і важко було зрозуміти, говорить він серйозно чи жартує.— Я одключу вас од лінії зовсім!

— А Римар тобі догану запише, а то й пошле на жомову яму вивантажувати залишки кислого жому,— вирішила хоч цим уколоти парубка Ліда, показавши язика.— Ага!

— Боявся я твоїх Римарів!

— Злякаєшся!

Він поніс табуретку в куток.

Ліда підійшла до нього. Дихала вона глибоко, прискорено. Груди її здіймалися високо. Ніздрі трохи роздувались. Вона прикусила до болю губу. Її очі шукали зустрічі з його поглядом. Справді! Як поводить себе оцей Віктор. Вона б хотіла з ним поговорити щиро, а він торочить про електрику, про штрафи, а на неї й не дивиться, не хоче бачити її таких чудесних голубих очей, зараз трохи примружених, не помічає, як її розчервонілі губи палають жаром. Невже йому так закрутила голову ота білява Оксанка? «Зажди, хлопче-молдче!» Вона взяла його за руку й сказала:

— Я покажу, де зайнявся вогнем провід. У другій кімнаті.

Він пішов за нею, мов сліпий за поводитарем, відчуваючи потиск гарячої і сильної руки. Посеред кімнати навпроти шафи з великим дзеркалом вони зупинились.

— Онде! — прошепотіла Ліда, кивнувши головою на стіну.

І раптом притиснулася до його грудей, потім, підвівшись навшпиньки, обхопила обома руками Віктора за шию і поцілувала його в щоку, в губи.

— Ось там провід...

— Б... бачу,— тремтячим голосом відповів хлопець. «Чого це вона так?..»

— Який же ти дурненький,— Ліда не випускала його з обіймів і цілувала, горнучись до нього всім тілом.— Нікого я ще так не любила, як те...

В очах його потемніло. Якось приємно було Вікторові від близькості дівчини, від обіймів оцих рук, що мали колір бронзи. Але раптом він здригнувся. Його щоки уже палило інше почуття — сором за себе. «Яка ганьба! Стою як приголомшений. А якими очима дивитимусь я на Оксану?» І він побачив у дзеркалі своє спантеличене обличчя.

— Лідо! — Він зняв її руки з своїх плечей.— А то раз і... зловиш!

— Я погана? Погана? Думаєш, Оксана краща? Га? Га? — ледве не плакала Ліда.— Боягуз ти! А ще в моряки збираєшся! Боягуз!..

Віктор криво посміхнувся й зітхнув, почухавши за вухом. Він уже опанував себе, витер губи почорнілою від роботи долонею.

— У тебе є про кого думати й крім мене. Он Павло Швед дивиться на тебе, як кіт на сало. Він не боягуз! Вилежиться за день на березі...

— Павло? Я не хочу... Він за тою ж Оксаною сохне. А тебе ненавидить, як і я зараз...

— Спасибі! Так де у вас запобіжник? — вже другим тоном проговорив Віктор, витягаючи з кишень інструменти.

— Не знаю! — сердито відказала Ліда, поправляючи зачіску.

— Можна увійти? — спитала з передньої кімнати махуха.— Наворкувалися? — й підморгнула, як сваха.

— Можна і треба! Нема нам про що воркувати,— відповів Віктор.— Поворкуєте з головбухом Світличьким. Готуйте триста карбованців штрафу!

Монтер поставив на стіл табуретку і, вилізши туди, почав поратися біля запобіжника.

— Ого! Отакий дріт залишаєте в пробці? Згорить колісь і хата ваша, і хазяйство,— говорив Віктор, звертаючись до господині,— і свині ваші.

— А мій же сам угвинчував ту пробку! — перелякано промовила Задорожниха.

— Угвинчував сам,— машинально повторив Віктор і подумав: «От диявол ота Лідка! Цілується як! Дух забиває! Бита дівка! Та пострілюй своїми очима на інших!»

А Ліда, перебираючи в комоді білизну, думала: «Удає з себе казно-що! А хто ти такий! Звичайний собі невеликий спец по електриці й радіо, навіть не фельдшер. А я сама, дурна, повисла йому на шию. Ще розкаже хлопцям. Хай тільки писне, зразу Оксані все донесу, та ще й прибрешу на сто процентів».

Ліда вже знала мужчин. Минулого року вона вийшла заміж. Та з чоловіком не вжилася, бо виявилось, що в Анатольки вже було дві дружини. Ліда не схотіла бути покинутою і сама пішла геть від чоловіка. А зараз їй було образливо, що Віктор такий неотесаний.

— Все! Р-раз і... я закінчив.

Віктор зіскочив з стільця на підлогу.

— А може, залишишся підвечеряти? — запропонувала Задорожниха.— Я огірочків свіжих назбирала. Яечню засмажу. За труди твої й чарку наллю.

— Спасибі! Мені час іти,— odmовився Віктор.— А Василь Пилипович нехай подбає про те, щоб замінити провдку і поставити електрорічильник.

— Та мій же якось домовлявся з Іваном Марковичем. Може, матері огірочків передати з десяточок? У нас гарний сорт. За труди твої,— говорила Василюха.

— Не треба мені нічого!

— Подумаєш, пишний який знайшовся! — втрутилася Ліда, яка після тих обіймів мовчала весь час.

Віктор поклав до кишені плоскогубці й пішов до дверей. А Ліда тихо промовила:

— Мурло...

— Кажі! — засміялася мачуха.— Он синяки од його лап на плечах. Це ж обіймав він тебе? Ой Лідко, не знайдеш ти путнього жениха, якщо сама виснутимеш кожному на шию!

— Ти сама повисла на батькову!

— Не бреші!

— І повисла, повисла...

— Тьху на твою голову!

— Витрись, бо слина по бороді потекла!

— Замовкни, капосна!

— Од такої чую!

Може, й довго сперечалися б вони, та згадали, що треба готуватися до зустрічі гостей.

16

Десь через тиждень після початку жнив змінний інженер Старченко, який замінив Федора Кошика, та головінженер Римар запропонували Вікторові невідкладну роботу. Він повинен виміряти площі під дерев'яною і цементною підлогою, під склом, залізом.

І знову Віктор лазив по дахах, по всіх закутках, обчислюючи площі найрізноманітніших конфігурацій, утворюваних машинами, апаратами, що стояли в різних положеннях. Він з'являвся то в одному, то в іншому цеху з рулеткою і блокнотом. Всюди його зустрічали як давнього знайомого. Робітники називали Віктора Федоровичем, і він зрозумів, що вже одшуміло, одлетіло його дитинство. Тут Віктор в очах людей був дорослим, хоча й працював по шість, а не по вісім годин на добу.

Вечорами Віктор і Оксана бродили польовими дорогами аж до шляху Муравського, ходили ярами, знаходили на небі сузір'я, знайомі з підручника астрономії, милувалися місяцем, який, ніби примружене око, дивився з темного неба не на весь світ, а лише на них двох. Їм здавалося, що в світі не було сили, яка могла б їх розлучити. Ніжна, чиста юнацька любов наповнила вщерть їхні серця, зробила життя якимось іншим.

І в цей вечір вони йшли, тримаючись за руки й розмахуючи ними, як діти.

Віктор цілував її в уста. Оксана тулилася до грудей і слухала, як б'ється його серце. А він гладив її волосся й шепотів:

— Ти будеш мене ждати? А Павло? Він настирливий і улесливий...

— Все від тебе залежить,— трохи ображено проговорила Оксана.— Чому з твоєї голови не виходить Павло? Я тебе ждатиму... Тебе...

— Приїду. Ми одружимося...

«Одружимося. І у нас буде колись дівчинка кароока, на нього схожа. Я сама їй платтячко пошию, щоранку бант зав'язуватиму на її голівці...» Оксана замріялася і заплющила очі.

Наступного вечора Оксана прийшла з запізненням. Привітавшись, вона висмикнула руку і сердито зиркнула на Віктора спідлоба.

— Щось трапилось?

— Нічого!

— А чого ж ти якась не така, як завжди?

— Дурна я! — мовила схвильованим голосом дівчина. — Ти думаєш, не знаю, що тебе Задорожній сватав до своєї окатої Лідки? Олег мені все розказав. Іван Маркович був на тих заручинах. А мені ти ні слова, як води в рот набрав.

Віктор знітився й розгубленим голосом відповів:

— Я вже й забув про це... Я ж відмовився!

— Звідки мені знати?

— Он яка ти? А може, справді треба було допомогти дівчині!

— Ах, так! Можеш хоч зараз іти! — вигукнула Оксана і одвернулася. — Але ти вже спізнився. Задорожній добув Лідці атестат без твоїх карих очей...

Віктор полегшено зітхнув. Добре, що він відмовився бути консультантом Ліди.

— Старий Задорожній казав, що вона хворіла, — пригадав Віктор.

— Аякже, хворіла! Вона заміж виходила! Кинула десятий клас і вийшла заміж, а потім покинула чоловіка й до батька примчала, — розказувала Оксана. — Вона дівчатам фотокарточку чоловіка показувала...

Віктор витер з її щоки сльозу і сказав:

— Ми повинні вірити одне одному, інакше не можна... Будем вірити, я тобі, а ти — мені. Домовились?

— Ага! — і вона притиснулася гарячим обличчям до його щоки.

З поля лунав безнастанний гуркіт машин, часом вигуки людей. Пасма світла з електроліхтарів, установлених на комбайні і на тракторі, наближалися до польової дороги. Відчалюючи від степового корабля, вив газик, навантажений зерном. Вікторові захотілося поговорити з Григорієм, дізнатися, як іде нічна робота.

— Підемо до Гриця. Провідаємо! — запропонував він.

— Люди роблять, а ми...

— На те вони хлібороби, щоб потрудитися як слід у жнива. Ходімо!

— Ще сміятимуться...

— Хто? Та знаєш ти, що оті прожектори — робота наших з Мартином Станіславовичем рук! — гордо промовив Віктор і взяв дівчину під руку.

— На сьогодні — кінець! — гукав комбайнер, пересилюючи торохтіння мотора.— Викосили все!

— І виспатися до світанку! — підтримав товариша тракторист.— Грицю, глянь, до нас іде якась парочка — Семен та Одарочка!

— Комісія! — кинув у відповідь Віктор.— Як працюється?

— Всяко буває. А більше, як по нотах! — сказав тракторист.

— Раз Максим мало тут буває, значить, порядок,— додав Григорій, позираючи в той бік, куди зникла вантажна машина з зерном.

— О! Ще одна комісія! — весело сказав Віктор, побачивши дівочу постать.— Та це ж Наталонька!

— Зерно вона возила з Мотрею,— почав виправдовуватися Григорій.— Мабуть, з тобою і Оксанкою хоче поговорити.

— Ну, звичайно! — засміявся Віктор і стиснув руку своїй коханій, мовляв, так тобі, Грицю, й повірили.

Дівчата одійшли від машини і почали гомоніти про своє. А Віктор спитав у Григорія:

— І часто Наталонька возить од тебе зерно?

— Частенько...

— Аркадію! — звернувся Віктор до тракториста.— Погаси фары, щоб не було видно, як твій комбайнер червоніє.

— Та йди ти...— Гриць штовхнув Віктора в плече, і той поточився. Вони зчепилися і упали на стерню.

— Змалились!

— Диви на них,— показували дівчата.— Як малі діти!

— Здаюсь! Ти став дужим, наче ведмідь.

Віктор обтрусився і спитав:

— Ти й живеш у полі?

— Бувають такі дні. А зараз додому. Ходімте, дівчата! Ви попереду, а ми за вами!..

Вони пішли, залишивши біля агрегату сторожа, який причвалав з годину тому.

Хлопці говорили про жнива, про друзів і про любов. Гриць покохав Наталоньку. Казав, що якби не йти в армію, то він би одружився з нею. Він ще хотів сказати

Вікторіві, які були хороші ночі, проведені з нею, тихі, теплі, зоряні... Хіба можна не милуватися оцим прекрасним, сповненим пахощами квітів і хлібів степом! Це ж життя!.. Життя!.. І вчора тут, на цьому ж полі, в таку годину сталося... У нього й зараз солодко замирає серце, коли він згадує, як голубив і цілував Наталку біля стогу свіжої соломи. А вона?.. Схвильовано шепотіла, що нічого не боїться. Вона любить його, вірить йому. Її уста пристрасно відповідали на його гарячі поцілунки. А поблизу сонним голоском підпадьомкав перепел, пахло повітря, і шарудів вітерець з Муравського шляху...

Отак би все й розповісти Вікторіві. Григорій і розкаже, тільки не зараз. Нині йому хотілось дізнатися, про що розмовляють дівчата. Розповідь про вчорашній вечір Наталка Оксані чи ні? Та, мабуть, ні! Дівчата — народ скритний.

— Вікторе! — шепотів Григорій. — Ти знаєш... Розумієш...

Наступного вечора Віктор, провівши Оксану, повертався додому з якимось двоїстим почуттям. Його серце переповнювалося радістю за дружбу з Оксаною. І водночас його тривожили оті поцілунки, якими частувала Віктора Ліда Задорожня. Віктор розповів про це Грицеві, од якого нічого не утаював, як і той від нього, шукав у Григорія поради. І вони вирішили, що не слід зараз розповідати про це Оксані вже навіть тому, що Ліда у Вікторовому житті — як п'яте колесо у возі.

Правда, Віктор побоювався, що Ліда розповідь про все це, та ще й додасть більше Павлові Шведу. З ним вона на дружній нозі, разом загорають біля ставу. А Павло убивається за Оксаною і не загається, щоб посварити Оксану з Віктором або кинути тінь на свого суперника. Якщо так трапиться, Григорій обіцяв допомогти Вікторіві, він і Наталонька поговорять тоді з Оксаною.

«А, вже що буде!» — вирішив Віктор. Він зупинився біля пожежного сарая. Збоку у вікні світилося. Доносились збуджені голоси гравців у доміно. За димом ледве видно було їхні обличчя. Серед цих чемпіонів були Кузьма Гаврилович і його помічник Іван Рагозін.

— Криша! Підраховуй, молодеж!

Ванько недбало кинув на стіл дві костяшки і ревниво почав підраховувати очки у противників.

— Виграли професор з асистентом! — оголосив тоненьким голоском чоловік, голова якого, здавалось, трималася не на шиї, а на плечах. Він був, напевне, за суддю цього змагання.

— Гей, ви! — гукнув Віктор, відхиливши одну раму вікна.— Кінчайте вже! Ванько, ходімо додому! Ви ж учаділи тут од диму!

— А, Федорович! Заходь і ти сюди!

— Ваню! Такий вечір, а ти сидиш вистукуеш. Так можна багато дечого програти,— підморгнув Віктор, няткаючи на щось важливе для Івана.

— Не заважай нам! — гримнув чоловік без шиї.

— Заберу Івана, а ви стукайте хоч до схід сонця! — сказав рішуче Віктор.

— Все! — підвівся Іван.

Іван вийшов на подвір'я і, заклавши руки за шию, солодко потягнувся:

— Як хороше навкруги!

— А я в степу був з Оксаною, Гриця провідували! — похвалився Віктор.

. Хлопці пішли до садиби Світлицьких. Старий привіз гарбу свіжого сіна, і Борис ще вдень кликав товаришів ночувати на сіні. Біля зачинених на замок дверей хліва стояла драбина. По ній вони залізли на горище.

— Тут є хто?

Сонним голосом відповів Борис:

— Де ви ходите, парубки? А я Галю зустрів,— говорив Борис.— Вона запитувала, де Віктор, де Ванько.

— І про мене? — здивувався Іван.

— Програеш ти, Ваню, в доміно отаку дівчину.

— Добре, що я ні в кого не закохався,— зітхнув Борис.

— Математик, а не тямиш у житті,— зауважив Віктор.— А ти, Борько, Олега увечері не зустрічав?

— Ми разом були та ще Павло Швед. На човнах катались.

— А з дівчат хто?

— Ліда Задорожня, Ніна Старченко з Олегом на другому човні. А хіба що?

— Та нічого,— зітхнув Віктор.— Минув лише місяць, як ми покинули школу, а вже якось віддалились один від одного, у кожного своя дорога.

— Філософствуеш,— вимовив тихим голосом Іван.

Рагозін склепив повіки й думав про Галю Бурейко. Вона запитувала про нього. А він? Стукав костяшками у пожежній команді. Віктор правду каже. Скільки тут вільного часу залишилось? Два місяці. А потім військова служба на кілька років. А як раптом війна... Гітлер он уже Францію розбив за якихось двадцять днів. Це вже він загарбав майже всю Європу. Куди тепер полізе далі цей фашист проклятий? Ще невідомо, що нас чекає через якийсь рік-два. «А я в доміно граю в той час, коли мене дівчина, може, шукає. Питала ж про мене... От дурень!..»

Десь у кутку зацвірінчав цвіркун, а крізь відчинені дверцята горища зазірала яскрава, далека і ще не зна-на, як і доля цих трьох молодиків, зоря Сіріус.

17

...Допризовники поверталися з райвійськкомату на грузовиках. На першій машині розмістилися переважно випускники середньої школи та ще кілька робітників цукрового заводу. Гармонія Гриця Авраменка не змовкала, хлопці дружно співали бойових і народних пісень.

А обабіч шляху поля й поля. То там, то в іншому місці здіймалися стоги обмолоченого хліба. І поля, і стовпи телеграфні з дротами, і зів'ялі бурякові плантації, і дубові гаї, і будівлі заводу — все було повите блідо-золотавим вечірнім присмерком.

Віктор пригадував свої мандри до Муравського шляху, коли вчився ще в шостому класі. Чи давно він тікав з дому в Кронштадт, щоб бути таким, як воїни Михайло і Максим Войтенки? І ось маєш, Вікторе, з району йде цілий загін молоді на поповнення Червонопрапорного Балтійського флоту. Іде у флот і секретар райкому комсомолу Микола Панасюк, а з однокласників — Рагозін, Авраменко і Римар.

Віктор і на службу забере підручники, щоб у вільну хвилину зазірнути у фізику, тригонометрію, алгебру. Добре, що друзі й там будуть разом.

Перед очима Віктора постала дівчина, його мила Оксана. «Обіцяє ждати мене. Вона хороша, сердечна. От лише Павло Швед...» Слизький чоловік! Останнім часом він так і крутився перед ним і Оксаною. Що б там Оксана не говорила про любов, а на душі в нього неспокійно.

Це ж скільки можливостей тепер у Павла бути поруч з Оксаною? І в поїзді, і по дорозі додому. Та він може приходити і в гуртожиток!.. А Віктор через тиждень... як колись співали батько й матір:

Коли розлучаються двоє,
За руки беруться вони...

«Оксана ждатиме! Ми не розлучимося. Павло не буде її чоловіком!» — мало не вигукнув Віктор, стискуючи кулаки. А пісня сама вривалася в серце:

З тобою ми вдвох не зітхали,
Ніколи не плакали ми,
Той сум, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом самі!..

«Оце тобі, Вікторе, і життя в усій його красі і многогранності», — як казав Сава Йосипович на уроках літератури!..

В котрий уже раз Віктор почав думати про матір, братів. Важкувато буде мамі. Хоч би Степан і Миколка підростали скоріше! Мабуть, часто плакатиме вона, не бачачи біля себе своєї підпори — старшого сина. «Та якось буде! Я допомагатиму словом, порадою і копійкою, якщо буде така. Завком не залишить у біді вдову. Живуть же люди, і ми будемо жити...»

Вітер бив в обличчя. Волосся віялом розсипалося, затуляючи високе чоло. Віктор мружив очі...

У Олега свої думи. Якби в класі були інші хлопці, а не Віктор, Іван, Григорій, то можна було б залишитися поки що дома, вступити в інститут. Мати навчила, що треба їсти, щоб у шлунку була підвищена кислотність. Олег знав, що треба зробити, щоб серце калатало, мов очманіле, щоб кров'яне тиснення доходило аж до 156 одиниць. Іван Маркович почав заводити знайомство з працівниками військкомату, ходив і до военкома, але той невблаганний. «А для кого ж існує стаття в Конституції про священний обов'язок кожного громадянина обороняти країну?..» Можливо, з часом военком і поступився б, для Олега головним було не це. Хлопці-однокласники — ото причина. Як їм дивитись в очі? І Олег не послухав матері й батька. Він пішов на комісію, а потім до военкома і сказав, що хоче служити разом з однокласниками. І военком потиснув йому руку. «Спасибі!» Олег був зворушений. І все-таки якось тоскно було в нього на серці. Він був певен, що ніхто з хлопців не

відчуває нічого подібного, вони сприймають усе це як належне, а йому завжди твердили, що він родився для якоїсь особливо високої діяльності, а не для того, щоб тримати гвинтівку в руках...

Григорій думав, женитись йому зараз чи одкласти весілля до відпустки.

«А таки, мабуть, краще забрати Наталку до себе! — міркував він. — Може, з хлопцями порадитись? Що радитись? Оженюся — і край!» Він зітхнув і позирнув на Віктора.

Ванько теж був заклопотаний. Так і не насмілився він поговорити з Галею широко, від душі. Може, вона й не думає зовсім про нього... А може... І чому він такий несміливий удався? Інші хлопці друкать з дівчатами, зустрічаються щовечора, а він боїться навіть натякнути про свої почуття. Мабуть, найкраще буде написати Галі про все. В листах вони швидше порозуміються.

Машина, час від часу підстрибуючи, мчала по широкому ґрунтовому шляху.

Григорій обняв за плечі Віктора, Івана й Олега і сказав, сяючи щасливими очима:

— Друзі мої! Від свого і Наташиного імені запрошую вас усіх на весілля до себе.

Олег здивувався:

— Що це ти надумав? Ти ж до армії за тиждень ідеш!

Григорій зітхнув і тихо проговорив:

— Це нічого, що йду в армію. Не назавжди ж. Звичайно, скучатиме молода жінка. Та однаково — і так, і так обоє скучатимемо. Зате зустріч буде радісною. Отож приходьте. Оформляємо весілля за всіма правилами!

Як зрадіє Наталонька, коли він скаже сьогодні вечором про весілля!

— Ех, життя! — вигукнув Григорій і рвонув міхи гармонії.

Віктор усміхнувся мрійно. Сьогодні він зустріне Оksаню. Вони виріжуть на білокорій тополі чотири букви: «В. К.», «О. В.» — їхні ініціали. Нехай Оксанка ще закінчить два курси технікуму. Тоді Віктор візьме її за руку і приведе додому. «Прошу! Любіть і шануйте! Дружинонька моя!» А Гриць правду каже: життя таки справді чудесна штука!

Віктор міцніше притискував до себе друзів своїх, співаючи на повний голос:

Гей, лети, мій коню,
Степами, ярами,
Розбий мою тугу
В бою з ворогами.

На заході, десь за синіми лісами, над Ворсколю сідало сонце, кидаючи останні промені на велику слободу, на білокам'яний красень завод, на вершини тополь і верб.

В бою з ворогами...—

линуло далеко в степ.

У Віктора стислося серце од думки: чи скоро він і його друзі побачать знову оцей самий краєвид, село, завод, вербу? Зараз вони розлучаються з рідною землею, щоб на далекій і суворій Балтиці здобути новий атестат, який би свідчив про мужність, про гідність кожного з них.

ДОКИ БАЧАТЬ ОЧІ...

ЧОРНІ ДИЯВОЛИ

1

...І полетіли дні й місяці назустріч отій небачено важкій боротьбі, що стала бруском, на якому в одних відточувалася, в інших щербилася гідність людська.

Війна прийшла...

Почорніли поля, ланцюг хат над річечкою, що текла до Ворскли, білокам'яні будівлі заводу, і садки, і високі тополі — все тепер стало сірим, похмурим. Не трактори рокотили в степу, на польових дорогах і широких давніх шляхах, а чорні, мов павуки, німецькі танки повзли на Харків. Не стукіт двигунів і машин лунав над робітни-

чою Комінтернівкою, а глухі залпи артилерійських батарей. Не від вогнищ, запалених на городах пастухами, слався дим над землею, змішавшись з мрякою, а від пожарищ, принесених фашистами на українську землю. Здавалося, що й сонце щезло назавжди з очей людських, бо було воно розгніване, ображене, заплакане.

Навкруги сіро, похмуро, моторошно.

А від дня, коли юнаки-випускники поверталися на машинах додому з райцентру, минув лише рік.

Все змінилось у Комінтернівці, навіть назва селища. Приголомшені горем, люди все ще не вірили в те, що сталося. Здавалося, що все те сон. Але це була страшна дійсність! Німецькі фашисти, ті самі, що набивали руку, стріляючи в іспанських республіканців чотири роки тому, тепер прийшли аж сюди, до Харкова, за тисячу кілометрів від західного кордону. Прийшли — і життя людей стало жакхливим і нестерпним.

Марія Іванівна та її два меншеньких ходили з мішками, викопували буряки, картоплю, розшукували серед згорілих скирт снопи. Вони мусили жити. Тепер не було роботи, не було пенсії. Не стало й квартири. Окупанти і пан Василь Задорожній викинули Марію Іванівну з дітьми на вулицю, і вони подались у село, до бабусі Лукерії.

А незабаром Задорожній завітав і туди до них. Він цікавився, як улаштувалась Марія Іванівна з хлопцями в бабусиній хаті.

— Життя — штукавина складна, як казав філософ, — промовив Задорожній, ставлячи в кутку гвинтівку. — А ти, Марусю, не думаєш іти на роботу? А може, хлопці підуть камінь носити з розбитої майстерні? — запитав він, примруживши око. — Вони у тебе вже здорові, років по дванадцять же є? Твій Федір з таких років уже робив, аж гай гудів... Діла! А тут ще Совети капосні позабирали всі необхідні машини з собою, повезли... А куди? Та німці й у Сибір дійдуть! То підуть хлопці камінь носити?

— Малі ще вони... А я нікудишня, хвора. Не підемо ми на роботу! Одробила своє...

— А їсточки і ти, й близнюки ж хотітимуть? — посміхнувся Задорожній.

— А кому їсти не хочеться?

— На заводі буде якийсь пайок.

— Не треба нам жалування! — гукнув Степан, ставши поперед матері.

— А-а, ти, капосний, уже й голос підвищуєш? У Віктора навчився? Ось я тебе в поліцію, в управу, а то і в Золочів, будеш знати! Яке коріння, таке й насіння. Так і тхне од вас комунізмом! Жити треба, Марусю, а ти не вмієш. Ага! Мало не забув. Віддайте всі папери Федора, що залишилися.

— Які папери? — здивувалась жінка. — Книжечки про з'їзд партії, газети?

— Ну, яка ж ти, Марусю, безтолкова! Нащо новій власті книжечки про партію? Я думаю, що ти їх спалила, як і було велено. Мені потрібні папери, в яких Федір писав про цукроваріння, — втовкмачував Задорожній. — За папери вам борошенцем заплатять.

— Нема таких паперів. Те, що було, Віктор забрав з собою. А сам Федя казав, що на те, що він задумав, йому треба роки, — говорила крізь сльози Марія Іванівна.

— Та воно так... Не з такими головами та не додумались до цього. То кажеш нема?

— Нема...

— А якщо я пошукаю?..

— Шукайте, — байдуже кинула Марія Іванівна.

— Нехай. Мені треба йти до інших. Я ще завітаю. Ну й люди стали! Так і дивляться на тебе вовком. Чого вони ждуть? Кого вони ждуть? Все вже вирішено остаточечно і безповоротно, як сказав Адольф Гітлер! А ви, капосні, дивіться мені, — посварився він на хлопців.

Якось, коли Степан і Микола майстрували каганець, а мати з бабусею чистили цукрові буряки для юшки, до світлиці зайшов офіцер. Німця супроводжував одягнений у нове пальто Сава Йосипович з сучкуватою палицею в руці.

Хлопці і мати зомліли, побачивши у себе в хаті Махиню з чужим офіцером. Вони чули від людей, що Сава бігав на шлях з Задорожнім зустрічати німців з хлібом-сіллю. Але Марії Іванівні не вірилось. Не може бути, щоб Махиня міг понести хліб-сіль чужинцям після отих промов, які він ще півроку тому виголошував. А зараз...

— Здрастуйте! — промовив з усмішкою Сава Йосипович і звернувся до офіцера: — Шановний пане! Підходяща буде тут квартира?

Марія Іванівна підійшла до синів і обняла їх за плечі.

А Сава вже змінив тему розмови:

— Ваш Віктор конструював колись радіоприймачі. Негайно давайте їх сюди!

— Що там таке? — запитала бабуся, приклавши руку до вуха.

Офіцер пройшовся по кімнаті, зупинився біля стіни, на якій висіло багато фотокарток. Його погляд зупинився на одній, чималій за розміром, у світлій рамочці. На ній зображений Віктор у формі моряка. На безкозирці під малесенькою зірочкою напис: «Кразнознаменный Балтийский флот».

— Син?

— Син, — ледве чутно вимовила мати.

— Проти нас воюйт?

— Як і всі людські діти, — шепотіла мати.

— Ну! — рішуче гукнув офіцер, поглядаючи на матір, а потім на Саву. — Він чорний диявол.

Мати злякано підвела руки, а старенька бабуся, не розуміючи розмови, знову наставила руку до вуха.

— Віктор — чорний диявол! Так каже пан офіцер! — пояснив Сава, кахикнувши.

— Чорний диявол. Комуніст, матрос! Ленінград? — кивнув той знову на фотокартку.

За матір відповів Сава:

— Ленінград, пане офіцер! Він рвався туди, ще коли ось таким був. Ще молоко на губах не обсохло. Аякже, там місто революції, матроси і таке інше. Корінний ворог великої імперії! — говорив він таким же пристрасним голосом, яким вихваляв торік на випускному вечорі Радянську владу. — Так, ганьба! Матрос — чорний диявол!

«Це ти, Саво, з своїм німцем — чорні дияволи! — ледве не вигукнула Марія Іванівна. — Ви — чорні дияволи! А не матроси наші, не комуністи!.. Ви!..» — гнівом палали очі матері.

Офіцер вийняв пістолет. Хлопці заплакали, мати скам'яніла, дивлячись на незваних гостей широко відкритими очима. Гримнув постріл. Скло брязнуло додола. Куля пронизала портрет Віктора. Бабуся впала на коліна і почала хреститися тремтячими вузлуватими пальцями.

І отакий звір буде стояти у них на квартирі! Мати аж затремтіла.

— Сава Йосиповичу, у нас же тіснувато для пана офіцера... Та ще...— мати винувато потупила очі.

— Що там? — спитав насторожено Махиня.

— Микола звідкись коросту заніс у хату... Панові офіцерові зовсім буде незручно тут...

— Дивно! Хто б міг подумати! — скривився Сава Йосипович.— Добре, що попередили, бо лиха б тоді не минути...

А офіцер ходив по хаті, задерши голову, й говорив:

— Ленінград капут! І син ваш капут.

— Як же капут? — шепотіла бабуса.

— Є радіоприймачі? — спитав Сава, уникаючи страшного погляду Марії Іванівни.

— Були десь на горищі...

— Вер! — штовхнув Степана у шию офіцер.

Сава теж не хотів відстати і луснув по голові Миколу:

— Ану, гайда на горище! Принесіть зараз же.

Хлопці прожогом вискочили з кімнати. Офіцер запалив сигарету й сів на стілець, заклавши ногу на ногу. Він продовжував оглядати кімнату.

Побачивши на груповій фотокартці Саву Йосиповича разом з випускниками школи, що сфотографувалися на фоні розгорненого червоного прапора, він голосно засміявся.

— Такі часи були,— тихесенько, з посмішкою промовив Сава.— Та правда повернулася на багнетах великої армії Гітлера!..

Вмить обличчя німця перекошилось: до кімнати зайшли Степан і Микола, несучи заплінені, обплетені павутиною приймачі.

— Сьогодні ж принесіть все це до сільської управи! — наказав Сава Йосипович, задоволений з того, що недарма прийшов сюди.

Офіцер підвівся.

— Ви будете всі і бабка розстріляйт, якщо... Капут! — показав він на прострелений портрет Віктора.— Як Ленінград! Я не хочу тут бути на квартирі, пане Махиня.

Мати, обнімаючи синів, не відповіла.

— Дурна бабка! — взяв за плече Лукерію офіцер.— Що ти молишся і молишся?

— Встати перед офіцером великої і непереможної армії фюрера! — гримнув на стару Сава.

Мов приголомшені, стояли мати, бабуся і хлопці, дивлячись на розтрощене скло і прошиту кулею фотокартку Віктора.

— Бідненький внучок мій!

— Брешуть німець і Сава! — сказав Степанко. — Ленінград вони не взяли! Ні!.. Це вони на зло нам говорять!

Мати притиснула до себе русявоволосі голови Степана і Миколи.

— Ленінград їм, проклятим, не взяти! — твердив Степан. — Там моряки. Там Віктор! Брешуть німець і Сава продажний. Брешуть!

У хаті запанувала тривожна тиша. І раптом усі побачили, що старі ходики, які протягом багатьох років сповнювали кімнату рівномірним заспокійливим цоканням, мовчать. Ніхто не помітив, коли вони зупинилися. Мати з острахом поглянула на них.

— Ти, Миколо, гирку підтягнув би...

2

Уже більше тижня студенти харківських вузів і технікумів невтомно працювали на окопах. Студенти держуніверситету займали ділянку поруч з торговельним інститутом. Вони копали протитанкові рови з північно-західної сторони, перетинаючи ворогам шлях до Білгородського шосе, а отже, і до Харкова, з півночі.

Борис Світлицький тут зустрівся з Саньком Сіроштаном. І тепер колишні однокласники працювали поруч. Ніколи в житті вони так сумлінно, так старанно не виконували жодного завдання. І Борисові, і Санькові здавалося, що рів і окопи, викопані ними і їхніми товаришами, будуть останніми на шляху ворожих танків, мотопіхоти і що звідси, од цього рову, й почне контрнаступ Червона Армія. А як народ чекає, коли ж нарешті зупиняться німці, а потім покотяться назад, як і було обіцяно в перші дні війни, як і співалося в піснях.

Стомлені, з почорнілими спітнілими обличчями Санько і Борис викидали й викидали з рову лопатами землю, потім глину, а зараз уже й пісок. На руках у них були великі, зашкарублі мозолі, та й самі руки стали жилавими, натрудженими.

У перші дні ще подекуди лунав на окопах сміх, часом і пісня, без якої важко жити молоді. А сьогодні усі

якісь мовчазні. Лише інколи перемовляються друзі, розігнувши спини.

За Дергачами і з півдня, біля Мерефи, гриміли німецькі батареї, вже летіли звідти снаряди. По кілька разів на день над головами з'являлися «месершміти» і «юнкерси» і поливали землю кулеметним вогнем.

— Воздух! — знову прокотилося тривожно над довгим і глибоким ровом.

Люди припадали до землі, ховались в окопи й рови, лежали, заплющивши очі, шепочучи, щоб «пронесло». Упав на дно рову й Борис. З його перенісся злетіли окуляри, і хтось в ту ж мить роздавив їх коліном.

— Ти не бачиш?! — гримнув на винуватця Санько.— Як же він буде без окулярів?

— Держава ось пропадає, а ти скиглиш за окулярами,— перелякано бурмотів той, затуливши руками голову й вуха.

Просвистіли кулі, поруч вибухнуло кілька невеликих бомб. Літаки ревли, наводячи жах.

Через деякий час пролунало:

— Відбій!..

Борис обережно звівся на ноги. Виплюнувши з рота мокрий пісок, він спитав:

— Саню! Ти живий?

— Ще теплий! — почувся у відповідь.— От проклятущі, не дадуть докопати рів!

— А чи варто його докопувати? — немов сам до себе запитав Борис і журно похитав головою.— Наш рів не врятує Харків. Чуєш? Уже й мотори гримлять німецькі!

— Невже здадуть? — з страхом у голосі промовив Санько.— Харків — і здати...

— Харків здадуть — не все втрачено. А коли Ленінград, Москву здадуть німцям — тоді амба,— втрутився хтось із товаришів.

— Не здадуть Ленінград! — раптом заперечив тремтячим голосом Борис.— Революційний Балтійський флот захищає Ленінград. Моряки ніколи не здавалися!.. Чув по радіо, як одчайдушно вони контратакують ворога? І наші друзі там...

— Друзі! — повторив Санько, беручи лопату.— Де вони зараз? Як неждано-негадано звалилося все це на нашу голову...

Вони знову почали копати, коли-не-коли перемовлячись, пригадуючи школу, товаришів, і тих, що пішли на

Балтику, і тих, що залишилися у селі, і тих, які вирушили в далеку Башкирію ешелоном.

Санько ще вчора вирішив, що на окопах він працює останній день. Завтра ж піде до военкома і скаже, щоб узяли його в армію. Далі так жити він не може! Бо по всьому видно, що в армії він, Санько, не буде зайвим. На фронті, напевне, спокійніше буде на душі, ніж серед оцих хлопців і дівчат, схожих у хвилини тривоги на отару овець. Санько говорив уже про свої наміри Борисові, написав про це й Іванові Рагозину. Нехай і балтійці знають, що Санько не такий, щоб уникати фронту, коли всім важко. А довчиться він потім, коли скінчиться все це. Борис схвалив намір Санька. Він би й сам не проти піти до армії, та хіба ж його візьмуть? Ось розбилися окуляри — і він уже зовсім безпомічний. Рухи його невпевнені, погляд якийсь чудний, неприродний.

— Обід! Обід! — залунало протяжно над окопами.

Хлопці й дівчата вилазили з ровів, прямували до похідних кухонь, які стояли в гайку, недалеко від оборонних об'єктів.

— Борисе! Ну чого ти такий зажурений?

— Знаєш, Саню... Останнім часом я почав вірити в сні,— відповів той серйозним голосом.

— Тю-ю! Це ти начитався всяких теорій Ейнштейна та філософських тверджень Берклі і сам одурів! Ти мене дивуєш. Мабуть, щось приснилося тобі в цю ніч погане?

— Ага...— промовив Борис, не підводячи голови.— Погані часи настали, і сні погані верзуться.

— А я після отакої роботи сплю як убитий!

— У тебе здоров'я міцне. А я відчуваю, що слабну з кожним днем.

— Треба було тобі менше над задачами сидіти, а більше взимку на лижах, ковзанах кататись та у футбол ганяти. Ех, життя ж яке було в нас розчудове! Лише тепер розумієш, як жили ми в Комінтернівці добре! — Санько прислухався.— Там, за Золочевом, напевне, бої з танками точаться! Чуєш, гримить, і літаки кружляють...

Борис промовив задумливим голосом:

— А я ж хотів дістатися до атомного ядра!

— Ваш факультет вивозять через два дні з Харкова. Там довчишся, десь на Уралі чи в Киргизії... Що ти справді розкис!.. Ваші уже суп гороховий їдять. Іди до них. А сні геть з голови викинь. Це ж забобони! — пе-

реконував друга Санько, та все ж поцікавився: — Що ж
снілося?

— Воздух!

Цього разу з-за гаю вилетіли два літаки. Білокрилі,
з чорними хрестами, вони вже були над крайніми дуба-
ми і липами.

Вмить земля здригнулася од вибухів, кулеметні черги
пронизали повітря. З десяток студентів упали, зойкаю-
чи, стогнучи.

— Борю! На землю!

Над головою ревли мотори. Поруч ще раз рвонуло
з надзвичайною силою. Грудка землі ударила Санька
по спині, і всередині аж загуло.

— Борю!.. Борю! Фріци вже полетіли!

Борис не відповідав. Санько підповз до нього і за-
тремтів. З Борисової голови стирчав закривавлений ос-
колок завбільшки з палець. На його губах виступала
жовта піна. А біля розчепіrenих пальців правої руки
поблискувала навпроти сонця алюмінієва ложка, приве-
зена ним з дому.

— Борю? Як же це? — питав Санько, звертаючись до
вбитого і до товаришів, що підійшли.— Га? Він же тіль-
ки що про атом мені говорив... Він же мріяв атом роз-
щепити! Як же це? — розгублено вигукував і плакав, як
дитина, Санько.— Як же це?..

Прийшли санітари і, поклавши Бориса на носилки, по-
несли.

Санько побрів за носилками. «Як же це?.. Може, не
варто було його посилати на окопи? Він же — не я. Тре-
ба ж бачити, кого й куди посилати! От і викопав собі
наш фізик могилу під рідним Харковом! От і не стало
вже одного друга, з яким десять років провчився в од-
ній школі. А може ж, там, на далекій Балтиці, теж
хтось із наших поліг у боях? Як це жахливо!..»

У Санька тремтіли щоки, дрижали руки, а сльози ли-
лися нестримно. Вони заважали йому дивитися на ши-
роченні поля, на переліски, що мов вогнем узялися (та-
ким яскраво-жовтим і багряним було зараз листя), на
велетенське місто з сотнями димарів, рідне місто, що
розкинулось на південь і схід. А навколо гупало, ревло,
стугоніло. Гейзерами здіймався дим і шмаття землі. По-
ля, покраяні ровами і шанцями, здалися зараз Санькові
скривавленими, як і тіло його друга Бориса Світлиць-
кого.

«Бідна земля! Де сил узяти, щоб відстояти тебе, захистити од такої навали? Де?..»

Санько стояв, тримаючи в руці ложку друга. І вчувалося йому, що ніби з вітром линув дужий і нестримний плач, сумні мелодії, як і давно, коли ховали Вікторового батька, коли малому Санькові здавалося, що в той сонячний травневий день плакав увесь світ.

Вітер шаленів. І високі дуби, і розкішні липи рясним потоком ронили додолу, мов сльози, золоте листя. І од цього на серці у Санька стало ще важче.

3

Технікум, в якому навчалася Оксана Волик, евакуювався з електромеханічним заводом на схід. Подорож ця була довгою й важкою. Не біля одної і не біля двох залізничних станцій вирости горбки — могили харківських робітників, загиблих під час нальотів фашистських стерв'ятників.

Оксана і подруги по навчанню, який уже тиждень подорожуючи в непривітному пульмані, не могли дочекатися, коли ж нарешті вони доїдуть до місця. Студенти будуть учитися і працювати на заводі, бо час напружений, кожен робітник — дорога людина для держави. Треба якнайшвидше налагоджувати виробництво електричного устаткування, приладів, таких необхідних авіації, морському флоту.

Перед Саратовом ешелон зупинили. В цей день уранці ворожа авіація бомбардувала нафтоперегінний завод. Дісталось й залізничній колії. Поки ремонтники робили своє діло, пасажирів, яким уже набридли дерев'яні нари у товарних вагонах, вийшли побазарувати.

Стрибнула з вагона й Оксана з своєю приятелькою Вірою.

Час від часу з-за хмар визирало сонце, і тоді ставало тепло, наче влітку. Але зів'яле, трохи пожовкле листя на акаціях, на низькорослих кленах, що обступали станційні будови, не залишало сумнівів — літо вже минуло.

По-осінньому вдягнені люди. Оксана вийшла у шерстяній зеленій жакетці, в нашвидку накинутій хустці. Якісь два військові з трикутниками на петлицях, що йшли з казанками від станції, зупинились і подивились вслід Оксані й Вірі.

— Дівчатка хороші!

— Гей, білява! Ой і коса ж у тебе! До пояса!

— Не будемо озиратися,— звернулась Оксана до подруги.— Я таки одріжу коси. Одріжу!

— І дурна будеш! — осудила цей намір Віра.— Що ми купимо?

На базарчику було багато людей — і цивільних, і військових. Вони торгувалися з тітками, які продавали кавуни, квашені помідори, баранину, рибу.

— Волзькі оселедці! Ей ви, українці! Ви таких зроду не куштували! Купуйте волзькі оселедці!

— Кавуни! Кавуни! — кричала жінка, позираючи на небо, чи не виткнулися з-за хмар ворожі літаки.

— Візьмемо молока, Віро! — Оксана вже запитувала: — Парене? Почім? Півлітра скільки коштує?

— Десять рублів!

— Ого!

— А завтра буде ще дорожче. Ви навезли сюди мішки грошей,— докоряла жінка, пов'язана картатою хусткою.

— У нас всього тридцять карбованців залишилось,— промовила розчарована Оксана.— Ми студенти.

— Нещастя моє! — зміряла та поглядом дівчат.— А може, якісь туфельки у вас є? Чи жакетка шерстяна, як у тебе,— помацала вона Оксанину кофточку.

— Ходімо, Віро, до іншої.

— Ну, а скільки ви даєте? — і сама ж назвала ціну: — Десять рублів за літр!

— Наливайте!

— Кому фісташки! Фісташки! — линув голос збоку.

— А що це?

— Горіхи. Вони жирні! — сказала жінка, наливаючи молоко з пляшки.— Та ви їх не беріть до молока, бо лихо буде вам у дорозі...

— Волзькі оселедці...

— Баранинка!..

Раптом Оксана здригнулася. Чоловік, що стояв недалеко, здався їй дуже знайомим. Так і є! Це був батько Ніни Старченко.

— Петре Михайловичу! Здрастуйте! — вигукнула радісно Оксана.

— Оксанка? А ми добираємося своїм ходом до Башкирії. Бач, куди нас занесло, дівчино,— з сумом промовив Старченко, зарослий густою щетиною.

— Ніна з вами?

— Дома з матір'ю, з братиком меншим!
— А ми теж з заводом повземо до Уралу,— сказала Оксана.— Що ж купили?

— Баранини трохи!
— І багато їде земляків?

— Своїм ешелоном. Основні робочі кадри... З Рима-рем та Ковальчиком,— розповідав Старченко.— А Задорожній відстав десь від нас. А може, й дома залишився. Він з тих, які всюди знайдуть і себе, і своє місце.

— Хоч бийте, хоч ріжте, а я самогону пляшку виміняв за сорочку! — похвалився інший чоловік, наблизившись до Старченка.

Це був худий, з запалими щоками, з одним порожнім рукавом начальник Комінтернівської пошти Юрій Юрійович.

— Чи не землячка? — здивувався він.— А я ж шукав, Оксано, твоїх батьків перед від'їздом. Вони на Сумщину подались. Шукав... Зажди. Я зараз...

Він перестрибнув через колію і подався вздовж ешелону.

— Захопи Оксані цукру! — гукнув навздогін Старченко.— У нас ще є в директорському фондi цукор.

— А чому він побіг? — насторожилась Оксана.

— Юрій везе з собою листи й телеграми, які не довелося вручити людям. Мабуть, є щось батькам твоїм, а може, й тобі.

— Мені?..

Оксана захвилювалася. «Це від Віктора! Нарешті!»

— Звиняй, Оксанко, що потертий конверт. Не зустрів би зараз, може, лежати б йому, поки не кінчиться війна. Віктор, Федора Ілліча син, з Балтики пише. Ось «Краснознаменный Балтфлот. Полевая почта...» А ось і цукор,— подав Юрій Юрійович вузлик кілограмів на два.— Беріть,— звернувся він до Оксаниної подруги.— Це вам на двох...

Віра, яка мовчки слухала розмову земляків, запитливо подивилась на подругу: брати чи не брати цей дорогий подарунок? Це ж коли щодня по чайній ложечці вживати, і то на скільки вистачить їм цього цукру!..

Оксані не до цукру. Вона одійшла до невисокої акації з покрученим стовбуром, розгорнула листа. Руки її тремтіли.

Відтоді, коли почалася війна, вона одержала від Віктора два листи. Перший з Лібави. Другий через місяць

десь з-під Нарви. Писав він коротко. Але й по тих рядках можна було судити, що довелося йому бути у нерівних тяжких боях. З того часу минуло більш як півтора місяця.

Мила, люба моя Оксаночко!

У перших листах писав я, що ворогів ми зупинимо незабаром. Скоро осінь, а лінія фронту ще сується на схід. Війні бути не три, не шість місяців. Попереду жорстокі бої, і мало надії вийти з них багатьом таким, як я, живими.

Оксанко, мила! Тут кров і вогонь щодня, щогодини. Я хочу, щоб ти зрозуміла мене. Коли ми клялися любити одне одного на все життя, то не знали, що буде війна — і така кривава, нещадна. Ти писала, що збираєшся їхати на схід. Бажаю тобі благополучної дороги. Нехай тебе не чіпають кулі, осколки з бомб. Ідь. Учись. Влаштуйся, як краще. А знайдеш гарного друга... Дивись сама.

Я не хочу, щоб ти побивалась, щоб ти зв'язувала долю свою зі мною. Моя ж доля важка, солдатська, фронтова.

Кілька днів тому вийняли у мене осколочок від міни з плеча. До кістки не дістало. Врятувала лямка від радіостанції. Вірити хочеться, страшенно хочеться вірити, що житиму наперекір усім фашистам, усім ворогам до самої перемоги. Але ж віра — одне, а кулі, міни, снаряди й бомби — інше.

Живи, Оксанко, як підкаже серце твоє. При нагоді, може, згадаєш шлях Муравський, ставок і човен, на якому ми колись пливли. Я на тебе не буду ображатися, якщо ти іншого полюбиш. Аби лише була ти щаслива.

Наче і все... Привіт тобі від наших — Івана Рагозіна, Гриші Авраменка, Олега Римаря. Може, зустрінеш кого з студентів-земляків, то кланяйся їм від усіх нас. Може, я декому попсував трохи крові в рідних краях, то нехай вибачає... Зараз не час на своїх дивитися, як на недругів.

Цілую тебе і зичу од всього свого серця добра!

Віктор Кошик

18 серпня 1941 року.

Оксана ковтала сльози. Що сталося з Віктором? Чому він написав такого листа? А ще говорив, що любить її... Лист писаний майже півтора місяця тому. А що з ним зараз? Де він? Чи живий? Адже на фронті за одну годину може трапитися що завгодно...

— Скажіть,— благала вона Юрія Юрійовича,— чи Римарі не одержували від Олега звісточки пізніше?

— Була. Писав, що загинули два хлопці з Золочева, а з комінтернівських усі... живі.

Оксана попрощалася з земляками і побрела до ешелону, опустивши голову.

— Не плач,— сказала Віра, прочитавши Вікторового листа.— Він правильно написав.

— І ти тієї ж? Нічого ти не розумієш!

— Це ти не розумієш. Хліба ось уже немає... Ще невідомо, де будемо жити. Любов... Хм...

— А я б хотіла бути там, з ним! Я б охороняла його своєю любов'ю,— немов у забутті, гаряче шепотіла Оксана.

— Дівоньки, скоріше! — гукали з їхнього вагона.— Це у вас борошно в мішечку? А ми дістали тільки волзьких оселедців, та й ті з душком.

Віра полізла по східцях до розчинених дверей пульмана. Оксана подала їй пляшки з молоком, вузлик з цукром. Потім і сама піднялась до галасливих подруг.

Ешелон рушив. Вагон закрипів, задрижав.

Похмуро стало у пульмані. Небо, яке видно було Оксані крізь маленьке віконце, ставало все темнішим, все грізнішим, наче збиралося плакати. Як воно не схоже на рожево-голубувате вечірне небо, яке було там, дома, коли Оксана носила од ставу воду поливати квіти, слушаючи пісню:

Без тебе так страшно
І темно надворі,
Хоч місяць і зорі
Освітять наш край.

«Живи, як знаєш. Я не буду докоряти тобі. Тут кров і вогонь,— проносилися в голові уривки фраз.— Кланяйся студентам-землякам. Може, попсував я кому трохи крові у рідних краях».

Оксана затулила рукою очі. «Кому це він псував, на що він натякає?..»

За кілька днів Оксана схудла, очі позападали. По своїй наївності вона вважала Віктора невірним, думала, що він, може, знайшов там десь дівчину і тому так написав їй. Про кров і вогонь Оксана думала менше.

Дні минали у безперервних клопотах. Технікум влаштували в будинку школи. У першу зміну вчилися місцеві і приїжджі діти. Студенти сідали за парти увечері, а вдень працювали.

Оксана і Віра знайшли квартиру. Була кімнатка придулена до дерев'яного будинку, стіни дошані, зсередини оббиті фанерою. Підлога встелена дошками різної товщини.

Хлопці допомогли дівчатам поставити на трьох цеглинах чавунчик, вивели через стіну димову трубу, обмазавши її алебастром.

На роботі студенти носили цеглу і укладали фундаменти під потужні верстати, а потім ще годин з п'ять були на заняттях. Оксана дуже стомлювалася. Першим бажанням її було швидше дійти додому, скип'ятити чай, а потім лягти.

В коридорі її зупинила дівчина, що вийшла з канцелярії.

— Оксана Волик?

— Так.

— Був ваш брат. Ми дали йому адресу.

— Брат?.. У... у мене...

Дівчина розсміялась.

— Не знаю. Каже, що брат. Такий симпатичний! Увечері обіцяв провідати.

Оксана розкрила рота, щоб глибше вдихнути повітря, і прожогом вибігла на вулицю.

Втома де й поділась. Брат! Треба було запитати у техсекретарки, чи не поранений той брат. «Ні!.. Віктор не може тут бути. Це хтось із комінтернівських хлопців».

Оксана вскочила в невеликий дворик і побігла по східцях, що вели до дверей їхньої кімнатки.

За столом сиділа Віра, а поруч стояв, піднісши обидві руки до електролампочки, майструючи абажур з товстого паперу, високий, з білявою, трохи кучерявою головою Оксанин «брат». Вона зупинилась на порозі. Це був

Павло Швед у синіх, з вузькими червоними кантами, брюках, шерстяній гімнастерці, підперезаній невійськовим ременем.

— Здрастуй, Оксано! — він пішов назустріч і подав їй обидві руки.

— Здрастуй, Павле! — привіталась розгублено вона.— Якими вітрами занесло тебе сюди? Давно з дому? Хто ще з наших тут?

Вона запитувала й запитувала, бо вважала, що мовчати зараз незручно.

— Наш факультет буде тут... Програму скорочують. Весною вже буду працювати лікарем у таборах військовополонених. Залишають у глибокому тилу, а хотілося на фронт, у госпіталь...

— Сідай! — трохи заспокоїлась Оксана.— Чаю зараз приготуємо... А от те, що ти братом назвався...— вона не договорила й похитала головою...

— А що ж тут поганого?

— Там подумали, що ти мій наречений.

— І добре!

Оксана ніби не почула.

— Ну, розповідай.

Віра поралася біля пічки, підкинула вугілля, поставила чайник.

Павло почав розповідати про інститут, про шлях на схід. Про рідне село Комінтернівку він знав ще менше, ніж Оксана.

Коли всі новини стали відомими, Павло попросив дозволу запалити цигарку.

— Розказували хлопці, які були на окопах під Харковом, що Борис Світлицький загинув. Їх літаки німецькі обстріляли, і кілька чоловік з фізико-математичного факультету було вбито. А з Бориса знаменитий фізик був би!

Павло і Оксана пригадали високу, вузькоплечу постать, витягнуту наперед шию і розумні темні очі, що дивилися крізь скельця. Скільки таких майбутніх фізиків ще загинуть у жорстокій битві! Скільки згорить нерозквітлих талантів, згине, зів'яне, як зелена трава, скошена в лузі!

— А від... від кого-небудь з наших хлопців, що на Балтиці, ти давно листи одержувала? — затягнувся Павло димом.

«Що йому сказати?..»

- Давно!
- Од Віктора?
- Від нього...

— Мабуть, уже і в живих нема бідолахи. Ось,— розгорнув він газету.— Радянське Інформаційне бюро повідомляє, що німці наближаються до Ленінграда, перерізали сухопутний шлях, вийшли до Ладозького озера, далеко на схід від міста. Триста тисяч солдатів кинув Гітлер на Ленінград, тисячу літаків, тисячу танків. Сила!..

Оксана притулила руку до гарячого чола.

«Сила!..» «Тут кров і вогонь...» «Тисяча танків. Тисяча літаків...»

— А Геббельс оголосив на весь світ, що Балтійський флот знищений 23 вересня. Ось написано...

«Вогонь, кров... і вода — сіра, холодна, як смерть...» Оксана уявила Віктора серед безмежного бурхливого морського простору. Він ще тримається на воді поруч з уламками корабля. Силкується вхопитися руками за щось надійне. Хвиля перевалюється через нього, а згори строчать «месершміти».

— Отак хлопцям підвезло — з десятого класу та прямо до смерті в пашу,— продовжував Павло.

— Всі не загинуть,— озвалася Віра.

Оксана взяла у Павла з рук газету і почала переглядати її якимсь бездумним поглядом. Може, Віктор і вірно писав... Відчувши на собі палкий погляд Павла, дівчина звела очі.

— А оце ти читав? З Ленінграда передають, що балтійські моряки дали народові клятву. Читай... «Поки наші руки тримають зброю, поки бачать наші очі, поки ще тече кров у наших жилах і серце ще може битися — не бути німцям у місті великого Леніна. Не бути! Ніколи не бути німецьким фашистам у Ленінграді!» Чуеш, Павле? Поки кров тече в жилах, поки ще б'ється серце...

Оксана схилила голову на стіл, застелений вишитою скатертиною, яку вона привезла з дому.

— Чай готовий! Павле... не знаю, як величати по батькові,— звернулася до гостя Віра.— Чай у нас смачний, брусничний і навіть підсолоджений цукром.

Вона поставила на стіл алюмінієвий чайник, з погнутого носика якого клубочилася сиза гаряча пара.

— А ми ось так і живем,— мовила сумовито Віра, наливаючи в кружку води.

Та Павло не дослухався до її слів. Він дивився на біляву Оксану, без якої, здавалось, не мислив жити далі. Як би він хотів пригорнути цю синьооку, кирпатеньку дівчину, втішити її!

І він несміливо наблизив руку до її щоки.

— Не треба! Пий чай, поки не охолонув.

5

...У перший день війни бої спалахнули на західному кордоні і бомби упали на порт. Зенітну батарею, в якій служили хлопці-земляки з-під Харкова, поставили на крейсер, щоб посилити його вогневу спроможність під час важкого переходу на схід.

Кораблі вночі вийшли в море. Ночі на Балтиці у червні білі. Не встигне вечірня зоря погаснути, як уже спадає вранішня. Та було не до милування красотами природи. Хвиля за хвилию налітали з несамовитим ревом і свистом юнкерси, хейнкелі, месери, скидали бомби, поливали палуби свинцевим вогнем. Закипала, пінилась вода. Небо встелялось хмарками вибухів. По літаках стріляли зенітки і навіть гармати головного калібру крейсера. Літаки ревіли, спалахували полум'ям і, розпадаючись на шматки, вривались в сірі хвили. Здрігались од гуркоту й судна, а деякі, зазнавши смертельних пошкоджень, тонули.

Противник щоразу влаштовував комбіновані удари авіації, підводних човнів і метких торпедних катерів. І знову били й били артилеристи в небо і в морську дальину.

«З правого борту торпеди!» Потужний красень крейсер не встигне проскочити мимо отих двох торпед, що мчать, залишаючи за собою білуватий слід. Не може він також і раптово зупинитись. По торпедах стріляли з гармат, але снаряди падали мимо. Загибель кращого корабля флоту здавалась неминучою. І раптом навперейми торпедам повним ходом промчав швидкий, мов буревісник, сизий міноносець, затуливши сталевим тілом старшого брата — крейсера. Вибух... Другий... Громовий гуркіт розхитував небо і море. Міноносець розламався і, взявшись вогнем, почав занурюватися в розгойдані вибухами хвилі, покриті червоною піною. Поодаль катери-мисливці скидали глибинні бомби, аж поки на поверхні води не з'явилися масні плями од розчавленого

німецького підводного човна. А біля крейсера й уламків міноносця клекотіло, мов у пеклі. Сотні людей були за бортом, вони кричали, борсались у воді, вимахуючи такими маленькими і безсилимими проти безмежного моря, з його могутніми хвилями, проти гуркоту, свисту розпеченого металу руками. Люди хапалися за що тільки можна, щоб продовжити життя хоч на хвилину.

З крейсера спустили на воду шлюпки. На одній з них був і Віктор. Він гріб з такою силою, наче хотів вигорнути геть воду з моря. «Невже ще може бути щось страшніше в житті?» — думав він. Віктор і його товариші перекилялися через борт і хапали за руки, за волосся тих, що плавали поруч. «От тобі й екзамен на атестат...» Та для сторонніх думок не було часу, так само як не було часу і місця для страху. На очах гинули люди! Вікторові очі зустрічалися з поглядами скривавлених, знесилених моряків, які востаннє бачили білий світ, а потім зникали назавжди у морській, жорстокій безодні. Назавжди...

Так було тричі під час походу ескадри до східних баз, куди стягувалися основні сили флоту.

І після цих морських боїв Віктор вирішив, що, коли йому доведеться зійти на землю, він напише Оксані лист з трохи іншим змістом, ніж писав у мирні дні...

І ось їхня батарея на березі.

Чотири розвідники артилерійського дивізіону балтійських моряків у плямистих маскувальних халатах і зелених касках підповзли до безлистих кущів і припали до мокрої землі. Десь зовсім близько вибухали міни. Осколки стесували верхівки молодесеньких ялиночок. Клубки землі здіймалися все далі й далі. Червонофлотці підвели голови.

Попереду, за якихось чотиреста метрів від них, простягались позиції німецької піхоти.

— Це вони б'ють на всяк випадок, — розсудив пошепки радист Віктор Кошик, розстібаючи футляр радіостанції.

Він поглянув на Олега Римаря і Івана Рагозіна. Вони лежали біля лейтенанта Зикова, який дивився на ворожі позиції у великий бінокль.

— Багато їх там? — спитав Олег.

— Нема коли лічити. Бити по них скоріше треба! — відповів за лейтенанта Іван, схилившись над топографічною картою.

— Правильно! — промовив Зиков.— Кошик, ти свою шарманку скоро приготуєш?

— Ось приловчусь, щоб штир-антена не торкалась трави і гілок.

— Довго вовтузишся...

Такої кількості ворожої піхоти і танків артилеристам-зенітникам зустрічати ще не доводилося.

Віктор боявся не лише танків, а й того, щоб його радіостанцію не запеленгував противник. У радіюшколі, де він учився півроку, їх попереджали про це. Молодому радистові здавалося, що в тих німців, які сидять біля пеленгів, більше й роботи нема, як тільки засікти його радіостанцію, а потім спрямувати на неї вогонь мінометних і артилерійських батарей.

Минуло ще півхвилини, і Віктор доповів:

— Готово, товаришу лейтенант!

— Передавай: квадрат 45—16. Навісною шрапнеллю...

Радист повторив дані у мікрофон. Віктор згадував слова матері: «Не встигла я надивитись на тебе, сину. Незчулася, як ти вже виріс, і ось тепер тебе розлучають з нами». — «Не плачте, мамо!» — «Повертайся. Ти в них за батька!» — «Повернись! Повернись!» — гукнув він на прощання.

Батарей поки що мовчала.

Оксана... Вона тоді востаннє поцілувала його в уста, обвивши руками шию. А потім він писав їй кожного тижня, що служба йде нормально, що вчиться він на радиста в морському екіпажі, звідки, можливо, піде на крейсер, може, на підводний човен, а може, й на берег, у батарею, де залишились земляки.

Писав Оксані ночами, коли був днювальним у кубрику. Вночі ніхто не заважає думати, і час летів швидко, його навіть не вистачало, щоб згадати про все дороге, пам'ятне, що залишилось там, на Україні. Писав, малював у листах прибережні пейзажі, вогні кронштадтських маяків і олов'яні хвилі Балтійського моря. Обіцяв через півтора року приїхати у відпустку...

«Коли ж уже вдарять наші!» — нетерпляче повернув голову назад Віктор.

Нарешті. За спиною прогрімлі перші постріли батарей. Балтійці розпочали вогонь по ворожих позиціях.

І знову залп. Другий... Вони злилися в безперервний гуркіт скорострільних зеніток, а попереду, над самою землею, над ворожими піхотинцями, що приготувались до атаки, густо розквітали пухнасті, як кульбаби, клубочки розривів.

«Оце за матір, за братів! За смерть Світлицького!..» — зводив рахунок Віктор, напружено стежачи за вибухами.

— Між лісом і яром — обоз! — помітив Іван. Лейтенант уточнив місце.

— Перевести вогонь однієї з батарей на обозників!..

Білі пухнасті клуби з'явилися над дорогою, і все змішалось з землею.

Німці почали відповідати. Над головами спостерігачів засвистіли снаряди, міни. Вогонь противника ставав дедалі шаленішим.

Олег обережно поклав біля себе напівавтоматичну гвинтівку СВТ і увібрав голову в плечі. Цю гвинтівку два тижні тому подарував йому Віктор. Будучи в розвідці, він зустрів загін ополченців з Сьомої армії, яка відступала з фронтових рубежів. Ополченці були голодні, без тютюну, без командирів, хоча озброєні гвинтівками нового випуску. «Що, подобається тобі СВТ?» — спитав один з ополченців у Віктора. «Можемо проміняти на табачок! Вуха вже попухли без курива!» — додав другий. Віктор прибіг до своїх на батарею, організував кілька казанів каші і дві великих пачки тютюну і незабаром приніс чотири нових гвинтівки. Цей випадок вразив Олега до глибини душі. На тютюн проміняли гвинтівки! Олег і зараз думав про це. На душі в нього було тривожно. Вчора він одержав лист від Санька Сіроштанна, який писав, що на окопах під Харковом загинув Борис Світлицький. Хто б міг подумати, що смерть першим візьме в свої пазури Бориса, в руках якого була не гвинтівка, а лопата! Перша могила вже є. А ще рік тому вони мріяли зібратися всі разом у 1945 році. Куди там! Невідомо, що буде з ними ще в сорок першому...

Олег витер рукавом бушлата спітніле чоло і припав до бінокля.

В яру під лісом стояли замасковані танки, попереду в окопах були піхотинці. А по шосе знову промчали машини з солдатами.

«Яка в них сила!» Римар ладен упасти на землю, затулити вуха, заплющити очі, аби тільки не чути отого гур-

коту моторів і безперервних вибухів, аби не бачити отих машин з німецькими солдатами. А ще краще заснути на рік, на два, до самого закінчення війни. Олег витер рукавом холодний піт з чола.

Гуркіт заважав радистові, і Римар накинув на Віктора плащ-палатку.

— Я — Жук... Я — Жук... — наче з льоху доносився Вікторів голос.

Віктор рукою трохи одхилив край плащ-палатки і почав слухати.

— Другій батареї бити по квадрату... — промовив лейтенант.

Віктор повторив. Навкруги стояв гуркіт од гармат і авіаційних моторів. З-за лісу виринуло кілька ланок ворожих літаків, що йшли на Кронштадт.

Зенітники почали бити по них.

— Ех! — вигукнув з жалем Зиков. — Де ж наша піхота-матінка? Де ж наше ополчення? Та тут би триматися й триматися... Непорядок!.. Ану! Вікторе, ще вогню по квадрату 45—14. Там з'являються спалахи, мабуть, їхні гармати...

Бій розгорявся. Тим часом розвідників помітили, і ворожа мінометна батарея почала жбурляти свої «гостинці».

— Все через твоє радіо прокляте! Запеленгували! — тремтячим голосом сказав Римар. — Загинемо, як собаки...

Віктор не відповів і увімкнув станцію на прийом. З дивізіону передали команду розвідникам-спостерігачам відійти назад.

На позицію балтійців ішло кілька танків, за ними батальйон піхоти. Танки вже були навпроти спостерігачів. Ще кілька згаяних хвилин — і чотири розвідники залишаться в тилу ворога. Зиков подав знак повзти за ним.

Лейтенант з Іваном одірвались вперед. Віктор ще складав рацію, поспішно розгвинчував антену.

— Олег! Чи ти онімів? Ну р... раз за своїми! — звернувся він до товариша.

Танки наближались. Здавалось, їх ніщо не могло зупинити. А по шосе до Ленінграда мчали криті машини.

— Ти поранений? — злякався Віктор. — Чіпляйся за мою шию.

— Ти дурень! — прошепотів той. — Невже ти не бачиш, що ми програли війну? Не бачиш, скільки і які

в них танки, літаки? А де наші? Де?.. Одні ми залишились на всю ділянку фронту. Кому ми потрібні?..

Він кусав губи, кривився. Як набридло йому отаке життя! Ще під час походу кораблів з Лівани він вирішив, що війну в німців не виграти. Тепер Олег проклинав себе за те, що восени минулого року пішов разом з Віктором, Іваном, Григорієм на Балтику, що не послухався матусі. А вона ж так клопоталася, щоб Олегові дали відстрочку од служби в армії. І це могло статися, якби не заговорила совість. Тоді все залежало од нього. Залишився б Олег дома, пішов би учитися, а потім поїхав би у далекий тил, куди не доходить оцей гуркіт, оці жахи і тисячі смертей.

«Мамочко! Прости, я не послухав тебе! Пішов з ними в цю нещасну армію і тепер умираю, вмираю... Таточку, прости! Я не можу. Я хочу жити, жити!..» І він вигукнув, витріщивши очі:

— Кінець, Вікторе, ти бачиш, що всьому кінець?!

— Олег! Я... я не розумію тебе...— проговорив здивовано Віктор, одкинувши за спину радіостанцію і беручи до рук гвинтівку.

— Залишимося тут... Ми вже біля них... Ми жити будемо! А війну ми вже просвистіли! Жити будемо!— тряс руками Олег, наче божевільний.— Ти ж розумний хлопець!

— Ти хворий. У тебе голова гаряча. Повзімо за Ваньком і Зиковим. Танки не пройдуть. А хоч і пройдуть, то всіх нас не знищать!.. Повзімо швидше до своїх. Ну!— вже наказував Віктор, взявши товариша за руку.

Але той рішуче вирвався.

— Дурень! Не хочеш, тоді я сам. Ось рукою подати до них, до життя. До життя!!!

Він трохи одповз, озирнувся.

— Олег!— вигукнув Віктор.— Вернись! Я нікому не скажу, що ти хотів утекти. Чуєш, вернись! Будь людиною!..— він простягнув до нього руку.

Римар поповз далі.

Тоді Віктор клацнув затвором, підніс до плеча приклад гвинтівки. Олег підвівся, почав бігти. Стоячи на одному коліні, Віктор ловив на мушку темний силует, що метався з боку в бік. В останню мить, коли постать Римаря була якраз на прицілі, руки Віктора затремтіли. Убити свого товариша, з яким бігав на вулиці, грався у війну, вчився в одному класі, в один день вступав до

комсомолу... Ще й ворожого солдата не вбивав так близько, віч-на-віч... А зараз мусить убити Олега. Як же це?

Віктор тремтів. Залишилось натиснути на спусковий крючок — і Олег буде мертвим. Ні! Віктор не може. Він опустив гвинтівку.

А Олег біг і біг...

Віктор озирався навколо і не бачив перед собою нічого. Два танки вже палали, як копиці сіна, а ще два вертілись на місці, мов навіжені. Проте інші йшли, самі стріляючи по батареї. Там, біля гармат, його друзі — Гриць, Микола Панасюк — ведуть вогонь по танках, а тут... зрада.

Віктор боявся вимовити слово «зрадник». В його уяві образ зрадника — це гидка, потворна істота, а Олег — справжній красень, русявий, темнобровий, стрункий.

— Що ти натворив? — шепотів Віктор, розтібаючи чорний бушлат, щоб легше дихалось.

Мовчанка. Лише гуркіт та постріли.

Нарешті Віктор опам'ятався і, почепивши на плече гвинтівку, поповз туди, де з хвилину тому пройшли Зиков і Рагозін. Він їх наздогнав.

— Римар утік до них...

— І ти не розстріляв його? — спитав лейтенант.

Віктор заперечливо похитав головою.

— Слабодухий! — кинув докір і Ванько. — А я думав, ти...

Віктор не знав, що сказати.

— Годі про це! — наказав Зиков. — Повзіть далі...

А збоку ревли, стріляли й спалахували свічками чорні танки, що прагнули знищити, зрівняти з землею батареї балтійських моряків.

Бій тривав...

6

Заскочивши в густі зарослі, Римар миттю скинув бушлат, фланелівку, широченні чорні штани-кльош — гордість моряків у мирні дні — і залишився в солдатських зелених галіфе і гімнастерці. Для повної форми не вистачало лише обмоток. Солдатський одяг він виміняв в ополченця, який служив на складі, і одягнув його під морську форму, щоб було тепліше. А тепер бач як це пригодилося! З'явитися в полон у морській формі — це

все одно, що прийти до німців і сказати: «Я комуніст!» Озираючись, він змотав матроський одяг і підсунув його під густу ялиночку. Потім крадькома озирнувся і дістав комсомольський квиток. Загледівся на підписи — свій і Миколи Панасюка. Злива спогадів хлюпнула на нього: дитинство, школа, товариші, з якими вступив до комсомолу. Він перегорнув аркушик членського квитка, і в око йому впали підписи Авраменка, потім Зикова, комсомольських секретарів у школі й на батареї. Олегу здалося, що він перегортає книгу свого дев'ятнадцятирічного життя. І стало страшно. Почувся голос Панасюка:

«А я вам сказав тоді, що справжні іспити попереду. Атестат на мужність і людську гідність ви ще повинні здобути!» Ти, Олег, гукнув тоді: «Вірно. Здобудемо...»

«Я не винен! Хіба не був я за приклад іншим? Дивись. Ось членські внески заплатив навіть за вересень 1941 року, навіть трохи наперед. Хіба я винен, що завтра німці будуть у...— Олегу забило дух, а щелепи неначе схопила судорога. Вимовити «Ленінград» він не міг.— Не винуватий, що німці будуть у цьому місті, задавлять державу! Не винен!» — переконував себе Олег Римар.

«Внески? Дешево ти ціниш комсомол. Готовність віддати життя своє в ім'я народу — ось внески наших комсомольців!»

«Це безглуздо! Війна програна. Нащо кров? Нащо?..»

Поблизу вибухнули з свистом одна за одною міни. Осколки й шматки землі залопотіли поруч. Римар зіщулювся і розірвав комсомольський квиток.

«Не я винен. Це уряд підвів країну на край прірви. Не я... Не я...»

«А може?..» — зненацька випорснула думка, коли з Фінської затоки долинув глухий стогін артилерійських батарей і майже одночасно продзижчали снаряди над головою.

«А можливо?..»

Знову голос Миколи Панасюка:

«Нам такі не потрібні! Іди відсиджуйся до кінця війни, коли вже життя тобі таке дороге. Думаєш, ми жити не хочемо! Геть з очей, мерзотнику!»

— І піду! І піду! — вигукнув Римар, озираючись назад.

І він пішов до ворога.

А за годину, коли німці одійшли на рубіж, з якого вони почали атаку, Римар стояв у землянці перед оберлейтенантом і доповідав, що він з ополчення і здався в полон з власної волі.

Оберлейтенант незадоволено скривився. Полонені ополченці його не цікавили. Йому вкрай були необхідні відомості про «чорних дияволів», які зубами вгризалися в берег і не пускали їх уперед.

— Я з розбитого батальйону ополченців,— повторив перебіжчик.

Він боявся, що його почнуть допитувати, катувати, і тоді, не витримавши, він змушений буде сказати все про батареї, про товаришів. А йому цього ніяк не хотілось, бо хіба ж він зрадник чи донощик якийсь? Він не хоче шкодити своїм. У полон його погнали тільки жадова до життя і розуміння безнадійності дальшого опору.

Офіцер, змірявши Римаря презирливим поглядом, махнув рукою і сказав солдатові, щоб полоненого нагодували.

В Олега одлягло від серця. Перед ним стояв на столі казанок з супом, у кришці від казанка пшоняна каша, поруч — два розмочених сухарі. «А я ще вагався,— думав він, доїдаючи кашу.— Вони такі ж люди, як і ми. І ніяких тобі викручувань рук. Може, це тому, що я по своїй волі прийшов до них?..» І навіть подякував понімецькому, сказавши «данке». Як доречно вони вчили в школі німецьку мову, от тільки шкода, що не досить наполегливо.

До вечора Олег був серед чужих солдатів і вислуховував їхні насмішки:

— Ленінград капут!

— Москва капут! Хо-хо-хо!..

— Капут! — догідливо хитав головою полонений.

У нього запитували, які «медхен» у Ленінграді, чи такі ж красиві, як в Естонії. Він відповідав, що дівчата вродливі, і солдати знову реготали.

— Ермітаж! Ермітаж! — гукали вони, п'ючи шнапс перед обідом.

Німці з запалом говорили, що вони заберуть з Ермітажу ключі од Берліна, захоплені росіянами під час Семилітньої війни 1757—1763 років.

— Так... Німецька армія непереможна! — погоджувався перебіжчик.

Увечері Олегові довелося покинути солдатів передової лінії. Полоненому місце в тилу, у таборі. Туди якраз гнали кількасот полонених, і до цієї колони потрапив і він.

Подякувавши солдатам, що привели його до колони, утікач поглянув, усміхаючись, на свого нового начальника — унтера з есесівськими погонами. Унтер окинув його якимсь холодним, свинцевим поглядом і зненацька вдарив великим кулаком по обличчю. Олег упав, обливаючись кров'ю.

— От ми й познайомились! — сказав унтер-офіцер, витираючи кулак. — Вер! — гукнув він раптом на всю горлянку, показавши на стрій полонених.

— Чого ти йому посміхався, юначе? Невже тобі весело? — спитав пошепки один з полонених. — Видно, не знаєш, що це за пекло, німецький полон...

Колона рушила. Люди падали від втоми.

Їх уже не годували третій день. Мучив не тільки голод, а й спрага — пити дозволяли раз у день, якщо траплялася на шляху річка чи озеро.

«Та що ж це таке? Хіба ж так можна?» — дивувався Олег.

Виявилось, що можна...

Йшли всю ніч, не зупиняючись. Була то важка ніч. У темній мряці раз у раз чулися вигуки конвоїрів, лайка, часом гриміли постріли, автоматні черги. Солдати розстрілювали, добивали полонених, які не могли йти.

Стогін нещасних. Тихі зойки. Різкі, оглушливі постріли розколювали ніч. І знову дорога, дорога на захід...

Нарешті полонених пригнали на великий лан, на якому де-не-де стояли почорнілі від негоди стоги житньої соломи. Люди накинулись на них, висмикували солому, щоб постелити її на вогку землю і хоч трохи спочити. Хтось першим дістався й до снопів, які чомусь не були обмолочені. Нещасні люди жадбно хапали колосся, перетирали його і кидали в рот тверді зернята.

Олег стояв осторонь і дивився на все це якимсь розгубленим і нерозуміючим поглядом. «Які вони голодні! Які вони виснажені!»

Та незабаром полонених позбавили й цієї можливості. Їх зігнали в тісний гурт, позначили з чотирьох боків грані і попередили:

— Хто перейде, тому смерть!

Унтер оголосив, що незабаром з харчем приїде машина.

Полонені посідали, а деякі полягали на розкладеній по стерні соломі так щільно, що ніде було й ногою ступити. Очі кожного з жадобою дивилися на шлях, очікуючи обіцяної машини з провіантом.

Машина підійшла, але не з їжею, а з колючим дротом і стовпами. Душ з двадцять солдатів почали вкопувати стовпи, натягувати дріт.

Минуло ще кілька годин. Тимчасовий табір був уже готовий, а провіанту не привозили.

Римар страждав: «Скільки ж це буде тривати? Я не витримаю! Ні!»

— Машини! Машини! — загукали ті, що були ближче до шляху.

Всі, хто міг, підвелись, кинулись до табірної межі. З кузова скидали якесь бадилля, листя і зрізані вершки та хвости від брукви, напівзогнилі головки капусти. Все це одразу підміталось, мов віником.

Як тільки з машини повикидали залишки капусти, начальник об'явив, що вечеря закінчена і час уже спати.

Вночі Олег відчув, що до нього хтось притиснувся, і насторожився, затамувавши подих. Над його вухом почувся тихий, схвильований шепіт:

— Послухай, товаришу! У мене є ніж, але я так знесилів, що не переріжу ним дріт. Ти дужчий! Тікаймо, поки не пізно. Бо тоді не виберемося з цієї павутини до смерті.. Бери ніж. Поки вартовий дійде до протилежного кінця, ми й проскочимо. Ніч темна. А тут ліс недалеко!.. Ти чуєш мене?

— Та чую,— відповів Римар і замислився.— А як уб'ють?

— Тоді гний тут. Не думав я, що ти такий боягуз. Може, ще закричиш, що намовляв тебе втікати? — зневажливо прошепотів полонений і відповз.

— Иди собі з богом. Нікому я не скажу,— відповів Римар, не бажаючи навіть поворухнутися.

«Тікати». Од своїх утікав, щоб жити, а куди ж тепер звідси тікати? Щоб потім спіймали німці й повісили? Ні!..»

Йому не відповіли.

Він підвівся на лікоть і почав дивитися в той бік, де втікачі збиралися перерізати сталевий дріт.

Минула година. Друга... Третя... Олег не спав. Чув стогін сонних, важкі кроки вартових. Раз у раз спалахували електричні ліхтарики.

«Може, й мені з ними?» — мучила Римаря думка.

Та саме в цю мить пролунало перелякане:

— Хальт!

Розлючені конвоїри дали кілька автоматних черг по сонному табору. Почулися крики, стогін.

Табір більше не спав. Римар нишком дякував долі, що він не схилювався на умовляння і лежить зараз живий, а ті всі полягли біля колючого дроту, навіть не встигнувши відповісти від табору.

«Коли вже той ранок настане. Один з полонених говорив учора: якщо божа воля, то виринеш з моря... Мабуть, правду він казав!» — думав Олег, підгинаючи ноги й підгрібаючи солому під свій бік від сусіда, який знову заснув. Як би знадобився йому зараз бушлат!..

7

У табір військовополонених долетіли чутки, що гітлерівці з півдня і заходу вдерлися в Ленінград, що вже точаться вуличні бої біля Московського і Балтійського вокзалів, за Нарвською заставою.

Ця звістка не схвилювала Римаря. Він знав, що саме так і станеться. Найбільше в ці дні він думав про їжу, про справжню людську їжу. Невже їх весь час годуватимуть кислотою, немов торішньою, капустою та прілою гречкою, од якої люди потім не могли знайти собі місця.

За кілька днів Римар осунувся, змарнів, став знервованим, лютим, відлюдкуватим. Він уникав розмов з іншими полоненими, і ті теж ніби побоювалися його. Не раз він зустрічався з начальником. Той з цікавістю придивлявся до втікача з Червоної Армії. Римар же щоразу виструнчувався і дивився на свого повелителя й переможця трохи масними, благальними очима.

— Ну, як? — запитав одного разу начальник табору, вказавши на Римареву щелепу, яка й досі ще поболювала від удару.

Полонений посміхнувся:

— Гут... гут...

Табірний начальник, окинувши перебіжчика пильним зором, поплескав того по плечу і якимось по-дружньому підморгнув. Римар покірно схилював голову. Він таки зра-

дів, що начальство звернуло на нього увагу. Може, це матиме якийсь вплив на його майбутню долю?

Римар не помилився. Наступного дня унтер з'явився з якимось майором. Його покликали.

Примруживши очі, майор з цікавістю оглянув полоненого.

— Як потрапив у полон? — спитав він російською мовою.

— Та... — запнувся той і почав озиратися туди-сюди, чи не слухають його інші.

— Відповідай!

— Сам, пане майор! Вірю в перемогу фюрера над більшовиками! — відповів перебіжчик.

— О!.. — вигукнув майор і подав знак Римареві й унтерові йти за ним.

У кінці табору вони зупинились перед новозбитим баракком. Підійшовши до лави, закрापленої кров'ю військовополонених, яких шмагали за провини, унтер узяв довгу гнучку палицю, помахавши нею, ніби пробуючи, чи замашна, простяг її Римареві. Той отетерів. Він здогадався, нащо його покликали. Очі його благально дивилися на майора і унтера й мовби говорили: «Не примушуйте! Я не можу бити своїх! Я не буду бити своїх...» Та майор так подивився на нього, що той аж похолов.

— Бері!

Незабаром підвели полоненого і поклали на лаву. Червоноармієць глянув на Римаря, що стояв з палицею в руці, і той здригнувся.

— Ну! — гримнув майор. — Або будеш служити нам і їсти хліб, м'ясо, або, як і всі...

Хліб. М'ясо з сіллю. Яким делікатесом здавався Римареві отой шматок посоленого м'яса, та ще й з хлібом. Він мимоволі ковтнув слину.

Конвоїри стягли з полоненого червоноармійця одяг, оголивши спину.

Римар стояв як укопаний. «Ти хворий! — пригадав він слова Віктора Кошика, його останні слова. — Вернись. Я нікому не скажу про твої вагання. Клянусь...» Де зараз Віктор? Уже досі загинув, якщо не на тій позиції, то ближче до Ленінграда. І всі загинуть. А... а він буде жити! У нього буде хліб, м'ясо, сіль... От тільки погляд оцей, що пропіка наскрізь...

Йому хотілось сказати полоненому, такому ж молодому і русьвому, як він сам, що це не його воля, що його

примушують, але, глянувши на майора, обличчя якого аж мінилося від люті, Римар прикусив до крові губу і судорожно підняв палицю... На мить застиг, але потім рішуче, з силою ударив по спині полоненого воїна.

— Дужче! — махнув рукою майор.

Кров бризнула на лаву, на землю, мережила білу березову палицю. Полонений червоноармієць стогнав, проклинав німців і ката свого. А той усе бив і бив, проказуючи сам до себе: «А я буду жити! Буду! А ви всі загинете, загинете!» Він уже мало пам'ятав себе і опускав палицю механічно, не бачачи нічого перед очима. Катований перестав кричати.

— Корощ! Корощ! — задоволено тер руки майор і подав знак рукою, щоб Римар зупинився. Юний кат, розчервонілий, з краплинами поту на скронях, дивився на жертву якимись невидючими очима і важко дихав. З палиці кров потекла на його руки. Сон це чи не сон? Йому згадалося, як хтось колись говорив, що справжній атестат людина здобуває в боротьбі, що атестат за десятирічку — лише початок. Це правда. Чого вартий той папірець проти жорстокого, неблаганного життя, коли перед кожним стоїть питання — жити чи не жити!.. Атестат мужності! Так, Римар його зараз здобув, хоча скріплений він страшною печаткою — кров'ю молодого ленінградця.

Тремтіли побілілі губи, дрижали руки. Невже це він, Олег Римар, котрий на випускному вечорі говорив про свою любов до Вітчизни і народу, котрий запевняв учителів, батьків і друзів, що життя він пройде, як і личить комсомольцеві? Чи то був сон? Чи оце зараз йому сниться?.. Та ні, він відчуває на пальцях кров полоненого червоноармійця й зціплює зуби. «А я буду жити! Буду!..»

Він повернувся до майора й сказав:

— Пане майор! Мені не можна тепер залишатися з ними, — кивнув головою в бік полонених.

Майор посміхнувся, а унтер налив у ковпачок від фляги спирту і подав своєму новому спільнику.

— Де батько твій, мати? — спитав майор.

— Не знаю... Десь, мабуть, під Харковом, — сказав Римар і простягнув до унтера порожній ковпачок. — Подайте ще...

Майор, почувши ці слова, засміявся й сказав:

— Свое прізвище ти забудь. Будеш служити в мене і називатися Подайкиним. Ім'я сам вибирай.

Той сп'янілим голосом промовив:

— Нехай буде Дмитро, Дімка Подайкін! Так навіть краще...

Подайкін їв, не помічаючи, що його руки в крові. Лише згодом він відчув солонуватий присмак і зрозумів, від чого це, але був не в силі відірвати від рота закривавлений шматок хліба.

Важко було Римареві-Подайкіну вперше взяти палицю до рук. Та вже коли він переступив через отой рубіж — ударив прив'язаного червоноармійця, — всі його страхи, вагання, переживання зникли. Він переконав себе, що так і треба заради найдорожчого, що є в людини, заради життя.

Катованого ним скривавленого воїна відтягли подалі від барака. Він стогнав, просив пити. Але йому не давали води, бо він насмілився сказати, що славний Ленінград не стане, ніколи не стане на коліна перед Гітлером!

8

Павло Швед кілька разів намагався одверто поговорити з Оксаною. Він дивувався байдужому ставленню дівчини до нього. Вона уникала зустрічей, благала не проводити її додому. Павло вважав, що ця байдужість удавана, нарочита, і був певен, що Оксана згодом обов'язково покохає його. Але під лежачий камінь і вода не тече. Отож студент намагався якомога частіше бувати в Оксани, розважав дівчат, грав на гітарі, яку привезла Віра, робив усе, щоб тільки сподобатись Оксані.

Цього разу він застав Оксану вдома саму. Повернувшись з заводу, дівчина прибрала в кімнаті, помила підлогу, а тепер сиділа на стільчику, переглядаючи фотокартки.

— Рідні місця пригадуєш? Подруг, хлопців? — спитав Павло, скидаючи кашкета. — Дозволь і мені зиркнути одним оком!

Оксана віддала альбомчик. Павло почав перегортати аркуші й натрапив на фотографію Віктора.

— Хлопець нічого був... — сказав він голосом і тоном, яким говорять про мертвих.

— А він і є...— зауважила дівчина.— Мені сьогодні сон приснився, наче я ходила...

— З ким?

Оксана зашарілась і продовжила:

— Ходила у високому житі...

— А ось вони всі! — говорив Павло.— Стоять, мов соколи, узявшись під руки, Олег, Іван, Гриць і Віктор. Горді, веселі. Аякже, моряки!.. Скажу тобі, що мені найбільше подобається з них Олег. І собою він хоч куди, думка у нього працює на житейський лад. Незрозуміло, чому все-таки він пішов з цими, адже батько клопотався, щоб він учився...

Павло зняв з гвіздочка гітару, почав бренькати.

— Життя... З кожним днем на базарі зростає дорожнеча. Що буде через рік? Через два? Впливли ми в цю війну. А пайок жалюгідний. Хоча б скоріше на роботу. Там я заживу. Зразу капітана присвоять мені!

— А ти до пайка добавляй думок хороших.

— Святого духа? — засміявся Павло.— Філософія, як сказав би Василь Пилипович. Цікаво, як він там поживає зараз. Думками ситий не будеш.

— Але не такі ми вже й голодні, щоб хникати,— їдко зауважила Оксана.

Павло награвав і не зводив очей з дівчини: розчервоніла, свіжа, з буйним волоссям, що завивалось в колечка. Отак би підійшов до неї, взяв за плечі і більше не випускав з своїх обіймів. «Ну й дурень же я. Боягуз справжній! Двадцять три роки вже, до інших дівчат підступати не боявся, а до цієї... Саме нагода. Вірки нема. Вона так і стежить за мною, за Оксаною, мов шпигун. Оці дівчата всі такі заздрісні!..»

Він підійшов ближче до стільця, на якому сиділа Оксана. Очима намагався зустрітися з її поглядом.

— Оксано. Найпрекрасніша в світі дівчино,— шепотів він.

— Замовкни!

— Не можу... не можу замовкнути. Давай одружимося. Разом буде легше. Мила... Люба...— він кинув гітару на ліжко, рвучко обхопив її за худенькі плечі і притиснув дівчину до себе. Ще мить, і він не дасть їй вимовити слова, затулить її уста своїми, про що мріяв кожної ночі, кожної хвилини вільної. Та Оксана вдарила його по щоці з усієї сили, аж виляски пішли. Вона й сама

злякалась, бо Павло аж хитнувся. «Боляче?» — хотіла вона спитати. Студент стояв розгублений, лютий.

— Дурна, як пробка! — гукнув він, дихаючи прискорено.— Ти ждеш того субчика! А може, кістки його обгризли шакали, як писали люди розумні в романах.

— Не смій!.. Нікого я не жду. І ти можеш зараз же йти геть звідси! Геть! — вигукнула вона крізь сльози.

Він заблимав очима, змінив тон:

— Прости. На колінах повзатиму перед тобою. Все життя повзатиму. На руках носитиму... Ну, не проганий... Будьмо друзями...

І він став на коліна, звів очі на неї.

— Оксанко, мила...

— Підведись! Не сором мене й себе.

Вона наче знала, що саме в цю хвилину увійде до кімнати захекана Віра.

— Як мило! Як мило! Прямо як в театрі. Оце любов! А Оксана й не дивиться на нього. Підводься, Павлику. Сідай з нами вечеряти. Вінегрет буде! О!

Віра кинула книги на стіл, підійшла до люстерка, що висіло над ліжком, поправила зачіску, потім провела пальцем по бровах.

Павло обтрусив штани на колінах і звернувся до Віри:

— Оце бачиш... Може б, ти їй сказала слово. Примусила стати на коліна,— зітхав він, бажаючи перевести розмову на жарт.

— Казала вже! — весело говорила Віра.— А ти іншу шукай!..

— Світ великий, дівчат багато,— додала й Оксана, трохи заспокоївшись.

Вона порівнювала Павла з Віктором. Коли той поцілував її вперше, вона теж хотіла вирватися з обіймів, але рука ще міцніше обхопила його шию. Так гарно тоді було їй. І це тому, що вона любить Віктора, любить. А він написав, щоб жила, як серце підказує, дружила з тим, кому він псував нерви, з Павлом тобто. «От уїдли-вий такий! От візьму та на зло йому й попрошу пробачення у Павла. Чим він гірший за Віктора? Чуєш, Вікторе! Будеш знати, як писати образливі листи!» — хотілось гукнути Оксані так, щоб почув і Віктор.

Віра розповідала Павлові про поранених бійців, яких привезли сюди.

«Може, і Віктор поранений? А я на нього з докорами!» І їй уявилося, що серед тих поранених прибув сюди й Віктор. І його буде лікувати Павло. «Ні! Сюди він не міг попасти. Фронт той одрізаний від усієї країни німецькими арміями».

— Заграй, Павлику,— попросила Віра, подаючи гітару.

— Не хочеться.

Оксана глянула на Павлову тінь на стіні, подібну до якогось хижого птаха. «Чи одчепиться він од мене?»

А Павло думав: «Ні, голубонько, тепер уже легше! Головне — зробити перший рішучий крок, Оксано. Тобі не вирватися з моїх рук, не вирватись. Це я кажу, Павло Швед, за яким не одна зітхає, як ось ця Віра».

Подруга ввімкнула репродуктор. Негучний, знайомий голос диктора промовив з жалем:

— «Сьогодні наші війська після жорстоких оборонних боїв залишили місто Харків...»

Оксана скочила з місця:

— Як же це? — вирвалось у неї.— Залишили... А Ленінград не здадуть наші, правда ж, Павле?

— Не повинні здати, бо тоді взагалі смерть усім нам!..

Їй стало соромно за погані думки про Павла. Він же своя людина, харків'янин, для нього це теж горе, як і для неї.

— Харків здали... А як же наші там? Віро, Павле? Як же наші там живуть? — промовила стривожена Оксана.

9

...До Кошиків надвечір прийшла Грицева дружина Наталка з маленьким сином. Вона не перший раз приходиться. Наталка й сама не знає, чому горнеться її душа до Марії Іванівни. Мабуть, тому, що Гриць і Віктор десь разом воюють. Немає від них ніякої звісточки, то хоч поговорять, пожуряться разом — і легше стане на серці обом.

В кухні Наталя застала всю сім'ю, бо вже темніло, а ходити по вулиці в вечірній час заборонялось.

Бабуся Лукерія сиділа біля теплої плити, склавши руки на колінах, наче її хто збирався малювати. Під час того розстрілу Вікторової фотокартки, вчиненого ні-

мецьким офіцером, стара так перелякалася, що й досі не могла прийти до пам'яті. Вона не впізнавала людей, стала мовчазною, похмурою.

— Хто то прийшов? — спитала Лукерія, примруживши старечі очі.

— Це Наталя — Григорія Авраменка жінка.

— А-а... Прости мене, дитино, що не пізнала тебе.

Хлопці засвітили каганець. Один з них вибіг зачинити віконниці. Марія Іванівна дістала пригорщу соняшникового насіння й дала Наталці, хлопцям. Повільно точилася невесела розмова.

Прокинулось і розкричалось мале. Наталка почала його забавляти, гойдати.

— Сава казав, що Ленінграду капут...— промовила раптом сама до себе Лукерія.— Як же це?

— Не згадували б ви проти ночі того Саву, мамо. Може б, ви лягли відпочити?

— Не спитьсья, Марусенько. Все якісь дива дивні ввижаються. Щось так, наче земля перевертається зовсім. Хрести ніби бачу на небі... Страшний суд почався.

— Тихіше, бабусю! — промовив застережливо Степанко.— До нас стукають...— Він відхилив двері в сіни й спитав: — Хто там?..

— Свої! Відчпняй, капосний!

— Це Василь! — проговорила злякано Марія Іванівна.— Чого йому? Одчини, Степанку!

— Непорядок! Крізь вікно вогонь видно! Та тут цілі збори! — насміхався Задорожній.— Ну, здрастуйте! — зневажливо кинув він.— Думаю, краще я зайду і скажу, щоб погасили вогонь, ніж зайде патруль германський. Турбуюсь все-таки про своїх.

— Еге ж,— мовила тихо бабуся.— Дбаєш, як пес про п'яту ногу.

— Що ти там бубониш, стара? — Задорожній сперся посеред хати на гвинтівку і пильно оглянув усіх.— Збори, значить? Не вистачає лише председателя...

Від нього тхнуло самогоном.

— У вас там ще яблука квашені повинні бути. Оце ходив дівчат у велику Германію вербувати. Рознарядочка є вже. Був у Бурейчихи. Дівчина втекла, а мати частувала, щоб я відчепився. А я що ж. Є наказ германської власті — виконуй хоч кров з носа! Куди втече та Галина Бурейчиха? Од нас далеко не втече... Яблука є?

— Миколо, полізь до льоху. Вийми панові полицяєві яблук. Там ще є трохи!

— Дівчата як показалися... Не хочуть записуватися в Германію. Нінка Старченкова каже: краще вбийте. Бреше, поїде... Чули? Харків більшовики здали! Тепер германці прямим сообщенієм вперед на Воронеж, Царицин, а там і на Москву... Отакі-то діла! — стукнув він прикладом гвинтівки об підлогу.

— Свят, свят,— хрестилася стара тремтячими руками.

— Вона вже й так перелякана! Не показуйте їй рушниця! — благала Марія Іванівна.

— Ладно. Та де ж яблучка?

— Ось,— подав Миколка миску, наповнену до половини яблуками.

— Пожалів, капосний. Не любиш дядька Василя, як і твій браток. Відмовився помагати моїй Лідці: А вона зараз з офіцером германської армії роз'їжджає в машині, уся в шовках, не те, що інші свистухи!

Задорожній їв яблука, смачно плямкаючи.

— Ви притримуйте для мене. Робота така, що без чарки не обходиться. Люди наловчилися гнати самогон з буряків так, що й на вулиці не пахне. Та я нюх маю... А ви все про своїх матросів говорите? Кличте на поминки. Напечіть коржів з маком, дістаньте шнапсу, і пом'янемо їх! Там уже все закінчено...— помахав рукою Задорожній.— Яка там погода, Миколко?

— Дощ накрапає,— відповів хлопець, не бажаючи дивитись на розчервонілу морду Задорожнього.

— Хіба так відповідають старшим? Не шануете ви начальство, мало вчили вашого брата! — стиснув Задорожній кулак, дивлячись на хлопців.

Він, мабуть, хотів повчити малих Кошиків шанобливості, але потім передумав. Мовчки забрав решту яблук у кишеню німецької куртки, потупцяв біля порога, а потім сказав, звертаючись до хлопців:

— Я з вами ще побесідую... Сава Йосипович у школі вас не вишколив, так я спуску не дам... Бувайте!

Він вийшов. Прямо в обличчя вдарив мокрий північний вітер. Вулицю огортав морок. У хатах ані вогника. Не чути стукоту двигунів на заводі. А колись у цей час саме в розпалі був виробничий сезон. Всюди сяяло світло, стукіт машин було чути за кілька кілометрів, свистіла «кукушка» Кузьми Гавриловича, підвозячи вугілля і буряки до цукрового заводу. І він, Задорожній,

походжав по кагатному полю, заклавши руки за спину, й покрикував: «Гей, повертайтеся, братці, хутчіш!»

Було колись. Та більше не буде. Зараз йому теж непогано. Він ходить по селу і теж покрикує. Німці його не чіпають, навпаки — ще й гроші марками платять за службу. Та все ж на душі в нього неспокійно, щось шкребе по серцю, мов кіт лапами, шкребе. Од чого б це?..

Йому вчулися голоси, і він здригнувся.

Шкода, що немає тут Івана Марковича. Даремно все-таки поїхав він на «кукушці». Сьорбне він там горя з башкирами і всякими татарами. А тут би був паном директором. Просив же його залишитись. Наче й погодився, та передумав. Мабуть, через Олега. Той же, дурень, не послухав батька, пішов у флот. Досі вже й кісточки погнили. «Так воно й буде!.. Тріщить по всіх швах власть Совецька! І нікому не буде спасіння ні од бога, ні од чорта!..»

Задорожній запалив цигарку, ховаючись од різкого, холодного вітру з півночі.

10

Те, що була безсила зробити поліція — наwerbувати дівчат для відправки в Німеччину, — німецьке начальство доручило зробити Саві Йосиповичу. Воно розраховувало на авторитет Махині серед населення, на його вплив на молодь.

Він охоче взявся за виконання цієї місії. Він був певен, що зуміє переконати молодь їхати на роботу в культурну, високорозвинену Німеччину. Поїдуть вони, щоб щасливо зажити у спілці з німецьким народом, під крилом великого фіурера.

Отак думав Махиня, ідучи мимо колишнього заводського клубу, де тепер був склад якихось речей, до будиночка, де жила Ніна Старченко з матір'ю і малим братом. Дивився він більше в землю, не маючи бажання зустрічатися поглядом з перехожими.

А високі тополі насторожено шуміли. Перевертаючись, падали на вогку землю листки з яблунь. Якоюсь каламутною, сірою здавалась вода у ставку. На тім боці височіли німі корпуси заводу, і над ними літало гайвороння.

Обминувши яму від бомбового вибуху, Махиня опинився перед напіврозваленим будиночком Старченків. Сава Йосипович побачив, як мимо вікна промайнуло стурбоване обличчя матері. Ніна вийшла йому назустріч.

— Здрастуйте! — привіталася вона, гордо підвівши голову, і подивилася сірими очима на колишнього завуча.

— Добрий день. Як здоров'я матері? Ти, видно, її не шануєш! Чому прогнала Задорожнього? Це ж ганьба — не виконувати розпоряджень влади, та ще коли влада бажає добра! Ну, ким ти будеш тут! А там тебе чекає хороша робота. У тебе ж освіта! Ти ж трохи знаєш німецьку мову! Тут тебе згвалтують колись п'яні солдати, — вирішив удатися й до такого аргументу Махиня. Він зиркнув на Ніну. Руки дівчини стиснуті в кулаки. Губи дрижать. Йому здалося, що вона зараз кинеється на нього і вцепиться в обличчя, як кішка.

— Чого мовчиш?

— А що казати? — промовила з притиском на слово «казати». — Турбуєтесь про мою долю?

— Турбуюсь. Бо як не поїдеш, вас викинуть геть з квартири, а тебе відправлять силою. Вони можуть.

— Чула вже, Сава Йосиповичу... Чула... А що, якби ви оце зараз зустрілися з Віктором, якого ви обзивали нерадянським учнем? Ви б і його умовляли їхати в Німеччину? Скажіть?

— Що за нерозумні запитання? Я ніколи не вірив, що Радянська влада може протриматись до нової війни, — сказав грубим голосом Махиня і почав кахикати, прикриваючи рот рукою.

— А за що ж ви хлопців ображали, звинувачуючи в неповазі до влади?

— Я не дурень, щоб говорити те, що думаю. Та годі розмов! Вибирай: або — або...

— Що або? — почервоніла завжди бліда, трохи конопатенька Ніна. — Або згвалтують ваші есесівці? Вас вони вже згвалтували!

— Ніночко! — закричала з сіней мати, яка чула кожне слово. — Що ти говориш?!

— Тебе ж завтра заарештують! Хамка!

Махиня потряс ціпком і, круто повернувшись, пішов геть.

— Дочко! Ну якось би іншими словами...

— Не плачте, мамо. Я сьогодні піду до тітки в радгосп, під самий Харків і там переховаюсь. Готуйте торбинку, мамо. Нема на нього Гриця й Віктора. Вони б давно повісили його. Та дідешся, Саво, і ти своєї слави... Прийдуть наші, і тоді ти не тієї заспіваєш!

Дівчина побігла до хати збирати речі. За нею пішла мати, витираючи сльози.

Махиня ще завітав до кількох колишніх учнів своїх, які жили в заводському селищі, але всі наче змовились — нікого не було вдома. Вирішивши зайти до них вдруге, Сава подався на село.

Галю Бурейко він застав дома. Вона обідала з матір'ю. Після розмови з Ніною Сава не знав, з чого почати у Бурейків. Махиня, привітавшись, тупцював біля порога.

— Бачу, не дуже солодко вам живеться зараз,— нарешті мовив він, натякаючи на пісний кандьор у мисці.

— Та вже як бог дає...— відповіла Бурейчиха.

— Слухай, Галю. Ти відмінницею в школі була, ти розумна дівчина. Тобі нова влада пропонує їхати до Німеччини, там великі заробітки, там чудесні умови. Там навіть у худоби парове опалення, а вже люди живуть, як колись у нас більшовики планували жити при комунізмі. Тільки у більшовиків це було марево, сон, а німці побудували свій національний соціалізм.

— Сідайте, Саво Йосиповичу! — запросила мати.— Може, з нами пообідаєте?

— Спасибі. Так от. Їм зараз край потрібні твої, Галю, руки, знання. Оплата буде виняткова. При більшовиках стільки інженери не одержували зарплати, скільки там одержують такі дівчата, як ти. Бачу, ти скося дивишся.

— Чому, Саво Йосиповичу? — заперечила Галина, потупивши засмучені очі.— Я на вас прямо дивлюсь...— Вона винувато посміхнулася, а потім поклала ложку й підвелась.

Одійшовши до ліжка, Галина подивилась на стіну, де висіла групова фотокартка випускників-десятикласників. А поруч в рамочці — фото Івана Рагозіна. Листи його були на п'яти-шести сторінках із зошита. Кожен рядок, буква були виведені чітко, з любов'ю. Про бої з підводними човнами, катерами, літаками він писав твердою, впевненою рукою. Галя десь чула, що в кого рівний, чіткий почерк, у того й характер твердий, мужній. Ванько ще в школі дивився завжди правді у вічі.

Він не боявся Сави Йосиповича. А вона тоді лякалась завуча. Там бої... Там Іван на одній шлюпці, а Віктор на другій з товаришами рятували матросів з загиблого корабля. Ваня витяг з води двадцять чоловік. А хто її витягне ось з цієї трясовини, в яку вона потрапила й вискочити сама не може? Була б вона така смілива, як Іван, так би й кинулась з ножом на Саву Йосиповича, а там уже що буде...

«Ваню, любий! Що мені робити?.. Що? І я, і мати безсилі одбиватися од Сави, од Задорожнього, од німців! Ваню! Прийди і убий їх, ворогів. Убий, бо я не можу зробити це з своєю матір'ю».

Галина заплакала, затуливши обличчя.

Сава підійшов і поклав руку на плече дівчини.

— Така красива, така розумниця... Силою можуть забрати. Тоді вже не та й шана буде. А підеш по своїй волі — інша річ.

— А може, ви якось влаштуєте, Саво Йосиповичу, щоб не брали її на чужину... В ноги вам поклонюсь. Вранці і ввечері молитимусь за вас,— благала Бурейчиха.

— Не можна, Антонівно. Та хіба я своїй вихованці, своїй відмінниці добра не бажаю! — аж скривився Махиня і похитав головою, мовляв, от люди! Щастя їм зичиш, а вони не слухають.

І він знову почав вихваляти життя і порядки в тій культурній і високорозвиненій країні Німеччині, де вже створено рай для людей. Розповідав так гаряче, що мати почала вагатися. Може, й справді так? Та й видніше йому, вчителеві. Поліцаї ж полюють на людей, мов хорти. Отак ще десь підстрелять, як пташку, і не буде в неї черноокої доньки, її гордості.

— Що я — гірша всіх, що мушу туди їхати? — запитала Галина, не повертаючи до Сави голови.— Не поїду!

— Жаль... Дуже жаль,— зітхнув той.

Він уже лякався думки, що охочих їхати ні на селі, ні в заводському селищі майже немає. Це драгувало його. Невже вони чогось ждуть, на щось надіються? Це просто їм не хочеться звикатися з думкою, що війна програна більшовиками. Люди ж бачили, які могутні танки поповзли на Харків, які машини, мотоцикли, артилерія на гумовому ході! А піхота вся з автоматами, одяжа підігнана, солдати один в один. Всю Європу пройшли. Францію поставили на коліна. Францію, де вирували ко-

лись революції! Англія тремтить. В американців дрижать коліна перед Гітлером. А чого ж наші ждуть? Та йшли б ділили землю, хазяйнували, як і личить порядним господарям, допомагали б своєю працею швидше закінчити війну. Ех, люди...

І він ще виголосив запальну промову.

Мати просльозилась і вже почала умовляти доньку, щоб та згоджувалася. Іншого ж виходу немає.

— А хто? Хто ще їде? — запитувала, заливаючись сльозами, Галина.— Ніна їде?

— Не знаю,— сказав неправду Сава.— Ще не був. Але як поїдеш ти, то й вона поїде...

Повз вікно, що виходило на вулицю, пройшли дві по-статі з гвинтівками.

— О! Бачите! Але до вас вони не зайдуть, бо тут я! Ну, Галю!..

— Донько! Що нам, бідним, робити? — розводила руками мати.— Сава Йосипович, може, й не кривить душею...

— Та хай мене грім поб'є! Вона приїде додому панею. Та їй баронесою бути, а не киснути в оцьому селі!

— Як Нінка, так і я! — вирішила Галя, бо мала надію, що Ніна відмовиться.

— От і добре. Вона ж розумна дівчина. А поки що я тебе запишу, Галю,— зрадів Сава, витираючи хусточкою чоло, шию.

Галя вже не плакала. Зажуреними очима вона дивилась на матір, але не бачила нічого. В голові снувалися важкі думки. Що діяти? З ким порадитись?..

— На все добре, Галинко. Не турбуйся. Я тобі теж буду на листи відповідати. Ми ж думаємо десь з зими школу створити,— говорив, прощаючись, Сава Йосипович.

Він пішов, а донька й мати ще довго мовчали, думаючи, що ж воно буде завтра?..

II

...Цілу ніч не вщухала стрілянина на всій лінії фронту.

Ворог бив наосліп, і артилеристи вже котрий раз змінювали позиції, щоб вивести свої батареї з-під обстрілу.

У глибокому окопчику, накрившись плащ-палаткою, щоб не чути артилерійського гуркоту, Віктор налагодив радіоприймач. За кілька хвилин передаватимуть останні вісті з Москви. Біля нього лежав на соломі Ванько Рагозін. Ноги в обох були мокрими, вони не зігрілись і після того, як друзі розпили сто грамів горілки!

Крутячи настройку приймача, Віктор промовив сумним голосом:

— Це вже на нашому заводі господарюють німці. Всі люди не могли евакуюватись. Якийсь чорний рік цей сорок перший!

— Дарма! Ось побачиш,— через півроку ми поженемо Гітлера назад,— озвався Рагозін.

— Кошик, Рагозін? — почувся голос вартового.— Ідіть до гармати Панасюка на комсомольські збори.

Кошик запакував радіостанцію, узяв гвинтівку і виліз з окопчика.

Біля довгоствольної гармати на лапі, на ящиках з снарядами розташувалися артилеристи.

Майже всі бійці батареї і молодші командири були комсомольці. Вони прийшли на Балтику з підприємств Ленінграда і Харкова, з сіл Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини і Марійської АРСР. Половина бійців закінчила десятирічку і перші курси інститутів. Командири вогневого взводу і взводу управління теж були комсомольці, перед самою війною вони закінчили Вище військово-морське училище в Севастополі.

Всіх глибоко вразила звістка про зраду Олега Римаря. Землякам Олега здавалось, ніби вони теж винуваті, що серед них виявився зрадник, їм було соромно перед бійцями батареї, які з перших днів війни по-братньому поріднилися з ними у жорстоких і нерівних боях.

Особливо болісно переживав цю подію Віктор. Лише уві сні може таке приснитись! А ще рік тому Олег на випускному вечорі клявся, що любить Батьківщину. «Чому так трапилось? — знову й знову повертався Віктор до цього запитання.— Мабуть, чорні танки з хрестами, шалений вогонь чужих батарей і град бомб з ворожих літаків — це такий іспит, який не кожен витримає».

Віктор сів на гарматній лапі біля Григорія. Той стиснув йому руку.

— Я заяву в партію подав,— сказав Григорій.

— Правильно зробив. Тобі вже давно час бути в пар-

тії. Ти сьогодні танк снарядом пронизав. Ти розчавив пів-обозу на шосе. Ти збив два штурмовики ще в перші дні війни! Це тільки я слабодухий, не міг убити Олега,— промовив Віктор, не підводячи голови.

— А хто ж, як не ти, керував вогнем?

— Я ще нічого не зробив для перемоги,— відповів Віктор.— Я не гідний бути членом партії. Ще заслужити треба! А тебе, Григорію, я вітаю широко.

— Ще, може, й не приймуть... Батько ж на окупованій території залишився. Ноги в нього нікудишні,— промовив зажурено Григорій.— Дружина...

Лейтенант Зиков, почувши цю розмову, сказав:

— Уже понад шістдесят мільйонів наших людей залишилось під чоботом ворога. Не їхня то вина, а наша...

— Товариші, наші Харків здали,— нарешті вимовив Віктор.

Запала мовчанка, ніби на похоронах. Над головами просвистіли важкі снаряди в напрямі Фінської затоки, де стояли кораблі. В небі гули чужі розвідники. На схід від Ленінграда пасма світла шугали над обрієм, освітлюючи чорні хмари. Застрекотіли ворожі кулемети, прорізуючи темряву цівками трасуючих куль.

Підійшли ще воїни в безкозирках, у бушлатах. З'явився і невисокий, з буйними білявими кучерями лейтенант Гуревич, командир батареї. Він звернувся до Панасюка:

— Починайте комсомольські збори. Люди повинні ще відпочити перед новими боями.

Микола Панасюк відкрив збори і повідомив, що сьогодні вони мусять рекомендувати десять червонофлотців до лав більшовицької партії. Ці комсомольці — кращі з кращих серед нас. Панасюк називав одне за одним прізвища, серед яких було і прізвище першого комендора Григорія Авраменка.

Комсомольці гаряче підтримували пропозицію комітету. Виступи були короткі, але говорилося в них про основне — ці товариші будуть гідними синами великої партії. Голосували за всіх одностайно, а потім тепло, сердечно вітали товаришів.

— Глядіть же, хлопці, не підкачайте! Ми за вас ручаємось!

Коли збудження трохи вщухло, Панасюк помовчав, а потім важко зітхнув і промовив:

— Боляче й говорити, товариші! Тільки що ми одержали сумну звістку. Наші залишили Харків. Та Харків не впаде на коліна перед фашистами. Його могутні заводи вивезені на схід і там даватимуть для нас продукцію! Уже немало днів ми в жорстоких боях. І попереду бої. Товариші! Всі ми дали клятву балтійських моряків місту Леніна, всьому радянському народові. Кожне слово цієї клятви повинно бути викарбуваним у наших серцях, ми повинні пам'ятати її вдень і вночі.

— Не забудемо! — гукнули балтійці, стискаючи гвинтівки в руках.— Поки руки тримають зброю...

— Поки бачать очі...

— Поки б'ються наші серця...

— Поки ще не витекла кров з наших жил...

— Не бути німцям в місті Леніна...

— Не бути...

— Ніколи не бути фашистам у місті великого Леніна...

— Клянемося!

— Клянемося!

— Поки б'ється серце!

Панасюк звернувся до секретаря зборів:

— Так і запиши, Нікітін, до протоколу. Комсомольці 592-ї батареї Балтійського флоту клянутьсь вмерти, але не віддати колиску соціалістичної революції ворогові. Так і запиши.

Нікітін, примостившись на порожньому ящику з-під снарядів, при світлі синього ліхтарика писав олівцем протокол.

— Поки б'ється серце! Поки бачать очі! Поки ще не витекла кров з тіла! — якось урочисто, піднесено повторював Віктор, обнявши Ванька і Гриця.— Не бути чужинцям в Ленінграді! Не бути!..

12

Вітер гнав з моря важкі хмари. Вони повзли над посірілим полем, над спаленим селом, де на згарищах, мов привиди, стояли димарі. Там, за яром, що поріс густим лісом, хмари наче вже не рухались далі, і небо здавалося чорним.

Через рубіж, на якому стояв дивізіон артилеристів-балтійців, не могли пройти вперед ні ворожа піхота, ні танки. Шалений прицільний вогонь артилеристів, мов та

коса, підкошував ворожих піхотинців, спалював танки. Кожна атака кінчалась тим, що гітлерівці, залишивши на полі сотню-дві убитих та кілька обгорілих танків, відступали.

Тоді вони кинули сюди кілька десятків бомбардувальників. Весь простір заповнився оглушливим ревом. Над самою батареєю кілька літаків раптом пішли в піке. Вони стріляли з кулеметів, з гармат, їхні сирени дико свистіли. Посипалися бомби.

— Бути на місцях! Стріляти! — кричав, приклавши до рота рупор, командир батареї.

Він стояв без каски, широко розставивши ноги. Здавалось, ніщо не могло зрушити його з місця.

— Першій гарматі! Вогонь!

Хмарка диму обгорнула кіль літака. Він так і не виїшов з піке і з несамовитим ревом наближався до землі.

За час служби на батареї в мирні дні й чотири місяці війни Микола Панасюк досконально опанував професією першого комендора гармати — навідника. Зараз він спрямовував жерло гармати на іншого пікіровщика. Ще постріл, ще... і цей юнкерс спалахнув. Охоплені вогнем крила падали вниз.

Григорій «ганявся» за штурмовиком. Кілька снарядів розірвались позаду юнкерса. Командир рвучко повернув ствол гармати вбік. Другий артилерист миттю подав снаряд, смикнув за важіль і зробив крок набік. Постріл. Ствол сіпнувся. Ще один снаряд, ще постріл. Цього разу влучний — за штурмовиком потягся хвіст диму.

На гарматних стволах горіла фарба. Осколки бомб з свистом літали в усіх напрямках. Почали вибухати важкі снаряди, міни. Дехто з бійців хапався за голову руками, ледве стримуючись, щоб не шугнути в окоп, не побігти кудись далі од цього пекла.

— Душаткін! Чому мовчиш?.. Вогонь! — гукав командир батареї. — Вогонь!

Над лісом раптом з'явився аеростат.

— Четверта гармата! Збити!

Минувши зону вогню, літаки зімкнулись у ланки, прямуючи до моря.

— Сюди б наших винищувачів! — з жалем промовив командир. — Де вони подівались? Чому їх нема, коли небо почорніло од юнкерсів?

З дальноміра передали, яка відстань і висота до аеростата. Четверта гармата зробила постріл по ворожих спостерігачах-корегувальниках.

— Дух спустила ковбаса! — гукнув бадьоро радист, висунувшись з щілинки, звідки виднілась штирвова антена.

Командир батареї витер золотаві нашивки і зірочку на рукаві й спитав у лейтенанта Зикова:

— Як там?

— Добре, що в нас кожен боець може замінити товариша на гарматі,— відповів той.— Інакше б ми загинули... З вогневого взводу вбито шість чоловік. На гарматі Авраменка залишилось троє. Замковим був Рагозін... Але де ж наші винищувачі?

— Дозвольте! — Віктор зупинився перед лейтенантом.— Прийняв по радіо наказ. Нас відкликають до морської бази. Видно, там слабкий вогонь батареї, а літаків Гітлер посилає по сто щоразу...

— Правду кажеш,— погодився Гуревич і запитливо подивився на Віктора, що переступав з ноги на ногу.— Що там ще?

— З третьої батареї передали, що між ними і нами врізався противник і просувається лощиною.

— Це вони на переїзд рвуться, щоб відрізати нас з технікою від своїх,— скрипнувши зубами, сказав командир батареї.— Треба негайно відходити. Зиков, дайте команду вогневому взводу згортати техніку!

Артилеристи почали поратися біля тягачів, гармат, зенітних приладів. Та незабаром стало відомо, що переїзд через залізничну колію вже захоплений. Батарея не мала виходу до військово-морської бази, куди її відкликали командування.

Старенькі вже зенітки з ходу не могли стріляти. Їх треба було обов'язково приводити в бойове положення, а це займало кілька хвилин. Ще більше часу потрібно було, щоб підготувати гармату до походу. Лейтенант Гуревич бачив один вихід. Вся техніка повинна вдосвіта вирушити до залізниці. В спаленому селі гармаші чекають, поки взвод бійців не знищить в рукопашному бою гітлерівців, що осіддали переїзд через колію. Одна гармата повинна залишитися на старій позиції, щоб вести вогонь по ворогові і прийняти на себе удар ворожих артилерійських і мінометних батарей. За гуркотом

цієї дуелі не буде чуто, як відходить основний склад батареї.

Віктор і Григорій серед інших двадцяти червонофлотців мали йти на залізничну колію, звільняти для техніки шлях. Іван залишався на старій позиції...

Червонофлотці відпочивали, чекаючи на команду вирушати. Гриць поспробував пальцем лезо багнета і мовив задумливо:

— Гострий. Пам'ятаеш, Вікторе, як нам малим дідусь, що кролячою фермою завідував, поробив дерев'яні гвинтівки? У них теж багнети були ось такої форми. Пам'ятаеш, як ми тоді воювали?

— Пам'ятаю.

— Та-ак... А матері зітхали: «Ой хлопці, накличете ви своїм гранням війну!» І накликали,— зітхнув Григорій.

— Не ми їх кликали. Самі прийшли, і тепер їх, гадів, треба вибивати...

Віктор дивився на темні, майже чорні хмари, які щільно затулили зорі на небі. Зорі... Йому пригадався штаб на горищі хліва. Скільки разів вони — Борис, Іван, Віктор, а часом і Гриць — мріяли про майбутнє, дивлячись через відчинені двері на зоряне небо! Гарячкували, сперечалися, домовлялися про зустріч через кілька років. І ніхто не знав, що їх чекало... Минув тільки рік, як вони розлучилися, закінчивши школу, а вже нема в живих Бориса, а Олег... Краще б він загинув на полі бою... «От тобі й мрії»,— хитав головою Віктор.

— Ти про що думаєш? — запитав Григорій, почувши зітхання друга.

— Зараз про Оксану...

— А даремно ти написав їй отого листа. Вона, мабуть, образилась на тебе дуже. Вона щира дівчина, як і Наталка моя...

Григорій змовк, ховаючи руки в рукава, бо було холодно і вогко.

— Грицю! Зрозумій — я не міг вимагати, щоб вона мене чекала, не міг... Коли любить по-справжньому,— чекатиме... Та що думати наперед! Нас он переїзд чекає,— додав він діловим тоном.

— Дома ти завжди думками забігав наперед. А тут став іншим, Вікторе...

Біля Григорія і Віктора сіли Іван Рагозін і гармаш Нікітін, який теж залишався на старій позиції.

— Закуримо, щоб дома не журились,— сказав Іван, дістаючи в кишені кісет з тютюном.— А сірники одсиріли. Нікітін, у тебе запальничка є ще з керенських часів. Викреши вогоньку!

— Миттю,— озвався Нікітін.— Я навіть подарую її тобі, Іване. Адже це тобі треба буде бікфордів підпалювати...

— Мені,— ледве чутно промовив Рагозін.

— Запальничка не підведе. Батько ще в ту війну змонтував цей дизель. Щаслива запальничка! Батько з нею був у боях на Уралі, потім штурмував Перекоп...

— Тоді можна взяти, раз щаслива! Правда, хлопці? — звернувся Іван до Віктора і Гриця.

Та ось подано сигнал приготуватися до маршу одним і зайняти свої місця біля гармат, тягачів другим.

— Будемо розлучатися, Ванько! Ранком зустрінемося,— промовив Григорій мов не своїм голосом.

— Давайте, хлопці, обнімемось, ми ж як брати рідні. Війна все-таки справжня, не біля жомової ями та за хлівами,— прошепотів Рагозін.— Шкода — не встиг я одержати від Галі відповіді на останній лист. Вона, мабуть, залишилась дома,— зітхнув він.— Ну, Грицю, командуєш сухопутною армією! І сьогодні тобі колюю треба відбити!.. Ех, як все-таки добре жили ми в Комінтернівці! Раніш цього не помічали.

— На віддалі все хороше, що було в минулому, здається ще кращим,— сказав Віктор.— Особливо ж у хвилини розлуки.

— Не назавжди ж,— зітхнув Григорій.

— Звичайно, ні!..— підхопив Іван.— Ще ось на Вікторовому... женитись нам з Віктором треба!..

— Авжеж,— посміхнувся Віктор, обнімаючи друга.

Друзі розійшлися.

Незабаром позиція опустіла. Залишилась лише одна гармата, постріли якої зустріли новий день, прикриваючи відхід батареї.

Тим часом тягачі з артилерійською технікою проскочили до спаленого села й зупинилися під прикриттям руїн. Од села шосейна дорога йшла прямо до залізничної колії.

Починало світати. Було видно, як вітер з моря гнав табуни сірих волохатих хмар, погойдував поодинокі дерева, що стояли над згарищами, ворухив край залізної покрівлі на хліві. Покороблений залізний лист глухо по-

стукував об дошки. Цей стукіт нервував Миколу Панасюка. Він був схожий на удари молотка, яким неквапливо забивали гвіздки в домовину. Зусиллям волі відкинувши цю безглузду думку, Микола підійшов до командира батареї Гуревича, замисленого, зосередженого. Становище батареї дуже складне. Вся надія на групу лейтенанта Зикова, яка мусить звільнити шлях для тягачів і гармат.

— А гарні хлопці пішли з Зиковим,— сказав Гуревич, аби порушити мовчанку.

— Даремно ви мене не послали туди. Там же земляки мої. Я тих хлопців давно знаю. До комсомолу всіх приймав,— промовив Панасюк і винувато посміхнувся.— Учив, як жити треба, а сам ось дрижу, як отой жовтий листок на бересті, сьому цигарку палю... Заздрю вашому спокою, товаришу лейтенант. Та я вірю, що наші виб'ють німців. Все ж продумано. Але хвилююсь неймовірно...

— Заздрите? Я й не знав, що у ваших очах я буду героєм... Спало мені на думку, що десь раніше я зустрічав Кошика. Щось наче знайомі мені його очі, погляд... Він в Орші ніколи не бував?..

— Коли ж він встиг там побувати? А ви жили в Орші?

— Так. Мій батько — слюсар депо, я закінчив залізничну середню школу, а потім пішов у Севастопольське військово-морське училище.

— Віктор не міг бути ні в Орші, ні в Севастополі. Правда, він утікав колись з дому в Ленінград, у моряки, так то давно було,— промовив Панасюк і, помовчавши, додав: — А тепер життя закинуло нас під Ленінград... І як же довго час іде... Що там на переїзді?.. І як почувують себе на старій позиції Рагозін і Нікітін з бійцями?

Командир батареї не відповів, він прислухався до артилерійської дуелі, яка тривала між німецькими батареями і гарматою Нікітіна.

— Важко і тим, і другим,— нарешті промовив лейтенант.

Завивав вітер, з виляском постукував одірваний шматок бляхи на сараї.

...Лейтенант Зиков подав знак рукою, і всі за-
вмерли. Троє розвідників уже повзли назад од переїзду.

— Ну? — спитав, ковтаючи слину, Зиков, не зводячи погляду з бійців.

— Їх там чоловік п'ятдесят... Може, більше трохи...

Зиков намагався бути спокійним. Їх утричі більше.
Але головне — раптовий удар...

Поруч були купи картоплиння, висохлі бур'яни, а біля самої виїмки складені штабелями щити для затримання снігу.

Григорій, поглянувши Вікторові в очі, поспитав:

— Тобі страшно?..

— Як і тобі... Поки що страшно.

Червонофлотці виймали з-за бушлатів безкозирки, поправляли червоні стрічки.

— Страшно, — повторив Віктор, розглядаючи на стрічці слова «Краснознам. Балтфлот». — Але я не боя-
гуз...

— Вперед! Балтійці! — раптом пролунало рішуче.

Неначе з-під землі виринули високі чорні постаті. Де-
сятка півтора гранат полетіли на переїзд. Ручний куле-
мет заглушив тріскотню ворожих автоматів. Червоно-
флотці висипали на колію. Гітлерівці, які ніяк не споді-
валися такої шквальної атаки, розгубилися. То тут, то
там чулося перелякане:

— «Чорні дияволи!..»

Григорій рвучко потяг до себе гвинтівку, але гітлері-
вець ухопився за ствол нижче закривавленого багнета.
Гриць ударив його ногою в живіт, і той упав, зігнув-
шись дугою.

Інший гітлерівець судорожно висмикнув пістолет, ці-
лячись у Григорія, який вривався в саму гущу ворогів. Та
Віктор стрибнув уперед і з розбігу встромив багнет у
бік ворогові. Обидва впали. Підводячись, Віктор насту-
пив ногою на горлянку чужинцеві і добив його прикла-
дом по голові.

В ці короткі хвилини Віктор про все забув. Очі його
палали люттю. Рухи були спритні, кожен крок розрахо-
ваний.

— Вікторе! — закричав раптом Григорій якимось
страшним голосом.

— Я тут!

Та вже пізно. Григорій і ще два моряки впали, підкошені автоматною чергою.

— Ось же тобі! — гукнув несамовито Віктор і з силою опустив на голову німецького автоматника приклад.

Червонофлотці Зикова працювали невтомно. Треба! Батарея мусить пройти через залізницю, щоб потім прикривати своїм вогнем кораблі. Треба! І люди падали, кров зрошувала сиру землю, застигала на рейках, шпалах...

Кулемет моряків уже бив по тих, що втікали. Навперейми гітлерівцям бігли артилеристи з тягачів. Ще одна-дві хвилини — і бою кінець. Вже чути гуркіт моторів. Техніка рушила до залізниці. Сюди ж поверталися десятки з двох німецьких солдатів. Вони здалися в полон...

А на старій позиції продовжувала вести вогонь гармата. Земля навкруги була порита воронками до самої води.

Дедалі рідше й рідше стріляла гармата. Чотири гармати вже були мертвими.

Сотні ворожих піхотинців повзли і перебігали з місця на місце, наближаючись до артилерійської позиції балтійців. Було по кому тепер стріляти. Та нікому... Іван теж не міг уже підняти снаряд, з його простреленого тіла витекло чимало крові.

— Бачиш, Ваню? Ракета! — вигукнув Нікітін. — Наші пройшли! Пройшли! Час і нам відходити...

Іван нахилився до гарматної лапи, намацав бікфордів шнур і перевірів, чи запальничка при ньому. Треба знищити гармату, щоб не дісталася ворогові.

Гітлерівці галасували. Вони посміливішали, бачачи перед собою понівечену землю і лише одну довгоствольну гармату, яка до того ж мовчала.

На позицію посипались кулі. Одна ударила в плече Іванові. Та він повз, розстеляючи шнур.

«Ранком зустрінемось», — вчувалося йому.

Він запалив шнур і кашлянув. З рота полилась кров. В очах потемніло. Серед туману перед ним спливали давні картини. Ось він б'ється з Віктором біля яблуні. З апетитом їсть на уроці пироги з квасолею, спечені бабусею Лукерією. А ось блиснув лускою короп, якого спіймав хлопець для хворого Федора Ілліча. В очах зарябіло. Що то в'ється там яскраве, безконечне? Та то ж

мережка по сорочці, подарованій Марією Іванівною! «Носи її, Ваню, на здоров'я!» Як давно все це було!

Іван розтулив пальці. «Це батькова запальничка. Батько ходив з нею на Колчака, на Врангеля. Вона й тобі принесе щастя...» А ось і сам Нікітін, він поруч, порається біля шнура.

— Горить? — спитав Іван.— Скоріше б! Вони якраз прибіжать сюди!..

— Горить,— відповів Нікітін, беручи на руки Івана і дивлячись, куди б податися.

Та шляху для відходу вже не було. Фашистські солдати, мов вовки, оточили свою здобич, все наближаючись до високого, простоволосого русьвого Нікітіна, який тримав умираючого друга.

— Хенде хох! Шварц тойфель!..

Нікітін поцілував Рагозіна і, дивлячись широко відкритими очима на чужинців, гукнув:

— Хай живе мій Ленінград!..

— Хенде...

— Хох!!!

Рвонуло так могутньо, що лава землі, мов з кратера вулкана, здійнялася разом з шматками гармати, ящика від снарядів...

За переїздом бачили той стовп землі, чули громовий вибух, і серця у багатьох здригнулися: балтійці не здаються в полон ворогам...

Віктор теж тримав на руках друга. Губи, щоки його дрижали. Він затулив на мить Грицеві вуха, але той, почувши вибух, спитав:

— Як Ваня, Нікітін? Чи живий Панасюк?..

— Наші пройшли! Там і Панасюк. І Ваня живий, і Нікітін живий,— ледве наважився проговорити оці слова Віктор.

— Ти скажеш дома, як я бив німців, як захищав Ленінград? Скажеш?.. Наталонька сина народила. Ти й Анатолію розкажи, як виросте... Га?..

— Скажу, Грицю!

— Не всім же померати! Ми ж не помрем усі? Правда?

— Правда!

Вони подивились один одному в очі.

— Підведи мене... Вітер розігнав хмари. Я подивлюсь на заграву. Там сонце наче сходить. Давно ми не бачили вже сонця. Я хочу подивитись на місто Леніна...

Гриць витягнув шию, щоб побачити шпилі великого міста, за яким сходило сонце. Та голова його раптом поникла, уста так і залишились напіввідкритими, лице було бліде, знекровлене.

«Місто Леніна...» — ще звучали в ушах Віктора останні слова друга.

— Видно, друже, Ленінград. Стоїть він! І буде стояти, поки кров не застигла в наших жилах. Чуєш, Грицю?.. Я розкажу твоєму синові. Чуєш, Грицю, брате мій!..

І знову, як і давно-давно, коли ще був він малим, хотілося вигукнути: «Нам не треба розлучатися!..» «От і скріпив ти свій атестат, Грицю, своєю гарячою молодю кров'ю». Віктор стискував кулаки, стомлено тер долонею лоба. «Ох, як переважно бути на війні!»

14

Самотній сидів Віктор на ящику з-під снарядів і думав важку думу. Він не помітив, як до нього наблизився командир батареї з незнайомим старшим лейтенантом, у якого була забинтована рука, а з плеча звисала радіостанція.

Гуревич ще постояв, придивляючись до Віктора, потім тихим голосом погукав радиста. Той підвівся.

— Оце старший лейтенант з лінкора «Октябрьская революція». Він просить у нас допомоги,— сказав Гуревич.— У них тут, на березі, нещастя з радистом трапилося. Та й з рації одні цурки залишились...

— А лінкор має вести вогонь по скупченню ворожої піхоти,— заговорив і старший лейтенант.— Так схоже, що вони в наступ на Оранієнбаум збираються...

— Мені можна йти, товаришу командир батареї? — спитав Віктор.

— Так... Ти зараз там потрібний,— відповів Гуревич і, переступивши з ноги на ногу, поспитав: — А ти ніколи не був в Орші чи в Севастополі?..

Віктор криво посміхнувся й винуватим голосом промовив:

— Не знаю, як і сказати: і був, і не був в Орші... Ще хлопчиськом у поїзді мене побили якись вуркагани, коли я їхав до Ленінграда. Мене винесли з вагона,— пригадавав Віктор.— Два курсанти морського училища.

— Два курсанти? — перебив його Гуревич. — Так! Я їм допомагав однести тебе в медпункт. Я саме проводжав сестру до Ленінграда. Тоді я десятий клас закінчував в Орші... Яка зустріч! — говорив розчулений лейтенант. — Я ж дивлюсь, що ти наче знайомий. А от де бачив, не міг пригадати... Так ось який ти!

Віктор був схвильований не менше командира, намагався пригадати ту зустріч, але заперечливо похитав головою.

— Не пам'ятаю вас, товаришу лейтенант...

— Куди тобі пам'ятати! Ти ж тоді знепритомнів.

— В житті, як на довгій ниві, — зауважив старший лейтенант з лінкора, слухаючи розмову. — Буває, — протяжно додав він. — А зараз нам, товаришу лейтенант, іти треба. Спасибі за допомогу.

— Скажете дякую, коли розтрощите гітлерівські колони.

— Повинні розтрошити. Прощайся, радисте, з своїми товаришами, і вирушаймо до дзвіниці. Звідти видно півсвіту!

— Нема вже моїх найкращих друзів, — сказав Віктор. — Ходімте, товаришу старший лейтенант!..

— Вікторе! — затримав Гуревич, взявши радиста за плечі. — Не занепадай духом... Ти повернешся! — і він підморгнув.

— Мушу повернутися, товаришу лейтенант!

Радист і старший лейтенант з лінійного корабля пішли.

У вечірньому небі над Фінською затокою палає заграва. Але не від сонця. Могутні жерла гармат «Октябрьської революції» видихають смертоносний вогонь. «Революційною Балтикою» назвав колись учень сьомого класу Віктор Кошик свій омріяний криголам, на якому пробивався через крижані моря в тій давній дитячій грі.

А тепер за Вікторовими сигналами, що лунуть з високої дзвіниці, гримлять залпи з моря. З тихим шурхотінням проносяться снаряди і падають там, у ворожому стані, серед фашистських колон, що розпочинали нову атаку. Снаряди вибухають, розносячи в клоччя сіро-зелених солдатів, посланих Гітлером на Ленінград.

— Недоліт. Винос вправо!

Старший лейтенант пильно стежив за кожним вибухом.

— Ціль накрита...

І Віктор вистукує на ключі.

— Вогонь по квадрату...

— Ціль накрита...

Все линуть і линуть в ефірі від антени, що звисає з дзвіниці, летять зі швидкістю блискавки пискливі сигнали на лінійний корабель «Октябрьская революция».

А поруч здригається земля від вибухів, похитується, мов на хвилях, висока кам'яна дзвіниця. Вже почало кришитись і сипатись каміння; дрібні осколки його боляче січуть обличчя обом — і старшому лейтенантові, і радистові. Віктор відчув, як теплий струмочок поповз біля вуха. Мацнув рукою — кров. Але рани не чув. Продовжував вистукувати ключем.

«А радіо ось так, до зарізу буде потрібно...» — пригадав Віктор слова, сказані ним весною минулого року Оксанці. «ВОЛ... ОЛВ... Мабуть, я помираю... Де ж ти зараз, дівчино?.. А таки вірно я написав, щоб ти не ждала мене! Не жди! Навкруги кров і вогонь. Кров і вогонь. А я, а я ж люблю тебе!..» Віктор повернувся обличчям до вищербленої стіни.

На далекому обрії, за синім морем, він крізь заграву бачив силуети будов Ленінграда, шпилі Адміралтейства і Петропавлівської фортеці, купол Ісаакія. «Підними мене, чи видно звідти місто Леніна?..» Вогонь по фашизмові вели сини матросів «Авроры», стріляв революційний Балтійський флот! Віктор з захватом дивився на ту могутню заграву, і від болю, що обпікав голову, все тіло, йому здалося, що він сам уже перетворився на той вогонь і спопеляє ним ворогів революції.

На губах солоня густа кров, у голові туманилось. Він ледве стояв на ногах. Пальці якимось повільно ворушилися на головці телеграфного ключа. Віктор не міг відвести очей від заграви. Там, над морем, над Ленінградом, з того непевного тремтливого вогню зводилася постать Леніна... «Бідний Гриць! — майнуло в голові.— Він так хотів побачити його...»

— Мамо! Мамо! — шепотів Віктор, втрачаючи свідомість.— Я... Леніна бачу!..

А пальці ще тремтіли, вистукуючи сигнали...

Та в матері рідко буває година, вільна од думок про сина. Що з ним? Де він? Живий?.. Чи, може, тіло його вже тліє, як тіла сотень тисяч таких, як він, бійців?

Ця думка тривожила Марію Іванівну і в холодні осінні дні, в мокрі листопадові ночі, і тоді, коли сніг засипав не засіяні житом поля, і коли сонце вже повертало на весну, і з стріхи капотіли прозорі крапельки.

«Сину мій, сину... Ані чуточки, ані звісточки... Чи повернуться коли наші, чи дізнаюся щось про тебе?..»

Марія Іванівна і Наталя Авраменкова пішли до ворожки, щоб та відгадала, як служитися їхнім рідним. І баба Олена наворожила, що трєфовий валет і трєфовий король живі. Кидали карти й на Івана Рагозіна, й на Олега Римаря. І ті хлопці живі й при здоров'ї! Баби Олені що? Аби відвідувачі були задоволені, аби вірили вони, що сини повернуться, й не абияк, а з перемогою. Хто ж її осудить за таке ворожіння?

— Так живий Віктор? — перепитувала мати, дивлячись на карти.— Ніколи ворожкам не вірила і на тобі,— сумно похитала вона головою.

— Не кажи, дочко,— сказала баба Олена.— Карта правду каже. Не вірила! У нас до війни і в бога майже все село не вірило. А тепер мало не всі моляться. О, дивись, дивись,— кинула вона ще карту.— Та коло нього ще й дама упала бубнова. Так що, Марусю, справи його не такі вже й погані...

— І що ж то за дама? Може, Оксана? — дивувалася мати.— Так вона поїхала кудись за Волгу...

— Чи мало у Ленінграді дівчат, чи що? — зауважила баба Олена, приплювуючи на пучки, щоб карта знімалася добре.

— А ось же чорна карта,— придивлялася Наталонька до бабиного ворожіння.— І поруч з валетом, і біля короля піка.

— Це, видать, наступленіє наші готують. Йй-бо, не брешу, ваші матроси ще налігнуть їх по головешці. Піка вся на ворога націлена. Так і знайте.

Наталка одразу ж повеселішала.

Коли Марія повернулася додому, її там чекала несподіванка. Тільки вона увійшла в сіни, як почула, що у них гість. Забилося серце. Може, то Віктор? Може, він

потрапив у полон і якось утік? А може, хто з його товаришів?..

— Та хто ж? — спитала вона в Степана.

Той відчинив двері, і Марія Іванівна побачила високого, худого, згорбленого діда з чорною бородою. Щось знайоме було в його очах, у невеселій посмішці.

— Здрастуйте, Маріє Іванівно!.. Не впізнаєте? Бач, яким довелося повернутись... А «жизні» збиралися давати ворогам тільки так,— промовив гість винуватим голосом.

— Максим! Яким вітром тебе занесло?.. Мамо, ви давали Максимові їсти? — звернулася вона до бабусі Лукерії.

— Давали, давали... Мені не можна багато. Я охляв... Отак жебраком і дійшов додому...— він почав говорити пошепки.— Втекли ми з табору, з Люботина... Не міг не зайти додому. Мати ж слабенька була, і не застав її...

— Вона ще восени померла од рани. В її хаті ховалися Галя Бурейчишина з двома дівчатами од Германії, і там їх застукали...

— Чув... Сава Йосипович з Задорожнім привів солдатів з комендатури,— сказав Максим.

— Дівчат забрали, а матір есесівень підстрелив, бідну. Вона й померла незабаром...

Бабуся Лукерія хрестилася, благаючи померлій спокою хоч на тім світі.

— Отакє, значить, у вас твориться? — спитав Максим, дивлячись на підлогу.— Ну, що ж... Хто-хто, а Сава мене ще буде пам'ятати... Розперезався! Погано, що у нас лісів нема, як за Ворсклою або на Сумщині... Важко партизанити. Спасибі вам за хліб-сіль. Ще скажіть мені, де ж похована моя мати?

— А могила матінки твоєї поряд з могилою мого Феді,— відповіла тужливим голосом Лукерія.— Од стежки третя, навпроти осокора, що у вашому садку...

— Але зараз не можна йти...— попередила Марія Іванівна.

— То, кажете, багато зла зробили Сава і Василь? — запитав знову Максим.

— Ой, багато!..

Максим ще посидів, гріючи руки біля пічки. Голова його була похилена, і навпроти вікна виразно виднілися серед чорного волосся сиві ниточки.

— Солдатів їхніх тут багато?

— Та не виводяться. На заводі є гарнізон. Увечері ходити не можна. Стріляють! — розповідав Степан.

— Скажу я вам чесно, як рідним. Бо нема в мене більше нікого. Брата самураї вбили. Матір — фашисти німецькі і їх поспаки... Прямував я в Сумські ліси. Та, видно, треба дільце одне зробити. Затримаюсь поблизу на якийсь час.

Максим підвівся, тугіше підтягнув ремінь, яким був підперезаний піджак, і став прощатися.

— Може, тобі буряків печених дати, муки ячної? Вона, правда, димом тхне. Молотили обгорілі снопи. Візьми ось десяток яєць, — клопоталася Марія Іванівна, думаючи, що б ще дати сусідові, що збирався в далеку дорогу. — Баба Олена відмовилась од яєць, — сказала вона Лукерії, — просила за ворожіння піджачок старенький, але без дірок.

— Отака чепуруха? — здивувалася стара.

— Баба не схотіла, а мені даєте? Вистачить з мене буряків і борошна. Маріє Іванівно! Колись я запрошував вас на весілля, просив, щоб пісню ви душевну заспівали разом з Федором Іллічем. Та не вийшло. Помер ваш Федір, а я після армії не встиг дівчину знайти... Не життя — одна розлука... Кланяйтесь від мене Вікторові. Він ще повернеться. Баба Олена правду наворожила.

У Максима на очах, що визирали з глибоких западин, заблищали сльози.

— Ну, домітко моя! — дивився він крізь вікно на свою хату. — І ви прощайте! Максим піде... Він ще дасть «жизні»! А! — махнув рукою і вийшов.

— Куди він? — спитала Лукерія у своїх, коли зарипіла хвіртка, зачинаючись. — Чудно наче якось він говорить? А хто то був?

— Та Максим Войтенко, сусід наш був! Але ви краще мовчіть... А то як прийде хто, а ви ще скажете... — журно говорила Марія Іванівна.

16

Сава Йосипович сьогодні запросив коменданта додому. Була нагода. З районної управи повідомили, що бургомістр призначає Саву директором гімназії, яка буде організована замість колишньої десятирчки.

Задорожній носом чує, де градусами пахне. Він теж прийшов, щоб випити за здоров'я нового пана директора і надійного помічника місцевої поліції.

Дружина лише встигала подавати на стіл. Ще ранком Сава попередив її, щоб приготувала пишний стіл: нехай бачать пани німці, що Махиня живе на широку ногу, що він діждався своєї влади. Він має намір ще й землі попросити у німців. Буде господарювати як справжній вчитель, який виріс на землі, любить ту землю. Чим не життя — достаток, романтика.

Гості хвалили страви, закордонне вино, яке Сава дістав спеціально для цього за велику ціну. На серці в нього було легко, безтурботно.

Обід був у розпалі, коли в двері постукали. Жінка, повернувшись з сіней, сказала, що то жебрак, просить хліба.

— От ще чого не вистачало! — промовив Сава Йосипович. — Дай йому якийсь сухар, та нехай одчепиться! Настрій тільки псують! Нехай забирається геть!

— Ось я йому зараз прочитаю хвілософію, — підвівся Задорожній, заковуючи рукава, наче збирався до бою!

— Та сидіть! Я й сама його випроваджу, — сказала господиня.

Комендант, не звертаючи уваги на цю розмову, довбався гусячим пером у зубах. Директорове частування йому сподобалось. Він, певне від задоволення, тряс коліном і сито мружив очі.

Та, поки точилася розмова, жебрак сам завітав до великої кімнати. Він низько вклонився, тримаючи праву руку на грудях, і так і застиг.

— Ну, чого тобі? — підвівся Задорожній, розгладивши вуса. — Геть, поки цілий! Поки в тюрму тебе не запроторили! Ходять тут усякі! Шантрапа! А може, з полону чешеш додому? Мо', ти який комуніст? Ану, покажуй папери!

Задорожній позирав то на Саву, то на коменданта. Він був радий нагоді виявити пильність і сподівався на похвалу.

— Замерз я дуже... Бачу — тут свої люди, — тремтячим голосом промовив старець.

— Тхе! Знайшов своїх! — зареготав Задорожній. — Свояк обізвався!..

— Що він сказав? — спитав і комендант.

— Оця свиня говорить, що ми для нього свої,— пояснив Сава Йосипович.

Німцю стало весело од таких слів, і він захихикав.

— Ану, кланяйся панові коменданту! До самої землі, негіднику! — гукав Задорожній.— Знайшов «своїх». Та ми таких, як ти, можемо з гноем змішати... Пробачте на слові, пане Саво!

— Ти можеш підвести голову, пройдисвіте? — гримнув Сава, наблизившись до зігнутого чоловіка з чорною бородою, з клуночком за плечима.

Раптом він знітився, перехопивши пекучий погляд непроханого гостя.

— М... М... Войтенко?

— Руки вгору, сволото! — Максим вихопив з-за пазухи пістолет.— Тут дев'ять...— він не договорив і вистрілив у коменданта раз, удруге, бо той уже схопився за кобуру свого парабелума.

Комендант упав на канапу, навіть не сіпнувшись.

— Ну, землячки! Скільки ви душ загубили? Скільки відправили у Німеччину своїх учениць, Саво? Хто матір мою убив, мерзотники? Часу нема вирок вам читати! Одержуй свою порцію, Василю Пилиповичу!

— Пощади! Молю, блага...

Задорожнього Максим прикінчив з одного пострілу. Куля поцілила в голову.

— А ти... педагог! Зануда ти! А ще з хлопців, з Віктора знущався, обзиваючи його нерадянським! А який же ти? Радянський, німецький чи турецький? Воша ти, яка однаково приноровлюється до всіх, аби смоктати кров.

Сава ковтав повітря, кліпав очима і не міг промовити й слова. Він гепнувся на коліна, а потім розпластався на підлозі.

— Ні з місця! — гукнув Максим.

Він уже чув вигуки. Десь на вулиці бігли солдати.

— Одержуй, гад повзучий, за матір, за дівчат.

Гримнув постріл. Сава закликав, уткнувшись носом в доріжку, обливаючи її кров'ю.

Максим озирнувся. Сінешні двері були відчинені. Після першого ж пострілу Махиниха кинулася на вулицю. Максим підскочив до коменданта, вихопив з кобури пістолет і подався геть.

Він біг через шкільний садок, на вигін.

По селу вешталися солдати, поліцаї. Жіночий голос лементував: «Убили! Убили! Серед ясного дня убили Саву... Людоньки!..»

Максим минув садок, знайомі з дитинства яблуні, проліз крізь дирку в паркані. За ним гналися. Втекти не вдасться... Солдати йшли і вулицею, і по його сліду. Слід цей вів їх на кладовище.

Над головою і збоку дзижчали кулі. Та Максим поспішав, напружуючи останні сили. Він вирішив дорого продати своє життя. Ось і рів, яким відмежовувалося од полів кладовище. Пірнувши в сніг мало не по пояс, Максим кілька разів підряд вистрілив з свого пістолета. Двоє з тих, що переслідували його, впали, інші зупинились, принишкли.

Тим часом Максим повз далі. Він поглянув на село, на поле, де його трактори гуркотіли, орючи, сіючи й збираючи дорідні хліба. А он і рідна хата дивиться сюди вікнами. Порожня вона, а перед нею осокор. Оцей горбик, мабуть, і є могила його матері. «Мамо! Рідна! Я поруч буду. Ще ось уб'ю гадів зо три, а там уже...»

Кулі задзижчали навколо, вриваючись у сніг, глухо стукаючи в хрести. Максим вистрілив ще кілька разів із комендантового парабелума, та раптом схопився за груди обома руками, випустивши пістолет. Одірвав од грудей ліву, вона була вся багряна, як і той захід, куди ховалося сонце.

Тремтячою рукою зробив ще один постріл, і солдат у довгій, як попівська ряса, шинелі упав зовсім близько, наче й він поспішав, щоб йому тут одвели місце для могили.

— Мамо! Я їх ще вб'ю... Ще...

В очах його туманилось, засніжена земля заколивалася. «Ні! Час уже кінчати!» Максим підніс до скроні пістолет. Шкода, що зумів дожити тільки до двадцяти п'яти... Без музики його поховують. Але він бачить односельчан, що повибігали з хат і дивляться на цей нерівний, як у казці, бій. Дивіться, люди, як Максим Войтенко життя своє віддає за рідну матір, за вас! Дивіться й розкажете про ці хвилини дітям і внукам своїм.

Гримнув останній постріл.

Скривавлена голова безсило опустилася на занесену снігом материну могилу.

Зник і верхній краєць червоного, як вогонь, сонця... Темрява повзла з шляху Муравського в долину, на село.

17

Відтоді, як Олег Римар став Дімкою Подайкіним, минуло місяців зо три. За цей час тисячі полонених померли од сипного тифу, од дизентерії. Дімка Подайкін ще восени думав, що його переведуть кудись в інше місце. Він слізно просив майора і начальника табору не залишати його з цими людьми. Йому було лячно і наче совісно дивитися у вічі полоненим, з якими ще не так давно сам їв гнилу капусту, переживав велику нужду.

Та ні майор, ні начальник табору не звертали уваги на благання Олега-Дімки. Вони навмисне тримали його серед знайомих йому людей, щоб він назавжди розлучився з залишками совісті, честі, людської гідності. Ще не одному полоненому Подайкін розмалював спину різками. Не раз доводилося йому рукавом сірого німецького френча витирати своє красиве обличчя: з презирством плювали йому межі очі ті, кого він катував.

Мало-помалу Подайкін став звикати до своєї професії наглядача. Перебував він більше в оточенні службовців табору і вже володів німецькою мовою, навіть газети німецькі переглядав. За кожну образу на його адресу з боку полонених він відповідав жорстокими ударами березової палиці, з якою майже не розлучався.

Він тільки що одніс у третій барак обід і знову повернувся до комори, щоб узяти гречки й хліба.

— Насипайте... На сорок чоловік,— сказав Дімка, поставивши на підлогу відро.

Комірник, опецькуватий солдат з м'ясистим носом, підняв клунок, і у відро полилося невіяне гречане зерно.

— Не один схопиться за живіт!— зауважив комірник.

— Бо не кожен може вижувати зерно, а лузгу виплюнути. Зуби майже у всіх нікудишні. Ясна кровоточать!— промовив Подайкін, дивлячись, як у відро біжить темний струмочок гречки.

— Фюрер не може прогудувати всіх азіатів! А ти добре зробив, що перейшов до нас.

Комірник узяв трохи хліба й подав наглядачеві.

— Твоя норма!

— Спасибі. А ще хліба у цей п'ятий барак.

— Візьми на полиці. На сорок чоловік дві хлібини,— сказав комірник і, пригубивши з пляшки, задоволено потер живіт.— Добре пішла! Ковтни й ти. Та небагато! А то ви, руські, як воду, шнапс п'єте!

Дімка випив і, захопивши з полиці дві хлібини, спечених з житнього борошна впереміш з тирсою, та взявши наповнене гречкою відро, вийшов з комори.

Навкруги біло-біло. Брили снігу лежать на гілках поодиноких дерев і на дахах низьких бараків. Стіни бараків, стовпи, обсновані колочими дротами, на сніговому тлі здавалися неприродно чорними. Сивів удалині ліс.

Біля одної дощаної будівлі, збитої наспіх ще восени, Дімка зупинився. Там іноді умивалися полонені, тепер туди з бараків зносили мертвих, а звідти вже вивозили їх з табору. Йому вчувся голос. А може, то шуміло в голові од шнапсу? У Дімки часто, особливо вночі, гуло в голові, мов вітер у буравку. Та ні, таки голос...

— Заберіть... Я ще живий! Не вмер!..— лунало тихо й розпачливо.— За... бері...— кликав голос, мов з того світу.

Виснажені, з пожовтілими обличчями, з запалими очима і виразно окресленими щелепами, полонені злазили з своїх нар і прямували до порога.

— Обід принесли!

— Обід! — гукали вони хрипкими голосами.

— Ось гречка! Ось вам дві паляниці. Діліть по-фронтовому,— оголосив Подайкін.

Зерна дісталось по жмені на брата. Деякі не підходили за гречкою. Тримаючись за животи, вони стогнали:

— Баланди!

— Баланди принесіть нам!

— Баланда буде завтра, за розкладом,— проговорив Подайкін, намагаючись бути спокійним.

— Утішив! Ха-ха! За розкладом! Завчив, як піп молитву,— за розкладом! — вигукнув один з полонених, вийшовши наперед.— Та згинь ти з тим розкладом, іудо!

Подайкін міцніше стиснув у руці березову палицю і заскреготав зубами. Але вдав, що не почув їдких слів отого білобрисого Трифонова, без міри гострого на язик. Трифонов уже тікав з одного табору. Його зловили і недавно доставили сюди. Але він уже встиг і тут попсувати немало крові наглядачам.

— Не буде сьогодні баланди,— пояснив Дімка.

— То краще убий, аніж отак жити! — в розпачі гукнув згорблений, зарослий рідкою щетиною червоноармієць. Руки в нього безсило звисали, як мотузки.— То краще...

— Ха-ха!.. Він хоче бути убитим, пане наглядач. Дуже хоче! Зроби йому таку ласку, убий його, дурня! — знову почав Трифонов.

Він засміявся. Од білих рівних зубів його наче посвітлішало в напівтемному бараці. А у великих сміливих очах спалахнули іскорки. Трохи сіпалася права світла, як колос, брова.

— Тебе вбий, його вбий... А хто ж буде вішати оцього наглядача? Хто ж німців буде доконувати в Берліні? — говорив Трифонов неголосно, але впевнено, так, ніби в нього зараз була і зброя, і влада.

Дімка замахнувся палицею, але полонений навіть не здригнувся.

— Не тобі мене вбивати!

— Замовкни! Тобі ще мало дісталось!

— Скажи хазяям, щоб дали гарячої юшки людям,— спокійно промовив Трифонов.

— Не каєшся після втечі! Добунтуєшся! Відправлять тебе туди, куди Макар телят не ганяв,— погримував Подайкін, дивлячись на свою палицю, а не на Трифопова.

— Тікав... І знову втечу...

— Поламаєш зуби, коли дріт перегризатимеш,— на смішкувато зауважив Подайкін.

— Вони в мене міцні. Я ними ще й Гітлеру горлянку перегризу... і тобі теж!

Дехто з полонених зареготав, інші гукали:

— Баланди нам! Гарячої, і з сіллю!

— Що за гвалт? — увійшов черговий по табору.

— Баланди вимагають!

— Хто бунтує? Знову ти? І доставили ж тебе сюди на нашу голову. Не знайшлося у тих дурнів, що тебе ловили, зайвої кулі,— говорив службовець табору.— Якраз майор приїхав. До майора цього Трифопова. Той любить бесідувати з такими типами. До речі, Подайкін, він про тебе запитував.

Дімка вмить пожвавішав. Можливо, нарешті настане кінець його перебуванню тут, у цьому таборі. Він же так просив майора!..

Полонені гнівними поглядами пропікали Дімку. Здавалось, уся душевна сила, енергія, яка ще була у слабих

їхніх тілах, біла вогняною цівкою ненависті до цього запроданця.

Та особливо нестерпним був погляд отого сіроокого Петра Трифонова. Щось наче знайоме було в тих очах. А-а! Пригадав. Так дивився на нього Віктор в ту хвилину, коли він остаточно вирішив здатися в полон, щоб залишитися живим у цій жорстокій війні.

— Чого ти витріщився на мене?

Дімка знав, що його ненавидять. І нехай! Вони, оці Трифонові, все одно загинуть, їм не минути отого дощатого навісу, де він нещодавно чув голос напівживого серед мерців... Усі помруть. Сконають. А він житиме.

— Щось дуже ти мені подобаєшся! Так подобаєшся, що й надивитися не можу! — дзвінким голосом говорив Трифонов, витягнувши вперед шию, наче збирався цілуватися з наглядачем.

— От Петро! Завжди сміється! Він таки їм дошкуляє! — говорили полонені між собою.

Подайкін, витерши руку об штани, узяв відро й поквапливо вийшов з барака.

18

Майор сидів у кімнаті начальника табору й грів руки перед одчиненими дверцятами пічки. На його колінах лежала недбало згорнена газета «Ді фронт». Обличчя майора було заклопотане і, як здалося Подайкіну, невеселе.

— За вашим наказом...— почав був доповідати наглядач, виструнчившись.

Майор привітався і дозволив Подайкіну сісти.

— Можна? — попросив Дімка газету.

Він водив очима по газетних шпальтах, прагнучи знайти повідомлення про взяття Ленінграда. Адже місто мусить здатися не сьогодні-завтра. Воно стиснуте залізним кільцем облоги. Там щодня мруть од голоду тисячі людей. Ну, нехай ще тиждень, а Ленінград все одно піднесе руки вгору, і німці переможно увійдуть на засніжені проспекти, широкі вулиці. «Ага, ось і замітка з фронту».

«Як правило, більшовицькі бійці чинять одчайдушний опір. Вони стріляють до тих пір, поки не гинуть, в полон не здаються... Російські солдати борються до останньої краплі крові».

Подайкін заблимав очима, у нього затремтіли руки. Поквапливо звернувся він знову до першої сторінки, не вірячи написаному. Але в руках його була таки німецька газета. «Стріляють, поки не гинуть... В полон не здаються...» Це самі німці пишуть про захисників Ленінграда... Дімка потер рукою лоба, позирнув на замисленого майора.

В цей час до кімнати зайшов черговий по табору.

— Дозвольте, пане майор! У п'ятому бараці майже бунт. Підбурювача я привів з собою. Це Трифонов. Він уже втікав раз з полону. Це було в Латвії. Його зловили і передали нам. Дуже балакучий тип. Усіх лає: і нас, і своїх товаришів,— черговий переступив з ноги на ногу, губи його скривилися в посмішці.

— Що там ще? — байдуже спитав майор, не одсуваючись од вогню, що так приємно зогрівав його руки.

— Пан Подайкін може підтвердити... Трифонов казав, що горло перегризе і йому,— показав він на Дімку,— і навіть фіюеру,— зовсім несміливо і тихо додав той.— Розстріляти б його на очах у всіх...

— Це не нове, пане ефрейтор! — зауважив майор і повернувся обличчям до чергового.— Хоче горло перекусити фіюеру? Ану, поклич його.

Високий, трохи сутулуватий, з витягнутою вперед шиєю, Трифонов зупинився навпроти майора і втупився в нього своїми очима. Він ніби не помічав, що біля столу стояв Подайкін.

Майор зупинив погляд на дірявих ботинках, з яких визирили онучі, на зелених латаних солдатських штаних, що обтягли тонкі, довгі ноги.

— На Дон-Кіхота схожий! — сказав майор, усміхнувшись.— Ти знаєш, хто такий Дон-Кіхот?!

— Знаю.

— І що він з вівцями бився, і з вітряками? — пожвавився майор.

— А вважав, що б'ється з рицарями? — додав і Подайкін.

— Читав...

— От і добре... Ти справді схожий на Дон-Кіхота... Безумством своїм схожий. Ти уже втікав з полону, то й сиди тихо, поки цілий. А ти розмахуєш руками в бараці, скалиш зуби, та ще й нахваляєшся перегризти ними горло фіюеру... Хіба це не безумство? Хто ти такий?

Ти — пустий звук, ніщо. Фанатичний мрійник, як Дон-Кіхот Ламанчський.

Од цих слів засміявся Подайкін, а сам майор задоволено почав трясти коліном.

— За такі слова тебе слід негайно знищити. Але я ще трохи почекаю — ти забавляєш мене своєю дитячою наївністю. Скільки тобі років?

— Двадцять.

— Учився в школі?

— Закінчив десятирічку в містечку під Рязанню.

— А куди з полону втікав, Дон-Кіхот Рязанський? — посміхнувся майор.

— До своїх... Або до партизанів...

— Ти знав дорогу до партизанів?

— Ні, не знав.

— Але тебе схопили по дорозі на захід, а не на схід. Чому ти йшов туди?

— А це вже моя справа.

— Він, мабуть, не до партизанів ішов, — озвався Подайкін, — в прийоми до якоїсь латишки!

— Не твоєї звички, приймак німецький!

— Ну! — замахнувся Дімка й позирнув на майора.

Але той не поспішав з рішучими заходами і підніс застережливо руку.

— Якщо ти хочеш знати, шкура, куди я йшов, — обпик Подайкіна поглядом Трифонов, — так я скажу: за своїм комсомольським квитком я йшов на захід, щоб до своїх потім повернутися... Попавши в оточення, заховав я його в одному надійному місці. Та не вдалося забрати, схопили, собаки...

Подайкін з подивом глянув на полоненого. Майор правий. Перед ними справжній Дон-Кіхот, тільки Рязанський. Комсомольський квиток? На біса йому квиток, коли держава тріщить, ламається і падає до ніг непереможної німецької армії!

— Полюбуйсь, Подайкін, на цього типа! Ну, що ж... Раз тебе не влаштує табір, спробуємо ще тюрму. І не тут, у Росії, а трохи далі, в Латвії. Там менше бандитів-партизанів, якими ти мариш, — сказав майор і знову сів навпроти полум'я, що потріскувало в пічці.

Трифонов з Подайкіним залишилися віч-на-віч. Запанувала тиша. Але мовчали тільки уста. Очі їхні промовляли красномовніше за слова.

«Дофорсився! Докричався. Ноги ледве волочиш, а тягнешся своїми зубищами до горла самого Гітлера. Тепер сядеш за ґрати...»

«А чим оцей табір краший за тюрму? Та й до тюрми ще треба доїхати, а по дорозі мало що може трапитись. Ще, може, обстріляють машину партизани. Ще, може, буде яка можливість утекти. Хе! Не вішай голови, Петре!»

«Не втечеш! Прикінчать тебе, як собаку, в разі чого. Погляньте на нього, який ідейний знайшовся. За комсомольським квитком подався. Ну, чого витріщив оті фари свої?»

«Дивлюся я на тебе, пане наглядач, і зрозуміти ніяк не можу. Ти ж учився в школі, як і я. І в комсомолі був, напевне. І роботи самостійні писав дома на тему: «Ким я хочу бути?» Може, писав, що будеш льотчиком, підводником або, в крайньому разі, інженером, лікарем чи музикантом. У тебе ж і пальці довгі, музикальні. А став ким?..»

«Не дивись на мене отими сірими баньками. Я не боюсь тебе! Не боюсь!..»

«А став ким?.. А тим, кого Олексій Максимович Горький порівнював з вошею тифозною!..»

Трифонов зціпив зуби і цвіркнув слиною крізь них, а потім раптом звернувся до майора:

— Коли до тюрми збиратися, пане майор?

— Завтра ранком... Якщо не викинеш якийсь номер на зразок того бажання...

— Це ви про Гітлера? А я ж так...

— Мовчати!

— Спасибі... За тепло од пічки вашої, пане майор! А я ж так замерз у бараці, так замерз...

— Геть! — махнув рукою майор.— В тюрмі з тебе виб'ють комуністичний дух. Геть з очей!

Трифонов вийшов. А майор запитав наче сам себе:

— Звідки в нього стільки оптимізму? На щось же надіється, щось же живить його душу, мозок, підігріває кров?.. Дон-Кіхот Рязанський! А ви як думаете?

— Так точно! Не знаю, пане...— мов спросоння, відповів Подайкін.

Мозок його скаламутив оцей полонений і невеличка замітка з північно-східного фронту в газеті «Ді фронт», яка валялася біля ніг майора. Та майор був непоганий психолог, він добре розбирався в людях, міг читати їхні

думки. Неважко було йому зазирнути і в душу Подайкіна.

— Запам'ятайте, як би вони не чинили опір, їм все одно капут! У Ленінграді вони вже їдять один одного. Там небачений в історії голод. Ще не було жодного міста, яке могло б витримати таку облогу, коли криця, вогонь і голодна смерть,— стулив майор пальці обох рук,— разом стискають мертвою петлею оте місто російської революції. Вони піднімуть білий прапор, і комунізм зазнає удару в саме серце. В саме серце! Ви розумієте, Подайкін? Там, на заході, Париж гордився своїми революціями. Тут — Ленінград! І ми і там, і тут — в саме серце!.. Ми доведемо, що революції — це не сила нації, як твердить Комінтерн, а слабість народу і його урядів... Ви мене розумієте?

— Так точно, пане майор!

— Та годі про це. Я хотів вас бачити в справі,— змінив розмову майор.— Ви ще восени просилися, щоб я вас перевів кудись в інше місце.

— Так.

— Я вважаю, що лупцювати полонених не така вже й доблесна служба для молодого, міцного і красивого чоловіка. Але для вас і ця робота була необхідною,— говорив майор, дивлячись на Подайкіна, мов хотів дізнатися, яке враження на того справили його слова.— Ви підете на іншу, на справжню роботу. Будете мати справу не з мерцями, а з живими озброєними ворогами...

«Про що це він?..» У Дімки похололо всередині.

— Ви і такі, як ви, будете допомагати доблесній армії фюрера боротися з більшовицькими партизанами і парашутистами. Є дані, що ці непрохані гості будуть з'являтися на завойованій нами території дедалі частіше,— говорив тихим і заклопотаним голосом майор.

Не про таку справжню роботу мріяв Подайкін. Не дуже велика приємність мати справу з озброєними ворогами. Він ладен стати на коліна й благати майора, щоб той залишив його тут, у цьому таборі, який хвилину тому був для нього таким остогидлим. Просити. Благати. Та пізно... Майорові нічого не варто пристрілити його, як цуценя...

— От бачте! Ми й задовольнили ваше прохання. Переводимо з табору, де вам було незручно працювати на очах у колишніх товаришів по фронті. Цими днями вирушите на нову роботу. Бажаю успіху.

Подайкін ще нижче схилив голову. «А, що вже буде!»
— Платять там добре. Та й робота не кровопролитна. Там більше діють зненацька і напевне! — додав майор.
— Так точно! — вдавано посміхнувся Подайкін. Йому зараз страшенно хотілося випити шнапсу. Майор наче вгадав його бажання і сказав:
— У шафі начальника табору є пляшка...

19

Петро Трифонов стояв біля ганку будиночка начальника табору і дивився вдалину, на сивіючий у тумані ліс. Що ж то буде далі? Помре він од висипного тифу? Од дизентерії? Розстріляють перед строем полонених? Чи вб'ють... коли буде втікати з полону?.. Все, що завгодно, тільки не помирати від хвороб, від голоду! Найкраще — померти в бою, віддати своє життя в боротьбі! А битися він буде. У нього ще тече кров у жилах. Пальці ще стискаються в кулаки. Зуби ще міцні. І він ще перегризе ними дроти. Спробує перегризти. Ех, йому б отой ніж, який днями відібрав черговий по табору в одного роззявляки, що стругав дерев'яні колодки для черевиків. Йому б зараз ніж! Він знайшов би, як його використати!

А вдалині синів таємничий ліс. Дістатися б Трифонову до нього. Він би ще показав оцьому майору з контррозвідки, яким є Дон-Кіхот Рязанський!.. «Насміхаються! А Дон-Кіхот був людиною чесного серця, людиною справедливості. Йому ви і в підметки не годитесь, фашистські маніяки, претенденти на володарів усіх земель, країн і народів...»

І Петрові здалося, що ліс раптом зашумів, скинувши з своїх віт брили важкого снігу, могутньо, по-весняному зашумів. Од уявного шуму того якось прискорено почало калатати серце, прискореніше стала бігти кров по натомленому таким життям тілу. Трифонов любив слухати ще вдома, під Рязанню, як шумить ліс. А шумів він, як і людина: то весело, безтурботно, то сумно, скорботно, мов плакав чого, а часом гомонів грізно й сердито, ніби незадоволений грозою і блискавками сліпучими.

— Ти що, забронзовів? — почувся за спиною голос, а потім Петро здригнувся від стусана межі плечі.

— Нализався шнапсу! — сказав Трифонов, не відриваючи захоплених очей од далекого, як сама мрія, лісу.

— На лісок позираєш?..— спитав Подайкін, відчуваючи, що хміль раптом став випаровуватися з його голови.

Ліс... І йому, Дімці Подайкіну, теж доведеться бувати в тому лісі під час нової роботи. Чорною здалася Дімці зубчата стіна дерев на засніженому горизонті.

Обидва вони, полонений червоноармієць Петро Трифонов і табірний наглядач Дімка Подайкін, ще з хвилину стояли і напружено вдивлялися в зимову далину, немов за тою смужечкою лісу ховалася їхня доля.

20

Люта зима була й на далекому Уралі, куди не докочувався гомін боїв, що точилися од півострова Рибачого на півночі до Ростова-на-Дону на півдні.

Електромеханічний завод, з яким евакуювався і технікум, де навчалася Оксана Волик, у нашвидку споруджених корпусах уже почав випускати продукцію для літаків, бойових кораблів і радіотехнічних установок інших видів озброєння. Основні цехи були на казарменому становищі. Робітники тут і днювали й ночували. Вільні од зміни люди куняли, грілися біля буржуйок, поставлених у цехах, готові на перший поклик знову стати до верстатів, зайняти робочі місця на монтуванні приладів.

У студентів, як і восени, день був зайнятий на заводі, а вечір — в технікумі, за партами.

Оксана щодня працювала на монтуванні приладів. Руки ледве тримали електричний паяльник, так холодно було в цеху. До війни вона була на екскурсії у такому ж цеху і захоплювалася сонячним світлом, яке щедро лилося крізь широкі вікна, і квітами, що стояли у вазонах на підвіконнях і на спеціальних столах, за якими у білих халатах, немов лікарі, сиділи робітники. А тепер вікна розмальовані морозом, на підвіконнях — крига, замість квітів то тут, то там стоять невеличкі залізні пічки, од яких несе сіркою, чадом.

До Оксани підійшов Сергій Пастухов, молодий ще, але вже лисіючий, білобровий слюсар-механік. Він тільки що прокинувся й знову прийшов на виробничий потік.

— Доброго ранку! — привітався він до дівчини, протираючи заспані очі.

— Здрастуйте. Зараз вечір, а не ранок, — сказала Оксана. — Ось уже в технікум треба бігти!

— А я лупнув очима — надворі наче сіріє... Подумав, що ранок,— промовив Сергій.— А виходить...

— А виходить, ви спали тільки три години,— договорила за нього Оксана.

— Три... А скільки ще треба не спати, щоб поліпшити у нас технологічний процес! — він підійшов до свого місця й, потерши руки, схилився над паперами, моделями приладів, пристосувань, якими був завалений увесь його робочий стіл.

— Знала б я більше... Допомогла б! — сказала Оксана.

— Тож-бо! Знала б більше! Низький у нас технологічний рівень обробки деталей! Низький,— говорив Пастухов ніби сам до себе.

— Але ж ви вже стільки зробили! Про вас і багатотиражка писала! — сказала Оксана, шанобливо поглянувши на майстра-винахідника.— Бачили газету?

— Ні. Не було коли й зазирнути,— признався той, байдужий, здавалось, до всього на світі, крім отих коліщат, дротів, стрілок, точильних брусків.

— Ось... Так і написано: «Честь і слава гвардійцеві тилу Сергієві Пастухову! Завдяки останньому винаходу він виконав денну норму за... сорок шість хвилин!..» Це ж подвиг!

— Оксанко! Що цей подвиг вартий проти того героїзму, який показують наші солдати і матроси під Москвою і під Ленінградом!

Він замислився. За сорок п'ять хвилин виконав норму. А скільки хвилин потрібно було йому, щоб знайти нове пристосування, зробити його своїми руками, перевірити? Цілі тижні, напружені дні, безсонні ночі. Але інакше не можна. Легко ніщо не дається. На фронті теж дуже важко, а воювати ж треба. А без оцих приладів вони не можуть воювати по-справжньому. Куди ж тут думати про сон, про їжу.

— Отож і я кажу. Більше користі з мене було б на фронті. Там же є дівчата. І санітарками... І, може, радистками,— говорила Оксана, вже збираючись покидати цех.

Вона тугіше зав'язала материну пухнасту хустку, звично поправила колючку білявого волосся, що звивалися на лобі, і, забравши з ящика підручники й зошити, підвелася, струнка, змушніла,

— Про фронт не говори. У тебе невірне уявлення, що лише там потрібні люди. І тут треба. Без нас вони не зможуть воювати,— заперечив Пастухов.

— Недавно самі казали, що наша робота нічого не варта проти їхньої, фронтової,— здивувалася Оксана.— От і зрозумій вас...

— Казав. Та й що? І ще скажу. І у Віктора твого, і в нас з тобою одна мета, одна робота. Та! Буду я ще тобі політінформацію читати...— махнув рукою Сергій і, намацавши у кишені малесенький шматочок черствого хліба, кинув його до рота.— Оксано, а ти любила дома вареники?

— Таке згадали!

— А я любив з вишнями і сиром, та ще й у свіженькому маслі... Ну, йди вже на заняття! Все одно в гості не покличу на вареники. А от на кисіль з журавлини і брусниці можна. Жінка навчилася якось і без цукру варити.

— Та годі вам про вареники! В Ленінграді голод...

— Так... Важко твоєму Вікторові...

— Важко! — Оксана раптом спохватилася.— Та чого це він мій?

— А ти теж з норовом. Налетіла коса на камінь. Розшукала б його...

— Дуже там я йому, як і він мені, потрібна,— з якимось болем проговорила дівчина.

— А сльози?

— Я за весь народ свій плачу, а не за нього. Дуже він...

— Облиш ці дівчачі витребеньки... Хіба не видно, хто він для тебе? Чого ти соромишся? Вже доросла!

Надворі лютий мороз. Зупинишся — і тебе мов сковує. Аж повітря тріщить, коли видихаєш його. Навкруги безвітря. Постукують машини в цехах, агрегати. Линуть гудки паровозів на коліях. Десь випустили спрацьовану чи зайву пару, і од неї зашуміло, неначе вітер у тайзі.

Під ногами скрипів сніг, наче потріскував сухий хвост. Ось уже вулиця, на якій розташована школа, технікум.

«Ти теж з норовом! Покинь ці дівчачі витребеньки!» Якби знав отой Пастухов, як хоче Оксана одержати якусь звісточку од Віктора. Скільки вже писала на ту польову пошту, що була у нього на початку війни. Але відповіді не одержала. Можливо, пошту розбомбили

німці. Можливо, десь загинув листоноша. Війна ж... Міста, села з землі щезають, не те що лист-трикутничок. Його навіть вітер підхопить і занесе кудись у безвість.

Де зараз Віктор? Що з ним?

Вона замріялась і ступнула в кучугуру. Зараз, у півтемряві, вона здалася їй могилою. А у вухах пролунали слова, які кожен день доводиться чути по радіо. «Вічна слава героям, що полягли в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. Вічна слава...»

«Ні!..» — хочеться вигукнути Оксані. Віктор мусить жити! Йї раптом здалося, що без Віктора вона буде все життя нещасливою, а в серці її буде порожньо, як у новому приладі, з якого висмоктували сьогодні повітря.

«А ще казав, що треба вірити одне одному! Вірити. Надіятися. Чого ж ти мовчиш? Чи, може, знайшов собі десь крашу дівчину? То й написав би!..»

Та їй стало соромно од цих думок. Перед очима постали далекі, знані лише з малюнків та кінохроніки обриси Ленінграда, засніженого, мовчазного, принишколого. Ще уявилось, що десь попереду міста, в болотах або в лісі стоїть Віктор у фуфайці, з гвинтівкою в руках і дивиться в темінь на ворожі доти й бліндажі, обсновані чорними колючими дротами.

Біля будинку школи ріс цілий гай височенних ялин і кедрів. Тихо війнув вітерець і зашумів між зеленими вітами. «Про що шумите так тихо і журно, кедри?» — зупинилася на мить Оксана. Та вітер як з'явився, так і зник раптово. «Мовчите? А мені хочеться зараз говорити. Хочеться сказати йому: «Озовися! Я вірю, що не забув ти мене! Не міг забути. Чуєте, кедри вікові?! Люблю його наперекір усій оцій кривавій війні і ворогам усім!..»

«...Нашим партизанам і партизанкам — слава!» — доніс вітер слова з гучномовця. «І партизанкам — дівчатам і жінкам, які воюють, як і хлопці, як і чоловіки, щоб знищити фашизм», — повторила Оксана. «Партизанка». Це вже давно знайоме слово з кожною хвилиною ставало для Оксани якимось близьким, ріднішим. Дівчина уперше в житті уявила себе бійцем, партизанкою. «А що, коли й справді попроситися на фронт або в партизани?..»

...Віктор попрощався з лікарями, санітарками, які його лікували й доглядали протягом майже трьох місяців, з друзями по палаті, побажав усім здоров'я і пішов до виходу.

Біля кам'яної огорожі, що оточувала госпіталь, він зупинився, помітивши наклеєну на ній пожовтілу од сонця і води листівку з одірваним кінцем.

«Товариші лєнінградці, дорогі друзі!

Над нашим рідним і любимим містом нависла пряма загроза нападу німецько-фашистських військ. Ворог намагається проникнути в Ленінград. Нехай кожен лєнінградець ясно усвідомить, що від нього самого, від його поведінки, від його роботи, від його готовності жертвувати собою, від його мужності значною мірою залежить доля міста — наша доля. Ворог біля воріт! Ленінград став фронтом!»

«Наша доля», — повторив Віктор, важко зітхаючи.

У пам'яті знову постали запеклі серпневі, вересневі бої під Ленінградом, масові нальоти гітлерівської авіації. В боях тих загинули друзі однокласники, друзі лєнінградці, заступаючи фашистам шлях до Ленінграда. В боях тих був поранений у голову і Віктор.

Ті осінні дні вже стали минулим, як і ця пожовкла листівка. Фашисти не змогли взяти штурмом місто революції, хоч як цього прагнули, кинувши на Ленінград трьохсоттисячну відбірну армію і величезну кількість бойової техніки. Ворог змушений був обложити місто. Він зарився на висотах, застряв у болотах, відрізавши Ленінград від усього світу.

Віктор пішов стежкою, що була протоптана вздовж тротуару в глибокому снігу. Неширокою була й дорога, яку розчистили од госпіталю для руху грузовиків. Перед подзьобаним осколками будинком звисали на землю два обледенілі проводи мертвої тепер тролейбусної лінії.

На стінах будинків білють листівки, об'яви, що розповідають про напружене фронтове життя оточеного залізним ланцюгом фашистських дивізій міста. Віктор швидким поглядом пробіг текст одного оголошення й здригнувся. «До всіх громадян! Відвожу покійників на санчатах до Смоленського кладовища та інші побутові вантажі».

«Ось до чого призвела облога міста!» Облогу відчували всюди і всі. В палаті, де він лежав, не топили. Мороз замурував шибки вікон товстим шаром криги й снігу, і сонячні промені проціджувалися, як крізь густе матове скло. Поранені, покалічені моряки ніяк не могли зігрітися. І зараз Віктор теж відчув, що мерзне. Тіло його було виснажене, обличчя худе, щоки запали. Пайок навіть для поранених був мізерним, а крові з нього витекло чимало. Щоб зігрітися, Віктор почав вимахувати руками. Він помітив, що права тремтить, як і тоді, коли він з старшим лейтенантом корегував вогонь лінійного корабля, аж поки не знепритомнів і не звалився з ніг. Ще мить, і він упав би з дзвіниці, розбився б на смерть, якби не старший лейтенант. Віктор ще не знав, од контузії тремтить рука чи од виснаження за ці три найважчих місяці облоги. Одне для нього було ясним— тепер він, мабуть, не зможе працювати радіотелеграфістом, бо рука його не чітко вибиватиме знаки на ключі.

Тією ж правою рукою він поправив лямку речового зеленого мішечка, що висів за спиною, й зупинився, щоб спочити.

«Оце так! Перепочиваю, як кволий дідусь! По рівному йти важко! А що з тебе буде, Віктор, коли стукне тобі сімдесят п'ять?.. Смішно. Та й не дуже!»

Незайманий іскристий сніг на вулиці і в сквериках перед будинками випромінював багато світла. Зір спочивав лише на почорнілих стінах будинків, коли Віктор проходив біля темних, як гірські тунелі, під'їздів.

З одного під'їзду хлопчик років тринадцяти і дівчинка, менша за нього, витягли санчата. А на них... замотане у біле простирadlo людське тіло. Дітям важко було витягти санчата на стежку. Наїхавши на якийсь горбок, санчата перекошились, і небіжчик звалився в сніг. Дівчинка заплакала, може, не так уже од жалю, як од безсилля покласти знову на санчата померлого.

— Не реви! — ледве чутно промовив хлопець.

Віктор підійшов до дітей і допоміг покласти покійника на санки.

— Куди?

— На Смоленське кладовище.

І на іншій вулиці діти, жінки тягли страшні вантажі. «Відвожу покійників на кладовище»,— врзалась у пам'ять фраза з оголошення.

На «Большом проспекте», посередині якого тяглася засніжена алея, людей було більше. Йшли вони на роботу до заводів, йшли до магазинів, аптек, на ринок. Частіше проїжджали тут і грузовики.

«Знову, знову!» — жахався Віктор, побачивши в кузові машини прями, як палиці, ноги, руки, біляве волосся, що ворушилося від вітру. Він осушив рукавом вкрите холодним потом чоло. Згодом намацав у кишені шматочок хліба, одломив крихту й вкинув у рот. Який смачний цей хліб. Йдучи з госпіталю, Віктор одержав триста п'ятдесят грамів — весь денний пайок. Та в речовому мішку дбайливо загорнена в папір жменька сушених абрикосів. Оце і весь його продуктовий запас.

Отак би взяв і з'їв усі ці триста грамів за один раз! Аж очі загорілись! І знову, вже в котрий раз, на думку спливають спогади минулого, коли він їв, як і всі люди. Тоді цього не цинив... Може б, тепер не так їсти хотілося, якби раніше він їв більше, здавалося йому.

Час у Віктора був. На батарею можна прийти й надвечір. Стояла вона тепер на Васильєвському острові, на березі Неви. І Віктор вирішив завітати на ринок.

Переждавши, поки пройде патруль, він пішов далі. Намагався думати про щось радісне. А вони, ті променисті думи, не приходили, позалітали, мов восени журавлі, кудись у далекі краї, де нема ні холоду, ні голоду, ні стільки смертей. Навіть згадка про Оксану здавалась Вікторові якимсь сном...

День був безвітряний, і на невеликому майдані між будинками і якимись бараками здавалось по-весняному тепло. Віктор здивувався безлічі різноманітних коштовних речей, з якими прийшли люди, щоб поміняти їх на шматок хліба, на якусь крупу.

— Рояль фірми «Беккер». За одну хлібину! Ну, за половину... — говорив тремтячим голосом старий виснажений чоловік з зарослими сивою щетиною щоками. — Рояль «Беккер».

— «Пауль Буре»! Ще не ремонтований! Золотий! Подарунок діда-графа! Купіть! — звернувся чоловік, замотаний у шарф, до Віктора. — За півкілограма.

— Я... Я... Нічого не купую, — відповів Віктор.

— Жаль... — І почав кликати ще: — Купіть годинник. Подарунок графа...

— Матросик! Може, продаєш що з продуктів?

У Віктора ще бліднішими стали щоки, обезкровилися й губи.

— Ремінь продай... На юшку...

«Куди я потрапив? Ремінь на юшку... Що ж виварих з того ременя?»

Серед цивільних ходило кілька солдатів і моряків. Вони придивлялись до товару, дехто з них домовлявся про ціну. Один вийняв з кишені шматок хліба, загорнутий у газету, й подав чоловікові, що пропонував графський годинник.

— Більше нема,— виправдувався моряк з товстими щоками.— Завтра можу ще пайку принести. Слово честі!..

У нього тремтіли руки. Йому жаль було оддавати свій хліб, але водночас його очі горіли, бачачи такий красивий годинник у золотому футлярі... Віктор продовжував розглядати обох: продавця і покупця. Останній розчепіреними пальцями жадібно схопив кишеньковий годинник.

— На скількох камнях?

— На п'ятнадцяти, на п'ятнадцяти,— промовляв старий чоловік, ховаючи до кишені шматок хліба.

— Ах ти ж сволота! — не витримав Віктор і взяв матроса за плече.— Р-раз і... зараз дам під щелепу!

— А ти що, патруль? — огризнувся той.

— Ти ж сам пухнеш з голоду! Хто ж воюватиме за тебе! Золота захотів!..

— Не твоє діло! Хоч і на самій солоній житиму. Мій хліб, що хочу, те й роблю з ним! Знайшовся який! — скинув з плеча руку моряк.

— Твій хліб! Твій хліб! — повторив Віктор, якому хотілося розмахнутися і вдарити матроса з пухлими щоками. Та раптом недалеко вибухнув важкий німецький снаряд. Потім почулися постріли од Пулковських горбів, і люди неквапливо побрели в під'їзди будинків. Зник, як у воду впав, і товстощокий матрос.

Стояв біля гурту людей і Віктор. У всіх суворі обличчя. Розмовляли про одне — про дорогу через Ладозьке озеро, про кількість машин, що приходять щогодини з борошном, цукром. З якою пошаною вони вимовляли слова «хліб», «цукор». «Хліб — усьому голова», — чув Віктор ще од бабусі Лукерії. І ось тепер справжню ціну його довелось узнати жителям цього міста.

— Чули? Кажуть, що по Ладозі привезли мандарини для дітей, подарунок Грузії.

— Налагодиться діло. Нам пайок уже збільшили.

— Потримався б довше лід на озері...

— Ще міцний. Недавно озером на повному ходу йшла бригада КВ.

— А звідки ви знаєте?

— Я був там. Гуркіт такий стояв! Танк просто перелітав через щілини в кризі. Геройські хлопці вели оті танки. П'ятдесят тонн штука! Серце хололо, бачачи, як вгинається крига... По-моєму, наші скоро розірвуть блокаду.

— Авжеж...

Тим часом німці перенесли вогонь на береги Неві, де стояли закуті в кригу військові кораблі. На майдані знову почалося пожвавлення. Але бажаючих міняти хліб на коштовні речі було мало, і голоси тих, хто розхвалював товар, лунали сумно і безнадійно.

Віктор розпитав, як потрапити на Балтійський завод. Там, на березі, біля борту лінійного корабля, вогонь якого восени Вікторові довелося корегувати разом з старшим лейтенантом, і була позиція зенітної батареї Гуревича. Він попрямував до своїх прибережню вулицю.

Нева була покрита білою ковдрою, поколупаною воронками. До ополонки на річці потягнулась довга черга з глечиками, бідонами, чайниками, з санчатами, на яких стояли прив'язані обмерзлі відра. Чорні похилені постаї на білому снігу.

22

Повільно минали дні, наче й вони були стомлені, як і жителі Ленінграда, важкими випробуваннями.

Та все ж весною захисникам міста стало легше жити. Дорога через Ладозьке озеро, якою було перевезено тисячі тонн продовольства, врятувала місто од голодної смерті. Люди тепер одержували хліба значно більше, ніж наприкінці сорок першого і на початку сорок другого року. В передвесняні дні тисячі ленінградців працювали на очистці вулиць, будинків, горищ від сміття. Знищувались вогнища можливих епідемій.

Зенітна батарея лейтенанта Гуревича особливих боїв не вела. Німці взимку прилітали не часто. Та артилеристи завжди повинні бути напоготові.

У землянці Миколи Панасюка разом з обслугою гармати жив Віктор. У нього було більше вільного часу, ніж у гармашів, і політрук з Панасюком доручили радистові редагувати «Бойовий листок».

Віктор тільки що повернувся від далекомірників і виклав папірці-замітки на малесенький стіл, що був прикріплений до стінки. До нього звернувся Пана-сюк:

— З штабу дзвонили. У дивізіоні відбудеться семінар редакторів. Ти підеш од нашої редколегії. Так і Гуревич сказав.

— Добре. Я візьму з собою акумулятори на зарядну станцію.

— Вікторе! У дивізіоні на складі працює Льонька. Скажи йому, може, він хоч дві цибулини розживеться для всіх нас шістьох. Дивись, як зуби хитаються,— показував свої зуби Панасюк.

— Попрошу, але чи дасть він? — сказав Віктор і гірко усміхнувся.— А вам що купити в місті? — звернувся до інших товаришів.

— Що ти купиш... Цибулі не дістанеш, то хоч соснових гілочок принеси, компот зваримо,— сказав заряджаючий.

Над містом стояв туман. Протилежний бік вулиці ледве вгадувався. Не чуто було трамваїв, не шелестіли по асфальту тролейбуси. Тихо було на широкому проспекті.

У чорній шинелі, туго підперезаній ременем, Віктор ішов проспектом. В руках у нього акумулятори. Кожного разу, проходячи повз оцей триповерховий будинок, стіна якого була дуже поколупана осколками, він кидав погляд на великий, уже посірілий аркуш: «Поки бачать очі, поки б'ється серце і руки тримають зброю, не бувати німцям у місті Леніна!» Слова ці поруч з іншими листівками, оголошеннями були документом, щоденником героїчних буднів Ленінграда.

З заходу донісся глухий звук пострілу, і в цю ж мить свист розітнув повітря... Вибух. Потім ще... ще...

Віктор став біля стіни. Розкотисті вибухи важких снарядів шматували повітря. Навпроти, бризнувши вогнем, завалився ріг будинку. Піднялася хмара густої пилуки.

Серед гуркоту і свисту Віктор уловив протяжний крик. Поставивши акумулятори, він побіг під вибухи.

За рогом лежала дівчина. Вибухова хвиля кинула її на кам'яний брук. Над нею звисала відчахнута гілка берези. Гілка ще хиталася, і прозорі краплини падали на брук, на обличчя. А може, то тремтіли сльози...

Дівчина підвелась на руках і з виразом нестримного болю показала на свої ноги. Віктор здригнувся, побачивши червоні од крові панчохи. Він дістав перев'язувальний пакет і поспішно почав забинтовувати їй ногу.

А навкруги вибухали снаряди.

— Через мене і вас вцілить.

Вона винувато й з острахом поглянула в бік, де клубився стовп диму.

— Не вцілить. Два снаряди в одне місце впасти не можуть,— відповів Віктор, зіщулившись.

Відчахнута гілка берези вже не хиталася, але краплини сповзали з кори й падали вниз.

— Як тебе звати?

— Світлана Єлизарова.

Дівчина важко дихала і дивилася на гілку, навислу над нею.

— Тут недалеко госпіталь. Я р-раз і... віднесу тебе, Світлано.

Віктор надів на її русяву голову берет, що лежав поруч, і прислухався.

— Здається, фріци вже побігли в бліндажі. Почали наші бити з п'ятачків. Так і є! — він напружував слух.— Зараз заткнуть пельку бандитам. Звикли, гади, бити по вулицях.— Погляд його упав на значок — молот і ключ, прикріплений до Світланиного берета.— А тепер, Світланко, обійми мене за шию, тримайся як зручніше...

— Вам буде важко зі мною.

— Та що ти? — він підвівся разом з нею на руках.— Агов, друже! — гукнув до хлопчика, який визирав з під'їзду.— Акумулятори попилньуй, поки я повернусь.

— Кому вони потрібні? — заперечив хлопець.

— Ти менше говори, а роби, що тобі кажуть.

— Єсть, товаришу моряк!

Віктор звернувся до Світлани:

— Боляче? Де ж мама, татко твої?

— З голоду померли... А сестру убито на Карельському перешийку. Вона медсестрою була. А я в ремісничу нещодавно вступила. Бігла в училище і ось...

Віктор подивився в її очі співчутливим поглядом. Вдалині гриміли вибухи, і Світлана щоразу притискувалася головою до його грудей.

— Не бійся...

— Та я не боюсь... А здригаюсь — і сама не знаю чому.

Віктору стало невимовно жаль дівчини. Йому хотілося втішити її добрим словом. На якусь мить йому уявилося, що несе він Оксану. Якимось по-дурному трапилося, що він нічого не знає про Оксану. Війна війною, а в серці наче якась порожнеча. Він подивився на бліді щочки Світлани, на трохи припухлі губи, великі зволожені очі й сказав тихим голосом:

— Я прийду тебе провідати...

— Крім подруги з училища, у мене нема тепер нікого... А ви — мій рятівник. Коли б не ви, я б стекла кров'ю. А скільки її в мене... Щочки аж просвічувалися, — говорила стомленим голосом Світлана.

— Прийдете, Вікторе? — запитала вона, коли санітарка поклала її на носилки. — Про акумулятори не забудьте... До побачення.

— Бувай здорова... Слухайте, дівчата, ви за Світлавою добре доглядайте!

Він вийшов на вулицю. Стрілянина вже припинилася. Двірники замітали вулиці, очищаючи їх од щебеню, осколків.

23

Семинар редакторів «Бойових листків» тривав недовго. Найбільше Віктора цікавило не те, як треба поліпшувати газету, а свіжі новини з фронтів. Комісар дивізіону повідомив, що коли буде висаджений десант у Франції, то Гітлера розіб'ють у цьому році. Віктор спитав, що чути про Україну, чи не передбачається наступ на Харків.

Та Харків далеко, а свій, Ленінградський фронт, — їхня рідна справа. Весна надходить нестримно. Дорога життя через Ладогу майже припинила існування. Лід тоншав, покривався водою.

Комісар розповідав, що на східному березі озера стоїть три вагони з цибулею, яку треба доставити в обложене місто будь-що і негайно. Пробували машинами, але ті провалюються у воду, тонуть. Треба перенести на

плечах. Зараз мобілізуються всі, хто здужає. З зенітних батарей теж виділяють по кілька чоловік. Люди вже приходять в штаб дивізіону. Поїдуть на Ладугу і редактори та члени редколегій стінних газет, які присутні на семінарі.

Віктор ще в перші хвилини перебування в дивізіоні розшукав Льоньку, що працював на складі. Але цибулі не було, самі соснові гілки, і Льонька може їх дати. Та тепер справа обернулась по-іншому. Віктор їде на Ладугу. Як там не буде, а Панасюку й Світлані він хоч по цибулині розживеться.

Становище на озері, куди в обідню пору з'явилися моряки й солдати на допомогу шоферам, дорожникам і вантажникам, було важке. Вже кілька днів тому був оголошений наказ, який забороняв користуватися автотранспортом по воєнно-автомобільній дорозі через озеро. Останніми пройшли півторатонні газики із знятими з кабін дверцятами і з вантажем лише в півтонни.

За дві доби лід став ще тоншим, у багатьох місцях покритися водою.

А на тому березі лежав дорогоцінний продукт, необхідний жителям міста, бійцям армії і флоту. Цибуля могла подолати цингу, врятувати лєнінградців, зробити боєздатними військові частини.

Люди пішли через озеро. З східного берега вони йшли з клунками. Кожен брав, скільки здужав,— пуд чи два, а то й кілька кілограмів. Від мису Осиновець теж виступило з тисячу чоловік, які мали зустріти тих, що прямували од перевалочної бази.

Німці з південного берега, а фінни з північного почали щоденний обстріл траси.

Десь на четвертому кілометрі «сухий» лід кінчився. Моряки й солдати йшли озерами, створеними весною й сонцем на кризі. Спершу води було по кісточки, потім по коліна. Рух уповільнився, промоклі в крижаній воді ноги поробились як дерев'яні. Була подана команда випити всім спирту. Випили, заїли хлібом і консервованою яловичиною.

— А тепер вперед!..

Вперед. Вікторові стало краще. Тепло од спирту розійшлося по животі й докотилося до ніг. Він поглядав на халяви протиіпритних чобіт, які дав йому хімік, поглядав з тривоєю. Кінці халяв були туго стягнуті мотузочками, щоб не набралася вода. Та це не допомагало.

Коліна стали мокрими, вода просочилася і в чоботи. Онучі якось розповзлися, гола нога сковзалася по гумі, і стало нестерпно неприємно од такої ходи. Швидше б уже сухий лід, там перевзутися, викрутити онучі...

Перед заходом сонця німці і фінни знову почали обстріл траси. Кілька снарядів розірвалося недалеко від групи, в якій був Віктор. Три чоловіки упали в воду, скошені осколками, і товариші вже більше не могли їх підвести. Незабаром стрілянина припинилася. Вороги були певні, що Ладозькою дорогою вже не пройде жодна машина, жодна людина. Такий закон природи, весни. Вони не знали, що кригою йдуть сотні людей з цибулею. Якби відали про це, то вислали б авіацію, незважаючи на туман.

Та люди йшли, минаючи проталини, йшли без гвинтівок, але з довгими палицями, якими намацували твердий лід під шаром чистої ладозької води. Люди йшли. Так вимагали обставини і майбутня перемога.

Віктор ворушив кволими щелепами... Йому уявлялося, наче він вирвав з грядки за садком кілька цибулин з свіжим, зеленим, пахучим пір'ячком. В руці у нього краєць житнього хліба і кусок трохи пожовклого сала, і він наминає все це з цибулею. У нього аж в очах затуманилося. Як же то смачно! Чи буде ще час, коли він з'їсть краєць хліба з молоденькою цибулею й салом? Чи буде? Віктор зіплював зуби так, щоб між ними проступала кров. І сам відповів: «А мабуть, буде! А мабуть, прийде такий час!..»

— Вперед, товариші! Вперед! — гукав у рупор командир. — П'ятнадцять кілометрів позаду. Половина траси. Випити ще по одному ковтку спирту!

І знову в путь. Назустріч ідуть люди. На спинах, на плечах вони несуть клунки, лантухи. Частина групи, у якій був Віктор, забрала вантаж у тих, що йшли зі сходу, і рушила назад до Ленінграда. Більшість людей, серед них і Віктор, пішли далі на схід, на Велику землю.

Минуло ще годин зо три, перш ніж червонофлотці й червоноармійці ступили на берег. Після вечері і кількогодинного відпочинку перед світанком вони вирушили з вантажем на Малу землю.

Віктор ще стояв на березі. Такі ж ліси, будиночки й складські приміщення, як і на мисі Осиновець. Але це була Велика земля, за нею на схід розстелялася Бать-

ківщина, що прислала лєніградцям цибулі, прислає хліб, цукор, м'ясо, що думками живе з захисниками славного міста революції. Шуміли сосни, мрійно і наче тоскно вторячи думкам. Десь там, за синіми лісами й нивами, за річками, живе Оксана. Може, вона в цю хвилину вже підвелася з ліжка, і заплітає свою косу, і, заплітаючи, пригадує ті вечори, коли вони були разом у полі, біля шляху Муравського, на березі ставка. Він відчув, що його уста палають, мов од поцілунку. Може, вона його жде...

— Вперед, товариші! Вперед! — знову команда.

Бійці розправляли лямки мішків, зручніше ставили клунки на плечі і сходили на кригу.

— Прощай, Велика земле! До скорої зустрічі з тобою після запеклих боїв! — сказав один з моряків.

Куди не кинеш оком — крижана рівна пустеля. Морозний вітер із сходу дедалі дужчав. Він ледве не збивав з ніг бійців. За ніч верхня вода підмерзла, і йти стало ще важче. Тонка крига шкрябала, різала шкіру на чоботях. Незабаром у багатьох взуття продріявилося. Бійці кашляли так, що, здавалось, вітер міг донести той кашель до фіннів на північний берег озера.

— Випити ще по два ковтки спирту, закусити хлібом і цибулею і знову вперед!..

Знову. Яке коротке слово і які великі труднощі стоять за ним! Знову та ж крижана пустеля з віхами, що вказували межі траси, на якій кілька місяців підряд кипіло небачене життя, вирував нечуваний рух. Неподалік валялися розбиті ящики, гільзи з zenітних снарядів, шмаття понівечених і обгорілих автомашин.

Вітер став настільки дужим, що бійці прив'язалися довгими мотузками один до одного, щоб не знесло кого в проталини.

Віктор плентався за іншими і уявляв, як ділитимуть у землянці цибулину, яку він несе для Панасюка. Один боєць стоятиме осторонь і називатиме прізвища: «Кому?» — «Панасюку!» І той з щасливою посмішкою візьме свою пайку. «Кому?» — «Кошику!» Віктор зараз багатий чоловік! У нього там залишився хліб за сьогоднішній ранок і за обід. Він обов'язково підсмажить його на вогні, щоб аж хрумтів на зубах...

— Вперед, товариші! Вперед! Залишилася третя частина шляху, десять кілометрів! Хто змерз, ковтни спирту...

Віктор ледве відчував, що в нього є пальці. Він почав ворушити ними і трохи заспокоївся. Раз вони болять, значить, ще не задерев'яніли. Він одкрутив од фляжки пробку, і струмись вітру ввірвався у флягу, загув, мов у трубі, загрозливо й журно.

Скоро вітер ущух. Західний берег уже виразно ввидівся синюватою смужечкою. Там Мала земля, що стала другою батьківщиною Віктора.

«Ну, Вікторе, ще прочовгай кілометр, два, три, а там і берег... Ну!» — наказував він собі. Він повинен донести оцю чудову ношу заради сироти Світлани, заради дітей, що залишились в Ленінграді, заради бійців, які ще мусять розірвати ланцюг блокади, розгромити німців.

— Вперед, друзі! Берег близько! Цинга подолана! Будуть подолані й фашисти!..

— Вперед!

Зігнувшись під тягарем клунків, повільно, але неймовірно вперто йшли солдати і матроси на захід через озеро. То була остання валка на «дорозі життя» з вантажем для міста-героя. То був останній день існування дороги мужності, дороги, що породила тисячі героїв...

24

Після ладозького походу Віктор, зігрітий гарячим чаєм і ласкою гармашів, проспав увесь день у землянці. Він навіть не чув, як його товариші стріляли по німецькому літаку-розвіднику.

Віктор приніс із собою кілька цибулин, і тепер товариші пекучими пелюстками натирали собі ясна.

— Одіспався? — спитав Панасюк, помітивши, що Віктор уже не спить.— А газету коли випускатимеш?

— Одчепися з своєю газетою! Ти легкий на слово. За цибулею до Льоньки послав. А пройтись довелося аж до Великої землі,— говорив Віктор, позіхаючи.

— Все добре, що добре кінчається.

— Якби не спирт, бухикати б нам усім, як дідам старим!

Микола пильно дивився в очі Віктору.

— Ти ніби хочеш, але не наважуєшся мені щось сказати.

— Чому не наважуюсь? Скажу. Дивлюсь оце на тебе, Вікторе, та й думаю — хороший ти хлопець.

— Невже?

— Серйозно. З тебе може вийти справжня людина! — посміхався Панасюк. — Але без жартів, Вітю. Днями я говорив з командиром батареї і комісаром. Вони теж кажуть, що тобі час подавати заяву до лав Комуністичної партії. Я хоч зараз рекомендацію даю. Гуревич теж, політрук теж, — він посміхнувся. — Політрук росіянин, Гуревич білорус, я українець — все східне слов'янство поручається за тебе.

— Спасибі! Але мені здається, що ще рано. Ви літаки збиваєте, танкам черева розпорювали, піхтуру фашистську сікли, як капусту. А я... Я навіть зрадника не міг убити, коли той утікав... Рано, Миколо, мені ще в партію. Ще не заслужив, не зробив нічого такого, щоб дивитися в очі партії прямо. Згодом... Воювати ж доведеться довго, — висловлював своє ставлення до цього питання Віктор, дивлячись на Панасюка щирим поглядом.

— Діло твоє, Вікторе. Де б ти не був і коли б ти не звернувся до мене, я завжди дам тобі рекомендацію.

— Спасибі, Миколо! Я звернуся до тебе... А од газети ти мене звільни на ці дні. Треба своє радіогосподарство привести в бойову готовність. Щось починають круки вже літати. Та й дівчину треба провідати...

— Од доручення відкручуєшся?

— Нехай цю газету зроблять далекомірники і Карбанов. А я іншим разом. Йй-бо, не хочеться, — умовляв Панасюка Віктор.

— Ну, добре, хай буде по-твоєму. А дівчина хороша собою? Скільки їй років?

— Наче гарна. Шістнадцять, — промовив Віктор і, подумавши, додав: — Хороша...

— Ось повернемось додому, я Оксані розкажу! — підморгнув Панасюк.

— А-а! Якби ж настав той час. Я й сам би їй розказав.

На четвертий день після повернення з Ладogi Віктор одпросився у Гуревича в місто. Гармаші дали йому баночку консервів, заощаджену протягом тижня, він додав до того пакета ще дві цибулини.

— Передавай дівчині привіт і од нас! — сказали артилеристи.

Світлана сиділа на ліжку й, спершись руками на тумбочку, думала, що б написати на аркуші, що лежав

перед нею. Побачивши Віктора у накинутому на плечі білому халаті, дівчина зашарілась і розірвала аркуш на шматки, потім стиснула папірці у руці так, ніби хто збирався у неї їх одняти.

— Здрастуй! Ось я й прийшов...

— Здрастуйте! — промовила вона, шукаючи очима, куди запросити сісти гостей.

— Я постою...

«І принесло мене якраз, коли вона, може, лист хлопцеві писала. Раніше або пізніше на годинку прийшов би...»

— Як ноги, ще болять?..

— Та вже заживають. Уже можу рухатися помаленьку...

Вона спідлоба позирнула на нього і, впіймавши на собі його погляд, опустила очі.

— А ви казали, що прийдете скоро. Я вже думала, що вас не побачу... Лист хотіла написати, подякувати за турботи ваші отам, на вулиці... Та щось нескладно пишеться,— говорила Світлана.

— За що ж дякувати?.. Ось тобі наші хлопці консерви передали, а це цибулина... Візьми.

— Ні. Я не візьму. У нас пайок тут свій...

— Знаю який! Візьми, це од моїх земляків. Вони привіт тобі передають. А по цибулю я ходив за Ладугу. Тому й не прийшов ні на другий, ні на третій день...

— А-а! У нас говорили, що там десять машин під лід пішло. Ви пішки, на своїх плечах?..— здивовано запитувала Світлана, не зводячи з Віктора великих захоплених очей.

Він сів на стілець, який принесла медсестра.

— Розкажіть що-небудь!

— Я людина мовчазна... Зі мною не дуже весело,— відповів Віктор, посміхаючись.

— А ви не мовчіть!.. Що у вас, нема чого розказувати?..

— Я більше люблю розказувати мовчки,— пожартував він.

— Та видно...— Світлана раптом спитала байдужим голосом: — А у вас дівчина є?

Віктор трохи почервонів од такого несподіваного запитання і відповів:

— Була... А зараз не знаю...

— І красива?.. Мені здається, що ваша дівчина му-

снить бути обов'язково красива,— сказала Світлана щепетливим голосом.

— Чому так здається?

— Не знаю. Важко було на Ладозі?

— Важко.

— А які в неї очі?

— У кого, в Ладози? — пожартував Віктор.

— Та в дівчини вашої! Ви смієтесь. Бачу. Тоді я краще мовчатиму, коли мої балачки вам не до вподоби,— ображено проговорила Світлана.— Вас важко зрозуміти, коли говорите серйозно...

— А я про це й не знав. Мені ще в школі перепало більше не за жарту, а за правду... Розкажи, що ти писала мені в тому, тепер розірваному листі,— вирішив пожвавити розмову Віктор.

Вона почала розгортати на долоні клаптики незакінченого листа.

Якби Віктор знав, скільки вона думала про нього! Йй здавалося, що вона знає цього чорнобрового моряка вже давно. Що оце він і є, напевне, той, у якого можна закохатися з першого погляду, як у книгах пишуть. Він уявлявся Світлані таким мужнім, сміливим, красивим. Посмішка його така лагідна, щира, як і очі.

Хіба може оце все сказати йому Світлана? Тому й лист не виходив у неї. Самої подяки за те, що він приніс її до госпіталю, було замало. А що ж вона ще могла написати?.. Щоб він приходив частіше до неї? Дуже вона йому потрібна, коли він прийшов аж на п'ятий день! Написати, що вона ніколи не забуде його голосу, його очей, що вона й зараз відчуває шокою колюче сукно його шинелі, тепло його руки. Це допомагало їй легше переносити біль. Ноги справді вже гоїлися. Та з'явилася інша хвороба. Серце Світлани почало калатати наче не так, як донині. Чи не закохалася вона у свого рятувника? У нього ж є дівчина! Ба! Не сказав, які в неї очі...

— Є відомості, що німці скоро почнуть налітати на місто. Весна ж. Часу в мене вільного буде мало...

«Так я й знала. Дуже йому хочеться бути зі мною!»

— Але ти мені пиши, якщо хочеш,— продовжував Віктор, беручи її за руку.

— Я писатиму тобі... Вам, вам! — вигукнула вона, поспішаючи виправити помилку.— Пробачте... Яюсь зірвалось з язика.

— Мені приємніше, коли б ти зверталася до мене на «ти». До мене навіть командир батареї так звертається.

В цю мить з репродуктора почулося: «Громадяни! Повітряна тривога!» Почали вити сирени, гудки.

— Легкі на спомин, чорти! — злісно вимовив Віктор. — Я допоможу тобі пройти в бомбосховище!..

— А може, не будемо йти?.. Чого це бомби мусять упасти саме сюди? — сказала раптом Світлана. — Набридло ховатися.

Палату тим часом покидали хворі. Всі тут могли рухатися, хто на милицях, хто з допомогою палки. Але багато людей залишалися на ліжках.

За вікнами безперервно били зенітки, ревли літаки, десь вибухали з гуркотом бомби. Деренчали шибки, заклеєні навхрест папером.

— Тобі страшно? — спитав Віктор, прислухаючись до гуркоту й свисту.

— З тобою ні! — відповіла Світлана, притиснувшись плечем до його грудей.

Ліктем вона відчувала, як б'ється його серце. Вона не думала про бомби, що вибухали, розколюючи стіни будинків. Чомусь у ці хвилини була твердо впевнена, що війна, яка точилася за стінами госпіталю, їх не обходить. Вона подивилася на його задумливе, зосереджене обличчя, на брови, що зійшлися на переніссі, на губи, що стислися, ніби ніксли й не посміхалися. Світлані хотілося зробити Вікторові щось приємне, може, сказати щось лагідне. Але вона нічого не могла придумати і тільки ніжно розгладила своїми пальцями зморшку у Віктора між бровами. Він затримав її руку й спитав пошепки:

— Що?

Вона не знала, що й відповісти. Зітхнула важко і, схиливши голову до нього, вже більше не дивилась в його очі. Нечутно ворушилились її почервонілі уста: «Невже я люблю його?..»

Вона відчувала на плечі його руку...

В дні, коли по Неві пливли до моря крижини з Ладозького озера, німецьке командування щоденно посилало авіацію на бомбардування кораблів Балтійського флоту. Гітлерівці розуміли, що Ленінград їм не

взяти ні новим наступом, ні облогою. Голодна блокада не вдалася: кістлява рука голоду була відрубана завдяки ладозькій Дорозі життя. Ленінград збирав свої сили для наступних боїв. А вороже командування тим часом намагалось знищити бойові кораблі, поки ще не звільнилася Нева і Фінська затока від криги.

У березні й квітні 1942 року в зенітників-гвардійців комбата Гуревича знову настали жнива. Батарейці зайняли бойову позицію біля самого борту замаскованого під складське приміщення лінкора. Та німці все ж знали місце, де пришвартувався лінійний корабель і, послаючи до Неви бомбардувальників, одразу ж розпочинали обстріл з важких гармат берегів на Васильєвському острові. Десятки й сотні снарядів падали на позиції батареї Гуревича і поблизу. Вогонь по літаках у таких умовах вести було важко. Та хлопці вперто робили своє: били по штурмовиках і пікірувальниках з такою інтенсивністю, що аж фарба горіла на стволах.

У пору бойової тривоги свої турботи й обов'язки у радиста Віктора Кошика. Його радіорубка була за півтори сотні метрів від позиції, у приміщенні майстерні, в кімнатці майстра, куди вели шестиметрові металеві східці попід стіною. Віктор тримав зв'язок з штабом дивізіону, бо телефонний зв'язок одразу ж обривався, як німці розпочинали артобстріл, а також з постами ВНОС, які повідомляли про рух ворожих літаків.

І цього разу Віктор прийняв повідомлення, що хвиля німецьких літаків з сімдесяти машин іде до Неви, ховаючись за білі хмари. Герінгські бандити полюбляли з-за хмар зненацька для зенітників з'явитися над самим кораблем.

— До бою! — грізно пролунала команда по всій батареї.

Та комендори-наводчики, заряджаючі, вся обслуга гармат були вже на бойових місцях. Батарейці відкрили вогонь. В небі неймовірний гуркіт і ревище сотень літаків, які, здавалося, ось-ось наткнуться один на одного, так було тісно їм розвертатися для заходу в піке. Стволи зеніток не встигали відкочуватися, як заряджаючі знову подавали снаряди ї, ступивши на крок убік, спускали замок. Артилеристи били по пікіровщиках і штурмовиках. Перед юнкерсом спалахнув чорний клубок диму: це вибухнув снаряд-граната, і літак, охоплений полум'ям, вривався в крижину, що повільно пливла по

Неві. Почав знижуватися й другий, залишаючи за собою чорний хвіст...

На позиції і над позицією — пекло. Від вибухів бомб, крупнокаліберних снарядів, від лунких пострілів зеніток з корабля і з берега, од гуркоту моторів у бійців позакладало вуха.

Вже кілька снарядів так струснули землю, що будівля, у якій сидів на бойовій вахті радист Віктор Кошик, захиталася, мов човен на ставку, коли хлопці грали в десант. А за кілька секунд Гуревич повідомив по польовому телефону: «Чуєш, Віктор?.. Пряме попадання в котлован Андрусенка. Шестеро вбитих. Десять поранених. Сповісти в штаб, щоб прислали після бою санітарну машину. Потім приходь на позицію...»

Віктор витер з чола холодний піт. Товаришам такни легше. Вони стріляють з котлованів, стіни яких на зріст людини засипані піском. Їх може вразити тільки пряме попадання. Хлопці у касках. А він тут, мов у ластів'ячому гнізді. Та на біду дивізіон чомусь не відповідав. Віктор нервував. З стелі посипалися шпаруни: так хиталася споруда. Ще вибух снаряда поблизу і геть відпала електропроводка. Лампочка розбилася на столі у радиста. «Це тільки перший атестат. А буде ж ще й важче!» — сплили на думку слова Миколи Панасюка, тодішнього секретаря райкому комсомолу, коли Вікторові записували догану за суперечку з Савою Махиною.— Коли це було? І де зараз той Махія? І нащо було через отаку дрібницю мучити Віктора на тих комсомольських зборах? Хе-хе... Життя!..»

Віктор знову переключив на «передачу» і став виступувати на ключі примітивно закодовану радіограму. Мовчанка.

«Та що ж це?.. Невже мені тут отак і сидіти, поки поцілить снаряд чи бомба? — думав Віктор і поглядав на стелю, на стіни, що хиталися од вибухів.— Та чого ж ви мовчите! — кусав до болі губи Віктор і ледве не плакав. На мить перед очима з'явилося зажурене обличчя Оксани. Мабуть, сердиться, що отаке написав у серпні сорок першого! І правильно, що написав. Тут кров і вогонь! І безнадія... А як зараз Світлана? Може, у цю мить думає про мене?..»

Нарешті у навушниках пропищало. Свої! Після бою прийде машина. Зараз Віктор згорне рацію і піде до своїх подавати снаряди, замінить когось з убитих.

Ще затряслася будівля. Та ось стеля зовсім провалилася, і Віктор побачив небо і в нім чорний, горбатий силует юнкерса, що виринав з піке. Три бомби упали поряд з будівлею, в якій працював Кошик. Віктор відчув, що падає кудись у безодню. Сягнув шматок синього квітневого неба, такого схожого на очі Оксани... «Оце і смерть...» — встиг подумати і заплющив очі.

Коли ворожий наліт скінчився, батареїці односили поранених товаришів до санітарної автомашини, яку викликав радист Кошик. Його ж самого не було. Серед руїн бійці знайшли телеграфний ключ, за сотню кроків лежав мікрофон, а ще далі валялася розтрощена рація.

Озброївшись кайлами, ломачами і лопатами, гармаші розбирали руїни, прагнучи знайти тіло свого радиста. Миколі Панасюку, командирові гармати, який відразу прибіг сюди, було страшно й подумати, що Віктора немає в живих. Розумів: як можна врятуватися людині, коли металеві балки будівлі були поскручені од вибухів в бублики, а одна залетіла аж на трубу лінійного корабля, коли з будівлі лишилася купа битої цегли...

Віктор був отим третім з десятого класу після Івана Рагозіна й Гриця Авраменка, яким Панасюк у 38-му році вручав комсомольські квитки і які загинули в боях за Ленінград. Троє з одного класу. Це ж ще тільки на десятому місяці війни...

Всього вже встиг побачити на війні Панасюк. На його рахунку особисто п'ять юнкерсів, зловлених у перехрестя приладу і збитих хлопцями його гармати. За його плечима атака, у яку він вів бійців восени сорок першого як секретар парторганізації батареї. Та що там перелічувати пройдене і пережите, коли раптом не стало хлопця, наймолодшого із своїх земляків. Можливо, повернеться колись Микола до Золочева, і Вікторова мати спитає: «А де ж син?..» Що відповідь їй Панасюк?.. До його горла підкотився гіркий, як оця пилюка, клубок. Микола раптом заволав несамовитим голосом:

— Вік-то-ре!

Гармаші припинили орудувати ломачами й кайлами і здивовано подивилися на свого партійного ватажка. І раптом ледь чути почулося:

— Хлопці, я тут...

Бійці кинулися туди, звідки почувся голос, і стали ліквідувати завал.

— Вікторе, справді ти? Чи, мо', почулося? Це я, Панасюк! — горланив, немов у репродуктор, Микола і працював за трюх, з несамовитою люттю відгортаючи пісок, каміння, дерево.

Бійці витягли свого радиста на світ божий і поклали пораненого на носилки. Кошик був у розшматованому на лоскуття одязі, весь побитий, скривавлений і зовсім не рухався. Блимали лише великі очі, і час від часу скривлювалися уста, на яких засохла пилюка і кров.

— До санітарної машини несіть його хутчіш, а то поїде,— наказав Панасюк.— Ти мене пізнаєш? Я Микола, земляк твій.

— Я пізнав тебе, Миколо...— прошепотів важкими губами Віктор.— Не можу... поворухнути рукою... Помацай на тільнику... Є комсомольський квиток?..

— У клейончатій торбиночці твій квиток. Приколений шпилькою, як і положено у моряка-комсомольця, до тільника...

— Хоч квиток є...— прошепотів поранений.— Все інше, мабуть, загинуло разом з паперами, що були у рації...

— Що інше, Вітю?..

— Атестат за десять класів, фотокартки, документи. Я ж думав...

— Добре, що сам лишився живим! — сказав Панасюк.

Біля машини на пораненого чекав лікар, два санітари і старший лейтенант Гуревич. Комбат стояв без каски, і змокріле, кучеряве волосся ворухив свіжий вітер з моря. Нахилившись, комбат сказав:

— Треба було одразу йти на позицію. Ось і маєш ще одну пересадку на вузловій, як колись в Орші. Пам'ятаєш, як ти шукав свого у житті поїзда?.. Тяжка колія випала тобі...

Кошик схвально кивнув головою.

— Та не горюй! Вилікуєшся... Все буде гаразд...— підморгнув Гуревич.— Шофер з дивізіону пошту привіз. Тобі лист. Мабуть, від дівчини...

Віктор ще кивнув головою і звернувся до Панасюка:

— Подивись, Миколо, від кого лист? Від Оксани чи, мо', Світлана написала?..

1

Минуло два роки..

Разом з своїм новим другом Миколою Зубровим повертався Віктор Кошик з Фінляндського вокзалу. Вони виїздили за місто. Звідти Кошик тримав радіозв'язок, випробовуючи портативну радіостанцію.

Обидва були одягнені у демісезонні пальта. З-під картуза Миколи Зубровина вибивався жмут густого, трішечки рудуватого й звихреного волосся. Шию затуляв шарф. Зубровін не просто йшов, а ніби марширував зараз під команду.

— Стройової крові ти чоловік, Миколо. Ти в цивільному одязі, а чешеш, наче зібрався рапортувати ось тій тітці, що на розі біля крамниці,— мовив насмішкувато Віктор Кошик.

— Хіба це погано?

— Скажуть прохожі: «Парубок який бравий! Йому б на фронті, а він тут р-раз і... «давить сачка»,— продовжував Віктор.

• — Ленінград — теж фронт.

— Був фронтом місяць тому. А зараз ворожі війська вже на кордоні з Латвією і Естонією.

Микола Зубровін знав, що сперечатися з Віктором — нелегка справа. І все ж Зубровін, який інколи полюбляв чимсь докоряти, не стримався:

— На твоєму б місці, Вікторе, я б надів картуз, як положено, і застібнув комір сорочки на два верхніх гудзики. А то ленінградці подумають, що зі мною йде якийсь босякуватий парубійко й дивуватимуться: «Звідки такий узявся у військовий час?»

Віктор не відповідав. І не тому, що часто настрої його мінявся, як і погода на Балтиці. Перед ним зупинилася дівчина у чорній шинелі, у береті з емблемою учнів ремісничих училищ.

— Ось так зустріч! Р-раз — і Світлана з'явилась на Литейному проспекті...

— Ти приїхав у відпустку?.. З госпіталю?..

Віктор безпорадно позирав на свого Миколу, і той відповів:

— Ми з ним у... у відрядженні. Одяглися в штатське... М... Молодість вирішили згадати.

— Нарядилися. І навіть нікому не козиряємо,— додав Віктор.

Світлана допитливо поглянула на Віктора, на його рачець, в якому виправся ніби ящикок.

— Це медикаменти і... всяке продовольство,— пояснив Кошик.— Миколо! Я тебе познайомлю з цією дівчиною. Більше року я не зустрічався з нею. Ти зовсім дорослою стала. Навіть облога не стерла твій рум'янець, Світланко...

— Він жевріє,— придивлявся Зубровін до дівочих щік,— як ранішня зоря...

Дівчина зніяковіло опустила очі.

— Ба, як впливають твої порівняння! Як ранішня зоря... Хм...

— Вікторе,— наблизилася до нього Світлана.— Чом ти не писав мені? Ти не радий нашій зустрічі?.. Я ж випадково. Живу ось тут недалеко. Оце з роботи. І дивлюся, неначе ти...

— Біля вуха у тебе масляна плямка.

— О! З цеху я прямо на вулицю...

Віктор своєю хусточкою зняв плямку з щоки.

— Ось тепер ти вже, мов ранішня зоря...

Дівчина затримала його руку. А Зубровін одвернувся і став читати оголошення на великому стенді.

— В театрі музкомедії завтра «Баядера»...

— Ти чимось стривожений. Я тебе ніби збентежила. Чи мішок твій не дає тобі спокою? — жартома додала вона.

— Та що ти? Я радий тебе бачити.

— Довго будеш у місті?

— Як сказати...

— Військова таємниця?

— Н... ні,— заперечив Віктор.

— А як зараз поживають твої артилеристи?

— Давно вже я їх не бачив, як і тебе. Вони не тут тепер,— відповів Віктор і зітхнув мрійно.— Нині у мене, Світлано, нові друзі та й не та служба.

— Тоді з тобою служили земляки,— пригадала Світлана.

— І тепер теж... земляки,— Віктор поглянув на Зубровіна.— Ось він з Уралу, другий з Естонії. Вродливий хлопець...

— В драматичному театрі через день — «Волки и овцы». Підемо? — поспитав Микола й сам розсудив: — Ні. Пізно. А ось на «Баядеру» можна сходити.

— Як дивишся на таке, Світлано?

Очі її сказали: «Згода».

— Ось і домовилися.

— А ти в театр підеш у цій одежі? — турбувалася дівчина.

— Це так важливо?

— Ні. Я просто...

— Одяг, Світлано, я беру на себе, — пообіцяв Микола Зубровін. — До вечора, дівчино...

Вечором Світлана знову була здивована, зустрівши Миколу в формі старшого лейтенанта.

— Хто міг подумати? Ви старший лейтенант? А вдень ви мені здалися майже хлопцем. І раптом...

— Молодий та ранній, — вирішив трохи розповісти Віктор про свого друга. — Він перед війною встиг помучити нашого брата школяра, хоч і було йому двадцять. Талант! Самородок!

— Жаль, що ти в погонах! — посварився старший лейтенант.

— Перед останнім пораненням він уже водив роту в бій на Синявїнських болотах. Отак через років п'ять ще й генералом стане... Тепер він мій командир. Нічого хлопця! Тільки любить мораль читати...

— Це тобі на користь.

— А ти училище, курси закінчив, Вікторе? — спитала Світлана, здивована, що у Віктора теж офіцерські погони.

— Майже, — з небажанням відповів той.

— Звання йому дали за бойові заслуги, — сказав Зубровін, ховаючи усмішку.

— Р-раз і... не будемо про це...

У Віктора і зараз звання молодшого сержанта. Але в такий момент він міг ходити і в звичайному пальті, і у формі лейтенанта, бо в паперах про звання не говорилося. Сьогодні Вікторові не дуже хотілося одягати лейтенантську форму, бо Світлана знала його рядовим. Переконав Зубровін. «Я старший лейтенант, а ти молодший сержант, та ще й з дівчиною. Мені незручно. Ще подумають, що ти мій ординарець!» Після цих слів Віктор вирішив таки з'явитися в чині лейтенанта, з пістолетом, у хромових чоботях.

— У тебе орден? — узяла Віктора за руку Світлана, коли вони роздягалися. — «Вітчизняної війни»? За що це?

— Нагородили, — зітхнув Віктор.

Це не те що лейтенантські погони, то був його орден, орден за перше бойове завдання в тилу німецько-фашистських військ. Та хіба розповіси про це дівчині?.. Вона ж ніякого відношення не має до розвідників, які знову готуються вилетіти. «Е-е! — махнув він рукою. — Життя!»

Вони сиділи у першому ряду першого ярусу. Звідти було видно жіночі голови з вихрастими куделиками й викладеними, немов корони, косами й чоловічі — сивоволосі, лисі, стрижені, чубаті. Чубатих і стрижених мало. Чубаті й голомозі хлопці зараз в окопах під Островом, під Псковом, під Нарвою, на кораблях і підводних човнах. А ще два місяці тому вони були під Ленінградом, під Колпіно, під Мгою і Петродвірцем. Тоді ворог стояв біля стін міста. І ось 14 січня 1944 року війська Ленінградського фронту і балтійські моряки розірвали кільце дев'ятисотденної облоги, відкинули гітлерівські дивізії на дві сотні кілометрів від многотраждального міста. В тих боях брав участь і Віктор Кошик як розвідник від штабу фронту.

— Про що мрієш? — зашепотіла Світлана, торкнувши ліктем його руку.

— Про хлопців, котрі зараз на позиціях, у бліндажах, у партизанських лісах...

Світлана у білій шовковій блузі, чорному жакеті і такій же спідниці. Легка, як метелик, щаслива. Це щастя іскрилося в збуджених очах, на обличчі й особливо, коли на неї дивилися Віктор і Микола, коли позирали на них трьох з інших рядів.

Віктор раптом рішуче повернувся до неї. В якусь мить йому здалося, що поруч сидить його білява Оксана, що це її рука. І він ще міцніше потиснув її. «Де ти зараз, Оксанко?»

— Віту, — ледве почув він. — Ти будеш мені писати? Ти сповістиш, коли знову будеш в Ленінграді?

«Будеш писати...» Якби Світлана знала, куди він дінеться у першу ж зоряну ніч! Та дівчина дивилася на Віктора, як на всіх інших військових, котрі прибули з фронту на день-два і прийшли оце до театру. Вона не знала, що Віктор став розвідником і відмовився не ли-

ше від листів, а й від власного імені, що він не лейтенант і що оця шерстяна гімнастерка, сині діагоналеві штани і навіть хромові чоботи не для його справжнього військового звання. Можливо, Світлана подивилася б на нього по-іншому, зустрівши його в солдатській шинелі, у бавовняній гімнастерці, в обмотках і черевиках, замість чобіт, в яких ходив він у запасному полку після поранення.

— Чого всміхаєшся? — запитала дівчина.

— Так,— лагідно й мрійно відповів він.

— Скажеш мені?

— Поки що — ні.

— Тоді я поскаржусь на тебе старшому лейтенантові.

— І старший лейтенант поставить лейтенанта Віктора по команді «струнко» і примусить його припинити балачки. Зараз почнеться,— нахилився до них Зубровін.

— Єсть! — погодився Віктор.— Хто мовчить, той двох навчить...

І він пригадав рідний край, день, коли йшов до армії. І все це, здавалось, було давно-давно, десь на рубежі двох епох, коли армії держав не воювали, а наші люди жили, будували й мріяли. Тепер доля кидає людей в такі місця, де вони не знають, що з ними може статися через годину, через день.

Півроку тому Вікторові ще й на думку не спадало, що він ось полетить на літаку у ворожий тил. За Вікторовими плечима уже залишилось два роки і вісім місяців війни, дев'ятсот днів ленинградської облоги, фронтові бої, поранення, госпіталь, рідна батарея...

І ось з госпіталю Віктор попав у запасний стрілецький полк. Два місяці Віктор повзав по полігонах, опановуючи науку перемагати після багатьох важких боїв, і трічі пролітої крові, й безперервного недоїдання. Але на те й запасний полк, щоб витирати коліна й лікті на лісових галявинах, щоб марширувати й співати стройових пісень. Віктору й зараз вчувається:

Украина золотая,
Белоруссия родная,
Ваше счастье молодое
Мы стальными штыками оградим!

У запасному полку Кошик щоденно ходив до штабу, запитував, чи не прибули «покупці» (так називали командирів, котрі приїжджали з фронту за поповненням). «Покупці» бували, але Віктора Кошика з полку не

відпускали. «На лихо» він був не просто молодшим сержантом, а радистом другого класу, та ще з морським до того ж профілем... Птиця важна для стрілецького запасного полку. У звичайну роту його не віддавали.

Але нарешті Віктора викликали до штабу полку. Зустрів його незнайомий майор.

— Я з гвардійських мінометів,— відрекомендувався він.— Підеш служити до нас радистом? Нам потрібні умільці...

— Це на «катюші»? Піду.

— Тоді готуйся. Незабаром заїдемо і заберемо тебе.

Віктор вийшов з штабу щасливим. Таки скінчилося оте марширування й повзання «по-пластунськи», а з ними і пайок другої смуги фронту. По дорозі в казарму, споруджену з тесу, він у думці уже громив ворожі війська з прославлених гвардійських мінометів...

Та минуло кілька днів, і з'явилися нові «покупці» — два підполковники з погонами інженерних військ. Викликають до себе вони одного, другого по складеному списку. Ті, що поверталися з бесіди, відповідали на запитання цікавих солдатів якимсь непереконаливо, ухильно.

— Що б ото значило? — запитував стурбовано Віктор.

— Хе! — загадково вигукнув мічман з недавно потопленого міноносця. І, озирнувшись, додав упівголоса: — Дивись, тільки тобі, як морякові...

— Що ти? Могила! — пообіцяв Віктор.

— Оці підполковники,— шепотів мічман,— шукають підходящих парашутистів... Думаю, що для розвідки. А може, для якої допомоги партизанам.

— А тебе виклика́ли, мічмане?

— Виклика́ли...

— То й що?

— Там, братішка, нерви потрібні міцні, як дріт твоєї антени! Зрозумів?

Віктор зрозумів і одразу ж загорівся бажанням потрапити «туди». Стрибнути б у саму пащу ворога і давати звідти телеграми по радіо, які будуть потім читати командуючий фронтом, генерали й маршали у Ставці.

І Віктор почав вештатись перед вікнами кабінету начальника штабу. Той помітив його і вийшов.

— Чого тиняєшся, товаришу молодший сержант?

— Винуватий!.. Я хотів потрапити в той список, товаришу майор.

— У який список?

— Та в той же, що у підполковників...

— Вас же записали на «катюші»!

— Туди, товаришу майор, й іншого знайдуть. Скажуть їм, будь ласка, що є, мовляв, такий...

Розмова з підполковниками тривала недовго. Віктора попередили: діло, на яке він збирається йти, вимагає ініціативи й сміливості, бо труднощі там виняткові. Ось чому у розвідники-парашутисти беруть лише добровольців.

Спершу Віктор вагався, а потім раптом спитав:

— А комусь же туди треба йти?

— Треба! А ви парашутист?

— Ні. Навіть не літав на літакові. І ще боявся лазити на високу грушу,— щиро признався Віктор.

Це розсмішило «покупців» і вони дали «добро» на Вікторову нову службу. Що ж чекає їх у зоряну ніч? Ця невідомість настирливо лізла в голову навіть тут, у театрі, навіть зараз. «Розкис! Біля тебе дівчина. Візьми себе в руки!.. Ніхто не примушував тебе йти в парашутисти. Ішов би на «катюші». Сам напросився. Тож вище голову і геть думи сумні!» — наказував собі Віктор.

— Світлано!.. А ти мене любиш? — прошепотів Віктор, все ще перебуваючи в полоні хаотичних думок.

— Як не соромно тобі жартувати! Думаєш, як лейтенант, так усе й дозволено?

— Не буду більше,— як школяр, пообіцяв він.

Під час антракту Віктор був безтурботним, неначе на випускному вечорі, ніби для нього «завтра» буде таким же, як він уявляв його в школі.

— А в буфеті, хоч шаром покоти, нема нічого. Вода, підсолоджена сахарином. Миколо! Візьмемо зобов'язання дожити до тих часів, коли дівчину можна пригостити морозивом...

— Я навіть не пам'ятаю, яке на смак морозиво. Знаю, що холодне,— усміхнулася Світлана.— Як вистава?

— Молодці актори! — похвалив Віктор.— Холод у театрі лютий, а вони в одязі далеких індійців. Справжні факіри — актори.

— Нехай їх гріє наша повага до них,— сказав Зубровін.

— Це надійне тепло,— додав хтось з глядачів.

З театру вони поверталися утрюх. Та незабаром Зубровін став прощатися.

— Світлано! Можливо, ми скоро не побачимось. Тож я бажаю тобі щастя,— він міцно потиснув дівчині руку.

— І я бажаю всього, всього найкращого. Добивайте фашистів і повертайтеся.

— Постараємось, Світлано! — з усмішкою запевнив Зубровін.— Роботи у нас ще багато.— Він поглянув на небо.— Здається, хмари вітер таки розжене.

— І будуть зорі. Я люблю дивитися на зорі. А ти, Вікторе? — захоплено вигукнула Світлана.

— Любив... Можливо, друга половина ночі буде ясною,— роздумував уголос Віктор.— Не хвилюйся, Микола. Я не затримаюся.

— Добро.

Зубровін пішов. А Віктор все ще дивився на небо, тримаючи Світлану попід руку. Як багато залежить од отих далеких зірок в його житті. Можливо, опівночі їх викинуть з літака і, може, необачно, на розташування ворога. А якби вони летіли через три, чотири дні, то, може, приземлилися б благополучно. Хіба тут вгадаєш? Все залежить від багатьох обставин і на ворожій території, і в піднебесі, і навіть у радянському тилу.

А дівчина рада зорям. Похмура погода так набридає ленінградцям. До того ж ворога погнали від міста і йому тепер не до бомбувань. Та й пролетіти нині до Ленінграда важко. А зорі нагадують людям про мирне життя, про кохання.

— Прийдеш у свою частину, напишеш мені.— Світлана притиснулася до його плеча.

— Постараюсь.

Вона помітила журну посмішку на його обличчі.

— Тоді не треба писати. Який! — образилася дівчина.— Я знаю, ти кохаєш свою землячку. Кохай. Мені просто хотілося б знати, де ти знаходитимешся, як там на фронті.— І неначе в забутті: — А сьогодні увечері було так хороше!

— Я буду далеко. Дуже далеко, Світланко. У відрядженні. Звідти листи приходять тільки... Тільки через кілька місяців,— сказав він, виправдуючись.

Віктору здалося, що вона зараз заплаче, і він пригорнув дівчину до себе.

— Навіщо ти поцілував мене? Ти ж не любиш мене. Навіщо?

— Ти хороша. Бачиш, скільки зірок уже на небі,— у Віктора тремтів голос.— Мені вже час.

— Боїшся патруля? Ще ж одинадцятої нема.

— Патруль мене не зачепить, коли б я стояв тут з тобою до ранішньої зорі. Але мені треба скоро бути з своїми товаришами.

Він не знав, що сказати їй ще. Вітер доніс здалеку гуркіт моторів. Погода таки льотна. Серце Віктора стислося від туги, від почуття розлуки з цією дівчиною, з цим гордим, незламним, скривавленим і голодним містом, і по суті — з Батьківщиною. Бо ж за фронтом усе інакше, здається, що й небо, і повітря там не те.

— Ось стенд для афіш і оголошень...

— І що?..— здивовано поглянула на Віктора дівчина.

— А ось рамка,— нишпорив рукою Віктор між дошками.— В цю щілину я покладу записку, коли знову буду в Ленінграді.

— А я тобі,— сподобалася ця затія Світлані.— Можливо, житиму в іншому районі. Сповіщу. Ця вітрина тут давно. І ще довго стоятиме. Це той же стенд, біля якого вранці я зустріла тебе і старшого лейтенанта Миколу... Вікторе! Ти чаю хочеш? Я швидко приготую. У тебе ж ще буде двадцять хвилин. Ну, п'ятнадцять? Га? Знайдеться?

— Ходімо.

І в малесенькій кімнатці зашипів чайник на електроплитці.

В кімнатці тихо. Ледь чутно лише пісню, яку передавали по радіо. Співав Козловський «Повій, вітре, на Україну».

Віктор і Світлана сиділи й слухали. І раптом йому стало образливо на свою долю, що розлучила його з Україною, з Оксаною і через якусь годину розлучить і з цією дівчиною. Завтра його вже тут не буде. І хто зна, чи повернеться він, чи вб'ють його фашисти й поліцаї. А ось Світлана буде жити, і хтось Інший увійде в її життя. Добре, коли цей Інший буде гідний бути з нею. Та очі Світлани говорили: «Іншого не буде. Я тебе люблю. Тебе». І вона поклала голову на його груди.

Стихла пісня. Слабеньке світло п'ятнадцятиватної лампочки довгою плямою розплескалося на темному паперовому аркуші, яким було затулено вікно.

У Вікторові боролися два почуття. Одне мучило: «Поглянь, яка дівчина! Ти ж не знаєш, що завтра буде з тобою. Дивак! Війна все спише!»

Віктор боляче укусив себе за губу. «Отже, ти вважаєш себе приреченим, смертником? Ні, ніколи й нікому усього списати війна не може!..»

Він подивився в очі Світлані. На серці стало легше. Тепер Віктор був чомусь упевнений, що переборе всі перепони, що стоятимуть на його тяжкій дорозі, що ніяка куля його не повалить у фашистському тилу.

— Прощай! — вирвалося у нього, і він у ту ж мить тричі повторив: — До побачення...

В очах її сльози.

— Буду думати про тебе, — Світлана підвелася навшпиньки й обвила руками його шию. — Нехай доля твоя буде ось така, як та ясна зоря. Хай буде удача твоїм супутником на тяжких дорогах. До побачення.

— Спасибі, Світланко! — схвильовано прошепотів Віктор.

Тільки що вони були разом і так близько. А зараз розійшлися, як розлився двома руслами ручай, перетнутий кам'яною брилою, яку люди називають долею.

2

В ілюмінатори транспортного літака було видно спалахи зенітних гармат. Вогняні мечі прожекторів розсікали залитий місячним сяйвом простір, схрещувалися, знову розбігалися, шугали по небу і завмирили, намацуючи здобич. Та не знайшовши літака, вони починали гасати, немов величезні віники, якими хтось намагався вимести з неба хмаринки вибухів зенітних снарядів. Кілька розривів засвітилося зовсім близько, і літак здригнувся, захитався. Поруч просковзнув сніп прожекторного світла і зник. Загроза й на цей раз минула. Лінія фронту залишалася позаду.

— Все як на долоні: і ліс, і поля, і села, — голосно дивувався один з пасажирів, прикипівши до ілюмінатора. — Навіть ворожі позиції видно. Ось подивіться на вогники на землі — їхні батареї б'ють...

Йому ніхто не відповів. Кожний з десантників думав про своє. Нікому не хотілося ні говорити, ні навіть ворухитися.

В літаку холодно. Пілот сказав: двадцять градусів нижче нуля. Але наймолодшому парашутистові Віктору Кошику, радистові розвідувальної групи, здавалося, що було не менше сімдесяти. Віктор зовсім закоцюб. «Мабуть, від хвилювання,— подумав він.— Мамо, мамо, як би ви знали, як дістається зараз вашому синові!»

Унизу засипані снігом ліси, села, хутори, луки. Жодного вогника. Притаїлася, зацімліла земля, прислухаючись до реву моторів.

Наближалася хвилина висадки.

З мрійною посмішкою Віктор пригадав, як вісім років тому він з товаришами висаджувався «десантом» біля рідного, тепер далекого ставу... Вже одчинили люки, підтягли призначені для скидання мішки з вантажем. На другому крузі з літака мали стрибати розвідники. Вони вже вишикувались у шеренги. Виразно забіліло озеро, умовлене місце їхньої зустрічі. Раптом чорний масив лісу наче посунувся уверх, потім униз.

«Що це? Аж в очах темніє»,— злякано подумав Кошик.

Над мішками вже розпускалися сизуваті парасольки. Дивлячись на хлопців, які скидали мішки, Віктор з заздрістю думав: «Ось скинуть вантажі і полетять на Велику землю. Може, ще і в кіно встигнуть на другий сеанс...»

Спалахнула лампочка. Пора!

— Вперед, братці! Пішов!..— вигукнув командир Зубровін і, відштовхнувшись ногою, кинувся стрімголов з літака.

Серце у Віктора забилося, і, здавалося, від ударів цих тремтів літак. Минула секунда. Дві. Над Зубровіним випурхнув купол і понісся кудись униз. «І звідки тут хати, біля озера?.. Ні, краще було б таки йти на «катюші».

Віктор судорожно стиснув пальцями залізне кільце парашута, пірнув униз, мов з крутого берега у холодну воду. Свистить вітер. «Так!» — сказав він собі і рвонув кільце. Хоч парашут розкривався автоматично, але так надійніше, знаєш, що памороки тобі не забило. Пролунав різкий хлопок, і Віктора так тряснуло, що ледве не злетіли перев'язані кирзові чоботи. Здавалося, наче він завис на пружному гаку. З страхом почав озиратися. Йому уявлялося, що парашут зачепився за літак. Та чорний силует повітряного корабля вже віддалявся.

Віктор полегшено зітхнув: «Пронесло! Не зачепило!» І стало несподівано тепло, навіть душно.

Недалеко від нього опускалися на землю товариші. «Звідки тут оцей дім?! На карті не було жодної будівлі, лише ліс та озеро». З тривогою позирав Віктор униз. Великий будинок з двома димарями, хліви, клуні, телефонні стовпи. Раптом з будинку почали вибігати люди...

Вітер шарпав парашут. Дерев невлабно більшали, і раптом — постріл, другий, третій... «Це б'ють по нас». Уже близько гілки могутніх сосен. Віктор рвійно схопився руками за стропи, натягнув... Купол повернувся боком, і парашутист каменем упав на слизьку накочену дорогу.

Якась мить, і він вихопив з-за халяви ніж, швидко почав обрізати стропи. Стуляючись, купол загас. Віктор приготував автомат до бою. Над головою просвистіли кулі. На нього бігло кілька чоловік, які потім залягли і почали відстрілюватися.

— Миколо! Қолю! — гукав радист до командира.

— Я тут! — озвався Зубровін. — Біжи до лісу! — І теж полоснув з автомата.

Қошик і Зубровін заховаляся за дерева і звідти відстрілювались. Неподалік вели автоматний вогонь ще двоє парашутистів. По той бік галявини задудонів кулемет. Қоли черга вщухла, пролунав застережливий голос:

— Хлопці! Тікайте до лісу!.. Ми прикриємо вас!..

Товариші впізнали голос. То приймали вогонь на себе Зуев і Қлимович. Вони були найближче до ворожого хутора. Судячи з того, що в них був і ручний кулемет, вони приземлилися поруч з речовим мішком. У диску до ручного кулемета були й запальвальні кулі. Це підтвердилось, коли загорілися в хліві сіно, а потім і покрівля. Тепер айзсаргам не до парашутистів. Вони змушені гасити пожежу, побоювались, щоб вона не перекинулася на будинок.

— Зуев, відходь! — кричав командир Зубровін, як тільки кулемет замовкав.

Поблизу кулемета раптом пролунало кілька вибухів, і все замовкло. У спаласі й гуркоті того вогню загинули парашутисти Зуев і Қлимович. Німці їх закидали гранатами? Чи самі підірвались на своїх?.. Скоріше останне. Загинули двоє, щоб інші четверо змогли виконати завдання командування.

«Ось тобі й прилетіли на завдання великого стратегічного значення!» — кусав до крові губи Віктор Кошик. А завдання у них були важливі: осідлати шосе Псков — Рига, знайти місце для спостережного пункту, взяти під контроль рух на вузькоколійці Валга—Гулбене, брати в полон «язиків» і одержані на допитах дані передавати в штаб фронту по радіо.

І всі ці плани поки що летять шкереберть, бо пілоти невдало десантували розвідників. Уже наклали головами Зуев і Климович. Що знав про них Віктор? Надто мало. Вони прийшли в групу за кілька днів до польоту. Звичайні собі хлопці із стрілецького офіцерського резерву. Ні, своєю смертю вони довели, що не такі вже й звичайні. Вони герої, бо перед смертю подумали не про себе, а про інших.

Понуро йшли лісовою дорогою четверо десантників Миколи Зубровіна. Кожен з них розумів, що весь десант ворог міг розгромити, якби основний удар айзсаргів чи німців Зуев і Климович не взяли на себе, якби вони своїм кулеметним вогнем не запалили хлів і цим не відволікли увагу противника. Ще й зараз на хуторі гасять пожежу. Кілька мішків вантажів тепер, звичайно, візьмуть фашисти.

Тепер групі Зубровіна одірватися б якнайдалі, залишитися б якимось непоміченою. Вони йшли в глиб лісу. А глибини тієї і не було: навкруг сліди від саней, там і сям купи хмизу, штабелі дров, завали напиляної деревини.

Як їм бути?.. Про десант уже знають місцеві комендатури, поліцайські й айзсаргські стани, німецькі військові підрозділи. З раннього ранку їх шукатимуть, підстерігатимуть на розвилках доріг у цьому лісі і за двадцять п'ять кілометрів. І, можливо, десь біля шосе Псков—Рига...

«Вірно, що я написав ще в серпні сорок першого Оксані, щоб не ждала мене! Тут кров і вогонь. Кров і вогонь... А ще невідомість і безвихідь!..» — подумав Віктор Кошик. Але йому від цього не стало легше. Зупинився і витер з чола піт.

— А куди ми отак квапимося? — раптом поспитав Віктор у товаришів.

— Подалі від цього клятого хутора, — розсудливим голосом відповів найстаріший у групі, тридцятилітній Олексій Васильович.

— Ти певен, що ото «подалі» — порятунок? — запитав командир.

Олексій Агеев нахилив голову: знати б, де впасти, со-
ломи б підстелили.

— Я певен: німці вже передали по телефону, що ми намазали п'ятки салом від цього хутора! Удосвіта нас ждатимуть на всіх напрямках. І, звичайно, в районі Ризького шосе...— говорив заклопотаним голосом Віктор Кошик, немов читав умову надто складної задачі.

— Віктор правий! — сказав командир.— В цьому лісі безліч слідів від саней, від тягачів, від людських ніг...

— А що, як зайняти кругову оборону он біля того кореня, вивернутого із землею? — показав Віктор рукою на повалене дерево, що лежало в кільканадцяти кроках від лісової дороги.

— Та ти що, Вікторе! — не погодився Юхим Колтунов.— Рано нам ще вмирати від власної дурості!..

— Нащо отак ризикувати? Ми ще ж можемо пройти з півтора десятка кілометрів до ранку! — сказав Олексій Агеев.

— Під коренем вирва. Ми можемо там добре замаскуватися! — раптом передумав завжди нетерплячий Юхим Колтунов.— Іти до кореня одним слідом, а слід той замести або закидати гілками. Га?..

Тепер засумнівався Кошик: вихід у них-то мусить бути якийсь?..

Вирішили знайти подібне повалене дерево десь подалі.

— Давай я понесу радіобатареї,— запропонував Вікторові Олексій Агеев.— Полегшає одразу на півпуда. Ти вже зовсім пристав...

Години через дві вони вже були на стовповій дорозі і придивлялися до слідів. Тут недавно проходили машини. Обабіч шляху стояли штабелі дров, лежали купами довгі колоди. «Та тут і місць глухих ніде нема! — дивувався Кошик.— Це ж і кашляти доведеться весь час у шапку!.. А Світлана гадає, що я навмисне не хочу їй писати листи!.. Що їй сниться у цю пізню годину?..»

— Погляньте! — зупинився командир перед стовпом на розвилці доріг.— Почитаємо, куди стріла показує?..— Розгорнувши карту, Зубровін понуро за-
свистів: — Двадцять кілометрів від умовленого району висадки...

І знову пішли мимо якихось лісорозробок, мимо при-
нишклих хуторів...

Починало світати, і все навколо ніби ожило, чулися
голоси, виття пилотів, стукіт сокир. Неповдалі гавкали со-
баки. Парашутисти звернули до лісу, поставили на своїх
слідах кілька мін, закрили їх гілками. Скоро натрапили
на сосну з вивернутим корінням. В тому місці була
неглибока яма. У ній півколом вони й залягли.

Але сидіти без руху важко. Руки клякли, дрижаки
проймали все тіло. А вогонь розводити не можна. Олек-
сій Агеев роздав кожному по сухарю і шматочку ков-
баси.

— Щось не хочеться,— скривився Віктор.

— Іж! А то замерзнеш,— похмуро буркнув Олексій,
одвівши погляд.

«Замерзнеш...» І Віктору пригадалося оповідання
Джека Лондона. Людина замерзла в жорсткій глухій
тундрі. На вогнище, яке так важко було розпалити, рап-
том звалилася брила снігу. Розвести багаття знову —
нема сил. Тіло задубіло, в жилах замерзала кров... Ось
і їм у цьому засніженому, закутому морозом лісі не
можна розпалити вогонь.

— Ех, була б оце весна, а ще краще — літо! — мрійно
протягнув Юхим, повернувшись до Віктора.

— Колись і моя бабуся Лукерія любила примовляти:
«Скоріше б наставало святе літечко!»,— пригадав ра-
дист і зітхнув, потираючи руки.

І довгі години напруженого мовчання. Тільки коли
десь за лісом посилювалися голоси і люто гавкала со-
бачня, хлопці міцніше стискували автомати. Кожен був
готовий до всього. Як про далеку, майже нездійсненну
мрію, думали про ліс в пташиному щебеті, про росяну
траву, зелені берізки, про час, коли зможуть вони, на-
решті, ходити по землі, не лякаючись своїх слідів, які
зараз, напевне, обнюхують гестапівці з собаками...

Ліс шумів, тривожно здригаючись, то настоєжено
стихав, прислухаючись.

3

...Минуло майже півроку.

Молоді сосни і ялини уже відцвіли, викинувши
пагіння, стали за цей час трохи вищими, розкішнішими.
З густими золотавими косами вродливих беріз загравав

вітер-пустун, і вони соромливо одверталися від двох хлопців, які йшли просікою.

Обидва ступали по землі легко, однак не зовсім увелено; часом озиралися, прислухаючись. Вони були підперезані ременями поверх сірих курток. На грудях у кожного висів автомат, збоку — диски з патронами і по парі круглих «лимонок».

— Остогидло у цьому ворожому тилу! — почав своєї Юхим Колтунов.— Розмовляй пошепки, а кашляй — у шапку. Ех, не так було в Естонському гвардійському корпусі! Побував у розвідці день-два, і знову серед своїх хлопців. А тут шостий місяць рідної пісні не можна заспівати на повний голос.

— Залишався б з своїми земляками у гвардійському корпусі. Тебе сюди ніхто за руку не тягнув, сам набився у парашутисти,— сказав Віктор.

— Еге ж, напросився. Комусь же треба бути і в розвідниках-парашутистах,— погодився Юхим.— Але коли ж цьому буде кінець?

— Ось стопчеш кирзові чоботи, які недавно взув, тоді наші почнуть наступ і прийдуть сюди.

Віктор глянув на товариша карими очима, над якими, немов зламані крильця, чорніли брови. Обличчя його було трохи бліде. На високе, ледь випукле чоло звисало пасмо завжди неслухняного, м'якого темно-русого волосся. Він примружив хитрувато очі.

Юхим відповів усмішкою, яка завжди прикрашала його рум'яне широкоброве обличчя з густою щетиною на підборідді.

— Це ти загинаєш щодо кирзових чобіт,— стурбовано зиркнули сірі очі Юхима.— Скажеш, брешу! Не завтра, так післязавтра наші рвонуться в наступ. Бачиш, скільки сьогодні машин помчало на Ригу?

І Вікторові, і Юхимові дуже хотілося, щоб рух, який посилювався за останню добу на шосе Псков — Рига, де вони вели спостереження, був початком визволення Латвії від фашистських загарбників.

Вітер тихо свистів у буйних верхів'ях сосен. Над лісом плив дзвін з сусіднього містечка, гублячись у лісовій далечині. Десь прогудів паровоз. Обіруч просіки шуміли сосни, ялини і берези, що, здавалося, спіліталися між собою на тлі безхмарного синьо-жовтого вечірнього неба.

Ця мальовничча просіка називалась у розвідників «Проспектом диких кіз».

За чагарником і молодими вербами починалась вирубка. Раптом Віктор затримав рукою товариша. Попереду паслися вівці й корови. І зовсім недалечко на пеньку сиділа, звисивши ноги, дівчина у вишиваному светрі. Вона тримала у руках квіти.

Віктор незчутся, як Юхим швидко зняв з його шиї бінокль і навів на дівчину.

— Вродлива пастушка! — прошепотів він. — Такої я ще не бачив.

— Неправда, — заперечив Віктор. — Ти казав, що кращих дівчат, як в Естонії, нема на світі. Потім тобі забили памороки лєнінградки. Учора просив мене, щоб я після війни познайомив тебе з українськими дівчатами.

— Ця мені дуже подобається, — говорив Юхим мрійним голосом, не відриваючи очей од бінокля. — Гарненька! Якби не конспірація...

— Справді! Куди їй вистояти перед таким красенем, — насмішкувато зауважив товариш і подивився на кишеньковий годинничок. — Незабаром я повинен розгорнути рацію. Час нам іти...

Та ось Віктор закам'янів, не зводячи очей з дівчини у вишитому светрі, з довгим білявим волоссям, заплетеним у косу. Оця пастушка нагадала йому Оксану, яка зараз десь за Волгою. Про це писали й брати ще на початку війни.

— Дай мені нарешті бінокль! — прошепотів сердито Віктор, простягаючи руку.

Та в цю мить дівчина побігла завертати овець і зникла за молодим березняком.

— Гарненька латишечка! — мрійно зітхнув Юхим. — Певно, донька лісника або його родичка... Ти помітив, що корови рябі, а у барана звернутий ріг?

— Помітив, — байдуже відповів Віктор, зникаючи у ялиновій гуштавині.

— Це худоба тутешнього лісника Бучена. А ще раніше її пас кволий наймит. Коли він кашляв, то чути було аж на шосе і в табір. Невже оця дівчина — дочка криворотого виродка-лісника?

Віктор, слухаючи Юхима, думав: «Звідки взялася ця дівчина і де подівся нещасний сухотний наймит, який з ранньої весни ходив тут у сірих рядняних штаних?»

— Якби не жорстокі правила конспірації, уже завтра пішов би до пастушки і закохав би її у себе! — похвалився Юхим.

— Обережніше на крутих поворотах. Р-раз і... занесе! — застеріг друга Віктор, дивуючись упевненості свого друга.

Юхим Колтунов — син рибалки з естонського містечка Мустве на Чудському озері. Ще змалку він почав працювати муляром у містах Естонії. Як і батько, він тримав голову високо, не схиляючи її ні перед естонськими, ні перед російськими багатіями. Це була гордість робочої людини. Та зараз Юхим не хвастася «смаленим вовком» і не повчав товариша, бо поважав Віктора і навіть заздрич йому. Віктор працював на заводі, закінчив середню школу, а Юхим лише три класи. Однак Кошик ніколи не насміхався з того, що Юхим малописьменний. А знання, добуті в школі, Віктор нерідко використовував тут, на війні, особливо з топографії та радіо. Юхим знав, що на фронті його друг не лише вистукував морзянку, а й бував у рукопашному бою, пережив блокаду, був не раз поранений. Ось і тепер з радіостанцією і автоматом працює для командування Ленінградського і Прибалтійського фронтів. А ще Віктор щирий, свій хлопець, секретів у нього від друзів нема.

— А, нечиста сила! — вилаявся Віктор і стиснув кулак.— Вискочив цей лісник, мов Кузьма з маку...

Недалеко від просіки випірнула напівзігнута постать лісника Буцена, якого хлопці прозвали «криворотим».

— Він нас помітив,— прошепотів Віктор.— Доведеться завести з ним розмову.

— Чорт! Він, певне, за нами стежить,— попередив Юхим.— Недарма мені сон поганий снився!

Лісник зник у зарослях, потім знову з'явився на просіці. В руках у нього сокира, на землі лежала порубана лоза.

— Маскується, біс,— зауважив Юхим стурбовано.

— Свейке! ¹ Гутен таг! ² — першим привітався лісник. Він низько вклонився і так і застиг, не розправляючи спини.

— Вас махен зі? ³ — суворо поспитав Віктор.

¹ Свейке (латв.) — добрий день, здрастуйте.

² Гутен таг (нім.) — добрий день.

³ Вас махен зі? (нім.) — Що ви робите?

Буцен злякано бурмотів і сказав, що обходить свою ділянку.

Віктор знав німецьку мову поганенько. Але, розмовляючи ось із такими, як лісник, вільно міг запитувати. Щоб відвести очі, він сказав лісникові, що йдуть вони в містечко Апе через ліс.

— Апе? О так! — і лісник, розігнувши спину, махнув рукою на північний захід, куди простягся «Проспект диких кіз».

— Палдес¹, — подякував Віктор.

— Істинний шпигун! — сказав Юхим, коли відійшли від лісника. — Завтра, дивись, на цій просіці і засідка буде.

— Треба бути обережнішими.

Смеркало. На сході з-за лісу визирав вогняний диск місяця. Стих вітер, змовк і церковний дзвін, який доносився з містечка. А на шосе з кожною хвилиною наростало гудіння моторів. Друзі запитливо перезирнулися.

— Повернемося на шосе? — раптом запропонував Віктор.

— А твій зв'язок з штабом фронту?

— Ти чуєш, який рух розпочався? Ось про це ми і передамо ранком по рації.

— Та й Олексій з Миколою ще не прийшли...

Вони знову повернулися до спостережного пункту, підповзли до самісінького шосе й сховались у кущах. На дорозі, залитій місячним сяйвом, з'явилося кілька мотоциклістів. Потім пішли грузовики з солдатами.

— Уже сорок машин, — підрахував Юхим.

— Шістдесят! — сказав незабаром Віктор. — Та це вже більше полку прошмигнуло на схід!.. А ось і артилерія! Р-раз... «Язика» б «приголубити» та дізнатися, яка дивізія? Хоча б номер польової частини узнати!

— Були б з нами зараз Микола і Олексій! Ми б схопили «язика», — жалкував Юхим, зникаючи у лісі. — Здається, телефонний провід схований тут недалеко.

Віктор продовжував ставити палички на синьому папері, позначаючи кількість автомашин та гармат. Незабаром повернувся товариш з телефонним кабелем, змотаним на дощечці, і вони перейшли ближче до річечки. Недавно тут був розбитий радянськими штурмовиками

¹ П а л д е с (латв.) — спасибі.

бетонний місток. Тепер машини звертали до лісу на тимчасову переправу. За мостом бовваніла сторожова будка. До неї заглядали часом німецькі патрулі, які проходилися по шосе.

— Без дроту тут не обійтися. Натягнемо через дорогу й зіб'ємо якогось мотоцикліста!

— Галасу наробимо,— не погодився Віктор і почав щось шукати у польовій сумці.

В руках у нього з'явився білий металевий ланцюжок з підковоподібною пластинкою. На ній готичними літерами напис: «Фельджандармерія». Фосфорні літери світилися в темряві.

— Лишенько мое! — вигукнув Юхим.— Циркачі ми з тобою, чи що? З дротом надійніше!

— Спокійно, Юхимку! Станемо біля будки, і р-раз... Нехай приймають нас за жандармську варту.

«Спокійно, Юхиме». А у Віктора самого серце так двигтить, колотиться, немов двигунчик під час зарядки акумуляторів. В тому й корінь, і причина, що треба вміти себе в руки взяти. Думка, розум, воля повинні заглушити биття серця, інакше не станеш справжнім солдатом. А бути зараз солдатом — найважливіше й для Віктора особисто, і для його рідної держави.

Тиша тривала недовго. Негучно, а потім дужче затріщав мотоцикл. Віктор вийшов на дорогу й зупинився, виставивши, мов напоказ, грізну підкову. Блимнув ліхтариком.

Скільки уже доводилося їм вчотирьох брати в полон солдатів! І як? А коли б уцілів увесь десант півроку тому? Вони зробили б далеко більше для свого командування, і, може, Вікторові довелося б поменше ходити на шосе, а займатися головним — радіозв'язком. Ну, станеться сутичка, уб'ють його або самому доведеться прикінчувати себе, якщо тяжко поранять. А як же група без радиста? Тоді стануть розвідники звичайними диверсантами і партизанами. Але треба й за двох кожному встигати. Треба!

З протилежного боку шосе з'явився грузовик, і Віктор, уникаючи сутички, пірнув у кущі.

— Пронісся!..— вигукнув Юхим.— А ось і мотоцикли на підході. Боже помози...

Віктор знову блимнув ліхтариком, Юхим зупинився в кількох кроках, готовий накрити вогнем мотоцикліста.

— Стій! Тут об'їзд! — підняв руку й гукнув по-німецьки Віктор.

Цих слів і підкови з вогняним написом було досить, щоб мотоцикл покірно зупинився.

— Куди об'їжджати? — спитав голосно водій, намагаючись перекричати тріскотню мотора.

У відповідь Віктор вихопив пістолет:

— Хенде хох!

Ударом приклада по голові Юхим збив другого, що сидів позаду. Під дулом пістолета солдат повів свій мотоцикл через канаву і кинув машину під сосною. Потім Віктор з полоненням побіг до Колтунова. Той витирав рукавом обличчя, важко дихаючи.

— Як почуває себе його напарник?

— Уже холодний! Не розрахував трокси... — з жалем промовив Юхим.

Час минав швидко. На хуторах проспівали півні. Віктор, Юхим і полонений зупинились у березняку, сіли перекурити.

— Прийміть і я в партизанен, — раптом сказав мотоцикліст по-російськи. — Я люблю романтик! — він уже обдумав своє становище.

Віктор розглядав папери й документи, присвічуючи ліхтариком. Ось фотокарточки. На одній — група головорізів перед будинком, охопленим полум'ям. На іншій — сам «романтик» і ще трое гвалтували дівчину.

— Видно, що ти за птиця!

— Це не рус... Це є француженка, — відповів перелякано мотоцикліст.

— Утішив! — злісно мовив Віктор. — Р-раз і... дати б тобі під шелепу! А тепер говори...

І той розказав про свою й ще одну дивізію, які прибули в Прибалтику з Західного фронту. Підлещуючись, фашистський солдат позирав на своїх ворогів благальними очима, потім криво усміхався і ляяв російських союзників — англійців і французів.

— А за згвалтовану дівчину прийдеться відповісти, — показав Віктор на фотокартку. — Може, колись із тебе і вийшли б люди. Та зараз війна, вами ж затіяна...

Ще минув час, почало світати. Защебетали птахи. Трави й берізки вмивалися росою. Юхим і Віктор поспішали додому, в табір. Біля вирубки, де вечором побачили дівчину, зупинились. На старому березовому пеньку лежали квіти. Хлопці подалися на галявину,

— Ось такі й очі в неї,— задумливо промовив Юхим, дивлячись на дикі троянди, дзвіночки, які ще не встигли зовсім зів'янути.— Це її квіти.

— Очі? Як ти міг роздивитися на них? Чи не тобі вона оце поклала букет? Ти часом раніше не познайомився з нею? — запитав підозрілим тоном Віктор.

4

Юхим лежав на землі і роздухував невелике вогнище. На триніжку в казанку варилася каша.

— От окаявне, не горить! Ти б, Агеев, допоміг мені. Га?..

Олексій Агеев, понурий, з насупленими бровами, хрипким голосом пробасив:

— Не міг кращих дров знайти? Видно, дівчина з глови не виходить?

І Олексій ліг біля Юхима і теж почав думи.

— Зверху наче сухі... Це вже дощі винуваті, Олексію. Що нового ви принесли з Миколою? — спробував Юхим заговорити про інше.

— Пам'ятаєш, у баронському маєтку німці обладнали майстерню для ремонту машин і танків? Тепер там чотирнадцять підбитих машин...

Помішуючи ложкою гречану кашу, Агеев все ж думав не про це. З якоюсь таємною заздрістю він поглядав на своїх товаришів. Добре їм, нежонатим, а в нього — сім'я: дружина і семирічна донька. Скільки уже років своїх не бачив? Незадовго до війни Олексій служив на далекосхідному кордоні, а потім — фронт. Чи доведеться коли-небудь знову потрапити на рідну Волгу? Дружину й доньку Олексій згадував кожної вільної хвилини. Можливо, тому він такий і понурий, задумливий.

Поки Агеев і Колтунов варили кашу, радист з командиром групи складали радіограму. Микола Зубровін, худорлявий, з рудуватим волоссям, був жвавим, хоч і не завжди веселим чоловіком. В його кучері з лоба двома клинцями лізла загрозливо лисина. Та двадцятитрьохрічний лейтенант, для солідності, встиг відпустити за цей час ще й борідку.

— Ось, браток! — сказав Зубровін, поставивши крапку в тексті.— Зашифруй і передай.

Кошик прочитав і зауважив:

— Письмова робота на шістсот слів. Мо', скоротиш?

— Не можна. Цей диктант дуже важливий!

Микола пригадав рідну школу. В ній він провчився десять років, а потім повернувся знову після закінчення учительського інституту викладати мову й літературу. Він таки дуже хвилювався, коли вперше пішов на самостійний урок, боявся, що учні його не слухатимуть, бо старшим од них він був лише на кілька років. Та все обійшлося гаразд. У молодого вчителя було, як казала одна викладачка, море симпатії, а уроки він умів вести цікаво, не зазираючи ні в підручник, ні в конспекти. Але недовго довелося учителювати — почалася війна. До пізньої осені 1941 року Зубровін був далеко попереду основної лінії фронту, на півострові Ханко. Ханко — Гангут! Його захисники — матроси і морські піхотинці — були тоді взірцем стійкості в очах лєнінградців. Пізніше, на Лєнінградському фронті, офіцер Зубровін штурмував Шліссельбург, брав дзоти на Синявінських болотах. А в 1943 році, після трьох поранень, пішов з резервної офіцерської частини у фронтову розвідку. Він розстебнув френч і витер рукавом піт з лоба. Спека! Квасу б хлібного, холодного!..

— Вікторе, ти зашифрував текст?

Сьогодні розвідники сповіщали у штаб про допит полоненого, про танки, доставлені вузькоколійкою на ремонт. Потім написали про рух на шосе, за яким стежила також і сім'я латиського селянина. Згадали про курсування поїздів на залізниці, про що сповістив друг розвідників.

Зашифрувавши текст, радист усівся по-турецькому, настроїв на потрібну хвилю радіопередавач і почав вистукувати телеграфним ключем. А Олексій і Юхим одійшли трохи вбік і там зупинилися, тримаючи наготові автомати.

За півтори години Віктор був уже біля намету, низько натягнутого над землею і обставленого зеленими гілочками. Сидів, схилившись до стовбура сосни, обнявши руками коліна.

Сидів і дивився, як буйні шапки сосен і стрілчасті верхівки високих ялин заливало надвечірнє світло і як маленька зграйка білих хмарин повільно пливла по голубому жовтосмугому небу.

А в цей час у наметі Юхим розповідав Зубровіну про Буцєнову наймичку. Командир уважно слухав, перебираючи пальцями рудуваті кучері.

— Дивись мені, Юхимку!

— Ти кажеш, і Віктор мене вчить, мовляв, не влипи! — сердився Юхим.

— Не гарячкуй! — зауважив Олексій.— Командир каже правду! — Агеев сидів збоку Колтунова і шив торбинку для гранат.

— І ти на мене? — запитав Юхим у Зубровіна.

Микола думав: «І звідки з'явилася та дівчина у цих місцях? Може, її підіслали латиські фашисти — айзсарги — і вона стежить за нами? А може, просто наймика?»

— Гей, парубки! З тою дівчиною будьте мені обережні,— попередив командир перед тим, як уся група розходилася з табору.

Командир з Юхимом подалися на спостережний пункт до шосе, а радист і Олексій мали навідатися до одного хутора.

Ян Петрович з дружиною саме переносив з поля снопи до риги-клуні, коли Агеев і Кошик стояли біля «поштової скриньки» — старої дуплястої берези.

— Ну, що там?

— Та наче є кореспонденція,— відповів Віктор, відкриваючи кришку консервної банки й дістаючи папірець.— Ось пише Ян Петрович, що хоче поговорити з нами.

— Тоді я підійду ближче до хутора й подам старому знак. А ти почекай ось тут, на поваленій вітром ялині.

Олексій пішов між деревами вздовж галявини, на якій сірили хутірські будівлі. Незабаром з ним прийшов і Ян Петрович, сухорлявий, сутулуватий, у сірому латаному светрі і черевиках на дерев'яній підшві. Він тримав сокиру.

— Жінка не знає, що ви оце до нас? — поспитав Віктор.

— Ні...— пояснив Ян Петрович, запалюючи цигарку.— У сусідній волості забирають у селян худобу, хліб. Як бути? У мене сім овечок. Жаль віддавати проклятому Адольфу...

— Сховайте все, що можна,— порадив Олексій.— Для овець зробіть кошару в лісі. Фашисти тут довго не затримуються.

— Вони знайдуть худобу,— заперечив Ян Петрович.

— А ви усім хутором, з людьми, з худобою, як тільки німці почнуть відступати, йдіть до лісу, подалі від дороги,— відповів Агеєв.

Ян Петрович усміхнувся і втоптав недокурок у землю.

— Візьміть двох баранців у мене.

— Ми візьмемо барана у якого-небудь куркуля...

— У багатіїв зараз айзсарги. Без крові харчу не будете. Я щоночі прислухаюся, але російського літака над нашим лісом не чути... А їсти вам треба. Візьміть у мене. А-а! Ще одне... Остерігайтесь лісника.

— Криворотого?

— Так, так. Розповідали наші люди, що Буцен ходить у німецьку комендатуру... Його будемо остерігатися,— попередив Ян Петрович, сказавши слово «будемо» замість «треба».— Ходітьте! Вівці недалечко...

— Будемо насторожі,— пообіцяв Віктор.— Яне Петровичу, ви не знаєте, що то за дівчина пасе худобу у Буцена?

— Вона недавно в нього. А звідки — не знаю.

— Ми візьмемо одного. Дамо розписку,— мовив Олексій, який любив у всякому ділі порядок.

Чим далі йшли, тим важчою здавалась овеча тушка. Незабаром Віктор і Олексій пристали.

Край галявини, на якій виднілися хати іншого хутора, Віктор раптом зупинився, клацнувши замком автомата.

— Хенде хох!..

У траві лежав чоловік у німецькій формі. Він так задивився на хутір, що й не помітив, як до нього наблизилася розвідники. З переляку той підняв угору обидві довгі руки.

— Я... я... Мій хутір ось, поруч. Там солдати! А я Імант Анітинес... То мій дім.

«Де я бачив цього чоловіка? — думав Агеєв напружено.— Невже на фотокарточці у хазяйки цього хутора?»

— Брат у тебе є?

— У Червоній Армії. Петерс, молодший брат,— трохи сміливіше проказав Імант.

— Петерс? Вікторе, це син хазяйки хутора,— сказав Олексій.— Відійдемо далі, там поговоримо.

Імант Анітинес підвівся. Його очі почервоніли і полохливо зиркали сюди-туди. Полонений шепотів молитву і витирав рукавом з чола холодний піт.

— Чого запишався, як фон барон? — суворе, набурмосене обличчя Агеєва раптом проясніло від усмішки.— Бери з Віктором барана...

— Дозвольте, я сам! — пожвавішав Імант і, схопивши дужими руками тушку, скинув її собі на плечі.

— Чому в німецькій одежі? Адже брат твій у нашій армії, а ти...

Імант почав розповідати, поглядаючи то на Віктора, то на Олексія. Його, як і багатьох латишів, фашисти забрали на роботи, а потім одягли їх у військову форму і кинули в бій з росіянами під Даугавпілсом. Та вже під час артпідготовки «легіонери» розбіглись, як миші, Імант пробрався додому. Дома треба зібрати хліб, що й досі ще стояв у полі, взятися за господарство. Але хутір захопили німецькі обозники.

— Вікторе, розпотрошуй з ним барана, а я доповім своїм,— сказав Олексій і зник у лісі.

— Скільки тобі років? — запитав Віктор, сідаючи навпроти Іманта.

— Сорок...

— Одружений?

— Ще ні.

— Ні? — здивувався Віктор.— Довго женихаєшся.

— А тобі скільки?

— Двадцять, та ще й два!

— Жонатий?

— Не встиг. Війною зайнятий. Свіжувати барана зумієш? Ніж візьми мій. Починай, поки ще тушка тепла.

Коли Імант скінчив роботу, вони підійшли до струмка між білокорими березами, напилися холодної води і помили руки.

Імант розповідав про себе і свою сім'ю. Йому пощастило закінчити сільськогосподарську школу. Земля в Латвії не дуже родюча. Імант мріяв вести господарство по-науковому.

— Я люблю копатися в землі,— говорив він.— Люблю ранками поміряти житнє стебло. Ех, якби ти мене зрозумів!

Віктор насмішкувато відповів:

— Я з України. У нас на сотнях тисяч гектарів, як море, жита. І всюди збирають стопудовий урожай! Правда, це було до війни.

— А наречена в тебе є?

— Є.

— Чому ти пізно одружуєшся? — знову за своє Віктор.

— Пізно? — здивувався Імант. — У нас так заведено. В Латвії парубкові важко вибитися в люди. По селах — недорід, у містах — безробіття. Де вже там думати про сім'ю, коли багатьом із нас доводиться наймитувати або вештатися без роботи. Лише десь після сорока років чоловік може зібрати сякі-такі грошенята, дістати посаду...

— Угу, — задумливо буркнув Віктор. — Тобі буде п'ятдесят, а синові чи дочці — вісім років. Та ось ідуть наші.

Зубровін вдивлявся в поросле щетиною обличчя Іманта, наче хотів зазірнути в саму його душу.

— Так... Так... Як же ти опинився в армії, з якою б'ються народи, серед них і твій латиський народ?

— Мене взяли силою.

— Силою?

— Я винуватий, що не втік, не сховався в лісі раніше. Матері вдома допомогти хотів. Старенька вона. Я винуватий...

— Винуватий? — перепитав Віктор, подивившись в очі Іманта.

Той здригнувся, руки безсило опустилися. Всього десять хвилин тому цей Віктор був милим і щирим, цікавився його життям. А тепер він насупив брови, здавалось, пропікав поглядом Іманта наскрізь. «Ні, Імант Анітінес, читай молитву. Молися! І німці говорили, що партизани нікого не милують». Безнадійно дивився він на пересохлу від сонця траву, в якій стрибали коники. «А вони ж ще будуть жити, поки не похолодає, хоч їхній вік набагато коротший від людського».

Імант устиг побачити рух командирової руки, заплющив очі і приготувався до пострілу. Це ж лише одна мить!

— З нами підеш? — раптом запитав Зубровін.

Чоло Іманта вкрив холодний піт.

— Справді?

— Так. Зараз відпустити тебе ми не можемо. Згодом.

— Я... Чи згодний іти...

— Але спершу ти повинен дати клятву, що не будеш запроданцем. Якщо загинемо через тебе, все одно від наших нікуди не втечеш.

— Я піду з вами!

І Імант став повторювати грізні слова слідом за командиром Зубровіним:

— Я, Імант Анітінес, присягаюсь ніде, ніколи і ні за яких обставин не зраджувати радянських партизанів. А якщо стану запроданцем, то нехай мене покарає, як скаженого пса, рука мого народу.

Смерть шпигунам, провокаторам — зрадникам Радянської Батьківщини!

Смерть німецько-фашистським загарбникам!

5

Червонувате сонце заходило на обрії, чіпляючись промінням за гілки сосен і золотавих беріз. Дорогу мережили чорні тіні дерев. Вівці не дуже слухалися, і дівчині доводилося бігати за ними, розмахуючи довгою палицею.

— Куди? Куч додому!

Хутір Буцена од лісу був відгороджений рідким частоколом.

Напроти довгого будинку, що перехнябився набік,— скотний двір, хліви. Поруч — сарай, де взимку лежав корм, а влітку лісник ставив віз та сільськогосподарський реманент, а трохи далі — сіра від давності хижка. Стояла вона на стовпах, між якими вільно гуляв вітер. Обидві половини покрівлі сходилися угорі над маленькими дверцятами двома фігурними дошками, які нагадували оленячі роги.

Усі будівлі покриті дранкою; незграбні і перекошені, вони були схожі на лісника, що звик згинатися. Тільки комора з стрімко піднесеними догори оленячими рогами гордо здіймалася над подвір'ям.

Наймичка загаяла овець у кошару.

— Кучу... Кучу... А куди це ти, криворогий! Ось я тобі! — гукала вона на барана, підійнявши палицю.

Буцен тільки-но вийшов із хижі й спитав, знімаючи з пліч рушницю:

— Овечки всі повернулися?

— Усі сорок і той криворогий,— відповіла наймичка, покірно схиливши голову.

Лісникові подобалося, коли перед ним схиляли голови, згинали спини. «Покірна! Навіть не віриться, що така дівчина могла вирости у тій Росії». Голосно він промовив:

— Старайся, скотину не обижай, палицею поменше розмахуй. Вівця — створіння боже.

— Стараюся, хазяїне. Худобу дуже люблю...

— І гляди, щоб лісові бандити не поїли наших овечок.

— А хіба є такі? — ненароком запитала дівчина.

Рот лісника ще дужче скривився в дивній посмішці. Таки непогану робітницю пораяли взяти родичі два тижні тому. Дівчина слухняна, не те, що наймити-поляки. Від тих тільки й чекай неприємностей. Завжди чимось незадоволені.

— Ти щось сказала? — примружив очі хазяїн.

— Від німців берегти овечок?

— Німці не такі страшні, як ті вовки,— і прошепотів: — Партизани.

Цими днями він зустрів у лісі двох підозрілих у німецьких френчах. А вчора випадково знайшов металеву пластинку з номером мотоцикла. Що б усе це значило? Може, хтось украв мотоцикл і проміняв його в багатого селянина на хліб і м'ясо? Чи не ці двоє в німецьких френчах і з російськими автоматами? Буцен знає сектор лісу, в якому бачив їх. Буде знати про це й комендант Шнейдер.

— Німців ти не бійся,— він помовчав і додав: — партизанів теж! З ними скоро той... Підійди сюди... Я був на вирубці біля лисичих нір...

Серце у неї забилося частіше, на щоках спалахнув рум'янець. Щоб приховати хвилювання, ще нижче схилила голову. «Він був біля лисичих нір!»

А Буцен продовжував заклопотано:

— Там валяються букети.

— Це я рвала. Нудно одній сидіть. А я люблю квіти,— скоромовкою відповіла дівчина, прагнучи відгадати, чому той заговорив про квіти.

— Божу рослину треба любити! — спокійно мовив він і попрямував до будинку.

На порозі його зустріла дружина, товста, низенька.

— Все ходиш. Тебе до коменданта кликали... на завтра. Дзвонили по телефону. Чого б це? — злякано спитала жінка.

— Я й сам збирався до Шнейдера. Дільце є одне. Чого стоїш як перелякана! Німців, Алмо, нема чого боятися.

— Дозвольте пройти! — почувся голос наймички.— Я за відрами. Води треба принести свіжої.

Лісник і жінка поступилися, і пастушка пройшла в сні.

— Снопи всі перенесли до двору?

— Ні, ще залишилося на полі трохи.

— Станіслав, Юзеф і Зося — ледарі,— невдоволено кинув він.— Я б їм їсти зовсім не давав!

— Перенести встигнемо, а ось хто молотити буде? Росіяни, кажуть, скоро прийдуть.

Дівчині вже не можна було затримуватися коло діжки. Та й мову латиську вона дуже погано ще розуміла. Треба було брати відра і йти до криниці. Одне вона почула: «Росіяни наближаються! Що ж хоче передати лісник комендантові? Щось, певне, важливе. А що?»

Поставивши відра на зруб, дівчина посміхнулася журно. Чи думала вона рік, два, навіть кілька місяців тому, що доля занесе її сюди, на латвійську землю, про яку знала лише з підручників у школі. Та й що знала? Був у XVIII столітті німецький барон Бірон, душитель цього краю, герцогиня Анна Курляндська. Латвія поділилася на Латгалію, Відземе і Курземе. І ось вона тепер наймитує на землі Відземе. І буває ж! Комсомолка, а служити треба. Чого тільки в цю війну не буває?..

Та зараз її тривожить, що хоче доповісти хазяїн німецькому капітанові Шнейдеру. Адже не про штабелі дров, яких багато у лісі, розповідатиме Буцен фашистові. Буцен, мабуть, помітив тут радянських розвідників або місцевих партизанів. А чим вона може допомогти? Вона кладе квіти на вирубці, їх не помічають свої люди, а про квіти знає пронира Буцен. Як зустрітися з партизанами, коли вона тут живе днів з десять? За неї поручилися інші, і вона мусить догоджати хазяям хутора.

Темна зубчата стіна лісу обрамила хутір, немов мур. Деревя тихо шуміли. «Про що ви шепочетесь?» — хотілося спитати. Чулися голоси: наймити-поляки поверталися з поля. Дівчина взяла важкі відра й побрела до садиби.

А сосни з березами наспівували якусь задумливу пісню. Щось було схоже в ній на ту рідну, давню пісню, яку чула на березі ставу, коли ще не було війни і сонце вдень сяяло якимось інакше.

Без тебе так страшно
І темно надворі,

Хоч місяць і зорі
Освітять наш край.
Ой сонечко ясне,
Невже ти втомилось?
Ще не лягай!

«Ще не лягай!» — вторили думам вікові дерева, зустрічаючи зоряну ніч

6

...І в душі матері Віктора Кошика теж бриніла щира давня пісня, з якою так міцно була сплетена її власна доля. Любима пісня Федора Ілліча і, може, Віктора лунала, мов згадка, про прожиті роки з чоловіком, з трьома дітьми над мальовничим ставком, про два чорних роки німецької неволі (від жовтня сорок першого до 5 серпня сорок третього), і про чотири роки життя без старшого сина Віктора...

Коли розлучаються двоє,
За руки беруться вони,
І плачуть, і тяжко зітхають,
Без ліку зітхають сумні...

Марія Іванівна стояла, схилившись над дерев'яними ночвами, й викручувала випрані сорочки. Ці сорочки носив ще чоловік і старший син, а зараз доношують Микола й Степан. Правда, батькова сорочка ще велика, але Вікторова вже й не дуже. Ще рік, два — і хлопці будуть такими ж на зріст, як і їхній старший брат, коли йшов на Балтику чотири роки тому. Ростуть сини! І мати вся тремтить, коли згадає, що наші воюють ще десь у Польщі, Румунії, в Карпатах. Коли ж доконають Гітлера? Невже ще й Степанку, Миколці доведеться йти на поміч? Це ж підуть вони разом в один день. І знову розлука?

Увійшла бабуся Лукерія. Постать її за ці роки ще дужче зігнулася, наче хилили її додолу важкі напружені руки.

— Оце ходила на низ, гички нарвала козі... Минає літечко святе,— говорила немов сама до себе Лукерія.— Мо', я, Марусе, допоможу? Тобі ж іще й на зміну треба йти.

— Та сидить уже. Спочивайте,— відказала матері, поклавши на купу ще одну сорочку.

— А мережка яка! Аж очі вбирає! — мовила стара, задивившись. — І не полиняла?

— Полиняла, мамо! Це Вікторова сорочка.

— Вікторова? — бабуся змовкла, замислившись. — Віктор! А де ж він зараз, Марусю, внучок мій? Може, ще озветься. Онде мій Данило теж довго не одписував з Порт-Артура. Коли японська була, а потім змовк, і навіки, — пригадала стара Лукерія давнину і таки взялася допомагати невістці. — Чи пустять наші завод, чи ні? А буряки, хвалилася Пріська, вродять гарні. Тільки мало! До війни, бувало, колгосп наш сів три сотні десятин, а тепер...

— Коровами багато не наореш і не насієш, та ще під буряки! — журно проказала Марія Іванівна.

— Тракторів би треба. А то пихкотить один на всю бригаду, казала Пріська. Та й хлопців нема таких, як Войтенкові Михайло та Максим. Ті б і з воза розбитого трактор склали!

Увійшли Степан і Микола, височенькі, але ще вузькоплечі парубчакі. Одягнені у латані брезентові спідви́чки-куртки й широченні штани з нашитими кишенями. Одіж забруднена іржею, маслянистими плямами. Брати працюють на цукроварні в цеху, звідки починав роботу колись і їхній тато. Але батько у перші роки виносив опилки, підмітав. А вони уже зараз, в ремонтний період, призначені в помічники цукроварів. Коли ж почнеться сезон, на апаратах місце найпочесніше, бо цукровар — головна особа на заводі. Брати пишаються своєю роботою. А поки що вони разом з старими робітниками ремонтують, підготовляють апарати, випарки до цукваріння.

Завод стояв німий, як скеля, вже три роки. Як німці не намагалися його оживити — нічого в них не вийшло. А повернулися комінтернівці з Башкирії, прийшли на завод місцеві хлопці й дівчата — діло пішло. Завод десь через місяць оживе, почне дихати, і Степан, і Микола на одному апараті будуть варити український цукор для воїнів армії і флоту.

От чому і Степан, і Микола, хоч і було їм по п'ятнадцять років, поводили себе, немов дорослі. Пустувати, грати у війни, як колись грався їхній старший брат, не довелося. Війна сама, жорстока й кривава, прийшла у їхнє рідне село Комінтернівку. Думали хлопці не про ігри, а про те, що в рот кинути. А скільки передумали,

пережили вони з матір'ю, поки дочекалися наших. Червоні війська приходили на Слобожанщину ще в лютому минулого сорок третього року. Встигли Кошки отримати звісточку од Віктора. А відповісти йому вже не змогли. Знову фашисти відтиснули наші частини за Белгород, за Харків і річку Донець, а згодом почали стягувати силу-силенну танків і самоходок, готувалися ударити з Белгорода на Курськ. Ніколи не забудуть брати і їхні друзі, як торік цілий місяць вдень і вночі стугоніла земля, ночами палахкотів обрій. Та наші вистояли! Не пустили Адольфа на Москву!

5 липня 1943 року на Муравському шляху з'явилися радянські танки. Це був танковий корпус генерала Катюкова, що пройшов за день сорок кілометрів, перерізуючи шляхи до відступу фашистам із Харкова на північний захід. З того часу вже стихли постріли в рідній Комінтернівці, почали видзвонювати молотки, шипіла електрозварка, скреготали терпуги. От лише людей було мало на заводі, одні старі, малі та жінки. І день робочий не вісім годин, а довший. Але ніхто не нарікав, бо робилося це для фронту, для перемоги над ворогом.

Брати поїли товченої картоплі, а потім бабуся поставила в кружках козиного молока. Степан мовчки випив, а Микола спалахнув:

— Та скільки разів я казав, що б не ставили мені оце молоко!

— Ну що йому подати, Марусе? — клопоталася бабуся.

— Я ось піду, може, помідор знайду,— відповів Микола.

— На пошті були? — спитала мати.

— Аякже! Нема од Віктора нічого,— проказав Микола.— Може, боїться, що поранений. Онде Олексій Толстой писав. Вогнем так понівечило солдата, що й мати рідна не пізнала, і наречена. А сам він не признався. Отак, може, й Віктор.

— Не мели дурниць! — заперечив Степан.— Бачив кіно «Март — апрель»? Так отож!

— Йй-бо, Степан правий! Якби брат загинув, то повідомили б. Хіба в полон потрапив? Так тепер наші наступають! От побачите, він живий, і неперемінно десь тепер в німецькому тилу. Недарма ж він радист! І такий, що на місці не всидить. Все! — схопився Микола і, взявши ще довоєнний зошит, почав писати,

- Знову листа?
- Не заважайте! От ще... Думати не дають!
- Вірша складає,— насмішкувато промовив Степанко, зазираючи через плече брата.
- Ось як дам тобі, то аж покотишся! — замахнувся Микола.
- Тихіше. Ти ж учора просився, скиглив...
- Хто? Я? Не заважай! Мамо, скажіть йому, а то буде він бідний!
- Ось тобі маєш. Ви ж не маленькі.
- О! — незабаром вигукнув Микола, ставши в акторську позу.— Слухайте. Про Віктора. Це тільки початок.

Під час блокади був у Ленінграді,
 Великий голод пережив,
 Був на морі, плавав на лінкорі,
 В окопі кров свою пролив.

А коли блокаду вже прорвали
 І наша армія рвонулася вперед,
 Тоді тебе у тил до ворога послали,
 Сліпому Гітлеру на вред!

Мати посміхнулася. Бабуся ще прислухалася. А Степан почував за вухом, хитрувато поглядаючи на брата.

— Ну, як? Що скажеш, Степане?

— Не дуже...

— Дав би я тобі! Спробуй ти отак скласти! Я все одно Вікторові одішлю цього вірша. Буду писати! Він живий, і листи наші мусять йому колись передати. Може, його послали у саму Францію, допомагати Другому фронтові?

Микола й Степан переодягалися. Майже щовечора вони ходять у бібліотеку і на радіовузол, де, як і в довоєнні часи, збиралися хлопці — любителі техніки і заводські, і приїжджі з Харкова студенти. Там можна дізнатися про останні новини на фронтах. З Вікторових однокласників там буває щосуботи Санько Сіроштан. Сіроштан втратив під час битви на Волзі праву руку і тепер вчиться в пединституті, а приїздить щотижня додому по картоплю, бурячки, цибулю та кукурудзяну крупу, бо без своїх харчів тепер не навчишся. Санько навіть додому не заходить, а відразу в радіовузол. Але Степан і Микола знають, чому Сіроштан обрав такий маршрут. Недалеко од клубу живе Ніна Старченко, яка теж приїздить з хіміко-технологічного інституту додому по харч. І Санько охоче її супроводжує аж до радіовуз-

ла, що за сотню кроків од квартири головного інженера заводу Старченка.

На подвір'ї уже сутеніло. Бабуся лаштувала каганець. Виходила з дому разом з синами мати. Вона поспішала до заводської телефонної станції на чергування.

7

Степан і Микола проходили мимо довгого сарая, покритого рудуватим мохом. Це «пожежна команда», де колись поважно походжали вусаті пожежники в мідних блискучих касках. Тепер під цим зацвілим дахом стояла одна помпа, дві бочки, а саму «команду» складали інваліди третьої групи. Через вікно сторожки лунали вигуки гравців у доміно.

Та доміно братів майже ніколи не цікавило, вони більше грали в шахи, коли приходили до бібліотеки і на радіовузол. Книг у бібліотеці ще було мало, і люди збиралися, щоб переглянути газети, журнали.

На порозі бібліотечного приміщення хлопці зустріли старого Римаря. Той їх зупинив, привітавшись.

Ще в Башкирії Іван Маркович залишив посаду головного інженера, вірніше, його перевели на пилочку роботу. На його місце став Старченко, що дружив із Федором Кошиком у ті далекі і такі щасливі тридцять роки. Іван Маркович дуже змарнів. Постать зігнулася, груди запали, ноги ослабли і тому доводилося спиратися на сучкувату палицю. Лисина розлилася, мов озеро, на всю голову, і тільки на потилиці та скронях лишилися покоси сивуватого волосся. Не так заводські турботи, як гіркі згадки про минулі роки, як думки про сина Олега зробили його старим, немічним. Ще в сорок першому, пізньої осені, командир батареї Гуревич писав Івану Марковичу, що з сином негаразд і що краще про нього батькові не запитувати. Син, як доповіли бійці, утік до німців. Гуревич більше не писав ні Римареві, ні в органи місцевої влади, чого боявся Іван Маркович. Та й, видно, матросам балтійським було в ті місяці не до Олега долі: Ленінград тримався на волосинці. Все ж Римар відповів Гуревичу, що цього не могло бути, що його Олег пішов у флот добровільно, хоча й мав можливість залишитися дома і вчитися в інституті. Син — патріот і, може, поліг у бою за Батьківщину, а відомості бійців,

які з ним були,— безперечно, сумнівні. Зрадників треба розстрілювати, а матроси сказали лейтенантові, що Римар утік. Нелогічно. Не в'яжеться. Відповіді більше не було з далекої й суворої Балтики. І з цією думкою й залишився Римар жити й до сьогоднішнього дня.

Олег десь є, може, випадково поранений, потрапив у полон, може, в партизанах, може, загинув як герой, адже він завжди наслідував героїв. Але щоб став зрадником? Ні, це неймовірно.

Так і не знає ніхто про його сина. Не знають ще й тому, що Віктор, коли мав можливість листуватися з братами, писав про всіх докладно, а про Олега згадав кількома словами: «Про молодого Римаря напишу, може, згодом. А зараз і рука не підіймається...» Це ж передали Кошки-брати старому Римареві, коли той повернувся минулої зими з Башкирії. Як хочеш, так розумій. «Посварилися? Лежить десь Олег з одірваними ногами або руками? Війна! Чого лише не трапляється на війні! Щезали країни, й саме життя ставало з ніг на голову».

Римар зупинив Степана й Миколу, щоб поговорити про наболіле. Може, вони щось приховують від нього?

— Не чути од Віктора? — промовив Іван Маркович до Степана.— І про Олега теж. Олечка, певно, десь у партизанах орудує. Можливо, командир. Він завжди був геройським хлопцем. Чули, скільки наших партизанів по всіх усюдах, навіть за кордоном... А й справді, Миколко, Віктор десь попереду фронту. Геройський, як і мій Олег.

Брати лише здвигнули плечима. Можливо.

— А що, одержали, Іване Марковичу, звістку про сина? Таки в партизанах? — поспитав робітник, зійшовши на ганок.

— А де ж йому бути?

— А й справді! Де ж такому соколові бути, як не на геройським ділі!

І старий Римар аж повеселішав. Може, це й неправда, але якщо її часто повторювати, то й жити буде спокійніше.

— Це ж вам учитися треба? — співчутливо запитав Римар, звертаючись до братів.

— Треба. В шостий ще не ходили. Та, мабуть, доведеться після війни,— відповів Степан.

— Цукор для фронту треба варити! — додав розсудливим голосом Микола.

— Цукор? Так! — зітхнув Іван Маркович.— Ваш татко теж варив добрий цукор.

Микола спохмурнів. Він знав, що старий Римар не поважав батька. І тому Римареве зітхання, його плаксивий голос зараз викликали відразу. Микола смикнув брата за рукав.

— Нам час іти. Зараз будуть передавати вісті.

Хлопці покинули Римаря на ганку. В бібліотеці довго не затримувалися й подалися до радіовузла.

Тим часом старий Римар повільно сунувся попід парканами, опираючись на сучкуватий костур. Важко Івану Марковичу на самоті з своїми думками! На людях він удавав, та й сам наче був переконаний, що син — достойний воїн Червоної Армії. Адже Олег таки справді майже добровільно пішов з однокласниками на Балтику. Цей аргумент був настільки вагомий, що ним Іван Маркович користувався, мов козирем. Та ще ж син його був комсомолец! Вступав в один день до комсомолу разом з Віктором Кошиком, Ванею Рагозіним і Грицем Авраменком, Саньком Сіроштаном, Ніною Старченко і Галею Бурейко. Все це так. Але ж листа написав Гуревич на початку війни. Якби дирекція не примусила Івана Марковича евакуюватися, він би, напевне, залишився в селі. Але не залишився, побоявся, бо ж Олег його — фронтовик. Все-таки батько — головний інженер, і завод евакуюювався планово. І хто б міг повірити, що ота Червона Армія з російською трьохлінійкою, без автоматів, з напівфанерними літаками зупинить першокласну німецьку армію. Син не дурний, коли зумів вислизнути з пекла! Таки добре і старий Римар зробив, виїхавши в евакуацію! Ніхто не дорікатиме, мовляв, дожидав Гітлера. Хто ж знав? Тепер, у 1944 році, усі дядьки — герої, коли війна за кордоном. А тоді, у сорок першому, у сорок другому? Е-е! Філософія, як сказав би покійний Задорожній.

А як змінилися погляди за якийсь рік! Тепер Римар скаже, що Гітлеру скоро капут. «Сину, де ж ти є? Озовися. Дай поглянути на тебе хоч перед смертю. Олег, рідний, якщо ти в них, то якось вирвись звідти або вже тійкай подалі». Римар тяжко зітхнув і промовив до себе:

— А коли збрехали, коли Олег у Червоній Армії, та ще й орденоносець, герой? Он за форсування Дніпра

скільки дали звання Героїв. А хлопчик же мій ще в школі збирався бути героєм! Він ще напише! Ще здивує наш район!

У цю хвилину Римар був іншою людиною.

«Олежку! Я надіюсь, вірю — ти на боці червоних. Може, ще в розвідці якій. Туди ж героїв потрібно! Сину...»

А навкруги тиша. Не чути пісень, як було до війни. Лише позивні Москви видзвонюють біля клубу, сповіщаючи про нові перемоги од Балтики до Балкан.

— ...Сьогодні наші війська штурмом...— лунав урочистий голос диктора.

І Римареві захотілося плакати.

8

...Комендант містечка, гауптман Шнейдер, жвавий тиловий вояка, зараз пригадував останню розмову з лісниками. Дивно! Вони, оці лісники,— якісь справжні дурні, свині! Вони не знають, що в їхніх лісах радянські парашутисти! «Були. А тепер нема. Пішли в інші райони». Тоді чому російські літаки так влучно скидають на об'єкти бомби? Напевне, діють їхні розвідники. Але ж де вони? Скільки їх? Піхотним полком комендант не має змоги прочесати ліси. Та й навряд, щоб така експедиція принесла користь. Партизанські групи, безперечно, досвідчені, вони вислизнуть навіть від полку солдатів, сховавшись у хашах, у болотах.

Тільки на лісника Буцена капітан покладав особливі надії. Сьогодні ранком лісник обіцяв по телефону розповісти комендантові важливі новини. І Буцен не забарився, прибув у комендатуру опівдні, нарочито покинувши свою бричку біля госпіталю.

— Я слухаю,— мовив Шнейдер і подав руку лісникові.

— Пане комендант! Я помітив підозрілих людей на просіці.

— Скільки?

— Двох,— відповів Буцен, тримаючи в руках зім'ятий бриль.

Шнейдер задумався, пригадавши повідомлення про зникнення мотоцикла і двох солдатів. «Це сталося, звичайно, не в мене. Мотоцикл зник десь далі. Не в мене!» Комендант рвучко підвів голову.

— Все сказали?

— Ні! Ось... Знайшов у лісі.

Лісник витяг з кишені старого піджака металевий прямокутник. Наче гостру бритву, взяв Шнейдер пластинку. Його обличчя розчервонілося, очі мало не вилізли з орбіт.

— Та це ж номер того мотоцикла! Чому одразу не сказали? — він ладен був схопити лісника за горло.

Буцен винувато розвів руками, а його рот перекосився в дурній посмішці.

— Де ж мотоцикл?

Буцен вклонився до самої долівки, затаївши подих. Нічого він не знав про мотоцикл. Випадково знайшов пластинку біля лісорозробок. Якби мотоцикл був там, то його б, напевне, проміняли на хліб чи м'ясо заготовлювачі лісу для фюрера.

— Мотоцикл я... не бачив,— готовий був упасти на коліна криворотий Буцен.

— Ми знайдемо і мотоцикл, і тих, хто продав його. Ми перевішаємо половину округи! — промовив схвильовано Шнейдер, витираючи спітнілу шию.

Увійшов черговий по комендатурі.

— Прибув пан Подайкін!

— Покличте!

До кабінету увійшов молодий чоловік з темно-руським, трохи кучерявим волоссям і вусиками. Ніжне обличчя заливав свіжий рум'янець. Стукнувши закаблуками, він відрубав по-німецькому:

— За вашим наказом, пане...

— Хлопчисько! — процідив розсерджено капітан.— Ви на службі у великій армії Третьої імперії. Хто вам дав право з'явитися до офіцера армії фюрера п'яним?

— Не п'яний. Мене важко споїти. Це ваші солдатики вип'ють ковток-два — і вже з копит. Прибув у ваше розпорядження, пане гауптман!

Буцену здалося, що Подайкін говорив з німецьким начальством зухвало, поводити себе як рівний з рівним. «Мабуть, тому, що п'яний. Та Шнейдер його навчить, як треба звертатися до німецького офіцера».

— Знайомтесь, Подайкін, ось із цим приятелем,— Шнейдер показав рукою на лісника.— Зараз подумаємо, як знищити більшовицьких парашутистів, які діють у нас під самим носом.

Вони підійшли до карти, завішеної шторою. Буцен розповів про місце, де, як він вважає, перебувають парашутисти.

— Ясно,— сказав Подайкін і потер руки.— Можна їх теплесенькими схопити.

— Скільки треба солдатів, поліції, собак? — запитав Шнейдер.

— Навіщо собак? Пан лісник не гірше від шукача. Він тихо приведе нас у партизанський табір,— розсудив Подайкін.— Мені потрібний загін з поліцаїв, айзсаргів, кайцелітів¹ та інших надійних людей.

— Скільки людей?

— Якщо пан лісник не бреше, що росіян двоє, якщо навіть їх десятеро, то мені треба... Треба чоловік двадцять п'ять!

— Все?

— Ще потрібний цивільний одяг, яке-небудь ганчір'я.

— Усе? — не терпілося і Буцену.

— Ще для цієї прогулянки треба вигнати кількох корів, овець. Ось і все. Можете, пане комендант, не турбуватися. Буде алес іст орднунг². Я ще під Псковом знищував партизанів. Там важче, там були цілі їхні зони. А оцих типів я, ніби горішки...

Шнейдер поплескав по плечу Подайкіна і подумав: «Як добре, що у росіян є отакі типи!»

— А де ж корів узяти? — злякано перепитав Буцен, звернувшись до капітана.

— Своїх дасте,— відповів посміхаючись Подайкін.

— А якщо корів переб'ють?

— За роботу, панове... Головне, добути живим чи мертвим радиста, який у них мусить бути! — попередив Шнейдер.— А зараз по чарочці мадярського вина. За успіх! — і він дістав із шухляди довжелезну, наче німецька граната, пляшку мадярського токаю.

Подайкін підняв чарку.

— За розгром більшовицьких лазутчиків! — вихилив до дна Римар-Подайкін і почав закушувати шпротами, які поставив на столі черговий по комендатурі.

Ще налив вина. І радий був, що Шнейдер не перечить. У Буцена чомусь тремтіла рука з келехом, і Подайкін здригнувся й сам. В цю мить він бачив у своїх руках

¹ Кайцеліти — члени естонської фашистської організації.

² Алес іст орднунг (нім.) — все в порядку.

березову палицю, якою замахнувся вперше на полоненого, коли той сказав: «Гітлеру не бути в Ленінграді!» А потім патьоки крові на палиці... Так треба — війна! І Римар-Подайкін народжений для життя. Він так стиснув порожню чарку, що та тріснула й розлетілася на скалки.

— Це на щастя!

9

Допомагаючи Вікторові закопувати бідон з бараниною, Імант думав про своє. Він був певен: десь поблизу є партизанські групи або ж загін. Його нові товариші мало говорили про свою роботу, а більше розпитували в нього. Ніхто навіть не подумав видати Імантові зброю. А він же знав, що в них є з десяток трофейних автоматів. Нікуди Іманта не посилали, завжди сидів він з кимось у таборі.

«Не вірять вони мені! А як же бути з присягою? Я ж клятву дав!» Імант пригадав: та клятва ніскільки не зобов'язувала його боротися проти німецько-фашистських загарбників зі зброєю в руках! Там йшлося про вірність товаришам за будь-яких обставин. Але таку клятву може дати кожен селянин на хуторі, не перебуваючи навіть у лісі!

Імантові хотілося якось нагадати Вікторові про зброю. Він людина впливова. З Імантом Віктор розмовляв не лише про дівчат, а й про Латвію, її природу, її пісні. Можливо, через Олексія Васильовича? Він теж селянин, казав, що був бригадиром у колгоспі. О! Олексій любив розповідати про землю, про урожай, про машини. Та хіба вони самі не розуміють, що воювати без зброї не можна? Бідон з м'ясом поставили в ямку, а зверху замаскували травою.

— М'ясо тепер не пропаде,— сказав Віктор.— А зараз ходімо купатися по черзі. Ось там, біля трьох берізок, що наче вискочили з лісу й зупинилися біля струмочка, ти будеш змивати свої гріхи! Я й берізки — свідки!

Імант почервонів і тихо мовив:

— Нам ще командир і Олексій Васильович наказували нарвати малини. Ти не забув?

— Встигнемо.

Особливо багато кущів малини росло вздовж «Проспекту диких кіз», що тягся до шосе. Імант швидко наповнив два казанки, а Віктор, що лежав, смакував ягодами й примовляв: «Не життя, а малина! Іж і ти. Це ж не концентрат, а дар природи. Зіб'ємо оскому, а потім р-раз і... нарвемо хлопцям!»

Коли вони повзали між кущами малини, смакуючи отим солодким даром природи, їх розшукувала лісницова наймичка. Де ж вони? Де? Дівчина ладна була кричати, щоб луна котилася лісом: «Над вами нависла смертельна небезпека, товариші!»

Пастушка прислухалася до шелесту листя, до сумного свисту вітру, до важкого бевкання церковного дзвону, що стогнав над лісом. «Чому дзвонять нині, як по померлому?» Наблизилась до березового пенька, де клала квіти. «Не помітили»,— сумно шепотіла, дивилася на висохлі букети зволоженими очима. Погляд її зупинився на березовому острівку серед вирубки. Не гаючи часу, дівчина скинула черевики і полізла на дерево.

З вершини берези видно було зелену зубчасту стіну дерев, що оточили вирубку.

Замріяно дивилася на схід. Там її рідна армія, фронт. Туди вже, напевне, дійшли командир і солдат, з якими протягом тижня вона, Катя, виконувала завдання радянського командування. Друзі Каті — розвідники — понесли трофейні папери, бо радіостанція була розбита в бою. Трьом бійцям пощастило врятуватись. Але вони залишились без «власного голосу», без «вух», втративши рацію. От і пішли двоє через фронт на схід, а дівчину з допомогою місцевих селян влаштували наймичкою у лісника Буцена до приходу радянських військ.

Знову поглянула схвильована дівчина навкруги і притиснулася щокою до білого стовбура берези, витерши сльозу об її шовкову кору. «Де вони, ті не знайомі, але свої люди? Може, вистукують телеграми, повернувшись з бойової роботи, або варять обід, не думаючи й не гадаючи про біду, яка на них насувається». Раптом затамувала подих: серед малинових кущів замайоріли хустки — селянки прийшли по ягоди. А поближче несподівано виринули два чоловіки. Один з них тримав наготові російський автомат з круглим диском. «Так! Це свої! Свої». Прискорено дихаючи, Катя почала сповзати вниз. Вона зараз побіжить назустріч оцим двом із радянським автоматом. Як хотіла вона наздогнати своїх,

попередити про смертельну загрозу. Вона ж так скутила за своїми людьми за два тижні перебування на латиській землі.

Та не судилося...

...Не дівчину-друга за кілька хвилин побачив Віктор у малиннику, а трьох німецьких дезертирів. Помітивши високого Іманта в німецькій пілотці, солдати, мов налякані козли, підвели голови й кинулися хто куди, розмахуючи казанками і карабінами. Вони пробігли, мов очманілі, недалеко від дівчини, ламаючи кущі малини.

Минав час, а два партизани не з'являлися. Пропав і слід їхній. «І все через отих трьох німців!» — ледве не плакала пастушка. В синіх очах невимовний сум, туга. Буцен погнав із хутора трьох корів, десяток овець з поліцаями та айзсаргами. А вона ж хотіла попередити отих незнайомих партизанів! Що ж тепер буде? Як стати в пригоді своїм людям?

10

Повернувшись у табір, Віктор вирішив налагодити рацію — треба було замінити дротяний опір. Імант заходився витирати й змащувати трофейні, з довгими дерев'яними ручками гранати.

Вечоріло. Сонце заходило в густих, наче гори, хмарах. У лісі стало тихо, мов перед дощем. Та ненадовго. Раптом зашелестіло гілля, затріщало сухе ломаччя на землі.

Уставляючи каркас радіостанції у футляр, Віктор насторожився. З березняка вийшла корова, потім друга, з'явилися вівці. А за ними пастухи у драній одежі.

— Ми партизани! — вигукнув один з них, побачивши Віктора та Іманта.— Худобу ось женемо для своїх.

Несподівано пролунав постріл.

— Хенде хох!

— Здавайся, радисте!

Яксь мить, і Віктор полосонув у відповідь з автомата. Лівою рукою упаковував радіостанцію. Коли б рації не було при ньому! Пальці, як на зло, не слухалися, повільно застібали футляр.

Бувало, й раніше потрапляв Віктор Кошик у скрутне становище, як зимова ніч після приземлення, нерівний бій. Жахлива та ніч. Страшний був і день. Того незабутнього жорстокого дня вони — Зубровін, Кошик, Агеев

і Колтунов — мріяли про весну. Та ось уже минають останні дні літа. Рання осінь насуплюється хмарами, десь плаче дощами, ніби говорить: «Час помирати тобі, Вікторе!» А він скрегоче зубами: «Убити б ще одного!» — і продовжує стріляти.

— Іманте! — гукнув мов не своїм голосом. — Гранатами їх!

Імант мовчав, і Вікторові здалося, що той зараз підскочить до нього з-за спини, схопить за руки. О! Тоді... Волосся на голові піднялося, мов наелектризоване. Радист рішуче обернувся до Іманта, готовий застрелити його. Ще секунда — і він здійснив би свій намір.

Та Імант уже кинув першу гранату. Потім ще. Він діяв нерішуче лише в перші секунди бою. Але, побачивши, як відстрілювався і впаковував радіостанцію Віктор, Імант застиг від подиву й захоплення і ніби переродився.

— Смерть же вам, собаки! — гукнув він, кинувши ще одну гранату.

Нарешті радист застібнув футляр, рвучко закинув його за спину і тепер обома руками взяв автомат. Ревла худоба. Кричали айзсарги.

Лісник Буцен сховався за стовбур дерева. Він своє зробив!.. Тепер він одержить винагороду, поїде з німцями до Риги, в Курземе, де живе брат і служить айзсаргом син. Буцен вірить, якщо не тут, то біля Риги німці закріпляться і поженуть більшовиків на схід.

Але стався непередбачений бій. Такого опору від парашутистів лісник не чекав. Подайкін запевняв, що розбити партизанів і захопити в полон радиста — наче горішок перекусити. А як вийшло? Нехай айзсарги розправляються з тими двома без нього! Вибухи гранат, стрілянина, мов батогом, підстьобували Буцена, він утік звідси.

Кілька хвилин тому й Подайкін розраховував на успіх. Він навіть не цілювся в радиста — «теплесеньким би взяти». Та його серце тривожно стислося: «Невже це Кошик Віктор? Ні, ні! Не може цього бути! Цей широкоплечий, високий... Віктор десь убитий під Ленінградом. Він боявся лазити навіть на високу грушу, бо крутилася голова. До німців у тил опускатися на парашуті він би не ризикнув. Це не він. Це інший, може, трішечки схожий на того Віктора Кошика».

Знову вибух. Грязюка заліпила лице Римареві. Він плювався, стріляючи наосліп.

— Вперед! Взяти його живим!

Айзсарги підвелися. Але Віктор кинув ще гранату, полосонув з автомата і гукнув:

— Іманте! Хапай радіобатарей. За мною. До болота!

Віктор кинувся за Імантом, потім упав, вогонь посилювався. Тоді знову побігли, петляючи серед кущів і зарослів очерету. Ліс здригався од вибухів і стрілянини...

— Тільки дурень може ходити в ліс на партизанів з двадцятьма п'ятьма чоловіками. На них треба батальйон! — гукнув один з айзсаргів.

— Скажи — дивізію, шалапуте! Ти ж стріляти не вмієш, бараняча голово! — кричав Подайкін. — Двох випустили з рук! Радиста прогавили! Та вас за таку службу — на шибеницю!

— І тебе теж на одній осиці! — огризнувся айзсарг.

— Збирайте трофеї! Роззяви.

З речей, крім російських і німецьких плащ-палаток та курток, знайшли ще й фуфайки, на яких спали партизани, і антену, змотану на дощечку.

Подайкін узяв новеньку фуфайку. Йому захотілося розірвати її на шматки, коли дізнався, що Буцена нема серед них. «Утік, шкура барабанна!» — подумав собі.

Поліцаї несли поранених і трофеї, тягли тушки овець на лісову дорогу, до своїх підвід. Дімка Подайкін не знає, куди подітися. Що скаже він тепер капітанові Шнейдеру? Краще б застрелитися тут, на місці. Він же хвалився — і ось маєш: п'ять чоловік втратив убитими і повертається з порожніми руками... А трое десантників — Микола Зубровін, Юхим Колтунов і Олексій Агеев — уже поверталися додому, коли у лісі лунала стрілянина з того боку, де залишився Віктор з Імантом. Роздумувати мало часу. Ворог міг захопити радіостанцію, вбити Віктора. А що вони — без зв'язку з фронтом? І вони перейшли «Проспект диких кіз» саме там, де кілька днів тому Віктор з Юхимом побачили дівчину. На вирубці — нікого. Та біля пенька лежали квіти. Командир, залишивши в кущах засаду, пішов на галявину. Під букетом — папірець.

«Дорогі товариші! Стережіться! Сьогодні айзсарги і поліцаї йдуть на ваш табір. Їх чоловік двадцять-тридцять. Щоб замаскуватись, вони будуть гнати корів та

овець. Не знаю, де ви, і тому доводиться писати. А лісник, напевне, знає.

Будьте пильними, дорогі товариші!»

— Пізно,— шепотів Микола, показуючи листа товаришам.— Так ось чому тут квіти!

— Я так і думав. Я вірив, що та дівчина — наша! — вигукнув Юхим.

Друзі вирішили перетяти дорогу поліцаям, коли ті повертатимуться назад у містечко, й добре їх почастувати. Та раптом з-за повороту вискочила вантажна автомашина з солдатами. Потім ще чотири грузовики. У кабіні першої машини сидів криворотий Буцен. Загін цей вислав комендант Шнейдер негайно після того, як Буцен прибіг додому і по телефону повідомив про жорстоку перестрілку в лісі.

А три розвідники подалися до місця аварійної зустрічі. Вони так і не дізналися, чи живі Імант і Віктор, чи, може, вже неживі лежать на поліцейських підводах.

Тоскно поскрипували колеса.

11

А на фронті гули «катюші», котився грізний артилерійський вал. Незгасаюча заграва на сході наближалася з кожним днем до мальовничого «Проспекту диких кіз», що пересікав залізницю і лежав уздовж головної комунікації ворога — шосе Рига — Псков.

Німецькі коменданти містечок уже пакували свої речі, чекаючи наказу про відхід на захід. Поліцаї, айзсарги і кайцеліти, які повтікали від народного суду, ходили приголомшені могутнім гуркотом батарей. Тепер вони з рабською надією поглядали на своїх німецьких хазяїв, чекаючи, що ті візьмуть їх з собою. Деякі чиновники з комендатур, гестапо і фельджандармерії, які не раз уже втікали від лінії фронту, зневажливо відштовхували своїх прислужників, як нікому не потрібний мотлох. Навіть у ворогів ці люди викликали огиду.

Одначе комендант Шнейдер був не з тих, що живуть одним днем. Він знав і вірив: такі, як лісник Буцен, як дезертир Подайкін, ще знадобляться, і тому вирішив їм обом допомогти.

Всю ніч Буцену не спалося. Роботи було чимало, а допомагати нікому. Катерина вчора пішла кудись і досі не з'явилась. Наймити — два поляки і полька — вимага-

ли розрахунку і збиралися йти в ліс чекати «червоних». Замість німецьких марок довелося дати полякам м'яса і борошна. Був би тут син, він поговорив би з ними інакше. А Буцен побоявся. Ось і лишився він з дружиною на все велике господарство.

Уночі він закопав хліб і дорогий посуд. Золоті дрібні речі, царські полтиники і срібні ульманські гроші Буцен узяв з собою, зашивши монети у саморобний пояс. Лише на цю роботу пішла половина ночі. В ті хвилини лісник був радий — дома наймитів не було.

— Німці скоро знову підуть на схід,— говорив Буцен жінці, витягуючи вузли на грузовик.— А ти візьмеш кого-небудь з родичів до себе і поживеш без мене. Совети тебе не зачеплять. За мене ти не відповідаєш. Та й ніхто не знає, що я стежив за партизанами.

— А поляки і та росіянка?

— А-а,— махнув він рукою.— Я робив це нишком. Скажеш, чоловік поїхав у гості до брата в Курземе і не встиг повернутися.

— А якщо росіяни мене повісять? — слізю запитувала дружина.

— Ти їм дуже потрібна. Пам'ятай, ти не відповідаєш за мене — і все!

— А якщо червоні виженуть нас із Курземе? — допитувалася вона.

— На деякий час у Швецію або в Америку поїду. Не пропадемо! Подумають там і про нас,— заспокоював Буцен дружину.— Бережи господарство! А коли що — ріж худобу.

— А як дівчина прийде по гроші?

— Ніяких розрахунків! Вона десять днів працювала. Годували ж ми її! Така була смирна, роботяща і раптом зникла. Чи не до партизанів? Від отаких не чекай добра...

Машина загурчала, розвернулася і пішла, скособочившись, по нерівній дорозі. Здавалось, вона ось-ось перекинеться разом із своїм тепер бездомним пасажиром, який, зігнувшись, схопився тремтячими руками за пояс, набитий монетами і золотими брязкальцями...

А Буценові наймити — Катя, Станіслав, Юзеф і Зося — бачили з лісу, як здійнялася курява за машиною їхнього хазяїна. Вони ще вчора побоювалися, що на хутір натраплять німці, і тоді їм не вдасться дочекатися російських військ. От вони й покинули хутір. У ці дні до

лісу подалися цілі сім'ї з худобою і пожитками,— пересидіти, поки грізна фронтова хвиля перехлюпне через їхні голови і покотиться далі на захід.

Станіслав і його жінка Зося поклали мішки з харчами біля поваленої вітром ялини, а Юзеф зразу ж почав ламати дрова для вогнища. Катя принесла води, повісила казанки над вогнем.

— Ось коли б з'явилися зараз радянські солдати,— сказав Станіслав, розмішуючи ложкою суп з бараниною,— ми б пригостили їх смачним супом. Прийдуть руські, подамося на батьківщину. Там тепер, кажуть, уже нові порядки.

— У Любліні створено Польський комітет національного визволення,— відповіла Катя.

— А звідки ти знаєш? — здивувалася Зося.

— Я... я тут від Червоної Армії,— щиро призналася дівчина.

Юзеф вигукнув, ледве не різонувши ножем по пальцю:

— Матка боска! А я закохався у вас, панно Катя. Парашутистка!

— Може, у тебе і ім'я інше? — спитав Станіслав.

— Та що ви все на мене, товариші пани наймити! — пожартувала дівчина.— Звичайно, у мене є й своє справжнє ім'я.

— Як воно все буває! — дивувався Юзеф.— От би мені з вами зустрітися після війни. У вас, панно, нема ложки? Ласкаво прошу мою, а я буду пити суп з кружки, як пиво.

Уперше за останні два тижні Катя відчула себе між своїми. Було якось приємно від вогника, що палав коло ніг. А ліс над ними шумів таємниче. Чорні стовбури дерев здавалися казковими велетнями...

12

На болотяному острівці Віктор перев'язував Імантові скривавлену руку й заспокоював його:

— Рана неглибока. До весілля заживе.

— А як же нам далі бути? Що ж далі? — поспитав Імант.

— Далі? Якщо сюди прийдуть,— відбиватимемося. У мене ще патронів є на цілий диск, дві лимонки, а в тебе?

І Віктор тільки зараз звернув увагу: в Іманта не було зброї.

— А ти візьми мій пістолет.

— Твій? Пістолет? Ти мені...— до краю був здивований Імант.

— А тепер давай поспішати до нашої запасної бази. А то вже дощ починає накрапати.

Незабаром і справді дощ полив наче з відра, густо, нестримно. Намочені як хлющ, вони дісталися до місця, де були сховані плащ-палатки, провіант і трофейні автомати. Віктор ще розшукав і флягу з спиртом. Та коли він повернувся назад, Імант уже дрімав. Кошик наламав галуззя, постелив плащ-палатку, перетягнув на постіль товариша, поклав біля нього трофейний автомат.

Темніло. У лісі було вогко й холоднувато.

Ось і Віктор Кошик побував сьогодні на порозі «того світу». Він іронічно всміхнувся і приліг на плащ-палатку, підклавши руку під щоку. Йому зараз хотілося думати про рідний край, про Батьківщину.

Батьківщина...

Чистий, розжеврілий захід сонця, пилюга уздовж села, здійнята чередою, веселе верещання дівчорі, пісні хлопців і дівчат, пісні, що лунають від краю до краю села — аж на поле. А там, підіймаючи травневий пар, вторять цій пісні своїм рівним гуркотом трактори, за кермом яких сидять такі самі молоді хлопці й дівчата. І вся ця чудова пісня молодості відлунюється далеко у тихій зоряній ночі.

Батьківщина...

Це — поле, де породила Віктора мати, де почула вона перший крик його, що вихопився з малесеньких грудей, це — повітря, зігрите теплим промінням липневого сонця, повітря, яке вдихнув він уперше тоді — два десятки років тому.

Це — криниця, де серед гарячого літа завжди крижана, чиста вода, це — чотири осоки, що їх посадив Вікторів дядько в рік його народження, і дві верби над заводським ставком, за які він «воював» з одинадцяти років.

Це — пісня матері над його колискою, мова, якою вперше у своєму житті хлопець назвав дівчину: «Моя кохана», це — удари діда-сторожа об рейку, дзвін, який лунає в передсвітанні, наказуючи розходитися хлопцям і дівчатам, що загулялися,

Це — школа, куди восьмирічним уперше він покрокував гордою ходою з книжками в торбинці через плече, на якій дбайлива рука матері вишила півня, школа, де, крім азів наук, хлопці усвідомлювали просту і мудру істину свого часу — потребу бути гідними своїх батьків.

Це — друзі, з якими він вступив одного дня до комсомолу, з якими ходив, обнявшись, вулицею, від чийх кроків, здавалося, небо розсувалося на горизонті, на кого із заздністю поглядали діди, не без гордості кажучи: «Цим усе під силу».

Все це — його Батьківщина.

Завжди, коли він йшов з дому на станцію, що була на Муравському шляху, то зупинявся на горі, щоб подивитися навколо.

Широкі лани, мов величезні кольорові килими, встеляли землю. То там, то тут з яруг визирали пишні чуприни дубових пущ і покрівлі захованих між ними сіл, неначе острівці серед квітучого моря нив.

Онде його село. Воно дуже розляглося. Перші хати починалися біля цукрового заводу. Білі ряди хат вигиналися, мов намисто, потім знову вирівнювалися і бігли далі, понад луками й річечкою, захованою під зеленим віттям верб і лоз, і зникали далеко на півночі. В деяких місцях, ніби від сонця чи вітру, хати накрилися пухнастим вишневим цвітом, ось як їхній партизанський намет від холоду ялинами.

Уздовж вулиці у два ряди виструнчилися тополі, наче солдати перед маршем, а далі на цілий кілометр лише кілька хат, а низом луг, струмок, лози і тополі над криницями — до містка без поручнів, а біля мосту — остання хата. В ній жив Вікторів товариш по класу Гриць Авраменко. Коли він спізнювався до школи, хлопці завжди хором відповідали вчителю, що Грицеве запізнення виправдане: адже він живе на самому кордоні — прикордонник.

За тим місточком починалося інше село — вже не українське, а російське. Там такі ж хати, така ж сама річечка і долина, за якою, якщо напружити зір, видно далеку, вічно синю смугу лісу за Грайвороном, за Ворсколю. І здається, що вона, ця завжди незмінна своїм кольором смуга лісу — і є стіна, на яку спирається край голуубого неба.

Межа Харківщини і Білгородщини — і є рідний край Віктора Кошика.

Батьківщина — це люди численних народів, для яких однаково дорогі Москва, Ленінград, Україна, Латвія і Грузія: кожний куточок землі, що зветься Союзом Радянських Соціалістичних Республік. Це — нові люди нової Радянської Вітчизни.

Батьківщина — це все те, що у тяжку годину боротьби і великих випробувань родить почуття, яке додає стільки сил, що все пройдене, пережите, хоч яким надзвичайним воно здавалося раніш, тепер було вже недостатнім, малим, і ти вже готовий до нового, до більшого...

Вітєр загорнув край плащ-палатки, і Віктор знову накрив нею Іманта. Вдалині тріснула гілка. Він підвівся, рвучко закинув за спину радіостанцію і взявся за автомат.

Лунав глухий стукіт об дерево. Це сигнарили свої...

13

Два дні вже не мали хлопці Миколи Зубровіна радіозв'язку зі штабом фронту, бо антену захопили карателі. Та їх виручила мати Іманта. Дізнавшись про долю свого сина, Марта Августівна відшукала стару антену від радіоприймача і поклала дріт під сосною, як і домовились. Мати ще залишила їм дві хлібини.

Командир передав Віктору ще раніше написане на цілу сторінку повідомлення. Це була докладна розповідь про новий оборонний рубіж уздовж річки, де спинилась лінія фронту.

— Ти ось послухай, що робиться в ефірі,— сказав Віктор, подавши лейтенантові навушники.

— Як на птахофермі! Писк, вереск.

— Вночі на коротких хвилях завжди ось така свистопляска. Увесь світ чути.

— Як же ти пізнаєш свої сигнали? — поцікавився і Юхим.

— Нам неважко. А ось вони нас чутимуть погано. Та ще грозіві розряди. Доведеться мені, хлопці, клюкати довго.

Він постукав, а потім переключив на прийом. Знову засвистів, загарчав різними тонами невсипущий ефір. Але радист звик ловити своїх. Ось він усміхнувся: це означало, що товариші по той бік фронту ввімкнули передавач.

Минуло немало часу, поки вдалося налагодити зв'язок.

Зубровін нервував, присвічуючи ліхтариком папірець.

— Скажи йому, щоб уважніше слухав. Певне, в кіно поспішає, та ще з радистками, от і приймає погано.

Часом обличчя Віктора кривилося, наче від болю, і він знову повторював невірні прийняті далеким радистом слова телеграми. Та ось розправив стомлені пальці і прочитав:

— «Ідіть на захід попереду відступаючих частин ворога, скільки дозволять обставини». Ось і зустрінемося з своїми, напевно, у Ризі,— додав насмішкувато Віктор.

— Обстановочка! Попереду фашистська піхота, позаду — артилерія. Перед нами, за нами — водні рубежі,— міркував командир.— Яким днем датоване повідомлення?

— Учорашнім. Ранком. А як багато змінилося за минулі півтори доби.

Грозові хмари пливли повільно. Здавалося, вони чіплялися за верхів'я сосен і ялин. Блискавки креслили чорне небо, розсікаючи важкі хмари. Дощ полив як із відра.

— Гроза якась скажена, наче влітку,— говорив командир, підгинаючи під себе ноги.— Не торкайтесь головами плащ-палаток. Може, остання гроза в цьому році. Тому й жорстока.

Йому не відповіли. Кожен шулився. В одного вода лилася за комір, другий уже промочив ноги. Третьому було холодно.

— А може, й ота білява дівчина десь мокне? — нагадав Юхим.— Я б накрив її своїм піджаком.

Спалах блискавки з гуркотом освітив ліс. Юхим здригнувся і перехрестився, ховаючись від радиста.

Але Віктор не помітив того. У нього і в самого поболювало серце. Думи помчали на рідну Україну. Згадалася Оксана. Так, мабуть, зопалу написав він у 1941-му, щоб не ждала. Тепер доводиться жалкувати. Він мусить пройти через усі бої. Пройде і переможе. Без віри в це він не прилетів би сюди. Але цю віру він же не вселить у серце любимой дівчини!..

Минула ще одна ніч.

Крізь сизуватий серпанок проглядало ясне світання. Важкі дощові краплини поблискували на глиці, наче

кульки ртуті. Хотілося струсити їх, спити спраглими губами.

На заході бабахала артилерія. Війна тривала, і невтомні її трудівники — розвідники — збиралися в новий похід.

«Перспект диких кіз» проліг за кількасот метрів від стовпової дороги, поблизу Ризького шосе. Цей шлях і треба перейти, а потім рушати далі.

— Хальт! — зупинив їх раптом військовий із парабелумом у руці. На грудях у нього блищала підкова: «Фельджандармерія».

— Ми — жандарми! — наугад крикнув Віктор по-німецьки.

У відповідь з просіки почувалася лайка, і кулі просвистіли над головами. Грязюка віялом розліталася з-під ніг. Кущі дряпали руки, стьобали по обличчю.

— Стійте, братці! Погляньте. Попереду автомашини з гарматами. Чотири! Та тут можна заснувати спостережний пункт! Веселі часи.

— Скажіть ще спасибі богу і тому жандармові, що стріляє погано,— промовив Юхим. Сівши на землю, він вилив воду з чобіт.

— А де ж наш Імант? — здивувався Олексій, озирнувшись навколо.

— Біг попереду мене,— відповів Віктор.— А-а, він сидить на купині. Чому ти воду з чобіт не виливаєш?

— Нема в мене.

— Мудрий! Як ти ухитрився не набрати води в чоботи? — спитав Віктор.

— Чобіт у мене нема,— понуро відповів Імант і, повернувшись до Віктора, підняв догори обидві ноги в мокрих шкарпетках.

— Ой лишенько мое! — не міг утриматися від сміху Юхим.— Вчора ж тільки їх взув...

— Краще б я ходив у своїх черевиках. А в цих кирзових такий підйом, що самі застряли в болоті.

— У тебе нога буржуазна, з низьким підйомом! — реготав Віктор. Його розсмішила історія з кирзовими чобітьми. А всього десять хвилин тому він таки злякався раптової появи жандармерії на просіці. Тоді було не до сміху, і вони бігли, немов хлопчики з баштана від сторожа, який стріляв навздогін сіллю з дробовика.

Зустріч з польовою жандармерією і історія з чобітьми були тільки початком важкого дня. Підійти близько до

шляху, що виходив на шосе, було не так-то легко. На просіках і лісових дорогах гули мотори, ляскали гусениці танків. Солдати рубали молоді дерева для маскування самохідок, гармат, тягачів. З висоток, по той бік дороги, вели вогонь артилерійські батареї.

І знову завжди пильний і обережний Олексій Агеєв кинув тривожно:

— Німці!..

По тілу Віктора пройшов ніби електричний струм. Рука вмить упала на автомат. Попереду лісовою дорогою йшло шестеро солдат.

— Вікторе, Юхиме, усміхніться до них,— пошепки наказав командир.

Секунди Віктору здалися неймовірно довгими. Очі пильно стежили за есесівськими солдатами. «Полоснути б по них!» — спало йому на думку. «А позаду ж теж солдати рубають ліс. Відходити нікуди»,— заперечувала друга. Уже чути чужі кроки. Віктор раптом посміхнувся ще й підморгнув високому: мовляв, знаємо, куди йдете. Розвідники, наче змовилися, відповіли звичайним військовим привітанням, приклавши рвучко витягнуті пальці до брів.

Таке не фашистське привітання насторожило есесівців. Вони зупинилися, дивлячись услід розвідникам. Іншого виходу не було, і Олексій вигукнув:

— З коліна... довгою!

Автоматні черги поклали на траву солдатів. Зчинилася стрілянина й далі, на хуторах, у лісі, на дорозі.

— Хлопці! Будемо шуміти! — звернувся Зубровін до товаришів.— Треба збити німців з пантелику! На узліссі — лазня. Побігли туди! Де наше не пропадало!

Крізь двері чорної лазні валила пара. Юхим смикнув до себе двері, і звідти пролунав вереск.

— Шнель! Шнель! Нах вестен!

— Фронт капут! — горланив Віктор.

Зчинилася неймовірна метушня. Розчервонілі, намилені, голі солдати бігали, мов навіжені. Паніка перекинулася на хутір.

Гармидер допоміг парашутистам відійти у ліс.

Витираючи рукавом піт, Віктор стурбовано зиркнув на командира. Той зрозумів: настав час розгортати радіостанцію. Зайшли у чагарник.

Віктору пощастило налагодити зв'язок. Його телеграму прийняли і попросили зачекати кілька хвилин — бу-

де повідомлення. Та ось у навушниках знову запищало, радист почав приймати текст повідомлення.

«Раді, що ви озвалися. Ждїть Червоної Армії. Детально сповістіть про артбатареї противника у вашому районі. Терміново...»

Машина з гарматами на просіці, поява в лісі польової жандармерії, яка арештовує своїх дезертирів, кулеметно-мінометна стрілянина на фронті, фашистські солдати в лазні, на хуторах,— усе це сплелось в одні тенета, в які потрапили вони. Схиливши голову на руки, командир заплющив очі. Він стомився. Ось так забулися б, відпочити, але треба дізнатися про батареї противника. Розстебнув планшет і почав розглядати карту. Біля нього схилилося ще три голови. Імант поблизу спостерігав за місцевістю.

За кілька годин Віктор передав по той бік фронту координати і орієнтири трьох батарей противника і дзотів біля дороги, що розсікала лісовий масив зі сходу на захід. Про те, що ці дані були дуже потрібні командуванню, розвідники вже переконалися хвилин через тридцять після того, як Віктор згорнув радіостанцію.

Не встигли вони відійти, як на німецькі позиції полетіли важкі снаряди. Один розірвався поруч. Пролітаючи над деревами, штурмовики строчили з кулеметів, садили з гармат, скидаючи дрібні бомби. Біля німецьких позицій горів ліс, рвалися боеприпаси.

Чутливий слух радиста уловив нові звуки.

— Чуєте? Гусениці ляскають. Наші танки!

Вечоріло, коли радянські танки пройшли через позиції спустошених німецьких батарей і помчали далі на південний захід.

А від шосе лунали вигуки: «Алюр — три хрести!» Це обозники-слов'яни поспішали за передовими частинами армії на захід, на Ригу.

А вже наступного ранку Зубровін, Агеев, Колтунов і Кошик зупинили автомашину і щільною четвіркою стали у кузові. Обіпершись руками на кабінку, вони позирали один на одного й щасливо посміхалися. Так, вони вже їхали визволеною землею, стояли на весь зріст, говорили на повний голос.

— Хороше!

Грузовик переїжджав знайомий горб. Звідси, з-за кущів, не раз дивилися вони на розкидані будиночки, на ліс, що починався за полем і дерся на горби величезним

зеленопінявим валом молодого листа, а потім біг у далечинь, десь в Естонії упираючись в сине небо.

Усе тепер: і скошене поле, і золотисті берези, і напівзруйновані будиночки понад шосе — виглядало якось по-іншому, святково, ніби починало заново жити. І не біда, що одна стіна хатини вирвана, а покрівля пробита осколками. По дощаній продірявленій покрівлі вже позвав вусатий латиш з пилкою і метром.

Віктору Кошику чомусь не хотілося покидати цей край. Сьогодні вони попрощалися з Яном Петровичем, який так багато допомагав їм, з Імантом Анітинесом. Жаль було розлучатися бойовим побратимам.

Та життя на війні особливо багате на зустрічі з новими людьми, рясне й на прощання з ними, і часто назавжди. Чисте, світле, сердечне, як і чорне, страхітливе, тяжке, залишається в пам'яті, а звичайне, буденне стирається, змивається, як сліди на піску коло річки.

В КУРЛЯНДСЬКОМУ КОТЛІ

1

У другій половині вересня 1944 року війська Ленінградського фронту перейшли в наступ під Тарту і Нарвою, і за два тижні було завершено звільнення материкової частини Естонії. Столиця Латвії Рига вже чула грім гармат Третього і Другого Прибалтійських фронтів, а війська Першого Прибалтійського фронту між Ліпаєю і Клайпедою прорвалися до моря, відрізавши фашистам шлях відступу до Східної Пруссії, замкнувши їх у «котлі» на Курляндському півострові.

За минулий тиждень ніхто з командування не приїжджав, якщо не вважати того дня, коли парашутистам видали бойові нагороди. Всі чекали на відпустку. Але в будинок естонського селянина, де відпочивали розвідники, знову навідався полковник Андреев з підполковником Певневим.

Підполковник Певнев був наче вродженим офіцером, з рівною твердою ходою, вольовим обличчям. Полковник Андреев більше скидався на цивільного, був у звичайному піджаці, без погонів. Обличчя в нього було відкрите, мужнє, як у літніх людей, які пройшли велике і нелегке життя,

— А знаєте, чого це я приїхав до вас? — запитав розвідників Андреев, привітавшись.

— Здогадуємось,— відповів за всіх Зубровін.

— Говорив я про вас і про ваші відпустки з командуючим. Але, як самі бачите, справи в Прибалтиці наближаються до кінця, і якась група повинна летіти туди негайно. Так от, друзі,— продовжував Андреев,— вибір командування фронту випав на вас. Знаємо, що важко летіти знову, та ще й без перепочинку. Тому не наказуем. Хочемо взяти вашу думку,— додав тихіше він.

— Всього на два тижні,— продовжив підполковник Певнев, безпосередній начальник розвідників.

Ніби змовившись, хлопці запалили цигарки.

— Куди ж тут летіти, якщо не сьогодні-завтра німців витурять з радянської землі? Відпочити б трохи,— сказав Микола Зубровін.

Полковник Андреев винувато розвів руками:

— Непередбачена ситуація. Але ще повторюю: ми вам не наказуємо, а лише радимося.

— Куди ж летіти? — все ще роздратованим голосом спитав Зубровін.

— Скажу прямо: в гаряче місце, в Курляндію, в Курземе, як називають латиші,— відповів Андреев, пильно глянувши на розвідників. Він витяг карту-кілометровку і розстелив її на столі.

Густе плетиво доріг, зелені просіки, тригонометричні пункти. Гострим клином вривається півострів у море. Тепер цей клин за Мемелем відрізаний од суходолу військами Першого Прибалтійського фронту. На ньому залишилось понад триста тисяч фашистських солдатів та ще, може, тисяч десять усяких запроданців, що втекли з німцями. І водночас цей «котел» був дірявий: ворог мав у своєму розпорядженні порти і море, через які міг сполучатися з Східною Пруссією.

— Оце і є Курземе,— сказав Андреев.— Становище ускладнюється тим, що там немає розвідувальної групи нашого фронту і ми погано знаємо, що робиться в «котлі». Ви маєте летіти першими. Якщо захочете, звичайно.

Хлопці відійшли від столу. Запанувала тиша. Агеев дістав третю цигарку. Зубровін дивився кудись у вікно.

— Я не проти, якщо хлопці полетять,— нарешті порушив мовчанку Олексій і роздавив недокурок у попільничці.

— Мабуть, і я,— змахнув рукою Юхим,— коли вже так треба!

— Я лечу, якщо згоден радист.— І Зубровін подивився на Віктора.

Невидючим зором Віктор глянув на полковника. За час війни вже не вперше він потрапляє в подібне становище, коли наступний, можливо, останній крок в житті залежить од нього самого. О, краще б це був наказ! І Віктор згадав останні хвилини батькового життя. В батькових очах уже спалахували якісь незвичайні вогники, а руки дрижали. «Так, кажеш, здавлюють фашисти Іспанію?.. І мене вже придавила проклята хвороба до краю. Хлопці! Рідні мої! — він узяв руку Віктора вже похололою і безсилою рукою.— Не думайте, сини мої, що ви чимось менші, не так розумні, як інші. Не давайте себе в обиду! Не думайте також, що ви кращі за інших. Знайте мовчки собі ціну. Ідіть у життя за кращими, і тоді скажуть про вас: «Вони люди!» Ти, Вікторе, старший, і ти повинен братам показати приклад, як жити треба. Ви зрозуміли мене, Ягорки?..»

— Я полечу, товаришу підполковник, коли вже комусь треба туди...— задумливим голосом промовив Віктор.

— Я так і знав! — радісно сказав Певнев.— Залишається побажати від усієї душі успіху й повернення на Велику землю! Завтра ж до вас прибуде поповнення: латиш і латишка. Ще раз спасибі, товариші.

Було вже темно, коли бійці Зубровіна вийшли на вулицю.

— Миколо, ти даси мені рекомендацію? — несміливо запитав Віктор.— Я хочу подати заяву в партію.

Микола міцно потиснув радисту руку.

— Дякую! А ти, Олексію?

— Одне у нас з тобою, Вікторе, серце, одна доля нам випала у цій війні. Ти ж мені більше за брата рідного! — схвильовано промовив Олексій.

Розчулений Віктор обняв товариша.

— Може, й мені спробувати до комсомолу? — боязко спитав Юхим, бо ще не вважав себе підготовленим до комсомолу.

— Прошу, заходьте сюди,— сказала господарка дому, відчинивши двері в кімнату.— До вас гості, товаришу капітан,— звернулася вона до Миколи Зубровіна.

Микола (в котрій уже раз!) задоволено поглянув на свої погони. Ще в червні, коли група перебувала у ворожому тилу, йому присвоїли звання старшого лейтенанта. А після останньої розвідувальної роботи Андреев і Певнев поклопотали, щоб Миколі дали «капітана». Так і сталося. І друзі говорили, що коли Зубровін так ітиме й далі, то до тридцяти років буде генералом. З офіцерськими погонами ходили й Віктор, і Юхим, і Олексій. Але у них погони — «липові». Певнев порадив їх начепити для конспірації, щоб селяни подумали, що відпочивають тут офіцери-танкісти, а не розвідники-парашутисти. Отож і Віктор у ці дні був теж «капітаном», і вже в містечку Петсері, куди вони ходили в перукарню, цей сержант у капітанських погонах примушував «нижчих» чинів, наєїть лейтенантів, вітатися з ним згідно статуту військової служби. Збентежені офіцери, витягнувшись в струнку, козирили перед Віктором і Юхимом. Старшинам зовсім не давали проходу. А дівчата у лейтенантських погонах теж, мабуть, мали клопіт з «тиловими службистами» Віктором і Юхимом.

До кімнати ввійшов, перевалюючись з боку на бік, неначе матрос, огрядний чоловік років тридцяти. Від його кроків двигтіла підлога.

— Свейкі! Здрастуйте! — привітався він.— Але ми не гості. Ми... як це по-російському, такі, що ламають господарям кості...

Новак був у чині старшого лейтенанта. Один погон стирчав, як вухо, на іншому плечі лежав боком. Гімнастерка була недбало заправлена, а офіцерська пілотка у нього трохи з'їхала набакир.

— Теж мені офіцер! — прошепотів Юхим Вікторові на вухо.

А Кошик додав:

— Мірошником йому бути, а не парашутистом!

Гість кинув на лаву речовий мішок і назвався:

— Костянтин Якович Озолс. Ну, і старший лейтенант, звичайно. А це Аустра,— і показав на ставну карооку дівчину, яка ввійшла разом з ним.— Бойова подруга. Молодший лейтенант.

— Ах, слово честі, яка там бойова,— заперечила вона й невдоволено поглянула на Озолса.

— Спокійно! — підніс обидві товстопалі руки Озолс.— Знаю, що говорю. Знаю.

— Таке скаже отой Кость...— вона звернулася до Зубровіна: — Товаришу капітан, я буду у вас ще й санітаркою.— Цим «ще й» Аустра хотіла підкреслити, що основна її професія — розвідник.— Ось у мене з медикаментами ранець...

— Гаразд. Нам потрібна буде фельдшериця,— сказав Зубровін.— А далі можете називати мене просто Миколою. У нашому житті зручніше звертатися по імені.

— Юхим,— відрекомендувався Колтунов і зажурився. Одійшовши до вікна, він пошепки сказав Олексієві: — Жінка в групі — не до добра! Та ще й сон я бачив поганий.

— Не говори дурниць!

Правду кажучи, Олексію теж не хотілося, щоб із неї летіла дівчина. «Солдатська служба — не дівоча справа!» Та цю думку він заглушив.

— Ну, що ж, сідайте снідати. По чарці вип'ємо, Костянтин Яковичу, з такої нагоди? А ти, Аустро?

— Ах, слово честі, я не...

— Один ковток,— умовляв Озолс.

— Хіба що один,— ніяковіючи, погодилася та.— За дружбу!

— Ви латишка? — спитав Віктор дівчину.

— Ах, що ви, слово честі! Я українка.

— Он як! — здивувався той.

— А правда, схожа? Хочете, я заспіваю «Реве та стогне Дніпр широкий»?

— А з чим їдять вареники? — лукаво спитав Віктор. Аустра почервоніла.

— Ось як воно виходить!

Костянтин Озолс, заступник командира Зубровіна, швидко подружився з Агеевим. А скоро всі теж полюбили товстуна з кумедним кирпатим носом. Костя любив латиські і російські пісні. Він не лише співав, а й диригував. З особливою старанністю виводив він якусь вуличну пісню «Сидели мы на крыше», вкладаючи в неї всю душу. Дахи — Костева стихія: він працював перед війною бляхарем.

З Риги на схід Кость Озолс виїхав на початку війни. Ешелон бомбувала ворожа авіація, і Кость з робітни-

ками-рижанами пішов пішки. Фашистські льотчики нещадно обстрілювали дороги. Тому біженці йшли не по шосе, а здебільшого путівцями. Черевики розлізлися, і Кость ішов босоніж. Шкіра на ногах потріскалася і кровоточила. Нарешті пощастило сісти на поїзд і дістатися до міста Кірова. В той час там був уряд Латвійської РСР. В Кірові біженців-латишів призначили на роботу в міста і колгоспи. Кость Озол потрапив в Узбекистан на завод. Там він здивував місцевих робітників своєю майстерністю і отримав сьомий розряд. Та Кость мріяв про фронт, він подав заяву в армію, і його зарахували у Латиську дивізію, яка формувалася в Горькому. Але по дорозі він застудив нирки і чотири місяці пролежав у госпіталі. Після одужання його звільнили від служби «по чистій» і послали на оборонний завод. І все ж він продовжував писати заяви до військкомату і восени 1943 року опинився з автоматом на своїй латиській землі...

Настав день збиратися в дорогу. Начальник зв'язку викликав до себе Віктора і сказав:

— Здається, ми домовилися про все. Який буде новий позивний твоєї радіостанції?

— ВОЛ,— задумливо відповів Кошик.

— В середині аж п'ять тире. Може, зміниш «О» на іншу?

— Не хотілося б.

— Тоді хай буде ОВЛ, так звучніше,— і начальник вистукав позивний на ключі.— Нехай лунає твій позивний на весь світ, хай буде щасливий твій ОВЛ,— промовив на закінчення він і потиснув Кошику руку.

— Здається, все,— промовив Зубровін, коли радист застібнув футляр перевіреної рації.— А тепер напишемо додому: мовляв, не турбуйтеся, любі, листів не чекайте, знайте — так і треба.

Віктор готував заяву про вступ у партію. Пригадався жовтневий вечір 1941 року під Ленінградом. Десятьох балтійців-артилеристів рекомендували комсомольські збори до кандидатів у члени більшовицької партії. Подали заяви Гриць Авраменко, Іван Рагозін. Віктор вважав, що мало ще зробив для перемоги.

«На нове завдання хочу іти комуністом... Може, ще дописати що?»— він подумав і поставив свій підпис.

Передаючи заяву з рекомендаціями Агеева і Зубровіна підполковникові, Віктор сказав:

— Третя рекомендація надійде на ваше ім'я з морської гвардійської частини від Миколи Панасюка.

Юхим примружив веселі очі й мрійно проговорив:

— Ось ще разочок злітаємо, може, документи цінні добудемо, тоді не совісно буде й мені до комсомолу вступати.

— Глядіть, товариші, щоб нічого не забули,— ще нагадав командир.

— Забули одне,— загадково промовив Юхим.

— Що саме?

— Гуртом у кіно сходити. А то біс його зна, коли доведеться знову фільми подивитися. Згода?

— Пішли.

3

За день до вильоту Віктор одержав з дому три листи в одному конверті — від матері, Степана і Миколи. Ті писали про сільські новини, сповіщали про Вікторових однокласників Санька Сіроштана і Ніну Старченко, які вчилися в інститутах. Галя Бурейко, з якою товаришував Віктор ще в сьомому класі, десь у Німеччині на роботах. Ну, а решта новин уже відомі Вікторові з листів, які писали брати восени сорок третього року і на початку зими, перед тим як Віктор запропастився більше ніж на півроку. Миколка говорив, що бабуся Лукерія стала забуватися від того дня, коли німець-офіцер прийшов до них у хату і з Савою Йосиповичем зчинив стрілянину. І Вікторові стало жаль бабусі, лагідної, роботящої, богомольної і тому трохи затурканої. Аж наприкінці листа Миколка додав: «Від Оксани влітку одержала листа Ніна Старченко. Оксана начебто теж пішла в армію. Більше ми нічого не знаємо. Думається нам, вона тебе забула. Коли б ні — написала б нам». — «Напише, коли дома про неї іншої думки. Чого вона їм усім дома не подобається?» — сердився Віктор, перечитуючи вісті з дому.

Ще писав Степанко, що старий Римар передає поклін Вікторові. Брат додав від себе, щоб Віктор сповістив, що знає він про Олега Римаря. «Оце, буду я ще писати! Ну, втік він у сорок першому. А в сорок третьому, може, опинився в партизанському загоні. Хіба такого не буває? А я напишу: Олег — зрадник, а батькові його одні

неприємності. Нащо це мені? Та й що я можу знати про нього зараз?»

І Віктор за кілька годин до вильоту приготував додому невеличкого листа.

Любі мої мамо, Степанко і Миколко!

Вашим листам я радий без міри. Про себе багато не писатиму. Після війни розкажу. Мене нагородили ще одним бойовим орденом. А сьогодні я знову їду у відрядження тижнів на два, а може, й на більше. Отож ви не хвилюйтеся, коли не буде від мене вістей. Знайте,— так треба. Міцно цілую усіх вас.

Ваш Віктор

10 жовтня 1944 року.

— Вітю! — гукнув Юхим, витираючи піт.— Важка робота — складати листи. Перевір, будь ласка, чи не ліг м'який знак боком де-небудь? Я з ним, цим знаком, не в ладах.

Радист допоміг Юхимові і взявся за новий аркуш паперу.

«Люба Світлано!

Ти, мабуть, здивуєшся, коли одержиш цього листа. Перед від'їздом у далеке відрядження я обіцяв тобі написати при першій же можливості. І ось ця можливість випала. Я пишу тобі.

Знаєш, ми дуже хотіли потрапити в Ленінград. Та це від нас не залежить. Ми тільки думкою у місті, яке для всіх нас стало дорогим і рідним.

Пригадую нашу першу зустріч на вулиці. Тоді падали стіни будинків, вибухали снаряди. І зустріч біля стенду з афішами. Ти, певне, думаєш, що я пожартував. Звичайно, навіщо писати записки, коли можна прийти самому. Та я говорив, що не можу прийти, що зустрітися не можемо, і тому сказав тобі, щоб ти навідувалася до стенду. Він завжди, щоденно розповідає про новини. І коли ти будеш читати оголошення, все одно згадаєш і Миколу Зубровіна, і той вечір в театрі, і пісню Козловського, і мене. А на війні солдату легше, коли він знає, що його згадують тихим словом.

Будь щаслива, Світлано! Обнімаю тебе».

З листами закінчено, і Віктор на хвилину замислився: «А що, коли я зшию зошит і дещо буду записувати,

коли дозволятимуть обставини?» І одразу ж узявся за роботу. Паперу в нього, як у радиста, багато. Знайшов і обкладинку — шматок із гондоли аеростата.

— Що ти затіяв? — поцікавився Зубровін.

— Думаю вести нотатки, — відповів неохоче Віктор, — коротко, звичайно, і так, щоб, коли потрапить цей зошит до ворога, нічого не могли виудити.

— Чуеш, сигналить тритонка. Час уже на аеродром! — вигукнув Агеев, і хлопці подалися до машини.

Найбільше вантажу припало Вікторові — пакунки з продовольством, автомат, радіостанція і сухі батареї. Обвішаний торбами з усіх боків, він ліг на траву: стояти ж важко.

Над лісом, наче кораблі, застигли дві сині довгасті хмарини. В голубій блакиті неба тільки вони проводжали сонце до заходу. Та ось і воно зникло, залишивши на обрії багрянець на згадку про минулий день. Боляче стиснулось у Віктора серце: «Коли ми знову побачимо захід сонця тут, по цей бік фронту?»

Прибув екіпаж літака, і Зубровін повів розмову з льотчиками і підполковником Певневим. Місце висадки штурман відхилив, бо фашисти почали будувати там укріплення.

— Тепер у Курземе справжнісінький хаос. Ми самі підшукаємо місце і скинемо, як тільки смеркне. Вночі багато є шансів приземлитися на німецьку кухню: вогнів не видно.

— Значить, і цей стрибок буде сліпий? — перепитав Зубровін у штурмана.

Штурман і підполковник Певнев не відповіли.

— Чули? — звернувся Зубровін до своїх. — Щастить нам, як утопленим. Знову будемо стрибати наосліп...

— Та ще й з дального бомбардувальника. Скинуть нас, немов бомби, — озвався Віктор. — А взагалі діло ясне. Хай кидають тільки у ліс, а не на луг і не на хутір, як узимку.

«Ось і побачився з донькою і дружиною! — Олексій дивився собі під ноги. — Спершу обіцяли дати відпустку перед вильотом, а зараз усе навпаки. Як же! Знову орудуй у фашистському тилу, ніби на фронті не знайшлося б місця. Знову озирайся, кашляй у шапку. А нерви ж не з колючого дроту!» Так міркував Агеев, ніби не він сам, а хтось інший за нього згодився летіти в тил ворога.

Аустра все непокоїлась, чи не забула вона яких медикаментів, чи всі узяла інструменти. «Поранених там нікому лікувати». Їй стало сумно. Може, хтось з її товаришів не повернеться. А яке радісне майбутнє чекає їх після перемоги! Вона закінчить медичний інститут, працюватиме лікарем у рідному містечку. А поки що треба летіти добувати оте право на навчання...

Внизу виднілося море. Літак повернув на південь. Минали довгі хвилини тривожного чекання. Та ось прогула сирена. Відкрився люк.

Десантники покидали літак...

Внизу виднівся темний масив лісу, перетятий просіками й струмками, блимали вогники далеких будинків. Уже відчувається швидкість падіння, свист вітру. Скоро земля.

Радистові пощастило — він не повис на дереві, а зачепився лише за малу берізку. Стягнувши парашут із деревця і присипавши його листям, Віктор побрів розшукувати своїх. Сигналив, ляскаючи язиком. Ніхто не озивався, і він принишк біля галявини. Пролунав постріл. Ще. Знову тиша. Раптом тріснула суха гілка й озвався тихий голос:

— Вікторе, ти?

Це був командир. Вони кинулися в обійми, як давні друзі після довгої розлуки.

— Інших не помітив? — спитав Зубровін.

— Ні. А ти?

— Літак летів по еліпсу і високо. Далеко розсипав, — відповів командир. — Не транспортний, а бомбардувальник.

— А може, Аустра не стрибнула, — висловив здогадку Віктор, — і тоді всі полетіли назад?

— Не могло бути! — рішуче спростував Микола. — Аустра — смілива дівчина.

— Вже і місяць зійшов, — мовив журно Віктор, — і вітер стих, а наших нема...

Олексій Агеєв завис на високій сосні. Як не пробував він регулювати парашутом, натягуючи стропи, та все ж зачепився за гілля. Олексія обкрутило кругом дерева і сильно вдарило. Отямившись, він відчепив лямки парашута й полетів каменем униз. На нього натрапив Юхим Колтунов.

— Підведись, — подав йому руку Юхим. — Стоїш? Це ж добре! Ану пройди. Не болять? Значить, перелому

нема. Тут без ніг — як без голови! Будемо чекати на своїх.

Минуло кілька годин. Юхим почав турбуватися, відходив у бік, стукав палицею по дереву. Але ніхто не озивався. «І все тому, що окаянний літак під хмари залетів. Zenіtok побоявся. Ось і розсипав нас, наче горіхи!»

На тім боці галявини з'явилися дві постаті з клунками за плечима й автоматами. Почулися умовні сигнали.

— Наші,— звівся на ноги Юхим.— А де ж ще двоє?..

4

Цілу ніч Певнев майже не спав — все думав про групу Зубровіна, яка вчора ввечері вилетіла в Курляндський котел. Боліла голова. Перед очима стояла шестірка розвідників з нав'юченими мішками і парашутами, з перев'язаними чобітьми. «Отже, і цей стрибок сліпий?» — лунав голос Зубровіна. «Так. Сліпий, що вдієш? Як же вони там? Чи все обійшлося гаразд?»

Поснідавши с'як-так, Певнев вийшов за поріг і попрямував у розвідвідділ штабу фронту. Штаб містився на околиці містечка, коло самого лісу. Біля радіостанцій у великій світлій кімнаті сиділи радисти. Коло одного апарата мінялася зміна. Старшину заступала на рації синьоока білява дівчина з косою. Вона була в голубому светрі, гаптованому білим латиським узором. Це була дівчина, яка наймитувала в лісника Буцена, поки не прийшли радянські війська.

— Що чути із «котла» від ОВЛ? — спитав Певнев радистів.

— По графіку ОВЛ мусить з'явитися в ефірі через десять хвилин,— доповів старшина.

— Який у нього позивний? — поспитала радистка, котра заступала на вахту.

— ОВЛ. А що таке?

— Нічого,— відповіла дівчина й сама вистукала ці літери.

Певнев сів коло радистки, надів навушники. Він теж знався на радіо і морзянці.

Радистка напружено чекала першого сигналу від розвідницької групи Курляндського котла, Певнев розстебнув комір, витер чоло.

В ефірі на всі лади висвистували, цвірінькали, піпикали сигнали радіостанцій,

— Ну? — поспитав він.

— Поки що не чуть,— відказала радистка.— Певно, запізнився.

— Зачекаємо,— зауважив Певнев. Йому часто доводилося отак сидіти і все чекати першого сигналу. І так легко стає на серці, коли раптом озвуться свої! І так тривожно буває. Мовчать — значить, потрапили в біду.

Задзвонив телефон. Підполковник узяв трубку.

— Товариш Андреев? На жаль, нема. Ждемо.— Поклав трубку й сказав радистці: — Викликайте ще раз.

Дівчина увімкнула на передачу. Спалахнув зелений вогник індикатора, і дівчина почала вистукувати свої позивні, даючи знати далекому товаришеві, що його чекають, його хочуть почути. Потім знову переключила на прийом. Ефір сповнився звуками, але бажаного ОВЛ не було. Якись радисти посилали позивні, передавали групи цифрового тексту, запитували, чи все прийнято і що треба повторити. А один, на сусідній хвилі, вибивав комусь на міжнародному жаргоні «як здоров'я» і признавав побачення. На іншій хвилі хтось передав «99» — «Іди к чорту».

«Хто ж це? Наш лається з німцем чи німець з нашим радистом? Чи йде перепалка між своїми? Але де ж ОВЛ? Невже нещастя?»

— Мовчить? — поспитав Певнев.

— Мовчить, товаришу підполковник.

— А радист у них досвідчений? — поцікавилася дівчина.

— Бог ефіру! Цей хлопець бував на завданні. Він там витворяв штуківини тільки такі! Навіть антени не підіймав, розкидає всього на метр від землі і передає. З лісу, з болота. Вас же учили працювати з високих місць?

— Так.

— А він ось... У звіті написав, що з далекої відстані його почують, навіть коли будуть антени на землі, бо працює він на хвилі, відбитій від смуги Хавісайда, а не на земній. Хлопець з головою!

— Якби знаття! — вигукнула радистка.— Попереднього завдання ми не виконали, бо вишукували горбки і високі дерева для антени. Нас і застукали!

Певнев подумав: «Скільки радистів загинуло тільки тому, що намагалися тримати зв'язок із зручних місць.

А ось Віктор вирішив поламати інструкцію, робив на-
впаки. Але чому він мовчить?»

Минуло півгодини. Скільки не вистукувала радистка
ключем, як уважно не прислухалася, ОВЛ не подавав
голосу. Таке життя розвідників. Учора ходили, може, на
концерт, а сьогодні як у воду канули.

«Хлопець з головою,— думала радистка.— Молодий,
звичайно, і, можливо, красивий. І кароокій, такий, яко-
го вона колись любила. Озовися! Озовися!» І вона знову
вистукувала свої позивні.

Мовчить...

Обличчя підполковника спохмурніло. Він запалив ци-
гарку і поклав навушники на стіл. «Ось що значить —
сліпі стрибки! Невже вони потрапили прямо в розташу-
вання німців?» Він стомлено витер лоб, узяв телефонну
трубку й сказав глухим голосом:

— Нема зв'язку... Так, я дам розпорядження. На ава-
рійну хвилю посаджу найкращих операторів. Слухаю.

Вона знову переключила на передачу, хоч надії, що її
почує радист по той бік фронту, у неї не було.

Певнев відчував на собі погляди радистів. Йому стало
зовсім сумно.

— Слідкуйте, щоб навіть муха в ефірі не пролетіла
непоміченою! Через кожні дві години доповідайте мені
про ОВЛ,— наказав він зв'язківцям.

Ще постояв на порозі, допитливо поглянув на опера-
торів, а потім вийшов.

«Може, й від нього чекає зараз звістки любима дівчи-
на? Де ж її друг? А де мій? Ось уже третій рік, як про
нього нічого не чути. Може, і він пішов під чужим ім'ям
у тил ворога? Три роки!..»

Мрії... Мрії... Вони привели Оксану у ворожий тил
і ось сюди, на вахту біля радіостанції...

Наче наяву бачить вона його уперті карі очі з лука-
винкою, скуповджене волосся, ледве помітну посмішку.
Ні, він повинен жити обов'язково! Матері ж писав: «Іду
в далеке відрядження». Що за відрядження? Можливо,
у тил до ворога?

А ОВЛ все мовчить. Оксана нагадує товаришеві по
зміні:

— Слухайте, будь ласка, ОВЛ на аварійній хвилі.

І обидва думають про одне: «Можливо, група вже
розгромлена?» Та вголос цього сказати бояться.

Щось важке давило серце Оксани. Її колишні товариші — десантники — після перепочинку пішли на фронт. Для розвідувальної роботи у них виявилися слабкими нерви. Тож кажуть: бог вигадав дружбу, а чорт — парашутну службу.

5

Наступ радянських військ котився зі сходу, викидаючи на курземський берег сміття з східних частин Латвії, Естонії, з російських областей, тимчасово окупованих гітлерівцями. Фашистські запродавці групувалися в загони СД, створювали штаби на хуторах, у містечках. На одному з таких хуторів розташувалася команда Римаря-Подайкіна, який утік разом з капітаном Шнейдером. Становище в ті дні в Курземе ускладнилось, і гітлерівців не цікавили партизани. Радянські танки підходили до Риги, а на заході ще раніше прорвалися між Лієпаєю і Клайпедою до моря. В «котлі» зчинилася паніка. Деморалізовані війська мчали до портів Лієпая і Вентспілс, а назустріч їм ішли машини у зворотному напрямі.

В один із таких неспокойних вечорів над Курземе, недалеко від міста Кулдиги, з'явився радянський дальній бомбардувальник. По ньому почали бити ворожі зенітки. Варта, виставлена Подайкіним, зачувши стрілянину, насторожилася. І дивно! На очах у поліцаїв вдаль розпустилися куполи парашутів.

Подайкін зняв тривогу, подзвонив комендантові у волость, у Кулдигу. Але чергові комендатури не відповіли, вони вже склали свої манатки, приготувавшись до евакуації.

— А ми як? — занепокоїлися айзсарги.

— І нам треба переїхати до Німеччини!

— Чорт з ними, з тими парашутистами! Може, їх цілий полк викинули! Ще й сонце не зайшло, як з'явилась російська пташечка! А що буде вночі?

— Не будемо дурнями! Домагайся, пане Подайкін, щоб на кораблях нам дали місця!

— З Курземе більшовики покінчать за три дні!

Подайкін прислухався до галасу, поглядаючи на темний ліс, куди спускалися парашутисти.

— Що ми — дурніші за німців? — нагримав Подайкін на своїх. У ліс він іти боявся. А ще більше тремтів

перед своїм начальством — службовцями СД і гестапівцями.

— Мовчати!

Поліцаї й айзсарги трохи втихомирились і пішли вечеряти, пити самогон і пиво. З самогоном легше переносити злигодні бродяжницького життя. Вартовий і Подайкін залишилися на подвір'ї. Закурили. Вартовий важко зітхнув.

— Чого розкис?

— Набридло!

Подайкін, помовчавши, додав бадьоро:

— Думаєш, не спіймаємо? Я у Псковських лісах не таких ловив! Тут, мабуть, вони і твоїх землячків висадили?

— Латишів? — спитав здивовано вартовий.

— Еге ж. Більшовики обов'язково повинні скинути розвідників, які знають ці місця.

— Я їм заздрю! — вихопилось у вартового. — Вони й на шибеницю підуть, знаючи за що. А що ми скажемо, коли нас поведуть вішати? За що ми з тобою воюємо? Їм, комуністам-парашутистам, легше, — за їхньою спиною опора яка! Може, батько твій із ними проти нас?

— Нема в мене батька, мовчи! — раптом спалахнув Подайкін. — А то прикінчу тебе огут...

Подайкін підняв своїх «лісових котів» ще вдосвіта. Поліцаї збиралися неохоче, протираючи заспані очі. Ось і місце, де, на їхню думку, приземлилися радянські парашутисти. Кілька чоловік на всяк випадок вистрілили з автоматів. Іти в ліс побоялися.

— Чиї сліди?

— Жіночі. Може, дівчинка приходила по дрова.

— Лопух ти, Роберте! Це слід парашутистки! Бачиш, у чоботях. А хто із ваших у таку пору ходить в чоботях? Незабаром сліди обірвалися на лісовій дорозі.

— Собак би сюди, — сказав хтось.

Та ось знову вони натрапили на слід і пішли скоріше. Якби це були чоловічі сліди, то поліцаї, можливо, й не схотіли б іти «на роги», але маленька ніжка запаморочила всім голови.

Раптом рудий поліцай скинув з плеча автомат і прочесав вирубку. Там ішла дівчина в чорному жакеті, з сумкою в руках. Вона озирнулася, закинула за спину сумку і шмигнула в кущі.

— Що ти зробив? — накинувся Подайкін на айзсарга.

— Першим помітив, першим і хотів її підстрелити! — відповів той.

— Хто з шмайсера б'є з такої відстані?

— А може, вона поранена? Ми ще її наздоженем!

— Доганяй вітра в полі! Вона зараз скаже своїм, тоді буде халепа! Ми ж не знаємо, скільки їх,— промовив другий.

— Вертаймо назад, поки від дороги не зайшли далеко.

Вони постріляли в кущі і побрели до дороги, якою снували криті автомашини.

6

Навіть після вдалої висадки розвідники повинні негайно піти в інший район — таке правило парашутистів. Але йти зараз — значить, покинути Аустру і Костю напризволяще. Тому-то весь день вони розшукували своїх, раз по раз зустрічаючи біля хуторів і на дорогах поліцаїв і солдатів. Надвечір на багністій луці їм пощастило зустріти Костю Озолса. Про Аустру він нічого не знав, але вже встиг побувати на хуторі.

Хазяїн хутора повернувся з Лієпаї і розповів Кості Озолсу про велике скупчення у порту транспортних кораблів. Вчора їх там стояло тридцять. Віктор заздалегідь зашифрував це повідомлення для Центру.

Біди не шукай — вона тебе сама знайде. Розвідники загубили місце, де була схована рація і продовольство. Малі озерця і болота, схожі одне на одне, збили їх з пантелику. Змучені дорогою, вони розташувалися на ночівлю під лапатим гіллям ялин.

Стояла на диво тиха осіння ніч. Щербатий місяць несміливо позирав на землю крізь плетиво гілок.

— Ти спиш, Вітю?

— Ні.

— І мені щось не спиться,— сказав Зубровін, зітхаючи. Він присунувся до Кошика.— Як себе почуваєш у «котлі»?

— Мені здається,— відповів Віктор пошепки,— все буде гаразд.

— Я теж так думаю. Погано тільки, що Аустри немає.

— Вранці, як тільки знайдемо свої речі, підеш із

Костем на рекогносцировку. А я з хлопцями подамся в інший бік — може, знайдемо Аустру.

Ранком виявилося, що до місця, де була радіостанція, недалеко. Вони швидко знайшли орієнтири — дві дуплясті осики. Раптом всі застигли від здивування: на траві валялися казанки, два розірваних мішки. Земля була зрита.

— Тут були дикі кабани! — вигукнув Агеев.

— Дивіться, що натворили!

— А казанок затягли куди, чорти полосаті! І ковбасу поїли!

— Добре, що не двоногі свині!

Віктор почав розгортати рацію. Юхим хотів закинути кінець антени якнайвище, але під тягарем ізоляторів вона зависала на нижчих гілках.

— А будь воно неладне! — сердився він і знову прицілювався нею на вершину ялини.

— Хай провід лежить на кущах,— зупинив того Віктор.

— Антена — і на метр від землі? — здивувався Кость.

Віктор хитнув головою, а Зубровін пояснив:

— Це вже перевірено. Це гарантія, що німці не запенлюють Віктора.

Затамувавши подих, Віктор вистукував ОВЛ. Переключивши «на прийом», він одразу ж почув приглушені сигнали потужної радіостанції. Звідти відповіли, що чути добре і що там дуже хвилюються. Віктор одразу ж почав передавати шифровку:

«В Лієпаї 30 транспортів. Ніяк не можемо знайти Аустру. Од Тукумса на Кулдигу йдуть сотні машин з солдатами. Були на хуторі. Про наше перебування тут знають місцеві жителі й поліція. Але ми не можемо піти звідси, доки не знайдемо Аустру. Ведемо спостереження за рухом військ на дорогах».

— А може, у неї парашут не розпустився? — подумав уголос Озолс, коли Віктор згорнув радіостанцію.

Всі злякано поглянули на нього...

А тим часом Аустра була на відстані кількох кілометрів од них. Розшукуючи своїх, вона намагалася не заходити далеко від місця приземлення. Та звідки їм знати, що вона опустилася по той бік шосе? Аустра марно шукала десантників усю ніч, натикаючись на хутори, і незабаром зрозуміла — треба шукати не там.

Переслідування айзсаргів змусили її відмовитись од розшуків і йти кудись далі.

Попереду виднілося поле і хутори. Стомлена вкрай Аустра сховалася в кущах, недалеко від клуні з сіном. Тут вона вирішила перепочити, зібратися з думками. Звідси видно будівлі й худобу на луці.

Аустра дістала з мішечка сухарі, розмочила їх у калюжі, відломилла кінчик ковбаси й почала жувати. Їсти не хотілося.

Минулої ночі вона зовсім не спала. Вчора за нею полювали поліцаї, але їй вдалося вислизнути. Зараз усе стихло. Вечір. У сараї заганяють худобу, від колодязя жінки несуть воду. То й що ж? Аустра теж буде готуватися до ночі. Вона боялася темряви ще і в мирні дні. Вночі їй часом увижалися відьми, страхав у хаті домовий. Ні. Аустра була не з хоробрих дівчаток. Ніч є ніч. У ній багато таємничого, моторошного. А тут — чужий ліс... Поблизу поскрипує сухе гілля, вдалині чути постріли гармат.

Стемніло. Почав накрапати дощ. Цього ще не вистачало! Аустра стала розгортати плащ-палатку.

Одна у лісі. Одна на весь цей принишклий світ. «Дурненька, дурненька! Працювала б у госпіталі медсестрою, і ніхто не дорікав би їй, що мало трудиться вона для перемоги. А тут ось розкидало всіх, спробуй знайти своїх! Правду, мабуть, казав Олексій Агеев, що не дівоча це професія...»

Накинувши плащ-палатку на голову, Аустра притулилася до великої сосни. Краплі дощу барабанили по палатці тоскно, однотонно. Важко зітхнула дівчина. «А що, коли б усі отак думали, як я зараз? Тоді б ніхто не пішов у розвідники. А як же без них воювати? Ех ти, а ще комсомолка! Ти ось спробуй перехитрити ворога, а не кисни, як оця дорога під дощем».

І на серці у неї полегшало.

7

Думка про Аустру не покидала Костю. «І трапляється ж таке — одна дівчина, й ту не вберегли. І в усьому винуваті оці прокляті сліпі стрибки!»

На війні дівчата стають несхожими на тих, які колись ходили в шовкових сукнях, в туфлях на високих каблучках. Аустра ж здавалася Кості красивою навіть у

кирзових чоботях і в фуфайці, з автоматом і санітарною сумкою. «Ах, слово честі! Як вам не соромно!» — одверталася вона, зачувши жарт. Дивлячись на її задумливе обличчя, великі очі, слухаючи мову, Озолс забував про війну. Своєю присутністю дівчина вносила в життя розвідників щось незвичайне, не військове. При ній навіть такі хлопці, як Юхим Колтунов і Віктор Кошик, охочі до розмов, прикушували язики. Тепер, коли її нема, Кость особливо жалкував. «Чого я раніше не міг сказати, яка вона хороша. А скільки було можливостей про це сказати!»

В цей день була визволена Рига. Потік розбитих німецьких дивізій на захід до Кулдиги і далі — до портів Ліепая і Вентспілс — посилювався. В районі Лієпаї тривали бої. Відрізане угруповання ворожих військ хотіло прорватися з «котла» в Східну Пруссію.

Кошику двічі на день доводилося передавати шифровки. Увечері в нічну розвідку пішли Віктор і Кость. Простеливши плащ-палатку, вони залягли в густому ялинику біля широкої галявини. По той бік дороги лісу не було, і машини окреслено чорніли на фоні чистого неба. Години через три-чотири рух став майже безперервним. Щоб краще бачити, спостерігачі вирішили засісти в кущах, біля самісінького шосе. Загупали колеса гармат, заторохкотіли вози. Солдати наспівували пісні, хтось награвав на губній гармошці фокстрот.

— Чим не концерт, — прошепотів Кость на вухо Вікторові.

Раптом пролунала команда, і обоз зупинився. «Ось тобі й концерт!» — подумав Віктор. Залишатися в кущах ризиковано: невідомо, скільки будуть стояти обозники. А відходити до лісу треба було галявиною. Кость мовчки показав на автомат. «Справді, звідси зручно чесонутися по обозниках. Але тоді ми викриємо свою групу. Та головне — треба шукати Аустру!» — подумав Віктор.

Припавши до землі, тримаючи наготові автомати і не зводячи очей з обозників, розвідники стали повзти по відкритій галявині. Ось і струмок з похилими берегами. Обидва промокли наскрізь, попереду ще довга ніч. Вогнище розвести не можна, горілки нема. А надвечір Віктор зовсім занедужав: його то морозило, то кидало в жар. Смерком хлопці вкрили радиста одежею і згорнутим парашутом.

Опівночі недалеко пролунали постріли, зчинився лемонт. По той бік були Зубровін і Колтунов — вони стежили за шосе, по якому відступав противник до портів Курземе.

— Кінчай хворіти, Вікторе! — сказав Агеев, виймаючи з торбинки гранати.

Той підвівся, захитався, в очах потемніло, і він потряс головою.

Вигуки на шосе вщухли, але перестрілка ще лунала то в одному, то в іншому кінці лісу. Десять скавучали собаки. В кушах щось тріснуло.

— Хто? — вигукнув Олексій і пальцем відсунув застережну чеку автомата.

Перед ним стояли Зубровін і Колтунов. На ялиник, де вони лежали в укритті, натрапив боковий дозор піхотної частини. Розвідники розпочали раптовий вогонь і подалися в гущавину. Вкрай знесилені, Микола і Юхим присіли, обіпершись спинами об сосни.

— Передавати можеш? — перевівши дух, спитав Зубровін.— Слів двісті. Обов'язково сьогодні ж. Зараз. Жах, скільки артилерії і танків стягли вони сюди. Наші повинні знати про це.

Шифрувати допомагав Агеев. Він ретельно вивів цифрові групи телеграмн. Розкинули антену, і радист одягнув під шапку навушники. Він працював понад три години. Якби хто знав, як важко було йому вистукувати цифри, останню десятку цифр! Здавалося, не дотягне. Нарешті, сигнал — «квитанція», і Віктор, наче дерево, звалився на землю.

Минула ще одна дощова ніч. Віктор марив. Здавалося, він був уже на грані смерті. А допомогти нічим. Медикаменти знаходилися в Аустри.

З Центру передали: «Шукайте Аустру. Будь-що поставте на ноги Віктора. Готуйтеся йти у новий район».

— Що мені робити? — шепотів пересохлими губами Віктор.

— Їсти побільше треба! Їсти,— сердито озвався Микола.

Агеев і Озолс заблимали люто очима.

— Зрозумів? Не будеш їсти — розстріляємо, як саботажника!

— Ленінград пам'ятаєш? — спитав Юхим.— Побороти треба чортову хворобу!

І, переборюючи огиду, Віктор почав їсти. Треба...

Розвідники готувалися до походу в новий район. Юхим вирізав палицю і подав Вікторові.

— Ось, візьми! Довоювався...

Хором прокричали: «Аустра!» Мовчанка. Тільки луна прокотилася лісом аж до хуторів.

— Ходімо, братці! Дорога далеченька,— промовив Зубровін сумним голосом.

Йшли просікою мовчки, ступаючи по вологому, вже почорнілому листі. Ось від осики відірвалося кілька листочків, закружляло і впало на мокру глицю. А решта тремтіла на гіллі навіть без вітру, боячись одірватись — розлучитися з деревом.

Похмурий ліс восени. Сиротливі берізки і осики сумують за втраченою весною. Сумно шерхотить на вітрі голий чагарник. Тільки ялини і сосни стоять зелені і ніби байдужі до всього. Але по їхній потемнілій корі стікають прозорі краплі, як дівочі сльози, і, зриваючись, капотять по мертвому листі.

Просіка раптом урвалася, і попереду розстелився луг. На тому боці, коло старого піддашся для сіна, паслися дикі кози.

— От би їх підстрелити! — вигукнув Юхим.

— А такі гарні кози!

Цап, зачувши голоси, випростався, підвів сторожко голову і, круто обернувшись, підстрибом побіг, ведучи за собою весь табун.

Сумно восени на лузі. Здавалося, сіре олов'яне небо придавило все живе. Ні звуку, все наче вимерло. Віктору стало моторошно. «Ні, не здамся, не впаду. Виживу!»

Щоки, вуха Віктора палають вогнем. Та він іде, стискуючи автомат на грудях, упевненіше, твердіше ступає по землі, розбризкуючи воду в калюжах, іде, не відстаючи від товаришів.

8

Обережно і повільно просувалися хлопці Зубровіна на південь. Хворий радист, напружуючи свою волю, ішов уперед. Він пригадав усі ті дні, коли йому було дуже скрутно. Перед очима сплив епізод — Віктор у день смерті батька пише іспитовий диктант у сьомому класі. Наче пересохло у горлі. На папері дві фіолетові плямки від сліз. «Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає,

коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце...»

«Ось і тепер,— думав Віктор,— плачуть дерева, вмивається сльозами земля.— Він міцніше стискує автомат.— Де небо? Де сонце?»

Віктор підвів голову і побачив свинцеві хмари над лісом, які наче ось-ось постинають вершини осик і беріз.

Ранком вони пересікли битий шлях Кабіле — Кулдига і тільки-но сіли поснідати в затінку лісу, як раптом Колтунов помітив двох людей з автоматами. Розвідники залягли. Та невідомі теж їх побачили, дали одну чергу і кинулися навтіки.

— Зброя німецька, одяг мішаний — не інакше — поліція,— мовив командир.— Треба відходити на південний захід, до великого лісу.

Незабаром біля широкого луку командир залишив Кошика і Колтунова у кущах, а сам з Агеевим та Озолсом пішов у розвідку. Тільки вони відійшли, як почувся голоси. Віктор миттю сховав у розколину берега рацію і звів автомат. Юхим розклав гранати коло себе, став на одне коліно, тримаючи наготові автомат. З-за кущів вискочило четверо.

— Стій! Руки вгору! — вигукнув Віктор.— Кидай зброю!

— Самі кидайте! — почувся у відповідь.

Четверо на двох. Автомати проти автоматів. Кілька секунд мовчазного, неймовірного напруження, і двоє з четвірки поклали зброю на землю. Ступили на один крок. Перший — високий, у брилі, російській фуфайці і кущих німецьких штанях — заговорив:

— Ми — росіяни. Своїх видно хоча б по компасу і автомату, а головне — по характеру. Ми теж партизани! А стріляли по вас наші головотяпи — кухар і санітар.

— А я Леонід Петрович,— подав руку широкоплечий, з пишними руськими вусами чоловік.

— Закурюйте, хлопці,— запропонували вони, розкривши портсигари.

— На шосе рундучок біля контрольно-пропускного пункту накрили,— пояснив Тарас, підморгуючи.— Може, чули? Латиші там стільки цукру набрали!

Кілька рук потяглося до тютюну.

— А я вас на мушці тримав ось з-за цього куща,— похвалився молодий партизан з широкими, рівними плечима. Він був у лейтенантському френчі, в сірому карту-

зі з великим козирком.— Хотів було вже смальнути. Як стримався — і сам не знаю. Казимир мое ім'я, прізвище Дзеніс. Прозвали Малим.

Усі перезнайомилися і гуртом попрямували в партизанський табір. Недалеко від натягнутих плащ-палаток, здебільшого трофейних, між двома ялинами палало багаття.

— Ти хворий? — спитав Тарас, поглянувши на Віктора.— У нашого санітара мусять бути порошки.

— Спасибі,— подякував Віктор, задивившись на нього.— Це твоє справжнє ім'я?

— Охрестили товариші! — всміхнувся Тарас.— У нас більшість хлопців мають свої «позивні».

— Його назвали в честь Тараса Бульби,— пояснив Леонід Петрович.— Чи не козарлюга?

Тарас усміхнувся і сказав:

— Двічі в полоні був. Смаленого чорта бачив!

Ось так Кошик і зустрівся з Трифоновим, людиною, яка пережила фашистський полон і яка знала в обличчя Дімку Подайка, в минулому Олега Римаря, колишнього Вікторового товариша по школі, по батареї. Якби вони знали про це, було б про що їм поговорити.

Віктор познайомився і з командиром. Висока постать, певне, ще в дитинстві перебитий горбатий ніс, смагляве обличчя з свіжим рубцем на щоці, чорна борода, вуса і очі під темними дугами брів. Вони наче здатні наскрізь пропікати поглядом людину. Зараз очі були лагідні, з відсвітом душевної доброти. Таким був Сашко Капустін. «Наче й народився командиром,— думав Віктор.— Які хлопці йдуть у парашутисти! Всі добровольці!» І Кошик пригадав слова Агеєва, коли той давав рекомендацію: «Одно у нас серце, Вікторе! Одними думками живемо, одна нас доля звела в цю війну. Може, тому ми часто схожі один на одного і віком, і стійкістю у бою, й думами».

Загін Капустіна складався з групи розвідників Першого Прибалтійського фронту — парашутистів, місцевих жителів, а також радянських солдатів, колишніх полонених.

Порадившись, Капустін і Зубровін домовилися діяти заодно. Бійцям Зубровіна це давало можливість не лише контролювати одну з основних шосейних доріг у Курземі, а й ширше розгорнути розвідувальну роботу.

Від Зубровіна Капустін дізнався про Аустру. Того ж

вечора партизани попередили своїх на хуторах про парашутистку.

Минали дні. Віктор поправлявся на добрих харчах кашовара Михайла, який ненароком обстріляв було його й Колтунова у лісі.

Олексій Агеев, Юхим Колтунов та ще двоє бійців капустінців вели щодобове спостереження за шосе. В ці дні активні бойові дії на фронті вже припинилися. Фашистам не вдалося прорватись у Східну Пруссію, і вони на якийсь час принішкли, як загнана мишва. Зубровін і Озол навідувались на хутори і завели там нові знайомства.

Робота на радіостанції забирала дві-три години на добу. Віктор частенько просиджував біля багаття або заходив до чийогось намету.

Потоваришував Віктор і з командиром розвідки Петром Трифоновим (Тарасом), і з Павлом Єршовим. Вони партизанили разом з 1942 року в Смоленській області, в Білорусії. За цей час вони стали нерозлучними друзями.

Павло Єршов ходив у начищених чоботях і в генеральських штанах з широкими червоними лампасами. Він чомусь усе відвертав очі від товаришів.

— Соромиться, як та дівчина, — говорив сміючись Тарас. Була в нього ще й інша дивна звичка. Якщо нікого не було, він завжди позирав у дзеркальце, пригладжував своє біляве волосся, витирив з обличчя найменшу порошинку. Заставши якось Павла за «туалетом», Тарас не витерпів і засміявся:

— І чого б ото я наводив красу?

— Відчепись, — нехотя мовив Павло, — не твое діло.

— Йй-богу, здурів, — підморгував товаришам Тарас, задоволено шкірячи білі зуби.

Олексій Агеев і тут слідкував за порядком, вимагав дисципліни. У таборі не повинно бути шуму, голосних розмов. Кашовару Михайлу особливо перепадало, коли на кухні валив дим. Агеев потоваришував з селянином із Лудзенської округи Петром Порфільєвим. Йому було років за сорок, і він зовсім не скидався на парашутиста: неголений, сутулий і трохи вайлуватий. До людей начитаних і з освітою ставився з повагою, любив слухати всякі бувальщини і сам охоче розповідав казки. Нишком він цікавився, скільки можна заробити хліба в колгоспі і чи може Радянська влада осушити болота в його

рідній волості. В сорок першому році його посадили німці у тюрму, та він утік, а згодом зустрівся з Капустіним і не по літах став розвідником-парашутистом. Радист Капустіна, Володя Кондратьєв, був молодший від Порфільєва майже втричі. Він пішов у парашутисти з восьмого класу московської школи і любив хвалитися про ще довоєнні подвиги. Володя з сусідськими хлопчиками робив «нальоти» на лабораторії університету імені Ломоносова і «визволяв» піддослідних собак з-під гострих стилетів сивобородих фізіологів.

Віктору сподобалися нові знайомі. Різні віком, з різною освітою і життєвим досвідом — всі вони були ширими людьми, добрими солдатами, кмітливими розвідниками. Дивилися вони на свою нинішню посаду, як на потрібну для Вітчизни професію. Віктор вірив, що в такому оточенні він і сам стане більш розсудливим, старшим, навчиться краще розуміти людей.

Ранком Віктор відчув чийсь дотик і розплющив очі. Над ним схилився білобрисий кароокий хлопець.

— Свейке, товаришу! Я теж партизан! — гордо промовив він. — Спиш, як «лошинка»! Ку-ку-рі-ку...

Називати конем того, хто довго спить, Валюк навчився у Тараса, якого дуже поважав і якому хотів у всьому наслідувати.

— Так, кажеш, партизан? — перепитав Віктор, посадовивши хлопця біля себе. — Ах ти ж, півник! Недарма носиш і прізвище Гайліс.

— Партизан. А автомата мені не дають! Ось брат дав лише пістолет поносити.

Підійшов Юхим Колтунов і сказав, подаючи йому руку:

— Ти думаєш-таки за мене сестру свою віддавати заміж чи ні? Кубанку тобі подарую. Прокукурікай Емілії...

— Я говорив Емілії, та вона Тараса любить.

— А ти ще їй замов словечко, — наполягав Юхим.

— Та замовкни ти, донжуан курляндський! Морочиш голову дитині. Валюк, ану дай цьому женихові, щоб забув, як звати твою сестру! — не витримав Зубровін.

Цього було досить, щоб Валюк стрибнув на плечі Юхима, який присів поряд.

— Я тобі дам, жених курляндський! Закукурікаеш і ти.

Розвиднялося. Вдалині, між густими соснами, синів світанок. У таборі тихо гомоніли люди. Віктор узяв автомат і виліз із намету, щоб зустріти Агеєва. У того з-під картуза вибивалася чорнява мокра чуприна, рясний піт котився по обличчю, штани і чоботи були мокрі. Довелося брести по воді.

— Фашисти підвозять щити до дороги. Збираються, певне, зимувати,— говорив Агеєв.— Розгортай, Вікторе, карту. Є що відмітити. Засікли ми оборонні точки і артилерійські батареї!

Незабаром Віктор уже сидів біля рації, посилаючи «листа» на Велику землю.

Олексій примостився біля вогнища. Раптовий вітер гасив полум'я, і дим валив просто в обличчя. Він морщив ніс, одвертався. Мокрі чоботи парували, приемне тепло охоплювало все тіло, хотілося спати.

Вологий туман уже розходивсь між соснами, відкриваючи похмурий вид осіннього лісу. Над вогнем у двох відрах кипів суп. Запах засмажки лоскотав ніздрі, збуджував апетит.

Дехто з розвідників збирався йти на шосе, інші вартували навколо табору, решта несли дозорну службу біля самих хуторів, коло лісових доріг. Неждано з хутора прибіг брат Валюка — Саша Гайліс. Він сповістив, що на сусідньому хуторі Лейші сорок солдатів і айзсаргів. Табір насторожився. Кожен боєць оглядав свою зброю, тугіше підперізував ремені, начепивши на них автоматні диски, гранати, міни. Все повинно бути напоготові. Розмовляли пошепки. Тепер і в кухаря Мишка з-за спини стирчала гвинтівка, і він частіше лягав на землю і дув, щоб менше було диму.

Від патрулів надійшла ще одна звістка: «Айзсарги забрали корів!» Але це, можливо, й розвідка гестапівців. Ось чому Капустін написав старому Гайлісу записку й віддав Валюкові. Той неохоче відчепив пістолет і подався на хутір.

У табір Валюк Гайліс приходив щосереді, приносив листи від батька і дані своєї розвідки. Хлопець підрахував зенітні і кулеметні точки навколо Кулдиги, дізнався, скільки солдатів квартирує на Віндавській вулиці, скільки проводів тягнеться до штабу групи військ «Північ». Хлопець був одним з перших місцевих жителів, яких зустріли розвідники Капустіна. Було це місяця півтора тому. Капустін, Тарас і боєць Журавель лежали

в ялиннику, чекаючи на своїх. Раптом почувся недалеко гомін. Капустін попросив Журавля, який знав латиську мову, дізнатися, в чому справа. Журавель недавно втік з фашистського полону і охоче пішов на своє перше завдання. «Взвод, розійдись уздовж лугу! А ти чому не виконуєш наказу? — Хтось свиснув, а той же суворий голос продовжував: — Я тобі всиплю, капрале! Ти у мене заробиш. Ну?!» І знову свист і тупіт. Журавель поспішив до Капустіна. «Товаришу командир! Оточують. Взвод. Поліція!» — «Приготуватися!» Та вигуки стихли. Капустін недовірко глянув на Журавля і сам пішов до лугу. З-за кущів вискочив бик, а за ним хлопчина з батурою в руках. «Ти в мене, капрале, заробиш! — кричав пастух, і довгий батіг із свистом ліг бикові по спині. — Ти в мене заробиш!..» Побачивши незнайомих, хлопчина зупинився. Його світлі брови вигнулися ввєрх, і він винувато посміхнувся. Капустін покликав Журавля, і Валюк чистосердечно розповів, що його старший брат Саша і двоюрідний брат Казимир вештаються десь у лісі, переховуючись від німців. Наступного дня Валюк привів братів — Сашка Гайліса і Казимира Дзеніса, і ті влились у партизанську групу.

Валюк наближався до шосе, коли з-за осик пролунав несподівано голос: «Стій! Стрілятиму!» Зляканий хлопець хотів закричати, та язик наче відібрало. Хотів побігти — не слухалися ноги. Та й пізно — айзсарги були за кілька десятків кроків. «Що їм сказати?»

— Ти партизан?

— Ні, ні! — поспішив відповісти він, не підводячи голови.

— Звідки йдеш? Чого тиняєшся?

— Я не тиняюсь... я... — Валюк заблимав очима. — Я ходив по платню! — випалив він, і на серці полегшало. — За жалуванням! — Він же пас колись у лісника корів.

Він дістав з кишені куртки сорок окупаційних марок, що дали йому партизани.

— І ще є сорок. Можу показати. Мені один айзсарг обіцяв продати поламаний пістолет. Скажіть, вистачить у мене грошей?

— Де ти живеш?

— По той бік шосе, на хуторі.

— І не боїшся ходити по лісу?

— А кого боятися? Ви ж тут! На хуторі у лісничихи теж айзсарги!

— Багато?

— Чоловік сорок.

— Це, напевне, ті, що на заготовівлю пішли,— сказав один з поліцаїв і додав, звертаючись до хлопчика: — Сміливий який! Гляди, щоб тебе партизани не піймали. Вони тебе живцем на вогні спалять.

Валюк злякано закліпав очима і зіщулився.

— Проведіть мене додому, дядю. Я боюся. Проведіть.

— Геть звідси! — визвірився айзсарг.

І Валюк кинувся до шосе. Він біг, не оглядаючись, під свист поліцаїв. Прийшов додому, коли вже смеркло. Гайліси наймали квартиру на хуторі: в місті важко було прогудувати сім'ю. Батько, мати, сестри Емілія та Соня з нетерпінням чекали повернення Валюка. Першою його помітила менша сестричка, біленька, кучерява Соня.

— Ось і я! — сказав Валюк, переступивши поріг.

— Де ти був? — підскочила Соня.

— Ще мала знати багато! У Лейші ходив до лісничихи.

Соня заридала. Ні, вона втече з дому, бо її ніхто тут не поважає, не любить і особливо отой хвастун Валюк, ніколи вона з ним не буде грати у війну. Слухаючи сестру, Валюк трохи сам не заплакав — жаль стало йому Соні. Він хотів її втішити, та втрутився батько:

— Іж, синку. Соною заспокоїть мама й Емілія.

Старий Гайліс узяв німецьку пілотку, в якій ходив Валюк, розірвав край підкладки і витяг папірець. Нахилившись до скалки, він прочитав: «Бажано, щоб ви, як пічник, запропонували свої послуги комендатурі в Кулдизі, а ваша старша дочка найнялася куховаркою в штаб поліцаїв та айзсаргів на хуторі С. Будьте здорові». Він спалив папірець, розтер попіл і замріявся. «Чим усе це викликано? Як же буде виправдуватися дочка перед Радянською владою?» Та й йому, латиському стрільцеві, який громив есерівський заколот у Москві в 1918 році, був учасником боїв за владу Рад на Україні, не до душі була пропозиція Сашка Капустіна. Набиватися з своїми послугами до фашистів! Він з великою радістю склав би Гітлера надгробну плиту, щоб тільки той скоріше здох... Запалив люльку. «Як важко! Як важко!» Підійшов до хлопчика і спитав пошепки:

— Ти ще щось маєш сказати?

Валюк поглянув спершу в куток, де вляглися мати і сестри, і прошепотів:

— У лісі зустрівся з айсаргами. Вони мене не зачепили, повірили, що я ходив до лісничихи по гроші. А гроші мені Юхим і Віктор дали.

— Ось як! — пихнув люлькою батько.— Якого біса вони швендяють по лісу?

— Партизанів шукають,— відповів Валюк, метнувши оком у куток.

Батько підпер обома руками обважнілу голову. «Шукають! А товаришам треба збирати відомості для своєї армії. Їм нема часу стежити ще й за цією паршивою поліцією. Треба допомогти».

9

Сидячи на сосновому пеньку недалеко від вогнища, Віктор записував у своєму зошиті:

«...Ніхто з знайомих селян так і не бачив нашої Аустри. Або ж вона загинула, розбилася чи потонула в болоті з нерозкритим парашутом. А може, зайшла кудись далеко. Вчора ввечері наша група могла відзначитися — знищити поблизу Кулдиги броньовану автомашину. З неї відстрілювались з протитанкових «кулаків». Зупинити її так і не пощастило. А жаль! Їхали тією машиною Шернер, генерал-полковник, командуючий курляндською групою німецьких військ. Легкову, що йшла слідом, розбили. Убили й майора. Машину замінували».

— Вікторе, тебе кличуть,— сказав Олексій.— Про нашу засаду розмова.

Засідки на шосе робилися часто, бо розбивали автомашини не лише розвідники, а й усі, хто пішов у ліс, щоб боротися з окупантами. Ось чому рух поодиноких машин по шосе вночі був незначний. Однак необхідно було роздобути «язиків», дізнатись, як почуває себе противник в Курземі і що він думає. Це питання й обговорювалося у «хатині» Капустіна.

Говорив Леонід Петрович. До війни він був кравцем на всю Лудзенську округу. Як і Кость Озолс, улітку сорок першого пішов з Латвії на схід. Командування під-

розділу, де служив він, доручило йому кравецьку справу. Та не про ножиці і дратву думав Леонід. Він пішов у парашутисти. Правда, ножицями йому довелось орудувати, перерізаючи телефонні й телеграфні дроти. Леонід Петрович був поміркованим. Він завжди добре «міряв» і правильно «різав».

— По-моєму, слід вийти на шосе серед білого дня. Такого фельджандармерія не чекає. Але треба все передбачити,— висловився Леонід Петрович.

На тому й порішили. Вийшли на шосе. З вікон будинків визирали здивовані обличчя. Серед білого дня партизани за вісім кілометрів від Кулдиги! Ось і стовп з дощечкою і написом: «Ахтунг! Партизанен!»¹ Грузовик уповільнив хід і зупинився.

— Гей, вилазь!

— Ще машина!

— Юхимові й Казимирові приготуватися! — наказав Капустін.

Хлопці метнулися назустріч грузовику, який гув на підйомі. У кузові принишкли.

— Понесло їх, чортів! — вигукував захеканий Юхим.— Скоро вже буде по машині на брата.— Він уставив новий диск в автомат.

Зупинилась ще машина. З кабіни висунувся черевань з фосфорною підковою на грудях. Жандарм сердито запитав у Колтунова, одягненого у шкіряну куртку:

— Вас іст льос?¹ — і висмикнув пістолет.

Та Юхим випередив, і той, як сніп, звалився під коlesa.

За грузовиком не забарився й мотоцикл. Капустін підняв руку, зупинив мотоцикліста і відібрав документи. В цей час від хліва прибіг Леонід Петрович, який там допитував полонених.

— Зі сходу, з горбка, шосе нам видно далеко. А з заходу... Ось поворот. Все діло може змазатися...

— Займатися своїм ділом! — махнув рукою Капустін і звернувся до мотоцикліста: — Повезеш мене! Зрозумів?

Мотоцикліст у довгій сірій шинелі прийняв це за жарт і спробував усміхнутися.

— Вези! — повторив Капустін.

¹ «Ахтунг! Партизанен!» (Нім.) — «Увага! Партизани!»

¹ Вас іст льос? (Нім.) — Що трапилось?

Той зрозумів і показав на задне сидіння мотоцикла. Капустін сів, узявшись рукою за ремінь солдата.

— Закругляйтесь! А я патрулюватиму з мотоциклом! В разі чого — три постріли підряд.

Увагу Кості Озолса привернув один затриманий у напіввійськовій одежі, з польовою сумкою. І він почав допит:

— Не фашист. Можете довідатись. Моя дружина живе недалечко.

— Професія?

— До війни — кінооператор, потім фотографом був у професора ботаніки. А недавно взяли німці мене на оборонні роботи. Використовують за фахом.

— Дав би я тобі спеціаліста! А зараз звідки?

— З Лієпаї. До дружини на день їздив. Дома маленький синок.

— От що! — сказав Кость і витяг блокнот. — Якщо ти не хочеш бути свинею, допоможи нам. Напиши розписку, що ти будеш порядною людиною. Якщо порушиш слово, тебе повісять... За ноги, як прислужника Гітлера.

— Клянуся життям свого маленького сина, я порядний. А синкові ж ще жити треба.

— Дивись мені! — нагримав Озолс. — Якщо зустрінешся в Лієпаї з нашим товаришем, допоможи йому! Допоможеш?

— Так!

— А зараз там суден багато?

— Прибувають з Німеччини транспорти. Понад двадцять...

— Йди додому.

— Я буду писати дружині, а вона вам сповістить, — говорив фотограф. — Спасибі.

Повернувся Капустін з мотоциклом.

— Затримати тільки есесівців, членів фашистської партії та спілки гітлерівської молоді. Решту відпустіть! — наказав він і звернувся до полонених: — Скажете, що вас відпустили радянські партизани, а документи і зброю забрали. До побачення! І тобі спасибі! — звернувся до мотоцикліста. — Скажеш, мотоцикл подавав партизанам.

Той похитав головою, не промовивши й слова.

Од машин уже здіймалися стовпи диму, вгорі вони хиталися, розтаючи серед сірого туману. Пахло бензином, гарячим залізом, обгорілим деревом.

Капустін подивився на палаючі машини й сказав полоненим, затупотівши ногами:

— Ану, швидко! — і німці кинулись хто куди. Зникли й партизани. Недалеко загули мотори: сюди мчали грузовики з солдатами.

10

Німецько-фашистське командування і сам генерал Шернер були вкрай розлючені зухвалим наскоком партизанів на шосе під самим носом штабу фронту. Невловимі більшовики з'являлися, як сніг на голову, підривали автомашини, брали в полон військових і зникали. Сам генерал-полковник видав наказ, щоб по шосе і вдень і вночі машини рухалися тільки колонами, щоб на машинах були готові до бою кожної хвилини. Одночасно газети «Тевія» і «За родину»¹ надрукували спеціальне звернення. Пропонувалося всім росіянам і латишам вийти протягом трьох днів з лісу і добровільно скласти зброю. Тим, хто вийде, німецьке командування гарантувало життя. Якщо ж ті по добрій волі не вийдуть із лісу, вони будуть знищені.

Для наведення порядку в тилу військ вирішено було зміцнити гестапо, комендатури, загопи СД людьми, які вже набили руку на чорному ділі. Капітан Шнейдер, який прибув півтора місяця тому з Відземе, був призначений на місце тільки що звільненого начальника гестапо в Кулдизі. Генерал пообіцяв капітанові Шнейдеру вищий чин, якщо той найближчим часом знищить і переловить більшовицьких парашутистів і партизанів. І Шнейдер енергійно взявся за роботу. Він згадав про людей, на яких би міг покласти в роботі. Серед них був лісник Буцен і Дімка Подайкін. Буцен з сином-поліцаєм і братом проживав на одному з хуторів на північ від річки Абави. Це гніздечко Шнейдер узяв під особливий нагляд.

Римар-Подайкін знаходиться від Буцена — кілометрів двадцять на південь. З своєю ватагою він обслуговував Кабілевську і частково Вармську волості. Був там і айзсарг Ріманіс, що нагонив жах на жителів своєю жорстокістю.

¹ «Тевія» («Вітчизна») — газета, яку видавали гітлерівські окупаційні власті та їхні спільники — латиські буржуазні націоналісти — в Латвії. «За родину» — листок зрадників радянського народу — влаштовців.

Прийнявши нову посаду, гауптман Шнейдер одразу ж наказав по всій дорозі од Кулдиги до Талсі встановити написи: «Ахтунг! Партизанен!» Сказано — зроблено. На грузовиках виїхали солдати і поліцаї. Вони копали ями, ставили стовпи з дощечками і погрозливими написами.

Гауптман Шнейдер ходив по кабінету, закривши руки назад, і думав про будинок, де жили його офіцери. Будинок стояв уже понад триста років, мокруваті стіни вкривала цвіль. Від тієї плісняви Шнейдерові стало раптом не по собі, і він вирішив задовольнити прохання офіцерів і послати їм пічника. Крім того, після недавнього нальоту авіації треба було заскрити майже всі вікна.

Невесело починається для нього осінь. Росіяни уже вийшли на свій державний кордон по всьому фронту. Тільки тут, у Курляндії, залишалися ще війська фюрера, як форпост для нового наступу на схід. А поки що треба розправитися з більшовицькими партизанами. Йому подзвонили.

— Вийшов хто-небудь з лісу? — запитав комендант. — Помітили дівчину? Зараз же шукайте! Це, напевне, та парашутистка, яку бачив у лісі Подайкін! Живу або мертво доставити її сюди!

Тільки Шнейдер поклав трубку, як увійшов черговий.

— Хто там ще? Пічник?

Шнейдер сів зручніше, поклавши руки на живіт. Поріг переступив літній чоловік у фартусі, з молотком. Під впливом розмови, що відбулася хвилину тому по телефону, він раптом спитав грізним тоном:

— Вийшов з лісу? Жити захотів? Читав «Тевію»?

Пічник подивився у вічі коменданта і байдуже промовив:

— Шукаю роботу! Діти їсти просять.

Шнейдер змінив тему розмови:

— Робота знайдеться. У нас вогко, холодно, треба перекласти печі і вставити шибки.

Старий Гайліс (це був він) посміхнувся: «Зимувати думають, прокляті! Але Червона Армія викурить вас із Кулдиги! Доведеться вам, гер гауптман, утікати! Намазуйте салом п'яти, поки не пізно!» А вголос сказав:

— Радий допомогти вам, — і вийшов.

У коридорі його наздогнав офіцер.

— Ти спершу почни з наших кімнат. Спробуй лише не зробити — в душогубку, як кролика! А там газиком, газиком тебе. Зрозумів, як у нас?

— А чому ж.

— Ось так ми з комуністами розправляємось! А серед вас, латишів, комуністів багато.

— Я не цікавлюся політикою. Скільки мені платитимуть?

— Дякуй богові і фюреру за честь. Ти допомагаєш офіцерам великої Німеччини. Хіба це не плата? Го-го!

Гайліс прикусив губу. «Ще засмієшся на кутні. Прийде час».

11

Не раз, заховавши автомат і санітарну сумку, Аустра виходила до селян, просила у них попоїсти. Партизани тут з'являлися, але де розташовані їхні табори, ніхто не знав. «Вони частіше приходять з північної сторони. Звідти, з-за річки Абави»,— подумала дівчина й вирішила пробиватися у великі ліси. Вона зібрала чимало відомостей про айзсаргів і поліцаїв. Найнебезпечнішими були айзсарги Ріманіса і поліцаї Подайкіна, які наганяли страх на місцевих жителів. Дізналася Аустра дещо й про війська противника і жалкувала, що не може передати все це радистові Віктору.

Сірі дні, темні ночі, невеселі думи. Від цих дум, здавалося їй, волосся почало сивіти.

Якою б щасливою була Аустра, коли б ось зараз натрапила на вогнище своїх розвідників. Або зустріла інших партизанів. Може, вони десь близько? Може, через півкілометра повіє димок і зажевріє вогник надії? О! То було б справжнє щастя!

Та час ішов, а вогник не палахкотів серед сизого туману, димок не виднівся.

Надвечір Аустра зупинилася біля хутора над Абавою. Вона помітила, як з будинку вийшли четверо з автоматами й гвинтівками і попрямували до річки, спускаючись із крутого берега.

Ліс променів у вечірньому сонці. Одинокі листки осик догоряли червоногарячим вогником на тлі блідої зелені лісу. Шуміла Абава, звиваючись між крутими берегами. Золотилася полиском, переливаючись, темна вода.

«Ш-ш-ш... ш-у!» — співала річка. Десь на північному березі скрипіла суха гілка.

Аустра не помічала вечірніх барв, не чула й плескоти річки. Вона напружувала зір і слух, щоб краще розглядіти невідомих і почути хоч уривок їхньої розмови. «Хто вони? Поліцаї, айзсарги? Чи партизани, про яких говорили селяни?» Серце тривожно забилося. Можливо, закінчиться її самотність, що вже так набридла за три довгих тижні блукань.

Незнайомі витягли з печери, вимитої паводками, човен. До Аустри долетіли окремі слова. Один розказував, як була розбита на шосе німецька машина. Невідомі спустили човен на воду і готувалися вже відчалювати од берега.

«Течія швидка. При першій же необережності човен може перевернутись». Аустра вийшла з-за кущів. «А, будь-що-будь!»

— Руки вгору! — гукнула вона. — Хто ви?

Четверо озирнулися. Один сказав:

— Постривай, а то перекинемось, — і до своїх тихо: — Автомат у неї останнього випуску, російський. Сумка через плече, — санітарка. Греби до неї. Ти хто така?

— Нехай підійде до мене старший. Решта ні з місця!

Перед нею зупинився невисокий, худий чоловік. Змірявши Аустру поглядом з ніг до голови, він усміхнувся. Так дивитись можуть друзі, тільки свої! Але зброю вона тримала наготові.

— Партизани ми.

— Я теж, — відповіла Аустра.

— А й справді, схожа на «янгола»-парашутиста. Автомат новісінький, чоботи кирзові, а погляд — ну просто козир-дівка! Таких нам не доводилось зустрічати в поліції, — проговорив партизан.

Аустра пильно подивилася на нього. Блідий, з запалими грудьми, він здавався зовсім хворим. Та в очах палав вогник, а обличчя відверте, мужне.

— Руку! — і подав їй свою.

— Ще потягнеш мене у воду, а то й до гестапівців повезеш, обсушуватись.

— Будьмо знайомі. Я партизан Семенов. Може, чула такого?

— Це котрий збирає великий загін? Колишній капрал латиської армії? Латгалець? Невеликий на зріст і хворий легенями?

— Ого?! — здивувався Семенов.— Диви, як проінформована!

— Було б краще, якби на хуторах про вас менше знали. У вас усього й загону, мабуть, що в човні?

Семенов переступив з ноги на ногу. Йому незручно було перед дівчиною.

— Я від своїх відбилася.

— Де ж вони?

— Ах, слово честі! Якби я знала. Ви, бува, не чули про парашутистів?

— Знаємо, що є такі. Якись одчайдушні хлопці таки добре дають фашистам по ребрах. Айзсарги і гестапівці тепер збилися з ніг. А руські точно садять по об'єктах, аж луна йде по Курземе. Справа ясна — діють розвідники. А де вони і скільки їх — хто його знає. Приймайте поповнення,— звернувся Семенов до своїх товаришів.

Коли переправилися на протилежний берег, два партизани сховали човен під розлогим деревом над водою. Потім пішли лісом.

Аустрі полегшало на душі. Тепер вона у своїй сім'ї. З їх допомогою, може, пощастить розшукати парашутистів, зустрітися з Костею Озолсом. Як вони зараз живуть? Де вони? А як Віктор? Чи записує він що-небудь до свого зошита? Що записав він про неї, Аустру?

Десь довбав дятел кору, а Аустрі чувся стукіт телеграфного ключа Віктора. «А може, вони потрапили в біду?» Вона витерла рукавом спітніле чоло і сплеснула в долоні, лякаючи дятла.

— Не сумуй. Парашутисти твої живі.

— Я теж вірю. Треба вірити, бо без віри у свою справу, у товаришів, з якими йдеш,— нема справжнього життя. Так говорив Микола Зубровін, наш командир! — зітхнула Аустра.

Помовчали. Потім вона спитала Семенова:

— У вас є радист?

— Нема.

— Які ж ви партизани без радиста? Ось знайдемо наших, Віктор викличе штаб фронту — і вам пришлють зв'язківця.

— Вірно,— погодився Семенов.— Нам треба будь-що розшукати їх. Це наше найперше завдання!

Бійці Семенова жили у двох землянках, розташованих у глибокому лісі на пагорбі. У землянках були на-

ри. Аустрі партизани відвели, як вони казали, «плацкартне» місце, біля стіни.

— Тепер можеш виспатись,— сказав Семенов дівчині.

— А вартові у вас є? — запитала вона.

— За кого ти нас вважаєш? У нас порядок армійський! — похвалився командир.

— Ах, слово честі, не можна й слова сказати! Як ви вже й ображаєтесь!

— Зовсім ні.— Командир посміхнувся.— Розкажи краще нам про себе.

— Що ж казати? Відстала, як дура, від своїх. Оці ще льотчики! Залетіли високо, все боялися, щоб німці їх не збили, ось і розсипали нас,— розповідала Аустра,— мов той горох.

— А може, вони теж не зібралися?

— Все могло трапитись. «Чекай гіршого — надійся на краще»,— любив говорити Зубровін.

— А вірно,— усміхнувся знову Семенов.— Твій командир, видно, мудрий чоловік.

— Ах, слово честі, Микола був лейтенантом, а йому одразу капітана присвоїли!

Партизанам сподобалася простодушна розмова дівчини, котра жарти сприймала як правду.

— Любила, певне, там когось? — обережно поцікавився Семенов.

Аустра подумала, а потім мовила:

— Вони всі хороші.

— Авжеж — усі капітани і лейтенанти! А в нас командир має лише чин капрала латиської армії,— сказав один з товаришів.

12

Минуло майже три тижні, як ОВЛ налагодила зв'язок із штабом фронту. За цей час Віктор передав немало радіограм про війська противника, про оборонні споруди, про агентурну обстановку в «котлі».

Підполковник Певнев щоранку нетерпляче чекав, поки шифрувальники розкоднують телеграму. І цього разу в кінці тексту та ж фраза: «Аустри нема».

— Товаришу підполковник,— зніяковілим голосом звернулася Катя-Оксана до Певнева,— Як ім'я радиста ОВЛ? Справжнє ім'я.

— Віктор, здається. Так, Віктор. Іншого імені у нього нема. А що таке?

— У мене був знайомий... А як його прізвище?

Певнев прізвища не знав. Але йому хотілося, щоб дівчина вірила у свого Віктора.

— Ви гадаєте, що там ваш хлопець?

— Ну, таке скажете,— Оксана відвернулась.

— Ось зараз зашифрують телеграму, і ви її віднесете,— не дав договорити дівчині Певнев.

Вона пішла до радистів, а Певнев розстелив на столі карту Курляндського півострова і схилився над нею. З даних розвідки там понад чотириста тисяч німецьких солдатів. Певнев знав — радянське командування залишило навколо «котла» не так уже й багато військ. Тут були зосереджені, головним чином, рухливі частини, здатні швидко маневрувати. Вони перекидалися з одної ділянки фронту на іншу і так стукали в кришку «котла», що, здавалося, росіяни кидали в бій величезну масу техніки на знищення двох армій, притиснутих до Балтійського моря. Насправді ж головні сили їх діяли в Східній Пруссії, в Польщі.

Цих сил, які тримали Курляндський котел, на думку Певнева, було недостатньо. В такій обстановці німці могли вирватися не лише на захід, але й на схід, могли захопити Ригу. Та, звичайно, вони скоріше будуть намагатися евакуювати свої війська! Все-таки дві відбірні армії, виведені звідси, могли б зробити багато більше на центральному напрямку. Ось чому розвідники в тилу противника мають пильно стежити за кожним кроком ворога. Обидві ворожі армії повинні залишитися тут, у «котлі». Не дати цим арміям боротися в Пруссії, в Померанії, в майбутніх боях за Берлін.

13

Кость Озолс збирався в далеку дорогу, в Лієпаю. Було немало різних і часом протилежних думок. Одні наполягали, щоб Кость одягся есесівським жандармом, другі — айзсаргом, треті — селянином. Всі вирішили, щоб він узяв із собою зброю, хоч у кишені і був паспорт та деякі перепустки на всяк випадок. Кость зашив трофейний браунінг у пояс, а гранату-лимонку сховав у банку з коров'ячим маслом. З такою зброєю багато не навоюєш, але...

Нарешті домовились, і товариші побажали Костеві удачі.

Костя супроводжували кілометрів з тридцять Тарас, Казимир Дзеніс і Саша Гайліс.

— Казимире! Зажурився? — спитав Тарас, коли табір залишився далеко позаду.

— Анітрохи.

— Йди вперед і будь насторожі. Дивись, не опускай голови, як кінь! — попередив Тарас.

А Казимир думав про лист, одержаний від дівчини, яка врятувала його від вірної смерті.

Казимирові, як і багатьом іншим, тоді здавалося, що Червона Армія скоро розіб'є ворога і він повернеться в Курземе через три-чотири місяці. Але цього не сталося. Місцева поліція почала вишукувати комсомольців. Казимир ховався у знайомих, а частіше — в лісах. І все ж наприкінці 1943 року його зловили гестапівці і посадили в елгавську тюрму. Камера, де він сидів з трьома арештованими, містилася на п'ятому поверсі жилого будинку, наспіх обладнаного під тюрму. Якось Казимир попробував похитати ґрати. Вони піддалися, і в'язні згодом повиривали пруття, вирішивши втікати через вікно.

Темної ночі в'язні виїняли гвинти, зняли ґрати. Казимир виліз на підвіконня. Його серце билось так сильно й часто, що, здавалося, здригався камінь, на який він налягав грудьми. Однією рукою Казимир тримався за товаришеву руку, а другою намацував ринву біля вікна. Ось його права рука схопилася за залізний прут, вбитий у стіну. «Держіться й ви за нього», — передав він хлопцям і притиснувся всім тілом до труби, обхопивши її ногами, немов ліз по дереву. Залізні виступи ринви різали його руки. Від крові ринва ставала слизькою. Та Казимир ще міцніше обхоплював трубу ногами і сповзав униз. Ось він минув вікно четвертого поверху. Блиснула темна шибка третього поверху. Ще проповз. Ще одне страшне зусилля... Раптом його ноги повисли в повітрі. Ринви далі не було. Хлопець трохи потримався і впав на землю. Не встиг підвестися, як на нього стрибнув другий товариш. Рука наче хруснула. Щоб не закричати від болю, він зціпив зуби і відкотився вбік. «Обережно. Труба обривається!» — почув Казимир голос товариша. Упав і третій. Цей розпластався, випльовуючи з рота кров. Було темно, лив дощ, і їм пощастило

втекти. Товариші знайшли лікаря-хірурга і влаштували потім Казимира на хуторі під Єлгавою.

Тут Казимир пробув, поки не одужав. За ним доглядала дівчина Аніта. Вона й покохала квартиранта, ховаючи його від поліції. Було в тому коханні щось романтичне, безстрашне! А оце якийсь проїжджий з Єлгави завітав до Казимирового батька і передав листа.

— Ти справді летиш, як кінь, стрілою,— зауважив Тарас.— Так можна й на засідку напоротись. Замріявся?

— Згадав, як з тюрми втівав,— відповів Казимир.

— З тюрми? Важко! Та й утекти з полону не легше!

І Тарас розповів сумну історію. В полон він потрапив ще на початку війни і через кілька місяців утік. Його зловили й кинули в табір смерті біля російсько-латиського кордону. Там уже над ним познущався наглядч Подайкін і гестапівський майор. На початку зими Трифонов утік знову. Думка про те, що він повернеться до своїх без комсомольського квитка, не давала Петрові спокою. Адже партійні і комсомольські квитки не можна губити ні за яких обставин. А його квиток був схований під валуном у клейончатій матерії. Камінь той лежав кілометрів за двадцять від Резекне. Та знову — неприємність. Трифонові схопили айзсарги й кинули в режицьку в'язницю.

Там у камері він зустрівся з Петром Порфільєвим, балакучим, трохи придуркуватим чоловіком. «Невже провокатор?» — думав Трифонов. Але доносів з камери не було, і в'язні ставилися до Порфільєва, як до людини, у якої «не всі дома». Згодом Трифонов став помічати у бездумних, як здавалося спершу, очах Порфільєва вогники впертості, рішучості і навіть розуму. Вони потоваришували. Виявилось, Порфільєв потрапив до тюрми за «більшовицьку агітацію». Петро якось сказав сусідові: «Чого, дурню, радієш? А за Росію не турбуйся. Вона не пропаде!» — «Ой, ні! Яка сила у німців! Пропала Росія, капут їй», — відповів сусід і доніс на Порфільєва окупаційним властям.

Скоро Порфільєв домовився з Трифоновим про втечу. Заради цього він прикинувся дурником, аби тільки приспати пильність охорони й при першій змозі, коли з камери випускатимуть на роботу, втекти. Але Петру Трифонову не пощастило. Він захворів на тиф, і його перевезли до лазарету. Видужавши, Трифонов утік уночі з

лазарету разом з двома товаришами по палаті. Йти було важко. Полон, тюрма, тиф, латиські айзсарги позаду, а попереду безкрая російська земля. Проте хлопці не втрачали надії пробратися в Росію і там перейти лінію фронту.

Якось увечері їм трапився по дорозі дідок у благенькому піджаці і кашкеті з блискучим козирком. Старий привітався, зупинив коня і витягнув із кишені кисет з тютюном. «А ви, певне, з полону, синки?» — спитав візник. — «А фашисти — далеко?» — «Аж у Себежі, — відповів дідок. — А тут бог милував». І, приклавши руку до маленького козирка, шарпнув віжки. Кінь підтюпцем побіг, заторохтів віз, зникаючи за поворотом.

Сонце вже хилилося до заходу. Біля дороги височіли димарі, лежало розкидане каміння, стирчали обгорілі колоди. А далі простиралося в бур'яні неоране поле. І раптом, мов з-під землі, вирости перед ними велосипедисти. Хлопці не встигли перезирнутися, як їх схопили, зв'язали й люто побили. Тільки один вирвався, та за хвилину був скошений кулею. Унтер підійшов і вдарив його чоботом, але Петрів напарник зіскочив, схопив у руки каменюку і вдарив унтера по голові. Той гепнув на землю й судорожно затіпався.

Два втікачі чекали розстрілу. Мотузка дуже муляла Петрову руку, рана пекла вогнем, в голові кололо, тіло судомило. Хотілося пити. Петро проклинав себе за необережність — дідок виявився фашистським посіпакою. З скрипом відчинилися двері. Увійшли, солодко позихаючи, солдати. Вони вивели в'язнів. Двоє з лопатами пішли копати могилу. Трифонов ішов поруч з товаришем. Їх супроводжували конвоїри. Петро безперервно ворухив пальцями, поки не розмотав мотузку на руках. Скоро впорався з вузлом і його товариш. «Тікаймо!» — шепнув Трифонов і кинувся вперед, збивши з ніг конвоїра. В ту ж мить товариш ударив солдата з лопатою і подався у протилежний бік. Трифонов біг і падав, спотикаючись об пеньки. Позаду вдарили постріли. «Швидше б до лісу! Швидше б...» Трифонов чув, як скрикнув товариш. В ту ж мить від сильного удару в праву ногу він теж упав. Але поповз далі. Нарешті ліс. Що було сили він вронувся вперед. Ще хвилинка — і зник у лісових хащах. Мов плавець, що поспішає до фінішу, Петро поринав у каламутні хвилі кущів. Вперед! Вперед!

Стрілянина вщухла. Втікач добіг до узлісся. Всередині пекло, хотілося пити, страшенно боліла права нога. Тільки тепер він збагнув, що ногу пробила куля. Попереду лисніло болото. Ноги грузли в баговинні, але він просувався все далі до незримої стрічки фінішу. Мокра одяга липла до тіла. Біль у правій нозі став зовсім нестерпним, і він не міг уже йти далі. Насилу добрався до поваленої сосни на болотяному острівці. Роздер сорочку, перев'язав рану. Десь поблизу почувся собачий гавкіт. Підвів голову й закам'янів, припавши до темного коріння: там стояв солдат з собакою на мотузці. Пес поривався вперед, бігав кругом хазяїна, нахилив морду, щось винюхував. Німець подивився на всі боки, але, нічого не помітивши, шарпнув за мотузку і потягнув пса: «Ком, ком...»

Сутінь розвіялась. Далі виразніше вимальовувались берези і світлішали старі глици сосен та ялин. Ніч відходила, підіймаючи завісу нового дня в житті Петра Трифонова — Тараса...

Тарас замріяно промовив, звертаючись до Казимира й Кості:

— Отаке-то було зі мною, і все через комсомольський квиток. А квиток і зараз лежить під валуном. Коли-небудь про все розкажу Вікторові, може, до газети напише. Тобі, Костю, краще дістатися до Лібави на попутних машинах, ніби на базар їхатимеш. А там своїх знайомих розшукаєш. На отого фотографа не дуже надійся.

— У мене знайомі на цукровому заводі. Я там латав дахи. Не пропаду! — запевнив Кость.— Та й на партизана я мало схожий.

— Вірно, автомат не до твоєї комплекції.

— Не від жиру товстію! — розсердився Кость.— У мене нирки простуджені. Йі серце дає перебої. Хіба я винен?

— Не гнівайся! — Тарас обняв товстуну й поцілував.— Бережи себе.

Попрощалися, і Озол пішов своєю далекою і важкою дорогою. Та ось він оглянувся.

— Тарасе! Не забувайте Аустри!

— Не забудемо! Повернешся, то вже зустрінеш її.

Минуло п'ять днів, як Кость Озолс покинув табір. Зубровін приніс від дружини фотографа звістку: «В порту тридцять транспортів». І тепер радянські літаки бомбують Ліепайський порт. Часом вибухи зливалися з гулом «катюш» на фронті під Скрундою, Салдумом. Ця «музика» хвилию котилася через увесь півострів. Радянське Інформаційне бюро повідомляло: «24 жовтня проведено наліт на порт Ліепая, де знаходилося до тридцяти суден. Визначені прямі попадання».

І цього вечора на північному заході заграва, в небі висіли освітлювальні ракети. Чулася здалеку канонада. Майже всі, хто був у таборі, вийшли на вирубку, щоб подивитися на далекі пожежі. А над головами — рокіт бомбардувальників.

— Наші летять! Наші!

Віктор Кошик почував себе ніби іменинником, бо це вже вдруге командування фронту посилає авіацію бомбувати Ліепайський порт за його радіограмою. І від цього гордого почуття все пройдене Кошиком, пережите, хоч яким тяжким і грізним воно не було, тепер уже ставало незначним, і він був готовий до нового, до більшого...

Віктор зайшов до намету Тараса і Павла Єршова. Там уже були й гості. Віктор приліг біля Тараса, накривши рядниною ноги. Хтось поклав шматочок баранячого жиру в баночку, і вогник став яскравішим. Кашовар Михайло лежав на спині й безтурботно наспівував:

Кто теперь ваши губки целует,
И целует нежнее, чем я?..

Після того як він обстріляв Віктора і Юхима, командир Капустін нікуди не посилає його. Якось Мишко ще просився, але Капустін показав тому на відра, які треба було почистити, і пообіцяв нам'яти боки. І кашовар заспокоївся.

— Була б тут гармонія і партизанська зона! Розтяг би я міхи, щоб аж тріснули! — мовив білобрисий Павло. — Пам'ятаєш, брате, партизанську зону?

— Аякже! — озвався Тарас. — Так пам'ятаю, так пам'ятаю, що ніколи не забуду.

Ех, партизанська доля в лісі заховалася,
Партизана я любила, та не признавалася,

Партизана я любила, партизана тішила,
Дорогому зброю на рамена вшала...

— Заспіваймо що-небудь ліричне,— запропонував Михайло,— на зразок «Ты одессит, Мишка, ты моряк, Мишка...» — і почав тихим голосом.

Та вмить почувлася пересторога вартового:

— Гей, Мишко-кашвар! Репетуєш ти на всю Іванівську. Аж на шосе до німців чути твій телячий голос. Моряк який знайшовся! Носить виміняний тільник — і вже моряк. А катер, на твоїй морській мові, не «приходить», а «приїжджає», і його треба розпрягати.

— Чий це голос? Та ще на варті! — гнівно кинув Мишко.— Бачили такого! Не зустрівся ти мені на Дерibasівській, пішов би ти в одних трусиках на хауз.

— Чим задаєшся! — не вгавав вартовий.— Таких, як ти, я заставляв оті трусики через голову одягати...

— Ой, як же вам обом хочеться, так хочеться чистити цілий тиждень відра і розганяти дим на кухні! — втрутився Трифонов.

Змовкли... З Вікторових грудей вихопилося зітхання і його неодмінний супутник, розтягнуте «та-а-ак». А в сусідньому наметі з таких же двох нап'ятих плащ-палаток, обставлених густо гілками, однотонним, мов капотіння дощу, голосом Петро Порфілієв розповідав хлопцям латиську казку:

Як сонце створив наш боженько,
Сказав: — Вирушай в дороженьку,
Хай гріють ласкаво промені
Усіх, хто творить добро мені.

І сонце пішло, зігріваючи,
Теплом усе живе ласкаючи,
І всі відкривали серця свої
Для дружби й любові справжньої.

І тільки гадюка-гадина
В камінні лежала скрадено,
Боячись чужого дотику,
Чекала на жертву потайки.

І сонце сказало розгніване:
— Це ти навела на гнів мене,
Хто вб'є тебе, не заважається,
Тому дев'ять гріхів прощається.

— Петре! — гукнув Віктор, як тільки оповідач скінчив.— А я влітку вбив дві гадюки, одну біля шосе,

а другу коло самого табору, де ховав радіобатарей. А Юхим протягом літа штук п'ять убив.

— От і помнож кожну гадюку на дев'ять гріхів,— відповів Порфільєв з іншого намету.— Тепер ще вбий найзапеклішого айзсарга чи поліцая-гадюку, і ти будеш просто святим, війну закінчиш без жодного гріха. А це не всім удається. Отак-то! — І Петро тонесеньким голоском захихикав.— А в мене, Вікторе, стільки гріхів, замало й сотні плазучих і двоногих гадюк убити. Та якось уже буде. На мене сонце не гніватиметься!

— Це сьогодні в нас ніби олімпіада? — підвівся Павло Єршов.— Журавель уже буркоче: «А молодість не вернеться, не вернеться вона». Гарна пісня! А чого тутжити за молодістю?

— Правда, брате! — підхопив Тарас.— Головне, треба до ладу прожити її.

— Вікторе,— звернувся Єршов до радиста.— Коли ж ми на завдання підемо з тобою? — і він примружив ліве око.— Продуктів роздобудемо, пивка, може, домашнього покуштуємо.

— Гляди, брате, тобі ще після пива так дадуть, так дадуть закусити, що драпатимеш ти і в своїх генеральських штанях, аж курява по болоту вихором здійматиметься!

— Мене це не стосується. Я не розумію цього «драпати». Ти переклади на білоруську мову,— спокійно промовив Єршов і улігся, одвернувшись обличчям від світла жирового каганчика.

— Ще од пива заболить спина,— додав і Журавель.

— Говоріть,— сказав Павло, не повертаючи голови.— Заготівлі — мирна операція! Все буде на висоті!

Вранці недалеко від табору вартовий постукав об дерево. Капустін, Зубровін та ще кілька чоловік пішли туди. На стежці стояло двоє у подертих куртках, латаних штанях і старих черевиках. Один худий, з глибоко запаленими очима. Другий свіжіший. Обидва на собі відчували недовірливі погляди. Першим заговорив худорлявий.

— Ось уже три роки хазяїн не платить нам за роботу.

— Хто ж ваш хазяїн?

— Він молоко і продукти збирає для німців. Дружить з айзсаргами. Зараз на його хуторі поліцаї, там їхній штаб...

— І зброя, і документи там. А ковбас, масла і меду — бочки. Айзсарги приготували для гестапо,— розказував другий.

Худорлявий помітив переморгування партизанів і просягнув обидві руки:

— Дайте мені гвинтівку. Сьогодні їхній штаб можна накрити. Айзсарги поїхали на заготівлі в сусідню волость. На хуторі залишилося два поліцаї та хазяїн. Ви не вірите? Якщо у вас є Петро...

Капустін здогадався, про кого йшла мова. В той район часто ходив Порфільєв. Розбудили Петра. Коли той уже наближався, худорлявий зраділо вигукнув:

— Це він!

— А ви чого тут? — здивувався сонний Порфільєв.

— Ти їх знаєш? — спитав Капустін.

— Аякже. Отой, худющий,— Юріс, а цей — Мартін. Зустрічатися доводилося,— відповів Порфільєв байдуже.

Петро Порфільєв був з тих людей, яких не можна нічим здивувати. Він пережив усі страхіння фашистської тюрми, де й потоваришував з Тарасом — Трифоновим. Через рік він знову зустрівся з Тарасом... у групі парашутистів Капустіна! А сьогоднішній випадок звичайний. Ось якби фірера живого привели, тоді б, може, Порфільєв пожвавішав. І то, напевно, спокійно б сказав: «А тебе, Адольфе, я давно чекаю. Зараз накину на твою шию парашутну стропу і потягну тебе, як скаженого пса, через усю Латвію од Лієпаї до Зілупе».

— Можна їм вірити?

— Можна! — запевнив Петро.

На цьому процедура прийому в партизани і закінчилася. Юріс і Мартін докладно розповіли про айзсаргів і про хутір, де вони звили своє кубло.

— Ми вам самі все покажемо! — пообіцяв Юріс.

— Ну що ж, пообідаємо і — за діло! Пора нам поновити запаси,— дав розпорядження командир.

Експедицію заготівельників і на цей раз очолював Павка Єршов. З ним ішов і радист Віктор. Він дав Павлові елементи від батареї, і той відразу ж взявся заряджати свій ліхтарик. Павло завжди знаходив собі якусь роботу: то шив кобуру чи сумку, то ремонтував годинник.

Віктор тим часом перев'язував чоботи мотузкою навколо підйому. Він з посмішкою згадав, як Імант згубив у болоті чоботи, тікаючи від польової жандармерії. За-

готівельники вишикувались. На правому фланзі стояли розвідники, з ними новачки — Юріс та Мартін.

— Коли зустрічатиметесь з населенням, пам'ятайте, що ви — радянські люди, — давав напуття Капустін. — Айсаргам і іншим поліцаям набийте роги! Будьте обережними.

Єршов тоненьким голоском подав команду:

— Кроком руш!

Уже смеркалося, коли заготівельники вийшли на шосе. Потім знову ліс, луки. Накрапав дощ. Хляпали мокрі чоботи. Скоро все навкруги оповила темрява. Іноді на півдні спалахувала ракета і розсипалася холодними жаринами. Там фронт.

До Єршова і Кошика підійшов Степан, який інколи любив трохи похвастати.

— Я й без компаса можу! — похвалився він. — І без Юріса і Мартіна знайшов би дорогу. У мене є відчуття. — Степан потоптався, задер голову, наче розшукував зорі на темному небі, і показав рукою: — Ось східна. А це просіка прямо на діда Галабку! Можу завести в будь-яке місце.

— А звідти хто виведе? — засміявся Віктор.

— Не віриш? Подивись на свій компас. Ось східна просіка! — запевняв Степан.

— Пасталакає, як базарна баба, — буркнув недоволено Павло.

Степан не любив, коли розмова кінчалася «базарною бабою», і притих. Павло ж, схиливши голову, важко переступав по калюжі.

— Ти й справді йдеш, як кінь, — зауважив йому Віктор.

Єршов промовчав, а сам думав: «Ех, Вікторе, Вікторе! Якби ти знав, що у мене вставне ліве око, то не говорив би дурниць. І дзеркальце і ліхтарики — хіба це витівки?» І Павлові стало сумно. Здалося, що й сама ніч розплакалася, довідавшись про його таємницю. Йому хотілося розказати Вікторові, як він у радянському тилу уникав медичної комісії. Якби дізналися лікарі про ліве око, йому б заборонили летіти сюди, в тил. А коли б про це знали товариші, Павла не посилали б на завдання, і він варив би юшку з Мишком-одеситом.

Спалахнули далекі залпи. А війна іде. Навіть цієї дощової ночі б'ють батареї. Єршов узяв попід руку висо-

кого партизана з вусиками і спитав співчутливо:

— Про що думаєш, Яне? Про свою Анну?

— Вгадав,— щиро признався Ян Залатіс.— І про сина Яварса.

— Не журися, скоро провідаємо їх. А виросте син, тоді розкажеш, як ми ось ходили на «заготівлю»,— мрійно відказав Павло.

Вдалині зачорніли силуети будівель. Розповідали: в будинку хазяїн і шестеро солдатів.

— Взяти їх у полон! — наказав Єршов.

— А мені дозвольте залізи в кошару. Я валашків підберу,— напрошувався Степан.

— При нас тут солдатів не було,— виправдувався переляканий Юріс.— Прийшли, мабуть, надвечір.

— Ніхто тебе не винуватить,— перебив Єршов.

Висадили двері, і в освітлену, накурену димом кімнату ввалилися непрошені гості.

— Руки вгору!

Юхим Колтунов і Саша Гайліс кинулись на довготелесого солдата і вирвали кобуру з пістолетом. Другий хотів було ухопити гвинтівку, але Віктор вдарив його кулаком у груди, і той звалився на підлогу. Степан метнувся до хазяїна, який увесь тіпався, піднявши руки.

— У-у! Експлуататор!

Юхим уже допитував третього полоненого:

— Ти мені не придурюйся! Як прізвище вашого командира батальйону?

— М... м... майор Толчині..— белькотів солдат, заїкаючись.— Ми з робочий батальйон... Ми не есес... Ми звичайний зольдат...

А четвертий стояв навколішки перед Яном Залатісом і бив себе в груди:

— Я не німець, не італієць... Я латиш, мене змусили. Я росіян люблю! — і поліз був цілуватися. Але Юхим рвучко посадив його на стілець.

— Сиди, окаянный! Чули? Він росіян любить!

— Ти — сучий син, а не латиш! Ось латиші,— показав Залатіс на своїх товаришів.— Вони в партизанах. Є ще латиші у гвардійському корпусі по той бік фронту. А ти з німецькою гвинтівкою. Ти гірше фашиста! — Ян вилаявся і договорив: — Я сам повішу тебе на найвищому дереві, щоб уся Латвія бачила.

П'ятий полонений погано тямив, що скоїлось. Він тряс головою, мов у лихоманці, і голосно гикав. Шостий ви-

струнчився перед Сашком Гайлісом і, запинаючись, доповідав по-німецькому.

Тим часом заготівельники з горища, з комор стягували на купу трофеї. Хазяїн схопився за голову, побачивши своїх наймитів Юріса і Мартіна, які принесли гвинтівки. За ними партизани тягли ящик з патронами й гранатами.

— А де ж айсарги? Поліція де? — спитав Віктор у хазяїна після того, як бійці обдивилися горище і хлів.

— Усі поїхали заготовляти продукти. А ці,— показав хазяїн рукою,— солдати молотили хліб,— самі вселилися до мене.

— Як прізвище старшого айсарга? — запитував Віктор, не звертаючи уваги на хазяїна.— Відповідай!

— Подайкін. З росіян він. Недавно призначений. Другий — Ріманіс, латиш.

— Подайкін, Ріманіс,— повторив Віктор до Юхима.— Шкода, що ми їх тут не застукали!

— Жаль,— погодився Юхим, роздивляючись трофеї: бочечку меду, бідон масла, мішки з шинкою і цукром.

— Р-раз і... спалити всі списки й квитанції на податки, а документи айсаргські забрати,— розпорядився Віктор.— Як бути з цими солдатами? Вони знають про німців менше, ніж ми. Не «язики», а нещастя. Як, Павле? Р-раз і заберемо в них ремені, а погони й знаки зріжемо. Нехай ідуть і доповідають своєму майору, коли протверезіють, у кого вони були. Їм ще й не повірять. Вони ж усім кажуть, ніби ми розстрілюємо кожного в німецькій формі.

— Біс із ними! — погодився і Юхим.— Нехай тікають, а штани в руках тримають. А як з цим експлуататором бути?

— Я вам усіх овець віддам, тільки не вбивайте солдатів, бо мене повісять німці,— слізно благав хазяїн.

— Ідея! — прикусив задумливо губу Кошик.— Усіх баранів нам зараз не треба. Але кожен фріц, мабуть же, вартий, щоб за нього ти, хазяїне, віддав по шість баранів...

— О! Так. Віддам! — клявся господар хутора.

— Хлопці! Домовтеся з хазяїном, на яку просіку він носитиме щотижня по три барани.— Віктор потер задоволено руки.— Ми ось торговий договір уклали...

— О! Так! Буду виконувати м'ясопоставки на ко-

ристь Радянської влади! — твердив своє хазяїн, ставши на коліна.

— А тепер негайно плати Юрісу і Мартіну.

— Все зроблю. Я з ними хотів після молотьби розквитатися.

Згодом у кімнаті погасло світло — заготівельники пішли.

Віктор ніс мішок з цукром. Час від часу він зупинявся, зручніше вмощуючи його на плечі.

— Слухай,— звернувся він раптом до Юхима.— Пам'ятаєш той лист дівчини? Як прізвище того поліцая, що гнав худобу на наш табір?

Юхим розкрив рот і ледве не впустив мішок.

— Подайкін, Подайкін його прізвище! От оказія! І куркуль його назвав.

— Натрапили на слід бандита,— пожвавішав Єршов.— Якого тільки мерзотника тут не здибаєш. Від нас далеко він не втече.

Віктор мовчав. На думці в нього була Аустра, про яку досі ніхто нічого не знав.

15

Заготівельники поспішали до свого табору. На широкому лузі, де стояла висока колиця сіна, їх зустріли Тарас і Агеєв, які теж поверталися з «роботи».

Степан, тримаючи на плечі мішок з борошном, про щось сперечався з Гайлісом і Залатісом.

— Послухайте загадку! — лукаво озвався Тарас.— На лузі стоїть, кричить і руками махає. Що воно?

— Це наш Степан орієнтується,— насмішкувато промовив Павло.

— Як ти вгадав?

— Ох і Степан,— реготав молодий партизан, беручись за живіт.

Та Степан зверхньо подивився на Гайліса.

— Чия б гарчала, а твоя б мовчала! Ти ж спиш на ходу! Хропеш так, що аж за кілометр чути! Який з тебе розвідник?

— Годі патякати! — протягнув баском Саша і, закинувши за спину мішок з патронами, пішов по колоді через річку, трохи заточуючись.

— Дивись у воду не впади. Аж бульбашки підуть,— попередив Степан.

І тільки він сказав це, як сам посковзнувся і спиною впав у воду. Віддихавшись, Степан дістався до берега і вже хапався за ствол гвинтівки, яку подав йому Саша Гайліс, як почув вигук Тараса:

— А де твій карабін? Ох і роззява ти!

Степан озирнувся, наче карабін повинен пливти за ним. Вдихнувши повітря, він пірнув.

— Здурів чоловік! — вигукнув Ян Залатіс.— Ще втопиться!

Та над водою піднялася рука з гвинтівкою, а потім виринула й голова.

— Ух, ух! — пірхнув Степан.— Будь воно неладне.

Йому допомогли вилізти на берег, подали склянку самогону, захопленого на багатому хуторі.

— А відгадайте загадку,— хитрувато моргнув Гайліс.— Річка, а посередині голова... і кричить!

— Ти ж по-російськи ще й слова не зв'яжеш! — докрив Степан Гайлісу.

Та недалеко почулися голоси, і заготівельники стихли, приготувавшись до бою.

— Прокляті, не дадуть і обсохнути! — лаявся Степан.

На луки вийшли люди в строкатому одязі. У декого на подертих піджаках стояло SU — тавро військовополонених.

— Ми ваші сусіди! — вигукнув один з них.

— Візьміть і нас до себе в загін,— промовив рудуватий чоловік.

Виявилось, це був Федір, земляк Олексія Агеева. Про нього розвідники чули ще раніше. Федір наймитував на Грауздукських хуторах, намагався організувати партизанський загін з хутірських хлопців, але його ніхто не хотів визнавати за командира. Дехто пішов від нього раніше в загін Капустіна. Тепер і Федір прийшов проситися у партизани з новими товаришами.

— А де ж ви раніше були, козаки? — зацікавився Тарас, пильно дивлячись на них великими очима.

— В полоні.

І всі наперебій почали розповідати про сумні свої пригоди. Панаса Касяненка придавило уламками зірваного дзота під Старою Русою, обох Андріїв фашисти витягли з води, коли почав тонути теплохід; Серьожа, зовсім молодий солдат, потрапив у нічний розвідці на лижах прямо у ворожий окоп; Алекс Павлиш, стрункий,

русявий юнак, житель Кулдиги, втік від німців, які зганяли людей на оборонні роботи.

— Прийміть і нас! — просилися вони.

— Вашу просьбу ми передамо командуванню. Та поки що не раджу ось так приходити до нас,— сказав Єршов.

— А чого? — здивувався рудуватий Федір.

— Гвинтівка де твоя, земляче?

— Та я... та ми ж були...

Олексій поклав руку на мокре Степанове плече й сказав:

— Ось він щойно дістав з дна свою гвинтівку. І прийшов до нас.

Новаки розгублено презирнулися.

— А без зброї які ж ви народні месники? І запам'ятайте: будете її добувати подалі від нас.

— Товариші! — раптом звернувся до них Віктор.— З вами часом не було дівчини чорнявої? Не зустрічали таку?

— Дівчини? Чорнобрової? — перепитав червонощокій Серьожа.

— Ну да... В чоботях, з автоматом,— пожвавішав Віктор.

— У кирзових чоботях,— додав Агеев.

— З автоматом і в кирзових чоботях? Красива?

— Так. Бачили? — вигукнув зраділо Віктор.

— Ні, не зустрічали.

— А чого ж ти голову морочиш? Знайшов з ким жартувати! А то зараз так і дам під щелепу! — скипів Віктор.

Той винувато розвів руками й потупив очі.

Серед людей, які просилися в партизани, був ще один чоловік у кожанці, знятій, напевне, з якогось поліцає. Коли мова зайшла про зброю, він ховав посмішку, самовдоволено позирав на парабелум, що висів у нього на ремені.

— Старший лейтенант Бабич,— відрекомендувався він.

— А у нас будеш рядовим! — вигукнув Саша Гайліс.

Бабич знітився і примовк. Потім заговорив, ніби виправдуючись:

— Після дворічного училища я пішов на фронт молодшим лейтенантом і за три місяці дослужився до старшого лейтенанта. Весною цього року був на Нарв-

ському плацдармі. Там контузило, і мене непритомного взяли німці в полон. Влітку я втік і ось тепер тиняюсь, як і вони. Самі знаєте, полон для радянського офіцера — ганьба, — говорив він. — Прошу доповісти про мене вашому командирові.

Віктор і Павло обіцяли розповісти про всіх, і Єршов подав команду своїм іти далі, на базу.

— Ну як, задоволений? — спитав Зубровін Віктора, коли всі повернулися в табір.

— Дуже! Знаєш, ми натрапили на слід Подайкіна. Пам'ятаєш, він карателів привів на табір? Ян Петрович ще в Східній Латвії називав це прізвисьце!

— Лягай спати. Потім поговоримо. А з Подайкіним треба розквитатися.

І через хвилину Віктор уже спав.

Прокинувся Віктор перед обідом.

— Що тобі снилося, що ти так уві сні кричав? — спитав Юхим, який сидів поруч, пришиваючи гудзик.

— Снилось мені, наче я командую чи то крейсером, чи артилерією крейсера.

— Який чин був у тебе, не пам'ятаєш? — підсміювався Юхим. — Може, адмірала?

— Здається, чин такий, як і зараз, — молодший сержант.

Юхим зморщився:

— Це вже нецікаво. По кому ж ти стріляв?

— По фашистах, звичайно.

— Сон у руку. А далі?

— Далі? Раптом після пострілів спалахнуло на горизонті сонце, таке яскраве. Але очі не боліли, коли дивився на нього.

— Ой лишенько! Та тобі ж приснилася наша перемога! Тобі щастить! — заздрісно говорив Юхим. — До перемоги доживеш, напевне. Ну, а далі, що ж далі було?

— Дівчину з «Проспекту диких кіз» пригадуєш?

— От окаянный! Невже одбив її в мене? — щиро здивувався Юхим.

— Придивився, а то не вона, а Оксана, — вів далі Віктор.

— Ось на це я нічого й не скажу. Бувають такі заплутані сни, що відгадати важко, — вже серйозним тоном мовив Юхим.

— Хлопці! — радісно вигукнув Олексій, просунувши голову в намет. — Наш ліпайський бургомістр іде!

Віктор і Юхим схопились і кинулися назустріч Кості. Обнялися, розцілувалися.

— З новою якоюсь прийшов? — спитав нетерпляче Віктор.— Бачу по тобі.

— Стривай,— мовив загадково Кость.

— Про АуSTRU знаєш?

— Так! — вигукнув Кость.— За річкою Абавою люди бачили чорняву дівчину з автоматом разом з семеновцями. Чули про таких? То, напевне, АуСТРА. Скоро ми з нею зустрінемося.

— Я ж казав, що вона не загинула! — повеселішав Юхим.— А ви почали вже говорити... Жива наша АуСТРА!

Цей гомінкий вечір був радісний ще й тим, що завтра — Жовтневе свято. Парашутисти, місцеві хлопці й колишні полонені зібралися послухати радіо з Москви.

З чим могли порівняти слова Москви ці люди, що з'юрмилися в невеличкому наметі, у тилу півмільйонної фашистської армії? Як чисту джерельну воду, яку п'є змучена спрагою людина, так сприймали вони кожне слово верховного головнокомандуючого. Слова ці проникали в саме серце, додавали кожному сили, і все пройдене в боях, всі тяжкі випробування ставали зараз буденними, незначними, і кожен був готовий до нових випробувань в ім'я Перемоги.

Цього незабутнього вечора Віктору пригадалося, як він з Імантом Анітинесом вистояв у підступному і запеклому бою з «лісовими котами» Подайкіна—Буцена, як дісталися вони на запасну базу в болотяному лісі, як було тоді холодно і як гріли Кошика думи про рідний край, про Вітчизну. Віктор поквапливо дістав зошит і при світлі каганця записав...

ПіснЯ

Після трансляції урочистої частини співав Іван Козловський. Очі у друзів задумливі-задумливі. І кожен мріяв про найдорожче, про Батьківщину. Тут, за ворожими лініями оборони, в середині «котла», де ми навіть говоримо пошепки й кашляємо в шапку, якась особливо відчутно, що значить для тебе Батьківщина. І в хвилини, коли ми слухали чистий, солов'їний тенор уславленого співака, уявилося, що Батьківщина — це житній лан, де народила мене мати, почула мій перший крик, степове повітря, яке вдихнув я тоді уперше;

це — пісня матері над коліскою, мова, якою вперше назвав дівчину «моя кохана»;

це — школа, де, крім азів наук, ми усвідомили істину нашого часу — потребу бути гідними своїх батьків, друзів, з якими я вступив разом до комсомолу, на яких з заздрістю дивились наші діди й не без гордості казали: «Цим усе під силу»;

це — люди, мої побратими, для яких і Москва, і Ленінград, і Латвія, і Україна такі ж милі серцю, як і своя рідна сторона для кожного;

це — все те, що в тяжку годину боротьби й неймовірних випробувань породжує почуття, яке вливає в тебе стільки сил, що все пройдене, пережите, хоч яким надзвичайним воно не здавалося раніш, тепер було вже недостатнім, малим, і ти готовий до нового, до більшого в ім'я свого народу...

Пісня в навушниках стихла. А товариші все ще сидять, неначе онімілі. Їхні думки там, по той бік фронту, де Батьківщина.

— Спасибі ж вам, Козловський, за пісню.

16

Термін виходу партизанів з лісу, про який оголошували фашистські листки «Тевія» і «За родину», минув. Однак ніхто не вийшов, і Шнейдер разом з комендантом Талсі, Стенди, Вентспілса і Дундиги, з допомогою командування вирішили перейти від слів до дії. В ці дні у діловитого Шнейдера клопоту було багато. Він влаштовував з командирами каральних загонів засади, обдумував нові плани оточення районів, де, як доносили шпигуни, були партизани. Він особисто навідувався до окремих агентів і на дільниці поліції. Частенько його легкова автомашина мчала по шосе без супроводу гестапівців.

А партизани, видно, мали свої відомості про наміри Шнейдера: диверсій на дорогах було менше. В гестапо стали побоюватись, щоб росіяни не пішли в інші райони. Тоді б довелося затівати все спочатку. А Шнейдеру необхідно було довести своєму високому начальству, самому командуючому, що він цілком гідний нового, вже присвоєного звання майора! У думці він читав поздоровлення з Німеччини, підіймав чарку за перемогу над партизанами.

«Опель» майора Шнейдера мчав по мокрій асфальтованій дорозі. А недалеко в кущах точилася гаряча суперечка. П'ятеро чоловік готувалося «поздоровити» коменданта з присвоєнням нового звання. Це були ті самі колишні військовополонені, яких зустріли на луці заготівельники. Суперечка зчинилася через одну-єдину гвинтівку: кому стріляти? Андрій з Курська вихвалявся, як він власноручно підстрелив шістьох фашистів. Сергій не погоджувався. Гвинтівка — його власність. Її він роздобув ранком. Та ще й як? Біля лісу стояли штабелі з снарядами. Сергій підійшов непомітно до вартового і зупинився. Вартовий помітив Сергія. Той злякано підняв руки і став удавати з себе дурника. Вартовий здивовано звів брови, а Сергій знову засміявся, показуючи йому щось на пальцях. Бачачи дурня, солдат засміявся. Та в цю мить Сергій підскочив і вирвав з рук гвинтівку, схопив її за ствол. Гітлерівець від несподіванки кинувся навтіки. Сергій вистрілив, але промахнувся — од сміху в нього тряслися руки.

«Який же ти стрілець,— говорили йому,— коли не поцілив за кілька метрів?» Перетендували на відповідальний постріл ще й лєнінградський Андрій, і рудуватий Федір. Влучний постріл — це бойова характеристика, з якою кожен може з'явитися до партизанів. І тільки курземець Алекс і полтавчанин Папас не встрявали в суперечку, вони заздальгідь приготували важкенькі кийі.

Довелося потягти жеребок. Гвинтівка дісталася Андрієві лєнінградському. Якраз в цей час наближався «опель». Андрій висунувся з кущів і тричі вистрілив. Автомашина зупинилася. З вигуками «ура» на шосе вибігло четверо з киями в руках.

Залізо дзвеніло й гнулося од ударів, скло тріщало й розліталосся бризками, гриміли переможні кличі:

— Бий фашистських гадів!

— Смерть загарбникам!

Здавалося, операція була вже закінчена, як раптом машина загурчала й рвонулася вперед.

— Утекла, зараза! — аж зціпив зуби від досади Папас, потім плюнув і кинув кий навздогін машині.

— Ех, ти. Говорили ж тобі, що треба цілити у шофера. А ще вчителем був! — ремствували товариші.

— Мое діло — зупинити машину, — виправдувався Андрій. — Чого ж ви не перевернули її на бік, а, як дурні, гатили кілками по залізу!

— Треба було слухати мою команду! — аж надривався Федір.— Ось я доповім начальникові парашутистів, які ви роззяви. Я цього так не залишу.

— Теж мені командир знайшовся! — визвірився курський Андрій.

Вони ще довго сперечалися в густих зарослях, куди пішли після такого не досить вдального екзамену, сподіваючись потрапити в загін парашутистів...

А переляканий Шнейдер, ще лежав на дні кабіни й думав: «Яке нахабство! Дикуни! З кілками. У душогубку їх! На шибеницю! Я їм ще покажу...» Осколки вітрового скла порізали обличчя майора, але йти в госпіталь Шнейдер відмовився. І, забинтувавши лице, зайнявся справами.

Ця майже «весела операція», здійснена кандидатами в загін розвідників, мала погані наслідки. Розлючений Шнейдер заарештував групу селян з хуторів, серед яких виявилися й люди, що дружили з парашутистами.

Майор зв'язався по телефону з айзсаргами і поліціями — але ні Ріманіса, ні Подайка не було. Подзвонив Буцену. Буцен молодший відповів, що батько вислідив переправу партизанів через Абаву і разом з солдатами чатує там цілу добу.

— Стежити! — наказав майор і, поклавши трубку, підійшов до вікна.

На розі вулиць з'явилася висока сутула постать. То йшов пічник, який найнявся недавно на роботу. А з протилежного боку до комендатури два солдати вели якогось бороданя. Звичайна картина. Шнейдер поправив бинти на обличчі і сів за стіл.

Увели арештованого. Це був дід Галабка. Він виштрунчився перед майором.

— Ми його трохи того... — натякнув есесівець і додав тихо: — Відшмагали.

— Малувато. Стоїть, наче шпагу проковтнув! — зневажливо зауважив Шнейдер.— Ну як, скуштував солоної лози?

— Так точно! — відрпортував дід Галабка.— Насмілюсь доложить: безневинно постраждав. Ось і кріплюсь, щоб вас, пане комендант, не розгнівити!

— Ти партизан?

— Насмілюсь... Ні! Так що дарма ваші мені спину списали в акурат,— хоробрився дід, напружуючи сили, щоб не звалитися біля комендантових ніг.

— Твій син у партизанах? — продовжував допит Шнейдер.

— Насмілюсь доложити. Сусід мій наговорив. Не в ладах я з ним давно, ще коли переїхав сюди з Латгалії. А про сина я нічого не знаю, відколи його німецька влада мобілізувала на роботу під Лібаву.— Тут дід перевів дух і закінчив слізю: — Розсудіть самі — гріх мені, старому, плутатися з якимись партизанами. Дарма мене побили. В акурат.

— Ти їх бачив коли-небудь? — поцікавився Шнейдер спокійнішим голосом.

— Насмілюсь доложити. Хто їх у Курляндії не бачив?! — примружив Галабка очі.— Ви самі їх бачили. Приходили й до мене. Правда, не били, як ваші. А забрали півмішечка борошна. А що я міг учинити проти них з старою? Якби ви, пане комендант, підкинули на хутір з десяток своїх поліцаїв, тоді можна було б провчити тих партизанів.

Шнейдер опустил сині штори на вікні, потім увімкнув електрику. Він зміряв Галабка з ніг до голови гострим поглядом. Старий не поворухнувся.

— Ми випустимо тебе,— промовив після тривалої мовчанки комендант доброзичливим тоном.— Але ти надалі інформуй нас про партизанів. Я накажу видати тобі солдатський кітель замість розірваної сорочки. Згоден?

— В акурат згоден.

— Іди! — махнув рукою комендант.

Дід Галабка вийшов на вулицю і весь кипів. Хотілося бігти від цієї проклятої живодерні. Та бігти не можна, ноги тремтіли, спина наче взялася вогнем — щеміла. Галабка готовий скинути б із себе кітель, роздерту сорочку і підставити сполосовану дубцями спину холодному вітрові. Він поточився, і чиясь жилава, дужа рука підтримала його.

— Вам погано? — спитав тривожно Гайліс, який з'явився поряд.

— В акурат погано,— шепотів Галабка, пізнавши свого міського знайомого.

— Вам треба спочити. Зайдемо до знайомих, а завтра вже додому.

Спершись на руку пічника, Галабка проговорив:

— Леонід Петрович, вусатий, приходив до мене. Хотів зустрітися з вами. Ви дома ще не були?

— Ні. Зайдемо до Плавніша. Він дасть вам притулок на ніч.

— Плавніш? Це він за Радянської влади був земельним начальником?

— Агрономом.

— Його ж сина, як і мого Григорія, забирали під Лібаву на окопи?

— Син уже десь із нашими.

Недалеко шумів водопад на Венті, накрапав дощ. З солдатських казарм долинали звуки губної гармошки, чужі й сумні. «Щось недобре затівають»,— міркував Гайліс. Учора він чув, що на північ від Абави вже почали діяти каральні загони. Попередити б партизанів.

Гайліс постукав у вікно. Вийшов господар, блиснувши в темряві окулярами.

— Заходьте. А я все чекаю, ось-ось постукає мій Алекс. Де він тепер, бідолаха?

— Там, де і Григорій мій,— у німців на земляних роботах,— відповів пригнічено Галабка.

— Як Гришка — не знаю, а мій Алекс не буде працювати,— відповів Плавніш, протираючи окуляри.— Ледар він. Заходьте, радий допомогти.

17

Семенов з Аустрою і групою бійців уже розвідали чималий район, але парашутистів не знаходили. Тепер вони йшли на південь, де, як розповідали жителі, повинні бути свої. Та скоро семеновці побачили автоматників, одягнених у довгі німецькі шинелі і сірі кашкети з великими козирками. Зупинилися, та пізно: німці відкрили вогонь першими. Били з автоматів і кулеметів звідусіль, навіть від річки Абави, куди прямували партизани.

— Зайняти кругову оборону! — скомандував Семенов і закашлявся. Його запалі груди, здавалось, от-от проваляться від кашлю.

«Бідний»,— подумала Аустра, лігши за сосну недалеко від командира. Дехто з партизанів копав лопатою окопчик. Бій розпочався. Семенов стріляв, притиснувши до плеча костиль трофейного шмайсера. За його спиною лунко бив кулемет, кулі падали спочатку недалеко, потім далі і, нарешті, врзалися в саму гущу карателів.

— Так їх! — підбадьорював Семенов.— Аустро, де ти?

Аустра перев'язувала руку пораненому. Згодом поповзла до іншого. Але допомогти було нічим. Розривна куля пройшла крізь груди. Аустра підвелася і закричала:

— Ви — бандити! Ви стріляєте розривними кулями!

На мить карателі причаїлись. Та кулі засвистіли знов над її головою, і дівчина опустилася на землю й поповзла до Віліса, кулеметника. Партизан лежав, уткнувшись лицем у купину, порослу мохом. В його голові стирчав осколок міни. Скориставшись з мовчанки кулемета, німці поновили атаку. Аустра плечем відіпхнула вбитого і припала до холодного закривавленого кулемета. Бій тривав. Партизани забирали в убитих патрони, гранати. В строю лишилося менше ніж половина групи, що вийшла на розшуки друзів Аустри. Аустра не встигла відкрити вогонь по новій шерензі гітлерівців, як їй обпекло ногу. В цю мить прямо на неї йшли п'яні солдати.

— Та скільки ж вас, звірів, е! — вигукнула дівчина і ткнулася головою в кулемет.

Солдати і поліцаї кинулись вперед, засипаючи партизанів осколками гранат, шматтям відбитої кори й грядюкою.

— Здавайтесь!

Аустра стікала кров'ю. Вона намагалася втриматися на ліктях, та голова безсило хилилась. Чорні пасма волосся прилипли до щік, по яких стікали червоні струмені, а великі суворі очі, мов крізь туман, дивилися на ворогів, що наближались. Дівчина ще чула голос Семенова... Свідомість згасала. Перед Аустрою наче з'явилися Кость Озолс, Микола Зубровін, Юхим Колтунов, Олексій Васильович і Віктор Кошик.

— Друзі мої,— прошепотіла Аустра безкровними губами.— Прощайте...

Це були її останні слова. Ліва рука судорожно сковзула по траві, і тонкі пальці востаннє вирвали кілька сухих травинок.

— Аустра! Аустра! — гукали бійці.— Кидаймо гранати і пробиваймося до річки!

Аустра мовчала.

Семенов підвівся, шпурнув гранату, другу...

— Вперед!

Вони побігли, стріляючи на ходу останніми патронами. Ось і крутий берег Абави. Семенов на мить зупинив-

ся, почекав своїх і кинувся у повноводну річку. За ним — ще п'ять партизанів.

Семенов одчайдушно вимахував руками. Холодна вода стиснула його слабе тіло ніби лещатами, ноги дерев'яніли. Розкритий рот не слухався, і чорна вода хлинула в горло. Він встиг ще викинути вверх руку, наче прощаючись із друзями, з землею, але водяний вир захопив його, і він пішов на дно.

З берега ще стріляли по партизанах, яких нестримно несла ріка. Їх залишилось лише двоє. Вони все віддалялися, зникаючи у вечірній п'їтмі.

По просіках і лісних дорогах гули грузовики, везучи поранених карателів. Серед солдатів і айзсаргів з'явилась напівзігнута постать Буцена.

— Ти славно попрацював. Я доповім начальству, — похвалив його командир.

— І про сина не забудьте, — підказав Буцен. — Його поранили в бою бандити.

— І сина відзначимо, — пообіцяв капітан і звернувся до помічників: — Які результати операції?

— Їхніх чотирнадцять убито. Поранених нема. Наших наче більше, — додав той неохоче.

— Менше треба було шнапсу давати солдатам.

А кулеметник моряк Коржан і командир відділення Столбиков дістались, нарешті, до протилежного берега Абави й почали видиратися на кручу. Коржан, ухопившись за повислу гілку, виліз першим. Він подав широкий ремінь з мідною морською бляхою Столбикову і допоміг тому вилізти на берег.

— Якщо не обсохнемо — пропадем, — злякано говорив Столбиков хрипким голосом. — Ти знаєш, де ми?

— Тут поблизу хутір Озолмуйка. Там славні люди. Ми у них з... покійним Семеновим бували.

Поминувши галявину, вони наблизилися до будівель і помітили хлопця з оберемком хмизу. Це був Валюк, менший син Гайліса. На подвір'я його вислали чатувати парашутисти Тарас і Юхим, які завітали з братом Сашею сюди. Побачивши невідомих людей, Валюк запитав підозріло:

— Ви хто такі?

— Ми... ми колись бували у вас, хлопче, — відповів Коржан, цокаючи зубами. — Може, пам'ятаєш?

— Не знаю. Я зараз мамі скажу, — крутнувся хлопець і побіг у сіни. Тут його вже чекали Тарас і Юхим.

— Якись люди,— шепотів він.— Кажуть, що свої.
До прибулих вийшла мати і повернулася з ними в дім.

— Не бійтеся,— попередив тих Тарас у снігах.— Ви часом не з тих, які билися сьогодні з карателями на березі?

— Вгадали,— сумно мовив Қоржан.— Нас двоє тільки й уціліло.

— Із загону Семенова?

— Так. Але самого командира вже нема.

— Еміліє, підміни Валюка,— попросив Саша сестру лагідним голосом.

Дівчина, накинувши на плечі велику хустку, вийшла надвір. Незабаром повернувся хлопець.

— Артилерія гримить на фронті.

— Коли вже ми їх діждемось? — зітхнула мати, пораючись коло столу.

Қоржан і Столбиков жадібно пили гарячий чай. Розмовляли пошепки, наче на похоронах. І від цього на серці було тоскно в кожного.

— А часом Аустри не було з вами? — порушив мовчанку Юхим.

Қоржан і Столбиков поставили кухлики і підвелись, мов по команді.

— Ви її друзі — парашутисти?

— Парашутисти!

— Загинула наша Аустра смертю героя,— промовив нарешті Қоржан.

— Сьогодні,— додав сумно Столбиков.

— А ми її все шукали, надіялись,— і Юхим одвернувся, ховаючи сльози.

18

Сутичка з есесівцями, безперервна метушня айзсаргів поблизу табору, арешт діда Галабки, нарешті, звістка про загибель Аустри, Семенова та їхніх товаришів — усе це занепокоїло і опечалило загін. Не встигли поснідати, як дозор сповістив: на хутір, де живе батько Яна Залатіса, увірвалися айзсарги і німці. Товариші намагалися заспокоїти Яна, що все обійдеться гаразд. Але ж Анна з парашута шила білизну для партизанів.

У цей час Віктор зосереджено вистукував на телеграфному ключі:

«Аустра разом з сімнадцятьма партизанами героїчно загинула в нерівному бою. Наша група поповнилася новими людьми. Андрій лєнінградський, Андрій курський, Панас, Федір та Сергій втекли з фашистського полону. Алекс — місцевий житель. Люди ці перевірені в бойовій обстановці. Вишліть для них автомати, чоботи. Семеновцям, про яких ми вже сповіщали, передаємо всю трофейну зброю. Змушені організувати партизанський загін «Саркана булта» («Червона стріла»). Загін дислокуватиметься в районі озера Усмас, за Абавою. Незабаром загін має вирости з п'ятдесяти чоловік до двохсот п'ятдесяти і більше. Командиром «Саркана булта» призначили Столбикова, латгальця, тямущу у військовій справі людину, партизана з 1941 року. Просимо для «Червоної стріли» надіслати ще одного радиста».

Віктор потер руки й продовжував передачу:

«Кость і фотограф з Лієпаї добули нові відомості. Противник таємно будує на узбережжі між портами Лієпая і Вентспілс у районі Юркалнас пірси для причалу кораблів. У район узбережжя і порту Вентспілс прибули дві дивізії. Полонені стверджують, що тутешнє командування побоюється морського десанту росіян з острова Езель».

А в цей час поліцаї з комендатури підходили до будинку Залатісів з наміром застати Яна. Побачивши озброєних людей, Анна відсахнулася од вікна. У неї на колінах лежала викроєна з парашута чоловіча сорочка. Що ж робити? Почувши гомін, тупіт ніг, прокинувся малий Яварс. Анна зо страху вхопила покроєну сорочку й кинулася до сина: Той кричав не своїм голосом. Анна підняла матрацик, засунула під нього парашутну матерію. Відчинились двері.

— Іч, як вищить більшовиченя! — гримнув Ріманіс, блимнувши люто очима.

— Яварс занедужав! — злякано промовила Анна.— А лікарів нема. Не плач, не плач, синку.

— А де чоловік?

— Не знаю. Я не бачила його з літа,— відказала довірливо Анна.— Може, аж по той бік фронту?

Трохи згодом до кімнати ввійшов Подайкін, і поліцаї почали обшук. Ріманіс підійшов до стіни, втупивши погляд у фотокарточку.

На ній були зображені Ян і Анна в білій весільній

фаті, з букетом квітів. Такими вони були напередодні війни. Ріманіс зміряв поглядом Анну, неначе порівнював, якою стала зараз. Анна й тепер вродлива, струнка, з віночком золотих кіс. Колись він до неї женихався. Ріманіс наблизив її до себе і спитав:

— Де Ян? Тобі й без нього буде непогано.

— Шукайте. А мене не чіпай.

Айзсарг схопив Анну за руку, почав її викручувати. Жінка скрикнула не своїм голосом:

— Навчився й ти у гестапівців!

Яварс, побачивши чужих і злих людей у хаті, захлинався од плачу.

— Що ви робите? Як вам не соромно знущатися над жінкою! — підскочив до Ріманіса старий Залатіс.

— Мовчи.

Подайкін ухопився п'ятірнею за плече старого й кинув на підлогу. Той упав. Від гострого його погляду Дімка аж здригнувся.

— Ніде нема! — доповідали айзсарги, обнишпоривши кожен закуток.

Ріманіс повертів у руці пістолет. В цю мить убіг захеканий гонець із волості.

— Вас викликає майор Шнейдер в Кулдигу, пани Ріманіс і Подайкін...

Слідом за ватажками подалася і команда поліцаїв. У кімнаті все було перевернуто догори ногами. Анна плакала, схилившись над сином. А батько стояв посередині хати, зацікавившись од гніву.

19

Після боїв на берегах Абави, погромів і обшуків на хуторах настало деяке затишшя. Гестапівці відпустили діда Галабку і Анну Залатіс, бо ніяких доказів про їхній зв'язок з парашутистами не було. А дід Галабка після допиту у Шнейдера збив з пантелику гестапівців. У ці дні гітлерівцям здавалося, що вони паралізували дії партизанів у Курземе. Не було особливих боїв і по всій лінії фронту від Тукумса до Лієпаї. А з Великої землі Віктор Кошик одержав телеграму, в якій обіцяли перекинути вантаж для групи Зубровіна і вислати радиста до нового загону «Саркана булта».

Виставивши біля вирубки дозорців, розвідники відпочивали. Віктор дивився на знайомі сузір'я. І дома, в рідній Комінтернівці, і пізніше, на берегах Фінської затоки, і тут, за лінією фронту, були те ж небо, ті ж зорі, тільки ось Полярна зоря трохи вище. Колись він любив спати на горищі, повному свіжого сіна, дивитися на зорі і думати про те, що буде з ним через п'ять, сім і більше років.

Через п'ять, сім років... У 1945 році його товариші по школі домовлялися зустрітися. Поки що він знав про долю трьох — Авраменка, Рагозіна і Римаря, з якими разом пішов до Балтійського флоту. «А як інші? Хто ж прийде на зустріч 1945 року?» Важко зітхнув і зручніше всівся на плащ-палатку. Війнув вітерець, і ліс стрепенувся й зашумів. Хмарилось. «Не прилетять! — не вірив рудуватий Федір, новачок у загоні.— Заблудиться літак».

Десь з північної сторони почав наростати гул. Ближче, ближче.

— Він! Наш!

— Обливай, Яне, дрова гасом!

— Наш! Олексію, запалюй!

Спалахнули вогнища. Віктор сигналив ліхтариком. Ширококрилий літак засвітив вогні, зробив розворот і прогуркотів над головою.

— Ех, хоч би на хвіст узяв! Три роки Росії не бачив,— з жалем вигукнув Федір.

Дві чорні точки відокремилися од літака і швидко полетіли вниз. Кілька чоловік побігли стрімголов до мішків, що падали. Від літака ще віддалилися куполи і полетіли за вирубку на ліс.

— Юхиме, Федоре і обидва Андрії,— наказував Зубровін.— Швидко до місця приземлення парашутів!

— Єсть!

— Парашути закинуло далеченько,— сказав Агеєв, витираючи змочені гасом руки.— З півкілометра буде.

— Вікторе, Олексію, і ви, товариші! — звернувся Зубровін до бійців.— Несіть мішки до табору.

Олексій встиг розплутати тонку шворочку і просунув руку в мішок.

— Ага! — намацав він.— Патрони. А ось і чоботи, конверти. На цей раз наш Певнев не зважив на конспірацію. Листи, Вікторе, чуєш? Ура!

Обережно поклавши мішки, розвідники почали їх розв'язувати. У мішках виявились новенькі автомати, пакунки патронів, міни, гранати, тютюн, бинти, фуфайки, штани, дві пляшки «Московської» горілки, радіобатарей, чоботи, кілька банок консервів. А ось мішечки з цукром. Віктор пірнув долонею і відчув крупинки. Такий цукор варив колись його батько — Федір Ілліч.

— Від кого шукаєш? — спитав Олексій. — Від Оксани чи від Світлани? Оксана тебе забула. І варто.

— Не твоє діло!

— Говори, говори, — бубонів Агеев. — Може, ліхтарик ще один дати, щоб краще ти розгледів, що нема.

— Від Оксани листа не буде.

— Тоді чому ти Світлані не написав? Вона ж тебе, біса, любить.

— Багато ти знаєш.

— Більше тебе. У мене дружина, донька в школу пішла, — хвалився Олексій, наблизившись до вогнища. — Не вмєєш ти писати дівчині. А ще статтю збираєшся сочинити про нас. Заднім числом діла не поправиш.

— Красно говориш, а слухати нема чого, — зітхнув Віктор і став читати материн лист, який надійшов на польову пошту на ім'я Певнева.

Він розстєбнув комір косоворотки і аж отетєрів, натрапивши на Миколчин вірш.

Під час блокади був у Ленінграді,
Великий голод пережив,
Був на морі, плавав на лінкорі,
В окопах кров свою пролив.
А коли облогу вже прорвали
І наша армія пішла вперед,
Тоді тебе у тил до ворога послали,
Сліпому Гітлеру на вред!

«Звідки вам, хлопчики, знати, що я тут?» Тим часом до вогнища наближався гурт людей.

— Може, ти не підєєш у «Червону стрілу», а зостанєєшся в нас? Нєхай вони там самі приймають! — уже крутився біля парашутистки, яка прибула з Великої землі, Колтунов.

Та радистка не відповіла Юхимові, вона навіть не чула його, бо дзвеніло в ухах і серце калатало, ніби молотком об дощечку. Могла вона не летіти, не стрибати, переборюючи страх? Так! В Оксани Волик була можливість повернутися на завод. Спеціалістів по точних елек-

троприладах уже відкликали з армії, а дівчат і подавно. Підполковник Певнев говорив, що з неї вистачить і одного, нехай не зовсім вдалого, завдання, коли вона змушена була найнятися на два тижні у лісника.

Оксана ще в сорок другому прагнула стати бійцем, партизанкою. То як вона може тепер відмовитися від задуманого? І ось на прохання групи розвідників з позивним ОВЛ вона вилетіла в Курземе радисткою до загону «Саркана булта».

ОВЛ... Три літери. Незабутній пароль кохання. Вечірня пісня над ставом. Запах дозріваючих житів і чебрецю. Тихий і схвильований голос Віктора... А може, тут не Віктор Кошик, не справжній ОВЛ?.. Любов.

Кохання. Нехай в Оксаниній любові багато наївності. Але ж їй ще нема й двадцяти років, та й любити вона може тільки вірно. Нехай у старших і, може, в ровесниць, як у її подружки по технікуму Віри, поява Оксани у прибалтійському лісі з радіостанцією викличе співчутливу посмішку, незлий осуд. Нехай!.. Оксана прислухалася. Вже всух гул моторів літака.

— Нехай пощастить мені на цій землі,— шепотіла схвильовано дівчина.

Оксана з Юхимом і новими друзями прямувала до вогнища. Їм назустріч ішло кілька чоловік. Її щоки проїняв мороз, і губи враз затремтіли. Так! Він наче. Тільки цей юнак високий, широкоплечий. Ось він уже близько, простягає руку, хоче привітатися.

— Що з тобою? — здивувався Юхим.— Та це ж та дівчина, з «Проспекту диких кіз».

«Невже?» Всього міг чекати, навіть грому в цю морозяну ніч! Але її? Віктор наче прокинувся з важкого сну і рішуче підійшов до дівчини.

— Віктор! ОВЛ!

І вони завмерли в обіймах. Нащо слова! Хай вистукують отой позивний їхні серця, биття яких вони чують, хай горять оті три літери жаром їхніх щік, їхніх уст. Хай стоять наче вкопані від подиву товариші. І Оксані, і Вікторові здалося, ніби й сама війна раптом припинилася, щоб дати змогу людям подивитися на їхнє щастя, на їхню любов.

За справді святковою вечерею, з сухарями, ковбасами, засмаженими на салі, і навіть чаркою, точилися щирі розмови. Дорогою людиною для всіх оцих безвусих

і вусатих людей була Оксана, що прибула з Великої землі.

— А я ж три роки не бачив рідної Росії,— не витримав рудуватий Федір.

Та час ішов, і розвідникам треба було передислокуватися на інше місце. Завтра сюди можуть навідатися карателі і ще трапиться гірке похмілля.

Отож, повечерявши, помріявши вволю, загін почав збиратися до виходу.

Оксана й Віктор уже згадали всіх своїх друзів і знайомих з Комінтернівки й села. Про одних вони читали з листів, інших бачили самі. Оксані було відомо (Ніна писала), що на Ленінградському фронті загинули Гриша Авраменко, Іван Рагозін. Під Харковом убито Борю Світлицького ще восени сорок першого року. Але звістка про Олега Римаря приголомшила її. Цей, виходить, не просто зник безвісти, а таки втік до ворога.

— Ти правду кажеш, Оксано. Саме на війні вивіряється гідність, совість людська.

— А що ти мені за листа написав у сорок першому? — запитала Оксана, придивляючись до свого милого.

— Саме життя, війна примусили мене так написати. Але повір — ти у мене одна.

— А мені здавалося — щастя трапляється інколи й на війні. Ти писав: «Живи, як знаєш». От я й жила, як серце підказувало. Училася, працювала на заводі. А скінчила технікум, потрапила у розвідувальний відділ фронту. Ти чимось занепокоєний?..

— Мені боязко від того, що ти тут, у «котлі». Зараз скрутно. По всьому видно, що буде ще скрутніше.— Віктор тяжко зітхнув.

— Наша зустріч невчасна? — прошепотіла Оксана.

Він пригорнув її до себе.

Ось так вони сиділи чотири роки тому. А зараз у кучерявих верховіттях сосен шумів вітер. Десь рипіла суха гілка. Насувалися чорні хмари.

— Пам'ятаєш? — тихим голосом мовила Оксана. Її полонили мрії.

— Здається, ми й не розлучалися ніколи, тільки ти відійшла тоді од яблуні...

— Загін уже готовий іти, Вікторе! — почувся голос Зубровіна.

— Рідна моя!

Віктор обняв дівчину. В напівсантиметрі він бачив її світле волосся, що вибивалося з-під шапки на лоб, а рукою відчував важкі коси біля шиї. Віктору хотілося їй сказати багато-багато.

Вони отак довго стояли на березі, може, й забувши про війну, що вирувала навкруг...

20

Після обіду розвідники почали збиратися в дорогу. Треба було провести радистку Оксану в загін «Саркана булта». За Абаву йшли також Зубровін, Капустін і Тарас. Там вони разом із Столбиковим розроблять плани операцій на найближчі два тижні.

Самотньо й тоскно було на серці у Віктора. Мовчазний і суворий повертався він до табору, закривши за спину руки. Довго ходив під враженням зустрічі і розлуки з Оксаною, розмовляв з товаришами, а думкою був поруч із нею. Хотів записати про неї в зошит, спробував — і не зумів. До самого вечора Віктор перебував у такому пригніченому стані. Та вечером — новина! Іван Журавель привів двох «язиків» із зв'язаними руками.

Оброслий рудуватою щетиною полонений Курц Еберт сказав:

— Іван міг і без латиш зв'язати. Я і Франц з армії Гітлера марш нах вальдер, у ліс...

— Правду вони кажуть чи хитрують? — ще не розумів Кость Озол, дивлячись на рудого Франца.

— Біс його знає,— розвів руками Віктор.— Поки що їх треба допитати й нагодувати.

— Може, ще й спиртиком зігрить? — скипів Мишко.— Знаєш, як годували вони наших? Нічого панькатись!

— Не гарячись, Мишко. Може, вони й не фашисти. До «Червоної стріли» втекло двоє таких. Навіть на завдання ходили з партизанами. Принеси їм гаряченького,— мовив Віктор і спитав Курца: — Коли евакуюються ваші війська?

— Почнуть евакуююватися — капут, і залишаться — капут. Так говорять офіцери і солдати.

Важкі дощові краплини тарабанили по плащ-палатці. У сусідньому наметі при світлі жирової лампочки хтось читав вірші Яна Райніса:

Надворі мжичить дощик —
Супутник тяжких дум.

Він ронить тихий шелест...
З тим шелестом на серце
Спадає тихий сум.

Віктор схилився над саморобною шаховою дошкою. Підвівши голову, він спитав у свого партнера по шахах:

— Де ж небо? Де сонце?

— А ви не піддавайтесь, товаришу гвардії сержант! — самовпевненим тоном порадив Бабиц.— Ви ж у школі мали звання чемпіона.

— Так, але зараз щось не до шахів. А звідки ти знаєш? — поцікавився Віктор і змахнув фігури з дошки.

— Так сказав гвардії рядовий Колтунов. Це Оксана тобі памороки забила. Співчуваю,— Бабиц прикурив від лампочки.— Запали й ти. Трофейні. Ходили за «язиком» і роздобули.— Він зітхнув і перевів розмову на інше: — Служив би я на фронті, то досі б майорські погони мав. Коли б уцілів, звичайно. Запалюй, не журися.

— Оксано, Оксано,— спохмурнів Віктор.— А ось чого гітлерівські солдати все ще не збираються покидати Курляндію? Ти, майоре, думав про це?

— Одне я розумію: без справжньої дисциплінки нашому загоні у складних ситуаціях той...— Бабиц клацнув пальцями.— Каюк!

Віктор розсердився. Взагалі він не любив служак, яких, крім чиношанування і муштри, мало що цікавило в армії. Розмова Бабица про «дисциплінку» вивела радиста з меланхолійного стану.

— Слухай, Анатолій! — звернувся радист навмисне по імені.— В чому ти бачиш погану дисципліну?

— Панібратство! Командири поллескують рядових по плечу. А де субординація? Взяти, приміром, Сашка Гайліса. Молоко на губах не обсохло, і дня не прослужив у армії, а корчить із себе генерала. Або Юхим...

— А ти бачив Юхима в бою?

— Ось і ти перебиваєш, коли... Мітингують у вас, братаються без розбору з усім населенням, а серед них тьма ж ворогів.

— Дай цигарку! — Віктор затягся димом і заплющив очі. «Чорт забери! А він таки правду каже», та, подумавши, сказав голосно: — Не те говориш. Наші бійці сильні насамперед духом своїм, революційною свідомістю. У нашій ситуації — сила в дружбі!.. А ти розхлябаність побачив!

— Тобі, сержанте, видно, на політичних заняттях ставили п'ятірки. Революційну свідомість згадав,— продовжував Бабич.— А що тобі десятирічка дала?

Віктор відповів не зразу. «От присікався!»

— У школі я навчився думати і не боявся говорити правду в очі навіть учителям, коли ті помилялись.

— О! Тобі я не позаздрив би в армії. Там би ти з гауптвахти й не вилазив. Отож ти до сержанта тільки дослужився на четвертому році війни, маючи середню освіту,— поспівчував Бабич.

— Не міряй усіх командирів на один копил. У нас лейтенант Гуревич мав вищу військово-морську освіту. І командир взводу Зиков кінчав вище училище. Справжні офіцери! Їх любили і поважали, як і вони нас. І не боялися ходити врукопашну. А кажеш, гауптвахта!.. Однобоко ти розумієш дисципліну.

Бабич дістав з кишені годинник і невесело промовив:

— Пора мені. Пофілософствували трохи — і годі. Підду до свого батальйону.

Віктор у думках ще сперечався з Бабичем. «І чого у тебе всі люди тільки вороги? Справжня пильність, помоєму, ще і в тому, щоб у складних умовах вміти знаходити друзів. І вміти з ними працювати. А щодо Сашка Гайліса і Юхима — Бабич неправий. Хлопці лише за цигаркою забувають про війну».

Віктор ще довго не міг заснути. «Оксано! Ну чого ще тебе занесло в оцю мишоловку! Без тебе було спокійніше».

21

Уже зовсім почорніло опале листя, замовкли струмки на луках, вкрилися глиці срібним інеем. Здавалося, вся природа згорнула крила і чекала снігу. Випав і сніг. Та прибалтійські вітри знову будили землю. Фронт в ці дні стояв на місці. Як це часто буває під час затишшя, людські покидьки, що запродали свої душі ворогові, почали сміливіше підводити голови. Почастішали сутички партизанів з айзсаргами.

В таких обставинах радянським розвідникам і партизанам треба було турбуватися про безпеку своїх загонів, треба було знешкодити кілька небезпечних шпигунських гнізд поблизу розташування «Саркана булта».

Утікачів з шернерівської армії — авіатехніка Курца Еберта і солдата Франца Морица — відрядили до «Червоної стріли». Там уже було двоє німців — Отто і Христіан. З їх допомогою партизани зробили кілька вдалих розвідувальних вилазок. Після трагічної загибелі Семенова партизани більше думали про безпеку загону, з'ясовували, на чиєму боці лісники, мірошники, селяни.

Незабаром Курц у формі обер-лейтенанта військ СС, Франц і ще два партизани завітали до мірошника. Обер-лейтенант вимагав, щоб той показав стежку до партизанів. Мірошник ще роздумував. За нього відповіла дочка:

— Рядовому офіцерові я б не сказала, а есесівському — з охотою. Не знаю, чи ходять зараз там бандити, але стежка є.

— Ти нам покажи хоч один слід партизанського чобота.

І вони пішли розшукувати семеновців. Курц і його супутники привели шпигунку до командира загону.

Не дивлячись на підступи гестапівців, партизанам до приходу радистки Оксани вдалося поліпшити справу безпеки табірної життя. Розвідка збирала багато цінних відомостей, які потім передавала за лінію фронту нова радистка.

Одного вечора Володя Кондратьєв несподівано запропонував Вікторові:

— Хочеш помитися?

Тіло у Віктора раптом засвербіло, заздалегідь відчуваючи блаженство водяної пари.

— Дід Галабка готує для нас лазню.

Незабаром група бійців попрямувала до знайомого хутора. Їх вів Григорій, син Галабки, якого хлопці охрестили — за вуса й борідку — батьком, хоч йому й було тільки двадцять три роки. Він славився як майстер на всю Курземе і завжди носив сокиру, пилку, мішечок з інструментами, відро, ліхтарики, батарейки, деталі від годинників, підошви. У поході Галабка не знав втоми. Не поспішаючи, він першим сховався на висотки, проходив болота. А щоб зайти до молодої дружини, Григорій готовий був пройти через усю Курземе. От і зараз, побачивши хутір, Григорій прискорив кроки.

Зустрів гостей сам старий Галабка. Він стояв на порозі босий, у довгій полотняній сорочці.

— Прошу,— поклонився він.— Е-е... Стара! Подавай хлопцям їсти в акурат. Невістко! Годі тобі з Григорієм цілуватися. Дунько! — звернувся до дочки.— Чуєш, товариші будуть митись, віднеси відра в лазню,— а потім лагідно звернувся до Капустіна:— Може, патруля виставити з свого персоналу?

— Наші ж стоять,— заперечив весело Капустін.

— Воно, звичайно, дисципліна. Ну, а мій Гришка як воює? — поцікавився старий і нетерпляче почухав широку бороду.

— Звикає,— підморгнув Капустін.

— Е-е, воно, звичайно... Привикає... Ганяти треба його більше, товаришу Сашко.

— Постараємось.

Увійшли невістка і дідова дочка:

— Все готово.

— Вінички, вінички березові не забудьте,— попереджав Галабка, проводжаючи гостей до лазні.

Дід з хвилину мовчав, стоячи посеред кімнати. Борода його сріблилася при світлі гасової лампи. Він звично підбив її вгору.

— Осмілюсь поспитати, як там наші — росіяни — на позиціях?

Йому розповіли про становище на фронтах. Вислухавши уважно, дід заговорив:

— Насмілюсь доложитись... Іздив я, товаришу Сашко, уже після арешту в Кулдигу і в Талсі на розвідку. Привіз дещо. Дунька записала,— дістав з-за ікони кілька папірців.— Ще двох православних попів підмовив на поміч.— Ці слова дід промовив зовсім тихо, щоб не чула й дружина.— Накажете привезти батюшок сюди для зустрічі? Вам з попами в акурат, хоча і не по дорозі, але для користі діла можна дозволити деяке прикосновеніє з ними. Для зустрічі з попами треба не відвертих безбожників, насмілюся підказати,— пояснював Галабка.

— Олексія.

— Ні,— заперечив Агеєв.— Не для того я з попами воював у тридцятomu році.

Добре випарившись і помившись, бійці знову зайшли в дім. Стіл був накритий по-святковому, стояли навіть дві пляшки горілки і глечик звареного дідом пива.

— Завтра різдво у латишів. І вам, росіянам, не завадить перехилити чарку,— порадив Галабка щиро.

ба,— сказав поліцай.— У них же кулемети! Нам пора звідси». І вони пішли геть.

Тієї ж ночі Анна Залатіс в'язала рукавички. Батько біля печі палив люльку. Його тінь похитувалася на стіні від слабенького вогника. Рівно цокали ходики, потріскувало паліччя в пічці, а в шибки билися дошові краплини. Хтось постукав. Анна відклала роботу і підійшла до дверей.

— Хто там?

— Свої.

— Тату, впізнаєш голос? — тихо спитала вона батька. Той знизав плечима. У двері загрюкали дужче.

— Які свої? Я нікого не хочу знати!

— А партизанів теж не хочеш знати? — озвався хтось насмішкувато.

Двері тріснули, посипалося скло. Холодний мокрий вітер увірвався в кімнату, а з ним і непрохані гості.

— Сьогодні у неї повинен бути він! — подав клич Ріманіс.

І почалося. Поліцаї нишпорили всюди, навіть рилися у маленьких коробочках для гудзиків, шукали щось за годинником. Ріманіс допитував Янову дружину. В кімнату вбігло ще кілька чоловік.

— Мовчить партизанка? Ось я візьмусь за неї! — гукнув німець-офіцер, один з помічників майора Шнейдера.

— Коли до тебе навідується чоловік? — Великим пальцем офіцер підняв її підборіддя.

— Ніхто до мене не ходить.

— Тоді я тебе вб'ю, більшовичко!

Вона стояла, насупивши брови. «Невже смерть?»

— Ти шпигунка! — лютував гестапівець.— Це ти наводиш їхні літаки, і вони скидають на нас бомби. Я розв'язу тобі язик!

Анна вся тремтіла. Зненацька вона кинулась у відчинені двері на кухню, потім у коридор. На подвір'я не можна, там айзсарги. Куди ж? Полізла по драбині на горище. Услід гриміли постріли. Скоріше б! Ще кілька щаблів... Анна зачинила двері на засув, сховалась за димарем. Але не встигла: куля опекала ногу. Її забрали з собою гестапівці, а з маленьким Яварсом zostався покривджений старий Залатіс.

Про все це розповів Капустину батько Валюка і Саші Гайліса, який лагодив печі, ремонтував вікна і двері в комендатурі. Надвечір почав збиратися додому й він.

Він вирішив будь-що вибратися з Кулдиги, яка кишіла есесівцями. З допомогою агронома Плавніша вони знайшли візника, і Гайліс прикинувся хворим: у дорозі його не повинні затримати німці. Приступ апендициту. Зазирнув у дзеркало. Повірити можна, що чоловік іде додому помирати,— такий був вигляд у нього. І незабаром бричка заторохотіла вулицею. На мосту через Венту зупинили постові. Гайліс дістав папірець — посвідку комендатури.

— А чому не пішки? — невдоволено гримнув вартовий.

— Захворів,— скривився Гайліс.— Спасибі, знайшовся чоловік, доведе додому.

Солдат віддав папірця, махнувши рукою. Візник потягнув віжки, ударив батоном конячину, і віз покотився далі.

— Чого поспішаємо? — буркнув візник.

— Так треба.

— Треба! — передражнив той.— Не сьогодні-завтра есесівці вирушать до партизанів. «Треба-треба». Но, сірий! А хто ж піде в ліс? Хто попередить про небезпеку?

— Вся надія на одного чоловіка,— мовив Гайліс і невесело посміхнувся.— На сина.

— Дорослий?

— Тринадцять років.

— Он як! — загадково подивився він на Гайліса і цьвохнув батоном.— Но-о.

За годину Гайліс був на хуторі, де жила сім'я. Візник став прощатися.

— Повечеряйте з нами.

— Поїду,— відповів старий. Повернувся до Валюка: — А підійди, хлопче, підійди.

Поправивши на голові картуз, Валюк наблизився. Візник погладив його по щоці.

— Славний хлопчина. Закінчиться війна, приходь до мене в Кулдигу. Я тебе почастую яблуками.

— Не знаю.

— Прийдеш,— лагідно посміхнувся дідусь, одягаючи стару крисаню.— Мені треба їхати, а то ще в місто не пустять.

І бричка знову заторохотіла по мерзлій дорозі.

— Олексію,— прошепотіла дружина.— Ранком прибігла Марія. Страшні вісті. Поліція на ногах. З усієї Курземе стягли айзсаргів до лісу. Що робити?

— Того я й приїхав,—заспокоїв чоловік, обнявши дружину.— Синку,—покликав він Валюка,—підеш у ліс.

— До партизанів?! — зрадів Валюк. Батько докірливо похитав головою:

— Дурненький ти.

Хлопець насторожився. Між світлими бровами лягла зморшка. Батько розказав йому, що близько двох тисяч карателів рушили експедицією на купку партизанів, де були його брат Саша і російські парашутисти.

— Пам'ятай: все залежить від тебе! Вчасно попередиш — виручиш товаришів, не зумієш — загинуть!

— Та я... я й на животі доповзу.

— Лист буде в черевикові, під устілкою. А зараз спочинь годинку або погуляй з Сонею.

— Я змерзла, а Валюк не виходить,—жалілася знавору сестричка.

22

Шосе посилено патрулювалося, рух на дорогах пожвавився. Табір чекав розвідників третьої групи — Саші Гайліса, Порфільєва, новаків Мартіна, Юріса і Панаса Касяненка. Але ті чомусь затримувалися. А час не ждав — удосвіта карателі, як сповістив Валюк Гайліс, збиралися розпочати наступ.

Сашко Капустін вийняв з кишені годинник і сказав присутнім у наметі парашутистам:

— Зараз ми оточені. Які в кого міркування з цього приводу?

Парашутисти схилилися над картою. Цей ліс лежав між двома шосейними дорогами. Вони сходилися в Кулдізі, що лежала на заході, за десять кілометрів від місця їхнього розташування. На сході ще одна дорога перетинала ліс упоперек. В найширшому місці ліс не перевищував і шести кілометрів. Дві тисячі гітлерівців можуть вздовж і впоперек прочесати цей трикутник. Куди ж податися? На схід? Там німецькі гарнізони, аеродром. На південь? Там шосе, безлісся, хутори, села. На захід? Їх можуть затиснути в куток біля Кулдиги. На північ? Через верхнє шосе, до річки Абави, до «Саркана булта».

Олексій Агєєв показав олівцем на місце, де можна перейти шосе, і запитливо подивився на товаришів.

— Уяви себе на місці ворогів,— сказав Зубровін Олексію.— Вони теж гадають, що ми пробиватимемося до Абави через великі ліси, де «Червона стріла». Будь певен, командування потурбувалося, щоб зустріти нас саме на шосе.

— Дай докурити,— попросив Віктор у Олексія цигарку і жадібно затягнувся.

— То виходу нема? — насупився Юхим.— Пробитися з боєм до Абави. Га?

— Прорвемось! — підтримав Павло Єршов.

— А може, в болоті пересидіти? — пораяв Кость Озол, шукаючи поглядом підтримки.

— Там тобі жаба й цицьки дасть, у тому болоті! — відказав Капустін.

«Ось тобі й задача!» — Віктор узяв олівець і обвів ним навколо одного хутора. Микола, звівши світлі брови, допитливо поглянув на радиста, потім на Капустіна, а той усміхнувся в чорні вуса і сказав:

— Павка і Юхим пропонують виходити з боєм. Померти, навіть героїчно, можна, звичайно. Але хіба для цього послало нас сюди командування? Нам довірена робота в тилу, ми врятуємо цим тисячі бійців на фронті. Я приєднуюсь до Віктора і Миколи! Звідси ми виходити не будемо! Вихід з лісу — це неминучий нерівний бій, жертви. Болото — непридатна позиція, навіть зимою. В нас нема госпітально і можливостей лікувати простуду і різні грипи! Ми підемо ось до цього хутора і окопаємося. Нам за всяку ціну треба вистояти до вечора.

Ці слова командира Капустіна були вже наказом для всього загону, для кожного бійця.

«Як вистояти перед такою навалою в рідкому присадибному лісі, де влітку селянин тримав своїх корів», — думали вони. Колишнього старшого лейтенанта Бабича хвилював не лише план дій, вироблений парашутистами. Бабич був невдоволений — його не запросили на оту нараду. І коли він дізнався, що в основу дій покладена пропозиція Кошика, то аж розкрив рота.

— Не знав я, не знав, що стратегами можуть бути сержанти,— почав він, звертаючись до Віктора.

— У тебе, пробач на слові, дуже багато жовчі. Ти не віриш людям і не любиш людей. Ти кланяєшся тільки чинам. А «чини людьми даються, а люди могут обмануться».

— Грибоедова слова?.. Ти мені подобаєшся,— похвалив Бабич.— Я просто... Чи в мене самого не болить серце? Хіба у нас не однакова доля? — переконував він Віктора.— Між нами... Як людина, яка вивчала тактику, можу ствердити — твій план правильний. Я теж був такої думки. Ти подобаєшся мені, Вікторе!.. Хоч кажу одверто...

— А ти мені не подобаєшся. Скажу тобі одверто.

— Хм... Постараюся бути кращим. Був би радий, коли б ти побачив у мені вірного товариша!

— І я теж,— зітхнув Віктор.

— А тихо, мов перед грозою,— прошепотів Бабич, прислухаючись.

— Зажди. Чуєш? — застеріг Віктор.

Тишу несподівано розітнули постріли. Сумніву не було — поблизу проходила третя група розвідки. Весь табір звівся на ноги. Бійці згортали плащ-палатки, пакували в мішки харчі, ховали все, що залишалось на місці стоянки. Так. Уже почалося!..

Капустін обійняв Валюка, промовивши:

— Іди, хлопчику, додому. Тебе проведе Журавель. Спасибі тобі і батьку твоєму за те, що ви такі... Не плач. Ти — воїн, хоч і маленький. Іди скажи своїм, нехай не турбуються. Ми вистоїмо. Ми переможемо, Валюк! Ось згадаєш мое слово.

Дві постаті зникли між деревами. Доля знову звела обох — Журавля й хлопчика. Три місяці тому вони вперше зустрілися в лісі. Вони рушили далі.

А три хвилини тому, недалеко від табору, біля Мергавського хутора, гітлерівці обстріляли із засідки Петра Порфільєва, Сашу Гайліса та новаків — Юріса, Мартіна і Касяненка Панаса. Сутичка почалася навіть без оклику «Пароль?». Три хвилини... Юріс уже був мертвий. Розривна куля розстрожила плече і груди Панаса, і він, зібравши останні сили, підніс пістолет до скроні і вистрілив. Наздогнала куля й Мартіна. З рота текла кров, але він, звівшись на лікті, ще стріляв з карабіна, поки не звалився мертвий. Поранений у груди Порфільєв розламував тілом кригу замерзлої калюжі і занурював у холоднющу воду папірці. Три хвилини... А якими довгими вони здалися Петрові Порфільєву. І Петро крикнув Саші Гайлісу що було духу:

— Повзи до рову! Мені вже не жити!

Навкруги бризками злітала мерзла земля. Гітлерівці перенесли вогонь на Порфільєва, і Саша кинувся в рів, а потім подався до лісу і наздогнав товаришів.

— Загинули... Лише я ось...— говорив, важко дихаючи, Саша.— Кругом засада...

23

Розвідники окопалися в рідкому лісі за частоколом і колючим дротом, де влітку паслася худоба. Вдень зовсім поруч пройшли карателі й подумати не могли, що саме біля тихого хутора й засіли парашутисти.

Увечері зустрічали Новий рік в неглибоких землянках, без хліба, без чарок і тостів з надіями на прийдешні успіхи і щастя. А до перемоги й щастя було ще далеко. Німецькі 16-а і 18-а армії чомусь не збиралися евакуюватись, навпаки, ще старанніше будували укріплення і готувалися до наступу.

Якось надвечір група розвідників обходила невелике озеро, заховане в густому лісі.

— Біля цієї берези ми з Казимиром не раз сиділи з вудками,— пригадав Саша Гайліс, показуючи на похилене дерево.

— Гарний куточок,— задумливо промовив Трифонов.— Як і в нас, над Окою. Любив рибу ловити. Хлібом не годуй...

— А ось із цієї кручі і на лижах не вадило б зїхати! Отака й підвела мене біля Ільменського озера,— пові розмову Сергій.— Поверталися ми з розвідки до свого полку та й ускочили прямо в німецькі окопи. Три біди одразу: тріснула лижа, зламав ногу і в полон потрапив. Не щастить мені з правою ногою — це вже другий випадок.

— А вперше де? — запитав Віктор.

— Ще в дитячому будинку, в Ростові. Теж на лижах.

— А чому мені про це не сказав? Та ще в гумових чоботях ходиш! — сердився Тарас.

— Подивись на свої. Де твоя підошва на лівому чоботі? — посміхнувся Сергій.

— Тебе не переконаєш. Перші трофейні чоботи твої, ясно? — пообіцяв Тарас.

Під ногами порипував сніг. Навкруги тиша. Крізь дерева блиснула смужечка шосе. «Можна йти»,— подали сигнал передні. Знову увійшли в ліс. Мовчазні ряди

дерев стояли величні й суворі, як витязі в крижаній кольчугі.

На сході пролунала автоматна черга. Ще... Ще...

— По звуку — наші, — визначив Тарас. — Це, мабуть, наш Павка Єршов продовольство «заготовляє».

— А це спросоння німці пуляють для хоробрості, щоб ми знали, де вони, — сміявся Тарас.

Біля дому — мотузка без білизни. Це значить, — «вхід вільний». Саша Гайліс полегшено зітхнув. Поява розвідників була радісною несподіванкою для Сашкової родини. Мати цілувала сина, упала біля нього, наче не вірила, що він живий.

Повновіда Емілія в легенькій сукні здавалася зовсім маленькою перед Сашком. Вона потиснула всім руки, соромливо поглянувши на Тараса, і відійшла в куток. Віктор підштовхнув Тараса, кивнувши на Емілію.

— Диви, яка гарненька!

Старого Гайліса Віктор бачив уперше. Худорлявий, високий на зріст, у латаному сірому светрі, він чимось нагадував Вікторові його батька. Такі ж рвучкі рухи і навіть волосся, підстрижене під машинку. Що й говорити, в цю хвилину Віктор задрив зустрічі Саші з батьками. Поки хазяйка готувала стіл, Гайліс тихо розповідав про те, як він воював під Лозовою з Денікіним.

— Червоних латиських стрільців у нас, на Україні, згадують добрим словом, — похвалився Віктор.

— А латиші з пошаною говоритимуть про росіян і українців — наших визволителів. Спасибі, синку.

Тарас покликав Кошика.

— Ось друг вашого Валюка. Той самий Віктор, що нахвалявся написати про нас до газети. Нахвалявся, а ніяк з думками не збереться, — жартував Тарас.

— І про мене? — спитала Емілія.

— А ти думала! Він спостережливий. Одразу помітив, як ми тут цілуємось у кутку.

— Петю, — сказала вона Тарасу, — як тобі не соромно?

— А про мене напишеш? — підбіг Валюк.

— Тарас жартує. Інші напишуть.

— Чудний! Ой чудний ти! — розсердився Тарас. — Хіба журналістом родяться? Ти спробуй.

Емілія подала Віктору плетені рукавички.

— Оце вам. А це вашій подрузі Оксані. Кінчите війну — приходьте до нас.

— На твоє з Петром весілля? — лукаво примружив око Віктор.— Неодмінно!

Тарас поглянув на кишеньковий годинник, підвівся і обняв дівчину.

— Нам пора. Спасибі за хліб і за сіль!

Од високих сосен обривисті береги здавалися ще крутішими. Незважаючи на морози, крига ще не скувала ріку. «Десь поблизу тут потонув Семенов, а на тому березі загинула Аўстра»,— подумав Віктор.

Сьогодні, нарешті, вони вирішили відвідати криворотого Буцена, прихвосня гестапо. Вночі їхати до нього було небезпечно: без бою не обійтись. Вдень також. Хутір знаходився далеченько од лісу, і айзсарги могли зустріти непроханих гостей вогнем. Довелося Тарасу для такого «візиту» позичити коня і сани у знайомого латиша. Вони довго петляли саньми по лісових дорогах і просіках, аж поки не зупинилися у густому березняку. Хлопці дуже змерзли і тепер заходилися розгрібати сніг, збирати дрова. Казимир дав коневі сіна і підстелив хмизу, а першим на варту став Віктор. Друзі тим часом сушили одержу. Потім заступив Тарас, і радист, примостившись коло вогню, задрімав. Розвиднілося, і всі четверо знову повсідалися на сани й поїхали до хутора. Журавель сидів на передку, поглядаючи на хутір.

— Здається, він. Зігнутий, як коромисло.

— Він! — пізнав Віктор.

— Одігнав свого пса й гукає у бік хати. Прямує до нас. Будьте наготові,— шепотів Журавель.

Віктор і Тарас під плащ-палатками клацнули автоматами. Казимир уже зіскочив із саней і весело загукав, звертаючись до господаря:

— А ми до вас. Пан Ріманіс давно тут був? Його викликає комендант і сина вашого теж, пане Буцен!

— Син дома. А Ріманіс поїхав учора,— відповів учтиво лісник і завагався. «Що за люди?»

— Здорово, земляк! — вигукнув Віктор, зіскочивши з саней.

Лісник злякано схопився за голову. «Який жах! Обличчя дуже знайоме».

— Впізнаєш? — Кошик гнівно блиснув очима. Згорблений у три погібелі лісник стояв перед ним ні живий ні мертвий.

— Прийшов поздоровити тебе з премією, яку ти одержав від гестапо за смерть Аустри,— додав Віктор.

Цієї миті пролунав глухий постріл. Журавель покінчив з молодим Буценом, який сховався у льоху.

Лісник, як риба, ковтав повітря. Та слова не приходили. Він упав у ноги Віктору.

— Змилюйтеся! Пощадіть!

Тарас і Віктор відштовхнули його. Тоді він скочив на ноги, в його очах спалахнув вогник. Буцен схопив Віктора за руку.

— Ходім зі мною. Я вам щось покажу. Нічого не пошкодую. Я...— бурмотів він,— ось у стайні...

Біля ясел лісник нахилився, відірвав дошку і витяг звідти шкіряний пояс і мішечок, наповнений чимось важким.

— Тут усе! — Він узяв торбинку обома руками і простяг її Вікторові і Тарасові.— Тільки пощадіть!

А сам жадібно позирав на золоті монети. Йому здавалося, що можна відкупитися дешевше. Та що це? Віктор вихопив пістолет, а очі Тараса налилися кров'ю, і він жбурнув пригоршню монет ліснику в обличчя.

— Ах ти ж сволота! Хочеш одкупитися? Іж своє золото, жери його! Наїдайся перед смертю. Ну... Ось так, ковтай, ковтай. Може, ще й водою зап'єш?

— А свинцем закусиш!

Уже зовсім смеркало, коли розвідники переходили Абаву. На південному заході червоніла заграва й стугонили вибухи. Це партизани «Червоної стріли» з Костем Озолсом і Юхимом Колтуновим палили склади біля Кулдиги. Ніч ця була багата пригодами. Павло Єршов провадив у айзсаргів заготовки фуфайок, нашитих для поліцаїв. Робота ця тихо не обійшлася. Про це ще ввечора стверджували постріли. Степан, обидва Андрії, Ян і рудуватий Федір пішли на залізницю Тукумс-Вентспілс, щоб дочекатися ешелону й висадити його в повітря. Капустін з кількома хлопцями подався на зв'язок з своїми людьми, а потім «провідав» ще один поліцейський штаб. Треба.

Треба, бо війська Першого Українського фронту вже почали свій наступ з Сандомирського плацдарму, і розвідникам у прибалтійському «котлі» треба ще пильніше стежити за дорогами і полювати на «язиків»...

Пораненого Порфільєва гестапівці кинули в холодну комендатури. В бою на Мергавському хуторі, де загинули Мартін, Юріс і Панас Касяненко, Порфільєв лише встиг знищити папірці й одразу знепритомнів. Так його з простреленими грудьми і взяли німці на сани. Вони його підлікували і ось тепер помістили в комірчину комендатури.

У кімнатці стояла широка лава. Порфільєв здогадався: тут катували людей. На стінах засохла кров. Біля лави ліжко з матрацом, подушкою і навіть з простирадлом. Отут і будуть доліковувати полоненого, як говорив санітар. Лікуватися у комендатурі! Порфільєв проклинає свою нещасливу долю. Він уже потрапляв до німецької тюрми. Тоді Петро не занепадав духом. Прикинувся дурником і таки втік! Але з того часу минуло три роки. Тепер Порфільєв Петро — радянський парашутист. Як же викрутиться йому? Він провів безсилою рукою по густій бороді й замислився. «А коли все повторити знову? Іншого ж виходу нема! Не парашутист — і край! Просто лісовий бродяга, який утік од війни».

Біле простирадло. Задобрюють! Він склепив повіки, мов збирався померати на оцій постелі.

Зайшов лікар, а з ним офіцер у чині майора і росіянин, стрункий, з хвилястим волоссям і темними вусиками, одягнений у форму німецького фельдфебеля. Це були Шнейдер і Подайкін, якого майор інколи брав на допити і який часом виконував у нього чорнову роботу.

— Добрий день, молодець! — привітався по-російському Шнейдер до пораненого. — Парашутист? — кивнув він на радянський автомат, що був вагомим доказом того, ким був полонений.

Порфільєв лежав нерухомо. Він приставив до лівого вуха руку.

— Глухий? — підвищив голос Шнейдер.

— Бреше, — зауважив Подайкін. — Парашутисте! Тебе ж запитують?

— Ні. Я цю штуковину купив у Латгалії. Перебрався в Курляндію, подалі від фронту. А воно і тут нема спокую...

— По очах бачу, що гнеш не те, — витріщився на пораненого Подайкін. — Ти ж був не один!

— З трьома. Такі ж волоцюги, як і я. Ваші солдати їх убили. Ми на кіз полювали. А парашут?.. Навіщо він мені?

— Фельдфебель! Цьому впертому дати каші, як це... березової.

— А як не витримає?..

— Кіз підстрілювали. Їсти ж нема чого...— бубонів Порфільєв, заплющуючи очі.— Ви не вірите? Тоді мене вбийте. Але не мучте. Я ж поранений, старий од вас обох набагато.

— Тобі, опудало неголене, ніхто ще рук не викручує. Ягідки ще попередю.

— А? Що? — скривив рота і приставив долоню до вуха полонений.

Як ненавидів Порфільєв майора Шнейдера і його наймита Подайкіна. Та що міг вдіяти? Він може їм віддячити, помститися лиш тим, що не викаже своїх товаришів, не скаже про загін. Це ж теж війна, помста, нехай навіть мізерна проти тої, яку заслужили оці двое фашистів.

— Кіз підстрілювали,— неначе в забутті, повторив Порфільєв.

Сердешний відчував, як чийсь великий палець підняв його підборіддя. На нього дивилися очі Шнейдера, на-смішливо і зверхньо.

— Я кізочок...

Майор Шнейдер ударив пораненого по щоках.

— Лікаря! Подайкін! Приготуйте йому «Різдвяних свічок». Ми поставимо їх йому під нігті. Він заговорить по-іншому.

— Хто ставитиме «свічки»? — запитав Подайкін.

— Ви.

Шнейдер зміряв Подайкіна всевидячими очима і сказав глузливо, зверхньо:

— Зайдіть до мене. Є в мене шнапс...

Через кілька днів знову допит. «Різдвяні свічки» не вплинули на полоненого. Порфільєв був знекровленим, схожим на мертвяка. Здавалось, жили лише очі. Вони жевріли. І цей вогник неможливо було утаїти Порфільєву од чужинців, від ворогів. Це бачив і розумів Шнейдер.

— Бачили такого героя? Кіз він бив. Хліб у латишів просив. Приведіть його до свідомості. Водою!..— і рап-

том він замислився.— А може, й справді він дурнуватий?

— Ти нарешті скажеш нам що-небудь? — наполягав знову Шнейдер.

Щось звиряче тепер палало в його очах, ховалося в зморшках під очима. «Загину, і навіть ніхто й не дізнається, де!» — з острахом подумав Порфільєв.

— Злякався! — насміхався комендант, дістаючи з кобури пістолет.

— Говори, коли тебе скинули з літака? В якому районі?

— Я хотів підстрелити кізочку... Землянку можу показати...

— Яку землянку? — насторожився майор.

— Де я жив з тими трьома, яких ваші вбили коло хутора.

Майор сховав пістолет. Він переміг.

— Завтра ж поведеш туди!

— Можна. Зразу б про це і спитали, а то парашут та парашут. Наче мені матерія потрібна, а не козятина.

Порфільєв знав, що говорив. Землянку, вириту кимсь недалеко від табору парашутистів, він знайшов ще влітку. Там ніхто не жив. Він поведе німців у ліс до того місця. Нехай вони подивляться. Хіба така літня людина, як він, могла стрибати з літака? Було б так!

І Порфільєв почав жити надією. Від нього Шнейдер таки одчепиться, коли побачить землянку. Скоріше б вели.

Та найбільше Порфільєв думав про своїх друзів, що залишилися у лісі. Як вони там серед небачених тут донині снігів, серед лютих морозів, без хліба, в безперервних походах між ворожими гарнізонами й прифронтовими розташуваннями?.. Хоча б скоріше весна.

25

Про весну часто мріяла і Оксана Волик. Її «радіорубка» знаходилась у високому наметі, обставленому ялиновими гілками. В ці холодні дні вона звикла до багаття, якому не давали погаснути, як до постійного супутника в її житті в загоні «Саркана булта».

Крім Оксани, у наметі ще жили чотири дівчини: дві росіянки — Нюра і Клава — і дві польських єврейки — Ріта і Гіта. Перші дві втекли з вагонів, коли їх везли з

Псковщини до Німеччини. А Ріту й Гіту визволив з єврейського гетто місцевий партизан Оскар Антонович, родич Сашка Гайліса і друг Яна Залатіса. У перші дні нового року Оскар став бійцем загону розвідників і був далеко від табору «Саркана булта». Але єврейські дівчата, як тільки когось зустрічали із загону парашутистів, завжди передавали Оскару Антоновичу щирий уклін.

Цього разу в дівочому наметі був Юхим Колтунов. Він щойно повернувся з групою бійців «Стріли» з роботи: хлопці ходили під Кулдигу знищувати складські приміщення. І поки партизани доповідали командирові про зроблене, Юхим юркнув до «радіорубки».

— Тере-тере,— привітався він по-естонському до Оксани й дівчат.

— О! Юхим! Добрий день!

У наметі посвітлішало від усмішок.

— Віктора давно бачив? — запитала Оксана.

— Не турбуйся. Він у воді не згорить і у вогні не потоне. А ти, Оксаночко, любиш його дуже? — підморгнув Юхим.— Віктор, звичайно, не такий уже й красень, але такий чортяка дівчатам подобатися може. Це вже я знаю точно! — юнак присів на товсту колоду і продовжив хитрувати: — Не одна за ним переживає.

Оксана принішкла. Під час недавньої зустрічі Віктор розповідав їй, як у Ленінграді рятував поранену дівчину, потім зустрічався з нею. «Про кого ж ще хоче сказати Юхим?» І, як усі дівчата в подібних випадках, вона байдуже відказала:

— Ти хочеш сказати про Світлану?

— Мені теж подобалася вона,— не замислюючись, відповів Юхим.

— Тобі? Теж?

— Ну то й що? Може, трохи подобалась і йому. Це вже точно,— Юхим застережливо підвів палець догори.— Віктор і тоді заважав мені. Це через нього у мене з Світланою... А тепер ось і з тобою у мене нічого не виходить. Все через нього...

— Ой, любиш же ти, Юхимку, пожартувати!

— Найбільше я люблю вас, дівчат вродливих,— і Юхим заплющився від солодких мрій.— Які ж тут жарти, коли серце моє на любов, наче струна, настроєне...

— А-а, ось де він! — вигукнув здивовано Костя

Озол, трохи задерши голову.— А йому там командир «Саркана булта» он і подяку виніс... А він тут біля Оксани воркує, донжуан. Я ось Вікторові розкажу... Він намне тобі боки...— Озол зітхнув, витер з чола піт і додав: — Нам час іти, Юхимку.

— Я готовий. Оксанко! Може, я наговорив зайве, махни на це рукою і не гнівайся. Сама знаєш. Люблю... пожартувати.

— Поменше слухай його, Оксано,— сказав на прощання Кость.

— Привіт усім вашим.

Оксана підкинула дровець і задивилась на два вогники, що раптом спалахнули. «Віктор подобається Світлані. А може, вона йому більше... Чи можна кохати двох?..»

Ще довго перед очима танцювали два вогники.

На порозі з'явилися дівчата. Ріта звернулася до Озолса:

— Прошу... Передайте Оскару ось ці шкарпетки. Зараз холодно. Ми самі в'язали...

— І привіт не забудьте Оскару,— сказала Гіта Юхимові.

— Не забудемо, дівчата!

26

Була темна ніч, коли Бабич, Саша Гайліс і Оскар Антонович поверталися у табір. Старшим трійки був Бабич. В обличчя бив вітер дощовими колючими краплями. Сніг цього вечора був вогкий, і вода проникала у чоботи. Оскар почав чхати.

— Тихіше! — попередив Бабич.— Німці почують.

— Слухай, командире! — озвався Оскар.— Я слабший за вас обох. Ще ангіна може причепитися або грип.

— А я не лікар.

— Тут недалеко живе мій приятель.

— Який також врятував полонених? — запитав з іронією Бабич.

— Ні, командире. Він не партизанів у Латгалії. Він просто звичайна порядна людина. У нього знайдуться сухі онучі і по скляночці самогону.

— А й справді,— підтримав Саша.— Треба обігрітися й замінити онучі.

— Грїтися так грїтися. Тільки обережно! — погодився Бабич.

Оскар одразу повеселїшав:

— Чоловік той метикуватий! Завжди знак подає. Якщо нема німців, журавель у нього біля колодязя піднятий. Ти, Анатолію, не турбуйся.

«Анатолій... Товариша знайшов! Та я офіцер! А він прожив сорок років серед капіталістів, а вважає тебе за рівню!» І Бабич голосно поспитав:

— Звідки ти навчився примічати знаки?

— Я ще в сорок першому партизанів. На діло ходив із самим Імантом Судмалісом. Чув про такого? Справжній герой! Мости зривав, ешелони, трибуну висадив у повітря перед мітингом,— розповідав Оскар.

— Дядько Оскар — товариш заслужений! — додав Саша, ідучи попереду.

Обережно, як мисливці, наближалися вони до оселі.

— А що я казав! — повеселїшав Оскар, показуючи на колодязь з піднятим журавлем.— Заждіть, я постукаю у вікно, потім дам знати.

Оскар незабаром повернувся, і за ним пішли Бабич і Саша.

Селянин світла не запаливав. Згодом він приніс шинки, поставив пляшку самогону.

— Покращало, Оскар? — поспівчував господар.

— Аж у ногах потепліло. Тепер грип не причепиться. Правда ж, Анатолій?

— Годі! Кінчайте пити! — розсердився той і підвівся.

— Я й не п'ю, а тільки балакаю з господарем. Він ось каже, що на Чорну й Руду Бороди айзсарги склали папери. Ти ж знаєш, хто ці бороди? Поговорю й підемо.

Це вже занадто! Оскар прямо так наспіхається з Бабича. Знайшов із ким вести секрети про бороди.

Бабич сказав суворо:

— Кінчайте розмови!

— Толю, та ти...

— Який я тобі Толя? Я командир! — не дав він розкрити рота Оскару.— І пора кінчати теревені. Я наказую!

— Вони говорять про діло,— вирішив заспокоїти старшого Саша.

— Звідки мені знати? Я не розумію вашої мови!

— Слово честі! — запевнив Саша.

— І я мушу вірити?

— Даремно ти кипиш,— спохмурнів Оскар. Веселість його мов рукою зняло.

— Ви хочете ще й поглузувати наді мною! — розгнівався Бабич.

— Не хвилюйтеся, товаришу. Перевзуйтеся,— озвався хазяїн.

— А мені не треба ваших онуч! — гримнув командир.— Ще раз наказую: негайно ходімо звідси!

— Знаєш що? — почав нервувати Оскар.— Ти не підвищуй голосу. Наказує він. Знайдеться таких багато наказувати. І хто ти нарешті такий?

— Як хто? — осікся Бабич. «Та він же шпигун німецький, оцей Оскар...»

— По-людськи, видно, ти не вмієш говорити. Сам Капустін не дозволив би собі.

Суперечка нарешті вщухла, і вони покинули будинок й зупинилися аж у лісі.

— Ні, я краще піду до Капустіна й доповім про все,— рішуче заявив Оскар.— Не хочу з тобою!

— Не підеш?

— Ні!

— Ти, як я подивлюся, багато на себе береш. Розпустили вас тут усі. За невиконання наказу знаєш що буває?

— Я не можу з таким... хамом! — увірвався терпець і Оскару.

Бабич зовсім осатанів. «Ось плоди, Вікторе, вашої роботи! Ось як слухаються вони командира! Ось вона — панібратщина».

— Рядовий Оскар, ви поводите себе, як фашист! Як зрадник! Останній раз повторюю. А за невиконання — розстріл.

— Ти сам схожий на зрадника! — з гнівом кинув Оскар, голос його тремтів якимось незвично, мов розладнана струна.

— Я? Ганьбити мене, офіцера?

— Анатолій, Оскар! Заспокойтеся.

— Мовчати! Як зрадника...

І раптом загримів постріл, прорізавши пільму. Оскар упав.

— Що ти вчинив, звіре? — схопився Гайліс за голову.— Кого ти вбив?

— Він шпигун! Я по статуту. Це підсланий. Не наш!

— Хто підсланий? Хто шпигун? Дядя Оскар? — Саша кинувся до нього, але він був мертвий. Разом товаришували, воювали, разом рятували утікачів з полону. І на тобі — вбитий наповал. Як же це?

— Він ворог,— заспокоював себе Бабиц.— Мені нічого не буде. Я по закону військового часу.

Враз Бабиц наче одмінився. Він скинув свою плащпалатку й накрив нею убитого Оскара...

Довго, хворобливо минав час, поки не почувся вигук вартового: «Стій, хто йде?» Це був Серьожа. Бабиц здригнувся. Раніше він навіть не помічав, щоб вартові зупиняли саме так, згідно статуту караульної служби. Тихо кинув у відповідь:

— Даугава!

— Добро! Проходьте. А де ж третій, Оскар?

— Нема.

— Німці вбили?

Обличчя Бабица перекошилося. Саша теж мовчав, як і всю дорогу. Він і досі не міг опам'ятатися — чи справді все трапилось, чи, може, приснилось.

Між ялинами вже палахкотіло багаття. Кашовар стояв над трьома відрами і ополоником помішував суп. Біля вогню, витягнувши руки, грілося кілька бійців, які теж повернулися з завдання. Тут же сидів і радист Віктор, який складав при світлі чергову телеграму. Біля нього — Зубровін з розгорнутою картою, поруч — Капустін. Вони завжди прокидалися вдосвіта.

— Дозвольте доповісти,— почав Бабиц, звернувшись до Зубровіна.— Завдання виконане, але... Я хотів би вам і товаришу Капустіну сказати окремо.

Командири підвелися і одійшли від вогнища. Саша хотів було піти за ними, але важко опустився на колоду й затулив руками обличчя.

— Що трапилось? Де Оскар? Говори ж, Сашко!

Той мовчав. А в цей час Бабиц доводив, ніби Оскар лаяв усіх росіян і українців, злочинно не виконував наказу командира, поводив себе як шпигун, і йому, Бабицу, довелося вдатися до крайнього заходу, щоб тільки Оскар не пішов до німців.

— А ти іншим тоном не спробував говорити? — спитав Капустін.

— І, думаєш, зробив правильно? — домагався відповіді Зубровін.

— Так.

— Е, браток, це пахне провокацією! Якщо не більше...

— Я по статуту.

Віктор був приголомшений зовсім. Він бачив, як бійці-латиші обступили Сашу Гайліса, кидаючи тривожні погляди на Бабича, Капустіна й Зубровіна. Віктор підійшов до Саші й поклав йому руку на плече, але не встиг заговорити, як той скинув геть руку і одвернувся. Казимир Дзеніс, Ян Залатіс і Гайліс раптом поклали на землю свої автомати і піднесли руки догори.

— Здаємося! — промовили хором.

— Ми прийшли захищати Радянську владу, воювати з фашизмом, а потрапили у якусь банду. Тут убивають чесних людей. Стріляйте тоді і в нас. Стріляйте! — вигукнув Ян нестямно. — Айзарги кинули дружину в тюрму, ваші розстріляли мого родича-партизана.

— Та ви збожеволіли! Візьміть зброю! — наказав Зубровін, блиснувши люто очима на Бабича. Спокійнішим голосом він звернувся до латишів: — Значить, ви не вірите мені, Віктору, Олександрю Капустіну, Тарасу?.. Га?

Аж у соснах відлунювали його слова, такі незвичайні для конспіративного життя маленького розвідувального загону в тилу величезної ворожої армії. Ті мовчали. Що їм казати? Поки що для них ясне одне — їх товариш Оскар Антонович, котрий уже встиг провоювати три роки з фашистами, якому вірили і навіть доводились родичами, — був убитий... і не чужою кулею. Гнітюча мовчанка. Віктор дивиться на свого командира Зубровіна, потім на Яна, намагаючись зустріти в його погляді оті вогники — вияв дружби, вірності. Якись невидючі зараз були ті очі. А можна б говорити, переконувати, доводити, наводити приклади справжньої дружби між латишами і росіянами, дружби між народами, яка є артерією, серцевим клапаном у житті держави в цій війні. Але не час читати лекції. І нема коли. З хуторів ліс уже будили постріли. З страхом позирали бійці в той бік. Чому так рано прийшли вороги? Помститися за п'ять корів, одібраних у місцевих поліцаїв? Чи знову Шнейдер хоче здобути вищий чин? А як бути в наступному бою проти ворога, у двадцять разів численнішого? Як бути, коли найдорожче — дружбу з місцевими людьми, з бійцями-латишами у цих надзвичайно складних обставинах — тепер підточено провокаційним зрадницьким чи просто дурним пострілом Бабича.

Загін уже вишикувався. Перед строем стояв Бабич. Вусатий Леонід Петрович не встиг дочитати наказ. З дозору повернувся Юхим Колтунов. Там, на лісових дорогах, помічено групи німецьких солдатів.

— Окаянні, сунуться просто на наш табір,— тривожився Юхим, а потім здивовано подивився на Бабича.

А Бабич ловив співчутливі погляди. Але в очах людей він бачив тільки осуд, гнів і жаль. Обірваний, обшарпаний загін стояв залізним строем. І Бабичем оволодів лютий страх. В ушах лунали грізні слова вироку: «За вбивство радянського латиського патріота... За неповагу до народу, на землі якого воюеш...» Слова перебилися звісткою, принесеною Юхимом: «Німці сунуться на табір лісовими дорогами...» Який же він, Бабич, дурень! Що він накоїв? Табір оточують, а парашутистам перестали вірити місцеві бійці. Як же їм далі воювати, виконувати завдання командування за годину, ввечері, завтра?..

— Розстріляти! Як провокатора!..

— Та що це? Братці! Та як же це? — не своїм голо-
сом скрикнув Бабич.— Та я ж... Я...

Усі мовчали. Тільки ліс шумів розгнівано, грізно..

27

Грізно шумів ліс і другого дня.

Загін змушений був зайняти оборону. Віктор навіть не встиг передати радіограму. Табір зовсім спорожнів. Біля вогнища залишилося з кашоваром Мишком кілька поранених. Він походжав із гвинтівкою в руках, прислухаючись до поодиноких пострілів.

Лінія оборони розвідників починалася за широкою просікою і півкільцем огинала густий ліс до вирубки. Ці місця легко прострілювалися, і гестапівці вирішили повести наступ лісом, ударивши по центру оборони своїми головними силами. На лівому фланзі було відділення Тараса. Воно й розпочало бій. Бійці стріляли короткими чергами з близької відстані. Невтомний і бадьорий навіть у такі хвилини, Тарас був душею бою. Він голосно давав розпорядження своїм, лаявся.

— Усиплемо гадам! Під корінь січи паразитів!..

Серьожа і моряк Коржан стріляли з кулемета вздовж просіки, стримуючи удар. Тепер стрілянина не вщухала. Бійці Тараса, перебігаючи між соснами, ви-

гнали есесівців на просіку, прямо на Сергіїв кулеметний вогонь. Бій розгорався з новою силою. Змовк Сергіїв кулемет. Карателі, скориставшись заминкою, знову вда-рили на центр оборони.

— Бити короткими і влучно!

— Єсть, короткими.

Капустін і Зубровін виринали то тут, то там. Часом вони сходилися, радилися між собою і знову бігли туди, де було скрутніше становище. Микола відіслав кількох бійців для зміцнення тилу.

— Ще наляж! Різони по лісу, Сергію! А тепер — по березняку. Ну... ще... Сергію! Сергію! — кликав Коржан, спостерігаючи за боєм.

Але Сергій, зойкнувши, схилив закривавлену голову. Коржан ледве одірвав його пальці від кулемета, перевернув хлопця на спину, підклавши під голову свою шапку.

— Другого номера сюди! Сергія вбито! — И сам при-пав до кулемета.

Розривні кулі посвистували, чіпляючись за гілки. Ви-тріщивши безтямні, п'яні очі, солдати бігли вперед, за-сипаючи розвідників зливою куль і осколків. Віктор, Колтунов і Агеев були разом з відділенням Леоніда Петровича. Пострілюючи, Віктор час від часу позирав на Сашу Гайліса, Казимира Дзеніса, Григорія Галабку і Яна Залатіса. Його турбувало те недовір'я, що виника-ло між парашутистами і місцевими хлопцями. Ворог тим часом наближався. Ось уже гітлерівці увірвалися в розташування табору. Галабка з кількома бійцями, наче від осинового рою, поповзли назад.

Віктора аж пересмикнуло, і він закричав підводячись:

— Куди? Уб'ю! Чуеш, Гришко! Р-раз і... як боягу-зів! — наставив він автомат на трьох.— Миттю на свої місяця:

— Єсть!

І Григорій Галабка, а за ним ще двоє побігли, стріля-ючи у фашистів.

— Ти Ленінград знаєш? Ти Ленінград пам'ятаєш?! — раптом закричав Юхим Колтунов.

Ця фраза захисників міста Леніна прижилася і в ти-лу ворога. Її можна було почути в поході, в наметі, коли якийсь солдат прагнув когось переконати, що він «бував у бувальцях». Та зараз ці слова пролунали як клич, як девіз іти вперед і тільки вперед.

— Бережись, Сашко! Праворуч небезпека! — попередив хтось.

Капустін озирнувся. На нього просто летів здоровенний, наче горила, фашистський вояка.

— Чорна борода! — пізнав той Капустіна.

Але в цю мить підскаочив Мишко і щосили заїхав кованим прикладом фашистові по шиї. Той упав, мов підкошений. За ним наближалися інші. Вони вже поруч. У кількох кроках. Якась неймовірна сила оволоділа Віктором. Не роздумуючи, він кинувся вперед. За ним підєєлися Юхим, Олексій і Володя і, зігнувшись, смалили з гарячих автоматів. Звелася на ноги вся оборона. «Пам'ятаєш Ленінград? Тільки вперед!» Це гасло, принесене з Балтики, котилося луною в лісі, як грізна кара.

Грім гранат. Четверо мертвих фашистів лежало біля Вікторових ніг. За два кроки од Капустіна корчилося тіло недобитого окупанта.

— Вогонь по фашистських гадах! — гукнув Капустін, на його висках, шиї повиступали посинілі від крові жили.

— Ми все одно сильніші од них, хлопці!

— Вперед, братці! Ура! — підвівся Зубровін.

І сталося несподіване. Чотири десятки автоматів і гвинтівок, три кулемети вдарили навальним вогнем. Противник не витримав, кинувся назад. Гітлерівці тікали, мов очманілі, гнані шквалом вогню...

Аж надвечір бійці поверталися до табору з убитими і пораненими. Кулеметник Сергій був ще живий. Його чисте, рум'яне обличчя тепер вкрилося плямами. Куля влучила в голову, зачепивши мозок. Життя покидало його. Всі в жалобі схилили голови. Тяжко розлучатися з другом, з яким ділив останній шматок хліба, палив одну цигарку, пройшов сотні кілометрів у ворожому тилу.

— Ми ніколи не забудемо вас, наші бойові друзі. Ми не ще час, ми помстимося за вас! — клявся Зубровін.— Фашисти ще відчують, які гарячі наші сльози. Прощайте ж, бойові товариші!

Сонце багряною кулею сідало на обрії. Здавалося, і воно налилося кров'ю жорстокого бою.

...Солдати і айзсарги почували себе не краще, ніж партизани. Не допомогли їм ні вівчарки, які вивели карателів просто до табору розвідників, ні міномети, ні взвод з третього корпусу СС. Після півторагодинного бою, коли перемога, здавалося, була вже здобута, партизани раптом відкрили шалений вогонь і пішли в контратаку. Навіть бували есесівці — і ті розгубилися. Біг з усіма і поранений у руку айзсарг Ріманіс. Паніка зробила своє діло. Дехто твердив, ніби кілька днів тому росіяни скинули великий десант парашутистів. Інші запевняли, ніби в ліс червоні пройшли через лінію фронту і незабаром буде завдано удару по Кулдизі — центру комунікацій у Курляндії.

Вкрай дезорієнтоване командування про всяк випадок дало розпорядження зайняти навколо Кабіле і Ренди оборону. Звечора і всю ніч спалахували в небі освітлювальні ракети. А після того, як на дорозі партизани напали на піхотну колону і розстріляли її в упор, говорити про численний партизанський загін стали частіше. Сюди перекидались додаткові резерви солдатів і поліцаїв.

Розлючений невдачами, Шнейдер вирішив допитати ще раз полоненого, пораненого в бою під час вдалої засідки на хуторі. До нього привели худого чоловіка, який ледве переставляв ноги. Його косуваті очі, здавалось, дивились з того світу.

Майор Шнейдер свердлов поглядом в'язня. Він заговорив по-німецькому, повагом, карбуючи кожне слово:

— Сьогодні біля Кабіле розгромлено табір партизанів. Полонені стверджують, що ти і оті троє убитих — з їхньої банди. Що скажеш?

— Мені однаково, — відповів стомлено Петро Порфільєв. — Я кізок бив...

— Скільки людей у тій банді? Скільки радіостанцій? Коли вони і на яких висотах тримають зв'язок з червоним штабом?

— Ми вчотирьох жили в землянці... Полювали на кізок... — вів своєї, мов заведена патефонна пластинка, Порфільєв.

Шнейдер не витримав.

— Де в тебе серце? — тикав він пістолетом у груди полоненому. — Тут твоє серце?

«Коли ж катуванням, моему стражданню настане край? Чому мене не вбивають одразу? Чому я не пристрелив себе?.. Через оті папірці. Загаявся. Чому я такий нещасний?..»

Гримнув постріл. Але Петро продовжував стояти і дивитися широко відкритими очима на свого ката. Од цього погляду майор зблід.

— Та падай же! — і він штовхнув полоненого.

Петро, притиснувши руку до гарячої рани, упав.

— Підлікувати,— наказав комендант черговому, який ускочив на постріл.

29

Після шістнадцятигодинного маршу загін розвідників дістався до табору «Червоної стріли». Хутори траплялися рідко. З півночі — болота і велике озеро Усмас, з півдня — круті береги Абави. Це був, мабуть, найбільш заліснений край у всій Курземе, і тому парашутисти Капустіна і Зубровіна «поселили» за Абаву новостворений загін «Саркана булта». Місцевість тут справді партизанська: можна кашляти не в шапку, говорити голосно і навіть співати, бо найворожіший хутір знаходився кілометрів за три.

Однак партизанам і парашутистам Курземе не до співів. Обстановка взимку стала надзвичайно напруженою. Німецькі війська і не думали евакуюватися з Курземе в Східну Пруссію чи до Берліна. Навпаки, в Курземе з Німеччини підкидали раз по раз батальйон чи два. Для моральної підтримки і, мабуть, для якихось невідомих ще радянському командуванню планів Гіллера.

Віктор Кошик одразу завітав до Оксани.

— Привіт «богині ефіру»! — привітався він і притиснув дівчину до грудей.

«Отак би і був поруч з нею! Все життя. Але навіть зараз треба бігти...»

— Оксанко! Сонечко! Пробач. Але я мушу провідати наших поранених. Одного ніс на плечах, немов клунок.

— Ще й сонечком назвав! Іди вже...

У лазареті, що уявляв собою намет, обставлений молодими деревцями, Віктор одразу відшукав Федора з

Волги, котрий так хотів стати партизанським командиром.

— Ви прийдете до мене, Вікторе? — поспитав поранений Федір, умошуючись на «ліжкові» — ялинових вітах.

— От сходимо на тиждень-два в розвідку, а потім зайдемо сюди, заберемо тебе. Одужуй.

— Оце спасибі. Я видужаю. А ти, Вікторе, свій хлопець! Ти ніс мене через річку і через болото. Я цього ніколи не забуду,— промовив Федір. Він схопив Вікторову руку і притулився до неї шокою.

— Видужуй, Федю, і ви, товариші, поправляйтеся!

Нюра і Ріта схилилися над пораненим. Обмотана рука стирчала як ствол «максима».

— Де це тебе так? — обережно спитав Віктор.

— У розвідці, розривною. Кістку розтрощило.

Увійшов Микола Зубровін. Він передав лікареві, вже літньому чоловікові в окулярах, бинти для поранених і пообіцяв підкинути принагідно ще два міткалевих парашути й допомогти медикаментами, як тільки їх скинуть з літака. Лікар був місцевий житель, він похитав головою й сумовито промовив:

— Важко нам, ой як важко. Ні інструментів, ні бинтів нема. А лікувати людей треба. Ось у чому арифметика,— і пішов стомленою ходою до «операційного» стола. Лікар мав зовсім хворий вигляд.

Біля вогнища, навколо якого зійшлися розвідники, пахло смаженим. Куховар Мишко частував кожного по черзі гаряченькими млинцями.

— Тільки що з сковорідки,— хвалився він, подаючи млинці.

Пили тут і чай, заправлений німецьким сахарином і листочками брусниці. В компанії сиділи німці Курц Еберт, Франц, яких полонив пізньої осені Журавель. Третього німця звали Христіаном. Він був білобрисий, з швидкими очима, які весь час ніби когось розшукували. Німці гомоніли з парашутистами про міжнародне становище, про долю Німеччини після війни. Та скоро Франц і Христіан пішли на завдання.

Віктор запросив на вечерю Оксану.

— Ти щось задуманий? — непокоїлась дівчина.— Тебе щось тривожить.

— Мене? — І, помовчавши, підкинув дров у багаття і довго дивився на вогник, що повзав по березовому

поліну й тремтів від слабого вітру. Потім дістав з футляра радіостанції зошит, розгорнув і взяв авторучку.

— І що то буде? — поцікавилась Оксана, зиркнувши на нього ласкавими закоханими очима.

— Нічого особливого! Контрольна робота з літератури. У нас є про що писати, і я хочу спробувати.

Та зошит довелося одкласти і взяти автомат. Скоро повернувся взвод із трофейною зброєю, полоненими і цілим обозом, захопленим на дорозі. Коли все вщухло, Оксана підсіла до Віктора.

— Тобі поспати треба, Вітю. Скинь чоботи. Я їх просушу. А ноги накрій плащ-палаткою. Відпочивай, любий!

Вона погладила його волосся, він засинав. Сиділа нерухомо й дивилася на блідувате, трохи заросле чорноброве обличчя, торкалась пальцями зморщок. «І він, і не він,— думала, пригадуючи, яким Віктор був чотири роки тому.— Спи, любий».

А незабаром вони знову розлучилися.

— Не будемо печалитися, Оксано. Наші вже пройшли Польщу, б'ються в Угорщині, Чехословаччині. На черзі Берлін. А там і війні кінець. Ми прожили світле дитинство, а юність ось у такому вогні.— Віктор замислився, а потім додав тихо: — Зате в сина нашого, у доньки...

Вона затулила йому долонею рота.

— Таке скажеш!

— ...у синів і дочок буде теж щасливе дитинство,— продовжував Віктор.— Жива людина про живе й думає, як каже наш Олексій Васильович Агеев. А як жити без надії, мрії, без віри у щастя?

Вдень і вночі розвідники рейдували між Талсі, Вентспілсом та Кулдігою, потрапляючи на ворожі засідки. У спокійні хвилини Віктор доповідав про обставини в Курземі. А звіди від командування надходили розпорядження. «Стежте уважно. Пам'ятайте, вчасно засічений момент відходу ворожих військ з Курляндії — неоцінима допомога Верховному головнокомандуванню і всій нашій армії. Будьте пильними!» Фронту Віктор телеграфував: «Розуміємо всю відповідальність і важливість своєї роботи. Поки що руху до портів і узбережжя противник не виявляє. Продовжуємо стежити. Вишліть патрони, медикаменти, чоботи, тютюн. На хуторах і в селах — німецькі солдати. Про місце прийому вантажу сповістимо додатково. Привіт Великій землі».

Та вантажні літаки приймати було не так легко. Фашисти осіддали хутори, об'їдаючи, мов гусінь, латиських селян. Боездатність розвідзагону спадала після кожної сутички. Патронів для ППШ і кулеметів було обмаль, у бійців взуття порване, хлопці палили торішне сухе листя. Вже з тиждень харчувалися кониною. Солі не було.

Вночі колона зупинилася недалеко від знайомого хутора.

— З дороги не сходити. Хто має тютюн, може палити. Дві затяжки на брата. Не більше.

Кулеметник Коржан витрусив сніг з роздертого черевика, обмотав його ганчіркою наново і почав тупцювати на місці.

— Що, «яблучко» танцюєш!

— Гріх сміятися! Затанцюєш і «молодих лебедят», коли далі ходитимемо у таких шкарбанах.

— Ходімо зі мною,— покликав Віктор Тараса.— На цьому хуторі нема німців! Трохи обігріємося.

Хазяїн хутора, чоловік з довгою шиєю і гострим підборіддям, стояв з люлькою в зубах серед кімнати.

— Як же це ви? — здивувався він.— Німці з кулеметами зовсім близько.

— У вас же їх нема? — заперечив Віктор.

— Можуть навідатись.

— А ви добре розмовляєте по-російськи,— зауважив Віктор.

— О, я працював колись у Петрограді.— Хазяїн сумно посміхнувся.— В 1905 році.

— Он як! І революцію пам'ятаєш? — захоплено поспитав Казимир.

— Ще б пак! Іконами хотіли царя до стінки притиснути. А на нас налетіли козаки. Весь божий дух вибили, аж клоччя з мого піджака летіло.

— Стривай, старий,— озвалася господиня.— Давно гаряченького, видно, не їли? Скоро отим розбійникам прийде погибель?

— Коли ми в себе скинули буржуазію,— вів далі господар, вибиваючи попіл з люльки,— більшовики моему братові землі прирізали. Одержав десять десятин. Сусідові старому пенсію призначили. А прийшли німці — все відібрали. Ось так. А за радянського часу моє прізвище було на Почесній дошці.

— Ну, розхвалився! — перебила дружина.

— А ти не в своє діло не лізь,— мирно порадив він жінці.— Ось хай тільки дорога протряхне — росіяни почнуть наступ.

— О боже! — сплеснула в долоні жінка.— Минулося твоє. Ви, синки, сідайте та ось гаряченького посьорбуйте.

Хлопці мовчки сіли за стіл й почали їсти суп-путрю. Старий тим часом хвалився, пригадуючи давноминулі роки.

— Ось так,— казав хазяїн перегодя.— Я революцію в Пітері здобував, а ваше діло, хлопці, відстояти її в цій війні...

— І не тільки нашу революцію, а й все слов'янство, і, може, півсвіту ми рятуємо сьогодні від гітлерівської чуми,— задумливо промовив Віктор. Йому чомусь пригадалися вечори дома, на Україні, розмови з Борисом Світлицьким і Ваньком Рагозіним про зоряні світи й міжпланетні подорожі. «А скільки ще треба віддати крові, життів за те, щоб врятувати свою, рідну планету!» Віктор почухав потилицю й надів шапку.

— Спасибі, Палдес. Нам пора,— подякував він хазяйці та її старому чоловікові.

Хазяйка подала дві хлібини.

— Беріть. Беріть, сини,— упрошував старий.— Нехай щастить вам...

І знову дорога. Виснажлива дорога. З багряними, мов жар, плямами на білому снігу. З свіжими могилами на лісових галявинах, із зустрічами, коли доводиться віддавати змученим втікачам з полону останній шмат хліба, останню суху пару онуч. На війні взагалі нема легких доріг. А серед оточених армій, у «казанах» вони усі переплетені й тому схожі на безвихідний лабіринт жаків і смертей.

Нарешті привал. Віктор хотів продовжити запис у своєму зошиті, але пальці замерзли, і криві літери неслухняно хилилися на папері, наче теж хотіли прилягти.

Над ним схилився Зубровін, з рудою бородою і стомленими очима...

— Ти повинен зараз передати зведення про нашу роботу за минулий день,— сказав він.— Завтра вдень навряд чи тобі дадуть карателі або есесівці спокійно попрацювати.

— Гарзд. Спробую й зараз.

В ефірі було щільно. Весь час Вікторові сигнали за-
глушувались потужними станціями, переривали роботу.
Зараз він вистукував: «Пожвавленого руху противника
не спостерігається. Фельджандармерія розстрілює сол-
датів і офіцерів, які бодай трохи сумніваються в перемо-
зі. Передаю нові координати для прийому вантажу...»

Прошарудів вітер і знову причаївся між соснами і
ялинами. Зверху темне, важке небо. Ось воно прорва-
лось, і пухнасті сніжинки посипались на плечі бійців
і тих, які спали біля згасаючих вогнищ.

30

Цього разу в розвідку з «Саркана булта» вийш-
ло кілька груп. Командир намагався вести її вес час і
в усіх напрямках. Цьому навчив його гіркий досвід ще
восени, коли в раптовому й нерівному бою загинули Се-
менов, Аустра і ще чотирнадцять чоловік. Вийшли з лісу
і Христіан з Францом, колишнім солдатом аеродромної
служби. Настрій у обох був поганий. Особливо у
Христіана, і він нехотя чвалав збоку, поглядаючи під
ноги.

— Ходімо швидше,— невдоволено промовив Франц.—
А то плентаємось у хвості.

— Набридло,— глухо буркнув Христіан.

— Що саме?

— Все. І мокрі чоботи, і цей собачий холод. Навіть
помитися по-людському ніде. Хіба це життя?

Франц гірко посміхнувся:

— А росіяни й латиші терплять.

— Я арієць! А не... Мені осточортіло все це.

— Дороги назад у армію нам нема. Та й нащо повер-
татися? Гітлеру капут все одно, а нову Німеччину ще
треба завоювати. Візьми себе в руки, Христіан!

— Я більше не можу.

— Але ж ми, німці, самі заварили кашу. Тепер треба
скоріше покінчити з війною,— переконував Франц.

— Ти говориш, як комуніст. Цього я від тебе не
чекав.

Франц насторожено поглянув на високого, сухорляво-
го Христіана, з густою кучмою волосся. Той дивився
убік.

— Давай краще закуримо,— порушив мовчанку
Христіан.

Він повагом дістав кисет і почав обережно скручувати цигарку.

— Слухай, Франц! А не здається тобі, що «Ротер Пфейль»¹ знищать незабаром наші частини і нам з тобою доведеться висіти на одній шибениці. А коли ми перейдемо до своїх, нас помилують. А там і війні кінець. Вийшли б ми з «котла», як військовополонені,— задирався од хвилювання Христіан, стежачи за товаришем.

— Он куди ти гнеш! — спалахнув Франц.— Шкуру свою ти хочеш врятувати і занастити людей, які помилували нас. Це підло, Христіан.

— Як хочеш,— Христіан раптом поклав руку на затвор автомата.— Наречена тебе не дочекається.— І він натиснув на спусковий гачок шмайсера.

«Що ж далі? Бігти! Утікати!» — Христіан злякано озирався.

Та Франц не був убитий. Він вихопив пістолет і вистрілив у Христіана, але промахнувся. Мов дикий козел, Христіан одстрибнув од сосни й подався по стежці.

Франц більше не міг стріляти. Він став підводитися і відчув ще гостріший біль у нозі. Як же дістатися до загону, сповістити товаришам про зраду? Тепер же Христіан неодмінно приведе каральну експедицію. Якщо Франц стече кров'ю, помре — на партизанів учинять напад. І тоді смерть усім! Смерть «Червоній стрілі».

Франц поповз до табору, залишаючи на снігу кривавий слід. «Тільки б встигнути! Тільки б попередити!..» Лікті не витримували напруження, голова безсило падала в сніг. Повзти! Повзти! Знесилений вкрай, Франц все частіше зупинявся, щоб перепочити. Вже чувся запах диму, лунав гомін табору. Та сил не було. Голос теж зрадив. Франц вийняв револьвер і вистрілив.

Коли прибігли партизани, Франц прошепотів:

— Геноссен! Христіан іст ферретер!²

Він упав, але вже не в сніг, а на руки партизанів.

Наступного дня Віктор Кошик записав у своєму зошиті:

¹ «Ротер Пфейль» (нім.) — «Червона стріла».

² Геноссен! Христіан іст ферретер! (Нім.) — Товариші! Христіан — зрадник!

«Двадцять третього лютого видався сонячний день. Опівдні дерева вже скинули з себе останній сніг і на визволених вітах заіскрилися перші сльози весняної радості. Здіймалася пара з пригрітих сонцем пагорбків. Веселіше засвистали синички. Мороз втрачав уже сили. Незабаром провесить».

З Центру я прийняв вітальну телеграму на честь 27-х роковин Червоної Армії. Командування повідомило, що всі радіограми, які ми передавали останнім часом, «заслуговують на увагу».

— А нам більших похвал і не треба, і то «лабі!» — сказав Олексій Агеев.

До третьої години всі були поголені, умилися снігом, всі виструнчені і поважно походжали по території нового табору.

— Тебе, Вікторе, й не пізнаєш. Причепурився так, наче в кіно зібрався,— пожартував Трифонов, погладжуючи свої чисто виголені щоки, і додав: — Знаєш, брате товаришу, на честь нашої дружби назовемо колись своїх синів іменами один одного. Га?..

— Згода. Я назову свого Петром, якщо не вб'ють мене, звичайно! — пообіцяв я.

— А я свого твоїм ім'ям...

Ми потиснули міцно руки один одному.

Увечері, коли місяць застиг високо в чистому небі і мороз надолужував втрачене за день, у далекій Москві, в Києві, Ленінграді, в Ризі й Талліні, в усіх столицях союзних республік та містах-героях гримів салют. А ми розбили поліційну засідку на одному з хуторів і захопили скромні трофеї: двоє коней (на котлети) і скриньку німецьких гранат.

Вночі ми рушили далі, на північний захід, повз залізницю Тукумс-Вентспілс, на Спари...»

31

...Вже двічі Віктор Кошик домовлявся з командуванням про літак і двічі просив зачекати з вантажем до нового сигналу. Протягом доби загону доводилося міняти місце по кілька разів. А вантаж потрібен. Боеприпаси майже вийшли, залишилося по десять патронів на автомат.

Було вже за північ, коли десь за лісом озвалися німецькі зенітки, а згодом почулося гудіння моторів. Над засніженим лісовим масивом у зоряному небі летів бомбардувальник.

— Нас шукає. Нас!

З болем у серці проводжали бійці поглядами літак.

— Певне, збився з курсу,— говорив Олексій.— Ех, життя, і курнути нічого. Аж вуха пухнуть.

А дати сигнал літаку не можна, поблизу — їхні солдати. Минулого вечора Тарас приніс сумну звістку: з-під Тукумса прибув полк і разом з каральним загоном СД і поліцією заблокував ліс, де знаходилися розвідники. І ось тепер Капустін, Зубровін, Тарас схилилися над картою, освітленою ліхтариком.

— Остання надія! — поглянув тривожно Капустін.— А ти як гадаєш, Тарасе?

Трифонов відповів, закидаючи автомат за плече:

— Треба прослизнути повз оцей хутір з пораненими на санях. От тільки коні хай зроблять зайвий круг, щоб сплутати сліди...

Загін попрямував у гайок, обминаючи оселі. З польовою сумкою через плече, з біноклем і нерозлучним автоматом ішов Тарас з чотирма розвідниками. Він порівнявся з Віктором. На Жовтневі свята Тарас подарував радистові кіровський годинник, бо Віктор свій розбив у бою, а без годинника радистові як без рук.

— Я забув тебе попередити. Він щодоби поспішає на дві хвилини. Мабуть, об щось ударився ним. Але цей кращий, ніж закордонна штамповка.

Віктор подякував Трифонову за подарунок і хотів ще сказати своєму другові якісь теплі слова, чи й просто затримати його ще біля себе. На серці у Кошика був неспокій.

— Ти, Петю, будь обачним...

— Я звик стріляти першим, а значить, на моїм боці верх,— сказав Трифонов.— Все буде в порядку,— пообіцяв командир розвідки.

Трифонов безшумно попрямував мимо хутора, шукаючи проїзду для поранених.

Та цього разу вигук «Хальт!» пролунав зненацька одночасно з пострілами.

Змētнулися вгору сліпучі ракети, освітивши й без того ясне небо. «Трах! трах!» — сікнули кулемети.

Підхопивши поранених з саней, бійці кинулись у ліс. Там і залягли. Навкруги тріскотіло так, наче буря лама-ла гілки у лісі. А розвідники майже не відповідали. Тільки трофейні автомати ображено відгукувалися на постріли фашистів. Почорнілий на лиці Сашко Капустін стояв і, мов крізь сон, повторяв:

— Патрони... Нема патронів...

Од передової групи приповз Ян Залатіс з пораненим Журавлем.

— Як там?

— Один Тарас ще живий...— ледве чутно промовив Журавель.— Нас послав сюди. А троє вбито...

Капустін почав нервово витягати пістолет, а потім схопився рукою за голову і сказав глухо, ні до кого не звертаючись:

— Врятувати Тараса!

— Я піду,— гукнув Павло Єршов і поповз.

— Назад! Павле!— з болем вимовив командир.— Назад! Вже розвидняється. Патронів нема.

Трифонов лежав ще живий. І німці знали про це. Вони йшли майже на весь зріст, ніби глузуючи з його безсилля. Та й що може вдіяти він без патронів, спливаючи кров'ю? Але очі ще горять вогнем, молоде й гаряче серце б'ється— воно хоче жити! Скільки разів смерть зазірала в очі Тараса, та відступала, і він простував далі партизанською дорогою, аж до цього хутора над бистрою Абавою.

Трифонов стиснув у руці холодну лимонку. Ні, він не такий, щоб здатися ворогові живим. Міцними зубами рвонув кільце гранати.

— У-уух!— пролунало громом і могутньою хвилею прокотилося по лісу.

«Ще одна смерть!— вжахнувся Віктор.— Так і не діждалася тебе Емілія Гайліс, твоя кохана... Не гадав я, мій любий Петре, починаючи свої нотатки, що закінчу спогади про тебе розповіддю про твою смерть. Але ти невмирущий для мене, для своїх друзів, мій славний бойовий товаришу. Мине час, і якщо я залишусь живим і в мене буде син, я дам йому твоє ім'я. А коли він підросте, я розкажу йому про те, що десь далеко від сонячної України, за п'ятнадцять кілометрів від Кулдиги, біля самого лісу, під шелестячим прозорим листям берези, насипаний невисокий горбочок. То — могила, перед якою зупиняються подорожні і, скинувши шапки,

з пошаною скажуть: «Тут похований російський парашутист Петро Трифонов, що мав славне партизанське прізвисько Тарас». А інші твої друзі — Казимир Дзеніс, Саша Гайліс, Ян Залатіс, тоді вже літні, вусаті латиші, розповідатимуть і своїм дітям, й онукам, як загинув у 45-му, в останній день лютого, їхній російський товариш...»

Загін похмуро простував лісом. На спинах несли поранених. Ноги провалювалися у глибокий сніг. Рясний піт вмивав потемнілі від горя обличчя.

— Чому я не підірвався, як Тарас? Приповз, як дурень. Нащо ви мене несете? Кому я потрібний? Пристрельте мене...— благав один.

— Мовчи, Іване. Ще житимеш.

Зупинилися перепочити. Трое майстрували для поранених ноші з плащ-палаток. Дехто чистив зброю, дехто перевзувався, а Олексій Агеев ламав собі голову: як йому бути в хромових чоботях без підшов? В хід пішли картон і ганчірки, замотузовані парашутною стропою. Вікторові було не до чобіт, хоч пальці ніг «просили їсти». Він старанно підрахував патрони. Їх ледве-ледве вистачало на одну обойму до ТТ.

Віктор підійшов до Павки Єршова. Той самото сидів на старому пеньку і гірко переживав утрату Петра Трифонова. Все важке, радісне й світле у Павла було міцно пов'язане з незабутнім другом.

Павло посунувся, і Віктор сів поруч з ним. Вузьке ліве око вп'ялося у Віктора. Кошик здригнувся і лише тепер збагнув: око було штучне. І він усе зрозумів: і чому Павка видивлявся у дзеркальце, і чому відводив свій погляд, коли хтось дивився йому прямо в обличчя. У Віктора затремтіли губи. Він поклав руку товаришу на плече і спитав:

— Павлушо, як же це ти з одним оком?

Єршов злодійкувато озирнувся навколо і прошепотів:

— Ти не скажеш нікому про це? Не обмовишся, Вікторе? Я тебе прошу.

— Ні. А все-таки як же це?

— Довга історія. Ще в дитинстві. Ну, і довелося вставляти штучне. А коли почалася війна, я обдурих медичну комісію. Дуже хотів розвідником стати. А одноокого, сам знаєш, в обоз ще візьмуть, а в парашутисти — ніколи. Тільки гляди — ані-ні!

— Чесне комсомольське! Доки війна не кінчиться,— запевнив товариш.

Вікторові стало душно. Він розстебнув під фуфайкою косоворотку, пальці лягли на оголені груди. «Ні! Не зламати моєї Вітчизни нікому в світі. Нікому і ніколи, коли є в неї такі сини її, як росіянин Трифонов, як білорус Єршов».

32

Зовсім вибитий з сідла, майор Шнейдер зібрав — в котрий раз! — своїх людей на надзвичайну нараду. Серед них Подайкін і Ріманіс, котрі вже кілька місяців марно полювали за партизанами.

— Треба визнати, працюємо ми з вами ще погано,— почав майор, барабанячи пальцями по столу.— Ви не розумієте, як важливо для нас знищити цю банду, цих розвідників червоного командування. Вони розпустили свої шупальці скрізь, вони щоденно повідомляють по радіо про нас! — підвищив голос Шнейдер.— Зараз, як ніколи, сприятлива обстановка. В особі більшовицького головоріза, який підірвав себе і наших солдатів гранатою, вони втратили досвідченого командира, може, навіть заступника Чорної Бороди. При ньому планшет, карта-кілометрівка, бінокль. Це, безперечно, парашутист, офіцер.

Шнейдер запалив цигарку і підвівся. Говорив він тихо, неначе боявся, щоб його не почули через стіни.

— Зараз у них нема боеприпасів. Це показав останній бій. Нема харчів. Про це свідчать покинуті речові мішки пораних. В сумках були шматки конини. У них нема нічого, крім радіостанції. І не буде в них! — Шнейдер наче прислухався до свого голосу.— Ні патронів, ні сухарів, ні м'яса, ні тютюну, ні чобіт. Наші частини не допустять, щоб червоні розвідники прийняли вантаж із свого літака. На хутори більшовикам не пройти, там їх чекають наші. Вони оточені і приречені на загибель.

— І їм залишається пожерти самих себе або вийти з лісу,— втрутився Ріманіс, шукаючи поглядом підтримки у начальства.

— Ні,— заперечив майор.— Вони не вийдуть і не здадуться. Їх треба знищити! Зрозуміло, пане Ріманіс?

Знищити! — повторив він, наголошуючи на останньому слові.

— Ясно, пане майор!

— А для цього розвідників треба вистежити. Вам, Ріманіс, буде доручена одна з ділянок, як і всім іншим. У волосних пунктах стоятимуть солдати, готові прочесати ліс,— пояснив Шнейдер.

— Дозвольте,— підвівся Дімка Подайкін.— А як бути з загоном, який називає себе «Саркана булта»? «Стріла», кажуть, теж займається розвідкою, у них своя радіостанція... Та людей з дві сотні.

— Про неї менший клопіт,— відповів Шнейдер і подумав: «Казати чи ні? А втім, тут люди надійні».— «Стріла» приречена на загибель. До нас перейшов від них Христіан Браун. Всі відомості про «Стрілу» ми маємо. Дисципліна там слабка, загін — зборище. Парашутистів там нема. Заходи вжиті. «Стрілу» ми переламаємо і викинемо на смітник.

— Це ми зробимо, пане майор! — запевнив жваво Ріманіс.— Ми їх, як каже пан Подайкін, візьмемо «теплькими».

— А потім я передам вам з тюрми Анну Залатіс,— пообіцяв майор усміхаючись.

— Радий старатися, пане майор! — вигукнув улесливо Ріманіс.— Чорну Бороду я вистежу.

— А ви, Подайкін? Чому не хвалитеся, як літом ловили червоного радиста? — Шнейдер був у гарному настрої.

— Ми випадково його прогавили,— виправдувався Подайкін,— на цей раз не втече...

Майор Шнейдер мав рацію. Загін розвідників був у безвихідному становищі. Багато чого не мали вони. Але у них була воля до перемоги, отже, боротьба тривала.

Леонід Петрович, Казимир Дзеніс, Саша Гайліс і Григорій Галабка вирушили на місце колишніх стоянок. Вони вирішили провідати своїх старих і будь-що забрати патрони. Іще одну справу доручили їм. За останню добу до порту Вентспілс посилювався рух автомашин. Необхідно було висадити в повітря міст і паралізувати пересування ворожих військ. Надвечір бойова четвірка вже здійснила цю операцію. Приглушені вибухом, хлопці бігли щодуху, уникаючи погоні.

— Вони підійдуть спершу до місця вибуху, а вже тоді почнуть переслідувати,— утішав друзів завжди обережний Леонід Петрович.

Пробігли, потім на переїзді звернули на шлях.

— Підвода з дровами! — першим помітив Григорій. Наздогнавши селянина, вони вмостились на підводі і накрили хазяйським кожухом свої автомати. Переляканий візник, витріщивши очі, остовпів, не знаючи, що робити. Казимир вихопив з дядькових рук батога і щосили цвяхнув коня. Кінь з усіх чотирьох рвонувся галопом.

— Куди ви мене?

— Не ми, а ви нас везете,— підморгнув Казимир дядькові.

Та ось розвідники скочили з саней, і візник перехрестився.

— Паняйте своєю дорогою! Але язик тримайте за зубами.

— Я нікого не бачив! Нічого не знаю! — перелякано бурмотів той і вже більше не озирався.

— Будемо розходитися, Казимире. Через півтори доби чекай мене і Грицька недалеко від переправи. Пам'ятаеш, ми колись там річку переходили усім загоном? Якщо нас не буде, чекай ще день, а потім уже повертайся! — звернувся Леонід до Дзеніса на роздоріжжі.

— Будь обережний.

— Не забудьте ж. Біля хутора Лейші закопані ще три пакки патронів,— попередив Казимир.

— Знаємо.

Він поправив автомат, насунув на лоб німецький картуз і швидко пішов не оглядаючись.

Хороше йти лісом надвечір! Під ногами порипує молодий сніжок. Пухнасті шапки дерев затулили бездонне небо, підпалене вечірньою зорею. Зима в Курземі справжня: з снігом, морозами і навіть з інеем, якого ще не встигли струсити балтійські вітри, загулявшись десь у чужих краях. Хороше йти серед казкових дерев вузькою стежкою, прямуючи додому. Щастить же Віктору! Зустрівся з Оксаною в Латвії! Буває ж! А ось його дівчина так і не відповіла на лист. А може, вона вже надіслала листівку? Поспішай додому, Казимире! Поспішай!

Попереду шуміла Абава. «Невже вона й досі не замерзла?» — подумав він і прискорив ходу. Перед очима забіліла засніжена річка. А коло берега звивалася чор-

на, бурхлива смуга води. Не виходячи з лісу, Казимир бродив уздовж обривистого берега, сподіваючись знайти зручне місце для переправи. Але марно. Пішов назад, ближче до висілка. Але й тут річка була вільна від криги.

Вже спалахнули в небі зорі, темніло, а Казимир усе ще ходив уздовж берега. Та ось побачив ледве помітний рибальський човен під кручею. Поглянув навколо. Всюди тиша. Він спустився до води, схопив весельце і стрибнув у човник.

— Хальт! Хальт! — як сніг на голову.

На берег, звідкіля не візьмись, вискочили солдати. Засвистіли кулі. «А таки уб'ють,— промайнула думка.— Що ж діяти? Ага!» Казимир гребонув веслом воду і перекинув човен, кинувшись у воду. Стрілянина вщухла. Та лише на мить. Знову вдарили з автоматів і гвинтівок. Ледве дихаючи, скований крижаною водою, Казимир поплив за течією. Ось і берег, вистражданий за якусь мить, що здавалася вічністю. Нарешті — знайома до найменшого горбочка галявина. Підкравшись до хліва, хлопець раптом зомлів: в хаті — німці! І який він нещасний! Одежа, наче жерсть, руки задерев'яніли. Ворухнув ногою, не міг зігнути. Але що це? Німці почали виходити з хати. Казимир, здавалося, втиснувся тілом у темну стіну.

Солдати пішли. Казимир, похрускуючи мерзлою одежею, поповз до рідного порога.

— Мамо! Мамо!

— Хто там ще?

— Мамо, мамо! — шепотів знемагаючи син.— Я помираю.

Заскрипів засув, відчинилися сінешні двері, і Казимир, поточуючись, переступив поріг рідного дому.

— Що з тобою, сину? — кинувся старий Дзеніс, погазивши лампу.

— Розкажу потім.

Батько й мати заметушилися, шукаючи сухий одяг. тепле взуття.

— Переодягнешся на печі. Ось випий!..

Батько не договорив: у вікно постукали.

— Ой лишенько! — жалібно застогнала мати, не знаючи, що робити.

— Тату, витріть автомат! — метушився син, вилазячи на піч.

У двері постукали знову. Мати схопилася руками за голову. Батько підскочив до сина й подав автомат.

— Не відчиняйте, поки не одягнесь! — Його лихоманило, він поспішав. У сніях мати вже розмовляла з кимось переляканим голосом. Сяк-так одягнувшись, Казимир розігнув вусики кільця лимонки. Він діяв не думаючи.

— Дай мені зброю, — кинувся до нього батько. — Все одно нам усім не жити!..

Казимир відчув теплу сильну руку батька. І йому стало і радісно, і боляче, і страшно.

— Візьми. Тут дев'ять куль. Ось ще обійма! — і віддав пістолет батькові.

— Якийсь Петро, — вагаючись, повідомила мати, повернувшись із сіней. — Петро Порфільєв... Утік з тюрми...

— Порфільєв! — з подивом вигукнув син. — Та його ж убили перед Новим роком?! — Наблизившись до матері, він прошепотів: — Подивись, скільки прийшло з ним? Він шпигун! — був переконаний у цьому Казимир.

— З ним нікого, — придивлявся крізь темне вікно батько.

— Відчиняй! — вигукнув син. — Руки вгору!

— Казимире, що ти? — озвався Порфільєв, упізнавши знайомий голос.

— Не називай мене так. Ти мені не товариш. Чесні з того світу не повертаються.

Батько тим часом одягся і вийшов на подвір'я, недовірко поглянувши на зарослого, худого Порфільєва. Казимир стояв серед кімнати наче приголомшений. «Парашутист-партизан повертається з гестапівської тюрми. Ні! Таких там не милують! В крайньому разі — дають їм завдання!..»

— А може, він і безневинний, — почала заступатися мати. — Дивися, який худющий. Він же втік із тюрми. Може, він свій.

— Я втікав із тюрми, а він — із справжньої катівні!

— Ти не віриш? — крізь сльози промовив Петро.

— Нам час іти, мамо, — сказав Казимир і до Порфільєва: — Вперед!

У сніях зустрілися з батьком.

— Будь розсудливим, сину. А це його, — подав старий синові гвинтівку.

— У поліцая добув учора,— понуро пояснив Порфільєв.— Поставив її біля ганку, щоб не злякати твоїх старих.

Казимир попрощався з рідними і пішов з Петром. Дзеніс довго стояв на порозі, вдивляючись у нічну темряву.

33

У виритій ще восени якимись партизанами землянці чекали розвідники повернення Павла Єршова з «заготівель». Минуло з годину, як неподалік стихла перестрілка. Та ось вбіг захеканий Ян Залатіс.

— Ріманіса спіймали!

Навіть вогник свічки на виступі колоди захитався, ніби радіючи такій звістці.

— Схопили майже без пострілу. За підкріпленням їхав, мерзотник. Завтра вони збираються прочісувати ліс.

Ввели Ріманіса і ще одного.

— По автомату й по дванадцять гранат на кожного. Та й коні добрі. На котлети підуть!

Якоюсь похмурою стала землянка. Усім стало тісно в ній. Вогник свічки освітлював суворі, зосереджені обличчя і дві пари очей, що шукали в поглядах людей іскорку надії на порятунок. Іскорку надії на порятунок... Від тих, кого він разом з Шнейдером хотів знищити. Від Яна Залатіса, жінку якого кинув до в'язниці! Сон це чи дійсність?

— Попався нарешті, падлюко?! — промовив Капустін і задумливо провів рукою по бороді, продовжуючи дивитися на начальника волосної команди айзсаргів.

Чорна Борода! Ще вчора він обіцяв майору Шнейдеру вистежити Бороду. Ще годину тому він був певен в успіху. А тепер Сашко і Ян перед ним не як полонені, а як грізні неблаганні судді. Ріманіс заблимав очима, затряс головою, немов у довгому його волоссі заплуталися оси. Йому раптом здалося, що своє життя він прожив марно, даремно злигався з німцями, з гестапівцями, з такими, як Шнейдер і Подайкін. Який жах! Страшно помирати на очах земляків собачою смертю. І на могилу його плюватимуть земляки, з якими він три роки тому ходив до дівчат, співав пісень. В його очах

туманилося. Він чув лише запитання, але про що — не міг усвідомити. Так, це був допит, військовий суд, і він — підсудний.

— Я погано розумію вас,— промимрив він.— Я латиш...

— Не називай себе латишем, гадино! — перебив його хтось із земляків.

— Не скверни нашу землю!

— Ти скажений пес. Ти з моєї дружини знущався. На тобі кров Аустри і Семенова! — додав Залатіс, бліднучи од гніву.

— Дозвольте, я його розстріляю.

— Ні! — застеріг Ян.— Зажди, Алекс. Пам'ятаеш слова Райніса: «Не брудни меч кров'ю псини, здохне вона й від дубини».

— Я винуватий. Але змилуйтесь! Янку! Ми з тобою були дру-у-у...

Його повісили на сухій осиці, приколовши до грудей табличку: «Смерть мерзотникам, що продали свої душі фашистам! Смерть німецько-фашистським загарбникам!»

...Стомлені й голодні, в подертій, пропаленій вогнем одежі, розвідники пішли лісом, уникаючи каральної експедиції, в напрямку до «Червоної стріли», єдиного місця, де можна прийняти вантаж з літака, доглянути поранених і хворих товаришів.

Віктор гірко усміхався. Ось воно, життя! Ноги не висихають; змерзаються онучі, коли спиш; їсти хочеться, як у Ленінграді; патронів залишилось тільки в пістолеті. Трикляті воші гризуть тіло. Здавалось, весь тягар війни ліг зараз на плечі його друзів.

На четвертий день кілометрів за шість від «Червоної стріли» бійці розгребли сніг, розклали багаття, збираючись перепочити. Не встиг Віктор розгорнути рацію, як раптом почулися голоси. Це повернулися Леонід Петрович, Григорій Галабка, Саша Гайліс і Казимир Дзеніс. Є патрони. І навіть трохи хліба. Всі, хто міг, підвелися зустрічати товаришів, яких так довго чекали.

З ними прийшов ще один чоловік, згорблений, у старому піджаці і валянках. Жовте воскувате лице, чорна, аж сиза, щетина, загострений ніс надавали йому жахливого вигляду. Здавалося, він підвівся з могили. Лише у вузьких карих очах ще жеврів вогник, нагадуючи щось майже напівзабуте.

— Порфільєв? — вражений, підхопився Віктор.— З того світу.

Так, це був Порфільєв, який, як вважали партизани, загинув разом з Юрісом, Касянненком і Мартіном, потрапивши на засаду. На привітання Петра відповіли сухо. Він це помітив і, присівши на пеньок, похилив голову.

— Краще було б тоді вкоротити собі віку,— промовив він тужно.— Але не зміг, рука зомліла. Встиг лише схвати папірці. Тепер свої не вірять. А як далі жити? Усі мовчали.

— Як же це так сталося з тобою, наче в романі — парашутист від фашистів повернувся? — поспитав Капустін, запросивши його сісти.

— Ось так, як бачиш. Важче від усіх ран і катувань у гестапо — недовір'я своїх. Жаль, Тараса нема. Він би мені повірив. А він першим мене поховав...

Та Капустін не міг довіритися Порфільєву. Випадок надзвичайний. Парашутисти живими з гестапо не повертаються.

— Поживи у нас,— сказав командир.

— І за це спасибі,— подякував Порфільєв. «Поживи у нас. Значить, я їм чужий. Мені не вірять».

І Порфільєв справді був, ніби чужий, мовчазний, похмурий. Він жив у наметі з розвідниками Трифонова, свого колишнього найвірнішого друга, з яким зустрівся в режицькій тюрмі і якого тепер уже не було на цьому світі. Смерть Петра Трифонова вразила Порфільєва в саме серце.

— А я живий! А зброї мені не дають. Не вірять. І ти мені не віриш, Вікторе? — якимось насмілився він через кілька днів прийти до радиста.— Мое життя ніщо,— говорив безнадійним голосом.— Мені нічого не варто поставити крапку. Зрозумій, хіба я винен, що залишився живим і втік, що Шнейдер і Подайкін не прикінчили мене? Нащо ж мене мучать свої?

— Я тобі вірю,— відповів Віктор.— І ще є серед наших, які вірять. Але ж ти і Капустіна, і Зубровіна зрозумій. Ми на волосинці від загибелі, і раптом з'явився той, про кого ми передали в штаб фронту, що він убитий. Знаєш, що відповіли звідти? — кивнув радист на схід.

— Здогадуюся. «Розстріляти». Слідство вести нема коли,— тяжко зітхнув Порфільєв.

— Ось. А ми не хочемо тебе розстрілювати! — раптом вигукнув Віктор. — Бо ти душею наш, свій. І я доможусь, щоб тобі дали автомат.

— Ти це правду?

— Так.

— Тебе можуть послухати. Ти можеш переконати. Недарма тебе тут усі люблять — і росіяни, і латиші, — говорив схвильовано Порфільєв. — Ти вже не дивуйся мені. Я не плакав, навіть коли голки заганяли мені під нігті. Навіть коли груди прострелили. Дадуть мені автомат чи звичайний гвинтар, я сім шкур здеру з фашистів. Я не підведу. Клянуся пам'яттю нашого спільного друга Петра Трифонова — не підведу тебе, вас усіх! Вірте мені. Тільки вірте і дайте зброю, а хоч дозвольте — я сам її роздобуду!

І йому дали автомат.

— Тепер і я людина! — прошепотів Порфільєв, пригадуючи зовсім недавнє поневіряння в полоні.

Після нетривалого лікування начальство тюрми у Вентспілсі дозволило глухуватому, «пришелепуватому» в'язневі возити дрова з лісу. Заарештованих дроворубів конвоювали шестеро солдатів. Одного вечора, коли машина мчала мимо лісу, з кузова викинулась людина. Арештант упав у сніг, перевернувся і, схопившись на ноги, кинувся в кущі. Постріли не могли наздогнати його. Цілу ніч і день Порфільєв ішов на південь, обходячи німецькі учбові полігони. На другу добу він добрався до хутора і попросив у хазяїна поїсти. Той поставив йому вареної картоплі, а сам нишком послав сина до поліції. Порфільєв їв, поглядаючи на двері. Та ось і поліцай з гвинтівкою. «Документи!» — «Будь ласка, зараз...» Петро став шарити в кишені. І раптом махнув рукою, в якій блиснуло маленьке лезо бритви. Поліцай заверещав, схопившись обома руками за скривавлене лице. Гвинтівка вже була в Петра. Він огрів прикладом господаря, і, вибивши вікно, вистрибнув, і подався до лісу...

34

Табір загону «Саркана булта» був розташований у густому лісі між крутобережною Абавою і озером Усмас. Поблизу не було грейдерних доріг, і тому вся ця місцевість нагадувала малесеньку партизанську зону. Замість землянок тут стояли намети і курені з гілляччя.

Багато партизанів «Стріли» носили на шапках червоні стрічки. Загін складався з трьох стрілецьких, і одного кулеметного, та взводу розвідки. Загін мав ще з десяток коней, сани й вози.

Ще у «Саркана булта» був єдиний у Курземе партизанський лазарет, де могли трохи підлікуватися поранені. Шпиталь цей мало чим відрізнявся від інших жител, тільки був просторіший і обігрівався трьома вогнищами. Поранених доглядали дівчата-псковитянки Нюра і Клава та єврейки Ріта і Гіта. Головним лікарем був латиш, уже літня людина, з хворобливим жовтуватим обличчям. Лікар весь час бідкався, що немає бинтів, немає інструментів, немає медикаментів, немає взагалі будь-яких умов для поранених, навіть тепла й щільного даху, бідкався й робив своє — лікував у цих нечуваних у медичній практиці умовах. У Курляндському котлі лікування поранених у ноги, живіт розривними кулями, які вживали фашисти проти парашутистів і партизанів, було настільки складним, що нерідко поранений добивав себе, аби не бути тягарем для товаришів. Робота лікаря в цьому загоні була справжнім подвигом.

Загін розвідників прийшов до табору «Саркана булта» на другий день після прийому вантажу. Зубровін одразу ж передав лікареві кілька парашутів для бинтів і багато медикаментів. Та головне, в розвідників тепер було вдосталь патронів для вітчизняної зброї. Тепер кожен боєць дивився на світ веселішими очима.

З нетерпінням і хвилюванням Віктор чекав зустрічі з Оксаною.

Він застав Оксану на радіостанції.

Побачивши його, Оксана звелася на ноги, випустивши ключ. Віктор миттю підхопив його і відстукав «ас», що означало «заждіть хвилину».

— Рідний мій... Скільки я передумала про тебе.

— Оксанко, люба! Оператори по той бік фронту хвилюються. Передавати їм треба,— він поклав руку на її плече.

Та ось Оксана скінчила роботу. Віктор допоміг їй згорнути портативну рацію. Потім обоє присіли до вогнища, в якому закипала вода в казанку.

— Тобі поспати треба, Вітю. Скинь чоботи. Я їх просушу. А ноги накрий плащ-палаткою. Ти такий натомлений,— придивлялася вона до його обличчя.— Тільки в очах ніби жаринки...

— Поки є жаринки в очах, доти є вони і в серці. Що втома проти того, що ми знову разом. Знову...

— Як гарно, що ти тут... Як гарно...

За наметом почулися тривожні голоси. Хтось називав імена Франца і Христіана, говорив про ворожу розвідку й недавню перестрілку поблизу табору.

Віктор запитливо поглянув на Оксану.

— Тут з дня на день чекають каральної експедиції. Німець Христіан зрадив наших і ледве не вбив Франца. Якби так сталося, то наші б не знали про втечу Христіана. Кажуть латиші, що Христіан ще покаже свої вовчі зуби...

— І нащо ти пішла сюди, в тил? — з сумом спитав Віктор. — Чи без тебе ми б не обійшлися?

— Не говори так, — з докором подивилася на нього дівчина.

— Через тебе я ходжу, як у тумані. Для мене тут подвійна мука.

— Ти просто стомився, любий. Відпочинь, — заспокоювала його вона.

— У санаторії? — посміхнувся він. — Чому ти сюди прилетіла?

— Не кричи! — і злякалася свого голосу, притулила долоню до його чола. — Ти ж хворий! У тебе температура.

Вона гладила його по голові, притулилася до неголеної щоки і тихо схлипувала. Сльози котилися на його лице.

— Ніхто тебе сюди не силував. Побувала раз у тилу — і все, нехай ще інші летять. А тепер ось плачеш...

Розгублений Віктор витер їй сльози і пригорнув її голову до своїх грудей. Так вони і сиділи мовчки...

На світанку дозорці помітили велике пожвавлення противника на ділянці між озером Усмас і річкою Абавою. А о десятій годині розпочалась перестрілка. Ще згодом надійшло повідомлення: з півночі виступили основні сили — близько полку солдатів і дві сотні поліцаїв. Судячи з усього, карателі збиралися вигнати партизанів на лід Абави і знищити їх кулеметним вогнем.

Об'єднаний загін партизанів і парашутистів заліг півколом, очікуючи ворога. Кулеметний взвод розташувався в центрі оборони, з обох флангів його прикривали автоматники і бійці, озброєні трофейними гвинтівками. У розпорядженні штабу залишився резерв з сорока

чоловік. Керувати обороною доручили Капустіну. Зубровін відповідав за правий фланг.

Вдарили кулемети, і над позицією прокотилося:

— Ні кроку назад!

Ворожі солдати підтягли міномети, били протитанковими фауст-патронами. Часом солдати підходили близько до позицій. Віктор примостився у глибокому ровику. За шию сипалася кора, падали мокрі грудки землі. Він забув про все на світі. «Тільки б влучити в цього, в цього!»

В розпалі бою від ялини одломилася невеличка гілочка і впала на нього. Він підвів голову і на мить забув про бій. Сосни і ялини стояли навкруги, байдужі до кривавого поєдинку. «Їм ще жити й жити! Який чудовий ліс! Як мрійно шумлять дерева!» Поруч розірвалася міна, жбурнувши віялом осколки. «Гарна штука — життя! А помирати треба!.. Петя Трифонов помер же...»

— Вікторе! Стріляй! Чого ти! — гукнув Юхим, поглянувши здивовано на товариша.

Кошик поклав руку на гарячий лоб, опам'ятався. Припавши до автомата, він випалив кілька разів по солдатах, які перебігали між деревами.

Бій трохи вщух, але знову надійшла звістка: до німців наспіло підкріплення, і битва спалахнула з новою силою. Противник поспішав упоратися до вечора, вигнати партизанів на кригу — під кулемети на протилежному березі. Тим часом праворуч, де залягли парашутисти, замовкли обидва кулемети. До одного вже бігли карателі.

Назустріч їм кинувся Порфільєв. Де і взялася спритність у слабкому, виснаженому тілі Петра. Але як тільки до нього підскочили на підмогу кулеметники, він упав і знепритомнів.

Починало сутеніти, коли Капустін з'явився на правому фланзі.

— Ждїть сигналу ракетою, — попередив він. — А радисти нехай ідуть до штабу. Бій уже виграний.

— Карателі вже тікають, — крикнув хтось із лівого флангу.

— Пора, хлопці! — і Капустін вистрелив з ракетного пістоля.

Вп'яте відкочувались карателі на вихідний рубіж, тягнучи своїх поранених. Та парашутисти на цей раз не дали їм зупинитися. З могутнім «ура» вони кинулися

в контратаку і почали тіснити ліве крило фашистів до річки, на лід. Ворожі кулеметники на тому боці почали садити по своїх. Партизани вискакували на крутий берег — добивали карателів, які метушилися на льоду. Хвилина — і сімдесят трупів прикипіло до замерзлої Абави.

Лунали поодинокі постріли, коли Віктор прямував до штабу, важко і часто дихаючи. «Ще один іспит ми витримали з тобою, Оксанко! Зосталося менше... Ось-ось уже кінець війні». Віктор пересунув сумку з порожніми дисками на стегно і полегшено зітхнув. Він наблизився до вогнища і раптом остовпів: санітарка Нюра підтримувала Оксану. Поранена? Спотикаючись, він побіг. Гілка, наче рукою, зачепила його по голові, збивши ушанку.

— Оксанко! Що з нею, Нюро?

— У праве плече... осколком. Рана не важка, заживе.

Затьмареним поглядом Віктор обвів поранених. Чувся стогін.

— Бачу, бачу, — тихим голосом промовив він.

Хтось надів на нього шапку. Він підвів голову і побачив Миколу Зубровіна.

— Як же тепер, Миколо? — поспитав радист, обвівши поглядом поранених, і сам відповів: — Нехай негайно присилають нам літак і вивозять їх з цього проклятого «котла»!

— Поки є підходящий лід на озері, — погодився Зубровін. — Ходімо підготуємо «блискавку». Оксанко! — схилився він над дівчиною. — Вище голову...

Дівчина сумно посміхнулася знекровленими губами.

— Випадковий осколок, шальний. Не страшно. Ось тільки вже не радистка я...

— Розгортай рацію, Вікторе, — нагадав Зубровін. — Дорога кожна секунда...

Не так просто вирватися пораненим з «котла». За весь час жодного разу тут не приземлялись літаки. «Котел» кишить німецькими військами. Як же бути з пораненими? Коли їм своєчасно не допомогти, більша половина з них загине, фашисти стріляли розривними кулями. Озеро!.. Єдине місце для аеродрому.

Робота на зв'язок була неймовірно важкою. Віктора чули погано, він нервував, лютував, готовий часом розтрощити радіостанцію. Нарешті почав передавати текст.

«ОВЛ... ОВЛ... ОВЛ... Блискавка. 20 годин 05 хвилин. За свідченнями «язиків», узятих нами, на Курляндський фронт з Арденн перекинута одна дивізія. Повторюємо — німецька дивізія прибула з Західного фронту... Сьогодні ми і партизани «Червоної стріли» витримали жорстокий бій з полком 3-го есесівського корпусу і каральним загonom поліції. П'ятнадцять наших чоловік тяжко поранені. Серед них радистка Оксана... ми не можемо йти в інший район. Пришліть негайно транспортний літак. Місце посадки — південна сторона озера. Координати...»

Кілька годин Кошик не скидав навушників, напружено вслухаючись у різноголосий писк і шум в ефірі. А радист по той бік усе повторював: треба зачекати. І Віктор чекав. Він здогадувався, чому так довго мовчали. Над озером і в лісі стояв туман. Пілотам важко буде помітити багаття. «Але ж можна розрахувати і так. Був би штурман досвідчений! Озеро велике», — міркував Віктор, сидючи біля Оксани.

Здоровою рукою дівчина гладила Віктору волосся. Спалахнув яскравіше вогонь, освітивши його чоло. Оксана затримала погляд на білих, як іній, волосинках. Ще вчора вона їх не бачила. Оксана добре пам'ятає. А зараз...

Та ось у навушниках прозвучало знайоме «ті-та, ті-та-та-та». Віктор узяв олівець, а навколо нього стояв гурт людей.

«Блискавка. 2-а година... Командуючий фронтом надсилає транспортний літак у супроводі винищувачів. Розпізнавайте по звуку. Літак летітиме з півночі. До своїх сигналів додайте чотири ракети залпом по кутках квадрата — аеродрому. Чекайте літака всю ніч. Якщо туман розвіється, у ваш район прилетять наші штурмовики. Негайно сповістіть координати розташування підрозділів 3-го есесівського корпусу. Будьте й надалі стійкими, твердокамінними в боротьбі з ворогом! Міцно обнімаємо всіх. Народ не забуде ваших подвигів в ім'я нашої Батьківщини!..»

— Твердокамінними, — задумливо повторив Віктор. — Я вже десь чув це слово...

— Це ленінське слово, — промовив урочисто Зубровін. Замерзле озеро, наче біле дно величезної миски, обрамлене темною стіною лісу. Мороз міцнішав, дужчав і вітер, розганяючи туман. І ось у передранковій тиші

затуркотіли мотори. Йшли радянські винищувачі. За ними — знайомий гул транспортного літака. На озері спалахнули багаття. Звились високо чотири ракети. Ще хвилинка,— і літак черкнувся шасі об крижане поле.

Почали спішно переносити поранених у літак. Ось уже прощалися з Журавлем. Біля нього покляли Франца, якого колись полонив цей же Журавель Іван, а потім мало не вбив Христіан. До Івана підійшов Курц Еберт. Подав руку йому, потім Францу.

— Настане час,— запевнив Франц.— Руські розламають череп Гітлеру. Так сказав Тельман.

Віктор теж був у літаку біля Оксани і тримав її руку у своїй.

— Ось ми й знову розлучаємося,— говорив він схвильовано.— Але я радий отакій розлуці! Ти будеш жива, щаслива.

— Вітю, а може, я тут... біля тебе?

— На твоє місце вже прислали радиста... Слухай, люба! У нас мало часу. Зараз мене проженуть, а я б хотів хоч на хвіст почепитися, як казав Федір. Тепер він лежить у літакові, як пан. Він побачить Росію після трилітньої розлуки. Правда, Федю?

— Правда, Вікторе! — озвався той.— «Ех, Самара-городок...»

— Ти слухаєш мене, Оксано? Видужуй і їдь прямо до моєї матері, як дружина моя. Так! Вони зрадіють тобі. Поклонись усім землякам од мене, скажеш — е такий, воює і прийде. Я повернуся.

На очі дівчини набігли сльози.

— Гей, Вікторе! Чи не надумав ти чкурнуть додому? — жартував Юхим.— Не дав і мені поцілуватися з Оксаною на прощання.

— Домовилися? — не слухав приятеля Віктор. Він поцілував її.— До побачення, дівчинко. Я повернуся.

Кошик вистрибнув з літака, одійшов, тримаючись за Юхимову руку.

Рев моторів розігнав мрії, здійнявся вихор і з свистом понісся над озером. Гриміли вдалині постріли, гуготіли вибухи. Там ворожі гарнізони молотили в містечках ІЛи, і по них били німецькі зенітки. А літак набрав розгін і летів над темною стіною дерев, несучи на крилах Віктору надію, його щастя.

7 березня 1945 року партизани «Саркана булта» і загін розвідників витримали найзапеклішу битву з фашистськими каральними частинами. Наступного дня радянські партизани чекали нового нападу й готувалися до свого останнього бою. Але наступ не відбувся. Німецьке командування примусило латиських селян збирати у лісі трупи гітлерівських солдатів. Надвечір було знайдено триста вісімдесят п'ять убитих карателів. Сімдесят фашистів продовжували лежати на льоду Абави.

У кожному бою поранених більше, ніж убитих, у тричотири рази. То скільки ж тоді карателів припадало на кожного з двісті двадцяти партизанів і розвідників? Можливо, п'ятнадцять. Можливо, двадцять. Точно не можна було встановити, бо напад був учинений раптово. Відомо лише, що на кожного з них припало до десяти поранених і вбитих гітлерівців. І Віктор записав у своєму зошиті: «Мабуть, нам силу дала сама латиська земля. В ті найкритичніші хвилини кожен з нас із звичайного, рядового воїна ставав дужим, рішучим, як латиський багатир Лачплесіс, і вбивав по десять «чорних рицарів» — есесівських карателів. Мабуть, дав нам силу дух вірної Вітчизни, дух дружби й товариства, що став у цьому бою нашим знаменом».

Значення цієї битви було неабияким. Вона вибила у гестапівців останній козир знищити розвідників і партизанів до весни. Командування каральної експедиції від Христіана одержало точні відомості про кількість бійців у «Саркана булта», про озброєння, про місце розташування загону. Для цієї операції гестапівці найняли близько двох есесівських полків з 3-го корпусу і групи айзсаргів. Дві обставини лише не були враховані. Перша: в табір «Стріли» прийшов розвідувальний загін Капустіна і Зубровіна після прийому вантажів з Великої землі, і друга: йдеш по чужу голову — неси й свою... Командування каральної операції було просто приголомшене результатами бою. Христіана гестапівці розстріляли, як перебіжчика, котрий навмисно дав гестапівцям і військовим занижені відомості про загін російських і латиських партизанів «Саркана булта». Солдати ремствували на гестапівців, які не можуть обійтися без них, бо солдатська справа — фронт, а на фронті, як відомо, зараз затишшя. Айзсарги, поліцаї були зов-

сім спантеличені, ходили, мов побиті пси, і цілими зграями утікали з німецької служби, вже напевне знаючи, що час, коли прийде Червона Армія, не за горами і що відчутним провісником тих днів і був бій 7 березня на Абаві.

Було над чим подумати і Римареві-Подайкіну. Йшов з солдатами на тому фланзі, який тримали парашутисти. Він був п'яним і тому не дуже боязким. Та коли натрапив на густий, мов проливний дощ, вогонь радянських автоматів, швидко протверезився. Облюбував собі місце за товстеною сосною.

Десь після третьої години бою Подайкін узнав одного з партизанів. Він отетерів, забувши на мить про страхи. Парашутисти йшли в атаки і з ними... Порфільєв, худий, оброслий, зігнутий латгалець, якого допитували Шнейдер і сам Подайкін, у якого стріляли на допитах і якому під нігті ставили «свічки різдвяні», який уже був у могилі, ось раптом постав, з'явився серед радянських автоматників. Подайкіну здалося, що Порфільєв теж його пізнав. Порфільєв неначе кричав: «Дивіться! Он той з вусиками — Подайкін. Фельдфебель! Бий його, Вікторе, бо в мене вже спорожніли диски!.. Бий сволоту! Бий! Бий!»

Стрілянина клекотіла. А Подайкін уже біг щодуху, пригинаючись. «Хоча б скоріше в хашу лісову! Кожна хвилина зволікання — смерть. І це коли до кінця війни залишилось якихось півроку. Тільки дурень у такий час може полювати за радянськими парашутистами». І Римар-Подайкін уперше, відколи перейшов до німців, відчув себе нікчемою. Мимо продзижчали кулі. Та він ще живий!

Ще Подайкін пригадав, що чоботи у Порфільєва неначе перев'язані парашутною стропою.

Парашутна стропа. На неї повісили партизани айзсарга Ріманіса. Повісили. О! Як він хотів зараз бути Олегом Римарем, а не Дімкою Подайкіним. Так. Утікати. Утікати.

Йому марилося, що тим, другим, біля Порфільєва був ніби Віктор. Подайкін-Римар неначе чув слова свого колишнього товариша: «Так ось де ти виринув, Римаре! Що скажеш тепер?»

«А пам'ятаєш, Вікторе, як ми мріяли провести криголам через Північний Льодовитий океан в тій давній піонерській грі? Як бився я з Борисом Світлицьким за

Ніну? А як разом з тобою заглядали до восьмого класу, шукаючи вродливих дівчат?»

«Так. Я нічого не забув. Хоч ти й не був моїм другом. У нас було багато спільного і хорошого».

«А пам'ятаєш, як моя мати не хотіла, щоб я пішов у флот? Та я сказав, що буду з вами, з Григорієм, з Іваном, з тобою, Вікторе. А ще на випускному вечорі я подав вам руку, і ви сказали: «Ось наші руки, друже!» І в той день ми вирішили зустрітися в травні 1945 року!..»

О! Як зараз Подайкіну хотілося зірвати з кашкета гітлерівський орел і забитися кудись у куточок, подалі од цих радянських автоматників і од своїх хазяїв — гестапівців. Як вирватися з пастки? Лише б уціліти сьогодні. А там він подумає, якою стежкою піти і який кашкет одягти на свою голову. У нього ж недурна ота голова. Він ще знайде себе і своє місце в житті. Уціліти б! І втекти від них. Це найголовніше зараз...

З того дня Подайкіна стали мучити страшні думки. Він тремтів од них, мов ягня перед пашею вовка. Партизани розстріляли лісника Буцена і його сина, повісили Ріманіса. А тепер полюють за ним, Подайкіним. Як би тепер йому самому вислизнути «тепленьким»? Парашутна стропа, на якій повісили Ріманіса, ввижалася ночами, зловісно висіла над ним. Сам Порфільєв, снилося йому, накидає на нього страшний зашморг, той утікач із віндавської тюрми. Такий не простить ні Шнейдерові, ні Подайкіну. Таки треба було, мабуть, залишитися Олегом Римарем. Як же він прорахувався?.. Чому він не послухався в сорок першому році Віктора Кошика, колишнього шкільного товариша?..

Та не повернути й сорок першого року. Нема для Подайкіна-Римаря інших шляхів. Хоча б дома не довідались, де він. Шнейдер обіцяє вивезти його з Курляндії. У нього буде літак. Як тільки буде непереливки, майор полетить аж за Рейн. З ним і Дімка Подайкін. Він таки житиме. В крайньому випадку можна і... в Червону Армію, як утікач з полону. Аби вилізти сухим з цієї служби. Аби ще не потрапляти в такі бої, як 7 березня на Абаві.

Настав і травень. Оксана одужала, і її відпустили з розвідділу додому. І ось вона йде зі станції, і вологий вітер цілує її в обличчя.

Рідний край!..

Велике село тяглося уздовж річечки, коло широкого луку. Он уже видно трубу цукрового заводу. Радісно стислося серце. Фашисти не встигли зруйнувати завод, село. Вдалині, на північному заході, сивів далекий ліс над Ворсклою.

Оксана зупинилася.

Чим ближче до отих високих тополь, кучерявих верб, де губилася річечка, і вишневих білих садків, тим тривожніше, неспокійніше ставало на серці в Оксани. «З чого ж почати? Як зустріне мене Марія Іванівна?..» Оксана поправила хустку. Так, так, ще в те довоєнне літо вона відчувала холодний вітерець неприязні. Їм, отим матерям, завжди здається, ніби хтось зазіхає на їхніх синів, вони думають, ніби син незрівняно кращий за дівчину, з котрою хоче одружитися...

Сонце вже сідало за обрій, кинувши золотий сніп на вершини високих тополь, тихе плесо ставка. Від дерев упали довгі тіні. Дівчина звернула до будиночка під буйним кленом і високою грушею. Там жила сім'я Кошиків.

Оксана йшла притихлою вулицею, ступаючи безшумно, наче у розвідці. Серце її билося прискорено і сильно. За тином показалися дві постаті. «Невже брати Віктора? Вони ж були зовсім малюками».

— Добрий день, хлопці! — привіталася.

— Здрастуйте, — відповіли обое.

Брати з цікавістю дивилися на Оксану і ще не признавали її. Хлопці тільки-но зібралися на ставок. Вони були в забрудненому одязі, один тримав згорток і білий рушник.

— Пробачте. Але я й досі не розберу, хто з вас Степан, а хто Микола, — почала дівчина.

— Та це ж Оксана! — вигукнув здивовано Микола. — З яких країв? Нас розпізнати неважко! Степан старший від мене аж на цілих п'ять хвилин.

— Звідки ж це ви?.. Оце гість! — захоплено потиснув руку Оксані Степан і додав стурбовано: — А Віктора

нашого не чуть. Одписано з рік тому, щоб не ждали листів, і мов камінь у воду.

— Любі мої! Я знаю, де Віктор. Я була з ним...

— З ним? У ворожому тилу? — разом поспитали Степан і Микола.

— А звідки ви знаєте? — схвильовано говорила Оксана.

— А де ж йому ще бути? Якби на фронті, то написав би...

— То як же він там?

— Живий-здоровий! Кланяється всім... і вам, і мамі, і бабусі Лукерії.

— Немає бабусі Лукерії... Може б, ще пожила, так Сава продажний і німці вкоротили віку старій. Ще в сорок першому говорила: «Вже не топтати мені рясту». Переляли її,— розповідав Степан.— А як же ви туди потрапили, Оксано?..— додав він, помовчавши.

— А так... Пішла з технікуму радисткою на Ленінградський фронт. Потім у парашутну групу.

— Виходить, і ви справжній герої! — перебив на слові Микола і замріяно подивився на брата.— І хто б міг подумати? Га, Степане?..

— А де ж Марія Іванівна? — намагалася не виказати хвилювання Оксана.

— Мама чергують на телефонній станції. Збігай, Микола. Нехай підмінять. А ви заходьте до хати.

— Називайте, хлопці, мене на «ти». Я ж старша од вас років на три,— сказала Оксана.

— Я по маму! — гукнув Микола і, босий, подався до заводу.

Оксані раптом стало боязко — вона уперше переступила поріг цієї хати. Степан засвітив «восьмерик», обережно надів щербате скло, підкрутив гніт. Потім поклав альбом на стіл, застелений сірою скатертиною, і пішов до плити готувати вечерю.

Оксана хотіла запропонувати їй свої послуги, але передумала. Рано ще... І вона почала переглядати альбом.

Найбільше її цікавили фотокартки, прислані Віктором з флоту. Одна з них — ще довоєнна — була і в Оксани. Вона натрапила на конверти з аркушиками паперу, списаними його рукою. Мимоволі перебігла очима перші рядки. В листі, датованому серпнем 1943 року, Віктор запитує, де зараз Оксана, пише, що він втратив з нею

зв'язок. З літа 1941 року передає привіт їй, якщо вона повернулася в село. І в іншому листі запитує, чому з дому нічого не пишуть про неї. Може, Оксана вийшла заміж за Павла — того, що вчився у медичному інституті і евакуювався на Урал?

З листів було ясно — все це тривожило Віктора. І тепер ці пожовклі папірці ніби передали Оксані його хвилювання. Чому ж Віктор не написав їй про Павла? Невже він міг подумати, що вона кохає Шведа? Так ось чому ти на початку війни написав, щоб я робила, як знала. Бо ж війна буде важкою і триватиме не шість місяців...

Якось тепліше стало на серці в Оксани. Та раптом наприкінці листа вона помітила, що слова «Привіт Оксані» були закреслені олівцем. «Хто це зробив? Мати Вікторова, брати? Чи передали б вони слова його привіту, якби вона жила в цьому селі?»

У снігах стукнула клямка. Оксана підвелась. До кімнати увійшов Микола і весело сказав:

— Ось вона, мамо!..

Вбігла чорнява жінка, пов'язана білою хусткою. Вона простягла обидві руки до Оксани і, важко дихаючи, спитала:

— Ви бачили Віктора?

— Бачила,— вигукнула дівчина, взявши руки Марії Іванівни. «І вона мене на «ви» величає...»

— Живий! Своєю мовчанкою він доведе мене до могили,— витирала вона сльози кінчиком хустки.— Сідайте, Оксанко люба! Розкажіть же...

— Ми ж говорили, що Віктор у ворожому тилу,— перебив Микола.— А вам не віриться.

— А так, говорили. Знала я, що Віктор із сміливих. Та ніколи не могла подумати, що з неба стрибатиме. А на голову слабій він, як і я... Боявся високо на грушу злізти...— радісно говорила мати.

— А з літака у саме пекло не побоявся,— гордо зауважив Степан.

— Скоріше б війні кінець. Скоріше б,— зітхала Марія Іванівна.— То ви це як? Давно звідти?

— Мене вивезли ще на початку березня,— відповіла Оксана.

— Ото! Так давно? — сплеснула в долоні мати і похитала головою.

— Ми вечерю приготували,— доповів Степан.

— Микола ж по маму бігав,— пожартувала Оксана.— А кажеш «ми»...

— Вони завжди так говорять. Разом і на заводі працюють. Фарба та іржа так пов'їдалися у їхні руки — за тиждень не одмити. Всю одягу позасмальцьовували, порозривали,— бідкалася мати.

— Робота важка? — спитала Оксана.

— А то й ні. Під час ремонту в трубах і казанах лаять цілісінький день. Це ж отакі, як вони, й поставили завод на ноги. При німцях тут не виробили й жмені цукру, а повернулися наші, то вже через півроку почали варити мої хлопці цукор. Тоді їм ще й п'ятнадцяти не було.

— Гарні у вас помічники, Маріє Іванівно.

— Учитись би їм треба. Хоча б сім класів вони закінчили. Прийшов би Віктор, робітники на завод, а їм би і до школи. Так воно й буде, аби Віктор повернувся,— мрійно говорила мати.— Та не поспішав женитися, а допоміг би хлопцям. Час зараз важкий, кругом нестача, дорожнеча.

Від цих слів у Оксани аж у горлі пересохло. Вона поборолла хвилювання і пошепки мовила:

— А я ж люблю його... Він же казав, щоб я...— пригадала вона розмову на борту літака.

— Що сказав? — спитала розгублено мати.

В голові наче все пішло обертом. Наговорили-таки злі язика, буцімто Павло женихався до Оксани. Але з того часу, як Віктор пішов у морський флот служити, Оксана наче уникала зустрічі з Марією Іванівною. А тепер... Вона неждано прийшла до них і не знає, за кого її приймають — за дорогого гостя чи то... дружину Віктора, який і досі здається матері вісімнадцятирічним парубійком.

Мовчанка ще тривала. Багато чого помітила Оксана на стомленому обличчі Марії Іванівни. Тепер Оксана зрозуміла, чому до неї тут звертаються на «ви». Марія Іванівна так підкреслено говорила про навчання менших синів.

— Віктор сказав,— закінчила нарешті тремтячим голосом Оксана,— щоб я передала вам, Маріє Іванівно, земний уклін...

Микола поставив на стіл пляшку вишневої настойки.

— За перемогу і за нашого Віктора вип'ємо!

— Сідайте, Оксаночко! — запросила мати.

— Дякую! — ще тихше відповіла дівчина.

Випили по чарці. Микола підійшов до календаря, що висів біля етажерки, зірвав аркушик і голосно прочитав:

— Трете травня... Двадцять восьмий рік Великої Жовтневої соціалістичної революції,— урочисто підніс він над головою руку.

— Сідай закуси, а то сп'янієш,— турботливо глянула на Миколу.

— Можна й закусити. Робочій людині і випити не гріх,— розсудив, як старий, Микола.

Мати дивилась на сина. «І вони вже робочі люди. А чи давно падав з коліски отой Миколка?.. Старший уже воїном став...»

— За повернення з далеких країн Віктора!..

Усі цокнулися з Оксаною.

— Куди ж тепер, Оксано? — поспитав обережно Степан, він не чув розмови дівчини з матір'ю.

— Поїду до Харкова на електромеханічний або на інший завод. Працюватиму.

— І я хочу учитись на електрика,— замислено проговорив Степан.

— Учись...

Слухаючи Оксану, Марія Іванівна знову розхвилювалась. «Що їй сказати? Як її втішити?» — боролися в неї думки. Вона зітхнула, нишком ламаючи свої шорсткі пальці.

— Ляжеш, Оксанко, на моє ліжко. А я піду на роботу. Повернуся о шостій ранку. Лягайте спати і ви, хлопці.

— Ех! — зітхнув мрійно Микола.— Коли ж нарешті буде остання ніч війни?

— Може, й сьогодні,— відповів брат.— Га, Оксано?

— Може...

«Так, так. Хороші брати у тебе, Вікторе. І мати проста, лагідна, як і в мене. Але я не залишусь тут. Потрібна буду,— знайдеш». Оксана відвернулась од світла.

У тихій хаті лунко вистукував на столі будильник. Крізь відчинене вікно донеслась журна дівоча пісня:

Ой у полі три криниченьки,
Любив козак три дівчиноньки.
Чорнявую та білявую,
Третю руду та поганую...

Оксані не спалося. Думки роїлися в голові, як весною бджоли. Їй хотілося б піти зараз до Ніни Старченко, порадитися. Але що пореє Ніна? Вже не маленька й Оксана, щоб вирішити самій свою долю... Потім думка перенеслася до Галі Бурейко. Степан і Микола говорили — Галя повернулася з Німеччини з тиждень тому жовта, мов сама смерть. А яка ж Галя була вродлива! Вона майже всім хлопцям з Вікторового класу подобалася. А тепер — сухотна, кашляє, аж гуде. І все ота каторга німецька покалічила, куди її запроторив Сава Йосипович, відмінницю свою!.. Життя. Треба провідати завтра Галю, всіх дівчат, а там і в дорогу, на справжню роботу, на великий завод...

Ще довго не могла заснути Оксана. І сама тому не вірячи, вона пошепки і в думках називала його ім'я. «Любий мій! Прийди скоріше! Ти знайдеш мене. Ти ж любиш мене!»

Світло. В хаті ще спали хлопці. Оксана встала і вийшла на ганок. Там, за полями, за Муравським шляхом, займалась на обрії вранішня зоря. Давно такого світанку вона не бачила. Їй якось тривожно і радісно стало на серці, ніби воно віщувало довгожданий перший мирний день після жорстокої війни.

Оксана вдихнула свіже, наповнене росою повітря і стала чекати, поки зійде сонце...

37

Тягар довгих зимових місяців спадав з пліч розвідників. У квітні їх загін знову перейшов у старі, такі знайомі місця. Звідти й продовжували вони бойову роботу, підтримуючи зв'язок з Столбиковим.

Тепер Курляндський котел лишився в глибокому тилу радянських військ, які лавиною котилися на Берлін. А в Курземі становище майже не змінилося. Сюди навіть прибувало нове вороже поповнення. Гітлер усе ще думав розпочати новий наступ, сподіваючись на сепаратні переговори з західними противниками і атомну бомбу.

В одній із сутичок розвідники захопили в полон лейтенанта, випускника піхотного училища. Полонений виявився родичем генерал-полковника Гільберта, нового командуючого курляндською групою німецьких військ. Виявилось, генерал-полковник 18 квітня був на прийомі

у Гітлера в берлінському підвалі. Фюрер наказав командуючому триматись, що б там не було. На цей фронт, як і раніше, він покладає надію.

Сьогодні Казимир Дзеніс у одежі есесівського лейтенанта пішов на рідний хутір. У табір надійшла тим часом тривожна новина, принесена з Кулдиги двірником і батьком Алекса Плавніша. Шнейдер з цілою командою рушили до Казимирового подвір'я. Парашутисти одразу ж відрядили туди добре озброєну групу бійців, щоб заодно покінчити з Шнейдером. Лише б устигнути! І хлопці що було духу подалися наздоганяти Дзеніса.

Але той, не підозріваючи страшної біди, яка причаїлася біля дому, переступав поріг. Мати у відчаї заламувала руки. Вона збиралася зараз же піти до Гайліса і попередити, щоб ті поспішали в ліс.

Та не судилося... Майор Шнейдер, відірвавши від очей чейс, сказав:

— Це їхній син! По всіх прикметах. Пташка в пастці! — прошепотів радісно Шнейдер. — Я з своєю групою піду в обхід. А ти, — глянув на айзсарга, — атакуй звідси. Вперед!

Атакувати з ходу будинок не вдалося. З вікон прогримили постріли — то відбивалися син і батько Дзеніси. Поліцаї й солдати залягли у вибалку. Кулі не могли підпалити залізний дах, кулеметом не пробити товсті цегляні стіни. Довелося стріляти лише по вікнах.

Казимир перебігав од вікна до вікна, не давав поліцаям навіть підвестись. Але батько не встиг випустити другу обойму, його звалила розривна куля, пістолет випав з рук, вуса побагряніли.

— Тату, тату! — в розпачі вигукнув син і забігав, мов навіжений, схопившись за голову, забувши про бій, про поліцаїв, які вже підвелися й бігли вперед.

— Сину... Візьми цю коробку. І стріляй, стріляй! — подала мати диск, набитий патронами. — Бий їх, проклятих!

У вікно влетіла граната і покотилась аж під ліжко. Вона вибухнула, осколок різонув матері по руці, другий вривався Казимирові в кирзову халяву. Хлопець мав тверду руку, а лють до фашистів ще додала йому сил. Він вхопив автомат і полоснув із вікна, в упор розстрілюючи поліцаїв.

Війна! Де тільки не проходять її вогневі рубежі! Навіть на порозі рідного дому... Батько лежав, уткнувшись лицем у підлогу, по якій ходив з малих літ ще босими ногами. Мати шепотіла, дивлячись безтямними очима на сина, на вікна, крізь які свистіли кулі, колупаючи стіну, піч.

Стрілянина посилилася, гриміла, наче ураган. Тепер кінець їм обом — синові й матері. Уже розкотисто котилися чийсь вигуки. «У-урра!» З лісу до Дзенісового дому бігло з п'ятнадцять автоматників, посланих Капустінім виручати сім'ю Казимира Дзеніса.

Порфільєв у ці хвилини жив тільки одним — перейняти Шнейдера. Він упрів, куці подряпали обличчя, серце билосся шалено. Та все це дрібниці в порівнянні з тим, що він полює за самим катом Шнейдером. Важко встигати за моложавим, здоровим майором. Важко. Ще й рани дають знати про себе. Але треба. Будь-що треба схопити вражину... На лісовій стежці Шнейдер зупинився перевести дух.

— Руки вгору!

Майор Шнейдер затулив обличчя руками. Перед ним той же полонений, якого він допитував, над яким знущався і який весь час відповідав, що бив кізочок, що він звичайний лісовий волоцюга і нічого спільного не має ні з партизанами, ні з парашутистами. Перед ним той же виснажений, зарослий латгалець.

— А-а! Знайоме рильце! — вигукнув Порфільєв. — Сам пан Шнейдер вийшов на прогулянку! Сміливо! Похвально. Молодець — з презирством кинув в обличчя гестапівцю партизан. — Поглянь, паскудо, що ти зробив із моїми пальцями.

Хтось клацнув затвором. Порфільєв обернувся й попередив:

— Не стріляти. Я сам.

Порфільєв нишпорив у кишені, а потім витяг довгу парашутну стропу і накинув петлю на шию Шнейдеру.

— Це для Гітлера приберігав. Та той теж не втечє від нас. Отож будь задоволений, пане фашист, тебе задушить мотузок, на якому повинен висіти сам Адольф Гітлер! Хайль!..

І Порфільєв, схопивши обома руками кінець стропи, потяг гестапівця у молодий березняк.

— Що ти робиш? — гукнув хтось із бійців.

— Відновлюю справедливість на білому світі. Виконую борг перед сонцем, знищую фашистську гадюку! Згідно вироку, який оскарженню не підлягає.

Розвідники перев'язали рани Казимирові і його матері. Товариші стягли з горища труну, приготовлену хазяїном ще півтора десятка років тому, поклали в неї старого Дзеніса, одягши на нього шапку. А ще згодом у викопану яму опустили гроб і разом з землею вкинули камінь і сокиру. Петро Порфільєв, який знав давні звичаї латишів краще од Саші Гайліса і Казимира, проговорив тихо за мертвого:

Кидаю в могилу камінь і сокиру,
Більше з неї вже не встану я.
Хай ота сокира й камінь зотліває,
А не світла врода моя.

— Так! — сказав Віктор. — У Казимирового батька було справді гаряче серце! Хай земля йому буде пером!

Пролунали залпи — салют хороброму доброму старому воїну, пам'ять про якого житиме, аж поки не зотліє камінь і сокира у могилі його...

38

8 травня раннім ранком застугоніла земля. Рев моторів у небі, гуркіт машин на землі, безугавні вибухи хвилею котилися через весь Курземський півострів. Військові частини передислоковувалися. Кілька ворожих артилерійських батареї зайняли позиції поблизу нового табору радянських розвідників.

Про своїх нових сусідів, три солдати яких потрапили в полон до розвідників, Віктор негайно ж передав за лінію фронту. Це була майже ювілейна телеграма Віктора з ворожого «котла». Її порядковий номер перевищував 500-й. Та він не міг, звичайно, передбачити, що штаб Ленінградського фронту не дасть йому відповіді, хоча навкруг була така напружена обстановка.

Опівдні раптом настала незвичайна тиша. Лише коли-не-коли зривалися поодинокі постріли. Пташиний спів супроводив захід сонця. Вночі Віктор лежав на свіжих ялинових гілках, дивлячись на далекі мінливі сузір'я. Не спалося... М'яко ступав вартовий по встеленій мохом землі. Часом під його ногами хрускотіли сухі шишки. Вже минула третя.

— Чомусь наших довго нема. Ну й тиша. Навіть собак не чути. Повиздыхали цієї ночі, чи що?

В кущах зашелестіло.

— Пароль.

— Міна.

Підвівся й Віктор... Ось вони. Вдають із себе комедіантів.

— Лишенько мое,— хвалився Юхим, показуючи на полонених.— Ми на них: «Хенде хох!» А вони: «Ми не воюйт з другої години». І листівку подають. Подивились — підпис маршала Говорова...

Німці кивали головами:

— Гільберт наказав кидати зброю! Капуть!

Кинулися до приймача, біля якого дрімав Володя Кондратьєв.

— Вставай, Володю! Ганси капітулюють! Москву давай! Москву!

Кондратьєв злякано підвів голову і за звичкою схопився за автомат. Та почувши «Москву давай», швидко, з властивою йому спритністю крутнув ручку настройки на Москву.

— Ось і вона. Ось і голос, дужий, урочистий. Перемога!

— Чуєте?..

— Перемога!

— Узвара¹.

— Кінець війні!..

Прибіг захеканий Петро Порфільєв.

— Сам бачив: німці складають зброю на шосе!

— Війні кінець!

— Сашко! Невже це не сон? Ну, просто... слів нема! — розводив руками Порфільєв.

— Не сон.— В цю мить Капустін ладен був обійняти весь світ.— Кінець війні! І зараз на нашій просіці свято! Запиши, Вікторе, у зошит: «Пе-ре-мога» і знак оклику!

На галявині, мов з-під землі, виростили три вершники і цілий гурт бійців. Був серед них і фотограф, якого ще восени зустрів Кость Озол під час розгрому ворожої автоколоні і який допомагав Кості в Лієпаї збирати відомості про ворожі транспорти. Казимир Дзеніс в одержі есесівського лейтенанта підійшов до Віктора й Костянтина, обняв їх і гукнув фотографу:

¹ Узвара (латв.) — перемога.

— Артур! Кляцни нас на згадку про Курземський котел.

— Це можна,— почав прицілюватися «лейкою» Артур.— Будьте веселі, як личить переможцям! Ось так... Все! Фотокартки зроблю завтра!..

А табір клекотав от радості і хвилювання.

— Братці! Ми зустрілися на шосе з танкістами нашої армії. Можна йти на вихід! — урочисто оголосив Павло Єршов, стримуючи коня.

— На вихід! — прокотилося по лісу.

— Салют Перемозі! Батьківщині Радянській!.. Ура!

І ранок ніби тріснув, розколовся. Луною озвалися постріли. Сирій кінь під Єршовим став дибки. Упевнена, трохи похилена вперед, до гриви, постать, з піднесеним угору автоматом, скидалася на скульптуру.

На вихід!

Яскраве, лагідне проміння сонця вже сковзнуло по верховіттях столітніх сосен. Защебетало птаство, втораючи ранковій пісні Перемоги.

— Здрастуй, новий довгожданий день!..

Уперше йшли розвідники по знайомому полю на виду у всіх, без усякої перестороги.

— Німці! — звично попередив хтось.

Та ніхто не скинув з плеча автомата, хоч то справді були вчорашні вороги. Стояли вони купками біля будівель, поруч з ними — штабелі складеної зброї. А по шосе колонами йшли дивізії з генералами на чолі. Одні солдати тюпали, похнюпивши голови, інші байдуже озиралися на всі боки. Фашистська Німеччина беззастережно капітулювала. Курляндська група військ здавалася в полон військам Ленінградського фронту.

Побачивши розвідників, солдати підвелись і стали струнко. Офіцер підніс руку до козирка. Про що думають вони зараз?.. А хлопці йшли, наче не помічаючи їх. Вони милувалися чистим блакитним небом, і кожен намагався дихати на повні груди.

Хороше!..

Що такий день настане, Віктор знав і в сорок першому, і в сорок другому році. Та в нього не вистачало сміливості малювати в уяві цей день, бо ж частенько мрії у солдата про майбутнє сягають лиш до часу, який прийде після бою.

А сьогодні...

Загін зупинився. Тут, біля огорожі, під двома ялинками — горбочок землі. Це могили Юріса, Мартіна і Касяненка. Постояли біля могил з непокритими головами і повільно рушили далі.

Назустріч поспішали чоловіки, жінки, діти. Попереду в старенькому піджаку, з-під поли якого виднілася полотняна сорочка, — дід Галабка. Його бороду пестив вітерець. Поруч Валюк вимахував руками, як спортсмен на параді. А за ними старі Гайліси, Залатіси, Плавніші... Білявенька Соня вибігла з гурту, впізнавши серед партизанів свого брата Сашу. Змарніла, схудла, але горда й щаслива йшла Анна Залатіс, трохи шкутильгаючи. Її підтримувала під руку Емілія в квітчастій, як весна, сукні. Друзі розвідників привітно піднесли руки.

— З перемогою, дорогі товариші!

Хороше...

Яскраво сяяло травневе сонце, зеленіли ниви між хуторами, а далі, за полями, виблискував молодий, ще свіжий від роси березняк.

39

І знову Віктор Кошик немов на іспитах.

Перед ним за столом три полковники, два сивих, уже літніх, третій чорнявий, молодший. Всі вони з Політичного управління фронту. Віктор трохи збентежений, схвильований, переступає з ноги на ногу, поглядає на свої кирзові чоботи й час від часу поправляє верхній гудзик сорочки.

Полковники зазирали в папери, а більше їхні очі обмацували Віктора. Віктор же в цю хвилину думав про своє життя. Двадцять два роки. І мало. І багато. І радостей в ньому було. Та все ж більше горя, страждань і вогню. «На те й життя. Що ж вони у мене запитуватимуть?..»

— Товаришу Кошик! — звернувся полковник, котрий сидів усередині.

Віктор став струнко.

— Ось ви опускалися на парашуті у тил ворожої армії. І, наскільки нам відомо, всі три стрибки були здійснені всліпу. Вас викидали навмання, бо ви летіли туди першими. Скажіть, страшно стрибати?..

Старий комісар допитливими очима дивився на збен-

теженого таким запитанням Віктора. Кошик міг швидше передбачити, що його запитають про англійського короля Георга і недавню відставку Черчілля й консерваторів. Він зітхнув і, не замислюючись, відповів:

— Страшно, товаришу полковник!

Він міг би відповісти інакше: війна вже закінчена, німецько-фашистська армія не існує. Та що кривити душею, коли стрибати навмання на територію ворога, яка кишіла гестапівцями, поліцаями, на територію, де розвідники втратили більше половини своїх товаришів,— справді страшно. Сивий полковник перемовлявся з своїми товаришами, щось запитував, відповідав і всміхався, почувавши потилицю.

«Це вони наді мною сміються. І хай!» Віктору стало жарко. І він знову повторив. Тепер уже ображено, неначе ті його не дочули:

— Страшно, товариші полковники, стрибати у тил ворожої армії. Та ще й наосліп...

Комісари ще презирнулися. Потім найстаріший з них, той, що поставив це «крамольне» запитання, підвівся й вийшов з-за столу.

— Віднині, товаришу Віктор Кошик, ви в лавах Комуністичної партії. Вітаю вас від усього серця.

«І це все?» — ледве не вигукнув Кошик, закліпавши очима.

Та полковник уже потискував міцно-міцно руку, по-солдатському, по-батьківському.

— Судячи по вашому званню, в армії ви залишитесь недовго,— говорив полковник, дивлячись Вікторові у вічі.— Народу, нашій партії потрібні всюди роботящі, чесні, скромні, сміливі і віддані Батьківщині люди. Іди ж, сину, в нове життя комуністом...

40

...Поїзд, здавалось, стомився повзти на гребінь вододілу між Ворсклою і Сіверським Дінцем.

Старший сержант стояв у тамбурі вагона і нетерпляче поглядав у вікно. Але бачив лише чорні обриси посадок і тремтливі зорі на небосхилі.

Колеса застукали дзвінкіше. Пасажир закинув речовий мішок через плече. Зайшли провідники з ліхтарем і літній чоловік у військовій формі, без погонів.

— Видно, земляк? А хто — не вгадаю. Може, товаришу старший сержант, допомогти вам речі піднести? — запропонував той свої послуги.

— Дякую. У мене й речей, що за спиною! — відповів той.

Провідниця, чуючи розмову, обернулася, освітила сержанта ліхтарем. На грудях срібними і золотими зорями вигравали три бойових ордени, а над ними сине небо, маленьке зображення парашута.

— Видать, воював до останнього дня? — допитувався цікавий земляк.

— До останнього, — відповів Віктор.

— Он як! Чий же ти?

— П'ять років тому я жив у цьому селі, — вирішив прямо не відповідати сержант, який ще не одвик від конспірації.

— А-а!.. З твоїх хлопців майже всі загинули, — зітхнув гірко чоловік. — Гриць Авраменко, Іван Рагозін, кажуть, під Ленінградом поклали свої голови. Борис Світлицький... Сконав на окопах. Віктор, старший синок Марії Іванівни, теж, видать... Щось ні слуху ні духу про нього. А жаль. Орли, а не хлопці були.

— А Санько Сіроштан? — поспитав сержант.

— Цей живий, — озвалася провідниця. — Закінчує дворічний інститут у Харкові. Руку йому перебито під Москвою.

— Ви його знаєте?

— Як не знати такого! Він без квитка двічі на тиждень їздить у Харків і назад!

— Ну, що ж, дядьку Панасе! Я вас одразу пізнав. А ви мене ні. О, як буває! — і до провідника: — Дівчино! Якщо я буду студентом, то ти по знайомству не турбуй мене, коли їхатиму без квитка. Грошей і речей я не заробив на війні...

— Ну, а хто ти все-таки, парубче? — допитувався дядько в кітелі.

Та поїзд стишував хід, і Віктор, посміхнувшись, загадково сказав:

— До побачення, дядьку Панасе! — і зіскочив з приступки вагона.

За Муравським шляхом сходив місяць, освітивши руїни полустанка й молоді клени понад залізницею. Поїзд уже пішов на північ, дим осів на траву, на листя кленів,

і повітря знову стало чистим, запахло полином, молодою травою.

За якусь годину Віктор уже був на березі ставу. Нерухомою була поверхня води, як і п'ять років тому у тихі ночі. Не було верб, не стало й друзів дитинства. Не буде більше й самого дитинства. На місці розкішних дерев стирчали короткі пеньки. Від них уже тяглися до неба тонкі лозини — майбутні верби.

Життя йде вперед. Віктор дивився на блискучі листочки молодих пагонів. Ось тут, біля цих верб, дев'ять років тому шестикласники грали у війну. «Десантники» готувалися відчалити на той берег, залитий місячним сяйвом. Віктор важко зітхнув. Нема тепер Гриця Авраменка, Івана Рагозіна, Бориса Світлицького... А Олег Римар?.. Є десь він чи немає?..

Попереду нове життя, нові люди, нові битви на нових рубежах. Як доведеться в тому житті Віктору Кошику?.. Одно Віктор знав напевне, що всюди й завжди він прагнучиме бути людиною, комуністом.

Та ось рідна хата під буйним кленом і старою густою грушею. Ледве чутно, сонно шепотіло про щось листя. Віктор підійшов до віконця й несміливо, з завмиранням серця постукав.

— Хто там?

І З Н О В У Р У Б І Ж

ІСПИТОВИЙ ТЕРМІН

1

Був квітень 1950 року.

Ліс шумів. Весною вітри — часті гості у лісі. В березні вони скинули сніг, що лежав на вітах дерев, а потім разом з сонцем допалися до снігового покриву, і той зарябів, почав відступати, залишаючи де-не-де в ярах білі плями, як згадку про минулу зиму. Але й ці останні латочки були заповорошені чорним пилом, принесеним вітром із степу.

Ліс шумів. Ліс жив.

Тихо дзюрчав струмок. Десь рипіла стара верба. Стрекотала безтурботно на дубі сорока, стрибаючи, поспішала білочка, вистукував трудар лісу — дятел.

— Так їх, брате дятле! Знищуй отих черв'яків! — пролунав голос.— Тук... Тук...

Внизу, під соснами і дубами, на стежці, тримаючи в руці картуза, стояв Віктор Кошик. Обличчя його було смагляве, обвітрене, губи пошерхлі, широкі чорні брови застигли зламаними крильцями. Пасмо темно-русого волосся, відкинуте назад вітром, оголило високий лоб. Великі допитливі карі очі дивились поверх гілок і трохи мружилися від яскравого сонця.

І дятлів стукіт, і вітру свист, і сосен та молодих дубів шепіт навівали спогади про минулі дні. Тоді Віктор Кошик був радистом групи розвідників-парашутистів. Тоді ліс для Віктора був рідною домівкою. Не раз прислухався він до шелесту вікових латиських сосен, зелених ялин і рясновітих беріз і думав про те, яким буде його життя після війни. Віктор поклав руку на шкіряну польову сумку, з якою не розлучався ось уже сім років. І йому здалося, що ось-ось з кущів, з-за високих дерев вийдуть його бойові друзі. Вони вийдуть, як і в сорок п'ятому, з автоматами в натруджених руках і гукнуть до свого радиста: «Відстукай у Москву, Вікторе! Завдання виконане! Що там ще на черзі дня?..»

Віктор повертався з села додому — у Крем'янець. Працює він ще перші тижні в редакції обласної газети власним кореспондентом.

Він не став просити у голови колгоспу підводи, бо той був незадоволений результатами перевірки листів, що надійшли до редакції; кореспондент підтвердив правдивість їх на місці. Але вісімнадцять кілометрів вузькою дорогою, що звивалася поміж деревами, — не такий уже й тяжкий шлях закоханого в ліс ще з років війни. Дарма, що Пилип Юхимович Цідибрага, голова артілі, вовком дивився на Кошика, дарма, що Віктор зранку нічого не їв. Ідучи лісом, Віктор весь час співав.

Незабаром між струнками деревами побачив людей, а осторонь — вантажну машину.

— Руки вгору, розбійники!

— А що? Не я казала, що то кореспондент співає! — промовила радісно дівчина, одягнена в жакетку з короткуватими рукавами, з годинничком на руці. З-під берета її вибивалося рудувате волосся.— Я пізнала відразу,— повторила дівчина. Її сірі очі зиркнули на Кошика.

Кошик тиснув замазані землею і клейким сосновим соком дівочі руки і звернувся до білявого чоловіка в льотчицькому кашкеті:

— Виявляється, злодії крадуть саджанці на чолі з Григорієм Лубенцем?..

— Обережніше,— застеріг Григорій.

— Як смієте парторга нашого ображати?

— Не дозволимо! — загукали дівчата...

— Дівчата! Хлопці! Примусимо і журналіста викопувати дички!..

Віктор обернувся на цей сміливий і задержуваний голос.

— Здаюся! Більше не буду!..— він підніс руку і допитливо поглянув на Григорія Лубенця.

— Піски думаємо залісити в яру,— похвалявся Лубенець.— От і приїхали по дички до сусіднього району. Бачите, яка ніжна сосонка! — підняв він рослину.— А ось крапелька смоли. Живе сосонка!..

Григорій подивився на саджанець, поставив його в ящик, дбайливо присипавши землею тоненькі, як ниточки, корінці.

— Коли ж до нас, у «Перемогу», приїдете? — спитала Марія, прислухаючись до розмови Кошика з Лубенцем, і додала насмішкувато: — У вашому Крем'янецькому районі для кореспондента підводи пожаліли.

Віктор відповів:

— Ліс розцвітає. Не гріх і пройтись зайвий кілометр, р-раз і... юність свою згадати.

— Оце так зайвий! Вісімнадцять кілометрів!

— То й що?

— Та вже й дівчата розцвіли! — втрутився тракторист Ваня Яременко. Після зміни він приїхав сюди з односельчанами.— Дивіться: Марійчині щоки, як маки, палають,— підморгнув він невміло, стуляючи зовсім повіки.— Та й інші дівчата у нас нівроку.

— Щоки показні,— промовив Віктор, усміхаючись.— А брови? Одна брова стоїть вола, а другій і ціни немає, як сказала б моя бабуся Лукерія, побачивши отаку дівчину чорняву, як Марійка.

— Ще й насміхаєтесь! — ображено мовила Марія.— А ти чого регочеш? — звернулася вона до Івана.

— Ось я йому,— заступилась за подругу Валя.

Ящики наповнювали сосонками з землею. З десяток саджанців викопав і Віктор.

— Нехай і ці виростуть на вашій землі!

— Помітьте їх,— порадила чорноока Марія.

— Як?

— Стрічечкою можна перев'язати,— промовила Валентина.— Ваші деревця ми будемо доглядати.

Віктор розігнув спину і поплескав долоньями, обтрушуючи з них землю.

— Перекуси трохи з нами,— запропонував Григорій.— У нас є хліб, часник, сало.

— І крем-соди пляшечка,— підморгнув Лубенець.— І «Червоного міцного».

— Що за крем-сода?

— Сорокаградусна.

Віктор засміявся.

— Іншим разом, товариші. Мені ще треба тупати кілометрів чотири,— він закинув за спину польову сумку.

Віктор запізнився години на півтори до початку спортивних змагань у Крем'янці. Звичайно, якби їхав, то давно був би дома. Оксана, напевно, хвилюється, а то й сердиться, що його так довго нема. Справді — цілий тиждень вона працює на заводі, а надходить вихідний день, то й чекає, що Вікторові трапиться якийсь непередбачене завдання. У Віктора чимало хвилювань і клопоту. Днями вирішиться: буде він кореспондентом обласної газети чи ні. Це з'ясується в редакції, де підсумують його роботу за місяць. Дружина й мати вже й зараз вважають Вікторову професію неспокійною, кажуть, що, певне, ні в кого не буває стільки ворогів, як у кореспондентів. «Може, вони й праві?» — думав Віктор, пригадавши лише вчорашню не досить приємну розмову з Цідибрагою.

Та що недруги? А скільки в нього друзів? І мало не кожного дня їх стає більше. У кого ще стільки друзів, як у кореспондента? З ким люди можуть говорити про наболіле так відверто і щиро, як не з представником преси Комуністичної партії? Кого бояться хапуги, халтурники і п'яниці, як не журналіста, в руках якого гостра, мов шабля, зброя? Його голос лунає на всю область, республіку. А головне, друзі кореспондента — це люди заводів і полів. О! Та такій роботі й позаздрити можна!

Віктору знову уявляється зажурене обличчя і невеселі сині очі Оксани. Він ніби чує голос сина, хлопчик

надокучив матері запитаннями, коли приїде татко. І батько прискорює кроки.

На пальцях він відчув клейкий сік молодого саджанця, викопаного ним півгодини тому. Думи знову заповнили голову. Вікторові здається, що він працює у редакції газети вже надто довго, але й донині ще не знайшов завдання, яке б можна було назвати бойовим. Можна справно виконувати всі замовлення редакції, можна домогтися, щоб листи і кореспонденції від сількорів і робкорів лились потоком, можна й самому писати щодня до редакції по кілька сторінок, і тоді газетярі й читачі скажуть: «Бач, який той Віктор Кошик!»

Та інше хвилює Віктора, не дає йому спокійно спати.

Чи ж визнають його роботу корисною, чи зрозуміють його в редакції? Віктор уже відчуває якесь напруження у стосунках з завідуючим сільськогосподарським відділом газети Антоном Миколайовичем Тараном. Таран ще не висловив Вікторові жодного судження щодо його роботи. І це насторожує молодого кореспондента. Можливо, Антон Таран скаже свою думку саме тоді, коли вирішуватиметься, бути Кошику в газеті чи ні. А Таран же вважається досвідченим журналістом. У свій час він був репортером, тепер пише часом і про театр, рецензує книги. Нариси про село він доповнює фотографіями, виконаними ним самим. Подейкують, що Таран пише повість на сучасну тему. І ось цей тямущий журналіст, який очолює один з провідних відділів у газеті, тримає свою думку про Віктора, немов ката у мішку. «А можливо, так і треба під час іспитового терміну!» — заспокоював себе Кошик.

А Віктор з задоволенням працював би власкором у групі цих районів. Та й дружина тут непогано влаштувалася на заводі електровимірювальних приладів. Раніше Оксана працювала за шістдесят кілометрів від району, де Віктор був інструктором райкому комсомолу в роки колективізації галицьких сіл і боротьби з уніатсько-націоналістичними бандитами. Але й цей рубіж у післявоєнному Вікторовому житті залишився позаду.. Попереду — журналістська робота, на яку він оце складає іспит.

Між соснами лягли золоті промені.

Ліс незабаром скінчився, і перед очима розстелився простір. Під горою, що біліла вапняними хатками, ховалася в сивих від серпанку садках будинки. Внизу розли-

лася річка. Вдалині, по той бік міста, диміли заводські труби. А у чистому квітневому небі тріпотіли жайворонки.

Високо над лісом летіли дикі гуси. Нинішньої весни Віктор бачить їх уперше. Він вирвав суху стеблину з кущика торішньої трави й кинув, промовивши: «Гуси! Гуси! Вам на гніздо, а нам на добро». Так примовляла колись бабуся Лукерія, побачивши перші весняні ключі перелітних птахів. І Віктор журно зітхнув, згадавши свою роботу, лагідну, щедру на приказки бабуся.

2

Минувши міст над широкою в ці дні рікою, Віктор звернув на вулицю, до будинку районної редакції, що притаївся під розложистими осоками. Вусатий сторож вважав обласного кореспондента своєю людиною і впустив його до редакції.

— Випийте ось свіженької водички. Тільки що приніс,— сказав сторож.

— Спасибі.

— Годину тому я бачив вашу дружину. З хлопчиком пішла на стадіон.

— Оце ж і я поспішав, та не встиг,— відповів Віктор і попрощався.

На центральній вулиці його наздогнав легковий газик. Машина загальмувала біля самого тротуару.

— Привіт солдату більшовицької преси! — гукнув до Віктора жвавий, круглолиций Оберемок, голова Крем'янецького райвиконкому.— Що ти там розслідував у «Вільній праці»? — додав він скоромовкою, висунувши голову з кабіни.

— Добридень, Миколо Івановичу. Далеко ви розігналися?

— Нам же не те, що городянам. І на футбол нема коли піти. Починаємо, браток, кукурудзу завтра сіяти. Грунт уже прогрівся... Щось накоїв Пилип Юхимович, що ти сидів два дні у нього?

Микола Іванович не раз сватав Цидибрагу від імені районних організацій на посаду голови правління артілі і до його подальшої долі, звичайно, не міг бути байдужим.

— Трудодні Пилип Юхимович розтринькує,— проговорив стомленим голосом Віктор. Йому не хотілося

зараз вести розмову про Цідибрагу, кортіло побачити Оксану і Петрика.

— Як розтринькує? Докази є? Дивись, щоб там не було явного підриву авторитету керівництва. Є такі люди, розумієш, які люблять пописувати до газети, а ви, кореспонденти, раді старатися зчиняти галас.

— І докази, і факти є... А от авторитету, як кіт наплавав. Нема чого підривати у Цідибраги,— відповів Віктор.

— Ти його погано знаєш. Пилип людина хазяйновита, його лише треба в руках тримати,— не погоджувався з Кошиком Микола Іванович.— До стадіону прямуєш? Сідай. Підкину.

Віктор сів, Микола Іванович все ще не вгавав, раз у раз повертаючи голову до кореспондента.

— Ти давно був у Славинському районі? Як там у них?

— Краще, ніж у вас...

— Ти, Кошик, як той космополіт; розумієш... У тебе нема ніякого патріотизму до свого району, а ти ж у нас уже на партійному обліку перебуваєш,— зауважив Оберемок.— Ми ж у героїчний час живемо...

Віктор не образився. Від Миколи Івановича можна почути ще й не такі слівця.

— Герой той, хто р-раз і... робить те, що зможе.

— Філософствуєш? ~~Є~~ посміхнувся голова райвиконкому. Мене ще в тридцятому з обріза ледве не вбив куркуль Швайка! Та й зараз не сидимо склавши руки. Що ж це ми не робимо?..

— У Крем'янці заңехаяні тракторні бригади... Та ми вже приїхали! Спасибі! — подякував Кошик і виліз з машини.

— Бувай! — підніс до зеленого козирка руку Микола Іванович.

Футбольний матч уже закінчився. Продовжувалися легкоатлетичні змагання. Біля бігових доріжок зібралось багато глядачів. Частина людей сиділа на лавах, більшість стояли. Перекочуючись хвилику, гриміли оплески і вигуки, лунав свист.

З своїх Віктор помітив спершу Петрика, що сидів на плечах у якогось мужчини і плескав у долоні. Потім Кошик побачив чорноволосу кучеряву голову Андрія Шаповала, балансувальника з Оксаниного заводу. А он і вона...

Оксана була в синьому пальті, що туго облягало її тонку талію, а нижче вільно спадало широким кльошем. Голубий, з зеленими смугами легкий шарф визирав з-під коміра. Дружину Віктор уже помітив, коли наблизився на якихось п'ятнадцять кроків. Оксана стежила за бігунами, підводячись час від часу навшпиньки.

Якось не по собі стало Вікторові. І не знав він, чи то від того, що поруч з його дружиною стояв і сміявся Шаповал, чи тому, що був у запиленому, не недільному одязі. Він хотів повернути назад. Хотів... І в той же час прискорював кроки.

— Татко прийшов! — гукнув Петрик.

Андрій, побачивши Кошика, привітався і винувато опустив хлопчика на землю, сказавши розгублено:

— А ми ось... спостерігаємо...

— Що трапилось, що ти затримався? — тихо і трохі здивовано спитала Оксана, подаючи Вікторові обидві руки.

Вона поглянула на Вікторів плащ, на його обвітрене, потемніле від пилюги обличчя, і їй стало ніяково за своє запитання.

— Татку! Дядя Андрій ой як м'яч ударив! Ух! — розповідав Петрик. — А ти що мені привіз?

Віктор віддав синові дві соснові шишки і гілочку.

— Білочка тобі передала, синку.

— Білочка? Правда? — здивовано водив оченятами хлопчик.

— Ага, білочка, що стрибає краще, ніж ось хлопці на стадіоні...

Андрію хотілося порушити мовчанку, поговорити про новини в цеху, про те, що робота тепер налагодилася завдяки конвейеру і що цього ще не було, коли Кошик готував критичну статтю із заводу, яку так і не опублікувала газета. Але порушив мовчанку Віктор:

— Односельчан твоїх з «Перемоги» зустрічав у лісі. По саджанці приїздили.

— Хто ж там був? — поцікавився Андрій.

— І Марійка Маслова була, — підкреслено відповів Віктор. — Дивись, козаче, щоб хто не перехопив Марійку.

Щоки в Андрія почервоніли.

— Так хто ж виграв, хто програв? — Віктор зміряв поглядом Андрія.

Шаповал старанно витирав сліди від Петрикових черевичків на шерстяному піджаку, з кишеньки якого визирала барвиста хусточка. Здавалось, в цю хвилину Андрій ладен був витерти й руду пляму пилу на модельних черевиках.

— Ми... Наша команда перемогла «Локомотив»,— похвалився Андрій.— Рахунок чотири — три. Статтю будете писати про матч, про перемогу нашу?

— Непоказна перемога,— зауважив Віктор, беручи на руки сина.

3

День у редакції газети «Зоря комунізму» почався з того, що декому довелося вислухати по телефону спростування. Стаття кореспондента Віктора Кошика «Бульвар недоробок» з Крем'янецького заводу електровимірювальних приладів виявилась застарілою. Кореспонденція малювала картину штурму в складальному цеху. А насправді виробничий план минулого місяця складальники виконали, і цех в основному подолав штурмівщину.

Ця подія схвилювала працівників редакції.

Редактор Олександр Андрійович Єнченко, дізнавшись про скаргу з заводу, сумно похитав головою:

— Ганьба! Газета прогавила! Сім разів приміряй — раз відріж.

До кабінету на виклик увійшла секретарка. Єнченко невдоволено глянув на списаний від руки аркуш, подав його:

— Наказ оголосити по всій редакції, щоб кожен ні на хвилину не забував про читачів, про правду слова. Подітьте Діденка.

— Слухаю.

— Ще одне прохання,— підвівся з-за столу редактор.— Виріжте статтю Кошика і приклейте її в листку «Тяп-ляп».

— Буде зроблено,— невесело вимовила секретарка і вийшла.

Єнченко запалив цигарку і в задумі опустився на стілець.

— Дозвольте, Олександрє Андрійовичу,— долинуло від дверей.

— Прошу.

До редактора наближався Таран Антон Миколайович. Він заклопотано пошкріб пальцями підборіддя, озирнувся і сказав:

— Бачив оце, як секретарка творіння Кошика приклеювала під «Тяп-ляпом». Олександрє Андрійовичу, ви в нас нова людина. А я говорив, що не варто було брати до нашої редакції цього Кошика, нехай би в районі спершу попрацював. У нього ніякої оперативності. Приклад свіжий — висить під «Тяп-ляпом». Без оперативності не можна стати газетярем. А хотілося б з нього зробити справжнього журналіста.

— Кошик же працював у одній із західних областей республіки,— заперечив редактор,— і писав до газети.

— Він же був там позаштатним кореспондентом. А це ще не доказ, що він може взагалі писати, не доказ, що він може стати справжнім...

Таран замовк, бо увійшов без попередження Матвій Діденко. Чисто поголене обличчя його було збуджене, сиве, як туман, волосся скуйовджене.

— Не Кошик, а я винен,— сказав Діденко, дивлячись в очі Єнченкові.

Редактор поправив:

— Обидва. Обидва і одержали стягнення.

— Я,— повторив Діденко,— повернувшись з курорту, не поговорив з Віктором і дав у полосу застарілу статтю.

— Кошик мусив попередити редакцію про зміни, що сталися на заводі. Тоді не було б помилки.

— З Кошика, мабуть, нічого путнього не буде. А ти, Матвій, заперечуєш. Як же, Кошик — демобілізований воїн, подає якісь надії.

«Надії! — з іронією подумав Таран, подивившись на редактора.— Коли він не хоче так писати, так організувати, як учать його?..»

Таран зітхнув важко і продовжив:

— Просто жалко того Віктора,— і вже жвавіше звернувся до редактора: — Олександрє Андрійовичу, є серйозні сигнали. Уповноважений обкому партії товариш Величко передає з Славинського району, що там сіють кукурудзу не ручними кукурудзосаджалками, цією новинкою техніки, а дисковими сівалками.

— Всюди? — запитав редактор.

— Напевно, масове явище,— відповів Таран.— А факти товариш Величко передав з колгоспу «Перемога».

Там з дозволу головного агронома і секретаря райкому партії Силіна колгоспники покидали ручні кукурудзосаджалки, а трактористи раді старатися — сіють сівалками. Це ж нечуване порушення правил нової агротехніки.

— Треба з'ясувати і виступити,— погодився Єнченко.

— Я вже й карикатуру замовив. На ній будуть зображені Силін і бригадир тракторної бригади Яременко як порушники правил передової агротехніки.

Антон Миколайович виразно наголошував на слові «порушники», підкреслюючи тим самим серйозність становища, що створилося на полях Славинського району.

— Але ж Яременко вважається передовим бригадиром,— пригадав Діденко, докірливо поглянувши на завідуючого сільськогосподарським відділом.

— Так, так. До того ж це наш сількор,— підтримав і редактор.— Проте це не значить, що ми повинні замовчувати помилки передовиків.

— Який з нього передовик, коли надходять такі кричущі сигнали? — продовжував Таран, звертаючись до Діденка.— А взагалі, якщо я кажу — біле, то товариш Діденко обов'язково скаже — чорне. Дозвольте, Олександр Андрійовичу, дати завдання Кошику, нехай підготує гостру критичну кореспонденцію з Славинського району. До речі, наш кореспондент матиме нагоду виявити свої здібності. Ще одну нагоду,— він зітхнув важко.— Просто жаль того Кошика. І як він думає працювати далі?

— Гаразд,— змінив тему розмови редактор, звертаючись до Діденка.— Які у вас є матеріали до наступних номерів газети?

...Коли відбувалася ця розмова, Віктор був дома. Він сидів за письмовим столом. На колінах у нього — Петрик. Хлопець теж схилив голову над розгорненим журналом.

— Здорово! — задоволено сказав Віктор, розглядаючи карикатуру.— Мамо, подивіться, як у «Перці» сумських канцеляристів розмалювали!

— Іди, бабуню, поглянь! — благав Петрик.

Витираючи мокрі руки, на порозі з'явилася Марія Іванівна. Вона усміхалася трохи вицвілими карими очима, дивлячись то на сина, то на онука. Петрик — вилитий батько. Такі ж допитливі оченята, кругле личко, так само насуплено дивиться, коли ображений, в рухах мет-

кий. От тільки Петрик білявий, а його батько темно-русий, чорнобровий.

Марія Іванівна поправила скатертину на столі і сіла біля внука.

Віктор тим часом взяв у руки «Зорю комунізму», щойно принесену з пошти. Ось і підпис — «В. Кошик, наш кор.». Здивовано закліпав очима:

— «Бульвар недоробок». Я вже й думати забув про цю статтю!

— Наш кор.,— з болем у серці повторив Віктор. Як приємно під діловою статтею бачити своє прізвище і поруч двоє слів, що стали вже рідними для нього. «Правильно, про діло пише товариш!» — не раз доводилося чути від людей. І здавалося йому в таку хвилину, що він найщасливіша людина. А ось зараз. Як зараз не хотілося б бачити свого прізвища в газеті.

Віктор заплющив очі, його пальці заплуталися у волоссі. Потім рішуче підвів голову, озирнувся. Матері в кімнаті вже не було. Весело задзвонив телефон.

Підсунувши до себе кілька аркушів паперу, Віктор тремтячою рукою взяв олівець. «Щось не гаразд з моїми нервами»,— подумав він, дивлячись на свою руку.

— Алло! Я слухаю! — Віктор подмухав у мікрофон і рукою відкинув з чола звисле волосся.— Здрастуйте, Аронівно!

— Нарешті! Товаришу Кошик, сільськогосподарський відділ пропонує вам виїхати в Славинський район. Там нехтують правилами сівби кукурудзи, а ви ні пари з уст! Представник обкому товариш Величко вже двічі дзвонив до нас із Славинців... Що у вас? Передавайте! — без зупинки проговорила стенографістка.

— В якому ж колгоспі? У «Перемозі»? — здивовано вигукнув Віктор і затулив долонею мікрофон.— От тобі і новий саджанець. От тобі й бригади високопродуктивної праці.

— Чому мовчите? У вас є що передати? — нетерпляче запитала стенографістка.

— Є кореспонденція про підготовку до екзаменів у школах міста,— неохоче повідомив кореспондент.

— Це ви поштою... А яка у вас погода?

Віктор глянув у вікно. Гілля безлистої акації, гоїдаючись, майже торкалося шибок. Біля шпаківні метушилися чорнокриллі мешканці. Від крилатих, з набряклими бруньками молодих яблунь линув пташиний пересвист.

Внизу, за схилом гори, що круто обривалася над рікою, до самого лісу — рівнина, заллята весняним паводком. Подекуди чорніють острівці, стоять поодинокі дуби, старі дуллясті верби, задивившись на розпливчате віддзеркалення у воді. А вода мерехтить, гнана вітром, щедро посріблена сонячним променем.

— Товаришу Кошик! — знову почулося в трубці.— Ви бачили свою статтю? Завтра даємо спростування. Олександр Андрійович підписав наказ. Вам як новаку вже є мінус, а Діденку стягнення... А тепер бажаю успішно виконати нове завдання... Так яка у вас погода?

— Вітер. Непрошений суховій,— відповів Кошик, дивлячись у вікно.

Нечутно наблизилась мати.

— Що, синку? — спитала вона ласкаво.

Віктор не відповів. Марія Іванівна взяла на руки Петрика.

— А ким ти будеш, як виростеш?

— Я великі-великі паровози будуватиму,— похвалився хлопчик, і його очі радісно розширилися.

— От і молодець.

Телефон задзвонив знову. Тепер він чув збуджений голос голови райвиконкому Оберемка.

— Здрастуй, Вікторе! Вітаю тебе з успіхом на промисловому фронті,— він засміявся.— Ти знаєш, заводяни можуть скаржитися хоч до Москви. Скажуть, наклеп! Якби стосувалося нашого району, ми б, звичайно, цей випадок не забули. Явний підрив авторитету газети — ось яка біда! Як же це ти промахнувся?

— Так. Прикрий випадок, Миколо Івановичу,— понуро промовив Віктор.

— Мабуть, перепаде тобі на бублики, як кажуть... Співчуваю. Співчуваю...

— Дякую,— сказав Віктор, перемагаючи бажання зразу ж кинути трубку. «Хто про що, а Микола Іванович про авторитет».

4

Прочитавши кореспонденцію Віктора, Оксана з серцем жбурнула на стіл газету і вийшла з цехової конторки.

Повз верстати, за якими сидять у білих халатах робітники, пливе довга доріжка конвейера. Повільно руха-

ючись, поодинокі деталі обростають гвинтиками, котушками, стрілками. В кінці рівної доріжки зібрані прилади накриваються блискучими покришками.

Конвейер на складанні електровимірювальних приладів — амперметрів, вольтметрів і ватметрів високого класу точності — запроваджено недавно, вже після того, як Віктор підготував критичну статтю.

Обличчя Оксани зарум'янилось, на чоло звисло кружальцями біляве волосся, очі були заклопотані, сердиті. Оксана ввімкнула секундомір і через хвилину-дві щось записала до блокнота. Потім знову почала стежити за роботою балансувальника Андрія Шаповала, який, відклавши електропаяльник, вирівнював стрілку.

Шаповал підвів голову й помітив Кошика.

— Як чорна хмара, йде ваш Віктор,— зауважив він, поглянувши на Оксану.

Віктор привітався стримано, наче розгубився.

— Промахнулися ви разом з газетою на цей раз. Промахнулися,— звернувся до нього Шаповал.— Трапляється.

— Трапляється, та рідко,— сказала Оксана.— Справді, як це ти умудрився прогледіти?

Шаповал посміхався, удаючи, що пильно придивляється до дротяної павутини в приладі. Віктор відповів, дивлячись на Андрія, наче той запитував його, а не Оксана:

— А ось так. Вважав, що стаття не з'явиться. Завтра газета надрукує спростування...

Віктор відчув на собі численні погляди робітників — і насмішкуваті, і докірливі, і співчутливі, і просто цікаві.

«А таки добре, що я перед від'їздом на чергове завдання зайшов сюди,— подумав кореспондент.— Ось я весь перед вами, моя провина».

Вікторові здавалося, що Андрій Шаповал радів з його невдачі. Чому?

До Кошика підійшов Сергій Пастухов — майстер дільниці, де складають нові прилади для вимірювання струмів високої частоти. З Пастуховим Віктор був у дружніх стосунках.

Під час війни Сергій Пастухов був за Волгою на евакуйованому заводі. Тоді на його дільниці й практикувалася Оксана Волик, студентка технікуму. Ще в сорок другому році дільниця Пастухова здійснила змінну роботу за 45 хвилин! (За цю «операцію» Сергія стали

називати гвардійцем тилу). Сергій був ширим і до робітників, і до людей взагалі. А цю рису цінував Віктор, бо й сам прагнув бути простим і сердечним, як майстер Сергій Пастухов.

Та зараз Віктор винувато схилив голову.

— Бий і ти мене!

— По шиї бити? — Пастухов потиснув Вікторові руку.— Надовго до нас? — спитав він, наче стаття його й не турбувала.

— Зайшов перед від'їздом на нове завдання.

— Яке ж?

— Написати критичну статтю з Славинців про Силіна і Максима Яременка.

Пастухов скривив губи, а світлі, наче обмолочений колос, брови ворухнулись насторожено.

«Та Максим же розумна людина, кращий бригадир!» — здивувався Сергій. Він знав колгосп, звідки прийшов на завод Андрій Шаповал.

— Тобі й щастить сьогодні! Це ж твої задуми полетять шкереберть? — Оксана дивилась допитливо на чоловіка.— Чи інших трактористів шукатимеш?

— На місці вирішу.

— Вірно! — сказав Андрій і непевно додав: — Все залежить від умов, часу і місця.

Оксана міцно стиснула Вікторові руку і прошепотіла:

— Бачу — тобі зараз важко. Бажаю тобі, любий, успіху! Ну...

Її усмішка на мить пом'якшила суворий вираз смаглявого високочолого обличчя Віктора.

Він пішов широким проходом між верстатами балансувальників.

— Мое шануваннячко,— приклав руку до білого берета і хитрувато поскуб свого рудого вуса один з робітників.— Парадом проходите, товаришу кореспондент, по «бульвару» нашому,— він неприємно засміявся.— Треба було ще порпатися в недоробках. Діло само по собі поправилося б,— продовжував Іван Іванович.— А тепер і вам клопіт, і нам.

— Таке вже життя наше, Іване Івановичу, що без клопоту не обійтися.

— Це ж напишуть у газеті, що винуваті понесли кару?

— Напишуть, Іване Івановичу.

— Бувайте здоровенькі! — хитнув головою Іван Іванович і заходився біля свого приладу.

— Ви стурбовані?..— спитав Оксану Андрій, коли Віктор покинув цех.— Буває й гірше. Іноді газета напише, що діла йдуть, аж гуде, а в дійсності... Воно, звісно, шкребе по серці. Та все, про що написано, у нас було. Є й штурмівщина в інших цехах, на інших заводах. То хай вони побачать у тій замітці себе, а ми вже пішли далі...

Оксана всміхнулася, і Андрій подумав, не зводячи з неї погляду: «Яка ж вона хороша! Щасливий той Віктор!»

— До побачення, Андрію!

Оксана йшла додому. Обминувши сквер, вона звернула на вулицю над річкою, що нині розлилася, як озеро.

Над смугою лісу, що синів уздовж протилежного берега, висіло сонце. Тіні від парканів лягли на вузьку вулицю. Стіни будинків з заходу стали блідо-рожевими.

«Яке червоне! На вітер!» — думала Оксана про сонце, підіймаючись східцями високого ганку.

Відчинивши двері, вона поглянула в куток сіней, де звичайно стояв мотоцикл. Зараз там були лише масні плями та ящик з інструментом. В кухні не було нікого; бабуся ще не повернулася з Петриком з прогулянки. Оксана поглянула у вікно. Крізь куш квітучої троянди пробивалося сонячне світло, барвисте, мов райдуга. Зазиринула в другу кімнату — там теж тихо, лише стукав на тумбочці годинник. На столі конверт. Схилившись, вона прочитала не дуже розбірливо написану зворотну адресу.

«Так і є! Світлана Єлизарова! Це перший її лист з часу, як Віктор покинув Ленінград!»

Серце Оксани тьохнуло й забилося частіше...

5

Польовою дорогою Віктор мчав на мотоциклі в Славинці.

Біля залізничного переїзду він стишив хід свого «Киянина». Шлагбаум на цей раз був відкритий, і мотоцикл, здригнувшись на дошках між рейками, незабаром виринув з густого придорожного чагарника на широкий і прямий шлях.

Біля будинку райкому партії дві легкові автомашини. З зарослим підборіддям шофер секретаря райкому обперся ліктем на крило машини, нудьгуючи від довгого очікування. Привіталися.

— І наш новий кореспондент тут як тут! За добрими вістями приїхали до нас? — запитав шофер, хитро прирмужуючи око. — Чи, може, навкруги сусіди вже впоралися з кукурудзою?.. Чуєте? — кивнув на відчинене вікно на другому поверсі. — Сперечаються з уповноваженим з області. Та й уповноважений! — тихо додав: — Присікується до дрібниць... А я вам дописи приготував.

— Я передам ваш лист до редакції, — пообіцяв Віктор.

Через хвилину Кошик зайшов до кабінету секретаря райкому партії Силіна. Степан Микитович витирив хусточкою крапельки поту, що вкрили чоло й невеличку круглу лисину, і важко дихав, як після бійки.

— Знайомтесь, — проговорив хриплим басом секретар райкому і показав рукою на присадкуватого, широкого в плечах Величка. — Уповноважений.

Величко зробив кілька кроків назустріч, поскрипуючи начищеними хромовими чобітьми.

— Кореспондент обласної газети, — продовжував Силін, не опускаючи руки й звертаючись до Величка, — недавно у нас.

— Я знаю. От і є нагода новакові розписати їх так, щоб уся область узнала.

Віктор потиснув руку уповноваженому.

— Щоб уся Україна знала, — не то жартома, не то серйозно продовжував Величко, — як сумських діляг в останньому номері «Перцю» розписали.

— Як сумських діляг! — сказав ображено Силін, і голос його затремтів. — Сумські канцеляристи з відділу сільського господарства не хочуть сіяти в області кукурудзу. А ми її сіємо, ще й понад план...

— Але як?.. Скажіть кореспондентові.

— В основному новим квадратно-гніздовим способом.

— Наприклад, у «Перемозі».

— Вродить кукурудза! — сказав Силін, а потім звернувся до Віктора: — Іншого виходу нема. В колгоспі мало людей, а під кукурудзою та іншими просапними у них більш як двісті гектарів.

— Заждіть, заждіть, — застережливо підніс руку Величко і дістав блокнот. — Ага! Ось... — він закліпав очі-

ма.— У «Перемозі» під кукурудзою має бути вісімдесят гектарів?! А наспраді більше. Та так можна й партквитка позбутися!

— Це за рахунок ярих. Менше посіяв Субота ярої пшениці,— відповів Силін.

— Як? Товаришу Кошик, ви чули? Замість ярої! — розводив руками Величко.

— У «Перемозі» нема жодного гектара луків, нема пасовиська,— сказав кореспондент.— Нічим годувати корів.

— То й що? — не зрозумів Величко.

— Кукурудзу сіють там на зелений корм і на зерно. Це їхній порятунок,— пояснив секретар райкому.— От і виходить, що ручними саджалками вони не встигнуть і за півтора тижня. А треба й про соняшник, про цукрові буряки й про інші культури дбати. Та й що то за кукурудза буде, коли на одному кінці плантації саджена на десяток днів пізніше, ніж на другому? Тільки й того, що кукурудзосаджалками?..

— Я так не залишу ці факти! Ви секретар райкому і знаходьте вихід,— наполягав на своєму уповноважений.

— Так, звичайно, легше, товаришу Величко, вхопитися за букву і за нею не бачити конкретних умов. Вихід? — запитав спокійно Силін.— Дайте нам більше сівалок для квадратно-гніздової сівби! Не можете?.. Тоді ми самі будемо шукати цей вихід, дбаючи про головне — урожай... Ох, ці мені уповноважені!..— зітхнувши на повні груди, додав він жартома і повернувся до вікна.

Кошик стежив за Величком. Той лише докірливо труснув головою, звертаючись до Силіна:

— Ви ж самі були уповноваженим.

— Я двадцятип'ятитисячник! — сказав Степан Микитович.— А ви учора прибули, через три дні поїдете і вже більше не заглянете...

— А-а, розумію. Я, по-вашому, з тих, які можуть запитати, скільки родить з гектара макухи, чи переплутати ту макуху з просом? — іронізував Величко.

— Ні, не з тих. Чому менше одне колесо в колішні до кінного плуга, ви знаєте. І все ж уповноважені трохи нагадують пікірувальників. Прилетять, підуть у піке, поскидають бомби і знову полинуть уверх, а потім додому.

— І все ж таки у «Перемозі» зробили злочин, викинувши геть ручні саджалки,— доводив, наче й не було попередньої розмови, Величко.

— Заспокойтесь. Я довіряю таким комуністам, як Субота, Яременко, і відповідатиму з ними хоч перед ЦК партії,— сказав рішуче Степан Микитович.— Працювати серед людей і їм не вірити, удавати, що ти за них працюєш, турбуєшся, а вони без тебе ніщо? Ні, так не буде! В людей треба вірити.

В душі Віктор радів за Силіна і зважував сказане Величком. Безперечно, у Величка досить солідна підстава стояти на своєму. За його спиною — вказівки. За Силіним — умови в певному місці і в даний момент.

Віктор сидів насуплений і зосереджений. «Наче навмисне після тої помилки в газеті дали таке завдання. З першого погляду тут і кожен правий, і кожен неправий. От і розберись».

— Я пропоную р-раз і... на поле,— сказав кореспондент.

— Я вже радів товаришеві з області завітати до «Перемоги»,— Силін розправив галстук, склав папери і, відійшовши до вішалки, надів кашкета.

І знову степова дорога.

Широкий степ в межиріччі Дінця і Оскола! На схід, на південь і на північ він розпластався величезними масивами, забарвленими в ясно-зелений і чорний кольори. Де-не-де з балок і ярків визирають дубові гаї. Ще тиждень — і вони зазеленіють, крони стануть кучерявими, розцвіте черемха.

Легковий автомобіль і мотоцикл проїжджали повз невелике село в балці. Ще недавно тут чорніло згарище, валялися купи битої цегли, височіли димарі, мов приви́ди. А в принишклих садках іржавіли хрестаті «тигри», «фердінанди» — обпалені, понівечені. Чорні, зорані восени на зяб масиви чергуються з широченними зеленими клинами озимих хлібів. По той бік дороги, на торішній кукурудзяній плантації, трактор тягне за собою два п'ятикорпусних плуги. Добра тут пшениця буде! Зі сходу скаче перекотиполе. Лани помережані лісовими смугами, насадженими до війни і зовсім молодими, торішніми. Попереду — високі стовпи. Вдалині на полях вони розходяться, прямуючи до сіл, несучи їм світло, енергію.

Вітер дзвенить у дротах, зливаючись з піснею весняних полів.

«Степ, поля!.. Радість моя!» — подумав Віктор.

6

Величко підійшов до тракториста, молодого Яременка, коли той розвертав свій колісний трактор. Агрегат зупинився. Іван зіщулився, наче боявся удару.

— Чому ж ти, товаришу, тут сівалкою, коли треба ручними кукурудзосаджалками? — запитав уповноважений суворо.

— А ви буряки шарувати нам допоможете? Людей у нас обмаль. І на соняшнику треба встигнути, — сказала літня колгоспниця.

— Ото придумали машину — ручну кукурудзосаджалку! — втрутилася молода сівачка. — Та це ж єгипетська техніка!

— Чи далеко вона від сапки лежала? — вставила слово напарниця.

— Це ж тимчасово. Справа нова. Не можна відразу виготовити удосталь сівалок для квадратної сівби, — намагався утихомирити жінок Кошик.

— Так, так! — підтримав Величко. — Ви ж знаєте, що була війна з фашизмом.

— Знаємо! — вигукнула літня колгоспниця. — Як не знати! У нас після війни на все село три хати залишилося, а хліб ми після війни таки вирощували і хати будували. Ще й з проклятим японським імперіалізмом була війна.

— Іване, ти ж агітатор, — тихо сказала трактористу друга сівачка. — Скажи, котрий це міністр сівалками й культиваторами відає?

— Ой і язикаті ж які ви! — не витримав Величко.

Юнак зіперся ліктем на кермо свого трактора. Він задоволений: до нього звертаються в присутності Степана Микитовича, уповноваженого з області. Кошик до числа таких товаришів, на думку Івана, не належить і тому, що молодший за Силіна й Величка, і тому, що до газети, навіть до обласної, він, Іван, сам писав частенько.

— За виробництво сівалок і борін відповідає Міністерство сільськогосподарського машинобудування, — відповів тракторист.

— Не війна, товаришу начальник!.. Погляньте на зведення ЦСУ про виконання плану. Хто його не виконав? Та той же міністр, що плуги й сівалки повинен виробляти,— сказала молода сівачка.

— Правильно! — кинув Іван.— Учора в газеті дев'яносто вісім процентів за перший квартал!

— Як ви думаєте,— звернулася молода колгоспниця до приїжджих,— сорок тисяч стеблин на гектар у нас буде?

— Повинно бути,— відповів Величко збентежено і не відразу.

— І ми так думаємо. Буде! Ми ж квадрати ті збережемо, наш Іван культиватором розрідить рядки упоперек. От і можна розпушувати плантацію навхрест.

— Як на шаховій дошці буде! — пообіцяв тракторист.

Величко хотів було заперечити. Але друга сівачка наче знала, про що думав уповноважений, сказала:

— Дай нивці, то й вона тобі дасть! Ми добривами підгодуємо плантацію. Бачите,— показала вона рукою вдаль,— наш Іван, як по струнці, веде трактора. Це для того, щоб зручно було йому культивувати.

— Ось побачите, сорок і не менше центнерів з гектара буде! Приїжджайте восени,— запрошувала молода сівачка.

— А ви кажете — війна винна, що сівалок нема. Хай той міністр...

— Та цитуйте, тітко! — гримнула її напарниця й пошепки додала: — А то товариш у хромових чоботях щось записує.

Голос жінки потонув у шумі тракторного мотора. Сівачки опустили диски.

Величко жалкував і був невдоволений, що розмова склалася так несподівано. Він не зводив докірливого погляду з секретаря райпарткому. Нічого не вдієш. Треба написати доповідну першому секретареві обкому партії Данильченку. Розмови розмовами, а може, і справді на цій плантації буде поганий урожай. Тоді Величко скаже і Силіну, і в обкомі: «А хіба я не сигналив?»

Величко наблизився до Кошика й сказав тихим голосом:

— Раджу написати критичну статтю. Товариш Силін високо літає. Принципіальною більшовицькою критикою йому треба крильця того — чик-чик...

— Орлам і бог велів високо літати. А писати про те, що тут сіють сівалкою, а не ручними кукурудзосаджалками, я р-раз і... не буду! — рішуче заявив Віктор.

Величко підняв брову. Взявши Кошика під руку, він відійшов з ним від Силіна, який копався в борозні, вимірюючи ширину міжрядь, діставав пальцями до висіяних зерен.

— Чому не будете писати? — запитав Величко трохи роздратовано, хоч було помітно, що він намагається стримати себе. — Нечувано!

Віктор здивувався. Адже Величко спокійно вислухав колгоспниць і, здавалось, як і Силін, поділяв їх думки.

— Є вказівка! — продовжував Величко. В очах його заблищали вогники.

«Настирливий, — подумав Кошик. — Вирішив Силіна протягти в газеті. От і стоїть на своєму!»

— Значить, не виконаєте завдання редакції? — підвищив голос Величко. — Нечувано! — ударив руками по стегнах. — Є завдання, є вказівки! — він запалив цигарку і втоптав сірник у розпушену землю.

— Є ще головніше, ніж вказівки про ручні саджалки.

— Що, що? — пихкав димом уповноважений.

— Про що говорили сівачі. Восени треба зібрати якнайбільше кукурудзи, щоб худоба не світила ребрами. А саджалками на ста гектарах п'ятьом колгоспницям не впоратися. Буде насмішка над новим квадратно-гніздовим методом. Я вас розумію, товаришу Величко. Ви теж уболіваєте за долю врожаю. Але чому ви гадаєте, що вам видніше, ніж людям, котрі працюють на полі? З пташиного польоту не завжди побачиш те, що діється на плантації. На мій погляд, землеробство не може вжитися з залізними канонами. Люди тут мають справу не з каменем, чавуном, а з ґрунтом, з живими рослинами.

— Ось як! — вигукнув Величко. — Від цих слів тхне малописьменністю, аполітичністю, товаришу кореспондент, якщо не більше... А чи задумалися ви над тим, що за невиконання завдання редакції, а значить — обкому, вам можуть всипати? Та й працюєте ви без року тиждень!

— Про своє ставлення до нинішнього конфлікту я дам пояснення редакторові. А про те, всиплють мені чи ні, р-раз і... я справді думаю менше всього.

Підійшов Силін.

— Досить, товариші! Іхати, чи що, будемо? — запитав він у Величка.

— Поїдемо.

— А ви? — звернувся до Кошика.

— Побуду тут, на полі,— відповів похмуро Віктор.

Віктор стояв серед степу. Пригадував сьогоднішній день з самого ранку. Запізніла стаття про складальний цех. Дуже нещире співчуття голови Крем'янецького райвиконкому Миколи Івановича Оберемка. Чому так радісно було Оберемку від того, що стаття запізнилась? Докірливі погляди робітників-складальників, насмішкваті слова Івана Івановича. Добре, що Величко ще нічого не знає про неї. Історія з ручними кукурудзосаджалками... Так... Новий день у газетяра не є повторенням учорашнього: щось з'явилось, інше одкалатало свій вік, третє пускає глибше коріння, четверте, дивись, раптом заблищало, неначе золото, а насправді ж то блиск битого скла. Вікторові треба учитися помічати, шукати, розпізнавати. Де той Вікторів учитель? Життя! Де той ключ до його пізнання?..

Діставши з сумки загорнутий у папір хліб з салом, сів на траву, що устелила килимом південний схил балки.

У траві копошилися жучки, комахи. На руку сіло сонечко. Віктор не чіпав його. Усміхнувся. Колись шестирічним хлопчиком він загадував, звертаючись до сонечка: «Сонечко-сонечко! Де мені жінку брати? Чи там? Чи там? Чи отам?..»

— Сонечко-сонечко! — сказав, сміючись, Віктор.— Слухати редакцію і Величка чи писати іншу статтю? О! Полетіло за Величком, злякалося вітру.

7

У колгоспній конторі за столом сиділо троє — Кошик, Григорій Лубенець і Денис Субота, голова артілі «Перемога». Схилившись над підшивкою «Правды», Денис Панасович смоктав люльку.

Московський завод «Калібр» почав рух за звання підприємства колективної ударної праці. Кошик і Яременко задумали перенести цю ідею на поле, у тракторну і рілничу бригади. Субота задоволений. Ім доведеться починати не з азів. Ще в минулому році на польових

роботах заощадили понад чотири тисячі трудовнів. Тепер ця цифра повинна потроїтись.

Лубенець звернувся до голови колгоспу:

— Кажуть люди, що ми збільшили площу під кукурудзою, бо так ваша Одарка Яківна з доярками шепнула. А рільникам, кажуть, на шию отой тягар.

— Зате з ярою пшеницею ні тягара, ні зерна. Скільки посіяв, стільки й уродило. Родить вона добре в Сибіру, на Алтаї, то й нехай собі родить на щастя і на здоров'я людям. У нас є своя озима пшениця, на весь світ прославлена! — відповів спокійно Субота.

— Ви кажете правду, Денисе Панасовичу,— погодився Лубенець і знову заглибився в роботу, випишував цифри з бухгалтерських книг, якими цікавився обласний кореспондент.

— А ось і наш орденоносний Микола Йосипович з'явився на близькому обрії,— сказав Григорій.

На порозі стояв невисокий чоловік років сорока п'яти. Його обличчя наче світилося від посмішки. Це був Микола Шаповал, бригадир рільничої бригади, брат Андрія, який працює на заводі у Крем'янці складальником.

— Що новенького на світі широкім? — запитав він, вітаючись з Кошиком.

— Здрастуйте! До зборів виступ уже готовий?

— Ще встигну. Цим кореспондентам хоч на очі не попадайся!

Шаповал і Кошик вийшли з будинку. Вони сіли на лаві. Звідси було видно околицю села, ставок і на ньому білі табуни гусей, наче засніжені острівці. На фоні вечірнього неба вимальовувались голі крокви двох стаєнь. Тихо посвистував вітерець між тоненькими вітами високої тополі, що от-от вкриються свіжим, блискучо-зеленим листям.

«Орденоносний Микола Йосипович!» — з задоволенням подумав Шаповал, дивлячись туди, де будувалися тваринницькі приміщення. Потай він уже вважав, що досяг вершини трудової слави і за нею нема тепер інших висот. Хай ще з ним порівняються Максим Яременко, а він, Микола, має нині зайнятися справою, про яку розповідати кожному не станеш. Старша дочка, Ганна, уже на відданні. Час подбати про хату для неї. Правда, з будівельниками важкувато і з матеріалами скрутно. Та Микола Шаповал — людина в селі видна, в пошані.

Допоможуть. Ось і чоловік з газети каже, що від нього, Миколи Йосиповича, залежить нове починання.

— Миколо Йосиповичу! — гукнула дівчина, зупинившись навпроти комори.— Сьогодні ж репетиція. Не забудьте прийти і Лубенцю перекажіть.

— Казала біла, що не буде діла! — підвівся Микола Йосипович.— Ми до зборів партійних готуємося. А ти встигнеш з козами на торг.

— О, знову зривається репетиція! — сплеснула в долоні Валя.— Свято незабаром, а ні ви, ні Григорій не знаєте своїх ролей. А тоді ще й викликає той Григорій — звітує парторганізації про клубну роботу. А самі — зривщики! Ось до газети напишу — будете як шовкові!

— Чого ти розходилася? Тут товариш з області сидить. А журнали й газети чому сьогодні на поле не принесла? Ага, замовкла?

— Добрий... Добрий вечір, товаришу кореспондент! Валентина ніяково переступила з ноги на ногу. Її спідниця, черевики були покраплені крейдою.

— Ще й умитися не встигла...— вибачилася дівчина.— Коли й завтра будете в нас, приходьте на репетицію,— трохи збентежено сказала вона. Потім усміхнулася, показала руки.— А що газети на поле не принесла, то правда,— клуб допомагала білити. Свято ж не за горами. А сосонки ваші ми посадили! Ростуть...

— Не дівчина — метеор! — сказав Шаповал, дивлячись услід Валентині.— Біжить, аж земля дрижить...

— Яку ж роль виконуєте?

— Негра-наймита. А от Лубенець — плантатора. І не хотів же він! Каже, молочар хай імперіаліста грає. А молочар: «Тільки прогресивну роль візьму». От і довелось грати Лубенцю, парторгу.

— І ви, і ваш Андрій такі смугляві, що для цієї ролі й гримуватися не треба,— жартома проговорив Віктор.

— Ага! Мене кличе Денис Панасович. Піду,— сказав Шаповал, підвівшись.— А сюди прямує наш індустріал Максим...

Обличчя Максима було покраплене віспою, може, тому й брови не мали виразного кольору, щоку перетинав шрам. Років двадцять тому, коли Максим привів у село перший трактор, куркулі стріляли в нього, та трошки схибили. Ще й зараз той трактор землю оре. Працює на

ньому син Максимів — Іван, той, що сперечався з товаришем Величком на кукурудзяній плантації.

Віктор познайомився з Максимом Яременком в перші дні своєї роботи в цих районах. Яременко нагадував йому іншого Максима — Войтенка, з рідного села, друга дитинства, людину, яка любила свою професію й гордилася нею. Одним трактором Максим і його син Ваня обробили вже площу, мабуть, рівну островам Англійської метрополії. Хлопці Яременка шанують машини, немов кавалеристи своїх коней. Все це й інше, що встиг побачити Віктор у бригаді, примусило його задуматися над листом, з яким би трактористи звернулися через обласну газету до своїх товаришів по роботі. Заради цього варто поміркувати, поговорити з людьми і не писати статтю за сигналами Величка.

8

Над пригасаючим небосхилом мерехтіла вечірня зоря. Сутінки обгортали садки, хати. Стих вітер. Заніміли високі тополи і приземкуваті рясові вишні. Не дрижала дзеркальна гладінь ставка. Усе на землі, здавалось, дримало.

Та не до спочинку було людям.

Микола Шаповал, голова зборів, заслухався. Говорив Максим Яременко.

— Без агрономічної науки і ми не ми. Нам треба серйозно подумати про створення виробничої школи, де б ми підвищували свої знання з агротехніки і вивчали машини. Вчитися треба нам, трактористам, і вам, колгоспникам. Ще мине кілька років — і у нас вдосталь буде машин і на просапних культурах, не тільки на зернових. Та й зараз ясно одне: основну частину робіт беремо на себе ми, механізатори. Оце вам правда наша життєва!

«Ні, цей Максим не може, щоб і тут не похвалитися. Без них, індустріалів, ми, значить, ніщо! І головне — так спокійно, так повільно говорить, наче навмисне хоче тебе розсердити», — подумав Шаповал і, мов ненароком, провів рукою по ордену «Знак пошани».

— Я говорю про нашу дружбу! — підвищив голос Максим. — Про дружбу рільників колгоспу з трактористами. Не завжди вона міцна і щира в нас. А в дружбі суть.

«Якби ж ти щоразу не ліз у пузир, а пристосовувався до рільників, то тоді б і була щира»,— зміряв Шаповал поглядом Яременка.

— Дехто торік на буряках відмовився від тракторного розпушування міжрядь. Якже, менше запишуть трудоднів, менше цукру одержать! А сталося що? Трудоднів цим колгоспникам записали більше, а цукру вони на кілька пудів одержали менше, бо недобрали буряків на полі. А Марійчина ланка з нашою допомогою дала чотирьох центнерів з гектара! Отож балачки «якби без машини» треба ламати. Де тільки можна, туди машину! В цьому суть.

«Хто ти, Максиме? Уповноважений від міністерства? Кого ти агітуєш? «Де тільки можна, туди машину!» А не вірніше буде...» — і голова зборів уточнив:

— Де тільки колгоспникам вигідно, туди й машину.

Та Максим вів своєї:

— Я певен, що Микола Йосипович під цими словами розуміє стислі строки робіт і як результат — високий урожай на всій площі і дешева наша продукція?

— А чому ти, Максиме Федотовичу, нічого не говориш про погоду? — спитав Шаповал.— Сьогодні дме суховій...

— Я і веду до того, що у засушливе літо нам не зібрати рекордного врожаю. Та й суть не в рекордах, бо ними держави не нагодуєш. А коли ми станемо бригадами вищого класу — колективної ударної праці, то двадцять центнерів хліба, соняшника, проса ми дамо. Незважаючи ні на яку погоду, дамо! В цьому корінь: завжди і всюди, по всій області, Україні — вирощувати по двадцять! — закінчив упевнено Яременко.— Ось над чим треба думати нам і працювати.

Слухаючи, Кошик зручніше обіперся на спинку стільця, а руку поклав на підвіконня. Пальці торкнулися холодної, пружної кактусової гілочки. Повернувши голову, він побачив височенький кактус-лікар. Біля самої землі виднілося два тендітних, прозорих паростки. Поки що два малесеньких. Майже непомітних. Торкнувся землі — земля була волога. «Доглядають! — Поглянув у темне вікно.— Це східна сторона, сонячна».

І знову подивився на паростки тепло, задумливо.

Крізь відчинене вікно з кімнати плив у темряву негустий димок цигарок. Кошик вийшов з контори і запалив.

Небо бездонне, аж чорне, і від того зорі здавалися ще яскравішими. Налетів вітерець, зашумів між гіллям і стих. Подекуди в хатах світилося. Вздовж довгої і прямої вулиці сяяли електричні лампи. Та ось вони замиготіли, наче маяки: новий черговий електрик дав знати, що він заступив на зміну. Здалека линув бій Кремлівських курантів, а з кімнати — голос Лубенця, який читав резолюцію:

— «Будемо ж працювати так, щоб у кожній радянській сім'ї гнулися столи від достатку — хліба, масла, цукру, сала, овочів, фруктів...»

Збори закінчилися. Простора кімната спорожніла. Електролампа тепер горіла так яскраво, що навіть од вікон було видно мережку на рушнику, який обрамовував на протилежній стіні портрет Калініна.

Залишив колгоспну контору і Лубенець. Дома він перепише протокол зборів і завтра ранком доставить його у райком партії. Денис Панасович Субота гортав записну книжку, чекаючи на Кошика. Віктор сидів за столом, куйовдив пальцями волосся, стомлено тер чоло долонею.

— Мабуть, зараз я нічого не напишу... А хотілося б попрацювати.

— Завтра день буде. Це я думаю, що коли газета надрукує наш лист,— добре діло зробить. І в інших колгоспах і тракторних бригадах заворушаться.

Денис Панасович поклав руку на плече Віктора і якось лагідно, по-батьківському зазирнув у вічі.

— Згорів у літаку над Чорним морем. Син Павлусь, ровесник твій. Штурманом морської авіації був.

— А батько мій ваших років,— зовсім тихо сказав Віктор,— помер.

— А де він працював?

— З дванадцяти років на цукровому заводі — спочатку учнем, потім слюсарем, цукроваром, інженером. Помер — згорів на роботі.

— Час уже спати,— проговорив Субота і підійшов до електровимикача.

— Я ще поговорю з дружиною,— сказав Віктор і покрутив ручку польового телефону.— Викличте Крем'янець. Оксанко! Не спиш?

— Як пройшли збори? — спитала Оксана стривоженим голосом.

— Добре. Якщо так пройде в редакції і лист, зовсім буде порядок, як казали матроси на Балтиці. Як дома?

- Та-а... Помаленьку.
— Ти чимось схвильована?
— Ні... Ні...— Оксана помовчала, а потім продовжила:— Тобі лист. Від неї...
— Від кого це — «неї»? — трохи здивувався Віктор.
— З Ленінграда. Світлана написала... На добраніч,— побажала дружина.
Віктор замріявся.

9

Субота жив недалеко від контори, в новому будинку, як і багато колгоспників «Перемоги». В кімнатах ще пахло фарбою. І в кухні, і в світлиці, і в спальні на вікнах зеленіли фікуси, кактуси, троянди. На стінах — фотокартки. Подивишся на них — і можна не розпитувати господаря, де він бував, яким був молодим, які в нього діти. Про все скажуть фотокартки.

Молодий Субота в довгій шинелі, в будьонівці, з шаблею. На іншій фотокартці він разом з Одаркою, яку обняв за стан,— це після одруження. Ось він біля тракторної сівалки на полі. Поряд з ним обвіяні степовими вітрами сівачі, веселі і настрожені.

— А бачите ось хлопчиків? — спитав Денис Панасович.

— Бачу.

— Оцей білявий і кирпатий — Гриша Лубенець, парт-орг нинішній, а цей височенький — наш Павлусь.

Кошик роздивлявся фотокартки. Денис Панасович у гімнастерці, з медаллю «За відвагу». Зліва — великий портрет юнака з різко окресленими бровами, носом, очима. Це Павло. Не важко здогадатися, що оригіналом для збільшення була маленька картка, і фотограф додав дещо від себе. Багато таких портретів бачив Кошик і в селянських хатах, і в квартирах робітників.

Тим часом Денис Панасович дістав з етажерки товсту книжку і знайшов у ній вирізок з газети.

— Оце твій побратим колись написав про мене.

Після війни демобілізованого з армії Суботу, як агронома і практика колгоспного будівництва, послали працювати до відділу сільського господарства в Славинському районі. День у день Субота сидів за столом, обклашавшись паперами, папками. Тут були і записки від агрономів, і зведення з колгоспів, і десятки інших папір-

ців, якими бомбардує обласний відділ сільського господарства, і, нарешті, проекти рішень райвиконкому, що їх доводилося готувати Денису Панасовичу. Все це так прикувало Суботу до стільця, що він уже й не підводив голови, коли хтось заходив. Так і сидів, згорбившись над паперами.

Підійшла Одарка Яківна, докірливо глянула:

— Та вечеряйте вже! Мені завтра на ферму йти о четвертій. Тобі, Денисе, о п'ятій виходити. Та й товаришеві редактору вже час відпочивати.

Сідаючи за стіл, Денис Панасович спитав у Кошика:

— Правильно ж я зробив, що покинув сільгоспвідділ і прийшов сюди?

— І в райцентрі люди потрібні, і тут, в колгоспі,— відповів Віктор.

— А все ж таки? — Господар дому дивився веселими сірими очима на гостя.

— Та вгомоніться вже. Вечеряйте! — втрутилася Одарка Яківна.— Хочете, товаришу редактор, борщу? Може, стручок червоного перцю подати? Ба який, аж дух забиває. Сметанки беріть...

Довго не міг заснути Віктор, все думав про людей, які виступали на зборах. Максим Яременко— «індустріал». Це так його Микола Шаповал охрестив. Лубенець читав: «Щоб гнулися столи від достатку!»

«А як починатиметься лист трактористів і рільників? Може, зараз підвестися й трохи попрацювати над ним? Чи вже нехай ранком. Що скаже Антон Таран, одержавши статтю з «Перемоги»? А редактор Єнченко?»

Потім думки Віктора перенеслися додому, до Оксани, до сина. «Певне, усміхається уві сні Петрусь після денної біганини». Обіймаючи обома руками м'яку подушку, Віктор і сам посміхався, ніби тільки що поцілував дружину й хлопчика.

Але сон не приходив. Його відганяли знову враження прожитого дня: розмови колгоспниць на полі, гуркіт трактора, свист і завивання вітру в степу і навіть сонечко — божа корівка, що опустилася на руку Віктора.

Та всі ці видіння затьмарилися, розтанули перед думкою про нежданий лист Світлани.

«Що примусило Світлану написати через стільки років?..»

На це запитання він не міг відповісти. Він пригадував зустрічі з дівчиною в обложеному Ленінграді й остан-

ню, коли обіцяв покласти лист у щілину в рамі, на якій наклеювалися оголошення.

«Нехитра вигадка»,— розсудив оце зараз Віктор. Та що міг він тоді вигадати, коли ніякої надії на листування не було й коли дівчина не повинна знати, що він летить за фронт...

«Я люблю тебе...» Справді вона так говорила, чи йому вчулося тоді, в Ленінграді, бо в ті хвилини думав більше про стрибок у ворожий тил і навіть про смерть...

Віктор намацав на столі цигарки.

10

Кожен виїзд Антона Тарана у відрядження вважався в редакції газети подією, хоча рідко траплялися дні, коли хто-небудь з редакційних працівників не виїжджав би в райони. Антон Миколайович їхав же не так, як інші, а урочисто, у всіх на виду. Протягом двох-трьох днів перед від'їздом він безперервно дзвонив на автобусну станцію, вивчав графік руху поїздів і автомашин, цікавився, коли летять до районів літаки, оголошував особисто майже всім працівникам, що він їде і може, звичайно, для іншого відділу написати нарис (це його «коник», улюблений жанр, як він казав), по кілька разів розмовляв по телефону з дружиною, попереджав її, щоб та поклала в чемодан шапку або взяла її звідти, бо метеорологічна служба холоду не обіцяє. Таран у такі дні міг подовгу стояти перед бухгалтером і касиром, яким банк чомусь не дав своєчасно гроші. Тоді вже перепало цим двом «казеним душам і бюрократам». «Вам варто в степу провітритися, на посівній!» — говорив він бухгалтерам. Навіть у друкарні лінотипісти, люди, далекі від редакційної метушні, знали, що Антон їде у відрядження. Коли ж з'являвся він у редакції, одразу всі дізнавались про обставини подорожі: він дзвонив до реєстратури лікарні, скаржився товаришам на протяги у вагонах, говорив, що йому довелося промокнути наскрізь. І все ж він, Антон Таран, незважаючи на температуру, на кольки в спині і головний біль, працював. Газета не чекає!

Таран сидів за столом у освітленому весняним сонцем кабінеті. Час од часу він клав пластмасову ручку на

чорнильницю і, позіхаючи, опирався на спинку крісла. Поправивши окуляри і погладивши пальцями рідке волосся, напружено думав. Писав він завжди швидко, оперативно. В його нарисах і кореспонденціях рясніли окличні знаки. Антон ставив їх для більшої емоційності: був певен, що без емоцій, барвистих епітетів і цифр не можна показати всю грандіозність, всю радість творчої праці народу. Тому, прочитавши роман, повість чи подивившись новий фільм, автори яких думали так, як він, Антон Миколайович говорив: «Оце книга! Оце фільм! Згадаєте мене, що автор стане лауреатом через півроку. Це крилатий твір! Він кличе, надихає, збуджує, розкриває нові горизонти!» Не забував при нагоді пояснювати співробітникам, що він тільки-но повернувся з відрядження і побачив там стільки чудесного, що навіть здивувався, чому такі власкори, як Віктор, не підіймають те чудесне на щит. Антон всім хвалився, що матеріалу він начерпав там не на один нарис, що фактів вистачить і на п'єсу, і на повість. Він виношував думку написати повість. Тому так жадібно перечитував усі відзначені преміями твори на сучасну тему і в думці мірявся силами з тими авторами.

А зараз він працював над одним з нарисів, цикл яких задумав, ще їдучи у відрядження.

«Безмежні стеї!.. В далечинь дивиться високий на зріст сівач з голубими очима, тримаючи коня за...»

Переривчастий телефонний дзвінок сплутав думки, мов нитки.

— Слухаю! — невдоволено промовив він і раптом люб'язно вигукнув: — А-а, товариш Величко? Від душі вас вітаю! Як здоров'ячко? Чекаю оце від Кошика статті.

Він ще хотів розповісти детальніше про зміст карикатури, та Величко одною фразою зіпсував йому настрій.

— Можна? — пролунав ввічливий голос.

— А-а! Це ти?

— Можливо, ви, Антоне Миколайовичу, зайняті, то я знайду іншим разом.

— Прошу. Прошу, — звернувся до молодого чоловіка Таран.

Стрункий, з трохи кучерявим, темно-русим волоссям юнак років двадцяти семи підходив до столу. На щоках грав рум'янець. А посмішка, здавалось, зовсім не зника-

ла з його уст. В цій посмішці і відданість, і слухняність, і захоплення людиною, котрій вона адресована.

— Як дипломна робота?

— Стараюсь.

— Тобі вже треба влаштуватися на роботу в нас, щоб не послали в район. Я допоможу.

— Я теж думав про це, Антоне Миколайовичу.

— Ти хлопець скромний. А треба бути сміливішому.

— Буду старатися,— не зводив очей з Антона Миколайовича університетський випускник.

Це був Олег Римар, студент п'ятого курсу факультету журналістики, наречений дочки Антона Тарана — Раїси, студентки театрального інституту. Ще взимку Олег не був знайомий з Раїсою. Вона тоді збиралася заміж за піаніста, лауреата всесоюзного конкурсу. Та виявилось, що у того була інша, на якій він і одружився. Тоді Раїса познайомилася з Олегом Римарем, який інколи заходив до батька. Антон Миколайович вів семінарські заняття на факультеті журналістики, а Олег був у нього в групі. Швидко Олег і Рая порозумілися. А незабаром Раїса оголосила своїм, що виходитиме заміж за Римаря. Батьки не заперечували, бо побоювалися, що після відомих багатьом доччиних пригод нареченого відшукати нелегко. А тут з'явився Олег, який одразу полюбив дівчину. Так Римар став своїм у домі Тарана. Антон Миколайович хотів влаштувати Олега на роботу ще до весілля, поки вони формально були чужими людьми. Олег був старанним студентом, намагався наслідувати Антону Миколайовичу. А кому не подобається з старших бути взірцем для молодшого?!

— Сьогодні неприємність. Новак кореспондент відмовився виконати моє доручення. Ти Величка з обкому знаєш?

— Так.

— Він зараз уповноваженим. Дав нам критичний, справедливий сигнал. А наш новий власкор відмахнувся від нього, не захотів писати погромну статтю. Не заздрю я йому. У Величка хватка цупка. При такій поведінці наш новак може повернути голоблі від редакції одразу ж, після закінчення іспитового терміну. Якийсь їжакуватий він хлопець! А я ж Величкові пообіцяв, що стаття буде. Сам би поїхав туди, так уже пізно й незручно...

— А пише він як?

— Як він може писати, коли в газеті працює лише три тижні. Як я буду дивитися у вічі Величку? Від нього так залежатиме майбутнє твоє і Раї в нашому місті.

— Ви про квартиру?

— Величко в цьому ділі мов факір... І все через того Віктора Кошика!

— Як? Як ви його назвали?!

— К... Кошик. Віктор,— відповів Таран, пильно подивившись на Олега Римаря, скинувши окуляри.— Ти ніби зблід?..

— Ні. Я просто знав одного Кошика. З ним учився. На війні попервах були разом. Потім... Потім... Він, здається, після війни був десь у Прикарпатті в райкомі комсомолу,— все ще збентеженим голосом говорив Римар.

— Місяць тому Кошик приїхав у нашу область. Це він, мабуть.

— Який же він з себе?

Римар запитав, аби не мовчати. Багато б віддав він, щоб ніколи не зустрічатися з Віктором Кошиком. Олег спокійно вчився п'ять років, знав, що Кошик далеко. А зараз той неначе на парашуті опустився. Віктор може зруйнувати всі його наміри, плани. Так усе добре склалося. За широкою спиною Тарана йому легше пробитися в життя. Заради цієї спини Олег вирішив навіть оженитися на Раїсі. А тепер хоч біжи світ за очі. Добре, коли б Віктора відчислили з редакції як нездатного працювати в газеті. А якщо залишать?.. То ж зустрітися з ним доведеться не сьогодні, так завтра, так через тиждень.

«Що я йому скажу?»

— А потім... Потім ви розійшлися?..

— А-а? Мене приглушило вибухом. Поки я отямився, підібрали німці,— повторив Олег видуману ним казку, в яку вже сам став вірити і яку Кошик може немов вітром здути.

— Ти ж медаль одержав. Хіба ти винен, що в полон потрапив? Цілі дивізії були в оточенні. Ніякої ганьби тут нема.

— Та я нічого. Навіть радий побачити давнього товариша.

«Що ж я йому скажу?.. А ось що. Чого лише не буває з людиною в бою. Я був на порозі божевілля. Не пам'ятаю, як трапилося, що опинився у них. Але ж я втік

з полону, знайшов свою армію, брав участь в боях. Я... Я...»

«А зустріч у лісі взимку 1945 року? А можливо, то був і не Віктор? Та й чому тоді він повинен впізнати мене? Ні! Я був у полоні й утік до своїх. Більше нічого! Мене не такі перевіряли. Нічого!..»

— Олег! Ти наче зовсім не в захваті від того, що доведеться бути разом з колишнім однокласником...

— Чому ж... Якщо він витримає екзамен на роботу, то...

— Угу,— мугикнув задумливо Таран.— Твій колишній однокласник німецький, на жаль, як журналіст. І я це доведу, хоч він був і товаришем твоїм.

— Може б, йому допомогти? — ледве чуто спитав Римар.

— Нехай в іншому місці підучується.

Антон Миколайович зрозумів свого зятя з півслова.

Він випив води: «Мабуть, цей Кошик колись стояв уперек дороги Олегові. Та одне ясно — Кошик випадкова особа в газеті, бездарна й безпорадна особа, зайва особа!»

11

Завідуючий відділом листів Яків Рогоза кремезний, з дужими, як у коваля, руками. Обличчя Рогози завжди заклопотане. Працював він багато і в редакції, і дома, любив порядок у відділі. За хвилину Рогоза міг дати довідку про кожний лист, що надійшов до редакції, про автора того листа, бо уважно перечитував усі матеріали. Ось за цю точність хтось з редакції і прозвав Рогозу Яковом-довідкою. Яша-довідка вважав свій відділ провідним у газеті і тому ображався на власних кореспондентів, коли ті спершу заходили не до нього. У власкорів Яша-довідка розпитував про сількорів, які писали в «Зорю комунізму». Отож у Рогози було непогане уявлення про автуру, і він за власною ініціативою зараховував того або іншого робкора до «активу» або до «пасиву». До останньої категорії належали наклепники і графомани.

— Сідай. Розкажуй. Ти був у відрядженні? — спитав Рогоза у Тарана.

— Скажи спершу ти, Яшо, були сьогодні листи з Крем'янецького району або з Славинського?

— Були. Актив. Частина з них піде до друку.

— А такі, що повинні перевірятися?

Рогоза глянув на свої великі кулаки і спитав:

— Пасив, значить?.. Чого ти так цікавишся Крем'янецьким кущем?

— Я всіма кущами цікавлюсь.— Таран посміхнувся.— Я думаю дисертацію написати на тему «Зв'язок нашої преси з масами».

— А до мене прийшов по довідки? Для дисертації твоєї нема матеріалів поки що. Але думаю, що хтось строчить у цю хвилину,— спокійно відповів Яша-довідка, не підводячи лисіючої голови.

— Чув, яку штуку встругнув Кошик? Відмовився виконувати завдання редакції і представника обкому партії. Цікаво, як подивиться на це редактор?

— Розкажи краще, як їздилося у відрядження,— вів своєї Рогоза.

— Часу нема. Треба нарис закінчувати. Знаєш, Яшо, якого я сіяльника одкопав? Просто світовий рекорд! Якби всі сіяльники України сіяли отак, то сівбу колоскових було б завершено за один день! Оце доблесть! Оце героїзм! — хвалився Таран, замріяно мружачи око.— Та-а-к. Наш новий кореспондент просто сліпий, якщо не бачить таких паростків. Знаєш, Яшо, Кошик і бригадир трактористів Максим Яременко за якихось три тижні стали такими приятелями, що нерозлийвода!.. Він у гарних стосунках з секретарем райпарткому Силіним. Дуже вже швидко він став там своїм. Щось мене це починає турбувати.

— А мене ні. Хіба кореспондентам неодмінно бути на ножах з місцевими керівниками?

— А-а! — зітхнув і махнув рукою Таран. Він кинув на носа свої окуляри й пішов до виходу...

Вечері редактор дочитував рядки нарису Антона Тарана.

«Якось дивно. Антон пише рецензії на книги й на вистави, і за фейлетони береться, і нарисовцем вважається провідним»,— думав Єнченко. Він стомлено провів долонею по худорлявому обличчю, дочитуючи останні рядки, і натиснув кнопку дзвоника.

— Прошу Тарана,— сказав він, почувши скрип відчинених дверей і тихі кроки секретарки.

Минула хвилинка, ввійшов завідуючий сільгоспвідділом.

— Слухаю вас, Олександрє Андрійовичу.

— Я прочитав,— неохоче почав редактор.

— Можливо, вам здається, що нарис трохи запізній? — спробував відгадати претензії редактора Таран.— Звичайно, ранні ярі сїяти вже закінчили. Але ж це нарис! Його можна дати під рубрикою «Новатори виробництва», як дає Матвій Діденко в промисловості.

Таран побачив підкреслені повтори: «білий ряд зубів», «довгі повіки», «з надзвичайним хвилюванням»...

— Так це ж епітети! — зауважив здивовано Таран.

— Ці епітети, як і чимало окличних знаків, можна викреслити, Антоне Миколайовичу,— сказав редактор.— Та біда не в цьому. Ви оспівали героїзм сїяльника, про якого, коли були у відрядженні, вже давали інформацію. Але тоді колгоспник кінною сівалкою посїяв за день дванадцять гектарів, а тепер — п'ятнадцять...

— Це після уточнення даних.

— Після уточнення? А ви замислились над тим, скільки буде кілометрів, якщо витягнути п'ятнадцять гектарів на шлях, пройдений кінною сівалкою?

— Але це ж факт! — стояв на своєму, наливаючись кров'ю, Таран.

— Це буде близько ста кілометрів! — сказав редактор, стукнувши тихо долонею по столу.— І ці сто кілометрів протягом робочого дня пройшли коні і сїяльник не по твердій ґрунтовій дорозі, не по асфальту, а по вогкій, розораній землі. Факт, говорите? Нехай. Тоді скажіть, скільки часу ваш герой повинен відпочивати, задерши ноги вгору, після такого маршу? Щонайменше три дні, тобто всі наступні дні сівби ранніх зернових. Кому потрібні такі рекорди? Хто в них повірить? Ваш же «новатор» кіньми посїяв стільки, скільки й колісним трактором сїють. Які ж висновки з вашого нарису повинен робити читач, що вмє мислити? Які? Тепер я розумію, чому Юренко не написав про цей подвиг. Недавно надрукували застарілу статтю Кошика, тепер порадували б читачів не просто сїяльником, а роботом, у якого залізне серце. Не підходить нам така творчість,— продовжив після тривалої паузи редактор, глибоко зітхнувши.

Він трохи помовчав і спитав:

— Кошик так і не виконав завдання?

— Величко сповістив про це... Дивно! Завдання ре-

дакції, та ще й за сигналом обкому, не виконане! Приклад Кошика може погано вплинути на інших кореспондентів,— відповів Таран понуро. Все ж він трохи зрадів, що тема змінилась.

Задзвонив телефон. Редактор узяв трубку.

— А-а, Кошик? Ось і він. На ловця й звір біжить,— промовив Єнченко.

Він слухав похмуро, насторожено.

— Ви — комуніст? — кинув він різко у мікрофон.

Вислухавши відповідь, сказав:

— Приготуйте і надішліть пояснення, чому не виконали завдання сільськогосподарського відділу. Щось робота, товаришу Кошик, у вас йде негаразд.

Єнченко запалив нову цигарку. Він думав про те, що вирішив підняти в газеті Кошик з трактористами і рілниками, і погано слухав Антона Миколайовича. Віктор на закінчення сказав йому по телефону: «Я готую інший матеріал. Лист комуністів і комсомольців про змагання бригад за колективну високопродуктивну працю — за прикладом робітників заводу «Калібр»...»

— Просто жалко того Кошика. Чому він боявся виступити? Може, не хотів псувати стосунки з Силіним і отим бригадиром? — зітхнув Таран.

12

Оксана ще кілька хвилин розмовляла з людьми із другої зміни, потім пішла в інший прольот складального цеху.

Сьогодні Оксана з Андрієм продовжували працювати над тим, щоб розчленувати процес балансування на складанні приладів. Це — вигідно: зменшиться кількість робітників, відпаде потреба у другій додатковій зміні, збільшиться виробіток кожного робітника.

Перед її очима й зараз отой вузький конверт — лист Світлани. Пригадалося, що Віктор часто бував сумним, замисленим. «Може, це через Світлану? Жалкував, що вона не з ним.— Оксана одяглася.— Хоч би вже він приїжджав додому скоріше!..»

Вияв свіжий вітер. Оксана йшла швидко, притримуючи рукою крилатий капелюшок.

Її наздогнав Андрій Шаповал.

— На футбольне тренування поспішаєте? — спитала байдуже Оксана, коли він порівнявся.

— Зайду до перукарні, а потім — на стадіон. Треба трохи розвіятись, голова аж тріщить...— мовив Андрій, труснувши чуприною (він ходив без картуза).

Назустріч їм ішов Альберт Скрипник — контролер складального цеху. Оксана попрощалася і повернула на свою вулицю. Альберт підморгнув, кивнувши в її бік.

— Чого ти блимаєш? — присунувся до нього Андрій.

— Та я,— засміявся Скрипник,— просто замилювався такою парою. Ой дивись, друже, скажу я твоїй Марійці.— Він підвів застережливо палець і додав зовсім іншим тоном: — Ну, знайшли новий метод на дільниці балансування?

— А тобі що до того? — невдоволено спитав Андрій.

— То скільки ж ви зароблятимете за новим методом?

— Ми ще не підраховували. Але думаємо, що більше, ніж тепер.

— Справжнім патріотам плювати на гроші! Скажи, хороша Оксана Кошик? Бачу, що ти на грані. Ще трохи — і влипнеш. Під її крильцем варто братися за всякий метод,— ляснув пальцями Скрипник.— Ти б сам гори перевернув, га?

Побачивши, що Шаповал насупив густі брови, Альберт послішив заспокоїти:

— Жартую. Дерзайте і мене не забувайте. Сьогодні поїдемо в «Перемогу» до дівчат? Не гнівайся, Марійці не скажу.

— Не хочеться з таким, як ти, їздити.

— А чим я поганий? — задер кирпате обличчя і улесливо усміхнувся Скрипник.— Так де ти ввечері будеш?

— В гуртожитку.

Увечері люди, яких Альберт Скрипник просив не забувати про нього, звичайно, не думали про Альберта. Зате він пам'ятав про них, пишучи нового листа.

Та ось він розірвав на шматки списаний аркуш. «Треба лівою рукою привчатися!» — вирішив він. Але, згадавши, що вже десь є його листи, написані лівою, спохмурнів, почухавши за вухом.

Альберт задивився у вікно. В шибки бились комарі, летячи на світло електролампи. «Що ж його робити?» Він злодійкувато озирнувся — в кімнаті не було ні батька, ні матері, і взяв авторучку в зуби. «Ні, і так негарзд. А чи не написати до редакції, не криючись, назвати своє прізвище. А що? Голос мас, критика знизу!»

І, поклавши на стіл чистий аркуш, Альберт почав писати заново, правою рукою.

Вельмишановна редакція!

Вирішив оце написати про неподобства, що діються у нас на заводі електровимірювальних приладів, у складальному цеху, зокрема, де працюю і я. Почну по порядку. Працював я комірником, потім контролером. Душу віддавав роботі. І от звільнили з комірника, як начебто порушника трудової дисципліни.

Насправді ж звільняють мене тому, що я на заводі нищівний критик всіляких недоліків. А критику у нас не всі люблять. Ось А. Шаповал, що передовиком вважається. Сказав я йому якось відверто, що він залицяється до технолога Оксани Кошик, а він мені кулака тиче. Значить, може побити за правду. А сам використовує стінгазету, членом редакції якої є, щоб інших критикувати. Парторг цеху С. Пастухов, він же майстер, з ним заодно. Я сам бачив, як у пивну ходили, і ясно кожному, що пили на гроші А. Шаповала.

А О. Кошик наче їжня полонена. Вона потурає витребенькам А. Шаповала в шуканні якогось ніби нового методу на дільниці балансування. Та справа не в методі, а в тому, що А. Шаповал і С. Пастухов хочуть слави. Їм плювати на те, що кажуть старі кадрові робітники, як от Іван Іванович Шутенко, ще до війни нагороджений грамотою за свою роботу. А А. Шаповал у розмові з технологом О. Кошик назвав Шутенка твердолюбим, я сам чув ці слова. Я вважаю, що це просто підсудна справа.

Чи знає про всі ці неподобства наш кореспондент В. Кошик, якого недавно прислали в наше місто?

Знає, але замовчує їх. Воно й зрозуміло — згадана вище інженер-технолог О. Кошик є його дружиною.

Г'янка А. Шаповала і С. Пастухова, затиск передових кадрів робітників, їх образи, гонитва А. Шаповала за славою всупереч інтересам колективу, його розбратні дії тривають. 20 квітня

1950 року я сам знову бачив А. Шаповала й С. Пастухова біля пивного лотка, що коло стадіону.

Прошу редакцію розслідувати всі ці ганебні неподобства. Пришліть свого працівника. Але, зрозуміло, не В. Кошика.

З товариським привітом
робкор Скрипник Альберт Хомич.

Крем'янець, вул. Зелена, буд. № 5.

Чекайте на нові матеріали!

13

Віктор їхав на мотоциклі у Крем'янець. І в дорозі він був під враженням розмови з редактором. «Ви комуніст?» — питав його редактор.

«Комуніст ти? — запитував він себе. — Це, виходить, Микола Зубровін і Олексій Агеев тепер повинні червоніти, бо рекомендували його до Комуністичної партії. Працював би радистом на заводі або вчителем, влітку і взимку їздив би на сесію заочників у педагогічний інститут, і цього року вже закінчував би його. Ні, пішов до редакції. І ось маєш: «Ви комуніст, Кошик?»

А сивий полковник з Політичного управління фронту говорив Вікторові, потискуючи міцно руку: «Іди, сину, в життя комуністом». Тож він вірив, що з Кошика буде людина, буде комуніст. А ось редактор Єнченко, виявляється, не вірить. «Мабуть, треба розпрощатися з цією роботою».

Так мучив себе Віктор усю дорогу.

За годину він був уже дома.

Дружина й мати поралися біля плити — варили вареники.

— Добрий вечір, — привітався Віктор, знімаючи запрошений кашкет.

— Скоро вечеряти будемо? — спитав син, смикаючи батька за руку.

Підійшла Оксана.

— Ти стомлений. Очі почервоніли. Пилюга. Я ж говорила — купи окуляри для таких подорожей...

— А ти наче змарніла,— придивлявся Віктор, беручи з рук Оксани чистий випрасуваний рушник.

— Іди умиватися...

Віктор удавав, що листом з Ленінграда не дуже цікавиться, повільно лив з кухля воду собі на голову і думав, що краще було б, коли б дружина уже прочитала отой лист. «І її жалко! Це ж вона мучилась кілька днів од дум про Світлану!»

— Ти здурів, Вікторе! Голову застудиш! — Оксана вихопила з його руки кухоль.

— Ох і сердита ти чогось, насуплена, мов чорна хмара,— сказав Віктор, взявши дружину за плечі.

— На тебе спробуй не сердитись. Куди тобі — який гарний знайшовся.

— Який уже є.

— Ось гребінець. Розчешись.

Навпроти дзеркала Віктор зачісував волосся. З-за його плеча визирало невеселе обличчя дружини. Він прихилив її до себе і хотів поцілувати. Але Оксана затулила його уста долонею, докірливо подивилася.

— Спочатку листа прочитай. На етажерці.

Віктор важко зітхнув і не сказав нічого, бо увійшла мати.

— До тебе Петро Стецюк дзвонив. Він зараз у місті,— сказала Марія Іванівна.

Віктор насторожився. Петро Стецюк був з тих людей, яких він щиро поважав. Петрові було років двадцять два. На фронті він, звичайно, не був, а ногу втратив, наскочивши на міну, коли пас корови. Мін тих протитанкових і протипіхотних фашисти понаставляли на правому березі Дінця безліч. Ще й тепер де-не-де залишилися поля, порослі високим полином. Плуг не доторкується до них, густо усіяних мінами. Та й в інших місцях степу часом вигортали лемеші міни. Стецюк був сміливим і чесним комсомольцем, не терпів несправедливості, говорив одверто про неполадки, не допомагало,— писав до газети районної, до обласної. «Мабуть, знову зчепився Петро з головою колгоспу»,— подумав Віктор і спитав у матері:

— І що ви, мамо, йому відповіли?

— Що ти будеш сьогодні ввечері. Він обіцяв зайти.— Мати поставила на стіл миску з варениками і сметану.— А хто він такий, той Стецюк?

Марія Іванівна завжди цікавилася знайомими сина, і це іноді трохи сердило Віктора.

— Хто? Як хто? Знайомий колгоспник, сількор, яких у районі цілий батальйон. Газету ж читаєте?

— Таке,— перебила мати.— Хіба я повинна пам'ятати всіх твоїх кореспондентів?

— То не варто й запитувати.

— А ти не сердься,— заступилася за матір Оксана.

«Що могло знову трапитися у «Вільній праці», з якими вістями прийде Стецюк?» — новою уже думкою захопився Віктор.

А ось і дзвінок.

— Мабуть, Петро! — підвівся Віктор.

В кімнату, шкутильгаючи, увійшов молодий чоловік. Обличчя його було обвітрене, губи щільно стиснені.

— Сідайте з нами вечеряти,— запросила Марія Іванівна, відповівши на привітання гостя.

— Дякую. Вечеряйте на здоров'я.— Стецюк сів і поставив біля себе милиці.

— А може, сядете,— знову запрошувала мати.

Гість усміхнувся.

— Отака і в мене мати!

Віктор і Стецюк пішли до іншої кімнати.

— Вчора зранку у нас пройшов дощик. Ну, сьогодні на чорний пар пригнали трактор з культиваторами. Треба ж кірку знищити. А Цідибрага і каже: «Не пуцу! Не встигли зорати пар, як уже й культивувати прийшли. Знаємо вашого брата! Це ви так робите, щоб ми платили зайву натуроплату МТС, і самі теж хочете більше заробити». І не пустив. А рано навесні трактористи й причіплювачі самі вивезли півтори тисячі тонн угноєння на поле — на вісімдесят гектарів. Тракторами возили, і що ж? Так рільники й не розкидали той гній. «Самі возили, самі нехай і розкидають!» — сказав наш Пилип Юхимович.

— Самодур ваш Пилип Юхимович! — не витримав Віктор.— Трактористи душу віддають роботі, і ось яка їм шана. Чому ви його не прокатаєте на вороних?

— Е-е, колгоспники не проти забалотувати Цідибрагу, так зверху підтримують його — Микола Іванович, голова райвиконкому, самі знаєте, говорити вміє, як перший сват. От і закликають колгоспників на зборах голосувати «за», мовляв, у Цідибраги є хазяйська струнка. А що є недоліки, то на те є критика і самокритика. До

того ж кінь на чотирьох — і то спотикається, як казав товариш Оберемок.

— Хазяйська струнка,— похмуро повторив Віктор.— А на який лад вона настроєна?

— Ні на який. Деренчить, а не дзвенить!

— Я тобі, Петре, ось що пораджу. Через кілька днів «Зоря комунізму» виступить з листом трактористів і рільників із Славинського району. Лист про те, як зробити, щоб тракторна і рільнича бригади добилися справжньої культури землеробства, колективної високопродуктивної праці, щоб працювали вони як одна бригада! Ось тоді ми візьмемося за Крем'янецький район, де на бригади, тракторні особливо, дивляться крізь пальці, як у вашому колгоспі.

— Ви й районним газетярам підкажіть,— порадив Стецюк.

— І районна газета говоритиме про це, і ви, сількорі-колгоспники, і трактористи, агрономи,— продовжував Кошик.— А поки що пиши про все, що мені розповів, у відділ листів Рогозі або й самому редактору. А я простежу за долею твого листа.

— Напишу. Мені на деякі дописи Єнченко відповідав особисто,— похвалився повеселілий Стецюк.

— От і домовилися. Як справи у тебе на роботі?

— Все гаразд... Але мені важко бути комірником. Коли б не нога, я б в МТС подався... як інвалід, про якого «Правда» писала.

— Треба й комірником працювати, і не кому-небудь, а чесним людям. Отож і стій на тому посту,— порадив Віктор.— Ти ж комуніст?

— Комсомолец...

Кров підплила до Вікторових щік, і він сказав тихим тремтячим голосом:

— Отак мене вчора редактор запитав: «Комуніст ти, Вікторе?»

Петро тривожно спитав:

— Щось трапилось?

— Звичайне непорозуміння. Я не виконав те, чого вимагала редакція. Але в мене є підстави. По телефону я йому не міг усе пояснити. Тільки відповів: «Так, комуніст...» Тепер пояснення треба писати, там же на мене понаписують, понаговорюють. Та проти совісті в жодному разі не піду,— рішуче промовив Віктор.

— Важко і вам,— мовив, зітхаючи, Стецюк.

— Легко тим, хто нічого не робить, і боягузам легко, а нам, Петре, з тобою завжди було важко... А голови не схиляй, тримай її вище!

— Я зараз відчув себе сильнішим.

— І я теж, знаючи, що у нас так багато мужніх і чесних, як ти, людей,— відповів Віктор.— Я тебе трохи проведу, Петре...

В кімнаті вже горіло світло. На столі перед Оксаєю лежала готувальня, ватманський папір. Оксана дивилася на креслення й думала... Та не про схему приладу для виявлення замкнених витків у котушках. Зараз повернеться Віктор...

Крізь сплетіння гілок акацій заглядав повновидий місяць. Земля дихала теплом, яке вдень дало їй сонце.

Повітря, сповнене ароматом квітучих садів, бузку, неначе обмивало серце.

— «Що ж написала Вікторові Світлана?» Коли він був у Славинцях, Оксана кілька разів хотіла розірвати конверт і прочитати лист, але вагалася. «Нехай сам читає... Може, мені доведеться блимати очима. Хай сам читає!»

Знову пригадалось, як хвилювалася вона, коли, повернувшись з госпіталю в село, відчула, що Вікторова мати не хоче бачити Оксану невісткою. Нехай сам вирішує!

Та Віктор прийшов до неї, знайшов її! Оксана ніколи не забуде ту першу післявоєнну ніч, коли вони були разом.

«Сонечко ти мое. А хіба можна сонечко не любити? Та ще раз почуй. Люблю. Люблю. Люблю. І більше нічого я не зможу красивішого сказати. Бо все, що я тобі говорив,— правда! Сонечко ти мое!» Це Вікторові слова.

«А хто ж у тебе Світлана? Зіронька чи сонечко?» Сльози затьмарили погляд Оксани...

Аж ось і Віктор. Іде, ніби нічого не сталося. Оксана почула його кроки і витерла хусточкою обличчя. Знову схилилася над кресленням.

Він притулився устами до її пухнастих кіс. Він ладен був заплющити очі і, притиснувшись до Оксаниної голови, забути і про гостру розмову з редактором, і про сутичку Стецюка з Цідібрагою, і про суперечку з Величком — про все, що так нервувало його всі ці дні.

Вона підвелася, пішла до етажерки і взяла на верхній полиці конверт.

— Ось... прошу.

Раптом з етажерки упала товста книга. Оксана здригнулася і винувато опустила очі. Віктор нахилився першим і підняв словник.

— Піду до мами, вона просила, — скоромовкою сказала Оксана і вийшла в іншу кімнату.

Лист приклеївся до конверта, і поки Віктор діставав аркушик, здавалося, минуло кілька довгих хвилин.

Він сів і розстебнув комір сорочки. В репродукторі тихо співало:

Не страшна нам бомбежка любая.

Віктор рвучко підвівся і висмикнув шнур з розетки.

Дорогий Вікторе!

Днів десять тому я побачила у нашій газеті твоє прізвище. Ти не уявляєш, як забилося мое серце. Може, то інший написав з таким же прізвищем?.. Перечитала всі статті і замітки, що були на тій сторінці. Всі вони надіслані з України. Один з цих матеріалів написав Віктор Кошик.

Вітю! Напевно, ти вже забув мене і взагалі, хто я і що я. А я тебе пам'ятаю. І наше знайомство біля тієї берізки. Виросла вона за ці роки. І ще мені не забути, як рятував ти мене, коли навкруги вибухали снаряди.

Ну, тепер бачиш, я все-все пам'ятаю, ніби це було вчора.

Читала я твою публікацію — і чула твій голос, бачила твої очі. Це правда. Мені переказували, що ти перед від'їздом на Україну хотів побачити мене. Я написала листа в твоє село матері, але звідти повідомили, що адресат вибув. Та все це пусте. Знаю, що якби ти хотів мене знайти, то це було б зробити легше. Так, ти вмієш берегти таємниці. Не сказав навіть, що з Ленінграда пішов у ворожий тил. Дізналася про це аж після війни від твоїх товаришів фронтових Колтунова і Зубровіна, зустрівши їх тут випадково.

Працюю я токарем на заводі, вчуся на вечірньому відділенні політехнічного інституту. Замість ще не вийшла. А ти зустрівся з тою білявенькою, про яку розповідав? Чи, може, вже й зовсім одру-

жився? Щось я дуже розписалась. Але мені так багато хотілося б тобі сказати, що оце перечитала листа і бачу: слів багато, а головне не написане.

Ну, тисну твою руку.

Світлана Єлизарова.

Узявшись за голову, Віктор сидів у глибокій задумі. Виросла-таки берізка, зовсім дорослою стала. Він потер скроні, під очима, рука занурилась у волосся. «Чую твій голос... Бачу твої очі... багато хочеться тобі сказати...» Так, важко помилитися. Вона любить Віктора. Любить його протягом років, бозна за що й бозна на що сподіваючись.

На серці йому було неспокійно, як у негоду на морі. Що Світлана знайшла в ньому привабливого, щоб любити роки, знаючи, що та любов залишиться без відповіді? А може, він подавав їй якусь надію?..

Згадалася одна з небагатьох зустрічей з Світланою. Вечір у театрі. Розмова біля стенду з оголошеннями. І малесенька кімнатка. Наче тоді по радіо передавали пісню «Повій, вітре, на Україну» і «Огонек».

«Я люблю тебе». Так. Тепер Віктор певен, що саме ці слова сказала Світлана. Багатенько вже часу минуло відтоді. Він не чекав від неї листа. І його не було б, якби редакція не обмінялася матеріалами з ленінградською газетою.

14

Бурякова плантація колгоспу «Перемога» починалася зразу ж за селом. Одним кінцем вона впиралась у лісову смугу, посаджену років дванадцять тому. Та вже за сотню метрів від неї лютував вітер, горнучи розпушену землю. Чорна пилюга засипала молоді бурячки, в іншому місці слабенькі ще рослини були вирвані з коренем і висихали на пекучому сонці.

Ланкова Марія Маслова поглядала то на горбочки, що з'явилися на багатьох рядках, то з острахом на південний схід. А вітер кидав на її босі ноги чорний пил. Робота, степове повітря, сонце і гарний апетит, на який

не скаржаться сільські дівчата, зробили Марійку ставною, сильною, а повненькі, мов яблука, щоки налились рум'янцем.

До останнього часу Марія жила, як і всі дівчата-однолітки: працюю, піснюю, думками про шовкову сукню і барвисту крепдешинову хустку, й годинничок на руці, й золоту коронку на здоровому зубі, щоб видно було отой блиск, коли усміхалась. Та на біду, як гадала дівчина, треба було їй покохати Андрія Шаповала, який працював на заводі в Крем'янці. Мало того, що він гарний, та ще й виявилось — Андрій винаходами займається. Десятирічку вечірню закінчив торік. Але він трохи гоноровитий і задавакуватий. Марійці є над чим замислитися. Вона і сумніву не має, що такий зразу ж після одруження задерере носа, бачачи перед собою просту селянську жінку. Тепер же мода пішла у тих чоловіків, як підучився — дивись, і кирпу задер, що й кочергою не дістанеш. Та ще прислали з міста завідууючу клубом — оту всезнайку, оте торохкало — Вальку Цокоту. Вальці так і хочеться козирнути перед колгоспними дівчатами, що вона, міська, ніби на голову вища. Як же — технікум закінчила, читала багато, а коли Кошик почне про щось говорити, вона тут як тут — знаходить що й собі додати. «Та не на ту потрапили і ти, Андрію, і ти, Валько! — міркує Марія.— Переді мною довго ви задаватися не будете. А Валька перед Лубенцем і Кошиком так і хоче показати, що вона грамотна дуже. Григорій, той, як заворожений, очей з неї не зводить».

— Тхи-хи,— засміялась вголос Марійка.

Дружба дружбою у дівчат, але ціну кожна з них собі й подрузі добре знає.

Марія зітхнула. Посмішка зникла з її пошерхлих уст. Вітер жбурнув на її босі ноги гарячу пилюгу.

Прикро все-таки... Увечері плакат повісили біля колгоспної контори: «Жінки! Рівняйтесь на комсомольську ланку Маслової! Працюйте за новими нормами!» Проривали, проривали, як на зборах дали слово, за збільшеною нормою. Сьогодні мали кінчати раніше за всіх, на два дні раніше, коли б стару норму брали. І от маеш... Увірвався суховій, скажений, проклятий!..

Тепер Марії здавалося, що їй ліпше було б сидіти мовчки на минулих зборах, аніж опісля червоніти перед людьми. Вона вважала себе нещасною. Коли б зібрали й нинішнього року дорідний урожай буряків, сміливо

попросилась би учитись — чи в інститут, чи в сільськогосподарську школу.

Вона й не помітила, як підійшов високий і трохи згорблений Субота. Лівою рукою він тримав люльку, пихкав нею, посмоктуючи.

— Не журися, Марійко! Ви ж зробили, як я казав,— яровизували насіння для пересіву? Зробили. Більшу частину ділянки пересіємо.

Денису Панасовичу хотілося заспокоїти ланкову. Обставини справді були складні, але не безнадійні. Паніка зайва! Може, дівчина уболіває, що не буде першою?

— Пересівайте! — ще раз сказав Денис Панасович.— А я піду на кукурудзяне поле.

Завітали й Микола Шаповал, і Григорій Лубенець.

— Треба підняти всіх буряководів на допомогу Марійці,— говорив Лубенець.

— Як бригадир, я іншим говорити про підтримку Марійчиних дівчат не можу. У всіх досить і своєї роботи. То це вже по твоїй лінії... Твоя, парторгова, робота. Виголосити промову...

— Не жартуй,— незадоволено кинув Лубенець.

— А не здається тобі, що наш Максим Яременко за багато бере на себе з часу тих зборів, які затіяв Кошик?

— Мені здається, що ти став брати на себе мало,— відповів Лубенець.

Шаповал з докором похитав головою, пронизливо глянувши на Григорія.

— Ось бачиш,— провів Микола Йосипович пальцями по запалих, почорнілих щоках.— Схуд як.. Та ви цього не помічаєте.

— Помічаємо,— багатозначно сказав Лубенець, дивлячись вдалину.

Біля лісосмуги сиділи колгоспниці. Чверть години тому вони закінчили роботу і, діставши з своїх вузликів їжу, обідали.

— Вони ж могли піти додому,— наче сам собі мовив Шаповал.— Раніше строку закінчили.

— Могли,— буркнув Лубенець, продовжуючи спостерігати за табуном білих хусток.

Та ось жінки підвелись, взяли сапки й усі гуртом попрямували додому, а на протилежний край плантації, де поралися дівчата Марійчиної ланки.

Шаповала трохи здивував такий поворот справи. Нічого гріха таїти, він після роботи на полі мотнувся б,

додому, до своїх невідкладних справ. «А може, всім їм дома робити нічого? — подумав Микола Йосипович.— Та ні! Коли в жінки немає дома роботи? А весною особливо: треба й власний город садити, і хати помазати перед святом, і худобу доглянути».

— Бачиш, Миколо Йосиповичу! — радісно вигукнув Лубенець. — Пішли і без твоїх наказів, і без моєї промови! Пішли допомагати нашим комсомолкам. А нам на зборах здавалось, що вони хочуть, щоб Марія відстала.

— Суперниці? — спитав Шаповал.

— Це не суперниці, — заперечив Лубенець захоплено. — Я просто розцілував би їх усіх, такі ж вони розумні і хороші.

— Марійку теж — під шумок? — підморгнув Шаповал.

— Марійку? Мабуть, ні!.. Вона, чортеня, вродлива. Страшнуvато до неї й підступати близько.

На плантації слідом за трактором і цілою батареєю борін здіймалася курява, що незабаром осідала на трохи посірілу землю, засипаючи жовтенькі листочки кукурудзи.

— Дощику б рясного, щоб стебельця помив, матінку землю водою напоїв! — промовив Шаповал, нахилившись і беручи двома пальцями листочок молодої рослини...

А в Миколи Шаповала ще й свій клопіт: треба і про будівельний матеріал для нового будинку думати, і про самих будівельників. Шаповал би й сам домовився з хлопцями, якби бригадиром трактористів був хтось інший, а не Максим Яременко.

Коли Микола думає про Максима, його брови сходяться на перенісці. Тісно дедалі стає в одній супрязі, як казали колись хлібороби, з Яременком. Гоноровитий став Максим останнім часом. Микола думав, що йому буде легше працювати, бо бригада тракторна справді сильна. Рядовим колгоспникам легше, а йому, бригадірові, анітрошечки.

«А людям збоку здається, що тут у нас така вже згода та мир, що Шаповал просто не випускає з об'ємів Яременка», — міркував Микола, вважаючи, що причиною труднощів, які обсіли його, є Максим, що так і хоче на полі замінити своєю бригадою весь колгосп.

Наростаючи, линув гуркіт моторів. Десь там і Яременко стежить за роботою трактористів, напучує їх, щоб ні огрішка, ні мілкої борозни не було на всьому великому полі...

15

Антон Таран одержав конверт, надісланий Кошиком з колгоспу «Перемога» Славинського району й скептично подумав: «Чергова вправа з курсу журналістики самоучки...» Йому навіть читати не хотілося цей матеріал. Він не на жарт образився на Віктора, бо той таки підвів його, не підтримавши Величка в конфлікті з Силіним і Яременком. А з Величком Антон Миколайович хотів бути в дружніх стосунках і завжди намагався догодити тому щиро, як доброму товаришеві. Отож, почувши сигнали від уповноваженого обкому партії про неподобства в Славинському районі, Антон Таран відразу ж пообіцяв Величкові, що вони, газета, розпушать славинських керівників, ще й карикатуру дадуть. Але Кошик укусив не Силіна, а Тарана і Величка, укусив, ще й меду додав. То як можна ставитись спокійно до його витівок?.. А Величко ж не звичайний уповноважений обкому партії. Ходять чутки, що Величка будуть рекомендувати на заступника голови міськради, а то й на самого мера. А це все-таки помітна фігура. Так, так... Особливо в житловому питанні. Тарану ж край треба влаштувати Раю й Олега.

Все нові й нові гони проходили трактори на полях колгоспу «Перемога», а лист трактористів так і лежав нечитаний. Що посіяв Кошик, нехай і збирає!..

Антон Миколайович подзвонив у відділ листів.

— Галочко! Яша-довідка там є? Нема? Жаль. З Крем'янецького куша є що-небудь?.. Є?! Три дні! А лист на розслідування передали? Ні?.. У-угу! Я теж так зробив би, раз од листа тхне наклепом. Я зараз підскочу до тебе, Галочко!— і він хутко вийшов.

Надибавши в тексті прізвище «Кошик», яке повторювалось кілька разів, Таран з хвилюванням почав читати.

— Так-так! — мовив Антон Миколайович. — Треба запам'ятати цього Альберта Хомича. Правда, що про Кошика сказано мало. Та про сімейственість є. А це ж слово з глибини мас. Сімейственість! Мабуть, Віктор таки побоявся виступити у Славинцях через той же прияте-

лізм, через свою безпринципність. Так-так... Оксана Кошик, Андрій Шаповал затискують старих робітників. Хочуть слави. Потім мораль. Повний розбрат! А парт-орг Пастухов і Кошик їх підтримують. Коли не треба, так Кошик і Діденко опублікували статтю про штурмівщину в цеху, а тепер?..

— Галочко, це Яшка-довідка сказав, що лист Скрипника наклепницький? Може, дещо і є в ньому перебільшеного, але це ж факти. Діденко, напевне, не буде перевіряти! — промовив уголос Таран.

Співробітниця відділу листів розвела руками:

— Не знаю...

— Але це справді не так важливо, — змінив тон Таран, а сам подумав: «Треба запам'ятати — Яків і Матвій залишили лист робкора Скрипника без перевірки...»

Але дивна річ! Антону Тарану таки захотілось прочитати кореспонденцію, надіслану Кошиком днів шість тому. Та й відчував уже Антон, що незабаром про неї запитає редактор. Таран утішав себе думкою, що матеріал Кошика застаріє, як часто буває в газеті навіть з хорошими статтями.

І Антон Миколайович схилився над столом, тримаючи перед очима статтю Кошика і його друзів. Читаючи, він спохмурнів, пальці його вп'ялися в рідке волосся.

«Ні! Кошик таки не розуміє завдання журналіста, який покликаний оспівувати велич життя. А через те і працювати у нас довше іспитового терміну він не буде!»

Оспівувати. В цій формулі мудрий підтекст, що став законом для Тарана. Писати про велич — значить, завжди встигати і бути спокійним. А якщо потрапиш у халепу, як вскочив він, піднявши на щит сумнівний рекорд сіяльника, то біда невелика: звичайно, за такий прорахунок йому голови не знесуть. Вікторові Кошику, судячи з його матеріалів, не збагнути цієї мудрості. А Таран ось уже двадцять років як засвоїв цю істину. Хвалити й хвалити — ось що потрібно головоастому журналістові! І на тих, хто цього не розумів, мудрі очі Тарана дивилися зверхньо.

Антон Миколайович читав уже підписи:

— «Максим Яременко, Іван Яременко, Денис Субота, Микола Шаповал, Марія Маслова...» Да-а! — задумливо промовив Таран. — Що ж це справді вони створили разом з Кошиком, сумбур якийсь чи, може, ділову стат-

тю? Розумному чоловікові неважко довести, що це нісенітниця. Часом навіть хороші твори можна розгромити вщент! Можна також довести, що писанина ця потрібна... Тоді чому вона лежала тиждень нерухома? Історія! Та ні, це справді поверховий і нікому, крім авторів, не потрібний лист. Довести це неважко. І я доведу, якщо буде така потреба!

Незабаром він уже говорив по телефону з Величком.

— Здрастуйте! Як ваше здоров'ячко, поживаєте як?..

— Нічого. Спасибі. А у вас?..

— Та... Знову на Кошика лист. Таки бурхливий у нього початок. Нічого не скажеш. За два-три тижні нажив стільки ворогів!..

— Коли сигнали продовжують надходити й від рядових, від простих... Мгу! — кахикнув Величко на тім кінці дроту.— Од людей...

— Так! Від рядових. В сімейственості, в приятелізмі його звинувачують.

— Де приятелізм, там і п'янка. А там по-приятельському ще й руку непомітно засуне в кишеню колгоспу,— говорив стурбованим голосом Величко.

— Може, й про це напишуть незабаром.

— Взагалі від таких працівників треба очищати нашу пресу.

— Вірно! Я теж так думаю. Але жалко якось його... Молодий він ще... Кілька разів при редакторіві я захищав Кошика,— говорив Антон Миколайович, малюючи на папері вухастого зайця.

— Дарма ви захищали такого безпринципного типа. Я не можу заспокоїтись донині. Говорив же йому від імені обкому, а він насупився, як бик, пробачте на слові, і нізащо — не хоче псувати відносини з Силінін і Яременком, виявляється, він їхній дружок... Та ми це поламаємо. Ось Василь Васильович трохи звільниться від термінових справ і займеться редакційними кадрами.

— Треба заставити його вибачитися перед вами...

— Я взагалі не хочу з ним говорити й міняти своє особисте мнение. Гнати треба таких геть.

— Можливо, ви маєте рацію, та мій обов'язок виховувати молоді журналістські кадри,— відповів Таран заклопотаним голосом.

Він обережно, неначе та була кришталевою, поклав трубку.

У Славинцях тільки що закінчилось засідання бюро райкому партії, і Силін і Кошик разом поверталися з засідання бюро. Йшли повільно. Після напруженого дня хотілося якнайдовше побути на повітрі.

Силін послабив галстук на шиї, розстебнув комір, і ввітерець дмухнув йому на груди.

— Якби вода в річці була тепліша, не завадило б і покупатися,— сказав Степан Микитович трохи хрипким голосом.

— Я купався учора,— похвалився Віктор.

— Ти ж у нас моряк,— зауважив Силін.

— Який там моряк! На кораблі я був лише місяців зо три. А то більше з артилеристами на березі.

— А чому все-таки газета ще не опублікувала листа? — раптом запитав Силін.

— Завтра ранком я їду до міста дізнатись, в чому справа.

— Дивно! Ми вже й бюро цій темі присвятили. А в редакції все вирішують,— незадоволено проговорив Силін.— Ви доведіть справу до кінця. Оце заїжджав до мене Оберемок. Ми з ним разом були ще в дні колективізації. Я приїхав тоді з Росії, працював до того на Подольському заводі, а Микола Іванович активістом був на селі, воював з куркулями. Ну, Швайка-куркуль такі дався Оберемку взнаки. Активісти пішли до Швайки конфіскувати молотарку і хліб. Оберемок до хати йде. Швайки нема. Сюди-туди — нема. Жінка каже, що не знає де. Раптом промайнула здогадка у Миколи Івановича — на горищі. От він драбину приставив і увєрх по ній. Коли драбина назад як сіпнеться,— і в ту ж мить блиснув вогонь на горищі і вибухнуло, як з гармати. Лежить наш Микола на скрині, а драбина на ньому. Спасибі Швайчисі, що потягла драбину назад. Встигла! А то б Швайка в голову вліпив з свого обріза. Конфікували молотарку, і трієр, і хліб. Микола на першій підводі їде, везе той хліб до сільради. Коли тут мати за рукав його та з воза. «Не сором мене, Христом-богом благаю! Не вези той хліб, хай інші...» — «Одчепіться, мамо!» А людей уже чимало зібралось. «Мамо, яка ж ви несознательна! Ще раз смикнете за рукав мене,— і вас переїду!» Вдарив що було сили коня батогом і поїхав. Ось яка війна була...

— Було колись...

— А тепер Микола Іванович — керівник району. І скаржився на вашого брата — газетярів, — продовжував Силін. — «Авторитет керівника — скеля, — казав він, — а газетярі підкрадаються до цієї скелі з динамітом».

— Так ось які ми страшні в очах Миколи Івановича?

— Виходить, так! — засміявся Силін.

Віктор подав руку Степану Микитовичу.

— Заждїть, заждїть. Засїдали, говорили, а про те, де ночуватимете, я їй не запитав.

— У кабінеті вашого редактора. В готель їти пізно.

— На столі? — спитав Силін.

— Там диван, під голову підшивку газет, — сказав усміхаючись Віктор.

— Ось як? Підемо до мене.

— Я ще хочу листи друзям написати.

— Коли моє невлад, то я з своїм назад. Раз ти такий невблаганний, то йди пиши.

Сторож знав, що кореспондент обласної газети буде ночувати в кабінеті редактора. Тому він відчинив приміщення без зайвих розмов і увімкнув світло.

— Я водички свіженької налив у графин, — сказав дідусь, звертаючись до Кошика. — Було б зараз літо, то я б кавунця чи яблук приніс. А тепер час такий, що, крім молоді цибулі та редиски, ще нічого не визріло. Ви ще не вечеряли, товаришу обласний редактор? То я захопив пучечок цибульки. Свіжа, з грядки. Вітаміну «С» узяв шматочок. Та й смачне ж торішне сало з крайцем житнього хліба й свіжою цибулею! — підморгнув старий, розгортаючи пакуночок.

— І нащо ото турбуватися, Сидоровичу, — відмовлявся Віктор.

— Помовчте... Ба пахне як, аж слинка котиться, — розхвалював дід цибулю і сало. — На бюро їсти вам не давали. Чайна зачинена. Так ще й охлянути можна. То підвечеряйте. Наш редактор казав, що ви вночі працюватимете. А коли порожній живіт, то не до статейки. Правда ж? Та ще якось казав редактор, що ви були на Ленінградському фронті, блокаду пережили. Так що тепер натискуйте на силос, на цибульку...

— Цибулі там не було. А щоб врятувати зуби, ми хвою варили і пили, — сказав Віктор.

— А кажуть, часник і цибуля всяку тобі мікробу убиває.

— Убиває, дідусю,— посміхнувся Віктор і почав їсти.— Спасибі вам.

— Та я що ж... У газетному ділі трохи розбираюся. Це дехто думає, що тут легко, написав — і давай грошки... Наш редактор казав, що ви і хлопці з «Перемоги» написали статейку, а газета мовчить як риба. Заскок який трапився?

«Навіть дідусь уже знає про той лист, а редакція як води у рот набрала!» — подумав Віктор і сказав:

— Надрукують... Ми ще поговоримо відверто з ким треба. Мене розбудите, коли підійде газик з «Перемоги».

— Буде зроблено. Залишайтеся з богом,— промовив старий і вийшов.

Умившись холодною водою, Віктор сів за стіл. «Можливо, нарис про Марію почати зараз?» — подумав він. Серед поля йому привиділася дівчина чорнява, її коса полощеться в золотавій густій хвилі. Марійка йде нивою владно, як царівна польова... Віктор прикусив губу. Царівна польова! Оце й буде заголовок!

Він відсунув папір, на якому було написано назву нарису, і взяв чистий аркуш. Хвилинку подумав, почав писати.

Мила Світлано!

Дякую за твого листа. Ти не помилилась. В «Ленинградской правде» справді надрукували Віктора, з яким ти зустрілась на вулиці, коли вибухали німецькі снаряди, того Віктора, що пішов парашутистом у ворожий тил, не сказавши про це тобі, того самого, що одружився з землячкою, яку ти згадала у своєму листі.

І я не забув ні берізки, ні тебе, Світлано. Восени ми з Оксаною збираємось поїхати на берег Балтійського моря у риболовецький колгосп на запрошення бойових друзів. Хочеться побувати і в Ленінграді. Я серцем люблю Ленінград, люблю, як і той край, де народився і виріс. На ленінградській землі є клаптик, политий і моєю кров'ю.

Це добре, Світлано, що ти працюєш токарем і вчишся заочно в інституті. Я радий за тебе. Я теж учусь заочно і працюю в газеті. Учора був мало не весь день на заводі електровимірвальних приладів у Крем'янці. Сьогодні... Ні! Сьогодні вже почалося, зараз пів на другу. Точніше, минулого дня був у двох тракторних бригадах на полі, а ввечері — на засіданні бюро райкому партії до пізньої ночі. На заводі ж, виходить, був позавчора. Сьогодні ранком поїду до редакції. Доведеться серйозно зчепитися з одним завідуючим відділом, а може, ще з ким... Одне слово, робота цікава — ні занудитися, ні потовстіти не дасть.

Тільки що зробив я початок нарису про дівчат-колгоспниць і їхню ланкову, роботящу, скромну. А потім згадав про тебе і оце, бачиш, настрочив скільки! У вікно кімнати, де я сиджу, видно темне небо з ясними зорями. А на Балтиці вже сіріє, там незабаром уже настануть білі ночі. А я не бачив мирних білих ночей. Тоді вони здавалися рожевими, багряними від залпів наших і чужих артилерійських батарей, од крові пролітої нами.

Будь, Світлано, щаслива, здорова, як вода, багата, як земля, гарна, як маківка! Так моя бабуся колись зичила добрим людям, і я тобі щиро бажаю всього цього. Тисну руку, друже милий!

Віктор

Надворі проспівали перші півні.

17

На розжеврілому сході виринало з-за обрію сонце. Пасма променів линули до землі. Степ прокидався. Підпадьомкали перепели в умитих росою житах. Дихала вогкістю чорна рілля парового клину. Часом на дорогу вибігали ховрахи, і тоді хтось з людей, що стояли в кузові газика, гукав: «Дави! Утік, шофере!» Вискочивши на широкий шлях, машина пішла ще швидше. Вітер свистів, бився об поли піджаків, дув під сорочки, обдавав прохолодою шию.

Поруч з шофером у кабіні сиділа Одарка Яківна Субота — дружина голови колгоспу. Невідкладні і важливі справи примусили її поїхати в обласний центр. У колгоспі йде будівництво стандартних корівників, уже вирости стіни. «А тепер, Одарко, слово за тобою,— сказав їй чоловік у присутності колгоспників.— Доярка ти відома не лише в Славинцях, а й в області, чотирьох тисяч літрів надою від кожної корови домагаєшся. Даємо тобі доручення колгоспне — дістань терніту або черепиці на дві стайні. Третю покриємо соломою. Розумієш... Щоб на рівні було!» — «Ой леле! А ти? Ти ж голова, тобі й зручніше ходити клопотатися про той шифер»,— заперечила було Одарка. «В тому й тактика, що мені можуть відмовити або годуватимуть обіцянкою-цяцянкою. Скажуть, що шифер іде, куди потрібніше, і... все тут. Ще у малосвідомості звинуватять. А тобі не повинні відмовити. Ти доярка, турбуєшся за справу кровну. Розумієш? Щоб на рівні було! — навчав Денис свою жінку.— Ось тобі й відрядження Лубенець приготував, печаткою скріплене. Паняй!»

Одарка дістала з кишені літнього жакета, застебнутого шпилькою, бланк відрядження і сказала шоферові:

— Доводилось їздити, доводилось. А у відрядження — ні разу. Угодив мій Денис. І придумав же! А якщо відмовлять?

— А ви в обком партії підіть,— порадив шофер.— Кореспондентові скажіть. Він же тут, у кузові.

— А я скажу тим, що в облвиконкомі: «Поки не дасте наряд на шифер, додому не поїду. Ночувати буду під дверима!» Щоб на рівні було, як каже Денис. І анічирк. Денис дав ще грошей і на дорогу до Києва, якщо вже буде невдача тут.

Шофер крутнув баранку. Машина хитнулася і знову пішла по рівному.

Серед пасажирів був і Максим Яременко. Він зібрав грошень і їхав купувати мотоцикл ІЖ. Та ще Яременку треба дістати в місті деякі запасні частини для тракторів.

У Валентини — свої турботи. Вона купить для себе і для Марії косинки і візьме книги з обласного бібліотека для сільського клубу. Цокота сиділа на ящику і поглядала на Кошика й Яременка, які стояли, спершись руками на кабіну, і про щось говорили. Вона підвелася.

— Які ще книжки треба взяти, крім тих, що в нашому списку? Гляньте... Ух! Вітер який! — прикрила Валя руками шию, груди.

— Поки те та се, ще й дощ буде! — промовив Максим, кивнувши на хмари, що клубочилися на обрії.— Такі книжки, Валю, треба, щоб прищеплювали хлопцям любов до дівчат.

— Любов? До дівчат? — здивовано перепитала Валя.

— Та ні. Ти вже повірила. До машин любов,— промовив Яременко, усміхаючись.— Це дуже важливо в сучасний момент.

— Кому що, а курці просо! — зауважив хтось на-смішкувато.

— Без цього проса нам ні кроку вперед,— відповів Максим.

— Ох і черства ви людина, Максиме Федотовичу,— сказала Валентина, докірливо похитавши головою.— А ви про яку любов порадите взяти книжки? — звернулася вона до Кошика.

— Любов! — невдоволено промовив незнайомий пасажир, що сів у машину вже на дорозі.— От колись... Ото справді була любов!

— Ви, дядьку, казали, що й хвилі до революції на морі були височенні, не те, що тепер,— зауважив інший пасажир, на вигляд студент.

— На морі, може, й зараз такі хвилі, а от на річках колись були справді хвилі. А тепер в іншому місці і горобець перейде наш Донець. На очах висихає, і риба де та? Одні красноперки та плотва. А ти кажеш — до революції. Річки треба рятувати!

— Ось греблі електростанцій підіймуть воду, утворять цілі озера,— говорив студент.

— Тоді ж і скажеш гоп, як поставиш греблі, як посадиш ліс по берегах і по ярах. А поки що сохнуть ріки...

Валя тим часом виклала Вікторові свої погляди на любов. Найбільше перепадало письменникам.

— У нас у багатьох книжках і так звикли писати. Приїхав хлопець з війни капітаном, а хлопцю тому уже під тридцять. І раптом зустрів дівчину — колгоспницю чи архітекторшу — і закохався без тями...

— А ті десять років, що минули, він не закохувався ні разу?

— Отож і я хотіла б запитати у автора.

— Ждав, поки «капітана» йому почеплять, а ще раніше ждав, поки освіту здобуде. Ну, а коли вже стукнуло двадцять дев'ять, то вирішив і закохатись, як і личить порядним людям,— насмішкувато говорив старий, підморгуючи.

— «Любви все возрасты покорны»,— процитував студент.

Зашумів рясний дощик. Яременко розгорнув бурку й накинув її на голову Віктора і Валентини, а потім умопився і сам під «намет».

— Щільніше станьте,— доторкнувся хтось до плеча Яременка, підлазячи під бурку.

Пасажири скупчилися, притиснувши тих, що стояли біля кабіни.

— Ще р-раз і...— турбувався Віктор, обіймаючи Валентину за талію.

— Тепер ні,— відповіла вона.

Жмут Вікторового волосся упав на лоб. Він відчував тепло від щік дівчини, бачив, як підіймалися і опускалися її високі груди. І Валі здавалось, що Вікторова рука зігрівала все її тіло, притишувала биття серця. Вона боялась поворухнутися чи якимсь віддалитись од Віктора.

Дошові краплі билися об бурку, розплескувалися на кабіні, поливаючи її, лопотіли дрібно.

— Валю, Валю,— промовив Віктор зітхнувши.— Ось Максим каже, що час нам скидати бурку.

— Авжеж. Поки не поцілувались під наметом.

— У кого там язик свербить?— спалахнула Валентина.

— Не ображайся, Валю,— сказав байдужим голосом Віктор.— Хтось пожартував.

Поправивши одною рукою рудувате волосся, що розпатлалось, Валентина відступила від Кошика.

— А тут сухо. Таке!— вигукнув хтось з присутніх.

— Дощ смугою пройшов. От тобі й таке!— відповів другий.

— Валю, ти чимось збентежена?— спитав Яременко.— Ти ось послухай, що мій Іван каже по вашому дівочому питанню.

— Невеликий авторитет ваш Іван.

— Каже,— продовжував Яременко,— що одружиться лише на тій, яка на машинах знатиметься.

Валентина скоса зиркнула сердитим поглядом на Яременка.

— Забагато хоче ваш Іван,— рішуче кинула вона і підвела голову, не відповівши на щирю посмішку Яременка.

Валентина стояла у гордїй позі, готова дивитися на таких примхливих женихів, про яких ішла розмова, згори вниз, та ще й пронизливим поглядом. Але думка вернулася знову до слів Яременка.

Віктор узяв дівчину за лікоть.

— Поглянь. Краєвид який!

Тепер усі дивилися на корпуси заводів, що виринали серед сивого серпанку, на батареї високих труб, які стверджували могутність великого міста. Линув пере-свист гудків паровозів, стрілами проносилися в небі, гублячи звук, реактивні винищувачі. Виблискували крилами пасажирські літаки, підіймаючись з аеродрому.

Газик зупинився на одній з вулиць, і Віктор вистриб-нув з кузова.

— Іди,— крикнув Максим.— Не здавайся. Коли що, клич мене на допомогу.

— Битися мені не звикати. Спробую не здатися! — відповів Віктор і потиснув руку Валентині. Та сміливо глянула у його очі.

— На все добре, товаришу кореспондент!

Кошик підійшов до Одарки Яківни, яка сиділа в кабіні.

— Ні пуху ні пера вам у боях за шифер,— побажав він.

— А вам домогтися, щоб завтра ж газета надрукувала замітку наших трактористів і полеводів,— сказала доярка.

— Спасибі на добрім слові.

18

За довгі роки праці в редакції стенографістка Аронівна навчилася узнавати співробітників апарату і кореспондентів по голосу і навіть по ході. Почувши кроки у коридорі, Аронівна, не відчиняючи дверей, могла сказати, хто йде. Один з працівників швидко і дрібно порипував черевиками, не зупиняючись, навіть коли ко-гось зустрічав у коридорі. То поспішав у машбюро Ан-тон Миколайович Таран, він ступав навшпиньки. А по-тім з передрукованим нарисом чи статтею цей же Таран ішов повагом, наче милувався своєю солідністю і трохи

огрядною фігурою, наче хотів залишити відбиток своєї ноги на паркетній підлозі на віки вічні. У Матвія Кузьмича Діденка шлях по коридору був зигзагоподібний, супроводжуваний рипінням і негучним стукотом дверей. Завідуючий промисловим відділом, вийшовши з своєї кімнати, провідував інших товаришів, щоб запитати у них, як іде життя-буття. Яша-довідка Рогоза ходив так, що трохи здригалася підлога й під столом у стенографістки, бо крокував він морською ходою, перевалюючись з боку на бік. Літав у всі кінці низенький, весь наче зібраний в кулак, завідуючий партійним відділом. Кроки редактора були повільними, малочутними, бо Олександр Андрійович мав звичку закладати руки за спину та ще поглядати на стіни, на яких вивішувалися стінна газета, сатирична листівка «Тяп-ляп» і об'яви про збори, культпоходи в театр.

Але зараз хтось ішов коридором так, наче під команду «раз-два-три — лівою». Аж виляски йшли. Він крокував упевнено, як колись шляхами війни. Аронівна знала, що цей не тримав руки по швах, а повільно в такт ходи змахував ними.

— Я так і знала! — вигукнула стенографістка, відчинивши двері.— Кошик приїхав! А я все викликаю Крем'янець. Нема, кажуть, Кошика. А він тут...

— Здрастуйте,— привітався Віктор.

— Засмаглий од сонця, наче побував у Гаграх чи Кисловодську. І черевики сірі! З степу прямо? — оглядала стенографістка кореспондента.— Ну, розповідайте. Смаглявий який став.

— Що Гагри чи Мінводи! В наших районах р-раз і... джерела нові почали бити. Прямо-таки фонтанами! — говорив захоплено Віктор.— І суєти там!

— Які? Де? — здивувалася стенографістка.— А чому ж ми ще не друкували інформації?

— На кукурудзяних, бурякових і соняшникових плантаціях,— відповів Віктор.

Стенографістка докірливо похитала головою:

— Жартуєте. То розповідайте!

— Потім,— сказав Кошик і поспішив у сільськогосподарський відділ.

— А-а! Наш новий, як кажуть, піддослідний кореспондент! Вітаю! Вітаю! — вигукнув Антон Миколайович, поправляючи окуляри.— Сідайте, будь ласка.

— Добрий день! — відповів Кошик, трохи розгубившись. «Чого це він мене вважає кролем для лабораторії фізіологів? Піддослідний. Не всім же бути журналістським китом, зубром».

— Прощу. Сідайте ж бо! Як працюється? — знаттєлюбними очима дивився Таран на новака. — Воно зрозуміло. Без вищої і спеціальної освіти, без досвіду, без... — не став договорювати він.

— Труднуvато, — погодився Віктор.

— А що ви думаєте про навчання?

— В цьому році я закінчу другий курс педагогічного інституту.

— А чому ви вирішили піти туди, а не на факультет журналістики?

— Там, де я працював, не було такого факультету. Та я й не бачу великої різниці. Програма майже однакова.

— А по фаху?

— Чув я від багатьох людей, що писати нариси, статті ніякий університет не навчить...

— Якщо нема здібностей, — підхопив Антон Миколайович.

— Я надіслав до вас лист-звернення трактористів і рільників колгоспу «Перемога». Це було на сімнадцятий день моєї роботи...

— А сьогодні, здається, двадцять дев'ятий день вашої діяльності, — замріявся Таран.

— Вірно.

— Читав, читав...

— І що ж?

— Що й відповісти? — не наважувався відразу говорити Таран. — Сказати одверто?

— Звичайно, одверто.

— М... м... слабко, — вимовив, подумавши з хвилю, Таран і додав: — Тому слабко, що вигадка Яременка й Шаповала нічого нового не дасть. Це переспіви вже давно відомих мотивів, товаришу Кошик.

— Яременко та Шаповал і не претендують на нове відкриття Америки. Вони зібрали важливі й цікаві факти, думки з їхнього виробничого життя. А проблема хліба й сталі у нас не може бути застарілою, — сказав Віктор. — А як інші мої матеріали?

— З мого відділу чи з інших?

— Ви маєте відношення й до тих відділів? — здивувався Кошик.

— Трохи. Така професія. Я ж викладач в університеті і початкуючими журналістами цікавиться мені й бог велів. А ось відкрию нове ім'я, новий вогник, паросток. Ну, і вчасно декого можу попередити. Йі таке трапляється...

— І що ж ви, Антоніє Миколайовичу, скажете про мої замітки? Здогадуюся, що ви, як педагог, встигли з ними познайомитися?

— Так. Почнемо з інформацій. Репортерського, найоперативнішого відділу. «Гурток радіолюбителів у школі», «Новий фруктовий сад», «Жіночий хор села Проходи»,— перелічив він назви Вікторових повідомлень.

— Самобутній хор російських поселенців...

— Про нього ми вже писали. Що ж... Інформації слабкі. Їх треба ґрунтовно... Ось про танки, здані на металургійний завод, це вже нічого. Решту, як сказав, треба ґрунтовно...

— Хіба можна перероблювати замітку на п'ять рядків, та ще й у корені, ґрунтовно?..

— Видно, що ви не журналіст! Нюансів ви не відчуваєте. Текст — невправний,— журно говорив завідуючий відділом.

— Я переглянув інформації, що друкувалися в «Правде», в «Труде». І мені здавалось, що цей жанр немудрий.

— Бачу, ви збираєтесь ще й мене учити,— посміхнувся Таран.— А я вас хотів навчити.

Він почав протирати скельце пенсне. Потім розчесав гребінцем волосся, здмухнув з нього і відкинув назад голову, обіпершись на спинку стільця. Віктор бачив, що він розсердився.

— Я... Я нікого не збираюсь учити. Самому ще треба учитись в інших,— ніяково промовив Кошик.

— Крім того, що інформації написані на низькому рівні, вони ж так собі, за темою своєю, невиразні.

— Щось не розумію?

— Ну, скажімо, коли б ви написали, що корова народила зразу двох чи трьох телят, або якийсь дід знайшов горщик монет, закопаний ще за часів Івана Грозного, і віддав цей горщик до музею, або десятий син героїні одержав десятку медаль чи п'ятий орден,— з іронічною усмішкою виголосив Таран і зміряв збентеженого і трохи почервонілого Кошика гордовитим поглядом.— Оце інформації!

Настала мовчанка. Віктор не розумів, жартує Антон Таран чи говорить серйозно. З цієї хвилини Таран став для Кошика людиною, справжні думки якої вгадати важко.

— Я чув, ви давно на газетній роботі. У вас великий досвід. Ви щось порадьте мені, Антоне Миколайовичу,— попросив Віктор.

— І малесеньку інформацію, і нарис на три підвали треба писати так, щоб люди милувались твоїми словами. Слова ті повинні доходити до серця читачів, повинні блищати, як брильянти. Не цурайтесь і цифр! Додайте величні цифри нашого зростання. І ваша кореспонденція кликатиме людей на подвиг трудовий! Ось як! — піднесено закінчив Таран.— Ви писали, коли вчилися в школі?

— Казочку одну р-раз і... написав. Я був тоді у восьмому класі,— відповів Віктор.

Таран нервово дріботів по столу зігнутими пальцями, безнадійно хитаючи головою.

— Да-а, товаришу Кошик, а ви, крім отої казочки та оцих інформацій, щось написали чи й... друкували?

— В «Пионерской правде», в Ленінграді було надруковано три нариси, ще коли був у армії.

— «Пионерскую правду» ми в рахунок брати не будемо.

— Не будемо,— погодився Віктор.

— Та й військові нариси теж,— проговорив з жалем Антон Миколайович.— Там побачили, що ви людина була, і поправили факти, які ви виклали на папері.

«До чого це він? — історожився Віктор.— Заперечити йому? Сказати, що це не так?»

— Отже, згадані матеріали не будемо вважати вашою самостійною роботою. А в цих інформацій, на превеликий жаль...— він зітхнув і потряс коліном.

Віктор нахилив голову і відчув, як кров підпливала до його завжди блідих щік, як червоніли його вуха.

— Ви просили допомогти вам. Будь ласка.

Од сарця у Віктора наче одлягло.

— Не беріться не за своє діло. З вас журналіста не буде. Треба уміти писати, а ви не вмієте. Треба вчитись на журналіста, а ви не вчилися. Треба мати репортерський «нюх», а ви його не маєте. Коли ж ви так хочете спробувати себе в журналістиці, то підіть в якусь районну газету,— порадив Таран.— Працювати в нашій

вам явно не під силу. Я цікавився, що надіслали ви у відділ культури. І там справа невтішна. Нічого певного не сказав і завідуючий провідним — сільськогосподарським — відділом. Опубліковані дві ваші кореспонденції були дуже скорочені, і авторського там залишилось... Здається, й заголовок став іншим?

— Змінили. Але опублікований текст майже такий, як і в рукопису, — заперечив Віктор.

— Такий! А які проблеми ви порушили в тій кореспонденції?

— Проблеми? Висвітлював стан підготовки до весняних польових робіт. А що ви маєте на увазі?

«Піду звідси! — сказав собі він і стиснув губи. — Піду в торговельний флот радистом. В плавання далеке. Або на завод до Оксани. Разом будемо. Електрику я трохи знаю!»

Віктор налив з графина в склянку води, випив. Потім підвівся, закинув на плече ремінь, на якому висіла польова сумка, і вийшов геть.

В коридорі він узявся рукою за голову й стояв непорушно хвилину. «Що діяти? Іти в інші відділи чи зразу піти до редактора і відмовитися? Е-е, ні! Треба послухати, що інші скажуть!»

Таран гукнув, щоб Кошик повернувся.

— Я не ворог вам. Якщо залишать вас працювати, — сказав Антон Миколайович доброзичливо, — пам'ятайте мої слова. Вірний шлях до справжньої творчості — безнастанно показувати велич нашого життя, наш невпинний рух до сонця. Більше сонця мусить бути і в інформаціях, і в нарисах, оповіданнях, бо край наш казковий, сонячний. І ми покликані теж зігрівати душу читачам. Ви мене зрозуміли?..

«За що оце так ви на мене? За що?» — аж горіли очі у Віктора Кошика.

«І ти ще дивуєшся — «за що?». Простота! Щоб не був таким розумним і відважним. Таких мені не потрібно. Ти не схотів виконати прохання Величка, моє завдання. Показав свої парашутистські замашки й «діалектичне мислення». А через них мені не світить нова квартира. Зрозумів, телепню, що натворив? Ти в мене жбурнув камінь, а я на тебе брилу, скелю звалю. Отак повинно бути в житті, юначе, голово гаряча! Це тобі не на війні, не в рукопашному серед окопів і не на шосе в німецько-

му тилу. Твій час минув. Це ти мусиш зрозуміти, і я тобі нагадав оце зараз». Ось що відповіли примружені й ніби спокійні хитрі очі Антона Тарана.

19

«То що ж це таке? Невже Таран правий? Нехай я написав слабкі інформації, не проблемні статті, але ж лист з «Перемоги» не висмоктаний з пальця! Що діяти? Ще піти у відділи чи вже не повертатися до редакції?»

Віктор наче когось шукав у коридорі. Та проходили люди, яким було байдуже до того, чим жив зараз мозок молодого кореспондента.

«Йди в життя комуністом, сину!» А другий голос заперечував цьому: «Ви комуніст?»

— Я таки сходжу до Матвія Діденка! — голосно сказав Віктор, неначе когось переконував. — Треба битися до кінця, інакше, Вікторе, гріш ціна тобі як людині! Треба!

Треба.

Діденко, прочитавши лист трактористів, прослухав довгу розповідь Кошика про те, як готувалася ця стаття і що діється зараз на полях.

— Ти познайомив мене з цікавим матеріалом. Зараз же візьмемо Антона, завідуючих відділами і підемо до Єнченка. Якщо доведеться сперечатись, доведь свою правоту ось так, як щойно говорив мені. Зрозумів?

— Зрозумів.

— А чому ти послав ці матеріали в сільгоспвідділ, а не в партійний? Там досі опублікували б їх.

— Тема підходить більше для сільськогосподарського відділу.

— Тема... А автори листа — комуністи й комсомольці. Ну, добре.

Вони зайшли до кабінету редактора. Олександр Андрійович викликав до себе всіх завідуючих відділами.

— Я слухаю вас, товаришу Кошик! — промовив Єнченко, запрошуючи сісти тих, хто увійшов.

Віктор поклав на стіл редакторові копію листа трактористів і рільників.

— Я сьогодні вже прочитав, — сказав редактор і допитливо поглянув на Діденка. — А ви?

— Читав. І мені розповідав Кошик.

— І ми ознайомились, — ствердили інші.

Віктор подивився на Антона Тарана. Той сказав:

— Я вже говорив вам, Олександрє Андрійовичу. Можу повторити.

— Прошу,— мовив редактор.— Обмінємося думками.

Ці слова підбадьорили Тарана. Він підвівся, зіперся обома руками на спинку стільця і з жалем неохоче виголосив:

— Прикро. Але це плід вигадки товариша Кошика. В сільському житті подібних починань бути не може! Перенести суть змагання за ударну колективну працю на поле — це якесь ірраціональне поняття. Ось, скажімо, коли б йшлося про економію палива, тоді б інша справа. Не можна обійняти неосяжне. А Віктор Кошик хоче це зробити.

— Чому Кошик? Лист обговорювали і підписували люди,— зауважив Діденко.

— Я повторюю — Кошик. У житті нема руху за високопродуктивну бригаду на полі. Коли б він був, то центральні газети уже б виступили, не чекаючи відкриття нашого крем'янецького кореспондента,— усміхаючись, промовив Таран.— Будемо мислити логічно. Цех і поле. У цеху верстат, інструмент під руками, над головою дах. Ні дощі, ні сніг, ні суховій — не перешкода. Завжди можна дати потрібний процент виробітку. А поле? Як у степу запроваджувати заводські методи праці? Це ж метафізика, алхімія. А ціла низка цифр про заощадження трудоднів, здешевлення продукції? Це звичайнісінький практицизм. Віктор Кошик мислить якимись діляцькими категоріями, не підноситься він у своїх кореспонденціях до справжнього політичного мислення. В його творінні, яким є лист оцей, нема романтичного пафосу,— одної з характерних рис нашої прекрасної радянської дійсності. Та головна біда, повторюю, механічне перенесення заводських методів праці на поле й отой невірний підхід до тракторної і рільничої бригади як до єдиного цілого!

Віктор кинув погляд на Тарана, а потім почав розглядати свою польову сумку. «Мастак Антон Миколайович говорити. Оратор! Та я ще поборюся!»

— Правильна думка, піднесена в абсолют, стане абсурдною,— став на захист молодого кореспондента Діденко.

— Що означають ці гучні категорії? — самовпевнено потряс коліном Таран, зиркнувши на Матвія Кузьмича.

Поспішив відповісти сам кореспондент:

— Це куркульська логіка, товаришу Антоне Миколайовичу! Мовляв, що вам, робітникам, у вас не справжня робота, ви ось спробуйте на нашому, хліборобському, селянському місці.

— Як? Як він сказав? — звернувся до присутніх Антон Миколайович.— Це я, виходить, куркуль? Ну, знаєте, Олександрє Андрійовичу, я не стерплю таких образ. Він думає, що коли був на війні, ходив в атаку, має ордени, так в нього нерви, а у мене — нитки! Та Кошик пішки під стіл марширував, коли ми громили троцькістів, шахтинців, коли ми ліквідували куркуля як клас. А він ще сміє тепер розкидатися такими словами... Я... я... можу прямо до суду за образу! — він не зводив очей з редактора.

— Заспокойтесь, товаришу Таран,— підніс застережливо руку редактор.— Кошик, говоріть ви.

— Я ще не закінчив,— зауважив Антон Таран.

— Потім закінчите. Треба товариша з району вислухати.

Віктор почав говорити.

— Коли послухати товариша Тарана, то можна подумати, що автори листа надалі збираються сіяти в січні, аби тільки набагато раніше, ніж торік, як пишуть наші газети. Можу запевнити, що такої поспішності не буде. Але в період польових робіт завдяки новим, вищим нормам, піклуванню за якісне виконання кожного виду роботи і, основне,— використанню досягнень науки, ми скорочуватимемо строки. І коли взяти всі ці заходи в їх сукупності, матимемо в результаті високий урожай. Товариш Таран сказав, що це моя вигадка. Але ж рілничі бригади в «Перемозі» ще в минулому році завдяки новим нормам на багатьох видах польових робіт заощадили понад п'ять тисяч трудоднів, а цього року зекономлять більше десяти тисяч. Все це підносить продуктивність праці, здешевлює сільськогосподарську продукцію. Цю роботу Таран називає «алхімією» і «практицизмом». Я щось тут не розумію його,— розвів руками Віктор, поглянувши розгубленим поглядом на редактора.

Та Антон Миколайович знав, що відповісти молодому й задерикуватому кореспондентові.

— Щоб розуміти такі проблеми, треба спершу під-
нестися вам, товаришу Кошик, до справжнього політич-
ного мислення.

— Як це? — запитав Віктор.

Таран посміхався, зробивши рух обома руками, мов-
ляв, «взьміть його за руб двадцять».

— Я, може, й справді не доріс до політичного мислен-
ня, але здається мені, що кожна постанова нашої Кому-
ністичної партії якраз спрямована на те, щоб було біль-
ше заводської і сільськогосподарської продукції, щоб
люди жили краще. Якщо оце «практицизм», яким дорі-
кає мені товариш Таран, то мені хочеться й надалі від-
давати своє вміння, енергію оцьому практицизмові, до-
помагати партії й народові виконувати економічне за-
вдання. В нашому листі, кажуть, немає романтично-
го пафосу. Я тоді не розумію, що хочуть противники
листа.

— Правильно, Вікторе! — не витримав Яків-довідка,
махнувши здоровенним морським кулаком. — Антонові
запаморочили голову оті «велич», «романтичний апофе-
оз», «романтика»... Ти, Антоне, видно, життя справж-
нього не бачиш, хоч і в окулярах!..

— Життя! — схопився за слово Віктор. — Економічне
життя свого народу погано знає товариш Таран, тому
він і не зрозумів нашого листа. А тепер скажіть, що ви
мали на увазі, коли говорили, що «Кошик мислить яки-
мись діляцькими категоріями»?

Редактор розсміявся і звернувся до кореспондента:

— Я й сам не збагну, яким боком вас стосуються оті
«діляцькі категорії». А зараз продовжуйте про тракто-
ристів і рілників «Перемоги».

— Так от... У колгоспі «Перемога» провадиться підго-
товка до навчання колгоспників. Вони вивчатимуть ос-
новні агротехніки і сільськогосподарські машини. Нав-
чання почнеться восени. Будь хоч Геркулесом — одному
цієї скиби не зрушить. Та це перші кроки.

— Виходить, що запровадження нових форм у кож-
ному окремому випадку, ритмічна робота тракторів та
інших машин, заощадження пального, боротьба за дов-
готривалу експлуатацію машин, виконання агротехніч-
них заходів — весь цей комплекс і становитиме суть ро-
боти високопродуктивної тракторної бригади і рілни-
чої?! — не то запитав, не то ствердив Єнченко. — Як до
цього поставилися в районі?

— Бюро Славинського райкому партії уже розглядало перші результати боротьби за звання передових бригад,— відповів Кошик.

— Що ж все-таки головне в цьому комплексі? — запитав хтось із присутніх.

— Строки і якість. Боротьба за стислі строки всіх робіт,— сказав Віктор без вагань.

Таран відчув, що ще хвилинка — і Кошика підтримає редактор, а може, й інші стануть на бік кореспондента. Кров припливла до його голови. Він хрустів пальцями, підшукуючи слова, аргументи, якими б можна було спростувати, осміяти Кошика. «Дай цьому Кошику волю тепер, то він уже не злізе з твоєї шиї. Та ще треба буде відповідати за затримку матеріалу. А матеріал же справді нікчемний. Нісенітниця якась, та й годі! — шукав опори для себе Антон Миколайович.— Треба простіше якось, щоб усім зрозуміло було і щоб сміялися. Ага! Знайшов!» І він вигукнув:

— Все це, товариші,— на городі бузина, а в Києві дядько! З цього матеріалу видно, що Кошик по-справжньому ще не розуміє завдань нашої преси. А між тим у нього на куці є Герої Праці! Скільки ви раз писали про Ганну Конотоп?

— Про Героїв у нас, головним чином, пишете ви, бо ніхто так не зможе художньо розкрити їхні подвиги,— відповів Віктор.— Але не в Героях справа. Треба кричати на повний голос за сталі і нормальні врожаї на всій площі, в усіх бригадах! Герої хлібом країну не нагодують!

— Що ви сказали?

— Це так говорять колгоспники і трактористи, і я повторив їхні слова.

«Отаке говорити на Героїв Праці! Все! Тепер я з тебе, голубчику, не злізу, тепер я тебе загнуждаю, приборкаю!» — мрійно кусав тонкі губи Антон Миколайович.

— Ось вам тенденція! — показав руками зовсім повеселілий Таран, немов диригент.— А я б радив вам шукати...

— Я так і робив. Я шукав з Яременком в буденних трудових фактах ті рисочки, з яких і складається висока продуктивність праці. Не все те золото, що блищить. Велич ту треба часом відкопати, знайти, пересадити!

— Звідки ви стали таким діалектиком? — з усмішкою спитав Таран.— Що ви закінчили?

— Я просто звук думати. Придивлятися до всього, що оточує. Хворію на цей недуг — придивляюсь, думаю, і ясна річ, що й судження часом маю свої.

— Похвально! А розвиток тваринництва району? Країна вже завершує через рік трирічний план піднесення тваринництва. А ви мовчите. Я був у «Перемозі». Доярка Субота надоїла торік три тисячі літрів молока. Три тисячі! А коли б усі доярки країни від кожної корови домоглися по три тисячі літрів молока? Корів у нас мільйонів до двадцяти буде. Чому не показати читачам цифри. Три тисячі помножити на двадцять мільйонів голів. Це буде шістдесят мільярдів літрів молока! Це ж молочні ріки! — підніс обидві руки догори Антон Таран, а потім витер спітніле обличчя. — То я запитую вас, товаришу Кошик, як взагалі ви ставитесь до розвитку нашого громадського тваринництва?

— Позитивно, — відповів, примруживши одне око, Віктор. — Як уся країна, я не знаю, але райони, де я працюю, молока дають мало. Мало сіють на корм, і пасти нема де корів.

— Ви не одмовляйтесь кормами! — гнівно кинув Таран. — Про діло писати треба, дорогий товаришу!

— Я й пишу! — вигукнув Віктор, і на виску у нього зарухалася кулька. — А молочних рік корови, яким можна порахувати ребра, не дадуть. Бригади треба підняти на високий рівень, урожаї зернових і на корм треба збирати високі, а тоді й про ріки говорити.

— Я доводив, ще можу довести, що...

— Чхав я на ваші доводи! — люто і тихо промовив Віктор, дістаючи з польової сумки аркуш паперу.

— Кошик! Поводьтєся пристойно! — гримнув редактор.

— Це ж вам не казарма, шановний, — додав Таран, поправляючи галстук.

Великими невидючими очима поглянув Віктор на Тарана і почав писати. «Непристойно я поводжуся. А вони всі пристойно!» Він підвівся і підійшов до редактора, подав папірець.

— Що це — виклик Тарану на дуель? — посміхнувся Єнченко.

— Р-раз і... шукайте собі іншого кореспондента на Крем'янецький куш! От що! — промовив тремтячим голосом Віктор і повернувся до Тарана. — Я до вас з хлібом, а ви до мене з каменем! Бувайте здорові, справжні

журналісти. Вважайте, що я не витримав іспиту, провалився.

Віктор закинув за плече свою польову сумку й грюкнув дверима.

20

Матвій Діденко тим часом шукав Віктора у редакційних кімнатах, але того не було. Діденко вийшов у коридор і запалив цигарку. Раптом здивовано посміхнувся: до нього наближався юнак із світло-русим волоссям, у голубій тенісці. «На Віктора як схожий!» — подумав Матвій Кузьмич і спитав:

— Здається, Кошик молодший?

— Здрастуйте, товаришу Діденко! Ви вгадали. Я Степан Кошик, — подав руку юнак, привітно схиливши голову набік.

Степан відчував себе трохи ніяково і намотував на палець ремінець польової сумки, туго набитої книжками і зошитами.

— Звідки ви мене знаєте? — поцікавився Діденко.

— Я на практиці на електромеханічному заводі, а ви там нараду робкорів проводили, — пояснив Степан. — Ви нашого Віктора не бачили? Він говорив, що чекатиме о першій годині тут.

— Який же факультет закінчуєш?

— По холодній обробці металів. Ще білих плям в обробці отій, як криги в Арктиці, — промовив, стримано посміхнувшись, Степан.

— Куди посилають після навчання?

— На електромеханічному заводі залишають. Технологом працюватиму.

— Цікава спеціальність, — погодився з юнаком Діденко. — У тебе брат ще є, крім Віктора?

— Микола в армії... Так ви нашого Віктора не бачили?

— Ти вже тричі сказав «нашого».

— А ви й помітили? Ми з Миколою близнята і змалку звикли говорити, ніби кожен за двох. А з Миколою я був всюди разом — і дома, і на вулиці, і в класі сиділи на одній парті, і на заводі працювали разом.

— На якому заводі?

— На цукроварному, там, де працював колись батько, а потім, у сорок третьому, і ми з Миколою почали.

— І що ж ви там робили?

— Вам усе цікаво. Видать, що ви справжній журналіст,— сказав Степан.— Ми дахи латали, гнули труби для вентиляторів, котли чистили. А цукор восени і взимку варили.

— Апаратниками були? — здивувався Діденко, сплюнувши на цигарку.

— Справжні ж апаратники були ще на війні... Але ми варили добре, як батько колись, навіть вважались з Миколою передовиками.

— А років скільки вам було?

— Чотирнадцять з гаком!

— Мабуть же, й гак той величезний? Молодці ви з Миколою..

— Щось нашого Віктора нема довго. Він казав, щоб я дожидався його отут, біля вашої стінгазети,— сказав Степан, поправляючи рукою хвилясте волосся.

— Я сам шукаю його,— почав неохоче Діденко.— Відбулася перепалка між Віктором і деякими товаришами.

Степан спохмурнів і опустив очі. Він знав, що його брат дарма не встряне в перепалку, і вже коли бою не минути, то б'ється одчайдушно.

— Він зопалу написав заяву редакторові, щоб звільнили з роботи, і пішов геть.

— Я піду його пошукаю,— подав руку юнак Діденкові.

21

...Альберт Скрипник писав свою скаргу не в одному примірнику. Скрипник любить листування з високими установами і вже зібрав солідну колекцію копій з своїх листів і відповідей на них.

Одержав він відповідь і з обласної газети, від Рогози. Вирішив, що то була бюрократична відписка, і якби не з редакції, то Скрипник написав би скаргу на Рогозу. Але вступати в гострі суперечки з редакцією він побоювався і тішив себе надією, що де-небудь до його листа прислухаються. А ні — він завжди може назбирати нових фактів і написати ще й самому Єнченкові, і в Київ, і в Москву. Тільки б допомогло, тільки б удалось вижити Пастухова й Шаповала...

Скрипник був впевнений, що не праця кожної людини, а тверда рука начальника забезпечує місце в житті. Тепер він вирішив, що тою твердою рукою для нього повинна стати Оксана Кошик. Альберт вірив, що першаліпша жінка, якщо тільки до неї настирливо залицятися, не зможе залишитися байдужою. Але на цій дорозі він побачив Андрія Шаповала. Оксана йде з ним пліч-о-пліч по роботі, вони в досить дружніх стосунках.

Ось недавно обирали новий склад редколегії. Скрипник підмовив декого назвати його прізвище. Адже він бачить недоліки краще за всякого кореспондента. Та його не обрали, бо Пастухов сказав, що Альберт Скрипник працює абияк, а до редколегії треба обирати передовиків виробництва. Це таких, як Андрій... Хоча Пастухов тоді не назвав прізвище, але Скрипник відчув, що парт-орг мав на увазі саме Шаповала. Ще б пак! Пивце разом попивають...

Та не такий Скрипник дурний і не так уже не дорожить своїм місцем біля віконця, в яке подають прилади з дільниці балансування, щоб показати відверто свою неповагу до Пастухова і Шаповала. Його ненависть глибоко прихована, як стиснута пружина. Альберт завжди мало не вклонявся Пастухову, а з Шаповалом навіть до дівчат іноді їздив у село. Майстра Івана Івановича можуть швидше запідозрити, що він ненавидить і Пастухова, і Шаповала, і Оксану, які чимсь незадоволені й тоді, коли робота йде справно, які все чогось шукають і метушаться. Іван Іванович — людина понура, у нього, як у п'яного, що на умі, те й на язиці. Тому Скрипник і обрав його своїм «негласним» союзником у боротьбі і став захисником його інтересів, не питаючи на те згоди підзахисного.

Крізь віконце Альберт помітив біля конвейера інженера-технолога. Амперметр, який треба перевірити, Скрипник тримав у руках лише для виду, а сам поглядом пронизував Оксану. «Та глянь же на мене! Глянь! Знітись від пекучого погляду!»

Оксана проходила повз доріжку конвейера, наближаючись до зали, де сиділи контролери. Вона відчула на собі чийсь погляд. «Який безсоромний цей Альберт!»

— Все очима стріляєте? — запитала суворо Оксана, і презирлива усмішка з'явилась на її обличчі.

— А попадає погляд в ціль? — примружив очі Скрипник. Рукою він відкинув довге, як у жінок, волосся, підстрижене під польку.

— Ви знову пропустили шість вольтметрів, які треба було затримати, краще звертайте свій погляд на прилади. Я вам не дівчина!

— Ясно, що не дівчина, — нахабно усміхнувся Скрипник. — Саме тому, певне, чоловіки, в яких і дружини красиві, і діточки є, раптом починають цікавитися дівчатами, — він озирнувся і прошепотів: — Ми ж з Андрієм часто їздимо до «Перемоги». Є там така Валя! На вас схожа трохи, білявенька. Завклубом працює. На репетиціях і Віктор буває. Та це діло таке — мужське. Нащо потрібні кореспондентові ті репетиції? Тільки ви ж мене не викажіть. — Альберт благально притулив руки до грудей.

— Припиніть плескати язиком! Мужчина! — з презирством і гнівом кинула Оксана.

Вона була в поганому настрої. Віктор не подзвонив додому. Значить, там не все гаразд, або й зовсім невдача спіткала його на новій роботі. «Вікторе, Вікторе! Чи хоч що-небудь в твоєму житті далось без клопоту й напруження нервів?..»

Та Альберта не те що образливі слова, а ляпас навіть не збентежив би, бо він з тих, у кого нема стиду. Йдучи за Оксаною, Скрипник похвалився:

— А в мене справи непогані! Ось листа з редакції одержав. Сам Антон Таран, той, що оповідання пише і статті про театр та про село, відповів мені. Ось! — показав він конверт з штампом редакції. — Каже, що в моїх листах він відчув «голос з глибини мас». Ось! А ви мене весь час критикуєте! Та мені незабаром і з «Правди» такого листа напишуть!

— А працюєте ви погано, Альберте! Якщо і надалі так будете, то вас зовсім звільнять з роботи, хоч хто б вам не писав листи.

«Куди там! Не злякався я ні тебе, ні Пастухова, ні твого чоловіка, ні твого ухажора! — думав Скрипник. — Зажди, красуне! З редакції пишуть, щоб я й про твого Віктора сповістив детальніше, хочуть знати, як ви тут сімейственість розвели в цеху! Голос з глибини мас! О! Ми закличемо до порядку зарозумілих типів, як Кошик з своєю кралею та циган Андрій і його поплічник Пастухов! Знатимете, як погрожувати Альбертові!..»

У парку Віктор знайшов вільну лаву й сів, запаливши цигарку. «Таран радий, що вищу освіту здобув, що веде семінарські заняття в університеті й завідує відділом у газеті. А в мене не було часу вчитися в інституті. Треба було воювати. А тепер ти, Вікторе, метафізик, алхімік! Слухай, дурню, слухай розумних людей!»

Віктор дивився на клумби, які поливала дівчина, на галасливу дітвору біля фонтана, дивився й думав: «Оксані теж робота в редакції не подобалась. Правда, вона взагалі проти журналістики, а за точну спеціальність, технічну. Що ж, у мене є в резерві ще фах радиста...»

Кошик, задерши голову, поглянув у небо. Хмари, як завжди, байдужі до людей, до нього. Пливуть, мов лебеді, в безкрайому небі.

— О! Кого бачу? Невже Віктор? — раптом почув він здивований і зраділий голос.

Олег витер з чола холодний піт й затамував подих. Скільки він передумав, пережив, щоб оце першим звернутися до Віктора. Саме першим і в хвилину, коли у Кошика скрута.

Кошик підскочив мов ужалений, закліпав повіками.

— Не пізнаєш? А я тебе одразу пізнав. Ти майже не змінився. Такий же р-революціонер! — Олег Римар подав обидві руки Вікторові.

— Ти? — тільки й міг вимовити Кошик. — Р-раз і... Олег Римар.

Дружня, віддана посмішка не зникала з уст Олега Римаря. Здавалось, він міг з тою посмішкою пройти не лише через парк, а через усе життя.

— От зустрів! Ну, як ти поживаєш? — Олег сів біля Віктора.

Віктор якось чув, що Олег Римар в останні місяці війни був у Німеччині після втечі з полону. Та, побачивши Олега поруч, Віктор жахнувся, немов до нього оце прибрів давно померлий.

— Та ти справді не пізнав мене? А Комінтернівку пам'ятаєш? Як ми до восьмикласниць клинки підбивали, як ми на сцені виступали в п'есах, як грали... — пригадував збуджено Олег Римар, узявшись за щоку. — Па-лиш? Прошу. Цигарки — люкс! — клацнув пальцями.

— Пізнав я тебе, — нарешті промовив Кошик. — І як грали в десантників, пам'ятаю, і як вступали до комсо-

молу, і... і навіть справжню війну під Ленінградом не забув.

— А я ось влаштовуюся в редакцію. Поки буду у відділі інформації літпрацівником,— немов не дочув, про що говорив Віктор, продовжував Олег.— А коли закінчу університет, це буде вже скоро, обіцяють іншу, вищу посаду...

— Ти на факультеті журналістики?

— На останньому курсі. А ти?

— Я працюю. Вірніше, працював тільки один місяць у цій ось редакції власкором,— кивнув Віктор головою на сірий будинок по той бік вулиці.

— Так ти тут недавно? І писав, звичайно, під псевдонімом? Я, здається, не бачив твоїх статей,— пригадував Олег, поглянувши на Віктора.

— Їх було мало. Дві чи три.

— Тоді я не прослідкував. Готуюсь захищати диплом. А під час навчання ми немало розглядали яскравих виступів навіть у місцевій газеті. Вікторе! Друже! У тебе щось скоїлось, стряслося? — вирішив атакувати Римар Кошика людяністю, піклуванням про давнього свого товариша.

— А чого ти пішов на журналістику? В школі ти думав про артистів, потім про інженерів...

— Школа... Про що там ми лиш не мріяли! — зітхнув Римар.— Тільки я повернувся з армії, як в університеті був створений факультет журналістики. Наш перший випуск. Знаєш, першим завжди більше уваги...— він помітив невеселу посмішку на Вікторовому обличчі.— А що писати не вмів, як, скажімо, ти, або Гриць Авраменко, або Галя Бурейко, то не біда. За п'ять років навчили. Зате посада видна, гучна.

— Ти такий же, яким був у десятирічці,— зауважив Віктор.— Посада гучна, але оплесків на ній ніколи не діждешся...

— Проживемо, друже, як-небудь і без оплесків,— вивалося в Олега. Він скривився, збганувши, що сказав не зовсім те.

Римар був радий з того, що Кошик нічого не згадує про ту далеку осінь 1941 року, немов її й не було зовсім. За післявоєнні роки Римар справді переконав себе, що нічого страшного, жахливого, безчесного з ним не трапилося в дні війни. Олег швидко увійшов у русло нового життя, освоївся, і тепер йому здавалося, що таке життя,

як зараз, таке навчання було завжди його супутником, починаючи від десятого класу. І в нове життя він упірне, як тисячі інших, чесно, з мріями бути корисним суспільству й самому собі.

Віктор почав неначе обпикати його поглядом.

— Ти згадав осінь під Ленінградом? — надломленим, сумним голосом продовжив Олег Римар.— Трапляється всяке. Я просто очманів, позбувся глузду од тої танкової атаки. У мене була лихоманка. Я по-дурному не сказав про те, що захворів, лейтенанту Зикову. Думав, що незручно відмовлятися. Та потім не витримав. Нерви тріснули. Втратив пам'ять, свідомість... Якби ти знав, Вікторе, як я мучився в німецькому полоні. У-у-у! — застогнав.— Вони били мене березовими палицями, штрикали мені під нігті голки... Не чув, як вони називали цю процедуру?

— Ні.

— «Ставити різдвяні свічки». Термінологія проклятого Гімлера. Скільки пережито в полоні! Ми їли гнилу капусту, необдерту гречку. Так з лупою й уминали. Я не витримав цього...

Якби Віктор знав, що Олег дійсно не витримав і... став наглядачем над полоненими, що в ті осінні дні сорок першого року березовою палицею він бив червоноармійця, знущався над Петром Трифоновим, Дон Кіхотом Рязанським, сміливим і щирим хлопцем, ім'ям якого після війни Кошик назвав свого сина. Якби. Якби... Та Віктор знав тільки, що Римар по своїй волі подався у полон, бо й на краплю тоді не вірив, що фашистів можна зупинити, можна розбити.

— ...Не витримав і втік. Мене спіймали й знову кинули в табір. Якби ти знав, як мене одшмагали за це!.. А потім знову втік. Потрапив у армію. Воював. У Німеччині. Маю поранення. Медаль,— розповідав Олег Римар, а в думці уявляв себе наполегливим, сміливим, як і той Дон Кіхот Рязанський, котрий запам'ятався йому на все життя. Зараз для Римаря не існувало ні Шнейдера, ні Буцена, з якими був запряжений в одну гестапівську супрягу. Тепер, у цю хвилину, він був таким, яким знав його Віктор на випускному вечорі в десятому класі, коли від імені десятикласників запевняв батьків і комсомол у тому, що кожен з них буде справжнім патріотом.

— А страшно утікати? — раптом спитав Віктор.

— Звідки?.. А-а! — трохи зняжковів Олег. — Краще смерть. Скільки нашого брата загинуло в полоні! Якби ти...

— Знаю трохи.

А Олегу Римарю дійсно було страшно втікати, коли побачив серед партизанів Порфільєва, його чоботи, підв'язані парашутними стропами. В той березневий день сорок п'ятого року він вже не повернувся на службу до Шнейдера. Треба було подумати, як жити далі. Разом з кількома айзсаргами він вирішив втекти на рибальським судні до Швеції. Та втікачів зустрів сторожовий радянський катер. Вся команда і Римар в один голос заявила, що втекли з полону, вирвалися з «котла» й хочуть пробиратися на радянську територію, та, бач, збилися з курсу. На березі з затриманими довго не вовтузилися, їх послали в армію. І... кінці в воду!

Завершив війну Римар понад всякі свої сподівання. Він таки народився в сорочці! В це він вірив, навіть коли бив полонених, бо й тоді він жив, а решта просто чекала смерті.

— Все я та я розповідаю, — зітхнув Римар. — Ти казав, що в редакції тільки місяць. Як це зрозуміти? — співчутливо поглянув на Кошика.

— Виходить так, що я не витримав іспитового терміну.

— А якщо я піду, скажу, що ти мій шкільний товариш, що разом були на війні, що ти підеш до університету вчитися й ще покажеш себе? — Олег підвівся і взяв Віктора за руку. — Мене в редакції знають.

— Захищати мене не треба. І на ваш факультет не збираюсь. У мене сім'я. Буду вчитися заочно в педінституті.

— Це ти дарма. Мабуть, посперечався з кимось, як і в школі колись. Тобі ж тоді і Панасюк говорив: «Не лізь у пузир, легше буде».

— Він так не говорив. Я не можу міняти свої думки, як змії шкуру. Якщо я відчуваю, що правий, то чому повинен цуратися цієї правди тільки тому, що вона не до душі Тарану, Величку чи й ще кому?..

Губи у Олега здригнулися. «Значить, тобі, Вікторе, тепер Саву Йосиповича замінив мій майбутній тесть Антон Миколайович Таран! Без нервосіпання ти не можеш. І тебе ж геть викинули з редакції, мов цуценя. Так тобі й треба! Щоб не був надто розумним і відданим

справі, за яку, забувши про все своє і все на світі, стрибав у ворожий тил, де ледве не поклав своєї голови. А як би було хороше, коли б таки залишив ту голову десь під Ленінградом, чи на шосе Псков — Рига, чи в Курляндському котлі! Але добре й те, що тебе починають зараз учити, що таке життя, вчити, чого ж вартий отой твій героїзм в роки війни. Так тобі й треба!»

— Яка ж сім'я в тебе? — перевів дух Олег, поспитавши тихим голосом.

— Мати, дружина, син.

— Пам'ятаю, як чудесно співала твоя мати й батько пісню «Коли розлучаються двое». І зараз неначе в серці звучить та пісня. Хто жінка?

— Оксана.

— Та сама?

— Вона.

— Ну, ти молодець! За нею я було став побиватися. Вродлива дівчина! Як же вона?..— Олег, помітивши, що Вікторові зовсім не хочеться говорити, сказав: — Ти все думаєш, як могло статися, що Олег, комсомолец, моряк, і не витримав. Ще раз говорю широко, сердечно. Я не пам'ятаю. Був хворий, як з'ясувалося вже в полоні. Якийсь удар, потрясіння. І ось така помилка. Та ти розумієш, що тих, які помиляються, підправляють... А зрадників знищують,— проговорив Олег, поквалливо дістаючи коробку з сигаретами.— В армії мене перевіряли од першого й до останнього на той час дня життя мого... Порядки ж у нас — будь-будь!..

— Звичайно.

— Так я допоможу тобі. Я знайомий з деякими завідділами! — сказав Римар і подумав: «Я б півжиття віддав, щоб тебе знищити на цій планеті!»

— У тебе своїх турбот досить. Не треба мені ніякої допомоги.

— Ходімо вип'ємо вина.

— Я повинен почекати брата.

— Якого ж? Степана? Миколу?

— Степана.

— Він уже дорослий?

— Ще б.

— Гарзд. Ми ще зустрінемося,— підвівся Олег. Він не хотів бачити ще й Степана Кошика.— Я побіг. Я ж староста групи. Декан просив допомогти скласти характеристики на наших випускників. Бажаю тобі, друже,

успіху. Правда, редактор у них новий, причепливий, не рахується із заслугами навіть журналістськими, — нагадав по-дружньому Римар. — Та будемо мати надію, що він змінить свою думку про тебе. Будемо старатися...

— Навряд. Та я й не хочу, щоб ця думка мінялася. Хай буде, як є. Бувай.

Римар поніс усмішку далі, неначе Віктор і зараз міг бачити його обличчя.

«І треба ж було цьому Кошикові приїхати сюди, та ще й влаштуватися на роботу в редакції. А якщо редактор і Діденко не підтримають Антона Миколайовича і його однодумців у питанні про Кошика? Тоді він стане мені як більмо на оці. Тоді прощай, Антоне Миколайовичу і твоя Раїса! А куди втечеш? Кошик — це такий, що до всього докопається. А, якось-то буде. Хіба я винен, що тоді не витримав тих проклятих іспитів на війні?»

Римар був готовий гукати на весь світ: «Я буду жити і працювати чесно. Я й диплом пишу ось мій — «Висвітлення радянського патріотизму в роки війни на сторінках комсомольської преси».

Вітор ще сидів і думав про своє. На війні якось він уже думав про зустріч з Римарем. І зустріч ця сталася тільки тепер і неждано. Кошику було не по собі. Сумно тому, що Олег Римар уже закінчує університет, що йому дають роботу, що Олег відчуває себе переможцем і, може, в моральній сутичці з Віктором.

А ще восени 1941 року Кошик вважав Римаря зрадником, якого треба знищити.

Знищити! І ось це слово зараз зірвалося з Римаревих уст. «Може, тому, що відчував за собою зраду товаришам, армії, Батьківщині? А можливо, Олег був тоді справді хворий, був в безпам'ятстві?» — вирішив Віктор.

Він побрів алеєю, над якою стулилися крони лип і кленів, наче відраховував кроки.

«Все пройдене, пережите, хоч яким незвичайним воно не здавалося раніш, тепер було вже недостатнім, малим, і ти готовий до нового, до більшого...» Здається, так я записав колись у своєму зошиті. Колись. У дні війни. А тепер ти, Вікторе, готовий до нового, до більшого?..

А тепер?..

ЖИТТЯ ПРОЖИТИ — НЕ ПОЛЕ ПЕРЕЙТИ

1

Уже давно одцвіла на городах і бузина. Опали й зморщені плоди яблунь, груш, абрикос, вишень, а ті, що залишилися на гілках, зелені, покриті пилком, наливалися соками. Біля криниць на низах зав'язувалися огірки. Під хатами у вишняках красувались довгостеблі білі рожі. Наступало літо.

В колгоспі «Перемога» у неділю було людно на полі з самого ранку. Між рядками кукурудзи майоріли білі, квітчасті хустки.

Валентина Цокота разом з школярами була в ланці Марії. Одрізуючи ножем зелені пасинки й кидаючи їх на купки, Валентина думала про свою подругу, про її працю. Якимось Валентина запитала Кошика, чому він рідко пише про бібліотекарів, а він відповів, що буде писати більше ось про таких, як Марія, як Іван Яременко. І написав-таки про Марію нарис. Ще ж і як! Валентина, до болю прикусивши губу від задрожів, спідлоба позирнула на ланкову. Ставна, чорноброва, з косою, перев'язаною стрічкою, легка в ході, спритна в рухах. А посмішка замріяна. Марійка наче справді та польова царівна, що у Панаса Мирного. Вродливою, а в роботі ще красивішою змалював її Віктор. Так і назвав Кошик той нарис — «Польова царівна».

Царівна! Певне, не одна дівчина, прочитавши нарис Віктора, замислиться. Певне, не в одній серце прийметься повагою до Марійки.

Валентина пригадала, як вона стояла поруч з Віктором в кузові машини, як потім лопотів дощ об бурку. Але такого нарису, як про Марійку, він не напише ніколи про неї, Валю. «От піду на курси комбайнерів. Завтра ж. І буду вчитися на курсах, а в клубі ввечері буду. От і знатимуть. І ті ж Яременки-індустріали, і той же Кошик».

— Валю, обережніше! — почувся застережливий і стурбований Марійчин голос. — Ти підрізала стебло. Замріялась, чи що?

— Трохи.

— Про що ж, коли не секрет? — лукаво спитала Марія.

— Про тебе.

Марія здивовано повела плечима, й посмішка зникла з її рум'яного лиця.

— Про нарис, що Кошик написав.

Марія почервоніла і сказала тихесенько, наче боялась, щоб її не почули інші:

— Складно написав. Я навіть подумати не могла, що про нашу сіру роботу можна отак написати правдиво і красиво. Я заховала ту газету в скриню.

— На придане лаштуєш?

— Заміж я йти ще не збираюсь,— байдуже промовила Марія.

— Говори. А Андрій! Учора не був?

Ланкова відповіла понуро:

— Не приїхав, хоч і обіцяв.

— Якась невідкладна була робота. Він метод новий запроваджує. Та й футболіст же!

— То й хай. Ноги б'є. Його вже раз покалічили. Яке мені діло! Не знаю лише, нащо йому потрібно ще божитися, що приїде і що я йому до вподоби,— сердито відказала Марія і відвернулася.— Валю,— покликала вона іншим тоном.— Гриша. Лубенець іде, тінь серця твого. Нащо ти його мучиш?.. Я тебе з ним залишу,— повела вона брову і посварилась ножем, на лезі якого вигравав сонячний зайчик.

Лубенець справді поспішав до Валентини. Марійка хотіла, щоб її залишили одну. «Ще й заздрить ота Валентина. Чому заздрити? Та якби мене так любив Андрій, як Гриць тебе, то я була б, може, найщасливішою дівчиною на селі. А з Андрієм щось коїться не розбері-бери. Він як той флюгер. То в один бік повертається, то в інший. Григорій же за тою Валькою на очах згоряє. А вона ще й кирпу дере! Ой ще ж і дурні ми, дівчата, хоча й пишуть про нас статті».

— ...Що скажеш, Гришо, коли я піду на курси комбайнерів? — запитала Валентина.

— Яременки тобі пораяли?

— Яременки,— Валентина зиркнула на нього сердитим оком.

— Іди...— додав він заклопотано й зіперся на палицю. Потім озирнувся і прошепотів: — Люблю я тебе.

Він дивився на неї лагідним, благаючим поглядом, а вона стояла зовсім розгублена. Очі її безпорадно диви-

лись на рядки зеленої кукурудзи, листям якої бавився вітер.

— Дивись на нього, Денисе Панасовичу! Як ножем крутить, га? Ще в горлянку собі вткне,— почувся на-смішкуватий голос Миколи Шаповала.

Він підійшов, несучи за спиною велику в'язку зелено-го бадилля, поруч з ним — голова колгоспу.

— Скажи краще, чому додому йдеш так рано? — спитав Григорій у бригадира рільників, змірявши того роздратованим поглядом. Принесло його!

— За мене Марійка залишиться,— спокійно відповів Шаповал.— Свою рядову норму я майже виконав. Оце бачиш, скільки пасинків лише за спиною. А дома чужі люди працюють. Неділя ж. У будень вони зайняті своєю роботою. А сьогодні я мушу побути біля них,— пояснив він неохоче.— Моя домашня суета більмом на оці тобі стала! Вчора «Огонек» дивився... так на обкладинці фото — голова колгоспу з своєю власною «Победою». О! Та недалеко від нас, в Крем'янецькому районі, Пилип Цідибрага купив собі «Москвича». А його ж колгосп далеко позаду від нашого.

А я ось цими руками орден заробив і не маю права хатину поставити?

— Зажди, зажди! — застеріг його Лубенець.— Яременко теж має власного ІЖА. І ніхто його не збирається розпикати. А ти почав забувати про своє кровне діло на полі! Ось у чому корінь. Ти підводиш себе, нас, усіх. Газету! Ти зрозумій: Кошик домігся, щоб наш лист надрукували. Обком партії ухвалив постанову про нашу ініціативу. Так і записано, що усі трактористи і рільники області повинні боротися за звання передових бригад з високою культурою землеробства. Тебе вже знають сотні й сотні людей. А ти? Ллеш воду на млин таких невірив, як Антон Таран з обласної газети та деякі уповноважені. Коли Таран почув твою суперечку з Максимом, то аж затрявся од радості. Руки потер та й каже: «Так посварився Максим Федотович з Миколою Йосиповичем, прямо як у Гоголя!..»

— Тільки ті не сперечаються, які нічого не роблять.

— Це розумію я, ти, Силін, Кошик, та не дуже тямлять такі, як журналіст Таран і товариш Величко, який давав нам дрозда весною за те, що ми повикидали кукурудзосаджалки ручні. Ми повинні збирати пристойні врожаї з усієї землі. З усієї площі. На п'яти, на

десяти гектарах рекордом людей здивувати можна, але на площі в кількясот, тисячу гектарів викохати по сто п'ятдесят пудів пшениці, по шістдесят центнерів кукурудзи і по чотириста центнерів буряків цукрових — оце вже інша річ. А коли отак буде в кожному колгоспі, в кожному радгоспі...

— Тоді Героїв Праці буде ціла дивізія,— зауважив Шаповал.

— А коли високі врожаї будуть по всій республіці і по всій країні, то тоді продукти харчування стануть зовсім дешевими.

— Та хіба ж я проти цього, реп'ях ти такий? Нікого я не підведу. І слова, як і написали, свого дотримаємо,— стиха запевнив Лубенця Микола Йосипович.

— Дотримаємо? А чи не здається тобі, що ти став уже не бригадиром, а наче заступником Максима по кадрах у своїй же рільничій бригаді? — спитав насмішкувато Лубенець і поглянув на Суботу, який мовчки смоктав люльку.

— По-твоему, Максим і людей моїх розставляє на польові роботи? — гарячився Микола.— Хоча б тихіше говорив. Ще люди позбігаються. Начитався та й радий показати себе, який грамотний,— застерезливо промовив він, ховаючи голову в плечі.

— Кажеш, Цідибрага купив «Москвича»? Я певен, що там діло нечисте. Де в нього взяли гроші, коли колгоспники їхньої артілі одержують за рік менше, ніж ми за два місяці? Де? — наступав Лубенець.

— Мо', чоловік виграв,— промовив Шаповал, опускаючи очі.

— Виграв. Так от, щоб ти не програв, щоб не довелося правлінню замінити тебе Марійкою.

— Лізеш не в свої сани,— озлився Шаповал і поклав на землю свою в'язку.— Що я, якийсь останній там чоловік, чи що? Забагато береш на себе, Гришо.

— Молитися на тебе не будемо, хоча ти й орден заслужив за хліб, і якщо у Дениса Панасовича нема сміливості тобі сказати у вічі правду, то я скажу. Слово гвардійця!

— Ну ж бо. Годі! — втрутився Субота.— Ми обміркуємо все це потім, щоб було на рівні...

— На рівні? — повторив Лубенець.— Отож не забувай, Миколо Йосиповичу, що прізвище твоє стояло під листом, який опублікувала «Зоря комунізму»!

Слухаючи суперечку, Валентина захоплено поглядала на Григорія.

— А-а, розмітингувався,— махнув рукою Шаповал і, крякнувши, кинув на плечі своє бадилля.— Яка муха тебе вкусила? Все гаразд буде. Нічого я не забув.

Згинаючись під в'язкою зелених стебел, які ніс на корм худобі, Шаповал пішов.

— По-людському і поговорити не дадуть,— з жалем про своє промовив Григорій, не зводячи лагідного погляду з Валентини.— Сьогодні я повинен з'їздити в Крем'янець. Трохи запізнюся ввечері, то ти не сердься,— наперед вибачився Григорій.

— Можеш зовсім не приїжджати! — вдаючи, що не бачить хвилювання Григорія, відповіла Валентина. Але, помітивши, що той уже не посміхається, прикусила губу.— Гришо! Приїдеш — поговоримо,— винувато промовила Валентина.

2

Два тижні здалися Антонові Тарану вічністю. Стільки довелося перехвилюватися. Ще ніхто Антону Миколайовичу так не допікав, як новий крем'янецький кореспондент.

Лист з колгоспу «Перемога» довелося надрукувати, хоча й сам Віктор Кошик залишив редакторові заяву про звільнення з роботи, за що Єнченко назвав Кошика слабодухим. Через два дні обком партії виніс постанову про підтримку Максима Яременка та його товаришів в усіх колгоспах і радгоспах. І тепер газета повинна день у день висвітлювати рух за високопродуктивні бригади на полях всієї області. Ця, як здавалося Тарану, дуже приземлена затія новака кореспондента була підхоплена й республіканською газетою. Доля наче посміялася над Тараном і Величком. Люди, яких збиралися вони «рознести», щоб вся Україна знала, стали справді відомими завдяки Кошику.

Антон Миколайович сам виїздив до «Перемоги», намагався знайти хоч якісь промахи в піднятому Кошиком новому починанні. Виявилось, що Яременко справді загорівся роботою й хоче довести всім, що трактористи самі спроможні здійснювати весь комплекс робіт протягом виробничого сезону. Що ж це? Щире поривання чи

заздрість Максима Яременка до заслуг рільника-орденоносця Миколи Шаповала, якого тракторний бригадир хоче посадити на міліну?.. А Кошик стоїть за механізаторів, як за головну силу на полі, за якою недалеко майбутнє. «Може, це й вірно,— думав Таран.— Але в цьому випадку замішаний Кошик, і тому питання не ясне». Одне явище. І дві точки зору на нього.

Днями Діденко надрукував статтю Кошика «Два стилі», в якій ішлося про керівництво тракторними бригадами в Крем'янецькому й Славинському районах. Стаття здивувала й розгнівала крем'янецьких керівників. Це й вирішив використати егоїстичний і гордий Антон Таран, щоб трохи осадити молодого газетяра, що встиг за короткий час так піднятися в очах деяких працівників редакції.

На такий крок Таран мав підстави зважитись. Віктор боляче образив його на нараді, підвів його перед Величком, з Вікторовою появою щось стало коїтися з Олегом Римарем.

І Антон Миколайович прибув до голови Крем'янецького райвиконкому.

Микола Іванович спершу висловив своє невдоволення з того, що стаття Кошика несправедливо колюча і, по суті, нічим не може допомогти керівникам району. Та незабаром виявилось, що гість не зовсім поділяє думки свого колеги.

— Кошик — молодий газетяр, це як практикант, скажімо,— говорив Таран, розсівшись навпроти круглолицього Оберемка і придивляючись до ордена Червоної Зірки на його гімнастерці.— Звичайно, він може загнути з суб'єктивних позицій, мислить він ще не завжди логічно.

Антон Миколайович, не відриваючи погляду від орденна, запитав:

— За бойові діла?

— За бойові! — байдуже відповів Микола Іванович.— Але тепер щось не дуже звертають увагу на ці заслуги,— поклав він руку на груди.— Я в роки колективізації ледве спину не переламав. У селі був куркуль Швайка. Він стріляв у мене з обріза.

Обличчя Тарана відбило цікавість і повагу.

— Розкажіть, будьте ласкаві. Можливо, я використаю цей матеріал у своєму майбутньому нарисі.

Микола Іванович почав оповідати, а Таран слухав і, підкреслюючи своє захоплення, раз по раз вставляв: «Це ж справжній героїзм!»

— Але тепер чомусь ні на які заслуги не зважають,— тяжко зітхнув Оберемок.

— А якийсь Кошик ще й осмілюється вас повчати у своїх статейках,— поспівчував Таран.

— Вірно. Вірно,— аж підвівся Оберемок. А сам подумав: «Душевна людина! Досвід який! А витримка — половину життя віддав газеті — і спокійний!»

— Статут партії дозволяє навіть рядовим комуністам звертатися до ЦК. А ви — керівник! Свою точку зору можете завжди висловити,— промовив тихо Антон Миколайович.

«До чого це він? — насторожився Оберемок.— Е, ні. В ЦК я не напишу. Мало як там подивляться. А от у обком — да. Там товариша Оберемка знають. А що, коли справді написати Данильченкові? Хай сам розбереться на місці. Він, звичайно, підтримує керівників району, людей авторитетних, а не цього зухвалого Кошика».

— А щодо відповіді в редакцію,— продовжував Таран,— то зрозумійте, Миколо Івановичу, чи може газета на всі статті давати «Слідами наших виступів»?

— Звичайно, не може,— повеселішав Оберемок.

— От і дав Кошик постріл холостий! — усміхнувся гість.— У нас його хотіли навіть вигнати цього року, коли він опублікував брехливу статтю про Крем'янецький завод.

— О! Тоді потрапив він у халепу!

— Я теж виступав, щоб його залишили в редакції,— сказав Таран і скрушно похитав головою, опустив очі.— Жалко чомусь тоді стало Віктора. Дозвольте води? Дякую. Я щось розговорився. Вірите,— він поклав руку на серце,— приємно розмовляти з щирими людьми.

Оберемок думав про своє: «Таки напишу в обком партії Данильченкові. Нехай Кошика заберуть з Крем'янця. Нерви як попсував через нього! А вибори до Рад через кілька місяців. Видно, що його в редакції не люблять. Є, певне, і там причини».

Оберемок розмовляв з Тараном і дедалі більше переконувався, що й серед газетярів бувають солідні люди.

Люди. Щирі. Солідні. Звичайні. Хитрі. Нікчеми...

З ними щодня зустрічався Віктор і думав про них, пригадуючи афоризм Максима Горького: «Людина — це звучить гордо». Та в житті навіть нікчема, навіть зрадник навряд чи погодиться з думкою інших, що він саме такий. Він знайде причини, щоб утішити себе: «Я теж — людина».

Годину тому Віктор розмовляв з Григорієм Лубенцем, який приїздив у Крем'янець, щоб поговорити з кореспондентом про Миколу Шаповала. Бригадир рільників останнім часом став забувати про інтереси товаришів. Може, варто на місце Шаповала призначити Марійку Маслоу. Віктор застеріг парторга колгоспу від поквалитивності. «Ми вже приписали йому ліки на бюро, — казав Лубенець. — А що, коли не допоможе цьому впертому себелюбцеві?» — «Треба, щоб допомогло».

Идучи додому, Віктор думав, до якої категорії людей належить Олег Римар. Віктор чув, що у відділі інформації він справляється. Звичайно, працювати там не те, що в сільськогосподарському, промисловому чи партійному відділах. Інформаторам треба мати терпіння, щоб годинами «висіти» на телефоні, виловлюючи новини для рубрик «Коротко», «Про все потроху», «В кілька рядків», «Цифри і факти». Олег старається. З завідуючим відділу живе душа в душу. Олег уже оженився на дочці Антона Миколайовича, і Таран одразу ж змінив своє ставлення до Віктора. Можливо, Олег вплинув на свого тестя. Можливо, сам Таран згодився на примирення з їжакуватим кореспондентом. Віктор цього не знав. Важливо те, що тепер йому працювати легше. Кошик уже сушив голову над тим, як би позбутися взагалі відставання бригад. Це велике завдання наших днів і зарди нього Вікторові варто працювати в газеті. І тому всі перемоги на полях, у цехах, з якими у Віктора була дружба, — його успіхи. І тому всі зриви, неполадки там — його невдачі...

«Нові люди нової епохи» — настирливо переслідували Віктора оці слова, коли йшов додому. А Олега Римаря можна віднести до цих людей?..

У перші хвилини зустрічі з Олегом у парку біля редакції Віктор сам вважав себе нікудишнім. Та буря нервозності, викликана гострою суперечкою в кабінеті

редактора, вщухла, і через кілька днів життя й робота Віктора увійшли в своє русло. І ось тоді Віктор став замислюватися, куди ж закинула Олега доля у роки війни? Чи не скотився в полоні Римар ще далі по шляху зради? А може, й справді усвідомив свою страшну провину перед народом і тепер вирішив спокутувати її чесною працею?.. Олег ніби працює добросовісно. Цього відняти в нього не можна. Сьогодні Римар з усіма. Що ж... Нехай...

Дома Віктор увімкнув настільну лампу, потім радіоприймач. Київ транслював оперу Чайковського «Пікова дама». Сидів і слухав. «Не струни, серце бринить так тоскно, мов тихий осінній дощ. Так тонко почуття не можна передати ніяким віршем». Десь у далекому залі люди дружно заплескали у долоні. Він підвівся, дістав з етажерки великий альбом з фотокартками. Почав розглядати одну. На ній — група бійців-артилеристів. Одні сидять, інші стоять, дехто — обнявшись. Розстебнуті комірці гімнастерок відкривали смугасті тільники, проти сонця виблискували мідні з якорем пряжки ременів. На головах — пілотки. За спинами бійців якісь будки з фанери і смуга води. А насправді за тою фанерою був борт лінійного корабля, який захищали артилеристи від нападу авіації. «Травень, 1942 рік», — написав Віктор ще тоді на звороті картки. Задивився на іншу фотокартку. «Рига. Травень 1945 рік». Парашутисти-розвідники з автоматами стоять в одній шерензі, наче футболісти. Серед них і Віктор у чоботях, піджаку, на правому борту якого букетом лежать три бойові ордени. Тут і росіяни, і українці, і латиші, і білоруси, а всього хлопців на фото — одинадцять. Вони вишикувалися біля святкового стенда, і над ними напис: «Ми перемогли!» Ще на одну фотокартку поглянув, мрійно похитав головою. Знов парашутисти. Дехто з них у формі фашистських солдатів. Одного — білявого, вузького в талії і широкого в плечах — Казимира Дзеніса — обняв Віктор. Розвідники сфотографувалися, ще коли були в Курляндському котлі.

А ось і мученик катів Шнейдера й якогось Подайкіна — Порфільєв. Худий, оброслий. В очах навіть на фотокартці бачиш ненависть, лють.

Як Порфільєв був вдячний радистові Вікторові Кошику, який першим повірив, що Порфільєв не лазутчик, не шпигун, перевербований гестапівцями і підсланий в та-

бір парашутистів, а людина, котра відшукала в собі сили втекти з в'язниці. Якби не Віктор, то Порфільєва могли б розстріляти свої, бо часу на вивчення його життя в полоні не було, а парашутисти, котрим довелося побувати у пазурах ворога, живими до своїх майже не поверталися. Та бої, труднощі ствердили, що Порфільєв свій, що він справжній патріот, що Віктор у ньому не помилився.

«Треба написати старику Порфільєву. Як він там зараз? Осушив болота в рідній волості? Поїду в Латвію, побуваю і в риболовецькому колгоспі, де Костя Озол і Казимир Дзеніс, і на хуторі у Порфільєва». Ото буде зустріч, така зустріч!.. Це про рибалок того містечка написав Віліс Лаціс роман «Син рибалки»?.. Виходить тепер, що Кость Озолс, голова артілі, і штурман тралбота, Казимир Дзеніс, можуть стати немовби героями другої книги цього роману. Здорово!

Він розстебнув комір сорочки. В ушах грізно ревли хвилі олов'яного Балтійського моря. Вони викочувалися на берег, залишаючи на мокрому піску скалочки бурштину. А віддалік гоїдалися на вітрі понівечені війною сосни. Раптом штормовий рев ушух, і стало чутно лише шелест молодого листа берези... Ліза співала «Уж полночь близится...».

4

У неділю ціла флотилія шлюпок підіймалася по річці. Будинки в зелених садах на схилах гори білили, освітлені сонцем, рябіла й гора вапняними латками. Місто залишалось позаду.

Поступово річка звертала до лісу. В місцях, які заливалися весняною повіддю, ліс був листяний, далі — сосновий. Високі розложисті осокори й верби росли край берега. Їх коріння сповзало з ґрунту, перепліталось над обривом, а подекуди висіло, висихаючи на сонці. Повалений паводком дуб лежав, упершись цупким гіллям у землю. А поруч верби опустили ряснолисті віти.

Оксана одною рукою обіймала Петрика, а другу занурила у прозору воду, що тихесенько дзюрчала поміж пальцями.

— Мамо, скільки рибок маленьких! — захоплено викував Петрик.

— Багато, синку, багато! — відповідала Оксана, а сама дивилася на повалений дуб.

Віктор ще вчора налаштував вудки, та годині о сьомій вечора йому сказали, що в Крем'янці відбудеться нарада сількорів усього району. На цю нараду пішов він, адже йому треба зустрічатись з сількорами.

А тепер перед Оксаною Андрій Шаповал. Біле весло в його руці легко вириналило з води, проносилося, мов чайка з застиглими крилами, й знову занурювалося у воду, залишаючи на поверхні малесенький коловорот.

Поруч Андрія гребла дівчинка, на вигляд студентка, яка невміло, щосили смикала весло, відкидаючись назад, так що підстрибували кудельки її волосся, яке наче віночком обвивало голову. Дівчина ще не звикла до нової зачіски і раз по раз поправляла її вільною рукою. Коли весло сковзалося, як на гладенькій кризі, або розсікало воду ребром, вона з задрістю стежила за спритними рухами свого напарника.

В носовій частині човна сидів її батько — Іван Іванович. Він дивився спідлоба, і тому ostrішки його брів найжачилися, а пальці намотували кінчик вуса. Вчора батько домовився з нею поїхати разом на оцю прогулянку. От і довелось тепер... скубти вуса, бачачи перед собою цих «ентузіастів» у вихідний день.

На задній шлюпці награвала гітара, попереду співали хлопці морських пісень. І всюди в кочетах ритмічно вистукували весла.

Андрій сидів навпроти Оксани. Завитки білого волосся сповзали їй на чоло. А очі зараз були сині-сині, як небо, що відбивалося у воді. Та все ж час від часу Андрій поглядав і на сусідку, запитував про навчання в інституті, хоча хотілося дивитись на Оксану.

Дивна боротьба вже давно почалася у серці Андрія. То Марія йому здається дорожчою від усього на світі, то її образ раптом блідне і перед очима постає ось ця жінка, що зараз тримає сина на руках. То йому хочеться скоріше зустріти Марію, то не може діждатися ранку, щоб знову побачити Оксану. «Звикся я з нею на заводі? Чим усе це пояснити? Що діється зі мною?»

Коли починала говорити донька, Іван Іванович припиняв мучити свого вуса і лагідно дивився на неї. Ще рік, і вона закінчить текстильний інститут, стане інженером на фабриці. Видно й тепер, що дочці не позичати розу-

му. Очі в неї не бистрі, як в інших дівчат, вдумливі. А вже коли говорить, як шовком гаптує!

— А ми вже й прибули. Ось на тій галявині,— показувала рукою студентка, підвівшись,— всі наші, що приїхали автомашинами. О! І духовики там! І буфетниці розставляють своє господарство на траві. І солов'ї співають як завзято!

— А-а! Моряки приїхали! — почувся голос Альберта Скрипника, що стояв у гордій позі на березі.

— Альберте, Альберте! — говорив Андрій.— Скільки тобі вже говорили — як не крутить у носі, то й не чхай! Ти ж одяг кашкета мічманського на саму потилицю, а кажеш — «Шлюпки приїхали». То йди розпрягай.

— Не чіпляйся! — відказав Скрипник, підморгуючи.— Про шлюпки я й не згадував.

За деревами, там, де зелено-синім дзеркалом виблискувало озерце, рвала квіти Оксана. Андрій раптом теж почав шукати синіх дзвіночків, зелене широке листя давно одцвілої конвалії. Незабаром він підійшов до Оксани з букетом. Вона очима шукала квітів і ніби не бачила букета, але щоки її палив жар, руки тремтіли. Потім різко повернулася, взяла квіти і швидко пішла геть.

Андрій все ще стояв з простягнутою рукою. Засмученими і водночас трохи радісними очима дивився він услід Оксані.

— Взяла, взяла,— шепотіли його губи.

Раптом щось сильно і м'яко вдарило його по спині. Оглянувся — на галявині бігав, підстрибуючи з м'ячем, Альберт.

— Застиг, як та кам'яна баба, що в музеї! — реготав Скрипник.— Про Марійку чи про Оксану думу думаєш?

— Знаєш, Альберте, не липни до мене, як реп'ях.

— Дивись який! Сам же смолою пристає.

— Чого ти звиваєшся навколо мене! І чому в тебе з язика не сходять Марія й Оксана?

— Ти себе запитай,— знаюче відказав Скрипник і самовдоволено хихикнув.— Не я говорив, що ти на грані того?

Андрія пересмикнуло:

— Жаль мені тебе!

Скрипник ударив ногою м'яч і відступив від Шаповала.

— Бити збираєшся?

— Не гріх і побити тебе.

— За що?

— За всі твої витребеньки і в цеху, і на дозвіллі! Жаль, кажу, мені тебе, бо ти здаєшся мізерним, дрібним. Та не зростом! — гукнув Андрій. — Хвала всевишньому — вигнало! І все одно проти тебе і Марія, і Оксана — велетні.

— Тю-у на тебе, — процідив крізь зуби Альберт. — Ти що? Того? — помахав він пальцями біля виска. — Ходімо краще пива вип'ємо. Ти заробляєш добряче. А мене, сам знаєш, звільнили з роботи. Фотографія моя комусь не подобається. А коли заробляв, то гроші більше на книжки витрачав. Сам знаєш.

— Звільнили. Ким лише не працював ти! Комірником, контролером, пожежником. Там спирт випивав, там пісеньки наспівував і прилади браковані пропускав. А на вахті спав, «охороняючи» заводське майно. Махаєш рукою? То у тебе, видно, вітерець в голові. Живеш собі за батьковою спиною і вухом не ведеш.

— Тимчасово! Правда восторжествує. Поставлять мене на ту роботу, яка мені до душі. Я не в якійсь капіталістичній країні, — запевняв Скрипник. — Що, ти не віриш, що я книжок багато купував?

— Прибріхуєш, — відповів Андрій, змірявши насмішкуватим поглядом Альберта. — Ти гроші більше на марки поштові витрачав. Філателіст.

— Вірші відсилаю, — відповів Скрипник.

— Чому ж не друкують?

— Надрукують. От і у мене грошків буде повна кишеня. Посидиш годиночку раз — і віршик готовий. А значить, і карбованців п'ятсот! О! Та ходім до ларка!

— Ого! Легко ти хочеш заробляти! — здивувався Андрій.

— Я познайомився з одним поетом. Він казав...

— Мабуть, той поет на тебе схожий, коли отак хвалився. Ти знаєш, як Кошик пише нарис. Буває, що тиждень. А ти вірш — годинку.

— Так то ж Кошик. Я чув, як про нього один журналіст говорив. Кошику просто пощастило, що його скинули на парашуті у тил ворога. А трапилося б таке щастя справжньому журналісту або письменнику? Хе! То ходімо промочимо горлянку.

— Кошика не чіпай! Ти його й підшови не вартий! І дивись, Альберте, щоб ти часом уподобав не вірші і не прозу, а інший жанр.

— Прозу — ні. Сірий жанр,— поквапився Скрипник.

— Щоб не був твоїм жанром наклеп. Люди кажуть.

— Тю-у на тебе! Клепка випала з твоєї голови, чи що? — дивувався Скрипник.— Все брехня. Де докази?

— Так підемо по келеху торохнемо, щоб дома не журилися! — знову за своє Альберт, неначе не чув образ.

Навіть коли б Андрій плюнув йому у вічі, він все одно пішов би з ним випивати. Він розквітається з Шаповалом потім.

Оксана стомилася і сиділа з Петриком осторонь веселої компанії. Вона притискувала до своєї щоки щоку сина і гладила його по голівці.

— Ти мені квіти нарвала? — питав хлопчик.

— Тобі, Петрику.

— А чому татка нема тут? — сумно спитав малий.

— Татко ще приїде. Ми тоді купатися на річку підемо...

— Чуеш, мотор тиркає? — говорив, прислухаючись, Петрик.

— У тебе ж і слух добрий!

З ріки линув стукіт двигуна. Незабаром Оксана почула гучний бас Потребняка й зраділа: «Певне, й Віктор з ним!»

Слідом за огрядним Потребняком, працівником райгазети, який тримав в одній руці вудки, а в другій казанок, з човна вистрибнув на берег Віктор. Петрик кинувся назустріч батькові.

— Скучив за татком? Біленький мій,— говорив Віктор, підхопивши на руки сина і цілуючи його.— Що ти робив тут, у лісі?

— Квіти збирав.

— Оце стільки нарвав? — Віктор показав на букет квітів, що тримала Оксана.

І вони побігли прибережною стежкою.

— Тут! — сказала, переводячи дух, Оксана і зупинилася.

В цьому місці ріку з обох берегів щільно обступали берести, верби, широколисті клени та дуби. Ріка текла повільно, в її гладіні відбивалися зеленими хвилями береги і вузьенька смужечка блакитного неба з білими хмарами.

Хутко роздягнувшись, Віктор стрибнув з розбігу у воду, і відображення зелених берегів заколивалось і почало щезати. А Оксана стояла над кручею з букетом. На мить їй здалося, що оті дзвіночки, дикі рожі мали свої, хоча й химерні, обличчя і що деякі квіточки дивилися на неї докірливо, а може, й насмішувато. Це не ті квіти, які клала вона на вирубці у далекому латиському лісі, щоб їх помітили розвідники чи партизани. То квіти — дружби і вірності. А ці? Подяка за успіхи в цеху? Подарунок товариша, чи, може, закоханого? Що означають оці квіти? Оксана почервоніла до вух, і букет випав з її рук. Квіти розсипалися, падаючи на воду, і хвильки розійшлися від них колами.

5

Зголоднілий за день, Віктор після купання їв з великим апетитом, слухаючи веселі розмови. Потребняк, Пастухов і Скрипник готувалися залишитися до пізньої ночі на рибалці і намовляли Віктора.

— Щоб я вмер, якщо не спіймаю сома з теля,— запевняв Потребняк.

Потребняк був одним з тих рядових журналістів, які мріють стати редакторами, як справжні солдати — генералами. Велика радість для Григорія Васильовича, коли в нижньому куточку газети стоїть підпис: «За редактора Г. Потребняк»,— це коли редактор у відпустці. У дні, коли Потребняк заступає редактора, він стає метушливим, навіть може не піти обідати, буде сидіти цілу ніч і таки, хоч як йому важко буде, напише передову статтю.

— Залишайся! По-дружньому раджу, неодмінно сома впіймаємо! — підморгнув Віктору товариш по перу.

Десь далеко чухав мотор автомобіля. За хвилину на лісовій дорозі, вискочивши з-за дубів, з'явився легковий газик.

— Це Микола Іванович Оберемок,— сказав Потребняк, дивлячись на дорогу.

— Просимо! — в один голос сказали присутні.

— Дякую. Дякую,— відповів Микола Іванович, сідаючи біля Кошика.— Наряду сількорів провели? От і добре. У нас, хліборобів, бачите, нема вихідних. О, та у вас тут і сало, і редиска, і риба, і консерви «Печень

трески» і «Краби», якими забиті полиці усіх крамниць сільпо...

— Сідайте і ви,— запросив Віктор шофера.

— Невже ви справді без вихідних днів? — звернувся Пастухов до Миколи Івановича.

— Не вірите? — здивувався Оберемок і кивнув на Кошика: — Ось він може підтвердити.

— На жаль, правда,— тихо сказав Віктор.

— О, о! Почав. Почав, як і в статті,— сказав Оберемок, випивши чарку.

— А чому ви на ту статтю донині не відповідаєте редакції?

Оберемок прокашлявся і сказав не то жартома, не то серйозно:

— А може, я... Ми не згодні з такою критикою. Що тоді? Та і як можна згодитися, коли тебе ображають і про це знає вся область. А що партія дбає про авторитет свій, ви це, товариші газетярі, знаєте? — повчальним тоном мовив Оберемок.— Отож... Не дамо ми й рядка. Не хочемо, щоб ви нас кропили своїм чорнилом!

І Оберемок, цокнувшись з Віктором, пригубив чарку.

— ...Авторитетно заявляю, що неправий Кошик. І ми вам не відповімо!

— Я думаю інакше,— сказав Віктор, вмочаючи ретиску в сіль.

Альберт неймовірно зрадив, коли до них під'їхав Оберемок. Не кожному ловцю трапляється зустріти кореспондента газети і голову райвиконкому за чаркою. Матеріальчик накльовувався тільки такий. Кореспондент випиває з місцевими керівниками! Скрипник від задоволення мало не плескав у долоні. Але, почувши отаку розмову, Альберт зовсім розгубився і виплюнув пробку, яку смоктав від хвилювання.

«Дивні люди! Дивні».

Раптом лице Скрипника просвітліло. Він сказав улесливо:

— А ви помиріться, товаришу Кошик і товаришу Оберемок.

— Не сунь свого носа не в своє діло! — сказав Андрій Шаповал. Він слухав суперечку неухважно, все думав над тим, де поділа Оксана його квіти і чи не сказала вона про нього Вікторові.

— Без адвокатів обійдемося! — зауважив Микола Іванович, скося поглянувши на Альберта.

Пальці Альберта стислися. З якою насолодою побив би він зараз Андрія, якби подужав! Та він ще віддячить і Андрієві, і Пастухову. Дійде його лист! Дійде!

Андрій і Альберт розійшлися.

— Це дружина моя,— познайомив Віктор Оксану з Оберемком.

Вона назвала себе і подала руку Миколі Івановичу.

— Ну, а мене ви знаєте. Мене вся область знає, як розкритикованого,— мовив Оберемок і додав, зітхаючи: — Хорошою людиною міг би бути ваш чоловік, якби не пішов у редакцію.

Оксана посміхнулась:

— Я йому давно говорю про це. Але він каже, що і в редакції треба комусь.

— Як то комусь? — запитав Пастухов серйозно, не приймаючи жарту Оксани.— Кращі люди повинні бути в газеті.

— Саме так,— вставив голосно Потребняк, маючи на увазі і себе.— Наш хліб нелегкий, Миколо Івановичу. І ноцями чергуємо ми в друкарнях, і пересуватися доводиться одинадцятьою маркою, тобто на своїх двох, бо, зустрівши нас, ви не завжди й підвезете. Не повинні ми заради справи боятися попусувати з вами відносини. А як же без цього! І за довгорічну роботу в газеті нам не платять надбавки, як, скажімо, тим роботягам, що заготовляють пір'я і шкіру... Та ми працюємо, бо любимо роботу, бо знаємо, як народ вірить нашій пресі і читає кожен вдалий виступ.

— Воно-то так,— говорив Микола Іванович, погоджуючись в цілому.— Та в деяких питаннях можна залишатися при «собственном мнении».

«Зажди, Кошик! — думав Оберемок.— Я самому секретареві обкому партії написав і ще й розповім. Данильченко дасть тобі перцю».

Та Микола Іванович був не дуже злопам'ятним. Після чарки він уже не мав серця на Віктора, а коли збирався додому, запросив дружину Кошика з сином на машину.

— А я порибалю,— сказав Віктор, допомагаючи Петрикові й Оксані влаштуватися в машині.

— Без сома й не повертайся!

— Чув наказ жінчин? — спитав Оберемок.— А я приїду до тебе снідати на свіжину.

Машина блимнула фарами і загурчала.

Та скоро стало так тихо на березі, що було чути, як потріскували гілочки в багатті.

Чудова ніч. Тихо-тихо плеще вода на бистрині. Чорніє ліс, високий, густий, таємничий. Все там принишкло, поснуло. Хіба що комарі дзижчать та соловейко аж заплинається.

— От пташечка! — прицмокнув губами Потребняк.

Ніхто йому не відповів, а соловей наче почув ту хвалу: знову заливався співом.

— Водить, водить,— витягнувши коротку шию, раптом підвівся з насидженого місця Потребняк, ладен смикнути за вудлище.

— Р-раз і... не взяв, клятий!

Потребняк сів.

— Григорію Васильовичу, говорив ти пошепки, а риба все одно чує тебе ще десь під Святогорськом,— зауважує тихим, розміреним голосом Пастухов.

Минула хвилина, друга.

— Якби ти був худіший, то справа пішла б інакше, а то підведешся, а тінь у воду. О-о, який силует! — знову говорить серйозним тоном Сергій.— А риба не дурна.

— Кошик, заступись хоч ти за мене.— Потребняк повертає обличчя до багаття, біля якого лежить Віктор, освітлений полум'ям. Той мовчить, і Григорій, махнувши рукою, зітхає.

Віктор дивиться на повний місяць, що поволі виповзає з-за лісу і золотить верховіття дубів, річку і казанок з принадою...

Рибалка знову підводиться і висмикує з води рибиця. Гасне слід метеорита, витьохкує соловейко.

Віктор підкладає сухе ломаччя. Незабаром з багаття знову вириваються веселі язички полум'я.

— Таки схопив! — прокочується над тихою річкою і відлунюється в лісі.

Потребняк уже ходить у воді, намагаючись обережно підтягнути рибину, що рветься вбік, на глибину. Підводиться і Пастухов, поспішає на допомогу і Віктор. Гучні поради. Та ось кінець вудлища тріскається. Але Потребняк уже у воді по пояс.

— Не втече! Дай підсак. Ніж. Я його доріжу...

Він з задоволенням викидає на берег мордатого, вусатого і слизького сома.

— Треба вміти! Тут тобі і винахідливість, і витримка, і самопожертвування,— хвалиться Потребняк, викручу-

ючи штани.— Все, що виховує характер! — Раптом він каже розгублено: — А це ж на твою, Вікторе, вудку сом потрапив?

— Віддай сома Вікторові,— радить Сергій.

— І візьмете? Не зважajte на героїчний подвиг? — благає Григорій, показуючи мокрі штани.

6

Олег Римар був на обідній перерві, і Віктор Кошик вирішив одразу зайти до відповідального редактора.

Розмова з Єнченком була нетривалою. Редактор цікавився, як сприйняли в Крем'янці статтю про неподобства в тракторних бригадах і що діється у них зараз.

— Керівники в Крем'янці вважають,— збентежено промовив кореспондент,— що стаття спрямована на підрив авторитету.

— Отаке! — незадоволено кинув редактор.— Треба домогтися відповіді від них. Не буде зрушень у роботі бригад — ще раз виступимо! Як у вас з навчанням?

— Екзамени треба деякі скласти.

— У нас в редакції вчиться чоловік дванадцять. А хто буде в дні жнив на полях? Ми вам збираємося ще один район додати.

Віктор рвучко встав.

— Вам то що, ви — з вищою освітою,— ображено проговорив він.— Над вами не капле...

— Скільки у вас посередніх оцінок?

— Поки що старослов'янська та іноземна мова.

— Так от, щоб більше трійок не було! — посміхнувся Єнченко.

— Вимагати легко. Я не маю змоги прослухати лекції! — все ще розсерджено відповів Віктор.

— Ну, що ж, залишається самостійна робота,— знижав плечима редактор і спитав: — Та що це, ви справді образилися?

Він підійшов до кореспондента.

— Я хочу вчитися,— твердо сказав Віктор.

— Учитися будете. А це літо вам таки доведеться побути в Крем'янці. Розумієте, треба! Треба ж нарешті нам усім підтягувати Крем'янецький район.

— Треба,— ледве чуто вимовив Віктор.

— Ще раз прошу, не ображайтесь на мене.

— Не буду...

В коридорі Кошик зупинився перед листком «Тяп-ляп». Він читав уривок з виступу якогось бригадира. Цей матеріал щойно принесли від редактора і приклеїли під розгонисто написаним: «Тяп-ляп».

— А-а, Віктор! — вигукнув Яша-довідка. — Здрастуй! Час тобі уже знати, що кореспондент в першу чергу повинен побувати у відділі листів. У нас же там вся мережа кореспондентська знаходиться, весь актив і пасив.

— Знаю, — усміхнувся Віктор, потискуючи велику, товстопалу руку Рогози.

— Невже? — удавано здивувався Яків, а потім додав: — Прописні істини не завадить повторювати... да! Лист за номером тисяча сімсот тридцять вісім з активу пішов до набору. У нас з'являється нова рубрика: «З останньої пошти», як у «Правде». Так що підбирай матеріал на місцеві теми і надсилай до нас. Да... Тебе повинен лаяти редактор за те, що нема «Слідами листів» з Крем'янця. Чому ти мало даєш інформацій? Да! Знаєш, що ми одержали біля двохсот відгуків на лист з бригад Максима Яременка і Миколи Шаповала? Актив...

— Не знаю.

— Так знай: діло підняв ти з трактористами. Отож люди і пишуть. Двісті листів — активу. Перемога. Можеш кричати «ура».

Кошик і Рогоза зайшли до стенографістки. Крім Аро-нівни, там ще був і Антон Таран.

У відповідь на привітання Віктора пролунало свистяче: «Тсс...» Антон Миколайович сидів збоку біля столу стенографістки, плечем притискував до вуха телефонну трубку і олівцем сварився на Кошика — мовляв, не заважай. Таран люб'язно продовжував по телефону:

— А-а які очі в бригадира?.. Кольору очі якого?.. Так. А біля будинку правління колгоспу росте тополя? Може, чагарник? Та-ак, з лівого боку чи з правого?.. Осо-кір, не тополя, — він затулив мікрофон рукою: — Непое-тично. Осокір. — А потім у мікрофон: — Далі, товаришу голова сільради, далі говоріть... Я слухаю... Нарис. Де-талі уточняю, — сказав він серйозним тоном, звернувшись нарешті до Кошика. — Сідай...

— Сказали б кореспонденту, що в районі, він би р-раз і... і написав, — порадив Віктор.

— Хіба Юрченко зуміє написати справжній нарис? — Таран одкинувся на спинку стільця й запалив цигарку.— Вікторе Федоровичу! Навіщо було давати статтю про бригади в Крем'янецькому районі, коли керівники немов води у рот набрали. Ситуація! Та ти не тужи й не ображайся на них. Все-таки то їхня справа.

Кошик поглянув спідлоба на співбесідника і сказав:

— А на цю статтю ви обов'язково надрукуєте «Слідами виступів».

— В майбутньому році. Ну і чудний же ти!

— Хоча б і в наступному році,— сказав Віктор.— Я піду в промисловий відділ, потім завітаю до вас.

Діденко вичитав переписане на машинці і склав папери.

— Уже вирішено. Ти поїдеш від нашої газети спецкормом в Ленінград. Он як! Пощастило тобі, Вікторе.

— В Ленінград...— Віктор розстебнув комір.

— У Ленінград. Разом з делегацією робітників. Єнченко так і сказав: Кошик воював у Ленінграді, і хай він їде. З нас кожен не відмовився б від такого відрадження. Коли збиратися — повідомлять. Пощастило тобі.

— Тобі пощастило, друже! — зустрів у коридорі Віктора радісними словами Олег Римар.— Я теж підтримав твою кандидатуру, коли обговорювали. І Антон Миколайович. Привіт Ленінграду!..

— Невже ти?..— став було говорити Віктор, кліпаючи повіками.

— Так! Новина! Через тиждень я уже завідуючий відділом інформації. Головний репортер, так би мовити. Для твоїх інформацій буде «зелена вулиця»...

— А Микитович?

— Хіба то шеф? Нехай старий шкарбан їде на пенсію. Молоді — дорогу!

— Ти ж з ним був душа в душу.

— Простота ти, Вікторе. Невже я такому бездарі буду говорити у вічі те, що думаю про нього?

— Ти вважаєш, для того, щоб збирати інформації, треба мати талант?

— Без вогника не обійдешся. Без нього ти будеш тут ніщо. А життя треба возвеличувати, треба писати, щоб твоїми словами, цифрами милувалися читачі, треба...

— Це вже я чув, Олег, від твого тестя...

— У такого тестя не гріх і повчитися... Я розповідав про тебе своїй Раї. Нам би зустрітися, юність згадати. Не довелося зустрітися нам у сорок п'ятому, як домовлялися на випускному вечорі. Війна перешкодила. Так хоч тепер. Санька Сіроштана можна запросити. Правда, він якийсь сіруватий, звичайний, тільки освітою вищий від Леонтія Митрофановича. Пам'ятаєш, як я надув Леонтія? Дерев'яну гвинтівку підсунув чужу, замість своєї. Сміху було тоді!..

— То була гвинтівка Санька.

— Так. Так... Приходь до мене в гості. Я б теж міг узяти відрадження і до тебе, та ти не запрошуєш,— соромливим голосом заговорив Олег.

— Ми з Оксаною і матір'ю іноді згадуємо тебе, твоїх старих і рідні місця,— відповів Віктор.— Приїжджай...

— Дякую... Я дружині скажу.

— Скажи, Олег...

— ? — насторожився Римар.

— Тільки правду.

— З... звичайно.

— Ти і про мене думаєш так, як про Сіроштана, як про свого колишнього завідуючого відділом Микитовича, як про свого давнього вчителя Леонтія, котрий викладав колись уроки праці й вітав нас по-чеськи — «честь праці!»?

— Що ти? Вікторе, милий! Ти ж ще в школі відрізнявся серед нас. А тепер про твої статті в обкомі партії...

— Не варт казати, де знають мої статті і хто якої про них думки. Лише б їх читали, лише б вони були чимось корисні людям.

— Ось і мій тесть. Не нахвалиться тобою,— перебив Олег співбесідника.

Віктор похитав головою і сумовито продовжив:

— Ти багато домігся в житті. А в головному ти такий же...

— Натякаєш на мій модний піджак, теніску?

— Не в одязі суть...

— Я можу ходити і як простий робітник,— не розумів Олег, за що ж докорив йому Віктор.

— Так. Так. Як «простий робітник». На жаль, подібні слова я чув не раз від тих, котрі, мабуть, як і ти, звисока дивляться на інших...

— На цю тему в університеті ми дискусію не проводили. Ти щось, Вікторе, мудруєш лукаво,— зауважив Олег, прагнучи усмішкою стерти непорозуміння, що трапилося між ними.

— Мені та ще й мудрувати! До захисту диплома ще три роки, а редактор навіть на літню сесію не відпускає,— сказав Віктор, задумливо прикусивши губу.

— Пройдемося! У мене сьогодні вже роботи нема. Вип'ємо вина.

— Ходім,— понуро кинув Віктор. І він ще передає привіт Ленінграду? І не одерев'яніє у нього язик? І вже отримує нову, вищу посаду. Нічого не скажеш — вміють пристосовуватися отакі, як Римар!

7

Лихо не по дереву ходить, тільки по людях... На завод раптом прибула комісія перевіряти роботу Оксани Кошик, Сергія Пастухова і Андрія Шаповала. Хтось понаписував, що Оксана, Андрій і Сергій хочуть домогтися слави. Заради цього вони почали затискувати таких передових робітників, як Іван Іванович. А Пастухов пиячить на Андрієві гроші...

Оксана йшла з кабінету директора, де засідала комісія, й ледве не плакала. «Отак. Б'єшся, б'єшся, хочеш, щоб цех був кращим, а що виходить? За що мене, як злочинницю, допитували? — ледве не вигукнула вона.— Хтось спекулює на наших людських законах. Відривати людей від роботи через якісь байки. Та таке може писати лише диверсант. Так. Диверсант! Знає, що наклеп, як те вугілля,— не обпече, так забруднить...»

Оксані здавалось, що тепер всі дивилися на неї не так, як учора, як завжди, хоча більшість робітників ще не знали, що то прибула комісія.

Підійшов Андрій і сказав глухо:

— Заспокойтесь. Правда ж на нашому боці. Не побивайтеся так. Це все пусте.

Говорив Андрій голосно — так, щоб почув Іван Іванович.

Призвіднику цієї брудної справи він ладен був скрутити шию. Щодо одного він не мав сумніву: в справу вплутаний сусіда по робочому місцю — Шутенко. Тому неприязнь Андрія до Івана Івановича — людини, «по-

критої цвіллю»,— розрослася так, що він ледве стримував себе.

Іван Іванович теж сидів, наче хмара, й не підводив голови від приладу. Сьогодні в нього щось не ладилось: стрілки скакали, корегувати було трудно.

Наступного дня в обідню перерву Андрій навіть не пішов до їдальні. Він походжав собі, засунувши руки в кишені, і напружено думав: «Дії мої правильні. А кому вони не подобаються, нехай прямо у вічі мені й скаже. Наші пропозиції дали заводові за п'ять місяців двісті тисяч карбованців заощадження і ще дадуть! Так що звиняйте, товариші комісія...»

Андрій підійшов до стенда передових людей цеху. Серед багатьох фотографій була і Оксанина. Вдивляючись у знайоме обличчя, Андрій зараз гостро відчув, якою близькою і дорогою стала вона для нього за останній час і особливо сьогодні, коли він побачив її схвильованою, безпорадною. Раптом відчайдушна думка майнула в голові Андрія. Він злодійкувато озирнувся і підійшов ближче до стенда. Ще раз озирнувся — нікого. Тоді він обережно, щоб не зім'яти, відірвав картку і засунув її у внутрішню кишеню. Тремтячими руками перевірів, чи там вона, чи не випала, і прискореними кроками пішов до виходу.

Андрій не бачив, як крізь скляну перегородку контори начальника цеху за ним стежать швидкі очі Скрипника. Альберт якраз прийшов по довідку, а тут диви — і матеріальчик сам у руки лізе. Скільки думок з'явилося в голові! Скрипник мріяв, щоб Андрій підклав динаміт під устаткування чи відрізав пожежну кишку, а він, Альберт, тоді б гукнув: «Стій! Шкідник...» Він би довів усьому Крем'янцю, що недарма писав на Андрія у всі усяди. «А-а-а!» — аж дух забило, коли він побачив, що з дошки зірвана фотокартка.

Зиркнувши у вікно, Альберт побачив Оксану.

Вона йшла асфальтованою доріжкою, обабіч якої зеленіли молоді тополі, рясніли квіти на клумбах. Між деревами були укріплені великі портрети кращих людей заводу. А ось і її портрет. «Розпустила біляве волосся по плечах. Синьоока, темnobрова, трохи кирпата. Ледь-ледь усміхається, ніби якась кінозірка, а не інженер»,— подумав Скрипник, наздоганяючи її.

— Палкий привіт Оксані!

Вона обернулася. Альберт стояв, широко і загадково усміхаючись.

— Чому вам так весело?

— Бережіть і ось цей портрет. А то може хто-небудь взяти на добру згадку. От тільки сховати його до кишені нелегко,— говорив і значуще підморгував Альберт.

Оксана знизала плечима й запитала:

— Де ж ви тепер?

— Знайшлася робота! Іду фінагентом у райфінвідділ. Оце по довідку приходив до начальника цеху. А ви в ідальню? Піду і я. Підкріпитися треба...

Оксана їла неохоче. Їжа здавалася їй несмачною, і вона поклала виделку. Ще вранці, коли проводжала Віктора, й подумати не могла, що може трапитись така неприємна історія. Чи не Альберт вигадав ті плітки?.. Оксана дивилася у вікно. Вітерець штовхав відчинену частину вікна, і в ньому віддзеркалювалось обличчя, темні очі. Вікно рипнуло, патлата голова зникла.

У цех Пастухов повернувся раніше, ніж інші. Як майстер дільниці, він повинен підписати папери на виготовлені прилади, які ще мають поставити на два тижні під електричний струм на «старіння». Аж потім вимірні прилади будуть готові.

Біля стенда «Передовики цеху» Сергій зупинився здивований і вражений. На дошці не було одної фотокартки, яку годину тому він бачив. «Хто ж це міг?» Треба з'ясувати. Пастухов подався до заступника директора по кадрах і попросив у нього фото Оксани.

Минуло хвилин з десять. Сергій, працюючи, непомітно позирав на кожного, хто проходив повз стенд. Але робітники байдуже розходилися по своїх місцях. Сергій починав запідозрювати, що написала наклеп і зірвала фото одна особа. Світлі острішки його брів зовсім наїжачились од дум.

Андрій Шаповал тим часом сидів за верстатом і ждав, що до нього ось-ось підійде хто-небудь і скаже, що зникла фотографія технолога цеху. Але минула година й друга, а ніхто не приходив.

Ні, так довго не можна! Чому ніхто не говорить про фотокартку? Чому мовчить Сергій, чому він, як сич, надутий?

Андрій нервував. Скориставшись з невеликої затримки, він вирішив пройтися. Біля дошки він хапнувся за

внутрішню кишеню піджака. «Справді чудо!» Потім не витримав і озирнувся.

— Ти кого виглядаєш? — зненацька спитав Сергій. Андрій здригнувся. Він не помітив, коли до нього підійшов Пастухов.

— Хто?.. Це я виглядаю? Ні! То до мене мотальниця посміхнулася, — відповів Андрій збентежено.

Брови Сергія лукаво піднялися.

— Дивись мені, красеню чорнявий, щоб ти не замотався з нашими мотальницями і ланковими.

— Не замотаюсь, — сказав Андрій, червоніючи.

8

Не встиг Оберемок після засідання бюро повернутися до свого кабінету і сісти за стіл, як секретар виконкому порадував його, подавши свіжий номер «Зорі комунізму».

— Що там? Кошик з'їздив в редакцію не дарма?

— Недарма.

— Знову молотить нас?

— Не він. Свої.

— Свої. Писаки. Ніякого патріотизму не мають до рідного району! — говорив Микола Іванович, крокуючи по килиму і розмахуючи газетою. — І дуже? — запитував він, не повертаючи голови до секретаря.

— Добряче.

— Зараз почитаємо.

Оберемок сів і витер хусточкою спітнілу шию, розстебнув комір зеленого кітеля.

«Ще один письменник об'явився — Петро Стецюк з «Вільної праці». Писав би, як репетиції в клубі проходять, так ні. За Кошиком пнеться».

Микола Іванович водив очима по друкованих рядках:

І в Славинському, і в нашому, і в інших районах області серед трактористів і рілників шириться рух за звання бригад високої продуктивності праці. Тракторна бригада Івана Венжеги, що обслуговує нашу артіль, теж прагне працювати злагоджено, чітко, як бригада Максима Яременка. Але правління артілі, зокрема голова Пилип Цідибрага, погано допомагають трактористам. Ось факти...

...Зате в інших питаннях наш Пилип Юхимович виявляється щедрим. Більш як сто трудоднів подарував деяким особам. Серед них своїй кумі Маланці Гарбуз вісімдесят. А справжніх трудоднів Маланка Гарбуз має лише сорок...

Ось така «економія» трудоднів у голови нашого колгоспу!

Петро Стецюк, сількор

«Начебто без Петра ми цього не знали! Спасибі, і цей просвітив хазяїна району! Тепер розбирайся, якій ще полюбовниці і по скільки Цідибрага приписує трудоднів за ті карі очі... А в області, читаючи газету, тільки руками сплеснуть. Знову в Крем'янецькому районі, де товариш Оберемок!» — стискав кулаки Микола Іванович.

— А-а, наш кореспондент, той, що напоумив Стецюка про Цідибрагу і любовницю написати? — вигукнув Микола Іванович, побачивши Кошика на порозі кабінету. — Радий бачити тебе.

— Не я... Колгоспники сказали Стецюку, щоб написав, — спокійно відповів Віктор.

— Правильно, звичайно. Я б сам сивих і лисих парубків дубцем сік. Але можна було б і без газети... обійтись... — примружив очі Оберемок.

«Зажди, Кошик, ще поскубе тебе Данильченко за чуба. Партія не лише про критику, а й про авторитет керівників дбає», — втішав себе Микола Іванович.

— А що зроблено у нас для поліпшення організації праці в бригадах? Район у цьому році не може вийти в перший десяток. І це тому, що у нас слабкі тракторні бригади, — продовжував Кошик, переглядаючи ще раз Стецюкову статтю.

— Що ти затвердив: «Наш район, наші бригади»? — перебив Оберемок.

— Я живу тут, тому район — наш! — повторив Віктор, трохи підвищивши голос. — У нас ще слабкі бригади.

— Кінь на чотирьох — і то спотикається. Є недоліки. Але в основному все на місці, як і всюди, — одна влада, одні закони, такі ж люди і керівники.

— Але підхід до основного у нас інший.

Оберемок не стерпів і сердито стукнув купою паперів, що лежали на столі:

— Скажи, що у Славинцях знають, де закопано те головне, і мають до нього інший підхід. Як же! От що,— пригадав Микола Іванович.— У нас буде нарада активу. Поговоримо про те, як треба краще організувати працю в бригадах, а щодо відповіді в редакцію на твою статтю, то у нас є незмінна своя думка. Ми не дамо «Слідами наших виступів». Ти не секретар обкому, щоб вказувати нам. Розходився з тими бригадами, як...

Віктор перебив його:

— Звикли бачити, лише коли вам покажуть. Все жде-те нової постанови. Забуваєте про головну, видану ще в дні революції. Капіталізм треба подолати вищою продуктивністю праці. То чим же вам і займатись, як не цим?

— Хм...— підпер підборіддя рукою Микола Іванович.— А далі?

— Ви ж слухаєте трактористів і колгоспників лише на нарадах. А в полі?

— Хм...— Оберемок не зводив очей з Віктора.— Спасиби за те, що ти мене просвіщаєш. А то я про це й не подумав.

— Ви справді чи, може, жартуєте?

— З чим жартую?

— Ну, кажете, не подумали.

— Правда, правда,— відповів Оберемок так, наче поплескав Віктора по плечу.

Віктор подав Оберемкові руку.

— Будь здоров,— пробубонів Оберемок. «Важко з таким працювати. З одного боку людина як людина. А з другого — газетяр, та й годі!» — не знайшов він іншого образливого слова.

Микола Іванович квапився ще на одне засідання, де повинен був виступати.

Він з таким піднесенням виступав, що Цідибрага, на диво присутнім, гучно заплескав у долоні.

— Ох і Микола Іванович! Сказав, як гвіздком прибив. От побачите — заберуть його на підвищення в область.

Після закінчення наради Пилип Цідибрага топтався у коридорі. І коли Оберемок нарешті вирвався з гурту людей, Пилип підступив до нього.

— Миколо Івановичу, я хотів би з вами побесідувати.

— Допарубкувався? А на бесіду нема часу. Невже

кожен з вас думає, що голова райвиконкому може жити щодня без вечері? Додому треба забігти.

— Миколо Івановичу! Нащо додому? Де-небудь перекусимо.

Оберемок притишив кроки. За минулі дні він дуже стомився. Йому хотілося трохи розвіятися, відпочити.

— На моїй поїдемо,— говорив Пилип Юхимович, маючи на увазі свою автомашину.— Я вже сам навчився трохи правити. Буває часом норовиста, чортяка...

— Пий менше, а то ще в річку звалишся.

— Т... таке! — байдуже махнув рукою Цідибрага.

Сходячи вниз на вулицю, вони продовжували розмову.

— А де ж ти шофера взяв?

— Перебіжчика одного приголубив з МТС. Там такий, що на всі руки майстер — і на авто, і на тракторі, але з бригадиром і з механіком не мирився. От я його і взяв на свого «Москвича» в піку Венжезі, що пнеться просто в тракторні генерали.

В чайній сіли за стіл, що стояв окремо.

Микола Іванович не встиг переглянути меню, як з'явилася офіціантка, несучи пляшку горілки, кухлі з пивом і холодну закуску.

— Вип'ємо, Миколо Івановичу, за ваше здоров'я. Будем. О!.. Пішла, як брехня по селу. Ох і солодка ж! А тепер за успіхи у вашій роботі на посту хазяїна району,— сказав Пилип Юхимович, наливаючи повну чарку.

— Легше, легше,— застеріг Оберемок, але чарку взяв і випив.

— За хороші врожаї і високу продуктивність тваринництва,— проказав урочисто голова артїлі.— Будьмо! Її, горілочку оцю, не жувати, Миколо Івановичу! Будьмо!

— Ти хитрий, Пилипе Юхимовичу, все такі тости проголошуєш, що й відмовитися боязко. Ну, коли її не жувати, то ще одну можна.

— Яка ваша думка про статейку, Миколо Івановичу? — нарешті вирішив поговорити про насущне Цідибрага.

— Гуляти треба менше, товаришу Цідибрага! — відповів Микола Іванович і голосно засміявся.

— Ви все жартуєте. А чому вони пишуть про неполадки? Теж мені пани знайшлися — трактористи, готуй їм площу!

— Бо не можуть вони писати лише про досягнення. Твій же комірник Стецюк писав, як свинарка Уляна Найденко з вашого колгоспу добре доглядає поросят?

— Писав.

— А тепер написав, як голова приглядається до дівок і їм трудодні нараховує.

Оберемок покрутив головою:

— І сміх і гріх. Кумедія з тобою. А Стецюк добре працює? — запитав він, наче не знав, що колгоспники вже третій рік незмінно призначають Стецюка комірником.

Цідибрага був радий відповіді:

— За останній час просто-таки... змінився. Думаю, що вже не все й за вагою сходиться в коморі. Батарейний радіоапарат купив, книжок більш як на тисячу придбав,— перелічував на пальцях Пилип Юхимович.— Сам бачив: одного тільки Гоголя Миколи Васильовича купив аж шість книг, по дев'ять карбованців за книгу. Це той письменник, що про диканських відьом написав і про Тараса Бульбу...— вирішив ще й показати свою обізнаність в літературі Цідибрага.

— Здивував! А хто ж тобі забороняє купувати такі книжки?..

— Книги гарні. З картинками. На блискучому папері. Не у нас, а в Лейпцігу друковані...

— Та в тебе ж самого є власна автомашинка! Приймач! Та у вас же у селі ті антени стирчать майже на кожній хаті.

— То більше таких приймачів, дешевих, що діти в школі виготовили — «дпректорних», чи як їх... Ну, будьмо! Її не жувати!

— Так, кажеш, мудрувати став Стецюк на роботі? — перепитав Оберемок згодом.— Ой брешеш, Пилипе Юхимовичу! Дивись, щоб не став ти затискувачем критики.

— Та який я затискувач? — усміхнувся почервонілий Цідибрага і розвів руками.— А уже як є неполадки, то, будь хоч сількором, хоч самим редактором, миритися ніхто не стане. Нас же цього вчать!

Цідибрага тепер готовий був вислухати рішучий висновок Оберемка, але той мовчки їв ковбасу.

— От що,— сказав через якийсь час Микола Іванович,— думаю, що ти вже відібрав усі трудодні, що нара-

хував за...— він покладав пальцями,— за ті карі Маланчині очі, чи які там.

— Воно б не так було образливо, якби газета в особисті справи не втручалася. А може, мені жінка вже не подобається? — знову розвів руками Пилип.— Кому ж яке до того діло? — рука його потяглася до графина.— Хіба я не виконую м'ясоздачу, молокопоставки? Га? Ви скажіть, виконую я чи ні?

— Так,— відповів Оберемок, дивлячись на Цідибрагу каламутними очима.— Але як ти той... викручуєшся? У тебе ж тваринництво не на висоті?

— Як? — усміхнувся Цідибрага.— Мене ж газета дубасила за те, що я не заощаджую трудодні. А я їх економлю, приміром сказати, на спорудженні хлівів для скотини. Де лісу візьмеш у нашому степовому краю? Товкачів посилати під Брянськ чи в Архангельськ? А могоричі чого варті? Хе!.. Краще частину коштів кинути на закупівлю,— зовсім притишив голос Цідибрага,— худоби і масла для здачі... Ну, вип'ємо, Миколо Івановичу, за виконення усіх планів.

Оберемок сказав стомлено, думаючи про щось своє:

— Ой, наче й хитрий ти, Пилипе!..

9

Вранці майже одночасно з Альбертом прийшли до Віктора знайомі випускники десятого класу — двоє юнаків і дівчина — порадитись, куди краще подати заяви вчитися. Юрій і Галя хочуть подати документи до університету на факультет журналістики. А Іван на фізичний.

— А як ви уявляєте журналістську роботу?

— Ну-у. Багато їздити, бесідувати з людьми і писати про них,— став розповідати Юрко.— Матимемо фотоапарат з об'єктивом «Юпітер-8». Будемо літати в Чехословаччину, в Болгарію. А звіди нариси надсилатимемо в «Огонек», в «Известия» і в «Правду».

Галя допитливо поглядала то на Юрка, то на Віктора. І, почервонівши трохи, сказала:

— І наговорив же ти.

— А що?

Засміявся й Іван:

— Так тебе й пошлють у Болгарію. А з Григорієм Васильовичем Потребняком в нашу місцеву газету не

хочеш писати? А пішечки в Довгеньке не хочеш пройти-ся за статтею для газети?

— Після університету? У Довгеньке? Двадцять п'ять кілометрів пішки? — здивувався хлопець.

— Ще і в дощ холодний,— додав Віктор.

Оченята Юрка розгублено забігали.

— Чого очима кліпаєш, Юрку,— звернувся до хлопця Іван.— Ось Віктор Кошик працює ж у наших селах, і пішки часто ходить, і не думає, що його пошлють у Болгарію. А ти гнеш одразу на вершину Еверест.

Альберт Скрипник не брав участі у розмові. Він стояв спиною до присутніх і нишком розглядав книжки. Потім з полиці етажерки він узяв фотоальбом і почав неквапливо перегортати аркуші.

«О! Диво!.. Щастить же мені на фотокартки. Там Андрій Шаповал влип в історію з фотокарткою. Тут наклеюється... Віктор та ще якісь у цивільному одязі стояли з двома німецькими солдатами. Віктор ще й усміхався. Видать, весело було йому! Та де там! Не солдата обіймав Кошик, а есесівського лейтенанта!» Альберт закліпав очима. Під час окупації України фашистами він був дома і форму есесівських військ добре запам'ятав. «Диво-диво! А тепер Кошик інших вчить, як жити...»

Альберт від такої знахідки навіть перестав слухати розмову десятикласників з Кошиком й не помітив, коли вони покинули кімнату.

Та ось і Віктор. Він запалив цигарку й сів коло Альберта.

— Мені з вашої редакції написали, щоб я звернувся до вас,— почав Скрипник.— А все через критику, товаришу Кошик, я змушений терпіти. Всі бояться критики, тому і не влаштуєшся, куди хочеться. Дізнався я, що комірник Ткаченко випив спирт, призначений для промивки деталей, і — бах до журналу. Та, на біду свою, загубив копію вірша того. От і стало відомо, хто автор, і без журналу...— він зітхнув і додав: — Звільнили ще з одної роботи.

— Не розумію, до чого тут спирт. Вас звільнили тоді тому, що ви кілька разів спали на варті. Я переглядав у директора накази з попередженнями і, нарешті, останній. Ви понаписували, що звільнили вас за критику, що в Радянській країні не може бути безробітних, а тим часом скаржитесь, що ви безробітний. І все ж директор

знову пішов вам назустріч: він пропонує вам учитися на табельника.

— Знайшли дурня! На табельника! Та я курси викладачів мови закінчив! — обурився Скрипник.

— То чому ж вам відмовили в міському відділі народної освіти?

— Кажуть, що нема місць. Я на них до газети — бах! Коли прийшла відповідь, написав заяву. А мене не взяли.

— Знаю, що відмовили.

— Побоялись, що я їх буду критикувати, — поквапився пояснити Альберт.

— Заяву я тут читав разом з вашою справою, що одержав у редакції. Вам треба було написати стисліше. В ній — тридцять дві помилки. А чому вас не влаштувала робота у фінвідділі?

— Ходити багато треба, а в мене здоров'я слабе.

З хвилину мовчали. Потім Альберт боязко озирнувся і сказав пошепки:

— Андрій Шаповал може вам життя скрутити. Ваша дружина — жінка вродлива, а він, як примічають люди, клинці до неї підбиває. То, може, через це вона й потурає його витребенькам у цеху.

Віктор стиснув руки.

«Ох і дав би я тобі під щелепи за інших обставин!» — подумав він і спитав ввічливо:

— То що ви хочете?

— Хочу, щоб директор дав попередню роботу або іншу підходящу, наприклад, на місце Ткаченка. Я... я ще і в «Правду»...

Віктор запалив цигарку і криво посміхнувся.

— Не раджу. Ідіть учитись на табельника. З вами ще панькаються! Так я і редакторові напишу — панькаються.

Скрипник скося позирав на Кошика.

— Дякую за консультацію, — сказав після тривалої мовчанки й підвівся. — Можна йти?

— Можна.

«А може ж і такий лучитися поруч у бою, — подумав Віктор. — Ну що ж, там, мабуть, питання простіше: або — або».

Альберт же міркував своє: «Так ти допомагаєш?! Я напишу кому слід. І що з есесівським лейтенантом стояв обнявшись, — в органи держбезпеки напишу! Не»

хай розберуться, що за птиця сидить на посаді кореспондента! Засміється ще цей Віктор на кутні!»

Він машинально потер руки, як від холоду. Повернувшись же до Віктора, сказав:

— Я пішов, товаришу Кошик!

— Ідїть,— стомлено відповів Віктор.

— А за Оксаною Василівною і Андрієм я радив би по-дружньому... слідкувати уважніше,— прошепотів Альберт, приклавши долоню до рота.

— Мамо! — раптом вигукнув Віктор не своїм голосом.

Од крику цього Альберт здригнувся і завмер нерухомо.

— Мамо! — гукнув ще дужче Віктор.

Відповіді з другої кімнати не було. Очі Віктора налились кров'ю. Він дихав важко, крізь стиснуті зуби.

— По-дружньому радиш слідкувати? — ледве вимовив Віктор.

— По-дружньому,— промимрив Альберт, ще не розуміючи, чому лютує його співбесідник.

Віктор раптом схопив Альберта за петельки так, що гудзики відлетіли геть, а правою рукою вдарив його по щоці, аж виляски пішли.

— Це по-дружньому,— примовляв він.— Це за Оксану... А це за Пастухова... А це за всіх людей, яким ти морочив голову наклепами.

І Віктор ударив лівою.

— Чому ж ти не відбиваєшся? Чому ж ти трясешся, як спійманий заєць? Чому «рятуйте» не кричиш? Ну?

Кошик замахнувся ще. Та рука ударилась об рамку фотокартки, що висіла на стіні, розбивши скло.

— Я... я... я не... б... буду більше. Йї-богу, не буду...— Побілілий як стіна Альберт тремтів, заїкався.— Я не буду... і до суду... суду подавати не ста... стану.

— Нашого суду я не боюсь... Ти його бійся,— сказав тихше Віктор.— А зараз витрись, позбирай свої гудзики... і геть,— він махнув рукою.— Біжи скаржитися.

Віктор одвернувся, нервово шукаючи в кишенях піджака цигарки. Він чув, як шморгав носом Альберт, як повзав він по підлозі, збираючи свої гудзики. Минуло ще кілька секунд, грюкнули дївері.

Стукав дзвінко годинник, відраховуючи все нові й нові секунди.

«Мовчанка — знак згоди! — так вирішив Пилип Цідибрага після вечері з Оберемком.— Петро ще жалкуватиме, що писав статті».

Чимало днів вичікував Пилип Юхимович, але нагоди віддячити Стецюку не траплялося. Та одного разу Цідибрага сказав своїй кумі:

— Готуйсь, Маласю. Обріжемо крила дуже грамотному Петрові. Що робити тобі і коли, я дам знати.

В перший день молотьби, повертаючись додому, Пилип Юхимович відкликав Маланку, яка працювала біля віялки, за стіг соломи — там їх ніхто не бачив.

— Маласю, треба замінити мішок насінної пшениці на мішок з послідом.

— Таке! А як же я це зроблю?

— Ци-и-ть! — підніс палець до губів Цідибрага.— Тихше треба.

— Страшно якось,— промовила Маланка, озиралась.

— Таке скажеш! — махнув він рукою.— А то приємно, що він нас з тобою осоромив на всю область? Так і жди, ще напише. Його навіть в районі начальство не любить. Я знаю. Ну, Маласю!

В чистому небі літали, як стріли, швидкі ластівки. Гомін на току уже давно вщух, осів і пил на скирти, стоги соломи і полови, на стерню.

— Ой, боязно ж...— промовила Маланка.

Жнива для комірників — пора гаряча. Хліб — державі, хліб — на трудодні колгоспникам і трактористам, хліб — на насіння. Комірник стежить, як очищають зерно, сортують його, відповідає за збереження хліба. І Петро на посту з раннього ранку й до ночі. З блокнотом, олівцем. І на току, і біля комор. Надвечір він зайшов додому перекусити.

Старенька мати подала кухлик холодного молока, краєць житнього хліба й поскаржилася, що борщ так і стоїть незайманим.

Не встиг хлопець сісти за стіл, як у вікно постукали.

— Петре! До комори. З току пшеницю привезли,— гукнули знадвору.

— Чому так пізно?

Він підвівся, взяв милиці.

— Я, мамо, пішов до комори.

— Іди. Нехай вони тобі вночі більше не возьмуть. Чи дня мало?..

В той час, коли Цідибрага і Маланка готували Петрові пастку, Альберт Скрипник виношував план помсти Вікторові. Він ненавидів кореспондента, але після того як Кошик дав йому під щелепу, в серці закипіла така лють, що Альберт відчував у собі сили знищити свого ворога.

Альберт почав жалкувати, що не дав здачі Вікторові. Можна було б ударити його щосили ногою або чимсь важким, нарешті, можна було штрикнути ножем. О, як би він накинувся на Віктора вчором з засідки — і ножем у спину. Та все ж цього не сталося в квартирі Кошиків. Здачі він не дав, а почав говорити, що більше не буде, що навіть до суду подавати не буде. Від чого б це? Адже, здається, Альберт не слабкіший від Віктора.

Згодом він почав себе втішати. «Що бійка? Навіщо з таким, як цей парашутист, витратити свою хоробрість, що може згодитися для інших сутичок з другими? Треба бути мудрим! Час уже — двадцять восьмий рік минає! Мудрим треба бути! І тоді клятий Віктор засміється на кутні. Вирішено!»

Альберт напише в усі інстанції державної безпеки, що Кошик заплямований в роки війни, що мав друзів есесівців. Нехай з'ясують.

Але про це можна трохи перегадом, вже після того, як дізнаються, що нинішній кореспондент в роки війни обнімався з ворогами!..

Альберт писав уночі і вдень. Писав правою і лівою. Писав, навмисне змінюючи почерк і роблячи помилки й без того у не дуже грамотному листі. Писав від імені старого робітника, писав від імені молочниці, що ніби носила Кошикам сметану і бачила фотокартку, на якій зображений Кошик, обнявшись з ворогом. Писав від громадянина, що завжди готовий допомогти органам безпеки знешкоджувати ворожих лазутчиків. Тільки від свого власного імені не писав Альберт.

Але це була лише половина задуму. Альберт побоювався, що Віктор у разі чого може здогадатися, що автором листа є Альберт, і розповісти про сутичку в квартирі. А що, як викличуть Альберта? Е-е, ні!

Десь на п'ятий день після бійки Альберт поштою послав Вікторові листа, над яким він довго сидів і який переписував кілька разів.

Товаришу Кошик!

Всі ці дні я майже не з'являвся на люди. Я весь час думав про своє життя і вирішив, що помилок наробив повен мішок. За нашу з Вами різку розмову я можу сказати лише спасибі Вам. Я прозрів! Ви можете мені вірити, можете не вірити, але в мене є мужність. Я засуджую свою поведінку в минулому. У мене є бажання жити, працювати, як той же Пастухов, як Ви, Вікторе!

З пошаною до вас *Альберт Скрипник*

Альберт познайомився навіть з листоношею, що носила пошту по вулиці, де жив Кошик, цікавився, чи отримав Віктор червоненький конверт. Але були жнива, і Віктор в ці дні у віддаленому і відсталому по хлібоздачі районі випускав виїзну газету.

Стривожений невідомістю, Альберт повертався додому. В органи безпеки він напише. Тоді й комар носа не підточить: Кошик і не подумає, що це робота Альбертових рук. А Віктора, якщо й не посадять у тюрму, то, в усякому разі, нерви йому насмикають як слід. Альберт потер від задоволення руки. Побачивши фотографію, він упевнився, що Віктор вийшов сухим з води, обдури командування. Сходи, перевір, що там витворяв він у тилу ворога! Може, він завербована переміщена особа? А ордени вороги зняли з убитого героя й начепили цьому Вікторові. Можливо, у нього й партквиток підроблений. Вороги на все здатні! А чому міжнародному імперіалізму не послати свого агента в пресу, щоб затискував справжню критику? Лазутчики крутяться не лише біля аеродромів і заводів оборонного значення, але й тут, у Крем'янці. Капіталісти на все здатні.

І Скрипник з нетерпінням став чекати.

Якось вранці на вулиці він зустрів Оксану. Вона йшла з базару.

— Добрий день! — привітався Альберт, переводячи дух. — За скільки ж карбованців ви спіймали сома? Чималенький! Та я більших ловив. Хороша, царська риба!

— Слизька дуже, — сказала бридливо Оксана, зупинючись.

— Оксано Василівно! Знаєте? Я дурень.

— Цього я не сказала б,— зауважила серйозним тоном Оксана.

— Йй-бо, дурень!

— Довго думали, що дійшли до такого висновку?

— Довго. Якби не розмова з вашим Віктором, то, може, й зараз був би дурнем,— засмученим голосом говорив Альберт.— Я листа Вікторові написав. А його нема, кажуть.

— Нема. Газету випускає в Петрівському.

— Газету маленького розміру? Як наша районна? — спитав Альберт.— Привіт товаришу Кошику, коли говоритимете з ним по телефону.— Він ще тупцювався на місці.— А сом добрячий! — усміхнувся він, намагаючись не дивитись Оксані у вічі.

— Слизький дуже.

Оксана пішла угору по вулиці.

«Це добре, що я зустрів її,— міркував Альберт.— Велике діло впливати на чоловіків через жінок, та ще таких, з тоненькою талією. Ця Оксана скаже йому, що я пригнічений горем».

11

Увечері Кошки пішли до річки, в улюблене місце Віктора. Густий садочок наче звисав над крутим берегом. Абрикоси і вишні, здавалось, от-от зірвуться й полетять у прірву. Над лісом, що підступав до річки зліва, висів повновидий місяць.

Оксана розповідала чоловікові про зустріч з Скрипником.

— Говорив він жалісно, та я йому не вірю ні на копійку і тобі не раджу.

— Може, він справді взявся за розум? А може, тільки прикидається овечкою? — знизав плечима Віктор.— Та хай йому. Будем дивитися краще на потойбережний ліс. Який він таємничий, сизий. Так здається, ніби стоять причаївшись полки, готові до наступу... А місяць?

— Як кавун,— сказав Петрик. Примруживши очі, він сидів у батька на колінах.

Віктор притулився губами до голівки сина.

— Молодець. Знайшов порівняння.

Оксана вдала, що лише зараз помітила Петрика.

Повітря, сповнене запахом скошених хлібів і степових трав, світилося місячним сяйвом, над доріжкою води,

що повилась між горою і лісом, здіймалась легка сиза пара.

— У такий вечір тільки мріяти,— прошепотіла Оксана.

— Мріяти... ким ти будеш? Як писали ми колись контрольні роботи в школі,— промовив Віктор.— Де ті роки?..

— Невже Олег Римар приїде до нас з своєю дружиною? — раптом запитала Оксана.— Він з тих, котрі люблять шик! Мені здається, що ви, хоча й в одній установі, а немов чужі. В школі теж у тебе з ним не міцна дружба була. А про життя й говорити годі. Це не школа. У кожного своє. І це своє розрізняє навіть друзів нерозлиийвода. Правда ж? Зараз для тебе Максим Яременко ближче, ніж Санько Сіроштан?

— Моїх справжніх друзів по школі на війні вбито. Та вони в серці, в пам'яті. Вони в моєму синові,— мовив задумливо й журно Віктор.— Які хлопці! Авраменко, Рагозін, Світлицький! А ось Зубровіна, Колтунова, Агеєва, Дзеніса, Озолса, Панасюка і навіть старика Порфільєва, цих живих я іноді відчуваю поруч. Може, тому, що час від часу листуюся з ними?

— Може.

— Оксанко, люба! До мене приходили, я вже казав тобі, десятикласники. Іван таки схопив трійку з іноземної мови. Його не прийняли до інституту. Допоможи йому влаштуватися.

— Піде твій Іван до Андрія учнем...

У Віктора защеміло серце.

— Теж учитель знайшовся з чорними кучерями! За ним Марійка побивається, як риба об лід, а він зітхає за тобою...

— Ти ревнеш? Це нова риса в твоєму характері,— усміхнулася куточками губ Оксана.— У позаминулу неділю Андрій мені навіть букет квітів подарував.

— Це в лісі, над річкою? — заблимав очима Віктор, відчуваючи, як його бліді щоки починають горіти.— І ти мовчала донині?

— До цієї хвилини я не говорила тобі, що мені не дуже хочеться, щоб ти їхав до Ленінграда,— відповіла тихим голосом Оксана.

— А?.. Ти Світлани боїшся?

— Ні. Не боюся,— промовила вона, прагнучи бути спокійною.

— Андрій не доріс до тебе. І його квіти мене зовсім не бентежать! — сказав Віктор і подумав: «Чому ж все-таки вона раніше не сказала мені?»

Йому раптом уявилося, що Оксана може піти від нього з іншим. Хіба такого не буває в житті? Кожна районна газета щодня друкує оголошення про розлуку. Оксана буде чужою. Та сама Оксана, котра прилетіла у грізний латиський ліс, у самісіньке пекло, утверджуючи серед вогню, горя і смерті любов. Невже він до сьогодні погано цінив таку любов? І тому мусить втратити найдорожчу людину, друга. Ні, тільки ідол може не поважати таку любов.

12

Редактор Єнченко і завідділом Діденко обговорювали з Кошиком деталі його подорожі до Ленінграда.

— Добре, я не забуду,— говорив Віктор, занотовуючи окремі думки редактора і Матвія Кузьмича.— Мені можна йти?

— Поспішаєте? Дружина, напевне, чекає.

— Так. Приїхала проваджати. Та й разом поблукаємо по місту,— відповів Віктор, підвівшись.

Він був у синьому костюмі з тонесенькими білими смужечками, що губилися проти світла, у вишитій матір'ю сорочці, в нових світлих черевиках. Віктор стояв, дивлячись на редактора, і накручував на палець ремінь своєї витертої, пошкрябаної польової сумки.

Єнченко зауважив, кивнувши на сумку:

— А цей трофей не підходить вам зараз... Так, кажете, дружина ваша тут? Чому ж у коридорі сидить? Покличте дружину Кошика, будь ласка, сюди, Матвію Кузьмовичу,— звернувся він до Діденка.

Оксана увійшла в легкій, як хмарка, білій сукні і білих босоніжках. Вона здивовано, швидко поглянула на Віктора, мовляв, нащо мене покликали, й привіталась.

— Ось яка ви, дружина Кошика? — посміхнувся редактор, підводячись їй назустріч.— А я Єнченко, той самий, кісточки якого, напевне, ви з Віктором перебирали не один раз.

— Що ви? — вигукнула Оксана, почервонівши.

— Та я не ображаюсь, якщо й було таке... У вас сумочка гарненька біла, а погляньте ось на його ридикюль,— узяв редактор Вікторову польову сумку.

— А не я тобі говорила? — зиркнула вона на чоловіка і знов до редактора: — Та його хоч ріж — не слухається.

Віктор винувато позирав на дружину.

— Згоден. Сьогодні куплю нову, кирзову. Нехай уже вам, Олександрє Андрійовичу, полегшає,— промовив Віктор.

— Мені полегшає і вам теж. А ви, товаришко Кошик, не хвилюйтесь,— звернувся редактор.

Увійшов Яків-довідка. Побачивши Оксану, він сказав:

— Вікторова дружина? Це про вас якийсь «пасив» написав в листі за номером дві тисячі сорок вісім?

— Мабуть, про мене,— відповіла Оксана, знайомлячись з Рогозою.

— Олександрє Андрійовичу! Тільки що я одержав з Крем'янецького району лист від Петра Стецюка,— говорив Яків.

— Це від того, що про Цидибрагу писав і його любовницю?

— Так. Ось лист. Стецюка зняли з роботи і звинувачують в крадіжці шістдесяти кілограмів зерна!

— Стецюк не міг украсти! — сказав упевнено Віктор.— Тут тхне помстою.

Єнченко кілька хвилин читав лист, деякі місця переглядав удруге. Худорляве обличчя його похмуріло.

— Лист прибав авіапоштою,— додав Рогоза.

— Ви сядьте, товаришко Кошик. Прогляньте ось журналі з Болгарії, з Чехословаччини,— сказав редактор. А ми поговоримо, як бути...— Він задумався.— Треба розслідувати цей факт.

З якимсь аркушиком у руці увійшов Таран. Оксану він не помітив і зупинився біля редактора. Таран запитливо подивився на Рогозу, видно було, що він уже знає про випадок із Стецюком.

— Я теж гадаю, що треба об'єктивно розслідувати,— промовив Таран.— Я не думаю, щоб Кошик помилився у виборі кореспондентів.

— Помилитися, звичайно, можна. Але Стецюку я вірю,— сказав Віктор.

— Треба розслідувати,— підтримав Таран редактора.

— Це міг би зробити Віктор,— висловився Рогоза.— Це його кадри, його куш. Людей там він знає добре. Але ж він іде до Ленінграда.

Віктор напружено думав, уявляючи, як важко зараз Петрові. «А може, справді? Ні! Ні! Петро не винен!»

— Олександрє Андрійовичу! Я поїду туди, в колгосп. Я наздожену товаришів. А затриматися на день-два доведеться,— сказав Віктор.

— Що у нас — людей нема вас замінити? — заперечив редактор.— Ось Рогоза може поїхати, Таран...

— Звичайно,— погодився Таран.— До того ж я планую побувати в тій групі районів.

— Тобі доведеться поїхати, Антоне Миколайовичу,— подивився редактор на Тарана.

Той відповів стримано:

— Я завжди готовий виконати завдання редакції. Можете не турбуватись, розберусь об'єктивно, справедливо,— поглянувши на Кошика, додав: — Я певен, що Віктор Федорович має рацію, наперед стаючи на захист нашого сількора.

Віктор і Оксана вийшли на вулицю.

— Ти про Петра думаєш? — спитала дружина.— Будемо сподіватися, що справедливість переможе. Я теж певна, що Цідибрага все підстроїв. Ходімо сумку тобі купувати,— нагадала вона.

— Краще що-небудь купимо тобі та Петрику.

— Це ти в Ленінграді встигнеш зробити. А зараз я хочу в кіно.

— Зайдемо спершу до Римаря.

Олег, здавалося, не хотів випускати з обіймів своїх земляків, друзів дитинства і юності.

— Оксана! Ти така ж... Неначе квітка... Просто... Слів не знаходжу! Сідайте, будь ласка... Чув я, Вікторе, що трапилося з твоїм сількором. Гадаю, що Антон Миколайович розплутає клубок і все уладнає. Людина він принципіальна, об'єктивна. Я теж було хотів завітати до вас, так ти ж їдеш до Ленінграда. Без тебе провідати б Оксану не проти, так...

Жарт цей не сподобався Оксані, і Олег поквапився заговорити про інше:

— Ледве не забув. Новина! Я одержав квартиру. В центрі міста. Двокімнатну. Ізольовану. Поки що підійде для нас двох. Запрошую на новосілля.

— Мені ж треба збиратися в дорогу, Олег,— відмовився Віктор.

— Як твоя дружина? — нарешті поспитала Оксана.

— Нічого. Їх,— назвав він свою милу у множині й усміхнувся,— їх ще треба влаштувати після закінчення театрального інституту. А це не проста річ.

Оксана зиркнула на Олега спідлоба й сказала:

— Нам пора. Ще Степанка треба провідати.

— А часу в нас обмаль,— поглянув Віктор на годинник і підвівся.

— Всіх благ! Матеріальних і духовних! — підняв обидві руки Олег.

Кошки вийшли. Римар витер хусточкою спітніле чоло.

«Все йде непогано в житті. Ось лише цей тип, як скалка, внизався в саме серце. Заважає йти вперед, йти вгору. Невже таємна війна з ним буде продовжуватися ще довго? Чому його не вбили німці, не повісили гестапівці, айзсарги?.. Та чого це я, власне, боюся? Я людина чесна. Що Віктор може довести, доказати, коли він пам'ятає лише один отой осінній день сорок першого року. А хіба одна людина свідок? Тоді будуть звинувачувати і його самого, чому він не пристрелив втікача чи зрадника. Отже, він сам цьому потурав, сам, мабуть, хотів перейти у ворожий табір, не вірячи в перемогу своєї армії. Психологія — штука складна. Отак, Кошки. Хе! Не опускай голови, Олег. Треба тільки вміти знаходити своє місце в цьому справді многогранному й складному життєвому вирі. На те й голова на в'язах!»

13

Антон Таран поїхав у Крем'янецький район. Тепер він міг спокійно переговорити з потрібними йому людьми.

Про Стецюка Антон Миколайович відразу розпитав Оберемка. Той ні проти Стецюка, ні за нього. Факти повинні говорити самі за себе. Розмовляв Таран і з самим головою колгоспу Цідибрагою, з котрим зустрівся у виконкомі і мав їхати в село.

— Самому не віриться,— говорив Пилип Юхимович, запрошуючи Тарана в кабінку «Москвича». — Прошу сідати товариша обласного редактора. Отож, кажу, самому не віриться, що Петро міг дійти до такої ганьби. Жаль мені його — інвалід, сількор, комсомолец. От і зрозумій. Та-ак! Чи мало у нас ворогів було під личи-

ною добрих людей. Ще й яких ворогів! — зітхав він.— Жність!

— Акта ви склали про нестачу зерна? — спитав Таран, думаючи про ворогів.

— Аякже! Склали. Та до прокурора я ще передавати не буду. Жаль якось хлопця все-таки. Ще й писав колись на мене. Можуть подумати різне. Я кажу щиро, що є на серці. А не було б тої замітки у вашій газеті, Петро уже б завтра сидів на лаві підсудних.

— Душевна людина ви,— зауважив Таран.

— Уродився отаким простаком! — махнув рукою Пилип Юхимович, ображаючись на свою долю.

— Значить, ви певні, що Петро вкрав?

— Можете перевірити. Десь зерно сховав, що й не знайти. А книжок накупив скільки, приймач. Це ж за які грошики? Видать, не раз він запускав руку в кишеню нашої артілі. Та клубочок скільки не вийся, а кінець буде. А до газети пописував для того, щоб на місці його побовувались. Я так думаю,— говорив Пилип Юхимович, повертаючи голову назад, до Тарана.

«Та що тут перевіряти? Факт крадіжки є. Оберемок ні «за» ні «проти». Цідибрага, певне, правий. А неправий, то що я? Слідчий? Головне, що Стецюк — «кадра» Віктора. Ось яких він сумнівних людей залучає в актив!» — думав Таран, розглядаючи поле, що простелилося з обох боків дороги.

— Це ваш власний «Москвич»?

— Мій.

— А молотьба як проходить у вас?

— Тільки почали, а тут оце з комірником неприємність. Незабаром наладиться. А так живемо нічого,— говорив Пилип Юхимович, похитуючись на вибоїнах.

— А вже непогано, коли власну машину маєте,— зауважив Таран і замріяно прикусив губу. «Що, якби я написав нарис про оцього голову колгоспу? Людина він зовні грубувата, колоритна, народна. А в душі Пилип щирий. Має власного «Москвича». Хіба це не паросток нового у нашому житті? А коли описати його переживання? Як не хочеться йому віддавати під суд Петра, по суті, злочинця, бо того знають люди, як автора заміток. Та таку ситуацію не кожному письменникові знайти! «Напишу! — вирішив Антон Миколайович і усміхнувся задоволено.— Напишу! Але чи схвалить такий нарис редактор? Що скаже Кошик? Та пусте. Для Москви напи-

шу. Для «Огонька»! І фото вишлю їм! Ось нехай і покусяють тоді пальці Єнченко і Кошик. Це справді здорово!»

— Знаєте, а в мене визріває задум цікавого нарису про вас.

— Діло ваше,— промовив удавано байдуже Пилип Юхимович.— А чи надрукують після того, як Петро писав?

— Не надрукують, то я використаю це для своєї майбутньої книжки! — піддав пари Таран.

— О? Та ви письменник справжній! — Він раптом усміхнувся.— А знаєте, я навчився правити своїм «Москвичем». Ану, Сашко, посунься.

Пилип Юхимович саяв, тримаючи баранку власної машини, про яку знає весь район, а може, визнає й область, уся країна. Доволі на кониках їздить по полях. Техніка! Хотів обминати вибоїну на дорозі, в цю ж мить кермо перестало слухатися. Машина, підстрибуючи, круто завершила вбік.

Антон Миколайович, підскочивши, боляче вдарився об низьку стелю «Москвича».

Шофер вихопив кермо із рук хазяїна.

— Гей ти, чортяка, як крутонуло! — лаявся Пилип Юхимович.— Ба, яка норовиста...

Все ж машину зупинили: зігнуто крило черкало по землі. Тарану довелось вилізти. Ставши на тверду землю, він кілька разів підігнув і випростав ноги, потім витер хусточкою піт з чола, з шиї і зігхнув.

— Вашого колгоспу поля? — Антон Миколайович окинув оком бурякову плантацію.— А чому трактор стерню не лушить? — поцікавився він, перевівши погляд на поле по той бік дороги.

— Мабуть, читає агітатор трактористам газету,— говорив Пилип Юхимович, відвернувшись. А сам думав: «Це ж наші не згребли соломуму...» — У нас політично-масова робота поставлена, як і вимагають. О, Сашко вже крило вирівняв. Поїхали.

Пилип Юхимович змовк, чекаючи, що скаже гість. Може, той захоче піти на поле. І тоді — біда!

Але Таран уместився в машині, він думав лише про нарис. Цідибрага голосно повторив:

— Чи, може, сходимо до трактористів...

Вмить він зблід: від трактора бігла людина і розмахувала кашкетом. Що вона вигукувала, Цідибрага і сам

не почув, і іншим не дав почути, бо раптом затяг першу ж пісню, що наверхлася:

Поза лісом зелененьким,
Поза лісом зелененьким,
Брала вдова льон дрібненький...

— Поїхали, Сашко! Як то кажуть, на повних парах до села!

«Справжній, тонкий гуморист оцей Пилип! Народний тип!» — думав Таран.

Сашко сів поруч гостя, щоб затулити від нього віконце, крізь яке було видно тракториста, що біг до машини.

«Москвич» рушив, і за ним потягся хвіст куряви.

Гість обмацав свою голову, знайшов невеличку гулю на тім'ї і незадоволено скривився. Але вирішив не думати про погане. «Головне — шукати нові паростки для майбутнього нарису!»

— Ну, як там у місті? Давненько я не був, — знову почав розмову хазяїн машини.

— А ви приїжджайте на своїй машині. Коли забажаєте, можете й до мене завітати. Я дам адресу.

— Спасибі, спасибі. Обов'язково поїдемо. Га, Сашко? Хоч за столом порядним посидимо та рибки морської покуштуємо. Да-а! — зітхнув Пилип. — А тут усе робиш, клопочешся, турбуєшся і знову ж таки комусь не догодиш — чи то Кошику, чи Стецюку. За всі труди праведні тебе ще й по шиї!

— Багато інколи бере на себе Кошик, — зауважив тихо Таран. — Молодий ще. Ну, ніби практикант в газеті.

— Диви! Я думав, що він таки газетяр. А він, виходить, гірше знає роботу, ніж я свого «Москвича», — повеселів Пилип Юхимович. — Он яке діло! Спершу прошу товариша обласного редактора до мене пообідати. Тпру, машино! Приїхали!

Стецюка в селі не було в цей день, і Таран полегшено зітхнув.

Після обіду він з Цидибрагою їздив по господарству на «Москвичі». Зустрічаючись з колгоспниками, Пилип Юхимович хвалився: «Товариш писатель приїхав з редакції написати про наш доблесний труд. Ось які діла».

Довго не затримуючись на одному місці, голова колгоспу і гість їхали далі.

Та ось машина зупинилася біля крутого обриву. Внизу срібляста смуга води звивалась поміж зеленими луками. До самого обриву кучерявився темно-синій ліс.

Повільно пливли по луках тіні від пухнастих хмар. Далеко на сході ріка звертала на північ, попід високі гори з білими крейдяними плямами.

«Обов'язково опишу цей краєвид,— думав Таран.— І ось на цьому фоні мчить «Москвич»: голова артїлі їде в поле».

— Чудесний краєвид! — промовив Таран і, доставши з портфеля ФЕД, звернувся до Цідибраги:

— А тепер станьте коло машини. Ні, вилазьте з неї і дивіться на поле. Можна й усміхнутися. Картуз не підійде. Візьміть мій бриль. Ось так,— промовив він, пораючись біля голови колгоспу.

— Так це в «Огонек»? — спитав шофер.

— Спробуємо і в «Огонек». Спробуємо,— метушився Таран.— Ось так... Знімаю... Готово! Спасибі, Пилипе Юхимовичу.

«Ой ловкий же який! Ой розумний, кат його забери! — думав Цідибрага.— Оцього б нам у район замість того зубастого Кошика».

Петро Стецюк не з'являвся і ввечері. «Що ж, я бігати за тобою не стану. Справа ясна і так. Факт нестачі зерна є. Помилився, помилився Кошик, зарахувавши в свій актив Петра. А він насправді є пасивом, як каже Яшадовідка. Ще й який пасив! — думав Таран, збираючись їхати в райцентр.— Та кінець кінцем я не слідчий!..»

Сутеніло, коли Пилип Юхимович проводжав гостя.

— Заїжджайте ще,— говорив люб'язно Цідибрага, подаючи величеський пакунок.— Не перекиньте. Це медок.

— Що ви? Що ви? — відсахнувся Антон Миколайович.

— Не зобижайте мене. Це мій власний. А то в городі свіженького й не купиш. Будьте ласкаві.

Сашко вже поніс бідон, замотаний рушником, у кабінку. Таран посварився пальцем на шофера й спитав у Цідибраги:

— Кажете, з власної пасіки?

— Йй-бо! Хіба ви не бачили в мене п'ять вуликів у садочку?

— Бачив, бачив,— пригадав Таран.— А прибуде Стецюк, то перекажіть йому, нехай він завітає до мене в Крем'янець. Я буду в готелі. Бувайте здоровенькі!

Машина помчала вздовж мальовничих берегів річки й незабаром зникла в сутінках.

Літак здригався і ревів. Та ось він рушив, набираючи швидкість, і відірвався від землі. Будинки, дерева, зелені масиви парків, стрічки доріг, сірі заводські корпуси — все, що було видно крізь ілюмінатор, якимось дивно пересувалось то вверх, то вниз. Так було з хвилину, поки літак робив коло, набираючи висоту.

З глибокого синього неба в ілюмінатор лилися сонячні промені. Віктор сидів у м'якому з похиленою спинкою кріслі, і відчуття висоти сповнювало все його ество. Він повернув вентиляційну трубку над віконцем, тонкий струмінь вітру вдарив йому в обличчя. Так краще.

— Як почуваете себе? — запитав один з членів делегації, на вигляд робітник.

— Нормально, — відповів Віктор, кладучи голову на відкриту білим чохлам спинку крісла.

— Мабуть, вперше летите?

— Хіба помітно?

— Трохи. Ви так зацікавлено розглядали ілюмінатор, крісло, доріжки на підлозі, — перелічив той ознаки, які свідчили, що Віктор був на літаку вперше.

— Не вгадали. Я літав, але без комфорту. В роки війни парашутистом був.

— А-а! Порівнюєте, як було тоді і як тепер? — засміявся простодушню Вікторів сусід.

— Порівнюю.

— Невесело вам тоді літалось?

— Співати і танцювати не хотілось, — відповів, думаючи про своє, Віктор.

— Угу! Ви мені подобаєтесь, — раптом сказав робітник. — За те, що правду кажете, подобаєтесь. Прізвище мое Марченко, токарь із тракторного заводу, — він простягнув руку.

— Я вас знаю. Про вас писав Діденко.

— Правильно!

— А я кореспондент «Зорі комунізму».

— Про вас я вже теж розпитав у товаришів.

— От ми й знайомі, — сказав Віктор. — А в Ленінграді ще краще познайомимось.

«А все ж таки добре летіти в такому літаку, коли внизу по ньому не стріляють зенітні батареї, коли потім не треба стрибати з цього літака в гості до ворога!

Хороша штука — мирне життя!» — аж засміявся Віктор і склепив повіки.

Іноді літак падав, і тоді перехоплювало дух. Та відразу ж неприємне почуття минало: здригаючись, літак вибирався з повітряної ями.

— Ось тут, на цих луках, бере початок Північний Донець! А зліва — крейдяні гори. Ми вже над російською землею, — говорив один з пасажирів, дивлячись униз. Розмови стихли.

Знову літак гойднуло. Монотонний рев моторів і погойдування наганяли дрімоту.

«Я чую твій голос, бачу очі твої. Це правда, Вікторе».

«Мабуть, правда. А на лист ти мій не відповіла. А може, це й на краще».

«Ти пам'ятаєш, Вікторе? Я нічого не забула. Не забула, як ніс ти мене аж на четвертий поверх...»

Віктор заснув.

Поступово змінювалися краєвиди. Інші річки пролягали між лісами і луками. Вже не білили села. Вони ховались у березових і соснових пущах. Міста з заводськими трубами підступали до берегів річок, озер. Сивіла лісова далина, і всюди, куди сягав зір, відкривалися безкраї простори російської землі...

Минала вже четверта година подорожі. Внизу, як і раніше, був ліс. Пасажири казали, що незабаром на обрії з'явиться Ленінград.

Віктор притиснувся гарячим лобом до віконця. У нього на скроні забилася жилка. Тут, на цьому фронті, в осінні дні 1941 року балтійці відбивали напад літаків, танків і піхоти ворога. Які то були дні!

15

На аеродромі, осторонь людської юрби, стояла в рожевій сукні Світлана Єлизарова. Раз у раз підводилась навшпиньки, ніби так вона й справді могла побачити далі. Трохи примружені зелені очі вдивлялись в ясну далину, на Пулковські горби. Літака ще не було видно, і Світлана обвела швидким поглядом тих, що йшли східцями до плацу. Та Зубровіна і Колтунова, на яких вона чекала, ще не було. «Мені написали, щоб Віктора зустрічала, а самих нема», — дивувалась Світлана, ховаючи обличчя в квітах, що тримала в руках.

Чорнобровий, стрункий і широкоплечий, у чорній морській шинелі. Таким Світлана запам'ятала Віктора Кошика на вулиці, коли вибухали навкруги снаряди, коли Віктор ніс її на руках. «Який він зараз? Мабуть, дуже змінився?»

І ось білокрилий літак уже доторкнувся землі і наближався до будинку вокзалу. Він зупинився. Подали трап. Відчинилися дверцята, пасажири почали виходити.

«Де ж Віктор? — Серце билось швидко. Кров припливла до щік, шиї. — Де ж той кореспондент?»

Віктор вийшов з літака останнім. Сонце кинуло промені в його очі, і він тихо промовив:

— О, скільки сонця! Як змінилася, погарнішала земля ленінградська! Здрастуй, рідна!

— Здрастуй, Вітю! — пролунав раптом лагідний і трохи незвичайний голос, мов і справді відповіла Кошику та славна, зрошена і його кров'ю земля, до якої він тільки що привітався.

Віктор зупинився й побачив схвильовані знайомі очі. Вони несміливо визирали з-за букета з червоних, білих і рожевих квітів.

— Здрастуй, Вікторе!

Йому здавалось, що Світлана злякалась свого голосу. Тепер вона розгублено усміхалась, не зводячи очей з Віктора.

— Це ти? Ти? — шепотіла вона. — Я завжди вірила, що побачу тебе. От... от ми і зустрілися...

Віктор обняв дівчину. Світлана щасливо усміхалась і дивилась знизу йому в обличчя.

— Такий же, як і тоді. Такий! — говорила Світлана.

Вона раптом насупилась, як ображена школярка, і, відхилившись од Віктора, подала йому квіти.

— А де ж мої парашутисти, Світлано? — він озирнувся навколо. — Не прийшли. От бісові діти!

— А де ж нам бути? — вигукнув один з тих, кого Віктор назвав бісовими дітьми.

— Ти лише глянь на них! Звалились, як з неба, — радісно здивувався Віктор і кинувся в обійми до Миколи Зубровіна, потім до Юхима Колтунова.

Друзі цілувалися і трясли один одного за плечі.

— Що ви робите? — намагалася їх зупинити Світлана. — Я покличу пожежників, щоб вас водою розлили.

— Ніякою водою нас не розлити, Світлано! Правда ж, братці! А як поживає наша Оксана, синьоока пташечка, що дзьобала у партизанів на радіостанції? — запитав Микола Зубровін.

— Такою ж красивою й залишилась? — поцікавився Юхим. — Я трохи промахнувся. Треба було у тебе відбити Оксану.

— Такою ж. Нічого собі поживає. І син росте, на неї трохи схожий, — відповів Віктор. — А ти що, Юхимчику, й зараз займаєшся тим, що дівчат відбиваєш?

— Якщо скоро не одружиться, вважай, пропала людина, — зауважив Зубровін, махнувши рукою.

— Не наговорюй такого, та ще при Світлані. Сам знаєш, я майже святий, — промовив Юхим і зіщулився.

— Ось які ви, сини хмар! — говорив Віктор урочистим голосом, розглядаючи друзів.

— Вірно, янголи, янголи, — підхопив Юхим весело.

— Бісенята ви, а не янголи. Де ж ти бачив янголів з автоматами, з гранатами, з ножами і радіостанцією?! — запитав Віктор, розглядаючи вродливе, мужнє обличчя Колтунова.

— А ти, Витька, на інтелігента, здається, схожий, — сказав Юхим, відкидаючи назад світло-русе волосся. — Недарма ми ще на війні пророкували, що ти можеш стати журналістом. Ти, біс, ще тоді про нас писав.

— То я здаля лише схожий. А так, який з мене інтелігент? — заперечив Віктор. — А ти, Миколо, в майорах ходиш, академію закінчуєш? Це добре. Зморщок, правда, під очима стало більше. А зніми картуза.

— Давай я чемодан понесу. Жаль, що ти не у військовій формі, примусив би я тебе стояти струнко.

— Бачили ми таких майорів, що героїв у мирні дні удають, — став на захист Віктора Юхим, підморгуючи.

— От розбещений народ, недисциплінований, — звернувся Зубровін до Світлани. — Отаке чути від сержантів!

— Віддай майору чемодан, Вікторе! Нехай несе на своїх плечах, — сказав Юхим. — Ми ж, солдати і сержанти, найважчу ношу несли в дні війни.

Якусь хвилину друзі мовчали.

«Я мало знала Віктора. Але здається мені, що він і тоді був точнісінько такий, як зараз: простий, розумний, хороший. Ні, тепер він кращий!» — подумала Світлана і запитала у Миколи Зубровіна байдуже:

— А чому ви на годину запізнилися?

— Екзамен складав.

Світлана недовірливо поглянула на Зубровіна: «А чи не вирішили ви з Юхимом навмисне затриматись?»

Віктор поглянув на Юхима. Голубі очі його зараз були веселі, задумливі, від згадок про минуле губи міцно стислися, а на чисто поголених щоках пробився легкий рум'янець.

— А то добре, Вітю, що ти приїхав! Добре! Старий мій друже,— промовив Микола ласкаво.

— Оце дивлюся на вас, хлопці,— мовив Юхим,— а думки мої дуже далеко. Ти не забув, Вікторе, як ми ходили в чоботях без підшов? Пам'ятаєш, захворів ти і не хотів їсти, а ми сказали, що розстріляємо тебе, як «контру», якщо ти не видужаєш без медикаментів, без гарячої їжі, без вогнища. І нам не було дивно, що ти переборов хворобу. Знаєш, Світлано, ми з Віктором вперше побачили Оксану у латиському лісі. Вона була наймичкою у одного криворотого лісника. А ми гадали, що вона особа підозріла, і геть повзли від такої дівчини, як шалапути. Соромно і говорити про це людям. Коліна і лікті промочили, лишенько мое!

— Привіт Оксана передавала вам, парубки, і тобі, Світлано! — пригадав Віктор.

— Спасибі! — відповіла зітхнувши Світлана.

Біля зупинки таксі було людно. Чимало лєнінградців, що прийшли зустрічати гостей, знали українських робітників. Вони зустрічалися на заводах Ленінграда і Харкова, читали один про одного в газетах, у журналах, бачили іноді друзів своїх на екранах. Члени делегації сідали в машини з букетами квітів.

Фоторепортери метушились, шаркаючи ногами, клацали затворами фотоапаратів і, наспіх подякувавши, бігли далі.

— А ти, Юхимчику, як поживаєш? — спитав Віктор.

— Будує заводські корпуси, будинки, школи нові. Кажуть люди, що я непоганий муляр,— відповів Колтунов.

— Ну, а ти як думаєш? Правду вони кажуть? — втрутився Микола Зубровін.

— Діло своє я знаю.

— А пам'ятаєш, у латиському лісі ти обіцяв після війни поставити кожному з нас будинок з цегли? — пригадав Зубровін.

— А чому ж ніхто з вас не викликав мене? Обійшлись без мене?

— Поки що, виходить, обійшлися. Олексій Васильович, охоронець порядку і конспірації в нашій групі, побудував дім з дерева. У них над Волгою є ліс, писав, що по лісному господарству бригадиром працює,— розповідав Віктор.

— Уподобав він ліс. Ой же і давав він чортів мені за те, що я залишив на траві недокурок «Біломор-каналу!» — пригадав Юхим.— А мені недавно написав Костя Озол з Латвії. Товстун той головує в рибальському колгоспі, з ним і Казимир Дзеніс.

Друзі зупинились. Підійшла «Победа».

— Сідаймо на цю, братці! — звернувся Зубровін до товаришів.

— Земляків поїдемо наздоганяти? Чи, може, в ресторан? — спитав Юхим.

— До готелю поїдемо, а потім обідати,— сказав Віктор.

— А мені час на роботу. О другій починається зміна,— промовила Світлана.

— Жаль...— поспівчував Зубровін.

— Але ми ще зустрінемося, Світлано? — спитав Віктор.

— Ви ж будете на нашому заводі. От і побачимось. Я працюю на одному верстаті із знаменитим Панюшкіним,— говорила Світлана журно.

— Я не звик ходити з квітами. А тобі вони до лица,— сказав Віктор, передаючи букет Світлані.

— Ти з ними сама здаєшся квіткою,— додав Юхим.— Та ще в такій сукні, що аж очі вбирає.

— Насмішник ви! — відповіла Світлана, притиснувшись плечем до Вікторового плеча.

— Так. Мені здається, наче ми й не розлучалися відтоді, як ти сидів біля мого ліжка в госпіталі. І голос твій наче не змінився. Яке все-таки цікаве життя. Яке воно тривожно-хвилююче! — проговорила Світлана, дивлячись на Віктора зволоженими очима.

Машина мчала широким шосе.

Вдалині палав купол Ісаакія, Адміралтейський шпиль, блищали вікна високих корпусів і скляні дахи, здіймалися вгору заводські труби, сива Нева котила хвилі, обмиваючи свої острови. А ліворуч, далеко-далеко, табун синіх хмар пив воду в морі.

Уже кілька днів делегація гостювала в Ленінграді. Віктор прагнув узнавати всюди технічні новинки, безперестанку розпитував, придивлявся, щоб передати до своєї редакції чергову кореспонденцію.

Якось Кошик і Марченко прийшли на завод, де працювала Світлана. Панюшкін і Світлана по-новому шліфували мітчики з дуже густою різьбою, чого не вміли робити на інших підприємствах. Отож Віктор, дізнавшись про економічну вигідність нового різця, вирішив написати нарис про винахідника. До того ж мітчики такі були вкрай потрібні Крем'янецькому заводові електроримірювальних приладів.

Марченко і Кошик зайшли в цех. З обох боків проходу стояли верстати — револьверні, фрезерні, штампувальні. Люди готувалися до початку роботи.

І ось цех почав наповнюватись шепотінням електромоторів, залунав ритмічний стукіт штампувальних верстатів, задзижчали різці фрези, вривуючись у сталь, і м'який голос сирени сповістив про початок нового трудового дня. Стрілка годинника сіпнула і завмерла на цифрі дванадцять.

Вони зайшли у невелике приміщення. Тут було лише три верстати. Біля одного з них стояла Світлана в робочій блузі, червона хустина її пломеніла навпроти сонця, яке заглядало у вікно.

— Прийшли до вас учні! — доповів весело Марченко, подаючи Єлизаровій руку.

— Нашого професора зараз немає. Панюшкін читає лекцію в технікумі. А з мене педагог не дуже... — ніяково відповіла Світлана і, поглянувши на Віктора, опустила очі.

— Нічого! Ми якось спробуємо зрозуміти. Правда, кореспонденте? — звернувся Марченко до Віктора.

— Правда, Герасиме Андрійовичу.

Світлана підійшла до чорної дошки, що висіла на стіні, накреслила крейдою синусоїду й почала розповідати.

— Товаришу журналіст, тобі зрозуміло? — спитав Марченко.

— Майже, — відповів Віктор, прислухаючись до слів Світлани й не зводячи з неї очей.

Дівчина взяла зі столу відшліфований мітчик і другий — з густою різьбою.

— Це наш, а це присланий з інструментального заводу. Погляньте на наш мітчик напроти вікна й обертайте його повільно.

Віктор узяв різець і притулився до Світланиної голови. Він відчув її гарячу щоку.

Дівчина змовкла. Тепер говорили її очі. «Пам'ятаєш, Вікторе? Тоді, під час ворожого нальоту, я теж притиснулася до твого плеча, до твоєї щоки! І не страшно було мені, хоч двигтіли стіни й од вибухів zenіток гуло в голові. А тепер мені якось наче лячно стояти отак». Вона крадькома зітхнула й боязко звернулася до Віктора, кинувши зняковілий погляд на Марченка.

— Бачите?

— Бачу,— відповів він, мружачи око.— Витки блискучі, ніби посріблені...

— А ви зрозуміли що-небудь, товаришу Кошик?

— Майже... Але мені не так оці сталеві кулаки потрібні, як хотілось би знати про ваш внутрішній стан, ваші переживання, пов'язані з роботою,— промовив Віктор.

— Переживання? — перепитала Світлана і посміхнулася холодно.— Напишіть, що все робилось з великим піднесенням і ентузіазмом.

— Е, ні. Так буде хоч і складно, та не добре,— не погодився Марченко.

Віктор сховав блокнот і авторучку до кишені і тихенько сказав Світлані:

— Я чекатиму тебе після роботи в сквері.

Світлана не відповіла, підійшов Марченко і попросив у неї зразок відшліфованого мітчика.

Увечері Віктор сидів у сквері на лаві. Він довго дивився на дим, що валив з заводських труб, закриваючи світлий клапоть голубого неба.

І крізь той дим Віктор бачив дивні клаптики свого життя. Вони то були ясними, аж рожевими, радісними, як ранішня зоря, то раптом журними, сірими, як дим од спаленого вугілля...

Віктор запалив цигарку і поглянув на годинника. Сирена вже пролунала, а Світлани ще не було. Він підвівся і почав ходити доріжкою, що вела до фонтана. Коли ще Світлана вчилася у ремісничому, Віктор кілька разів ждав її тут, у цьому сквері. Тоді він чекав, щохвилини поправляючи ремінь, радісно хвилюючись, а зараз... Він зітхнув і подумав: «А може, вона й не прийде».

— Вікторе, пробач... Я трохи затрималась,— взяла Світлана його за руку.— А тепер я вільна.

— Я думав, що ти не...

— А я хотіла не прийти,— промовила вона, дивлячись собі під ноги.— Та...— додала ледве чутно.

Широкою вулицею бігли автомобілі, з відчинених вікон будинків линула музика, співи. У вітринах магазинів спалахували кольорові вогні. Двірцева площа була залита червонуватим сяйвом, яке кидає сонце на землю перед заходом. Тільки золотаві проміння вигравали ще на Адміралтейському шпилі, на верховіттях зеленолистих дерев і ось уже непомітно розтанули, зникли. Лише купол могутнього Ісаакіївського собору проводжав сонце, яке потопало в далеких балтійських хвилях. Здавалось, що й Нева уповільнила плин, води її стали похмурішими, темними, безсилями, вони вже не билися дзвінко об гранітні береги, а плюскотілися ледве чутно, мов хотіли спочити вночі.

Та до кораблів мчали катери, здіймаючи білим віялом гребені води, утворюючи нові хвилі. А ще через хвилину Нева віддзеркалила вогні, що спалахнули на набережних, на мостах, стала веселою, як молода дівчина, яка й не думала про спочинок у цей літній вечір.

— Підем до стенда з оголошеннями. Він зберігся? — пригадав Віктор.— Та ще Миколу Зубровіна візьмемо з собою, як і колись...

— Не хочу на Літейний. Ти обманув тоді мене. Навіть не сказав, що лежиш у ворожий тил. А я... я чекала твоєї записки в стендовій рамі!

— Не гнівайся на мене, Світланко. Що міг я ще сказати у ті хвилини? Мені було нелегко говорити тобі неправду. Та інакше я не міг...

— А своїй коханій ти сказав би?..

Віктор не відповів і тільки лагідно поглянув на Світлану.

— Зрозумій... Ми вилітали в суворій таємниці. Лише деякі військові знали про це... Так треба...

Та ось і інша вулиця.

— Он та берізка. Пізнаєш? — спитала Світлана.

— Ні. Не пізнаю,— відповів збентежено Віктор.— А от будинок, біля якого я поставив акумулятори, я пригадую...

— І ще що пригадаєш? — допитувала Світлана.

— Все,— всміхнувся Віктор.

Він зупинився, обняв її за стан.

— Як на руках тебе тримав, і як щока моя колола твою — бліду, ніжну.— Він притулив долоню до її щоки.

— Вікторе! — промовила сміливо Світлана.— За мною не один побивався, й зараз є такий, що радий одружитися хоч завтра... Та мені чомусь... Ну, як сказати тобі, Вікторе? Серце чомусь не радіє, коли я отак стою з іншим. Не люблю я його, мабуть.

Вони сіли на лаву під гіллястою берізкою, взялися за руки.

— Чому, Вікторе?

— Ти любиш не того, хто хоче одружитися з тобою,— промовив Віктор, притягнувши до обличчя тонесеньку гілочку з цупким листям.

— Тебе я люблю й зараз, Вітю! — сказала Світлана відчайдушно. І додала ледве чутно, опустивши голову: — В тому й нещастя моє...

— Я зрозумів це по-справжньому з твого листа,— сказав Віктор, губами граючись з цупкими листочками.— Ти хороша...— зітхнув він.— Тебе є за що любити. Вір мені, якби не зустрів я Оксану, ми були б разом з тобою.

— Хороший, хороший...— шепотіла Світлана.

Віктор обняв її і поцілував у губи.

— Я завжди думала про тебе... Я вірила, що зустріну тебе... Любий...— шепотіла Світлана, забувши про все на світі.— Сміливий мій...— вона припала до його гарячих уст, заплющивши очі.

Десь недалеко пролунав дитячий голос. Хлопчик гукав до матері, щоб вона шукала його, а він ховатиметься.

Раптом вони подивились одне одному у вічі. Губи їхні щойно зливалися в поцілунку, а тепер ніяково посміхалися. Радісні вигуки хлопчика, який грався десь тут, поруч, неначе розбудили обох.

— А твій син старший од того матросика, що ховається від мами? — спитала, щоб не мовчати, Світлана.

Вона поправляла зачіску, і рука її затрималася на чолі.

— Петрик трохи вищий. Такий цікавий до всього. Весь день пропадає біля річки з бабусею, сома хоче спіймати вусатого. Сам і вудку змайстрував — знайшов лозину і причепив до неї гачок...

Віктор розповідав про сина, і обличчя його світилось відблиском радості і гордості, очі сяяли. Тепер Світлана вже жалкувала, що піддалася хвилиній слабості. «Дурна я, зовсім забула про його сина, про дружину. Я цілувалася з ним, наче він мій коханець. Як все це трапилось, що я накоїла...» Вона ладна була втекти звідси і ніколи не повертатись, не бачити Віктора.

— Вітю...

Світлані хотілось кинутись на його груди, виплакати сльози, що пеленою затьмарили її очі. Але губи раптом до болю стислися, щоки затремтіли. Вона підвела голову.

— Вітю, нам час по домівках. Уже час.

Вони пішли малолюдною Косою вулицею, і незабаром попереду відкрився простір, од якого посвітлішало навкруги. Це було море. Над ним висів серп молодого місяця, вдалині майоріла заграва кронштадтських вогнів. Два вогники (то, мабуть, були судна) вийшли з гирла Неви і далі пішли різними напрямками — один — до Петродвірця, другий — на північний захід — до Сестрорецька. Світлана і Віктор ще довго дивились на ті вогники, аж поки вони не розтанули в темряві.

— Як оті вогники,— промовила Світлана журно, наче прочитала присуд своїй долі.— Як у морі кораблі...

17

З Юхимом Колтуновим і Миколою Зубровіним Віктор поїхав у село під Петродворець. Там пролягав вогневий рубіж, де Віктор з друзями складав екзамен на людську гідність.

І давні дні постали перед його очима. У вухах гуділо, неначе поруч гатили батареї й вибухали снаряди й міни. Ось тут біля гармати загинули Ванько Рагозін і лєнінградець Никітін. А за п'ятсот кроків звідси, на залізничному переїзді, балтійці розривали кільце фашистів, кинувшись у рукопашний бій. А на пагорку Віктор тримав на руках друга дитинства — смертельно пораненого Гриця Авраменка. «Підніми мене. Хочу подивитися на місто Леніна... Скажеш нашим, що ми і в сорок першому били фашистів. Скажеш Наталоньці!...»

І в сорок першому...

Раптом Віктора наче вдарило електричним струмом. «Привіт Ленінграду!» — вчувся голос Олега Римаря.

Віктору здалося, що Олег Римар і зараз іде в життя по кістках своїх колишніх товаришів: «Ти дурень, Вікторе! Будемо жити! А війну наші все одно просвистіли. Рукою подати до них, до життя!» — «Повернись, Олег. Я нікому не скажу. Будь людиною. Повернись!» — «А ти пропадеш з ними!».. І це так гукнув Вікторові хворий боєць, котрий був на порозі божевілья, як сказав недавно сам Олег. «Ні, Римар був при своєму розумі. Та тут, біля тих, тепер уже вирослих ялинок, я пригадав усе, все. Ти, Олег, тоді розсудив дуже тверезо, зваливши всю вину за свою зраду на уряд, на командування, що допустило німців до Ленінграда, на кого завгодно... Ти лише себе вважав правим. То як ти смієш передавати слова «привіту» місту, яке ти зрадив у найтяжчу для нього годину? Як смієш ти називати себе другом загиблих в боях за Ленінград і перемогу товаришів! Це ж безчесно, навіть коли ти й нічого не натворив у таборі військовополонених чи ще де!..»

Віктор кипів гнівом. Рука намацувала щось при боці, неначе там висів пістолет.

— Вікторе! Ми чекаємо на тебе! — це голос друзів, справжніх друзів. Вони ще домовилися побувати на березі Фінської затоки.

Шуміли сосни, дуби, нахиливши сплетені гілки. Суворі й безугавні балтійські вітри погнули жилаві віття лип, схилили стовбури берізок. Хлюпаючись, бавилися хвилі коло берега, кидаючи вверх солоні бризки. В рожево-голубій далині вже блимало вогняне око маяка.

Кошик підставив гаряче обличчя назустріч вітру, і той зволожив його темно-русе волосся холоднуватими краплями.

— Скільки спогадів навіває оцей вітер, оці хвилі й прибережні сосни! — промовив Віктор, звертаючись до друзів. — Написати б якимось про все це, про наше, Микола і Юхимку, життя, про війну, страждання, перемоги й мрії.

До краю схвильований, Віктор ще мовчав, прислухаючись до вітру, хвиль і гомону сосен.

Проводжати Віктора прийшли Світлана, Юхим і майор. Світлана була в блакитній накидці, схожій на плащ-палатку, Юхим і Микола в плащах. Речі Віктора несли майор і Юхим.

— А вам не важко? — спитав Зубровін, звернувшись до Віктора і Світлани, які тримались руками за ремінець польової сумки.

— Важко! — посміхнулася Світлана. — Ми ж несемо найдорожчі скарби кореспондента — списані аркуші про зустріч його земляків з лєнінградцями...

— Як би я хотів, щоб там були не те що скарби, а хоча одна зернина, здатна прорости, — відповів Віктор задумливо.

— Повинна бути, — сказав майор. — Почав би ти писати з того, що з нами зустрівся, от тобі й була б зернина дружби нашої.

— Це вірно, але нарисом про зустріч з вами редакція не цікавиться. От про Світлану, Панюшкіна і нашого Марченка вони надрукують, бо там йдеться про обмін досвідом. А переживання кореспондента їм ні до чого...

Віктор зупинився, Микола і Юхим поставили чемодани.

— Скучив за домівкою? — спитала Світлана, віддаючи Вікторові його нову кирзову сумку.

— За хлопчиком скучив, — сказав він, дивлячись у далину.

— І за нею... — додала Світлана, і сумовита посмішка з'явилась на її устах. «А добре, що він приїхав. Я тепер піду іншою стежкою... Як ті вогники в морі, як вогники, що розійшлися».

Віктор обійняв Юхима і Миколу, подав руку Світлані. Потім узяв її за плечі й сказав:

— Будь щаслива, Світлано!

— Як і тоді... Ті ж слова, що і в твоєму короткому листі перед вильотом у фашистський тил. Гарні слова, а навівають вони смуток. Чому так, Вікторе? — бурно мовила Світлана. — Мабуть, тому, що нема в мене справжнього... — Вона зітхнула. — Та не можуть же всі люди бути щасливими?!

— Буде. Ти мусиш бути щасливою, Світлано. Ми ось усі... Я цього тобі зичу...

— Щастя й тобі на всіх дорогах життя. Щастя! — шепотіла Світлана, відчуваючи на своїй руці сліди його сильних пальців.

— Як і тоді, — повторив Віктор, пригадуючи минуле й сьогочасне.

Поїзд уже рушив.

Віктор скочив на верхню підніжку вагона. Якусь хвилину він ще бачив обличчя своїх друзів.

— А та красивенька,— зауважив новий Вікторів супутник, що стояв поруч.

Віктор розправив плечі, щоб затулити від цього любителя краси тих, що залишилися на пероні.

— Наречена?

— Ні...

— Сестра?

— Сестра,— відповів Віктор, помахавши рукою.— А з нею два брати.

— А-а? Ось воно як... Тоді зрозуміло...

Поїзд набирав швидкість, і ось уже не стало видно руської сестри з піднесеною рукою і братів, одягнених у сірі плащі.

18

...Поїзд уповільнював хід.

Оксана ще здаля побачила Віктора біля відчинених дверей вагона. Однією рукою він тримався за поручні, а другою привітно махав. Сонце освітлювало радісне обличчя Віктора.

— Татко! Татко мій!..— гукав Петрик, побачивши батька, і заплескав у долоні.— Мій татко приїхав!..

Віктор зійшов на перон, поставив біля себе чемодани.

— Гарненькі ви мої, білячки синьоокі.

— Ух ти, такий! Був як довго!— говорив хлопчик, притискуючись до батькової щоки.— А що ти мені купив? Камінець з моря привіз? Ух ти, такий!..

— Костюм тобі морський привіз, а не камінці,— відповів батько.

— А камінці мамі,— жартома сказала Оксана, не зводячи очей з чоловіка.

— І мамі костюм світлий, як волосся у неї. Та ще привіз сердечний привіт від майора Миколи Зубровіна і муляра Юхима Колтунова.

Оксана чекала, що, зустрівшись з нею після двох тижнів розлуки, Віктор буде трохи чужий. Але очі його лагідні, добрі. Здавалось, самі говорили: «Як добре з вами, мої біленькі. Як скучив я за вами...» Та Оксана ніби байдуже спитала:

— І від токаря привіт?

— І від Світлани привіт і побажання щастя нам усім! — промовив він неприродно голосно і збуджено.

Але Оксана стрималася від підозрінь, їй не хотілося бачити цього.

«Ні тіні скорботи або збудження,— думала вона, дивлячись на його щасливе обличчя. І вона ще раз, щоб остаточно переконатися, подивилася йому у вічі і відчула, як стало вільніше битися її серце.— А добре, що він сам туди поїхав! Добре! Я заважала б там йому. А так вони зустрілися віч-на-віч. Це краще, що він був один!»

— Як же ви проживали без мене? — спитав Віктор, беручи чемодан. Другий узяла дружина.

Вони пішли до автобусної зупинки.

Вже наступного дня Віктора чекала неприємність. Справа сількора Петра Стецюка була порушена. Як і до від'їзду Віктора, його вважали злодієм. Антон Таран не довів, що Петро не винуватий, і щось надто маневрував. Віктор домовився з Петром, щоб уже ранком зустрітися в райцентрі.

Стецюк приїхав до міста автомашиною, що везла хліб на пункт «Заготзерно». Вони зайшли до парку, сіли на висохлу траву.

— Схуд ти,— сказав Віктор, розглядаючи Петра.

— Хіба нема причин? Ваш же Таран навіть поговорити як слід не захотів,— поскаржився Петро. Він скинув вилянялий картуз і поклав його поруч з милицями.

— А в райком партії ти ходив?

— Ні.

— А до прокурора?

— Ні... Вас чекав...— відповів Петро, скручуючи в трубку журнал «Огонек», який тримав у руках.

— Розкажуй...

— Прикра справа...— неохоче почав Петро.— У перший день молотьби від молотарки привезли перші дванадцять центнерів насінневої озимої пшениці. Зважили. Зійшлась вага по квитанціях. Зерно висипали в засік. А ранком Цідибрага зайшов у комору і — до засіка. «Що це в тебе?» — «Пшениця на насіння». — «І по квитанції приймав?» — «Приймав», — відповідаю. «Угу-у! А мабуть, мішечків зо два таки бухнув сюди посліду? А зерно кат його батька зна де ділось?» — кричав він. Склали акт. Я кажу, що на всьому подвір'ї посліду й кілограма не було, що це можуть підтвердити й колгоспники, які шили лантухи, та й останній акт перевірки

комори. А Цидибрага: «Як це розуміти? Доведеться передавати справу до суду. Хіба те, що ти сількором був, стримає!» — Він подивився на кореспондента. — От і зняв з посади комірника. Згинь ця посада! — стукнув милицею об землю. — Якби в мене були обидві ноги, я б і дня не працював у коморі.

— А звідки з'явився в насінневій пшениці слід? — підсунувся ближче Віктор.

— З току привезли. Але ж вага зійшлася!

— Може, той, хто привіз, винен?

— Не знаю...

— Чому ж Таран так легковажно поставився до задання редактора? — запитав Віктор самого себе.

— А ось чому! — сказав Петро і розгорнув журнал. — Пізнаєте? — показав він на фото і під ним зарисовку на п'ятдесят рядків.

— Матусю моя рідна! — вигукнув Віктор. — Цидибрага в сірому брилі вилазить із свого «Москвича» і ще й усміхається!

— Хіба це справедливо? — промовив з гнівом Петро. — Цидибрагу прославив ваш Таран. Він писати про нього приїжджав, а не дізнатися, де правда!

— Що ж Антон написав?.. Та у вас же молотьба валиться, з сівбою запізнюєтесь.

«Все більше колгоспників купують автомашини у власне користування. Голова українського колгоспу «Вільна праця» тов. Цидибрага, який придбав собі власну автомашину, використовує її для оперативного керівництва господарством... — читав Кошик текст під ілюстрацією. — ...І от ми на «Москвичі» Пилипа Юхимовича, добродушного, з запорозькими вусами чоловіка». Да, Петре, от такі справи. Мабуть, козирем ходить Пилип? Чи, може, він ще й не знає про цю замітку?

— Учора Оберемок словистив, — криво посміхнувся Петро. — Тепер до нього й на козі не під'їдеш... А до суду Пилип не передає на мене.

— На козі ми їхати не будемо, а правду знайти спробуємо!

Віктор ще раз проглянув рядки зарисовки Антона Тарана.

«Ми запитали в товариша Цидибраги, чи набагато зручніше працювати, коли є автомашини. «Так. Тепер же колгосп укрупнений», — відповів Пилип Юхимович, посміхаючись.

А з небозводу сяяло літнє гаряче сонце, таке яскраве, як і діла наших простих людей, трудівників колгоспних полів, людей, що з кожним днем живуть все краще. Одним з свідчень цьому і є власний автомобіль Пилипа Цідибраги».

— Влип ти в халепу, Петре, влип...

— Вам смішки, а мені ні трішки,— пробурмотів Петро.

Віктор підвівся.

— Поїдемо до Цідибраги в гості. З нього могорич за цю замітку. От тобі й Антон Миколайович! У своїй газеті не надрукував. Фітілюк поставив! Здорово! — говорив Кошик.— Поїхали, Петре.

Вдалині диміли заводські труби. Раз по раз повітря прорізували гудки паровозів. А за річкою, в степу, здіймалися клубчасті димки. Йшли машини з токів, від комбайнів з хлібом нового врожаю.

Коли приїхали, Стецюк залишився на току. Була обідня перерва, і його попросили почитати газети, які він привіз з міста. Це його трохи здивувало; думав, що люди його тепер зневажають.

— Читай, Петре! Читай! — почувлися голоси.

Тим часом Пилип Юхимович говорив з Кошиком.

— Мабуть, уже знаєте? — казав він, хитаючи головою.— Розпорядження є молотити у дві зміни, а людей не вистачає. А тут ще посівний матеріал треба негайно... Ох і зарізав нас графік,— бідкався голова колгоспу.— А тут ще, як на зло, дощі почалися.

Вони сіли під стогом соломи.

— У вас же малопотужна молотарка, і людей для неї вистачить. Крім того, без причини не знімайте людей. І хай вони не вештаються без діла,— спробував Віктор наблизитися до потрібної теми.

— Це ви, мабуть, про Петра? Куди я його поставлю? Він же без ноги. Хіба що сторожем? Так, негарний випадок трапився з Петром! — він поскріб підборіддя.— Коли б хто інший, то й без балачок — до суду. А я подумав, подумав — ні. Незручно якось,— зітхав він і розводив руками.— Може, ви пообідали б? З дому, мабуть, зранку? Як там у Ленінграді?

— Спасибі. Я не хочу їсти,— стримано відповів Віктор.— Але я з вами не згодний. Коли велика провина у Стецюка, коли вчинив він злочин, то треба його до суду. Аякже! — Кошик вдивлявся в неголене припухле

обличчя Цідибраги.— Скажіть, а чому ви не хотіли скликати комісію для розслідування цього факту?

— Комісію? І так людей не вистачає, а тут ще комісія...— незадоволеним тоном відповів Пилип Юхимович, намагаючись підкреслити, що виконання графіка для нього найголовніше.

— Але вирішується доля людини! — наголосив Кошик.— Може, помилився хто-небудь на току, сплутав лантухи. Було ж темно, і Петро не доглядив.

— Ні, кореспонденте, ти не захищай Стецюка,— застережливо підвів Цідибрага палець.— Не помилка! Вага зерна відповідає зазначеній у квитанції, так і прийнято.

— Згоден з вами. Помилки тут не може бути! А тепер піду на подвір'я колгоспу,— додав Кошик тихіше.

Пилип Юхимович хотів було запропонувати «Москвича», почувши, що той згоден з ним. Але передумав: «Хай іде! Невеликий пан!»

— Я пішки піду. Тут, мабуть, і чотирьох кілометрів не буде.

— А може?..— Пилип Юхимович запнувся, але, згадавши про «Огонек», повеселів: — Ви часом не бачили...

— Читав уже... Читав у журналі про вас,— відповів Кошик байдуже.

— І як?

— Нічого...— Віктор тихо додав: — Тільки ні до чого це.

«Тьху... Прямо тобі читає думки. Чаклує. Ач який! Районне начальство для нього — ніщо. Правління колгоспу — ніщо. Петра Стецюка пожалів... А що, коли й справді до суду? Слідчому й прокуророві що? Факт пропажі зерна є? То й шукай без розмов статтю в кодексі!»

Цідибрага стояв насуплений як хмара.

«До суду!.. Та якби не ті благодійники за його спиною. Як слухають, аж роти роззявили...»

Від усіх хвилювань Віктор відчув себе стомленим. Його мучив сумнів: «А може, це і є правда? Може, Стецюк таки вчинив злочин?» Вікторові стало душно, ноги ніби підломилися: «Треба ще поговорити з людьми. Треба...»

І знову Кошик пішов на колгоспне подвір'я. Біля комор жилава, у літах жінка перелопачувала змокріле після вчорашнього дощу зерно.

— Вірно! Посліду в коморах в той день не було. Я вимела навіть сміття,— розповідала вона.

— А може, тітко, Петро вночі в комору приніс по-
слід? — загадково спитав Віктор.

— Вночі?! Та ви що! — махнула та рукою. — Сторож
наш не з сліпих і не спить. А Петро? Що він, кого
обікрав, чи що? Що не крав, то не крав... Змалку знає-
мо і його, і батька... Весь рід працюючий, чесний...
А сміливий він не на капосні справи. Ото, скажімо, до
газети написав, як наші діти радіо в кожну хату прове-
ли. Ви читали? Або читали, як нашого Цідибрагу в газе-
ті пробрав? Не читали, кажете. А ви що, газет не випи-
суете? — подивилась підозріливо на Віктора колгоспни-
ця і, спершись на дерев'яну лопату, зауважила: — Пра-
вильно написав! — і вже зовсім пошепки: — Гуляє наш
голова. Жінка його там така, сердешна, загострилась,
нінащо звелась, і вікна біла в полюбовниці... Що біла,
то біла... А це після тієї статті принишк Пилип Юхимо-
вич! Ви не бачили ту полюбовницю? Маланка! Там така
роз'ілася!.. Її ніхто не любить. Єсть такі люди, що їх
недолюблюють. А друга, та була на вид нічого... Що
нічого, то нічого. На молокопункті робила. Приїжджа.
Пилип і туди вчашав. Тепер її нема у нас. Після тої
газети, кажуть, кудись далеко поїхала. Мабуть, совісно
стало. Ану! Киш!..

Жінка потрясла лопатою і кинула її на той бік розчи-
щеного майданчика, де сушилось зерно. Кури розбігли-
ся, але ненадовго. Посокотівши віддалік, вони знов по-
далися до майданчика.

— Маланка! — тихо мовив Віктор, замислившись.—
А де вона працювала в той день?

— На віялці. Що на віялці, то на віялці. То раніш їй
Цідибрага давав роботу, яка полегше, а там жінки мі-
няються — то одна відгрібає послід, то інша. Так що
понюхала пилу Маланка. Він щось став їй давати важчі
роботи. Он як... А хто ж ви будете? — нарешті спитала
вона і здивовано подивилась на Віктора, наче до цього
часу з ним і не говорила.— Слідовател, чи що?

— Та я приїхав на молотьбу подивитися і про Стецю-
ка правду дізнатися...

— Отож-бо! Знайдіть правду! Знайдіть!.. Вам, може,
подякують. Та ще спробуйте розгадати загадку, як наш
Цідибрага виконяє м'ясопоставки і молокоздачу: бо ж
рекордистка в колгоспі дає молока менше, ніж моя ко-
за, а свині взимку гризуть стіни і дерев'яні кормушки,—
тихо, майже пошепки говорила колгоспниця.

— Я теж не раз дивувався, як він зводить кінці з кінцями.

— А ви мене не викажете? Цідибрага й Петру Стецюку в'язи скрутив, а про таку вдову, як я, й говорити годі!

— Не викажу. Будьте певні.

— Так ось. На гроші, які повинні отримувати люди, він купує на базарах свиней і телят. З базару возить їх прямо на заготівельний пункт. У Горлівці і Макіївці купує масло в магазинах — і теж державі як начебто колгоспне. Для цієї комерції він навіть тримає чоловіка й платить йому колгоспними грошеними.

У Віктора перехопило дух. Як же це так? План виконується, як по щучому велінню. От штукавина!

— А колгоспники знають про це?

— Деякі знають. Цідибрага запевняє, що поганого в цьому нема нічого. М'ясо державі він здає не крадене, а куповане. Яка, мовляв, різниця, на чому економити трудодні? Ось колгосп і економить їх на кормах і на будівництві... Тільки ви йому не кажіть, що я вам оце розказала. А то він мене з світу зживе. А у мене дітей троє, муж мій загинув у сорок другому...

— Не турбуйтеся, Марто Сидорівно. Але це так залишити не можна. Та я перестану себе поважати, якщо буду дивитися на це крізь пальці! Спасибі вам. Постараюсь розібратися з ділом Стецюка, а потім... Не печальтесь. Правда й у морі не утоне!

— Ось-ось. Правда кривду пересилить, — сказала Марта Сидорівна. — Та ви ще запам'ятайте: якщо пес лінивий, його всі б'ють, а якщо злий, то всякий кине шматок хліба. Ось так і доброму чоловікові доводиться іноді бути злим серед нечистих, злих людей.

Віктор подав жінці руку.

Над током стояла курява, біля барабана раз у раз лунали голоси. Молотарка гула, завивала. Віялки стукотіли ситами.

«Нащо їм молотити вночі, коли на день не вистачає снопів, з підвозу молотять!» — думав Віктор. Він поговорив з вагарем, який допомагав навантажувати лантухи з насіннєвим зерном. Вагар сказав, що у перший день молотьби була біля віялки Маланка. Вона спала як убита... А взагалі працювала без особливих пригод. Зважили мішки, що були на вагах, і повезли до контори...

«Спала як убита!» — подумав Віктор і покликав Маланку.

— Як норма на віялці, не дуже велика? Встигаєте? — почав він, відходячи з нею вбік.

— Та, звичайно,— байдуже відповіла Маланка й зиркнула на нього швидким поглядом.

Віктор удав, що не помічає.

— Робота стомлює?

— Зовсім ні! — відповіла, не думаючи, Маланка.— А ви якийсь інспектор, чи що? — запитала вона, хоча знала вже добре, хто приїхав.

— Інспектор...

— По чому?

— По людських душах.

Маланка розсміялась, прийнявши це за жарт.

— І підшукали у нас хоч одну підходящу? — лукаво повела плечима.

— Знайшов. Чорняву... А чого ви спали біля віялки у вівторок? Робота ж вас не стомлює? — несподівано запитав Кошик.

Зникла удавана посмішка з уст Маланки, нижня губа відвисла і неприємно задрожала.

— Так... так... Я знаю все. Самі ви затіяли цей «жарт» над Стецюком чи вам шепнув хтось? — говорив Віктор, не зводячи з Маланки очей.

— С... сама,— ледве чутно вимовила вона. Не встигла й зітхнути, як Кошик знову запитав:

— А потім р-раз і... сказали Цідібразі, щоб той вранці перевірів зерно у Стецюка?

Маланка вже не володіла язиком.

— Ні! Так! Ні!.. Ні... Та-а...

Вона запнулася. Ще хвилину тому вона хоч і побоювалася розмови, але відповідь уже приготувала: «Не знаю нічого». Та розмова якось почалась по-іншому і по-іншому закінчилась. Сама того не бажаючи, Маланка проходила словом і тепер ляяла в думці цього «інспектора», себе, Пилипа Юхимовича...

— Ідіть і р-раз.. про все подумайте! — розлючено сказав Віктор.

Маланка йшла повагом, наче відраховувала кроки, а потім, знявши хустку, побігла на тік.

Віктор скинув піджак, розстелив його на стерні і ліг, підклавши руки під голову.

Віктор примружив очі. Стомився, з ранку не їв. Було приємно лежати і чути, як шарудять, цвіркочуть у стерні коники-стрибунці, як гуде джміль...

І раптом серце його защеміло й боляче стиснулося. «Як же так? До здорового, повного життєвих сил суспільства присмокталися, мов п'явки, окузамилювачі, перестраховщики, здириники, які заради свого мізерного «я» опощлюють велику мрію і трудовий подвиг народу. Хто сказав, Вікторе, що в тебе мирний рубіж? Правда, на цім рубежі не ллється кров, люди не повертаються у свій тил без ніг, без рук і з випаленими очима, небо тепер не застилається димом пожеж. І все-таки це не зовсім мирний рубіж. Тут нове пробиває собі русло крізь каміння. Треба одкинути геть усе, що заважає потокові. Треба!»

І він заснув.

19

Повернувшись у місто, Віктор одразу пішов до будинку районних установ. Начальства не було. Але секретар сказала, що ось-ось має приїхати Микола Іванович Оберемок.

Віктор почував себе недобре: його кидало в жар. Він раптом закашлявся, хапаючись рукою за груди. «Невже простудився, коли спав на землі?»

А ось і сам Микола Іванович. Гімнастерка поруділа від пилуги, обличчя смагляве від сонця й вітру.

— Будь здоров! — привітався він до Віктора. — «Правда» сьогоднішня є? — спитав у дівчини.

— Ще нема.

— Як це нема?! — здивувався Оберемок. — Там стаття мені потрібна. Ранком передавали по радіо.

— Сьогодні літака не було. Газети доставлять поїздом, — сказала дівчина.

— А «Зоря комунізму» не передрукує передову «Правды»? — спитав голова у Віктора.

— Якщо важлива, то передрукує.

— Звичайно. Про тракторні бригади. А в нас же нарада.

— Завтра четвер, наша газета не виходить.

— От тобі на! А як же я?.. Мені для доповіді потрібні солідні цитати. Коли тільки потрібна газета, тоді її нема.

— Мені б поговорити з вами, Миколо Івановичу,— сказав Віктор.

— Заходь,— відчинив двері Оберемок.

— Я тільки що з колгоспу,— сповістив Віктор.

— Ну, ну? — підбадьорював Оберемок, усідаючись у своє крісло.

— Цідибрага — нечесна людина. Він влаштував Стецюку пастку. Висипав у насінневу пшеницю мішок посліду, а шістдесят кілограмів зерна перекинув в інший засік. Маланка призналася сама.

— А може, він був тоді п'яний? Може, він пожартував по-дурному? Чи варто галас здіймати! Ми його підгвинтимо. Як не як, голова він нічогенький. З зерновими, правда, так собі, а по тваринництву майже на рівні. Не дарма ж «Огонек» про нього писав. Та ми йому всиплемо на засіданні райвиконкому. Чи ти хочеш, щоб прокурор втрутився? Вся ж країна бачила фото Цідибраги в журналі.

— Справа не лише в мішку зерна й помсті сількоріві за критику...

— А що ж там ще?

— Цідибрага обманює державу.

— Це ти вже не туди-и,— покрутив головою Микола Іванович.

— Він купує через свого агента у магазинах і на базарах м'ясо і масло і здає на заготівельні пункти. Колгосп не виробляє, а рапортує! Як це називається?

— Невже він таке встругнув? — вигукнув Оберемок.

— Виходить, що так. А як в інших колгоспах?

— Є господарства, сам знаєш, які не витягують плану. Є й такі, які і за себе, й за інших здають.

— А якщо в районі не один такий товкач, як Цідибрага? Скільки тоді виявиться в тваринництві «мертвих душ»? Цідибрага, напевне, Чичикова хоче р-раз і... переплюнути.

— Да-а! — витирав піт Оберемок.

— Ми повинні вдарити по руках окозамилювачів, які обманюють народ і партію.

А Оберемок мовчав і думав: «І звідки ти звалився на нашу голову? Без тебе, чи що, не виявили б зловживання? Утішив. Порушити питання про шахрайство Цідибраги? Тільки цього й не вистачало для повної колекції. Ну, ніякого патріотизму до району, в якому живе.

А Славинський район хвалить. Ні, цей чоловік може довести до інфаркту. Коли ж тебе заберуть від нас в інший район, в іншу область?»

Оберемок випив води і тяжко зітхнув. Він ненавидів зараз Кошика. І коли б йому випала можливість судити обох — Цідибрагу і Кошика, він би виніс вирок і цьому молодому, впертому Вікторові, який оце дивиться своїми почервонілими очищами й не моргне.

Віктор закашлявся.

— Ти не захворів часом?

— На землі проспав кілька годин і, можливо...

— Треба випити горілки з перцем, а на ніч чай з малиновим варенням. Є воно в тебе дома? А нема, пришли матір. Моя жінка насипле чашечку.

Віктор подякував.

— Я ж добра бажаю нашому району!

— Видно,— відповів Оберемок, не зводячи очей з співбесідника.

Він згадав, як місяць тому випивав у чайній з Пилипом Цідибрагою. Той після чарки мимрив, як треба викручуватися. Так. Він, Оберемок, виходить, ніби знав про це: таке діло важкувато утаїти від людей, які знають до ладу господарство. План виконувався — й добре. А з іншого боку, це ж нечесно. І це треба виривати з коренем. Тут Віктор правий.

Подзвонив телефон. Оберемок зняв трубку.

— Так. Це я... Капітан? Чим можу служити органам безпеки... Що? — Оберемок заморгав очима.— Так... Так... Він тут. Бесідуємо... До вас? А де підполковник?.. У відпустці, і ви його заступаєте?.. Що ж, я передам Кошику, щоб він з'явився до вас. Всього...

Микола Іванович дивився на Віктора розгубленим і незрозумілим поглядом.

— Навіщо я потрібен капітанові? Чому не передали мені трубки? — спитав Віктор.

— Н... н... не знаю. Вони нам, сам розумієш, не підзвітні...

— Я крутну додому.

— Дзвони.

До телефону підійшла мати. Вона сказала, що приходив капітан, розмовляв з Оксаною. Він переглядав якісь книжки, альбом, фотографії.

— Що там? — не терпілося Оберемкові,

— Нічого особливого... Так як бути з Цідибрагою? Треба його з тріском висадити з посади голови колгоспу. Обрати людину, яка б душею боліла за господарство, за колгоспників. І не варто привозити з іншого села. Є і там хороші люди. Їм лише треба допомогти. В них треба повірити, Миколо Івановичу.

Віктор пішов. А здивований Оберемок хитав докірливо головою.

— А він своє! А він своє! Не в гості ж кличуть людину, в органи! По тону капітана видно, що там Вікторові роботу не стануть пропонувати...

Оберемок хотів було переглянути графік виконання поставок, та потім махнув рукою.

20

Оксана нетерпляче чекала закінчення зміни, весь час думаючи про візит капітана держбезпеки. Вона знала, що Казимир Дзеніс, одягнений у форму есесівського лейтенанта, — наша людина, комсомолец. Та в очах капітана Казимир особа темна, а Віктор підозріла. І капітан, звичайно, більше повірив у ті хвилини фотокартці, ніж Оксаниним словам.

«Як там Віктор у колгоспі? Дивна річ життя — він поїхав захищати Стецюка від нечесних людей, а тим часом якийсь пройдисвіт хоче зла, лиха Вікторові. Аж не віриться, що ще може таке творитися!»

Оксані здалося, що капітан ніби зрадив, побачивши фото.

До Оксани несміливо наблизився Андрій Шаповал. Шоки його палали. Юнак прошепотів тремтливим голосом:

— Мовчати не можу. Я люблю... вас... Ось і все...

Оксана дивилася на Андрія широко відкритими очима. «Так ось чому в тебе такий соромливий і мрійний погляд?! Ось чому ти дав мені квіти на березі?!»

— Не треба, Андрію. Прощу. Не треба!

— Тож — не гнівайтесь на мене. Буду завжди вас пам'ятати. А коли вам буде тяжко, покличте. Прийду... Мені соромно перед Віктором. Його не можна не поважати... А я?..

В розмову втрутився Сергій Пастухов, який з'явився у цехову конторку.

— Ти чимось схвильована, Оксано? Засмучена? — запитав він.

— Минеться, — витерлася хусточкою Оксана.

Андрій, задкуючи, переступив поріг і пішов у цех, похнюпивши голову.

— А настрій у нас сьогодні мусить бути піднесений. У цех приходять трактористи й колгоспники артїлі «Перемога». З ними Діденко і твій Віктор від редакції.

— Віктор у селі. Людину виручає...

— Гадаєш, Іван Іванович виступить з привітанням? — запитав Сергій, турбуючись про наступну зустріч.

— Він сердитий на вас за метод новий, — відповіла Оксана.

— Спробуємо умовити, — неначе сам до себе промовив Сергій.

Та Іван Іванович заговорив з Пастуховим першим:

— Нам час, Сергію, поставити, як кажуть, над «і» крапки. Невже ви думаєте, що я писав на тебе, Оксану й Андрія донос?.. Коли приїздила комісія, у мене серце кров'ю обливалося. Я б оцими руками дав бєбєхів наклепникові, який наші суперечки використав у своїх підлих цілях. Так. Я не розумів вашого новаторства. Мені здавалося, що воно б'є по нашій кишені. А хто ж собі ворог? А з іншого боку, подумав — і виходить, що я не зовсім правий. Що було б з державою, коли б кожен думав спершу про свій гаманець, тільки про себе? Тут є над чим сушити голову...

— До нас сьогодні прийдуть Андрієві земляки. Наш цех з ними в одному поході за високопродуктивний труд. Треба, щоб хтось їх привітав, — ніби не чув роздумів старого робітника, сказав Пастухов.

— Я чоловік маленький...

— Ні. Прилади, складені вашими руками, Івановичу, можна зустріти й на заводах, і у колгоспах, і в лабораторії, де вчиться ваша донька. Прямо з цеху одсилаємо прилади й за кордон. А ви кажете — маленький чоловік.

— Все це так, — підбив вуса Іван Іванович.

Для всієї планети працює оцей маленький вусатий чоловік.

Вони обидва подивилися на плакат. На земній кулі стояла людина з прапором, на якому накреслено «МИР». Старому раптом здалося, що під його ногами не просто підлога, а ота планета, а чоловік у робочому

комбінезоні — це сам він, Іван Іванович Шутенко. І він говорить: «Люди! Давайте відбалансуємо життя так, щоб його стрілка не смикалася на грозу, а показувала на сонце, мир!»

Пастухов потиснув Шутенкові руку.

— Вважаю, ми домовилися...

До цеху зайшли гості з села. Оксана пізнала Андрієвого брата — Миколу Йосиповича. А ось і ставна, чорнява, з тугими й рожевими від здоров'я і сонця щоками польова царівна. Віктор не помилився, назвавши в нарисі отак цю дівчину.

— Андрію! — тихо покликала Оксана.

— Слухаю.

— Це Марія?

— Вона. А що?

Оксана докірливо похитала головою:

— Таку дівчину можеш втратити...

Оксані довелося розповідати гостям про цех, про новий метод членування операцій. Серед авторів цього методу був і їхній односельчанин Андрій.

— Чув, на що твій брат годен? — звернувся до Миколи Шаповала тракторний бригадир Яременко.

Іван Іванович розказував дівчатам, які його оточили:

— Цю серію готуємо для Індії.

— А чому біля нас, контролерів, не зупиняєтесь? — голосно поспитала робітниця. — У нас є «чарівна скринька».

— Скринька?

— «Всевидяче око». Його сконструювала наша Оксана Кошик. «Оком» ми шукаємо бодай найменший брак у котушках з тонесеньким, немов волос, дротом. Дріт можна пошкодити навіть дотиком пальця. І тоді морочки — ой-ой-ой! — аж за голову взялася жінка. — Це коли не було «всевидячого ока»...

До гурту підійшли Діденко і Пастухов.

Журналіст тримав товсту книгу, і Яременко поцікавився:

— Що то за твір? Можна зиркнути? Двісті сторінок. Ого!

— Дев'яносто авторів раціоналізаторських пропозицій! — з гордістю відповів Діденко, неначе сам був там одним з авторів.

Максим, немов коштовну річ, узяв книгу обома руками.

— Люди думають. Люди шукають. Марійко, Миколо Йосиповичу! Складемо й ми у себе подібну книгу. І діло наше піде вперед. Здорово! Дев'яносто раціоналізаторів! Хто має сумнів, що труд — не творчість?!

Хтось голосно читав вірша з стінної газети. А у відповідь вже чувся невдоволений жіночий голос:

— Артист який знайшовся! Пора вже випустити нову газету. Коли це було? І ти, Льонько, перед чужими людьми радий... Та високу частоту тобі на язик!

Андрій не чув сміху. Крадькома позирав то на Оксану, то на Марію. Скільки разів він порівнював їх? І більше віддавав перевагу заміжній. Але тепер, коли обидві вони поруч, його погляд став затримуватися подовгу на Марійці. Вона й тут була гідна, владна, неначе на своєму полі. На неї зиркали хлопці-складальники, перешіптувалися й підморгували. Андрій кусав губи.

«Так. Вона зараз вродлива. Вона горда й не звертає аніякісінької уваги на мене ось уже кілька тижнів. Ще б! Царівна польова!»

Андрій опустил голову й поплентався слідом за односельчанами й товаришами по цеху.

21

Гудуть, перекликаючись, трактори. Новий день — нова робота у трактористів. Орють на зяб, закінчують сівбу жита і пшениці на зиму. То в одному місці, то в іншому серед рясного проса, серед рожевих хвиль гречок повільно пливуть комбайни. У степу виросли ожереди соломи.

Шелестять широkestеблі ряди кукурудзи. Але це шелест не свіжих, зелених рослин. Обпалене літнім сонцем, надломлене вітром листя схилилося додолу і шарудить від найменшого подиху вітру. Стрункі соняшники, що недавно усміхалися до сонця, тепер на очах сохли. Ще кілька днів, тиждень — і тут пройдуть комбайни.

Літо минало.

Марійка стояла біля бурякового комбайна Цокоти. Валя розповідала, як на курсах комбайнерів на неї задивлялися хлопці.

— Якби ти не перефарбувала волосся, то, може б, менше задивлялися,— жартувала Марія.— А так тебе видно далеко...

— Багато ти тямиш!.. Знаєш, я листа одержала,— раптом сповістила Валя.— І від кого? Вгадай?..

— Від Гриші Лубенця,— байдуже сказала Марія.

— Ти насміхаєшся!

— Тоді не знаю. Знайомих у тебе багато.

— Від Кошика... Ось,— вона дістала конверт і почала читати.

«Добрий день, Валю!

Зараз я не можу бути у селі. Незабаром ви розпочинаєте копати цукрові буряки. Ти тепер комбайнер. Напиши про свій перший день на збиранні буряків, про дружбу твою з Марією і Яременком. Про думи свої напиши, про те, чому вирішила стати не лише завідуючою клубом, а й комбайнером. Статтю надсилай до нашої редакції на ім'я Якова Рогози. Якщо писати буде важко, звернися до Григорія. Він допоможе...»

— Слухай, Марієчко, нащо він тут після «допоможе» поставив три крапки? — запитала Валя у подруги.

— На щось натякає, як у пісні співається.

— А далі він привіт передає всім нам,— сказала Валентина.— І пише, що «наче хворий»...

Валентина й раніше писала до газети — інформації про роботу сільського клубу, бібліотеки. Так і підписувалась «Завідуюча клубом», а тепер підпис звучатиме так: «Валентина Цокота, комбайнер». Зовсім інша річ!

Валя замислилась.

— Так ти не забудь звернутися до Лубенця,— нагадала подруга.

— А де він зараз? Не бачу його зранку.

— У конторі з Силіним. Підсумки нашої роботи за звання передових бригад підбивають. Жаль, що Кошика нема,— говорила Марія.— І ще секретар райкому шукає матеріал для доповіді «Що таке нове».

— Звідки знаєш?

— Максим Яременко казав.

— І що ж Силін може знайти, крім того, що писалося в газетах?

— Знайде. Цього року центнер хліба у нас утричі дешевший, ніж у минулому. Ще говорив Максим, що ти теж потрапиш у доповідь як нове явище...

— Покинь жартувати, Маню!

— Чесне комсомольське. Хіба Віктор Кошик не про це тобі писав?

— Я й не подумала. Просто хотіла довести Яременкам, Кошику, що я зможу на комбайні. Та коли схочу, виучусь і на технолога, як Оксана...

— А-а? Ясочко! Ось що воно... Жінка Віктора стала для тебе маяком, зорею. Я ось Грицеві розкажу і Оксані напишу... Хм... Бідний Віктор! Він вважав, що ти пішла на машини по велінню серця. А тебе ж погнала туди ревність... Ти спалахнула? Ще загорішся. Я ж жартую. В доповіді про тебе скажуть, як належить. Не хвилюйся,— заспокійливо, але все ще ущипливим голосом мовила Марія.

— Та я що... Дивно все-таки. Неждано-негадано — і в доповідь.

Валя витягла дзеркальце й стала причепурюватися, наче на неї зараз дивитимуться десятки цікавих, допитливих очей.

— Яка я замурзана! І ніс полупився...

— Ну, погмоніли трохи й за роботу, нове явище з облізим носом! — підморгнула Марійка.— Поки погода тримається, треба впоратися з буряками.

Валя Цокота примружила очі й замислилась.

«Пішла до своїх колгоспниць царівна польова. А я непоказна проти неї. «Явище з облізим носом»...

22

Антон Миколайович, звичайно, і не думав, що Віктор Кошик повернеться до конфлікту Цидибраги й Стецюка. Та виявилось, що упертий Віктор розслідував цю справу й прийшов до іншого висновку. І Таран з Величком вирішили піти до першого секретаря обкому.

По широкій кольоровій доріжці, застеленій у приймальній секретаря обкому партії, ходив туди-сюди Оберемок. Хромові чоботи порипували, і Микола Іванович раз у раз підводив голову, наче прислухався до того рипу.

— А? — Таран подав Оберемкові руку.— Самі прибули?

— Викликали,— зітхнув Микола Іванович.

— Щось неприємне трапилось?

— Як сказати? Все через нашого приятеля,— неголосно відповів Оберемок.

До приймальної увійшов і Величко. Підстрижений під їжачка, обличчя у нього чисто поголене, моложаве. На

рукав нового піджака опустилася волосина, і він зараз же зняв її і витер те місце.

Усі троє зайшли до просторого кабінету. Данильченко сидів за великим столом у вишиваній сорочці. Піджак висів на спинці стільця. Кінчик чорного вуса неначе тремтів, а очі, здавалось, зовсім не кліпали, такі були задумливі, зосереджені.

— Василю Васильовичу! Всьому є край! — почав Величко.— Чи не час уже примусити товариша редактора обласної газети Єнченка звільнити з роботи Віктора Кошика? Ще навесні я доповідав про негідну поведіну Кошика. В присутності колгоспників він заявив, що прості люди на полі розбираються краще, ніж ми, обкомівці...

— Я чув це ще в квітні, товаришу Величко. Від вас,— ствердив секретар.

— Тепер ще. Товариш Таран надрукував в «Огоньке» нарис про Цідибрагу. А Кошик вирішив перекреслити успіхи Цідибраги у тваринництві і реабілітувати якогось Стецюка, котрий робить вправи на дешевих замітках наклепницького характеру. Кошик багато разів не виконував завдання редакції, зокрема доручення завідуючого сільськогосподарським відділом. Людина він бездарна в журналістському аспекті, а ганьбити нашу пресу він, виявляється, мастак. Від такої роботи тхне аполітичністю, коли не більше...

— А навіщо йому було захищати злодія і очорнювати чесного? — спитав Данильченко.

— Він заздрісний,— додав тихо Таран.— У Москві йому ніколи не надрукуватися. От його і заїдає. От він і робить часто навпаки. А хіба можна з таким працювати? Це й товариш Оберемок підтвердить.

— Істинно так. Я про це вам писав, Василю Васильовичу.

— Згоден. Кошик, напевне, не на своєму місці.

— Так. Так... Як ми не намагалися, особливо я, вивести Кошика в люди, у справжні журналісти, нічого не допомогло! — Таран говорив з жалем. З його плеч наче звалився камінь. Він зиркнув на Величка. Той кивнув головою.

— Що ж ви пропонуєте? Зняти Кошика з роботи за підрив авторитету керівництва району? Як, товаришу Оберемок? І за образу представників обкому в колгоспі? Вірно ж я кажу, товаришу Величко? Сумна історія! — зітхнув Данильченко.— І за те, що він непоправ-

но бездарний газетяр, треба його вигнати геть?.. Правда ж, товаришу Таран?

— Це не лише моя думка. Взагалі, як людину, мені жаль його. Все-таки хотілося якось підняти його, молодий же ще. Та криве дерево випрямити важко.

— Коли воно вже виросло, — погодився секретар обкому. — А як редактор? Згоден він зняти Кошика?

— Редактору ми можемо підказати. Це ж мій сектор! Порадимо, якщо у Єнченка не вистачить рішучості...

— А яка ваша думка, Миколо Івановичу?..

— Я... Я ще послухаю, — підвівся й сів Оберемок.

— Так... Я на мить поставив себе на місце Кошика й скажу одверто... — мовив Данильченко. й став вертіти дерев'яного ножика з вирізьбленим узором на ручці. — Як вам відомо, обком партії ухвалив постанову про трактористів бригади Максима Яременка. Двічі я був у колгоспі. Люди працюють на совість. А це ж дуже важливо. Там люблять машини, чого не можна сказати про деякі колгоспи у вашому Крем'янецькому районі, товаришу Оберемок. Дівчина з середньою освітою, завідує клубом, бібліотекарка Валя Цокота закінчила курси комбайнерів. Молодь знає машини, тямить в агро-техніці. Це те, що нам треба!

— Та це ж не Віктора Кошика заслуга! — здивувався Таран. — Він просто запротоколював те, що було. А літературну обробку матеріалу здійснили в редакції...

— Такі статті й без обробки у сто разів потрібніші, ніж деякі відшліфовані, що інколи потрапляють на сторінки газет. Нам треба більше повсякденних фактів з трудового життя народу. Я думаю, що у головному Кошик вірно розуміє своє завдання. Можливо, я не так добре розбираюся у газетній роботі, як ви, товаришу Таран, але мені здається, що Кошик користується довір'ям колгоспників.

— Це липовий авторитет, дозвольте зауважити. Кошик з тих, котрі можуть ублагати своїх друзків замовити словечко й перед представниками обкому, перед вами, Василю Васильовичу, — заявив Величко впевненим голосом. — Хіба не про нього писали з того ж заводу? Сімейственість. Кумівство.

— Так... — кивнув головою Данильченко. — Я не знав про це.

Величку здалося, що в словах Василя Васильовича прозвучала іронія. Невже у секретаря обкому таки інша

думка? Та нічого, у Величка ще є один аргумент, який поставить усе на своє місце. І він, озирнувшись, немов тут могли бути ще й зайві люди, сказав:

— Василю Васильовичу! Можливо, це не торкається його роботи як газетяра, але... Але Кошик викликався в органи! Працівники безпеки з'ясовують деякі дуже загадкові факти з його життя...

— Так... Його викликали прямо з мого кабінету,— сказав Оберемок.

— Навіщо його викликали?

— Мені сказали, що у нього знайшли підозрілу фотокартку: він стоїть, обійнявши есесівця.

— Ось як! — підвівся Данильченко.

Настала пауза. Вона була затяжна й напружена, як стрибок парашутиста, котрий висмикне кільце десь недалеко від землі.

Данильченкові про це не доповідали. Невже Кошик не той, за кого його вважали? Невже Величко правий? В його ж очах вдовolenня, спокій, відчуття своєї переваги, гідності.

— Перервемо цю розмову до часу, поки все це не з'ясується... Мені, правда, здається дивним...— секретар обкому зміряв поглядом кожного з присутніх і опустив голову.

Скрипнули високі двері. Увійшло двоє. Один товстун, з качиним носом, добрим, щирим обличчям. Другий — стрункий, кремезний. Волосся його біляве, хвилясте. На виску й щоці лежала смужечка шраму.

— Свейкі! Здрастуйте. Ми з Латвії.

— З Латвії? — аж нахилився вперед Оберемок.

— Так. Нам треба поговорити з секретарем обкому партії,— сказав товстун, витерши спітніле чоло.— Я — Костянтин Озолс, голова риболовецького колгоспу. А це Казимир Дзеніс. Ми колишні парашутисти, розвідники Червоної Армії. Ми друзі Віктора Кошика... Хтось дуже, як це по-російському... дуже пильний, побачив у Віктора ось це фото,— Озолс дістав з блокнота фотокартку,— і вирішив, що я...

— Що я есесівський лейтенант,— втрутився Казимир.— Деяким особам, які не вміють думати або в яких нічим думати, здається диким і неймовірним, що розвідники інколи користувалися уніформою своїх ворогів. Коли це показують у кіно, тоді вони вірять. А коли це було з нами в житті, тоді не вірять. Нас, товаришу сек-

ретар обкому, вже викликали... І ось ми вирішили їхати на Україну захищати свого брата, друга.

— Казимир серед дня зупиняв німецькі автомашини з солдатами.— Тому він і одягав форму лейтенанта фельджандармерії,— продовжив Озолс.

— Так! — підтримав Дзеніс.— Не міг я на шосе з червоним прапором зупинити машину з фашистами. А нас же послали, щоб ми брали їх у полон і дізнавались від них, що думає курземська група фашистських військ в «котлі»... Пробачте. Я не дуже по-російському...

— Ось, як бачите, який перед вами есесівець! — показав Озолс на свого друга Казимира.— Його батька убили гестапівці. Матір поранили. Казимирового дядька Оскара, партизана, розстріляв один із тих, хто плескав язиком про пильність, а своїми діями вбивав клин у святе, у дружбу латишів з радянськими парашутистами. А що могли парашутисти в середині півмільйонної фашистської армії без дружби, без віри в латишів, без поваги до них? Ніщо. Вони б не дожили до другої каральної операції фашистів! Отож ми знаємо ціну дружби не з лекцій, а з боїв. Ми...

— Та ви сідайте, товариші! Сідайте! — запросив Данильченко гостей, які увірвалися до нього так раптово, неждано.

— Не станемо вас затримувати. Справ у вас багато. Ми просто зайшли сказати вам, що ми ніколи й нікому не дамо ображати нашого Віктора, і щоб прокурор розшукав отого слизького, підлого донощика, й щоб покарав його наш суд. Інакше ми знайдемо його самі й розквітаємося...

— Так що вибачте, будь ласка! Ми поспішаємо на поїзд. До Віктора. Ми вже знаємо, що він хворий. Ми повезем ліки — нашу дружбу, наше серце. До побачення!

— Так що...

Латиші потиснули Данильченкові руку.

І ще тиша, як після грози чи після бою. У Данильченка аж у вухах лящало від цієї тиші. «Несемо дружбу й наше серце!» О! Як Василь Васильович зараз відшмагав би отого «слизького», з яким хочуть звести рахунки колишні парашутисти!

Руки у Казимира жиливі, немов вилиті з бронзи. Від них пахло сіллю й водою. Очі аж світяться, як і душа, як бурштин з їхнього Балтійського моря.

Таран дивився на Казимирові руки. «Так. Видно, не одного есесівця убив оцей юнак тими руками, од помаху яких зупинялися німецькі машини».

— Як влаштувалися?

— З нами є третій. Теж парашутист.

— Латиш? — спитав Оберемок.

— Латгалець. Росіянин, предки якого давно в Латвії. Порфільєв,— відповів Озолс.— Він безпартійний. Перепустки замовляти не схотів. Упертий старий! Нікуди й ніколи ще не замовляв перепусток. Жде нас у сквері.

— Ми негайно втрутимся в цю справу,— пообіцяв Данильченко.— До побачення, товариші,— він провів Дзеніса й Озолса.

Знову настала мовчанка. В просторому кабінеті прогулювався вітерець, що увірвався крізь відчинене вікно.

— Любі мої, Величко, Оберемок і Таран! Що ви на цей візит скажете? Ви, товаришу Таран, пишете роман?

— На сучасну тему,— пригніченим голосом відповів Антон Миколайович.

— І знайшли позитивного героя? Ото тільки що були вони, два справжні герої. Певне, й третій «старий», котрий ждав їх у сквері, бо ніколи й нікуди не ходив по перепустках. Як таких не поважати! Е-е! Мілко берете, товаришу Величко! Такі люди без останку віддадуть свою кров, життя народові, партії...— Данильченко довгенько мовчав, а потім підвів голову:

— А тепер про Пилипа Цідибрагу. Як же не хочеться про нього говорити. А треба. Не лише Кошик, а й редактор Єнченко стверджують, що Цідибрага і затискувач критики, і шахрай. Це правда, Миколо Івановичу?

— Істинно,— ледве чутно відповів Оберемок.

Данильченко стомлено потер скроні, губи його скривилися.

— Як образливо, як негарно. Мітлою треба геть вимітати з колгоспів пройд і брехунів. І в цьому ви теж винуваті, Миколо Івановичу.

— Кінь на чотирьох, і то...— почав було Оберемок і змовк.

— Поведінку Цідибраги обговорити на широкій нараді. Тепер скажу кілька слів вам, товаришу Величко. Повірте, вам важко буде жити за високим тинном, який городите між собою і людьми, що в полі...

— Зрозумів. Врахую ваші зауваження, Василю Васильовичу. Неодмінно,— пообіцяв Величко.

Данильченко вже до Тарана:

— Пишете про колгоспників?

— Сюжетний стержень прониже й колгоспне життя.

— Я згадав одну розмову з трактористами. Це сталося у вашому районі, Миколо Івановичу. Випадок, можна сказати, один нуль на користь статті «Два стилі». Нуль нам з вами, на жаль. Так от... Назустріч моїй машині йде трактор. Я зупинився й спитав: «Чому катається, коли треба орати?» А тракторист мені: «Ганяють нас, як солоних зайців. Ми повинні зараз бути в колгоспі «П'ятирічка», а Микола Іванович перекидає нас в колгосп, де уповноваженим його приятель. Наш директор ні в яку, значить, мовляв, договір — закон. А Оберемок: «Я хазяїн району». Сперечались вони, сперечались, і переміг, звичайно, хазяїн району. Тоді бригадир шапку об землю. «Якщо директорові договір виїденого яйця не вартий, тоді я більше не бригадир. На завод піду...» Що ви там записуєте, товаришу Таран?

— З вашого дозволу, Василю Васильовичу, живий матеріал. Так і проситься, щоб я використав його в своєму романі,— підвівся Антон Миколайович.

Оберемок невдоволено покосився на Тарана.

— І ось трактор женуть за десяток кілометрів. Трапилося, як в тій бувальщині. «А чому ви, хлопці, не орете?» — «Та, дядьку, свято...» — «Яке свято?..» — «Чересло й лемеші знято...» Хазяїн, а вчинив не по-хазяйському.

— Ви незвичайний оповідач, Василю Васильовичу! Яке у вас зірке й метке око! — захоплено говорив Антон Миколайович, він радий такій розмові.— Я неодмінно цей епізод використаю.

— Тільки не ставте у книзі справжнього прізвища хазяїна району. Микола Іванович і так натерпівся від газетних кореспонденцій, а як потрапить ще і в роман, то зляже чоловік,— пожартував Данильченко.— Так ви хочете стати письменником, Антоне Миколайовичу? Судячи по вашому ставленню до інших молодих журналістів, як Кошик, у вас багато жовчі. А з такою хворобою важко писати про людей. Неможливо писати по-справжньому, сердечно, щиро, правдиво. Треба лікуватися.

Через відчинену квартиру знову увірвався вітер. Запона, надимаючись, злетіла вверх, мов біла птиця, лопаючи крильми.

Величко кинувся зачиняти вікно.

— Гроза буде.

— Іноді грози потрібні. Після них легше дихати,— подивився у вікно Данильченко.— Здається, ми вирішили все, що мали з'ясувати. Знаєте, мені раптом здалося, що цю грозу принесли з Балтики латиші, друзі Віктора Кошика...

23

Цього разу Антон Миколайович зустрів латишів, коли вони виходили з кабінету редактора. «От пройди! І тут встигли. А третій худорлявий, з запалими щоками, зовсім хворобливий на вигляд. Він годиться Кошикові в батьки — й теж друг!» Цей третій — Порфільєв — щось запитав у тих двох латиською мовою і попрямував східцями вниз.

Хтось збігав на другий поверх молодцюватими, лункими кроками.

І раптом обидва шарахнулися один від другого, немов між ними випорснуло полум'я.

— Здається, я десь... — розтягуючи слова, мовив Порфільєв, укусивши пальця. — Здається?..

— А-а-а... А я вас... ні! Не знаю! Н... не доводилось!

В голосі Римаря переляк. Його погляд мимовільно сковзнув униз. Порфільєв був взутий у коричневі черевики. А Олегіві вони здалися кирзовими солдатськими чобітьми, перев'язаними парашутною стропою.

— Я узнав тебе, пане Подайкін, навіть без вусиків. Узнав би, навіть коли б ти збрив хвилясту чуприну й наліпив собі кирпатого носа, — обпалював поглядом свого смертельного ворога Порфільєв.

— Ви помилилися! Помілилися! Ніякий я не Подайкін! Я Римар! Я... — більше нічого не міг сказати Римар-Подайкін.

— Я... Не я... І хата не моя! — гукнув Озолс.

— Я вас не знаю! Одчепіться від мене! Ви божевільний!

— Так і Шнейдер вважав, що я божевільний, коли допитував мене. Так вважав і ти тоді. Знаємо. Казали латиші. Ти весною сорок п'ятого змився, утікав з своєю братиєю до Швеції. А випірнув — аж тут! Не помишляй чкурнути зараз. Знайдемо! — говорив, неначе бив обухом по голові Римаря-Подайкіна оцей колись засуджений до страти Порфільєв.

— Що сталося? — згори почувся тривожний, розпачливий голос Антона Тарана.

— Та ось давнього знайомого зустріли,— відповів Казимир.

— І виявилось, що ми перед ним боржники!

— Я їх не знаю! Це наклеп! Наклеп! — неначе шаблюкою рубав Римар-Подайкін.

«Що ж це справді! Я боявся весь час Кошика, а біда гримнула, звідки ніколи її не міг чекати. Чому цього сухотного шкарбана Порфільєва не убили в кулдизькій тюрмі? Не прикінчили у тюрмі в Вентспілсі? Чому він тут? Хто міг гадати, що я його ще зустріну! Може, це сон? Сон?..»

— Я вас не знаю! Ви помилилися! Я не був у вашій Латвії, не був! — нашкрібуючи рештки сил, заговорив удавано спокійним голосом Римар-Подайкін.

— Не варто збирати людей. У нас ще буде час і місце поговорити з ним,— розсудив Костянтин Озол.— Нам треба поспішати на вокзал, до Віктора. Поїзд через півгодини...

В очах у Олега Римаря затуманилося. Оці троє, блідий тесть, що тремтів, вражений, мов громовицею, чорною звісткою, їхні ноги, східці — все раптом пішло обертом, неначе він сам потрапив у мертву петлю. «Так ось чому вони тут! Приїхали виручати Віктора. Він, Кошик, все моє нещастя, моя загибель!»

— О-о! — застогнав Римар-Подайкін.

«Лише б не розстріляли мене. Лише б не розстріляли. Жити б! Жити...»

Та ось і голос, знеацький, застережливий і до краю схвильований: «Олег! Повернися. Я нікому не скажу, що ти хотів втекти. Благаю. Повернись! Людиною будь, Олег». То Віктора Кошика голос зринув з глибини років. Але в Олегових вухах він звучав так, неначе саме сьогодні був цей похмурий осінній день 1941 року під Ленінградом.

«Людиною будь!..»

— А-а! — все тіпався Римар.— Я не винуватий. Все через вас! Ненавиджу! Ненавиджу!..

Готуючи ліки синові, Марія Іванівна з сумом думала, що Віктор, як і його покійний батько, не шкодує свого здоров'я. Мати знала, що довгі місяці лєнінградської облоги, напружене життя у ворожому тилу, де Віктор тижнями не скидав мокрих чобіт,— все це не могло минути безслідно.

Журно похитувала головою мати, дивлячись лагідними, співчутливими і люблячими очима на сина.

— Не жалієш ти себе... А ті ж бригади будуть і на той рік і через двадцять років, і світ білий не зійшовся клином на хлібозаготівлях у цьому році. І на той рік буде і хлібздача, і колотнеча за високий виробіток на заводах. Згоріти ж можна! Зрозумів ти мене, голова твоя неслухняна?

— Угу! — мугикнув Віктор, аби не мовчати. «Мамо, мамо! Зрозуміти неважко. Хіба ж я проти того, щоб відпочити. Та хіба до спокою, коли справа завершена тільки наполовину. Хіба можна бути байдужим до сутички Стецюка з Цідибрагою, і до історії з фотокарткою воєнних років, і до спогадів, навіяних недавньою поїздкою до Петродвірця, де пролягали позиції 1941 року? Так. Я не можу бути байдужим!»

— Бережись. З запаленням легенів не жартують,— знову про наболіле мати.

— Постараюсь,— прикусив губу Віктор. Він хотів побути віч-на-віч... з думками, з долею своєю.

— Не слухаєш...— журиться мати.

Вікторові стало не по собі, він відчув себе винуватим перед матір'ю і потиснув їй руку.

— Р-раз і... слухатиму. Я ж слухняним був малим?

— Не завжди. Бувало, як упрешся, то хоч гукай, хоч бий.

— А ви били мене? Я забув уже...

— Бувало. Трохи,— засоромилась мати.

— Видно, що трохи,— зауважив син.— От і вийшов неслух...

Петрик чув цю розмову і здивовано водив оченятами, позираючи на бабусю і на батька. Він не міг зрозуміти, як могла бабуня бити татка. І малий недовіжливо сказав:

— Обманюєте.

— Голованьчики ви мої! — мовила Марія Іванівна, обіймаючи обох — сина й онука.

Мати й син вийшли, а Віктор про своє. «Повернись, Олег! Я нікому не скажу. Будь людиною!» — «Я... Знаєш, тоді, в сорок першому, я був хворий. Я був, мов божевільний. Температурило. Нічого не пам'ятаю. А я ж чесна людина. Я ж...» — відлунювалися слова Олега, сказані ним у сквері біля редакції.

Віктор потер змокріле чоло і звівся на лікті. «Якийсь чесний написав і про фото?.. Зрадою щастя все одно не знайдеш! Людина! Люди вони — Авраменко, Рагозін, Панасюк, Світлицький. Люди — Петро Трифонов, Микола Зубровін, Кость Озол, Порфільєв... Люди — Яременко, Силін, Лубенець, Пастухов, Марійка, Валя... А ти з тих, хто міняє шкіру! А ти з тих, на кого навіть сонце в гніві! Ти...»

Вікторова голова важко упала на подушку... «Може, Олег і справді був у гарячці, як оце зараз я? Може...»

Віктор задрімав. І ніби уві сні бачить чорні, довгі ключі зігнутих постатей з відрами, глеками й чайниками на білому-білому снігу, що покрив замерзлу Неву. Бачить замотаних у простирадла покійників, яких везуть на санчатах діти. Чує дзюрчання гарячої води з єдиного на всю лазню крана. І зараз стало душно і холодно. Віктор натяг на себе ковдру, а потім геть одкинув її ногами. В горлі пекло і перед заплющеними очима ввижалася цибулина. «Це для Панасюка й Світлани...» В ушах голос Гриця Авраменка: «Підійми мене. Чи видно звідси місто Леніна? Скажеш нашим, що ми і в сорок першому били фашистів...» А потім гуркіт літака. Постріли зеніток. «На нове завдання хочу йти комуністом...» «Чи страшно стрибати всліпу?» — «Страшно, товаришу полковник». — «Іди, сину, в нове життя комуністом». Та ось ніби сто голосів, редакторів докірливий голос: «Ви комуніст?» — «Так. І це я скажу, навіть коли з мене тягтимуть жили!» Віктор заскреготав зубами й розплющив очі. «Як же можна про це забути, навіть коли тебе лихоманить, коли кидає в жар? А Олег забувся тоді, чиеї землі він син. Не пам'ятає, як сталося. Хм...»

Тихими кроками наблизилась до ліжка мати.

— Яке змучене в тебе обличчя, синку. Тобі ось телеграма. З латиської землі. «Сьогодні вилітаємо до вас. Сердечний привіт з Балтики. Озол, Дзеніс, Порфільєв».

Віктор схопився на ноги.

— Зараз же... Зараз же сповістіть Оксану! Кость, Казимир, Порфільєв р-раз і... мчать сюди: Як добре, мамо, що є в мене такі побратими, що є справжня дружба! Мамо! Ви ж бачили на фотокарточці?..

Віктор прикусив язика. Погляд шугнув по полицях етажерки і зупинився на одній. Очі налились кров'ю. Місяця півтора тому біля етажерки стояв Скрипник. Так. Так... Він перегортав книжки, здається, щось про «Капітал» запитував. Скрипник неодмінно бачив фотокартку в альбомі. Він!..

Віктор поточився.

— Що з тобою, сину? — кинулась мати до нього.

Та він не чув. На його скронях рухались кульки, скуйовджене волосся, затуливши високе, перетяте зморшками чоло, повисло чорними пасмами над гнівними, великими і стомленими очима. Віктор бачить осінній ліс, довгу просіку з дощовими калюжами. По ній ідуть розвідники-парашутисти. Серед них — хворий радист. Ступає він важко, його щоки, вуха, все тіло палають жаром. Та він йде, стискаючи руками автомат, що висить у нього на грудях, йде, розбризкуючи воду в калюжах, йде, не відстаючи від друзів.

— Я і тепер не зігнуся! — шепотів Віктор, стискаючи кулаки. — Йтиму, не згинаючись!

1945—1957 рр.

ПАВЕЛ ФЕДОРОВИЧ АВТОМОНОВ
Избранные произведения в двух томах
ТОМ ПЕРВЫЙ
КОГДА РАЗЛУЧАЮТСЯ ДВОЕ

Трилогия

Киев, издательство
художественной литературы «Дніпро», 1982

(На українском языке)

Редактор *М. Я. Видиш*
Художник *П. П. Автомонов*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Л. І. Ільченко*
Коректор *Т. В. Грузинська*

ІБ № 1516

Здано до складання 22.09.81.

Підписано до друку 19.01.82.

БФ 46209.

Формат 84×108¹/₃₂.

Папір друкарський 1.

Гарнітура літературна.

Ум. друк. арк. 35,28.

Ум. фарб.-відб. 35,28.

Обл.-вид. арк. 38,613.

Тираж 65 000.

Зам. 1—2333.

Ціна 2 крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Автомонов П. Ф.

А22 Вибрані твори: У 2-х т. Т. 1. Коли розлучаються
двоє: Трилогія / Передм. О. Мусієнка.— К. : Дніпро,
1982.—671 с., 1 л. портр.

Перший том вибраних творів сучасного українського письменника
склала трилогія «Коли розлучаються двоє» про життя головного героя
Віктора Кошика в 1936—1950 роках. Автор змальовує його дитинство,
показує участь у Великій Вітчизняній війні, розповідає про журна-
лістську роботу в повоєнний час. У творі широко відображено життя
країни, показано духовну красу радянських людей.

А 70303—101
М205(04)—82 101.82. 4702590200

У2

2000-2010

Том

1

ИЗДАНИЕ

ИЗДАНИЕ

АВТОМОБИЛЬ

ИЗДАНИЕ